

FOR COMPREHENSIVE RESEARCH OF TRUSO VALLEY

თრუსოს ხეობის კომპლექსური შესწავლის საკითხისათვის

LIA AKHALADZE

Doctor of Historical Sciences

Sokhumi State University

Associate Professor

Tbilisi, Politkovskaia str. 61

ORCID 0000-0003-4478-4989liaahaladze@sou.edu.ge

Georgia, +995577170723

NINO SHIOLASHVILI

Doctor of Historical Sciences

St. Andrew the First-Called Georgian University of the Georgian Patriarchate.

Assistant Professor

Tbilisi, Chavchavadze Avenue №53a

ORCID:0000-0003-3527-5920nshiolashvili@yahoo.com

Georgia, +995599451039

TAMAR PKHALADZE

Doctor of Historical Sciences

Ilia State University, Visiting Scholar

Kakutsa Cholokashvili Avenue 3/5

ORCID:0000-0001-7512-177Xtamar.pkhaladze@iliauni.edu.ge

Georgia, +995593301575

GVANTSA BURDULI

Doctor of Historical Sciences

St. Andrew the First-Called Georgian University of the Georgian Patriarchate. Invited Expert

Tbilisi, Chavchavadze Avenue №53a

ORCID:0000-0001-8657-3683g.burduli@sangu.edu.ge

Georgia, +995555999685

GELA KISTAURI

Doctor of Historical Sciences

St. Andrew the First-Called Georgian University of the Georgian Patriarchate. Invited Expert

Tbilisi, Chavchavadze Avenue №53a

ORCID:0000-0002-6643-9740gela.kistauri@yahoo.de

Georgia +995 558 136380

Abstract. Mountainous Truso valley represents a border region with Russia, which in times past, belonged to Dvaleti, historical-ethnographic region of Georgia and was inhabited by Georgian ethnic group – Dvalis. Some part of Dvali population became assimilated into Ossetian population migrated in the XVII-XVIII centuries, while the remaining segment was forcibly relocated to other historical regions of Georgia. Ossetians, settled in the Truso Valley, in turn, adopted many traditions of local Georgian population, as evidenced by synthetic architecture, ritual rules, oral patterns, etc. All told, with its historical past, socio-economic and political significance, population lifestyle, material or spiritual cultural development, Truso Valley appears to be a quite rich and diverse land of the country.

Georgian narrative, documentary and epigraphic literary monuments contain important information for the overall study of historical-geographical side of Truso: (Dzegli Eristavta – Chronicle of Princes (ძეგლი ერისთავთა); “Chronicle of Gergeti” (გერგეთის სულთა მატთანე), Introduction Book on faulty acts of Samtavisi Flock („სამთავისის სამწყსოს დრამისა და შესავლის წიგნი“), findings by Vakhushti Batonishvili, Papuna Orbeliani, etc), archival material, XVIII century census data, certificates issued by royal government, information provided by XVIII-XIX-century-foreign-travelers (Guldenstedt, Aikhwald, Rainex, etc.), Georgian scientific literature (N. Berdzenishvili, V. Gamrekeli, B. Gamkrelidze, G. Chikovani, V. Itonishvili, R. Topchishvili, etc). The materials kept in “Ossetian Theological Commission” (1774-1861) and “Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus” (1863-1917), as well as in “Georgian Exarchate Chancellery Fund” are important sources for studying the religious situation in the Truso valley in the 19th century. The existing sources provide diverse basis for interdisciplinary research of the history of Truso Valley and expose main problems and specifics of historical-geographical, political, cultural (architecture, small stone reliefs, epigraphic monuments and other artefacts) study of the valley.

Based on complex analysis of historical sources and scientific literature, the paper presents key issues faced in the course of exploring the region: historical geography and borders of Truso, interrelationship between Georgian and foreign written sources, historical-cultural narrative of Truso secular architecture (fortified towers) basic features of written culture, religious situation in Truso Valley, collective cultural identity issues, etc.

Key words: Truso, Dvaleti, fiefdom of Princes of Aragvi, Georgian and foreign sources, architecture, written culture, religious situation and cultural identity.

Introduction. Truso valley is situated on the northern slope of the main ridge of the Caucasus, at the head of the Tergi river and is part of Kazbegi municipality, in Mtskheta-Mtianeti region. To the north, it is bordered by the Republic of North Ossetia - Alania, which is the part of the Russian federation; To the south-east it is bordered by Dusheti municipality; to the south-west and west – by Akhgori and Java regions, occupied by Russia.

The arrival of Ossetians in the region from the North Caucasus must have started around the 17th century, and already in the 18th century, it became widespread, as their entry and settlement were also facilitated by the Georgian royal government.

Since the old times, together with Khevi (Kazbegi), Truso used to be the main highway, connecting Georgia and North Caucasus. The first information about this road and Truso is found in the references of Greek writer and geographer - Strabo (BC 64, AD 25) (Kaukhchishvili, 1957:129), , as well as, in old Georgian historical writings, historical documents and foreign written monuments. For centuries, Georgia has been visited by numerous European travelers, diplomats and merchants. The history of Truso, seen through the eyes of a foreign traveler, is particularly interesting. Their records represent important and interesting source documents for studying the historical reality and life of the people of that time. Of particular importance among the written sources is the epigraphic material of the region, which was only Georgian until the 1970s. These monuments are of special importance among the ancient artefacts of Truso and Mna valleys. Their complex research and study from a cultural-historical standpoint, contributes to the development of written culture in the region, clarification of problems, related to cultural identity of the population and exploration of many other interesting issues.

Since the ancient times, Truso has always been an important military-strategic part of Georgia, therefore, our ancestors have taken care of fortifying this historical-ethnographical region with defensive structures. The abovementioned is evidenced by numerous military-architectural buildings, characteristic of Georgian traditional construction culture having survived to this date.

Over the centuries, the interests of many countries collided for the dominance in the Caucasus. In this regard, it is not surprising that Russia was one of the countries, seeking to gain political and economic influence over the Caucasus. The mentioned countries frequently used missionaries or clerical commissions to conceal their own goals. In this regard, the Ossetian Theological Commission, established in 1743 under the leadership of the Georgian clergy, was no exception.

For centuries, the authority of the Georgian clergy among the mountaineers, their experience in missionary work, and good neighborly relations or kinship with the Caucasus mountaineers were widely known. The Georgian clergy became actively involved in missionary work and made every effort to convert mountaineers, once Christians, to Orthodoxy and to promote Georgian culture among them. The work of the "Ossetian Theological Commission" (1743-1861) and the "Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus" (1863-1917) in the Truso valley is of even greater interest.

It's a rewarding work to objectively present the ethno-cultural peculiarities of the population of Georgia, namely, Truso valley.

Methodology. The presented scientific paper is based on the following research methods: historical-comparative method, causal-comparative analysis, synthesis, systemic analysis, field-scientific research and observation.

Outcomes. To accomplish the purpose, we have processed Georgian narrative and documentary sources, foreign travelers' references and archival materials – and the documents

kept in the fund of Ossetian Theological Commission (1743-1861), Society for the Restoration of Orthodox Christianity in the Caucasus (1863-1917) and Georgian Exarchate. The Truso valley is described in the records of many foreign scholars of XVIII-XIX centuries. They took interest and described ethnic composition of the local inhabitants, settled areas, access roads, geographic location and natural conditions, agricultural and living traditions of the population. Considering the lack of historical sources, these very recording of foreigners to a greater or lesser extent provide us with scientific ideas for studying the ethnic-cultural heritage of Truso valley.

The written cultural monuments, secular and church architectural artworks, various small-size artifacts, studied by our research team during the field-scientific expedition, represent an important acquisition, in terms of cultural heritage. Based on systematic analysis of the aforementioned material, numerous problems faced during the comprehensive study of Truso Valley have been identified. Among them, the local version of a stone calligraphic school, presented in the written culture of the region, is noteworthy from paleographic point of view, typical of the mountainous parts of Georgia.

Among the oldest secular architectural complexes of the valley, our attention was caught by fortified towers (defensive towers). The integrated study of historical narrative sources, modern scientific literature and field expeditions showed that the genesis of defensive towers takes roots in the Georgian system of thinking. The comparison of the defensive towers of Truso and Khada valleys made it clear that they are identical in terms of architectural features, thus confirming the same defensive fortification construction traditions in the Shida Kartli highlands. All this is one of the valuable historical facts among various existing and scientifically substantiated facts, still reviving the historical truth on the territory of Truso and its neighboring North Ossetia, according to which since ancient times, the state, ethnic and natural border of Georgia had always been located more to the north.

The eighteenth-nineteenth-century materials processed by us are noteworthy as they present the information that sheds light on cultural and religious situation in Truso Valley, revealing the difficulties faced by the clergy during their activities in the valley.

1. Based on the study of the available historical sources and field materials about Truso Valley, the following issues were identified: Truso Valley has been a northern gateway and an important strategic point on borderline, first, of the Kingdom of Kartli, then of the United Kingdom of Georgia; 2. In Truso, as well as in Shida Kartli highlands, construction traditions of the region's defensive and strategic monuments were similar; The written culture of the medieval Truso Valley was Georgian, as was the population; 3. Ecclesiastically, the clergy of the region were subject to the Diocese of Nikozi; 4. Later, from the 17th century, Truso Valley has been inhabited by Orthodox Georgians living together with Christian Ossetians. 4. In the XIX century, the services in the churches of Truso Valley, were mainly conducted by Georgian clergymen, nevertheless, the correlation of the written culture begins in the second half of the XIX-centuries; The lack of clergy and the deplorable condition of churches were observed in the parishes of the valley; 6. The situation was tough also in terms of education; There were

no schools where ecclesiastical education could be obtained, and the people of the valley and the clergy suffered from a lack of ecclesiastical books; Due to climatic conditions and economic hardship, the clergy often left their parishes; 7. Ossetians, newly converted to Christianity, needed a church and clergy to meet their religious needs.

As it can be seen, the issues raised as a result of the study of the existing materials about Truso Valley are diverse, which unequivocally confirms the need to continue a comprehensive study of the region.

Discussion. Territorial boundaries of Truso- „...There is a valley to the north of Mtiuleti (highlands). The road crosses the valley ... and to the the valley is joined by the river Khevi and it is called the descent ...Above this descent, there is Truso located in the form of three valleys. To the east, it is neighbored by Khevi, to the west – by Zakha and Maghran-Dvaleti, to the south – by Mtiuleti, to the north – by Kurtauli and it is surrounded by Caucasus, from the Gorge itself. (VakhushtiBatonishvili, 1973: 356-357).As its clear from this quote, VakhushtiBatonishvili, when talking about the historical-geographical part - Khevi, also describes Truso. But the scientist does not indicate the boundaries of the mentioned region. " ...

G. Chikovani was the first to study the boundaries of Truso area by reconciling the data of the field ethnographical material and scientific literature. He found that the Truso area includes the section of the valley of Tergi river from its headwaters to the narrowest point of the valley - Kashara / Kasra, which in the past must have been the border gate of residential area of Dvalis and then, later, of Ossetians, having been settled here (Chikovani, 1985:116). Prior to that, some Georgian scholars considered the Kobi basin and the historical-geographical area Mna to be part of the Truso Valley (Makalatia S., Zakaraia P., Itonishvili V., etc.). **Etymology of Truso** - Before discussing the etymology of the mentioned toponym, we would like to point out that the **Truso Valley** appears with this name in XIX-century-documents, while in the written sources of XIV-XVIII centuries it is mentioned only as Truso.

The mentioned territorial unit is referred to as "Trusui" "Trusu" "Trusuit" "Trusu" in the oldest Georgian written sources (Chronicle of Princes/DzegliEristavta) "Truso" (Introduction book on faulty acts of Samtavisi flock), "Turuso" (XVIII century document, Museum of Literature, 16610), and the local population is called "Trusuelni" (Chronicle of Princes /DzegliEristavta)) and "Trusoveltaitsa" (Chronicle of the Gergeti), "Tursi" (XVIII century, Papuna Orbeliani). Famous Georgian historian and geographer Vakhushti Batonishvili refers to this historical-geographical area as "Truso". Over time, the name underwent a phonetic change and was established as "**Truso**". Today it is referred to as the **Truso Valley**.

G. Chikovani was the first to pay attention to the toponym Truso, and declare that the word "Turs" was mentioned by Sul Khan-Saba in the form of geographic title. (Chikovani, 1985: 106).

The toponym Truso was studied even more thoroughly by Vakhtang Itonishvili - Georgian **Druso** is the most valuable in explaining "Truso" ("High, well-built tower of towers" - Sul Khan-Saba Orbeliani, Georgian Dictionary, I, p. 292;) ("grindstone used for scytheblade"),

with the help of which the search name can be easily deciphered as a **tallfence, made of stones; ridge; notch** or be understood as a toponym derived from **local terms denoting the stone species**. At the same time, it should be noted that such an explanation of "Truso" finds full support from the landscape, onomastic or ethnographic realities of the interesting section of the Tergi gorge (Itonishvili, 2016: 216).

Georgian written sources represent the key historical material in complex research of Truso, according to which this historical region was part, first of the Kingdom of Kartli, and later, of the United Kingdom of Georgia, and was inhabited by the Georgian ethnic tribe - Dvalis. Truso has been a royal domain, but on the verge of XIII-XIV centuries, due to difficult political situation in the Georgian royal court, it was raided several times as a result of the confrontation between Georgian kings David VIII and his half-brother Vakhtang III.

At the time when King Vakhtang and his loyal eristavi (feudal lord) Shalva Kvenipneveli were accompanying the Mongols to the Horde, King David plundered Kvenifneveli's estate - Tskhrazmiskhevi. Returning from the Horde, Kvenifneveli and Vakhtang III invaded Mtiuleti, Khevi and Dvaleti, which were the supporters of David VIII: "Then they burned and killed all the herdsmen of Dvaleti and destroyed and broke them and all the fortresses from **Trusu** to Achabeti" (Dolidze, 1965:106). As a sign of loyalty, King Vakhtang III awarded Shalva and "gave him **Trusui**, Ghuda, Gagasdzeni, Mlete, Arachueti, Khando, Kanchaeti, Abazasdze land, Dzagnakornan, Diguami, Gavazi": 106) Thus, from the beginning of XIV century, the Eristavs (feudal lords) of Ksani took the possession of Truso. At the beginning of the XVII century, when Zurab Eristavi (feudal lord of Aragvi) conquered Khevi, in 1628, from this time onward, Truso became a part of Aragvi fiefdom. After the abolition of Aragvi Saeristavo (Aragvi fiefdom) in 1743, Saeristavo (fiefdom) was proclaimed an imperial land and was handed over to the sons of Erekle II along with Truso.

During the reign of the prince, the princes had their servant - Mouravi and his substitutes in Truso. Their duties included census taking, tax collection and mobilization of warriors in the event of war.

Compliant to the ecclesiastical administrative division, Truso belonged to Samtavisi flock according to XV-century document (Dolidze, 1970: 198), however, the Truso population also had a certain obligation to Gergeteli Sakdrishvilis - the status "Mokidebuli" (according to the document of 1439), which was easier to perform compared to that of Khevi villages, but it was still a form of certain commitments (Sharashidze, 1954: 247).

From the beginning of the 17th century (when it became part of Aragvi Kingdom) until 1811 - it must have been included in Tsilkani Episcopate. After the restoration of the autocephaly of the Georgian Church in 1917, Truso and Khevi population were again subject to the episcopate of Tsilkani.

In Georgian written documents until the 1930s, we can not find any information about the existence of non-Georgian population in Truso. The information about Ossetians living in Truso are not kept in the earliest documents such as "Dzegli Eristavta) (XIV-XV centuries), the Chronicle of Gergeti souls 1439), and the Book of Drama and Introduction to the Samtavisi Flock (XV c.),

According to Vakhushti, Truso's "inhabitants are Ossetians, Dvalis" i.e. in the first half of the XVIII century there was already a mixed population: locals - Dvali and settlers - Ossetians.

After conversion of "Saeristavo" (fiefdom) into a sovereign estate, there appear some documents related to Ossetian population in Truso, allowing to create a partial idea about it.

In the second half of the XVIII century, mass migration of Ossetians must have taken place on the territory of Georgia, including Truso. According to the 1780 census, there were 11 Ossetian villages in Truso (Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts Hd-3906); 8 villages are indicated by Ioane Batonishvili, while Ossetians are mentioned as the population (Ioane Bagrationi, 1986: 35).

According to the documents, the royal court of Georgia allowed the Tagauri Ossetians to relocate and settle on the territory of the Aragvi Saeristavo (fiefdom). Documentary material of late XVIII century provides information on an organized relocation of large groups of Ossetians from the North Caucasus to Kartli.

In 1799, George XII wrote to the Ossetians from Tagauri: "Ossetians from Tagauri, who are going to migrate here, be noted that, as you want to move in here, we are sending our nobleman Gabashvili Ninia and he will convey our message to you. You too act respectfully and we will be even more merciful than the admirable king, father of ours used to be and keep an eye on you. You will be the serf of our dominion and no one else will have anything to do with you, we will provide you with good housing and place, will settle you in such an area to make you feel comfortable for a long stay. First you'll have to come down to Digomi again and stand there and as soon as we've chosen a good place that will be to your liking, will put you there and build a fortress for you." "Before you start plowing and sowing, we will provide you with grain crops for survival..." (Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts Qd-1617)

In 1790, Ioane the Housekeeper instructs the foremen of Gori to provide the Ossetians living in Aragvi with bread, wine and cheese (Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts Hd-12580).

The Ossetians themselves saw the Georgian royal government taking care of them. After the annexation of the Kingdom of Kartli-Kakheti by Russia in 1801, several anti-colonial and anti-slavery uprisings took place in Georgia, including the Mtiuleti uprising of 1804. In the 1804 uprising, the Truso dwellers also fought against Russians and sympathized with the rebels.

After the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti by Russia, there was created a province of Georgia. According to territorial-administrative division, Truso and Khevi were both included in the composition of Tbilisi province, which was part of Dusheti district (uyezd) in 1802-1803 ((uyezd) – administrative unit in USSR), part of Ananuri (uyezd) from 1803 – and in 1821-1929, it still became a part of Dusheti district (uyezd). In 1840, Dusheti district (uyezd) was reorganized – divided into administrative-territorial units - Khevi and Truso valley became the parts of the mountain region. In 1930, Dusheti district (uyezd) was abolished and three districts were created on the territory of the uyezd - Kazbegi, Dusheti and Mtskheta.

Truso valley and Khevi were part of Kazbegi region. It has been registered in Kazbegi municipality since 2005 to this date.

In addition to Georgian narrative and documentary sources, it is interesting to see Truso through the eyes of foreigners - information preserved in the records of foreign travelers and researchers, in which we find a diverse layer of the history of the region. Among the foreign scholars and travelers interested in the multifaceted study of Georgian and Caucasian peoples, a prominent place was occupied by German scholar, physician and naturalist, member of the Imperial Academy of Russia, I. Guldenstedt. He traveled to the Caucasus in 1770-1773, touring the Kizlaro region, Kabardino-Balkaria, Ossetia and Georgia (Itonishvili, 2006: 4) Guldenstedt describes in detail the route of his journey, names the mountainous settlements of Eastern Georgia, including the distance and the elders of local communities - "On October 4 ,we walked[walk] from Kobi to Sioni, for 2 hours, and to Achkhota – for ½ hour. Here we first [crossed] Tergi river and then headed to Stepantsminda, which is the last Georgian village and is the seat of a Georgian nobleman, watching over the border villages and been awarded with the title of Kazbegi by the king "(Guldenstedt, 1962: 179).

Guldenstedt points to the natural resources of Truso Valley - "One can find lead veins upstream of Tergi river, in a Georgian land, in the ravine, near the Dariali Old Fortress. In this area, near Stepantsminda, marcasite and sulfur-ore are often found in the form of bands in shale "(Guldenstedt, 1962: 33).

When speaking about Truso Valley, Guldenstedt names the villages inhabited by **Georgians and Ossetians** (Resi, Siveraout, Gimara, Tsotsolta, Burmasek, Khudzani or Karatkau, Valandebdze, Dalagdenze, Barsi, Suatisi, Abano, Ketris). **According to him, this part of the country was under the ownership of the Prince (Eristavi) of Aragvi, however, after the abolition of the strong fiefdom, that used to be disobedient to the king, they surrendered to the king of Kartli-Kakheti, Erekle II. In the past, Truso region always recognized the power of Georgian kings and were obedient to Khevi Rulers, appointed by the king.** The author draws attention to the similarities of agricultural activities and everyday culture between Georgians living in the valley and Ossetians settling here later. Guldenstedt provides a noteworthy account of the meeting near Truso in 1769 between King Erekle of Kartli-Kakheti and Totleben, a general sent by Russia, to fight the Ottomans.

In 1891, the German traveler and geographer Gottfried Merzbacher organized an expedition to the Caucasus, and in 1901 he published a two-volume work, "From the Mountainous Regions of the Caucasus." Numerous references and researches about the Caucasus are presented in the paper, accompanied by descriptions of the trip, conclusions, cartography and illustrations (drawings, sketches) of the bypassed regions, including especially important photographs of the ethnographic life of Truso Valley inhabitants. Merzbacher writes, based on various documents, that the Circassians forced part of the Ossetians from their places of residence to relocate to the southern slopes of the Caucasus, including the Truso Valley (Gelashvili, 2016: 101-102; Mamisimedashvili, 2012: 431-452).

Nineteenth-century French painter Blanchard traveled to the Trusso Valley and described its natural environment and architectural monuments, defense structures and

systems; - "The valley widens a few versts from the station, Tergi is gushing in its wide bed, covered with rock fragments brought by its own waters, but soon it falls between two rocks and narrows; Old Georgian castles are erected on the tops of these rocks (Blanchard, 1858: 141-145).

Information about Truso Valley was also provided by French scholar Frederick de Beauvoir (1798-1850) (Montpellier, 1840: 172). He presented valuable data on important settlements of the Truso Valley (Kobi, Mna, Okrokana, Noa-kau), on temples (Kobi) located in the valley (Oukhaté-don) having been destroyed by now, Christian shrines, watchtowers and fortresses (Okrokana, Kobi), hunting places and agricultural traditions. According to him, the population used to grow barley on the Truso Valley, which was the only grain crop spread here.

German scholar-traveler August Hauxthausen visited the Caucasus in 1843. Huxthausen references are very diverse. They refer to every aspect of life - political, economic, social, ethnographic; He characterizes the population, their types of housing, social strata, workshop formation, the establishment of the Russian military force (Haxthausen, 2011: 17). Huxthausen is not satisfied with simply stating the facts - he offers his conclusion. The reliability of Huxthausen's information can be verified by the data of other travelers-authors of the same period (Karl Koch, Maurice Wagner, Kotsebu, etc.), who have also provided detailed descriptions of Georgia and, in particular, the Truso Valley.

Porter points out that in addition to the common defense system, each settlement represented a hard-to-reach fortification - "We noticed numerous villages with square-base and pyramidal-roofed towers surrounded by walls. These towers were the local fortresses of the distant period, when different tribes living in the mountains fought against each other" (Laiel, 1825: 469).

The German encyclopedist, geographer and naturalist also points out to the development of the fort system in the valley and the readiness of the local population for military activities - "Almost every village can be called fortified. The courtyards are surrounded by high stone walls, from which rises a tower, which is usually narrow in shape. In ancient times, locals fled to these forts for shelter... Between the Caucasus Mountains, as well as in the neighboring lowlands and south of Georgia, all people are armed when they leave their homes. Even boys are armed with daggers and swords" (Lyal, 1825: 140).

The German historian, ethnographer and philologist Dietrich Christoph von Romel (1781-1859) in his work "Peoples of the Caucasus" refers to the agricultural culture, development and architecture of the local villages - "We went to the plateau (elevated plain), which consisted almost entirely of cultivated fields. On the opposite side of the gorge we saw a number of Georgian and Ossetian villages, and on the left, on the top of a rock, we noticed the ruins of an old nunnery guarded by a strong fortress. The name of this place is Zion. At the foot of the mountain we saw mineral springs flowing down into the nearby meadow ... Kobi, which is the last station and is located on the north side of the Caucasus High Pass, consists only of barracks intended for soldiers, Cossacks ..." (Melikishvili, 2011: 503).

The German linguist-orientalist Claprot (1783-1835) provides important information about the Truso Valley. While traveling, he visited hard-to-reach places - from the bottom of

the Khokhi peak (so-called Istir-Khoghi, or High Khokhi) to the existing villages of Siveraut, where small streams form the Tergi and Resi rivers. The inhabitants of these and other highland villages are referred to by Claprot as Ossetians and attributes them to their Ossetian tribe Tirtz. According to the researcher, it is from this tribal name that Georgians call the valley "Turso" or "Truso" (the same, Tirtsi gorge) (Gelashvili, 2012: 275).

Claprot describes in detail the other villages in the valley and the route he has taken. These villages are: Siveraut, Resi, Tirzi, Kalagate-Kau, Burmasigkau (or Yellow Tower-village), Kshetrish Koaite-Kau, Noakh-Kau (New-Village), Khutsuri (same as Karat-Kau) and Ketuete-Kau (Ketrisi?) - The last two settlements are referred to by the traveler as large villages where many defensive and watchtowers stood. Describing the village of Abano (Abano-Kau), Claprot indicates that 40 households lived here. The village was surrounded by a forest considered to be a sacred place. People from neighboring, quite remote villages also came here to pray to St. Elijah and offer sacrifices to him (sheep, rarely bulls). The slaughter (sacrifice) of the sheep was followed by a small procession, while the skins were hung on the trees as a sign of respect to the saint. The locals believed that those who cut down a tree in the forest would be blinded and would regain their sight only after sacrificing a bull (Gelashvili, 2012: 276).

when comprehensively studying the Truso, one cannot ignore the cultural monuments, including the epigraphic monuments preserved in the region. They haven't been compiled together, researched and studied from cultural-historical point of view until recently. Although Truso is quite actively presented in Georgian narrative writings, historical documents, records of foreign travelers, folklore and other written materials, the region somehow was left beyond the attention of Georgian paleontographers and epigraphists.

Truso's epigraphy first attracted attention in 1957, when the Truso stela was discovered at the confluence of the Tergi and Suat rivers, and was immediately relocated to Orjonikidze, now the capital of the North Ossetian Autonomous Republic, called Validakvaz. Today the mentioned stela is kept in the Vladikavkaz State Museum and is presented at the exhibition. In 1960, an extensive work was dedicated to Truso Stela by Russian linguist Giorgi Turchaninov, who considered the monument to be an Ossetian text, written in the Syriac-Nestorian alphabet.

While the Georgian alphabet „Mkhedruli” is clearly read on the stela, which is marked by local variations and is characteristic of stone calligraphic schools of the mountainous regions of Georgia. It is noteworthy that Giorgi Turchaninov showed a similar "observation" and a kind of scientific "weakness" when he declared the signs on the artifact found in Maykop as the oldest Abkhazian alphabet in the world, and Abkhazians as the oldest nation of the creators of the alphabetic culture (Турчанинов, 1965; -98). Giorgi Turchaninov "strengthened the views" published in 1960 and 1965 with new "arguments" in the publications of the following years and repeated them in a relatively wide format: "Monuments of Literature and Language of the Peoples of the Caucasus and Eastern Europe". Where he set out the hypothesis of proto-caucasian writing (Turchaninov, 1971).

After the death of Giorgi Turchaninov, from 1989, when the Republic of Georgia decided to be detached from the Soviet Union and form an independent state and the relations

with Abkhazia and the so-called Autonomous republic of south Ossetia were artificially aggravated, the Turchaninov's views on "Abkhazian as the most ancient alphabet of the world" and Truso stela, as the monument of Alan-Ossetian cultural heritage, provided solid grounds for the separatist governments of both regions. Obviously, this hypothesis was publicized several times. For example, after the death of G. Turchaninov, a work "Ancient Monuments of Ossetian Writing and Language" was published in 1990, where the author repeats his view, expressed in 1960 about the Truso stela and concludes, that this is the monument of Ossetian-Alan culture and he dated it by XIV century.

C. Turchaninov's theories about the Abkhazian and Ossetian scripts were revived 10 years after his death in a book published in Moscow in 1999: *The Discovery and Decipherment of the Ancient Alphabet of the Caucasus (mid-3rd-4th-5th centuries BC)*. " (Turchaninov :1999). The scientific editor and publisher of the book is I.B. Basaria - Ankvab, while the reviewers are Russian academics M.A. Korostovtsev et al. Kononov, who had been dead for 15 and 20 years before the time of publication of the book. The fact is that the revival of Turchaninov's theory did not serve the development of science, instead it was intended for other purposes. The book presents the monuments of Ashu (Old Abkhazian-Abaza-Ubykh) writing and language separately. According to the author, in the III millennium BC. the country of Ashu stretched from the Black Sea in the south to the present-day Maikop in the north, extending north-west to the Kuban River and south-east to Phasis (Rioni). The earliest archeological realities of the Ashu civilization were the Maikop, Mtkvari-Araks, Dolmen, and Colchian cultures. The author, here again refers to the Truso Stela as a monument of Alanian culture. Although these views of Giorgi Turchaninov are not shared in scientific circles, in 2013 his work "Ossetian Syriac-Nestorian Inscription of the First Half of the 14th Century (reading attempts and the Characteristics of Discovery)" was published again, which is a collective monograph - "Alan-Ossetian Written Monuments". One of the publications (Turchaninov2013: 168-191).

Trushaninov's reading and analysis of Truso stela cannot withstand criticism, about which we will speak more extensively some other time. As for the problem of studying the written monuments of Truso, since the discovery of 1957, no epigraphic expeditions have been carried out in the region, therefore only dry information about its inscriptions is presented in separate publications, which are part of the archeological research of the region, or it is related to the study of architectural monuments. In this regard, it is necessary to mention the expeditions of archaeologist Giorgi Gogochuri and art critic Giorgi Bagrationi to Truso and Mni valleys (Bagrationi, Matsaberidze, 2004a: 462; Bagrationi, Matsaberidze, 2004, b: 466).

Epigraphic monuments of Truso were first assembled, described, measured, photographed and illustrated by art expert Giorgi Gagoshidze, after arriving twice in Truso, in 2018-2020. The researcher first collected and published 21 Georgian inscriptions in the collective monograph "Truso-Historical and Ethnocultural Problems" (Topchishvili et al. 2021: 2021: 129-141) with the relevant archeographic description. The author included the above-mentioned Truso stela inscription in the catalog of Georgian inscriptions and quite rightly criticized Giorgi Turchaninov's entire reading of the inscription.

In September, 2021, as part of the Truso Expedition, we surveyed the epigraphic monuments of the region and carried out the related work. Based on previous studies and analysis of material collected during our expedition, a number of issues and problems have been identified in the study of Truso's written monuments.

The general description of Truso's epigraphic monuments emphasizes the fact that only Georgian inscriptions and Russian-language tombstone epitaphs are found in the region. The lower chronological limit of Georgian inscriptions is the X century and most of the inscriptions are tombstone epitaphs, which are mainly dated to the XIX or early XX century. The oldest Georgian epigraphic monument is carved on the south façade of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary on the very first stone from the foundation. The inscription dates back to the construction period of the temple - X - XI centuries and tells the history of the construction of the temple. In the material, found during the expedition, we have monuments in both “Asomtavruli” and “Mkhedruli” scripts. Although medieval Georgian inscriptions are in small numbers, we emphasize that no other written culture of this era is read in the epigraphy of the region. There are many more Georgian inscriptions in the form of 19th century tombstone epitaphs. The given material unequivocally indicates that Truso was the area of spread of Georgian written culture. Moreover, from a palaeographic point of view, Truso, as a separate historical-geographical region, created a local version of a stone calligraphic school, which is typical for the mountainous regions of Georgia. This local variant is echoed by the Mkhedruli inscription of Truso stela and all the inscriptions made in the “Mkhedruli” alphabet of the following period in the valleys of Truso and Mani.

The written culture of the Truso and Mani valleys in the Middle Ages is Georgian, and the existing small number of inscriptions are convincing arguments for that. In the Middle Ages, in the XIX century, the Georgian written culture still dominates here, but since the 80s of the 19th century, the situation has been slowly changing, Georgian inscriptions are preserved here and there, but the Georgian script gradually loses its function and gives way to a foreign script. Which has played a dominant role in the twentieth century, especially since the establishment of the Soviet rule.

Most of the Russian inscriptions are epitaphs of the XX tombstone, rarely, but still found a few epitaphs dating to the 70s of the XIX century and the following years. The inscriptions in Russian are mainly from the Soviet era. And because the Georgian language predominates in the 19th century tombstone inscriptions, it suggests that the Russian Empire has not yet been able to foster the full cultural emancipation of the region.

The study of Truso's written monuments revealed the following problems:

- The need to create a complete catalog of the epigraphic monuments of the Truso Valley, clearly showing the picture of gradual correlation and change of the written culture in the region.
- The creation of a catalog will facilitate the expansion of toponymic, onomastic and other types of historical-source studies presented in epigraphic monuments,
- The study of the old artefacts of Truso and Mni valleys should be continued on the basis of archeological excavations and the region should become the object of intensive

archeological research. We think this work will reveal much more epigraphic monuments. First of all, archeological works should be carried out in churches and on sites of ruined churches.

- It is necessary to study the old cemetery, especially the cemetery in front of the Virgin of Mni, as well as the old cemetery on the hill at the confluence of the Tergi river and Swatis in the Truso valley. Here are both twentieth-century and medieval tombs, the archaeological study of which will shed some light on many interesting issues.

Fortified towers occupy one of the most important places among the materials obtained during the field expedition, having a significant concept in the secular architecture of the region. Since ancient times Truso has been a part of historical Dvaleti, within the boundaries of Georgia, where ethnic Georgian Dvalis, mentioned many times in Georgian, Armenian and ancient sources, lived (Chikovani, 1985: 109). The Georgian kings paid great attention to the fortification of the Georgian state on the lower reaches of Tergi River valley and on the southern slope of the main watershed of the Caucasus, according to XI century Georgian historian Juansher. According to him, in the 5th century, King Vakhtang Gorgasali of Georgia built fortresses in Dariali (Tergi river gorge) and established local Georgian mountaineers under their protection, where foreign tribes living in the North Caucasus could not pass without the king's permission (Juansher, 1955: 156).

Except the lower part of Tergi river, Georgian kings had also fortified the area of modern North Ossetia, north of the head of the Tergi river (Truso), in particular the narrowest part of the Ardon valley, Kasri gorge (historical Dvaleti) with fortresses to prevent Ossetians having settled in the North Caucasus from entering the territory of Georgia (Batonishvili Vakhushiti, 1973: 644-645).

The Kasri Gate in the late Middle Ages had the function of the northern border of the Kingdom of Kartli. The Ossetians call the Kasri gorge "Kasara", which means "gate" in the Ossetian language. According to Ossetian scientist V. Abayev, the mentioned term should be derived from Georgian, in particular from the word in Rachian dialect - "Karseli". G. Chikovani does not agree with F. Abayev's opinion and says that: the similar narrow places, blocking the gorge, are called "kari" (gate) in Rachian (and not Karseli). C. Chikovani, based on the old Georgian language dictionary, published by I. Abuladze, expresses the opinion that the mentioned toponym should be derived from *Kasri*. In ancient Georgian, the term Kasri was used to refer to a fortress tower (which we also agree with G. K.) (Chikovani, 1985: 111).

From the presented information it is obvious, that the royal government of Georgia paid great attention to the fortification of territories of the Tergi gorge and the areas located to the north of it. As we have already said, the geographical area of the valleys that collect the headwaters of the river Tergi, the same Truso, is quite rich with old Georgian architectural monuments. Unfortunately, today, due to deliberate political goals, by completely distorting the historical truth, Russian and Ossetian scholars are perverting the ethno-history of the Georgian population of Truso and attempting to attribute the monuments of Georgian material cultural heritage to Ossetian culture.

From the numerous architectural monuments in Truso, this time our attention is drawn to the fortified towers, the silence of which echoes the cry of historical truth.

This type of towers are not found on all over the territory of Georgia, but only in historical Shida Kartli (Truso is located in the mountains of Shida Kartli). Here is the area of its origin and spread, most of them are located in Aragvi gorge, followed by Ksani, Tergi, Rekhula, Mejuda and PataraLiakhvi valleys (Zakaria, 1962: 49).

Georgian architect and art critic Parmen Zakaria considers the V-VI centuries to be the time of the origin of the fortified towers. According to his research, fortified towers in Georgia were mostly built by the end of the 10th century, although they were erected in the late feudal era, but rarely. After the first half of the 17th century, towers of this style were no longer known at all (Zakaria, 1962: 82).

According to the research of Jondo Gvasalia, the study of the fortifications of the valleys in Eastern Georgia - Aragvi, Ksani, Lekhura, Mejuda, Liakhvi and Tergi - shows that they represent an integrated defense system. An essential element of these buildings is the fortified tower. The area of its distribution is limited. To the north, the extreme boundary of backtower is Gergeti village. Apart from Georgia, this type of building is not found in any other nation of Caucasia. (Gvasalia, 1976: 147).

J. Gvasalia also explains that: observing the fortifications of the Aragvi, Ksani, Lekhuri, Mejudi, Liakhvi and Tergi valleys, we came to the conclusion that they were a unified defense system constructed in the pre-feudal era. An essential element of these buildings was the fortified tower or Georgian tower. This defensive system was used against both the Arabs and the northern tribes (Gvasalia, 1983: 60).

In September, 2021, with the support of the Shota Rustaveli National Science Foundation, during a field-scientific expedition to Truso, we observed two fortified towers in Mna (Truso). Mna water joins Tergi river from the left. Both fortified towers are located on the left bank of the Mna water. From the junction of the Mna water with the Tergi river, the first tower is conventionally called the first tower, and the one above it is called the second tower.

Both fortified towers are built with fairly large boulders. Both are badly damaged. The upper floors have been torn down. The first tower with a straight wall is directed towards the Mna water, its remaining lower part is completely filled with soil, but it creates an impression that the lower remaining part was deaf from the beginning and floors were above it, which are completely ruined. The straight wall of the mentioned tower is 5.80 cm long; The length of its sides is 8 meters on average; Distance between the initial side walls of the back is 4.70 cm; The total circumference of the outer arch of the curtain wall equals to 6.40 cm; The distance between the straight line of the initial walls of the back and the center of the back is 1.90 cm; back height from the ground 1.30 cm; height of the front flat wall is 5.30 cm; the height of the South side wall 4.75 cm, while the height of the north side wall is 3.75 cm.

On the back side of the tower is a separate pile of huge stones embedded in the ground. We do not rule out that the boulders buried in the ground had a cult-religious purpose in their time, like the cult stones with syncretic prayers in Pshavi-Khevsureti and Tusheti, with which the locals still perform folk-Christian religious rituals.

As already mentioned, the second tower is also located on the left bank of the Mna water. It is built on an elevated conical slope. It has a small ravine coming from the southeast. Later, a basilica-style church was built next to it. The tower is built of rather large rough-hewn boulders. One third of the surviving straight wall has been demolished almost to the ground. Dimensions: the length of straight wall - 5.60 cm; Length of side walls- 6.10 cm; Width of walls on average - 1.80 cm; Distance between the ends of the lateral straight walls facing the back is 4.50 cm; The back is thrust out from the line of endings of the walls by 1.90 cm.

The tower is quite damaged, but among the survived back towers, it is unique in its architectural features. Its uniqueness lies in its special content. The surviving lower part of this tower is not deaf, ie it has a square-shaped gap in the middle (dimensions: 1.12 cm). As a result of the landslide on the south-east side of the tower, a very narrow square corridor enters the wall of the tower, which joins the vertical gap in the middle of the tower. In turn, difficult, but still noticeable, there is a hollow running horizontally into the ground, which must have connected the tower with the dilapidated buildings nearby, as well as with a small ravine that runs a little farther away.

If the ground had not collapsed, the corridor inside the wall next to the tower would not have appeared, and over time the vertical gap in the middle of it would have been filled with rubble, and we or another researcher would have considered the remaining lower part of the tower deaf. Therefore, the surviving part of the tower is really unique, through which, with more or less accuracy, we are given information about the architectural features of the back towers of the early period.

If we compare the back towers described by us with the Midelauri of the villages of Khada gorge (Mtiuleti) and the back towers of Rostians, we will clearly see the identity between them, for example: in external proportions, stone processing techniques and dimensions, which in turn indicates that in pre-feudal times, there were the same architectural traditions of building back towers in the mountains of Georgia.

Khada Valley is distinguished by the abundance of fortified towers. But, the fortified towers of the Midelauri and Rostiano villages, mentioned, are different from the rest of the towers. The fortified towers of these two villages are preserved only with the lower deaf part, they have no entrance inside and the middle part is massive. Architecturally, these towers are more similar to the first back tower of Truso. According to our observations and assumptions, these two backed towers of Khada Valley are more archaic than the others, their archaism is indicated by the massive thickness of the walls and the relatively large and roughly processed stones unlike the others.

As we have already mentioned, both of the fortified towers of Truso, with their proportions and architectural features, are very close to the towers of Midelauri and Rostiani. Considering the structure of the second tower of Truso, it is not excluded that the first tower and the Midelauri and Rostiani towers of Khadea villages also had underground communication systems in their time, it is impossible to clarify this issue without archeological intervention.

As we have mentioned, according to Ilia Abuladze's research, Guldam Chikovani believes that the toponym "Kasris Khevi" in the territory of modern North Ossetia, which is part of the

Russian Federation, is derived from the old Georgian word "Kasri", which in turn meant a fortress-tower in old Georgian.

Therefore we can say that the Kasri ravine refers to a ravine that dates back to the first millennium BC, the Georgian royal government fortified it with castle towers, or in ancient Georgian, Kasri gorge means ravine of castle towers, and we suggest that these towers should have barrel-like backs, which are known today as back towers.

Nor is it excluded that from the ancient times round-shaped towers were spread in the mountains of Georgia, which is why, presumably, they were named as barrels. Over time, for example: from the IV-V centuries A.D. the architectural shape was changed and we got a fortified tower, in which the old architectural mark was reflected in only one wall, the other three sides were turned into a straight wall, which was preserved until the end of the X century, and after the tenth century new four-strait-wall towers were built.

The variety of historical material we have studied provides reliable information about the religious situation in the Truso Valley. Our attention was especially drawn to the history of the XIX century, when the annexation of Georgia by Russia in 1801 led to the abolition of the autocephaly of the Georgian Apostolic Orthodox Church in 1811. As a result of the reorganization of Georgian church in Russian way, the institution of patriarchy was abolished, the Exarchate of Georgia was created, which directly subordinated to the Most Holy and Correct Synod of the Russian Church, and its management was entrusted to the Exarch of Georgia.

The policy of the Russian Empire, the desire to expand the borders, subjugate and russify the neighboring peoples, required a special intensification of missionary activities. In 1815, by decision of the Russian emperor, the "Ossetian Theological Commission" was restored, the main goal of which was to convert Caucasians, especially Ossetians, to Orthodoxy.

This time, the activity of the "Commission" was directed from the southern slopes of the Caucasus to the north. Thus, Georgia, already been annexed by Russia, was chosen for supporting the activity of the "Ossetian Theological Commission".

This time, the "Commission" began the Christianization process of Ossetians from Georgia. A number of Georgian clergymen were actively involved in the work of the Ossetian Theological Commission, preaching under most difficult and unsafe conditions in the mountainous valleys of Shida Kartli, in Ossetian-populated villages (Kokrashvili, 2010: 452-453). Churches were in direct contact with the local population, each family, each person, and thus the documents and information provided by them provide the noteworthy material for the reconstruction of historical reality.

The subject of our paper is not the assessment of the work of the Ossetian Theological Commission or the Society for the Restoration of Christianity in the Caucasus, but our purpose is to determine, based on archival materials: what was the religious situation in Truso Valley, what problems did the clergy face, what was the condition of the churches, and what did the people of the Truso valley demand...

We found number of documents, in particular, the texts of the official memo of Archimandrite Nikiphore, the preacher of the "Ossetian Theological Commission", which he presented to the Georgian Exarch Theophilacte in 1817-1818. They contain valuable information about the situation in the Truso Valley. In a letter sent to the Exarch of Georgia, Theophilacte Rusanov in 1817, Archimandrite Nikifore informed the Exarch about the situation in the villages of the Aragvi Valley, namely: newly baptized Ossetians live in the villages of Gimar, Abano, Keteris, Okrokana, located in the middle of Aragvi valley. Thirty 30 households, 215 souls, are statesmen, the construction of a church is planned here as well, it is 1 verst away from Tbilissi.

In Aragvi gorge, in the villages of Mna, Korp, Ukhat, Khurt, there live newly baptized Ossetians, their number is forty. They have a priest, and there are many others who are to be baptized. "(Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Fund # 488, Description # 1, Case # 93, Sheet 8). The same document discusses the need to build a church in the Truso Valley: "it is not difficult and is easy to build a church here, on the river Aragvi in the Truso valley, with cut stones bought and fallen material, thrown on all sides" (Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Fund # 488, Description # 1, Case # 93, Sheet 13).

Another document sent by Archimandrite Nikifor in 1818 to the Georgian Exarch Theophylact Rusanov, states that in the mountains, the population newly converted to Christianity, needs clergy and a church. "(Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Fund # 488, Description # 1, Case # 137, Sheet 1).

The need for clergy is mentioned in a letter sent in 1846 by the priest Andria Gurgენidze, requesting the Exarch of Georgia Isidore (1844-1858) to send a clergyman to the parish of Abano. The document informs that there was no priest in the parish of Abano at that time. For this reason, it was difficult to meet Christian needs of the parish. At the same time, Andria Gurgენidze himself offers the candidacy of a clergyman to be appointed to the parish of Abano: "I urge and address you, the lordship, that we would be grateful if you could appoint one of the priests to Abano Parish and recommend the priest Ivane Induashvili, who will be useful not only for the congregation of Abano, But also for me, because in winter due to heavy snow and avalanches it is very difficult for me to get to Kobe. Because of this, the parish would be deprived not only of the priest but also of the Christian needs. (Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Fund # 488, Description # 1, Case # 11489, Sheet 6).

Numerous archival documents point to the need for clergy, stating that a parishioner needed a priest to meet his religious needs.

From the document submitted by the priest Andria Gurgენidze in 1852 to the exarch of Georgia Isidore (Nikolski - GB) it is clear how many people were baptized that year in the parish of Kobi and Abano. Namely: in 1852, 82 Ossetian men and 34 women were baptized in the Kobi parish; In the parish of Abano, 40 men and 10 women were baptized in the same year. The same number was added to the number of confessors (Central Historical Archive of the Georgian National Archives, Fund # 488, Description # 1, Case # 16229, Sheet 3).

There are plenty of letters found in the Fund of the Chancellery of the Exarch of Georgia sent by priest Andria Gurgeniidze. In a letter dated 1851, Andria Gurgeniidze requested the Exarch of Georgia to build stone houses for the priests of the parishes of Kobi and Abano. For this, 500 silver rubles were allocated, which were to be divided in the middle: for the houses of the priests of Kobi and Abano churches. Priest Andria Gurgeniidze presented a book on income and expenses regarding this issue. The income and expenditure book also reveals the identities of the workers who participated in the construction of the clergy houses, including both Georgian and Ossetian workers, most of them locals: Kokashvilis, Gudievs, Buchukuris, Agaevs, Tsabulovs, Karashvilis, Bedoshvilis. (Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Fund # 488, Description # 1, Case # 15546, Page 9).

According to a document dated 1852, the priest Andria Gurgeniidze again addressed a request to the Exarch of Georgia, this time because of the Church of St. George in Kobi. Andria Gurgeniidze reports that the roof of St. George Church in Kobi is on the verge of collapse and needs to be repaired. Material help is needed to repair the temple. It seems that the problem of St. George Church in Kobi could not be solved in those years, as the document dated 1858 still discusses this issue.

It seems that the deplorable condition of the churches in the Truso Valley, the lack of material resources, the housing problem of the clergy were characteristic of the following years as well. In 1859, Ivan Bidzianov, the priest of the Kobi Church, addressed the exarch and announced that the house for priests in the Kobi parish was in a deplorable condition, with four of the four rooms in need of repair. To do this, he asks to allocate 40 rubles and 500 kopecks of silver money to repair the house. According to the archival document, Ivane Bidzianov, a clergyman working in the Kobi parish, received 225 rubles of silver rubles allocated by the Exarch of Georgia to repair the house of the clergy in Kobani at the Pasanauri post office. In addition, Ivan Bidzianov informed the exarch that he would definitely submit a book of income and expenditure for the construction of the church house (Central Historical Archive of the Georgian National Archives, Fund # 488, Description # 1, Case # 18681, Pages 4-5).

Many archival materials of this nature are preserved in the fund of the Chancellery of the Exarchate of Georgia. The archival documents helped us to get acquainted with the clergymen who were working in the Truso Valley at that time, to identify the problems they had to deal with. From the studied materials we can boldly conclude that from 1817 to 1862 the clergymen working in the Truso Valley were Georgians who performed liturgy and other church services in Georgian.

The complex study and systematic analysis of the above-mentioned variety of materials, Georgian and foreign narratives, as well as documentary written sources, epigraphic monuments and ancient artefacts sheds light on many interesting pages of the mysterious history of the Truso Valley.

დამოწმებული საარქივო მასალა და ლიტერატურა

- კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-3906.
- კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Qd-1617.
- კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-12580.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #93, ფურცელი 8.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #93, ფურცელი 13.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #137, ფურცელი 1.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #11489, ფურცელი 6.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #16229, ფურცელი 3.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #15546, ფურცელი 9.
- საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფონდი #488, აღწერა #1, საქმე #18681, ფურცელი 4-5.
- ბატონიშვილი, ვ. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV, თბილისი.
- ბაგრატიონი, ი. (1986). „ქართლ-კახეთის აღწერა“. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედომვილმა. თბილისი.
- ბაგრატიონი, გ. მაცაბერიძე, ბ. (2004ა). მთავარანგელოზთა ეკლესია. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 2. თბილისი. გვ. 462.
- ბაგრატიონი, გ. მაცაბერიძე, ბ. (2004ბ). წმ. მარიაძის ეკლესია, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 2. თბილისი. გვ. 466.
- ბლანშარი, ა. (2018). მოგზაურობა ტფილისიდან სტავროპოლამდე დარიალის ხეობის გავლით. 1858 წ. გამოსაცემად მოამზადა ირინა ნაჭყეზიამ. „აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ირანელი და ფრანგი ავტორები მე-19 საუკუნის საქართველოს შესახებ. თბილისი.
- გელაშვილი, გ. (2012). იულიუს კლაპროტი ოსების შესახებ, „ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის კრებული. N 1. თბილისი.
- გელაშვილი, გ. (1962). გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I. თბილისი.
- გელაშვილი, გ. (2016). მერცხაბერის (1843-1926) ცნობები აფხაზებისა და ოსების შესახებ. კრებული „ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“. ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. N 1(18). თბილისი.
- გელაშვილი, გ. (2011). აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ XIX საუკუნის პირველი ნახევარი. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარი და საძიებლები დაურთო. თბილისი.

- გვასალია, ჯ. (1976). არაგვის კარი (დარიალანი). *ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან*. თბილისი.
- გვასალია, ჯ. (1976). *აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები*. სქოლიო, თბილისი.
- დოლიძე, ი. (1965). „ძველი ერსითავთა“. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. II, თბილისი
- დოლიძე, ი. (1970). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. III, თბილისი.
- ზაქარაია, პ. (1962). სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XXIII –B, თბილისი.
- თოფჩიშვილი და სხვები.. (2021). როლანდ თოფჩიშვილი, გიორგი ბაგრატიონი, გიორგი გაგოშიძე, გიორგი გოგოჭური, ნათია ჯალაბაძე, ლავრენტი ჯანიაშვილი, გიორგი ავთანდილაშვილი. *თრუსო- ისტორიული და ეთნოკულტურული პრობლემები*, როლანდ თოფჩიშვილის საერთო რედაქციით. თბილისი. გვ. 129-141.
- ითონიშვილი, ვ. (2016). *დეალები და დეალები*. თბილისი.
- ითონიშვილი, ვ. (2006). იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის ცნობები ქართველ მთიელთა შესახებ. *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი*. ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. N VIII, თბილისი.
- მამისიმედიშვილი, მ. (2012). გოტფრიდ მერცბახერი კავკასიის მაღალმთიანი რეგიონების შესახებ. *კრებული „კადმოსი“*. *ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი*. N4. თბილისი: ილიას უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- მელიქიშვილი, ლ. (2011). *დიტრიხ კრისტოფ ფონ რომელი, კავკასიის ხალხები*. თბილისი.
- მონპერე, ფ. (1840). *მოგზაურობა კავკასიის გარშემო*. Ab 172, ტ. IV. პარიზი. LIBRAIRIE DE GIDE. RUE DE SEINE SAINT-GERMAIN, №6 BIS. 1840 წელი.
- ლაიელი, რ. (1825ა). *მოგზაურობა რუსეთში, ყირიმში, კავკასიასა და საქართველოში*. ტ. I. ლონდონი.
- ლაიელი, რ. (1825ბ). *მოგზაურობა რუსეთში, ყირიმში, კავკასიასა და საქართველოში*. ტ. II. ლონდონი.
- შარაშიძე, ქ. (1954). „საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს) (გერგეტის სულთა მატთანე)“. *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის [ნაკ.] 30*, თბილისი.
- ჩიქოვანი გ. (1985) „თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)“. *კრ.: „მაცნე“*, *ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, #2, თბილისი.
- ყაუხჩიშვილი, თ. (1957). სტრაბონის გეოგრაფია. *ცნობები საქართველოს შესახებ*. წიგნი XI, თავი III, თბილისი.
- ჯუანშერი, (1955). ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი.
- ქოქრაშვილი, ხ. (2010) „ოსეთის სასულიერო კომისიის“ არქიმანდრიტი ნიკიფორე შიდა ქართლში ოსების განსახლების შესახებ (1817-1818 წწ). *„ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“*. ივანე ჯავახიშვილის ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, [#] 1(7), თბილისი.
- Турчанинов, Г. Ф. (1965). Древнейший письменный памятник Кавказа, *Вестник древней истории*. № 3, 1965 გვ. 97-108; № 2, 1966. გვ. 82-98;
- Турчанинов, Г. Ф. (1971). *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Ленинград.
- Турчанинов, Г. Ф. (1990). *Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка*, Владикавказ.

- Турчанинов, Г. Ф. (1999). *Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа (Середина III тыс. до н. э. - IV-V вв. н. э.)*. Москва.
- Турчанинов, Г.Ф. (2013). Трусовская осетинская сирийско-несторианская надпись первой половины XIV столетия. (Опыт чтения и характеристики находки). *памятники Алано-Осетинской письменности*. составители: В.А.Кузнецов, Б.Б.Басаев, В.Х. Темираев, Л.А.Чибиров. Владикавказ. стр. 168-191.

REFERENCES

- k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri* [Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts]. Hd-3906.
- k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri* [Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts]. Qd-1617.
- k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri* [Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts]. Hd-12580.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 93, Sheet 8.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 93, Sheet 13.
- sakartvelos 'oriis saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 137, Sheet 1.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 11489, Sheet 6.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 16229, Sheet 3.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 15546, Sheet 9.
- sakartvelos saist'orio tsent'raluri arkivi* [Central Historical Archive of the National Archives of Georgia]. Fund # 488, Description # 1, Case # 18681, Sheet 4-5.
- bat'onishvili, v. (1973). aghts'era sameposa sakartvelosa. „*kartlis tskhovreba*“. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eriis mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. [Description of the Kingdom of Georgia. "Life of Kartli", a text based on all major manuscripts. By Kaukhchishvili]. vol: IV, Tbilisi.
- bagrat'ioni, i. (1986). „*kartl-k'akhetis aghts'era*“. t'ekst'i gamosatsemad moamzades, gamok'vleva da sadzieblebi daurtes tina enukidzem da guram bedoshvilma. ["Description of Kartli-Kakheti"]. the text for publication was prepared by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, who also attached the analysis and paging system. Tbilisi.
- blanshari, a. (2018). mogzauroba t'pilisidan st'avrop'olamde darialis kheobis gavlit. 1858 ts'. Gamosatsemad moamzada irina nach'qebiam. „*aghmosavletsa da dasavlets shoris*“, *iraneli da prangi avt'orebi me-19 sauk'unis sakartvelos shesakheb*. [Travel from Tbilissi (Georgia) to Stavropol via the Dariali Valley. 1858 Prepared for publication by Irina Nachkebia. "Iranian and French Authors Between East and West on 19th Century Georgia"]. Tbilisi.

- gelashvili, g. (2012). Iulius k'lap'rot'i osebis shesakheb, „akhali da uakhlesi ist'oriis sak'itkhebi“, ivane javakhishilis sakhelobis ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'is k'rebuli. [Julius Claprot on Ossetians, Issues of New and Recent History. *Collection of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology*]. N 1. Tbilisi.
- gelashvili, g. (1962). *giuldensht'edt'is mogzauroba sakartveloshi* [*Guldenstedt Travel in Georgia*]. Vol. I. Tbilisi.
- gelashvili, g. (2016). mertsbakheris (1843–1926) tsnobebi apkhazebisa da osebis shesakheb. *k'rebuli „akhali da uakhlesi ist'oriis sak'itkhebi“*. Ivane javakhishvilis ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'i [References of Merzbacher (1843–1926) about Abkhazians and Ossetians. *Collection "Issues of New and Recent History". Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology*]. N 1 (18). Tbilisi.
- gelashvili, g. (2011). *august' hakst'hauzeni sakartvelos shesakheb XIX sauk'unis p'irveli nakhevari*. Germanulidan targmna, shesavali, k'oment'ari da sadzieblebi daurto. [*August Hauxthausen on Georgia in the first half of the 19th century*]. Translation from German, introduction, comments and paging system attached. Tbilisi.
- gvasalia, j. (1976)a. *aragvisk'ari (darialani), dzieban isakartvelosa da k'avk'asiis ist'oriidan* [*Aragvi Gate (Darialani), Research papers from the History of Georgia and the Caucasus*]. Tbilisi.
- gvasalia, j. (1976)b. *Aghmosavlet sakartvelos ist'oriuli geograpiis nark'vevebi*. [*Essays on the Historical Geography of Eastern Georgia*]. Footnote. Tbilisi.
- Dolidze, i. (1965). „dzegli ersitavta. *kartuli samartlis dzeglebi*. [“Chronicles of Princes (Dzegli Eristavta)”, *Monuments of Georgian Law*]. Vol. II, Tbilisi.
- Dolidze, i. (1970). *kartuli samartlis dzeglebi*. [*Monuments of Georgian Law*]. Vol. III, Tbilisi.
- zakaraia, p'. (1962). Simagreta erti utsnobi sakhe. *sakartvelos sakhelmts'ipo muzeumis moambe*. [One Unknown type of Fortresses. *Bulletin of the Georgian State Museum*]. Vol. XXIII –B, Tbilisi.
- Itonishvili, v. (2016). *dvalebi da dvaleti*. [*Dvalis and Dvaleti*]. Tbilisi.
- itonishvili, v. (2006). iohanant'on giuldensht'edt'is tsnobebi kartvel mtielta shesakheb. *ist'oriul-etnograpiuli dziebani*. Ivane javakhishvilis ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'i. [Johann Anton Guldenstedt's information about Georgian mountaineers. *Historical-ethnographic researches*. Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology]. № VIII, Tbilisi.
- mamisimedishvili, m. (2012). got'p'rid mertsbakheri k'avk'asiis maghalmtiani regione bis shesakheb. *k'rebuli „k'admosi“*. *humanit'arul k'vlevata zhurnali*. [Gottfried Mertsbacher on the mountainous regions of the Caucasus. *Collection "Cadmus". Journal of Humanitarian Studies*]. N4. Iliia University Publishing House. Tbilisi.
- melikishvili, l. (2011). *dit'rikk k'rist'op pon romeli. k'avk'asiis khalkhebi*. [*Dietrich Christoph von Romel, Peoples of the Caucasus*]. Tbilisi.
- monp'ere, p. (1840). *mogzauroba k'avk'asiis garshemo*. [*Travels around the Caucasus*]. Ab 172, Vol. IV. Paris. GUIDE LIBRARY. RUE DE SEINE SAINT-GERMAIN, №6 BIS. 1840.
- laieli, r. (1825)a. *mogzauroba rusetshi, qirimshi, k'avk'asiisa da sakartveloshi*. [*Travel to Russia, Crimea, Caucasus and Georgia*]. T. I. London.
- laieli, r. (1825)b. *mogzauroba rusetshi, qirimshi, k'avk'asiisa da sakartveloshi*. [*Travel to Russia, Crimea, Caucasus and Georgia*]. T. II. London.

- sharashidze k. (1954) „sakartvelos ist'oriis masalebi (XV-XVIII ss) (“gerget'is mat'iane“) – *masalebi sakartvelos da k'avk'asiis ist'oriisatvis [nak'.]*“Materials of the History of Georgia (XV-XVIII centuries) (Chronicle of Gergeti)" - *Materials for the History of Georgia and the Caucasus [Nak.].* 30, Tbilisi.
- Chikovani, g. (1985). „trusos ist'oriuli geograpiisatvis (etnograpiuli masalebis mikhedvit)“, k'r.: „*matsne*“, *ist'oriis, arkologiis, etnograpiisa da khelovnebis ist'oriis seria.* ['For the Historical Geography of Truso (according to ethnographic materials)", *Cr .: "Matsne", History, Archeology, Ethnography and Art History Series*]. # 2, Tbilisi.
- qaukhchishvili, t. (1957). st'rabonis geografia. *tsnobebi sakartvelos shesakheb.* [Geography of Strabo. *Information about Georgia.* Book XI, Chapter III, Tbilisi.
- juansheri, (1955). Tskhovreba vakht'ang gorgasalisa. *kartlis tskhovreba.* t'ekst'I dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. Qaukhchishvilis mier. [Life of Vakhtang Gorgasali. *Life of Kartli.* text according to all major manuscripts established by S. By Kaukhchishvili] vol. I, Tbilisi.
- kokrashvili, kh. (2010). „osetis sasuliero k'omisii“ arkimandrit'I nik'ipore shida kartlshi osebis gansakhlebis shesakheb (1817-1818 ts'ts'). „*akhali da uakhlesi ist'oriis sak'itkhebi*“. Ivane javakhishvilis ist'oriis da etnologiis inst'it'ut'i. [Nikifore, Archimandrite of the Ossetian Theological Commission, on the Settlement of Ossetians in Shida Kartli (1817-1818). - *"Issues of New and Recent History.* Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology]. [#] 1 (7), Tbilisi.
- Turchaninov, G.F. (1965). The oldest written monument of the Caucasus, Vestnik ancient history. No. 3, 1965 p. 97-108 ;; No. 2, 1966. p. 82-98.
- Turchaninov, G.F. (1971). Monuments of writing and language of the peoples of the Caucasus and Eastern Europe. Leningrad.
- Turchaninov, G.F. (1990). Ancient and medieval monuments of the Ossetian writing and language. Vladikavkaz.
- Turchaninov, G.F. (1999). *Discovery and deciphering of ancient writing of theCaucasus (Mid III millennium BC - IV-V centuries AD).* Moscow.
- Turchaninov, G.F. (2013). Trusov Ossetian Syrian-nestorian inscription of the first half of the XIV century. (Reading experience and characteristics of the findings), *monuments of Alano-Ossetian writing.* composers: V.A. Kuznetsov, B.B.Basaev, V.Kh. Temiraev,L.A. Chibirov. Vladikavkaz. p. 168-191.

The research was conducted within the framework of the project "Demographics of the Truso Valley and Cultural Identities of the Population" funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation.

Grant Agreement № FR-19-7379

FROM THE HISTORY OF KHVITI¹

ხვითის ისტორიიდან

GIORGI SOSIASHVILI

Doctor of History, Professor of Gori State University

ORCID:0000-0002-2406-8662

giorgisosiashvili@gmail.com

+995577240088

IOSEB ALIMBARASHVILI

Doctor of History, Associate Professor of Gori State University

ORCID: 0000-0002-0347-1815

sosoalimbarashvili@gmail.com

+995577151219

Abstract

The article examines the political and socio-economic history of Kvemo and Zemo Khviti, two villages near the occupation line in Shida Kartli, its population dynamics, ethnic and religious composition, village antiquities, fortifications, material and spiritual monuments, lapidary inscriptions and epitaphs. The meaning and origin of the toponym "Khviti" is also researched, along with Khviti's relationship with the Monastery of the Cross in Jerusalem. Khviti was the property of the Taktakishvilis' from ancient times, but apart from them different numbers of serfs here and the lands were owned by Machabelis', Kherkheulidzes', Pavlenishvilis', Tumanishvilis'. The village has been actively appearing in written sources since the 16th century. The population was mainly engaged in agriculture and horticulture.

The church of the Virgin Mary is the oldest in the village. According to the inscription, in 1672, Mroveli Episcopo Ioane Taktakidze had built a church on his own lands for himself and his brothers: Ardashes, Philip and Elisbar, to "confess the sins", which had been a "Metoki" of the Virgin St. Mary church of Vredzi.

It is noteworthy that the same persons built the chapel of the famous monastery of Tire, north of Khviti, in 1682, with the difference that the older brother Ioane it is not mentioned in the inscription. We have to assume that he is already dead by this time, so "Mroveloba" moves on to his next brother - Philipe.

Like other villages in Kartli, Khviti and its population were actively involved in the defensive battles against the Lezgins.

---

¹სტატია მომზადდა გსსუ შიდა პროექტის „საოკუპაციო ხაზთან არსებული სოფლების ლაპიდარული წარწერები“ დარგლებში (ადმინისტრაციის ხელმძღვანელის ბრძ. #5-05;05.02.2021)

According to the decree issued by Erekle II on August 28, 1772 related to the formation of "Samdevroebi", which was directed against the attacks of the Lezgins, Khviti was united in the third "Samdevro" with other villages of Didi Liakhvi (Dzartsemi, Kurta, Tamarasheni, Tskhinvali, Nikozi, Pkhvenisi, Shindisi). In case of attack by Lezgins from Didi Liakhvi gorge, they had to fortify the back to the second "Samdevro" (villages near Patara Liakhvi). For their part, in the event of an enemy coming from the Dzama Valley, the population of Khviti, along with other villages of the Third "Samdevo", were obliged to assist the villages of the waterlands of village Dirbi.

Key words: Zemo and Kvemo Khviti antiquities, lapidary inscriptions, epitaphs, population, Pavlenishvilis', Taktakishvilis', cultic and fortifications.

გიორგი სოსიაშვილი,
ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
პროფესორი
ORCID:0000-0002-2406-8662
giorgisosiasashvili@gmail.com
+995577240088

ოსებ ალიმბარაშვილი,
ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი
ORCID: 0000-0002-0347-1815
sosoalimbarashvili@gmail.com
+995577151219

აბსტრაქტი

სტატიაში შესწავლილია შიდა ქართლში საოკუპაციო ხაზის სიახლოვეს არსებული ორი სოფლის ქვემო და ზემო ხვითის პოლიტიკური, და სოციალ-ეკონომიკური ისტორია, მოსახლეობის დინამიკა, ეთნიკური და რელიგიური შემადგენლობა, სოფლის სიმკვლეები, საფორტიფიკაციო ნაგებობები, მატერიალური და სულიერი ძეგლები, ლაპიდარული წარწერები და ეპიტაფიები. გარკვეულია ტოპონიმ „ხვითის“ მნიშვნელობა და წარმომავლობა. ხვითის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან.

ხვითი ძველთაგან თავთაქიშვილების საკუთრებას წარმოადგენდა, მაგრამ სხვადასხვა რაოდენობით აქ ყმები ჰყავდათ და მიწები ჰქონდათ მაჩაბლებს, ხერხეულიძეებს, ფავლენიშვილებს, თუმანიშვილებს.

სოფელი წერილობით წყაროებში უკვე აქტიურად ჩნდება XVI საუკუნიდან. მოსახლეობა ძირითადად, მიწათმოქმედებას და მეზღვეობა-მევენახეობას მისდევდა.

სოფელში მდგარი ეკლესიებიდან ყველაზე ძველი ღვთისმშობლის ეკლესიაა. როგორც წარწერიდან ირკვევა, იგი 1672 წელს, მროველ ეპისკოპოს იოანე თავთაქისძეს თავისივე ნასყიდ ადგილში საკუთარი და ძმების: არდაშელ, ფილიპე და ელისბარის „ცოდვათა შესანდობლად“, ვრემის

ღვთისმშობლის „მეტოქად“ აუგია. აღსანიშნავია, რომ იგივე პირები აშენებენ ხვითის ჩრდილოეთით, თირის ცნობილი მონასტრის ეკვდერს 1682 წელს, იმ განსხვავებით, უფროსი ძმა იოანე თირის წარწერაში მოხსენიებული არ არის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ამ დროისათვის უკვე გარდაცვლილია, ამიტომ მროველობა მომდევნო ძმაზე - ფილიპეზე გადადის.

ისევე, როგორც ქართლის სხვა სოფლები, ხვითი და მისი მოსახლეობა აქტიურად იყო ჩართული „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ თავდაცვით ბრძოლებში.

ერეკლე II-ეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს გამოცემული „სამდევროების“ განჩინებით, რომელიც ლეკთა თავდასხმების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ხვითი მესამე სამდევროში იყო გაერთიანებული დიდი ლიახვის სხვა სოფლებთან (მარწემი, ქურთა, თამარაშენი, ცხინვალი, ნიქოზი, ფხვენისი, შინდისი) ერთად. დიდი ლიახვის ხეობიდან ლეკების თავდასხმის შემთხვევაში მათთვის მეორე სამდევროს (პატარა ლიახვის მიმდებარე სოფლები) უნდა გაემგებინათ ზურგი. თავის მხრივ, ძამას ხეობიდან წამოსული მტრის შემთხვევაში ხვითელები, მესამე სამდევროს სხვა სოფლებთან ერთად, ვალდებული იყვნენ დირბის წყლის სოფლებს დახმარებოდნენ.

სამიებო სიტყვები: ზემო და ქვემო ხვითის სიძველეები, ლაპიდარული წარწერები, ეპიტაფიები, მოსახლეობა, ფავლენიშვილები, თავთაქიშვილები, საკულტო და საფორტიფიკაციო ნაგებობები.

შესავალი

გეოგრაფიული მდებარეობა. ხვითი, შიდა ქართლის ვაკეზე, ცხინვალის სიახლოვეს, მდ. დიდი ლიახვის დასავლეთ ნაპირას გორიდან ჩრდილოეთით 27-ე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. იგი ორ ნაწილად (ზემო და ქვემო) იყოფა. ზემო ხვითს გამყოფი საზღვარი აქვს სოფ. ქვემო ნიქოზთან. ქვემო ხვითი ზღვის დონიდან - 800, ხოლო ზემო ხვითი 835 მ-ის სიმაღლეზეა.

ტოპონიმ ხვითის განმარტებისათვის² ხვითის თავდაპირველი ფორმაა - **რხვითი**, უფრო ძველი ფორმაა - **რხუითი**. ჯერ კიდევ 1573 წლის უცნობი პირის მიერ ნიქოზის ეკლესიისადმი შეწირულობის წიგნიდან ირკვევა, რომ მას ნიქოზის ტაძრისადმი „შეუწირავს **რხვითს** მარტულიოზასშვილის მამული, ორთავე განაყოფთა მამული; იქვე, **რხუითის** უფლისურისა შემწირველისა კერძი ნახევარი მამული და გაუთავისუფლებია სათხოვრისა თვისისაგან“ [ბერძენიშვილი (I), 1940:8-9]. 1745 წლის 13 ივნისით დათარიღებული „სამართალი თეიმურაზ II-ისა ქრცხინვალელებისა და ფავლენიშვილების სარჩელზე“ მოხსენიებულია „რხვითის მამულები“ [ბერძენიშვილი (I), 1940:326].

² სოფლის სახელწოდების შესახებ ადგილობრივ მოსახლეობას სხვადასხვა გადმოცემები აქვს, თითქოს სოფელზე გაუვლია თამარ მეფეს ლაშქრით, გადაღლილი ცხენები **ხვითქში** ყოფილან გათანგულები, რის გამოც, მეფეს შესვენება უბრძანებია. სხვა მოსაზრებით, **ხვითქი** სიცხისა და შრომისაგან გადაღლილ მოსახლეობას გადასდიოდა. ანა ბითაძე თვლის, რომ ტოპონიმი ხვითი ღმერთისაგან მომდინარეობს. ნათესაობით ბრუნვაში „მ“ იქცა „უ“-დ, „რ“ დაიკარგა და მივიღეთ ლუთისა. შემდეგ „ლ“-„ხ“-დ იქცა და ახალ ქართულში მივიღეთ **ხვითისა**. სამი თანხმოვნის თავშეყრის ადგილას „ვ-თ“ შორის გაჩნდა ჩანართი „ი“, დაიკარგა „სა“ და მივიღეთ „ხვითი“ [ბითაძე, 2019:22].

მეთოდები

კვლევა, ძირითადად, ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი.

შედეგები

სოფელ ზემო და ქვემო ხვითის ლაპიდარული წარწერები მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა შიდა ქართლში, კერძოდ, მდ. დიდი ლიახვის შუაწელზე არსებული უძველესი ქართული სოფლების, იქ მდებარე მატერიალური კულტურის ძეგლების, საქართველოს ამ უძველესი კუთხის ეთნიკური, რელიგიური და დემოგრაფიული მდგომარეობის შესახებ. 2008 წლის აგვისტოს ომის შედეგად დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული არაერთი ქართული სოფელი მავთულხლართს მიღმა აღმოჩნდა. რუსეთის საოკუპაციო ძალებმა დაიკავეს ტერიტორია, სადაც მრავალი საუკუნის განმავლობაში უწყვეტად ცხოვრობდა ქართული მოსახლეობა, თუმცა მიწის მითვისება ამით არ დასრულებულა, ე. წ. მცოცავი ოკუპაცია დღემდე საფრთხეს უქმნის მიტაცებულ ტერიტორიის სიახლოვეს არსებულ ისტორიულ სოფლებს, სადაც ერთ დროს წინაპართა ხელით იგებოდა ტაძრები და ციხე-სიმაგრეები, იკვეთებოდა წარწერები, რაც ჩვენი მდიდარი წარსულის უტყუარი დადასტურებაა.

დისკუსია

მოსახლეობა. სოფელ ხვითის მოსახლეობის შესახებ ადრეული ცნობები მხოლოდ ფრაგმენტულად გვაქვს. სხვადასხვა წყალობისა და ნასყიდობის სიგელები გარკვეულ ინფორმაციას გვაძლევს აქ მაცხოვრებლების ეთნიკური, რელიგიური და სოციალური მდგომარეობის შესახებ. ამ მხრივ, პირველი, მეტნაკლებად სრულყოფილი დოკუმენტი „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარია,“ რომელიც ოსმალური ხელისუფლების (სულთან აჰმედ III-ის (1703-1730 წწ.) დავალებით შეიქმნა და გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობის აღწერას ისახავდა მიზნად. დავთრის მიხედვით, XVIII ს. 20-იანი წლებისათვის ქვემო ხვითში გადასახადის გადამხდელი 48 მამაკაცი, ანუ კომლის უფროსი ცხოვრობდა. მითითებული სახელებიდან გამომდინარე, მათი დიდი უმრავლესობა ეთნიკურად ქართველი იყო. დავით შოშიას ძე, თავის ორ შვილთან: ბერთან და თამაზასთან ერთად იხსენიება, ოთარა ბერეკას ძე - ძმასთან - გიორგისთან ერთად, ოთარა შიოს ძე - შვილთან - ხოსიკასთან ერთად, ფარემუზ ივანეს ძე - შვილთან - ნადირასთან და ძმასთან დიმიტრისთან ერთად, ნასყიდა ივანეს ძე - შვილთან - დარჩიასთან ერთად, ბერი თამაზას ძე - ძმასთან თამაზასთან ერთად და სხვ [ჯიქია, შენგელია, 2009:345].

ამავე დავთრის მიხედვით, ზემო ხვითში 32 გადასახადის გადამხდელი მამაკაცია აღრიცხული და საკუთარი სახელების მიხედვით აქაც უმრავლესობა ეთნიკურად ქართველი იყო: ნიკოლოზ ძე ბერისა და ზაღლუა ძე მისი, ბერი ძე ივანესი და ივანე ძე მისი, სეხნია ძე შოშიტასი და ბერი ძე მისი, ივანე ძე ზაქარასი და შიო ძე მისი და ა. შ. [ჯიქია, შენგელია, 2009:345-346].

ოსმალურ დოკუმენტში მითითებულია, რომ ორივე სოფელი ექვემდებარებოდა გივი ამილახვარს. გადასახადებიდან გამომდინარე, ზემო და ქვემო ხვითის მოსახლეობა მისდევდამიწათმოქმედებას (გადასახდს იხდიან ხორბლით, ქერით, ჭვავით, ფეტვით), მევენახეობას

(გადასახადი ვენახზე), მეფუტკრეობას (გადასახადი სკაზე), მესაქონლეობას, მეხილეობას და სხვ. [ჯიქია, შენგელია, 2009:346-347].

ხვითის მოსახლეობის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ერეკლე II-ის დავალებით, XVIII ს. 70-იან წლებში შედგენილი „მორიგე ჯარის“ დავთრები. რომელთა მიხედვით, ქვემო ხვითიდან გამოდიოდნენ:

ნიკოლოზ აბაშიძის ყმა გამგებელი ნინია

იესეს ყმა მეტრეველი პაპუნა

ხიზანი დავით მოურავის ყმა მელაძე შიო

იოანეს³ ყმა ნარიმაშვილი იოანე

იმერელი მამუკას ძმა

ედილა ავალიშვილის ობლის ყმა გადმორაშვილი ივანე.

ზემო ხვითიდან: იესე ფავლენიშვილის ყმა გოგიშვილი ბასილა

ჯიტაშვილი მოსესას ყმა ლაზარეშვილი ღთისია

მთაწმინდის ყმა მჭედლიშვილი გოგია, გოგიას სახლის კაცი⁴

ავთანდილ მდივნის ყმა ოქოტაშვილი გლაზა

დიმიტრი ყაფლანიშვილის ყმა იოსებ მღვდელი

წმ. შიოს ყმა სამაგლიანთ დათიასშვილი ღთისია [ლორთქიფანიძე, 1947:343-344].

ქვემო ხვითის მოსახლეობის შესახებ შედარებით

სრულყოფილია ცხინვალის

მიმდებარე სოფლების 1781 წლის

მოსახლეობის აღწერის დავთარი,

სადაც ქვემო ხვითში აღრიცხულნი

არიან სახლთუხუცეს დავით

აბაშიძის ყმები: იესე, ივანე და

გაბრიელ მჭადაულიძეები,

ლაცაბიძე ხიზანა, გოგია, მამაცა და

ამისი შვილობილი გოგია

ხიზანიშვილები, ბუაჩიძე იმედა,

ივანე ბითაძე, სესია ლაცაბიძე,

პაპუნა და ღთისია მეტრეველები,

ბერიკა, ბიძინა და გოგია

მარგველაშვილები. იოანე

თაქთაქიშვილის ყმები: გლაზა და

ქვემო ხვითის წმ. ღვთისმშობლის ეკლესია (ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან)

³ დავთარში ნარიმაშვილის მფლობელი იოანეს გვარი დაკონკრეტებული არ არის, მაგრამ 1781 წლის დავთრიდან ირკვევა, რომ იოანე თაქთაქიშვილია, ხოლო იოანე ნარიმაშვილის გვარის სწორი ფორმა - ნარიმანაშვილია.

⁴ ზემო ხვითელი მჭედლიშვილები სხვა აღწერებშიც მთაწმინდის მონასტრის ყმებად ჩანან, როგორც ჩანს, ეს გვარი, თავისი ხიზნებით, მთაწმინდის მონასტერს იყო შეწირული.

ნინია ნარიმანაშვილები, დათუა და გოგია მარგველაშვილები, მელაძე ოთარა, ვათიაშვილი თამაზა, ღარიბა და პეტრე არჩვაძეები, ივანე და მამუკა ბაბლიძე და სხვ. [თაბუაშვილი, 2013:48-49].

დავითის მიხედვით, ქვემო ხვითს მდგარან ხიზნად ხერხეულიძეების ყმები: დავით, ბერი, რამაზ, ივანე და როსება მაჭავარიანები, როსტომ ერისთავის ყმა - დვანელი ივანაშვილი სესია, გლაზა როჭიკაშვილის ყმები: სკრელი სესია ივანაშვილი და ბეჟია საყვარელიძე, ამილახვრის ყმა - ბერი ბათხაძე, ავთანდილ ხერხეულიძის ყმები: გლაზა, ბერი, ნინია და შიო ბასილიძეები და სხვ. [თაბუაშვილი, 2013:50].

ამავე დოკუმენტის მიხედვით, ზემო ხვითში ცხოვრობენ: იესე ფავლენიშვილის ყმები: დათუნა, ვასილი და საბა გოგიშვილები, იესე და ივანე ესიაშვილები, ნინია პაპიაშვილი, დათუა მამაგულაშვილი, ადათანგ ხერხეულიძის მკვიდრი ყმა ბერი კოკოზაშვილი, დავით ხერხეულიძის ყმა გოგია ტაბუცაძე, მთაწმინდის მონასტრის ყმები: მჭედლიშვილი, ივანე, დათუა და ბერი დოიჯაშვილები.

ზემო ხვითში მოცემული დროისათვის ხიზნად იდგნენ: ამილახვრის ყმა სამაგლიშვილი გოგია, როსტომ ერისთავის ყმა ივანე გვიმრაძე, სულხან ბეგთაბეგიშვილის ყმები: ოქუტაშვილი და ღთისია ხარშილაძე, იოანე ხერხეულიძის ყმები: ივანე და ბერი ზაქარაშვილები და სხვ [თაბუაშვილი, 2013:52-23].

გორის მაზრის სახაზინო და საბატონო სოფლების 1804 წლის პირველი კამერალური აღწერის მიხედვით, ზემო ხვითში ცხოვრობდა 29 კომლი, რომელთაგან 114 მამაკაცი იყო და 77 ქალი (191 სული), ხოლო ქვემო ხვითში - 45 კომლი (167 კაცი, 134 ქალი, სულ 301) [ალიმბარაშვილი, 2021:669].

ზემო ხვითში ყმები ჰყავდათ: დარეჯან დედოფალს - 4 კომლი (14 კაცი, 14 ქალი), მაჩაბლებს - 7 კომლი (4 კაცი, 20 ქალი), არქიერ გერასიმეს მმართველობის ქვეშ მყოფ მთაწმინდის მონასტერს - 3 კომლი (20 კაცი, 11 ქალი), ივანე და თეიმურაზ ფავლენიშვილებს - 7 კომლი (26 კაცი, 16 ქალი), დიმიტრი ხერხეულიძეს - 3 კომლი (9 კაცი, 5 ქალი), ივანე ბეგთაბეგიშვილს - 3 კომლი (12 კაცი, 7 ქალი), ესტატე ციციშვილს - 1 კომლი (5 კაცი, 2 ქალი), პაატა აბაშიძეს - 1 კომლი (4 კაცი, 2 ქალი), ხოლო ქვემო ხვითში: იასე და ლუარსაბ თაქთაქიშვილებს - 25 კომლი (91 კაცი, 76 ქალი), ომან ხერხეულიძეს - 4 კომლი (18 კაცი, 11 ქალი), ბარძიმ და გოგია ამილახვრებს - 2 კომლი (3 კაცი, 4 ქალი), მიხეილ ერისთავს - 3 კომლი (9 კაცი, 5 ქალი), დიმიტრი ციციშვილს - 1 კომლი (3 კაცი, 1 ქალი), კათალიკოს ანტონ II-ს - 1 კომლი (4 კაცი, 1 ქალი), გიორგი XII-ს - 1 კომლი (8 კაცი, 6 ქალი), ღვთისმშობლის მონასტერს - 1 კომლი (2 კაცი, 2 ქალი) [ალიმბარაშვილი, 2021:93-94].

შედარებით სრულყოფილ სურათს იძლევა ხვითის მოსახლეობის ეთნიკური, რელიგიური, სოციალური მდგომარეობის შესახებ რუსული ხელისუფლების მიერ 1818 წელს ჩატარებული მეორე კამერალური აღწერა, სადაც უკვე თვალსაჩინოაა წარმოდგენილი ოჯახთა შემადგენლობა, ვინაობა და რაოდენობა, ასევე აღწერილი მოსახლეობის ქონება.

აღწერის მიხედვით, 1818 წელს ზემო ხვითში ცხოვრობენ: ნინია ლაზარაშვილი, ოთარ ტაბუცაძე, დავით ხალაძე, ნინია, გოგია და გიორგი ესიაშვილები, სოსია შალუტაშვილი, გიორგი, ალექსი და სიმონ გოგიშვილები, სოსია დურგალი (გვარი მითითებული არ არის - ი. ა.), გლაზა ქიმერიძე, პაატა ახალკაციშვილი, თევდორე და ბერუა ზაქარაშვილები, ზურაბ გონიერაშვილი, გაბრიელ კუპრაძე, ივანე ბურნაძე, ნიკოლა ვალიშვილი, ბეცია ეგნატაშვილი და დავით ზუბაშვილი ოჯახებით, სულ 64 კაცი და 34 ქალი. მებატონეთაგან მითითებულია: ბარძიმ ბორტიშვილი-მაჩაბელი, იასე

თაქთაქიშვილი, დავით და იასე მაჩაბლები, ლევან და მიხეილ ერისთავები, ესტატე ციციშვილი, ივანე სულხანიშვილი, ჯემალ და ლუარსაბ ხერხეულიძეები, ივანე, იორამ და თეიმურაზ ფავლენიშვილები. რუსულ დოკუმენტში განმარტებულია, რომ სოფელი სარგებლობდა მდ. ლიახვიდან გამოყვანილი სარწყავი არხით, მიწები ეკუთვნით სასულიერო უწყებას და მემამულეებს. ვარგისი მიწების რაოდენობა 300 დღიურს შეადგენდა. სოფელში არსებული ციხე-სიმაგრე თავად ფავლენიშვილის საკუთრებას წარმოადგენდა. მოსახლეობის ძირითადად მიწათმოქმედებას და მებაღეობა-მევენახეობას მისდევდა [ალიმბარაშვილი, 2021:465-469].

ქვემო ხვითში ცხოვრობდნენ: აზნაური ბეცია ეგნატაშვილი, პაპუნა და გლახა მეტრეველები, გლახა და სოსია ჭადაურიძეები, სოსია, პეტრე, ნინია და გოგია ლაცაბიძეები, ბერძენა, გოგია, კირილე, ნინია, გიორგი და პეტრე ბითაძეები, გლახა მალრაძე, სოსია საგიაშვილი, პაპუნა მანუჩაძე, გოგია და კვირია მასურაძეები, გაბრიელ, სიმონ და დავით იალგუზიძეები, ზურაბ და ნინია ზაზიაშვილები, კაცია ბუჩაძე, პეტრე მარგოსიაშვილი, ნინია შერიგიაშვილი, ნინია მოახლიშვილი, ნინია მეტრეველი, გიორგი მარგველაშვილი, ოთარ ვარძელაშვილი, გიორგი ლომიტაშვილი, ტეტია სალამაძე, ზაქარია, ტეტია, გრიგოლ და ბერი ბასილიძეები, ბეჟან გოგინაშვილი და შიო საბანაძე, სულ: 124 მამაკაცი და 86 ქალი. მებატონეთაგან მითითებულია: ელიზბარ და ლუარსაბ თაქთაქიშვილები, ომან და დავით ხერხეულიძეები, დავით მაჩაბელი და აზნაური ჩერქეზ ჩერქეზოვი (ჩერქეზიშვილი). სოფლის აღწერაში განმარტებულია, რომ მოსახლეობა სარგებლობდა ლიახვიდან გამოყვანილი სარწყავით და ფალავანდიშვილების საკუთრებაში არსებული ტყით. სახნავი მიწების რაოდენობა 900 დღიურს შეადგენდა, აქედან ბალ-ვენახები გაშენებული იყო 26 დღიურ მიწაზე. სოფელში 2 ერთთვლიანი წისქვილი არსებობდა. აღწერაში მითითებულია ორი მცირე ზომის კოშკი. ხვითის მოსახლეობა მიწათმოქმედებას და მებაღეობა-მევენახეობას მისდევდა [ალიმბარაშვილი, 2021:670-475].

1886 წლის საოჯახო სიების მიხედვით, ხვითის მოსახლეობა საგრძნობლად გაზრდილა. ზემო ხვითში 84 კომლი ცხოვრობდა (მამაკაცი-227, ქალი 184, სულ 411), ხოლო ქვემო ხვითში - 93 კომლი (220 კაცი, 193 ქალი, სულ 413 სული). ეთნიკურად ყველა ქართველი და მართლმადიდებელი აღმსარებლობის იყო. მაცხოვრებელთაგან მეტი წილი საეკლესიო უწყებას ეკუთვნოდა (ზემო ხვითში - 52 კომლი, ქვემო ხვითში - 41). ზემო ხვითში 10, ხოლო ქვემო ხვითში 20 კომლი ეკუთვნის სახაზინო უწყებას, შესაბამისად, ზემო ხვითში 20 და ქვემო ხვითში 17 კომლი - კერძო მემამულეებს, ან ხიზნები არიან [Свод, 1893:№1398;1399].

ხვითის მფლობელობის საკითხისათვის. ხვითის მებატონეები, ძირითადად, თაქთაქისძეები (თაქთაქიშვილები) იყვნენ, თუმცა, აქ ყმები ჰყავდათ ხერხეულიძეებს, რომელთა რიცხვში იყო ერეკლე II-ის მდივან მწიგნობარი და ლაშქარნივისი ომან ხერხეულიძე [დოლიძე (VIII), 1985:296-297]. რუსული ხელისუფლების პირობებში ხერხეულიძეებს ყმათა რაოდენობა ხვითში საგრძნობლად შემცირდა. ციციანოვის მიერ 1803 წლის 28 მარტს შედგენილი მოხსენებიდან ჩანს, რომ ხერხეულიძეებს ამ დროისათვის ხვითში მხოლოდ 4 კომლი ყმაჰყავდათ [Акты, 1868:550].

ერეკლე მეორეს ხვითი ქაიხოსრო აბაშიძისათვის უწყალობებია. რომელსაც, თავის მხრივ, მძიმედ დაავადებულს, 1792 წელს საკუთარი შვილების, ძმებისა და ძმისშვილებისათვის გადაუცია „სამოდ“ ანდერძით [დოლიძე (VIII), 1985:920-921].

ხვითში მამულები ჰქონდათ სამეფო კარზე დაწინაურებულ თუმანიშვილებსაც. სულხან თუმანიშვილის ვაჟს საკუთარ მამულში კომპიცი კი აუგია ზემო და ქვემო ხვითი საზღვარზე [დოლიძე (VIII), 1985:977-778].

აქ ყმა-მამული გააჩნდა ქართულ ეკლესიასაც. XVIII საუკუნის II ნახევრის „სახასო და სააზნაურშვილი გლეხების“ კათალიკოსის დავთარში ხვითში მითითებულნი არიან: „ქ. მოხელი ტუსიაშვილი სვიმონ, ბეჟან და ზურაბ ელიაშვილები“ [დოლიძე (III), 1970:991].

ხვითში 1 კომლი გლეხი ეკუთვნოდა ერეკლეს მეორის ასულს-მარიამ ბატონიშვილს, რაც დასტურდება ციციანოვის მიერ შინაგან საქმეთა მინისტრის გრაფი კოჩუბეისადმი 1803 წლის 27 ივნისს წარდგენილი უწყისით. [Акты, 1868:80].

აღწერების მიხედვით, ხვითში ყველაზე მეტი ყმა ჰყავდათ მაჩაბლებს. 1804 წლის კამერალური აღწერით, ისინი ხვითში 42 კომლ ყმას ფლობდნენ [სოსიაშვილი, 2021: 550].

ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. ხვითის მიმდებარე ტერიტორია ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში იერუსალიმის მაცხოვრის წმინდა საფლავის ეკლესიისათვის ვინმე დაღლაძეს შეუწირავს. აღნიშნული შეწირულობა კი 1624 წელს სვიმონ II-ს განუახლებია. საბუთში ვკითხულობთ: „მერმე დაღლაძისაგან ქრისტეს საფლავისათვის რხუითის ბოლოს მიწები აქვს შეწირული და იმის წიგნები დეკანოზს იოვანეს აქვს. რაც იმ წიგნებში მიწები ეწეროს, ჩვენც ის შეგვიწირავს“ [ხუციშვილი, 2006:31].

როგორც ჩანს, ადგილობრივი მებატონეები ხვითის მამულების დასაკუთრებას ცდილობდნენ. ამის გამო, სვიმონ II იძულებული გამხდარა სპეციალური ბრძანება გამოეცა: „(ხვითის მამული - ი. ა.) ჩვენც შეგვიწირავს და ნურა კაცი ნუ ეცილებით და ნურცა შეეცილებით თუ არა და ჩვენად შეცოდებად მოვიკითხავთ იცოდეთო“ [ხუციშვილი, 2006:124].

ვფიქრობთ, ხვითის მამულები მაცხოვრის საფლავს შედარებით ადრეც ეკუთვნოდა. მხედველობაში გვაქვს ზემოთ მოტანილი 1573 წლის საბუთი, რომლის მიხედვით, ხვითში მდებარე მარტულიოზასშვილის მამული ნიქოზის ეკლესიისადმი შეუწირავთ. საბუთში ნახსენები ფრაზა „უფლისურისა შემწირველისა კერძი ნახევარი მამული“ [ბერძენიშვილი (I), 1940:8-9], სავარაუდოდ, ამ კუთვნილებაზე უნდა მიუთითებდეს.

ღვთისმშობლის ეკლესია ქვემო ხვითის ღვთისმშობელი დარბაზულ ეკლესიას წარმოადგენს, გარს აკრავს გალავანი, რომლის ნაშთებია დღეისათვის შემორჩენილი. ეკლესია ნაგებია რიყის ქვითა და ქართული აგურით, დასავლეთის შესასვლელში გამოყენებულია ორი ჩუქურთმიანი ქვა. დასავლეთით და სამხრეთით თაღოვანი შესასვლელები აქვს, პერანგი მთლიანადაა შელესილი ცემენტის ხსნარით, რაც საბჭოთა პერიოდის ნამოქმედარი უნდა იყოს. მხოლოდ აღმოსავლეთ და სამხრეთის წარწერებთანაა ადგილი დატოვილი, რაც შესაძლებელს ხდის წარწერების წაკითხვას. აღმოსავლეთის კედელთან კედლის ნალესი კედლის ჩათვლით მნიშვნელოვნადაა სიმაღლეზე ჩარღვეული.

სამხრეთის მხარეს ეკლესიას ორი სარკმელი აქვს, დასავლეთით და აღმოსავლეთით - თითო-თითო.

დასავლეთის შესასვლელთან ეკლესიის თავზე მოგვიანებით აგურით მიუმენებიათ ოთხკუთხედი თაღებით გახსნილი სამრეკლო.

წმ. ნიკოლოზის ეკლესია ქვემო ხვითში 1794 წელს, ბერი ბასილიძეს უდროოდ გარდაცვლილი ვაჟის სულის საპატივსაცემოდ აუგია. აღსანიშნავია, რომ თავთაქიძეებს ბასილიძისათვის ღვთისმშობლის ეკლესიასა და მის მიმდებარე სასაფლაოზე შვილის დაკრძალვის ნებართვა არ მიუციათ. ბასილიძეს მათთვის დიდი რაოდენობით თანხა და საჩუქრები შეუთავაზებია, თუმცა უშედეგოდ. ბასილიძე იძულებული გახდა, შვილი სოფლის გარეთ, მინდორში დაეკრძალა. სწორედ იქვე გადაუწყვეტია ეკლესიის მშენებლობა, რის სანაცვლოდ მეფისაგან ადგილობრივი ბეგარა-გადასახადისაგან გათავისუფლება მოუთხოვია და თანხმობაც მიუღია. 1794 წლის 29 ოქტომბერს ბერი ბასილიძე ერეკლე II-ს მიმართავს: „ქ. ღმერთმან ბედნიერის კელმწიფის ჭირი მოსცეს ომან ხერხეულიძის ქვემო ხვითელს ბასილიძე ბერს და მის ბიძაშვილებს გლახას, ივანეს და მოსეს.

მერე ამას მოვახსენებთ მათს უმაღლესობას. ღმერთმა ამისთანა საქმე თქვენს მტერს მოჰგვაროს, ჩვენ საქმე მოგვივიდა. ამ ზავხულს ოცდაორის წლის ვაჟი კაცი შვილი მომიკვდა და თავთაქიძიანთ

კაცებმა არც საყდარში დაგვამარხვინეს და არც საყდრის გარეთ სასაფლაოში, ერთი კარგი ცხენი ვაძლივე საფლავის ფასათ და არა ჰქნეს. მასუკან კიდევ ერთი სტამბოლის თოფი ვაძლივე, ხუთ-ექვს თუმანი ღირს, მაგრამ გარეთაც არ დაგვამარხვინეს, საყდრის სიახლოვეს.

წავიღვე და სოფლის გარეთ ერთს მინდორში დავმარხე. ღმერთმა ისე თქვენი მტერი შეაწუხოს, როგორც ჩემი გული ამან შეაწუხა და ამის მეტი წამალი ვერ მოვიგონე რა ჩემის თავისთვის, როგორც იქნება ჩემს თავს გავყიდი და ერთს საყდარს ავაშენებ.

თქვენგან ამის მოწყალების მეტი არა მინდა რა, რომ რაც უბრალო სოფლის ბეგარა მოვიდეს, ან სხვის შველა, ან სხვის უბრალო კაცის შენობაზე მოკმარება, ან კვნა, - ამაში არავინ გაგვრიოს მე და ჩემი ორიოდ სამი ხიზანი და რომელიც საერთო საქვეყნო ხარჯი იქნება იმაზე კი თავს არ გაწყენთ, თვინობისთვის კთ, ქორონიკონს უკბ.

თუ წლევეანდელი სურსათიც გვეპატივება, ხომ დიდი წყალობა იქნება, და თუ არადა, ჩვენი თავი თქვენის ჭირის სანაცვლო იყოს. იმ საყდრის იქ აშენება საუკუნოდ თქვენი მოსახსენიებელი იქნება.

ერეკლე: ქ. ჩვენი ბრძანებაა, რომელიც წელს სურსათის მოასილნი იმყოფებოდეთ, ამ არზის პატრონს ორი კვამლისათვის საყდრის

ქვემო ხვითის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია აგებული ბერი ბასილიძის მიერ საკუთარი ვაჟის სულის მოსახსენიებლად და საფლავები ეკლესიის შიგნით

ასაშენებლად თქვენი შენაწერი სურსათი გვიპატივებია და როგორც ამ არზით უთხოვნია, ვინემდის საყდარს ააშენებდეს ამათი არც სოფლის ბეგარასა და არც სხვას საშველად მუშაობაში გარევა არ იქნება ...სურსათი კი საყდარს შევსწირეთ ეკლესიას წლეულობით“ [დოლიძე (VIII), 1985:296-297].

სოფელში ასევე დგას წმ. ბარბარეს ეკლესია. იგი 1996 წელს აშენდა ბორისო საგიაშვილის ინიციატივითა და ადგილობრივი მოსახლეობის შეწევნით [ბითაძე, 2019:13].

ზემო ხვითის ძეგლებიდან აღსანიშნავია სამებისა და წმინდა გიორგის ტაძრები. სამების ეკლესია დგას სოფლის განაპირას, ჩრდილო-დასავლეთით, სოფლის სასაფლაოს აღმოსავლეთით. სავარაუდოდ, მიეკუთვნება გვიან ფეოდალურ ხანას. იგი დარბაზული ტიპისაა, ნაგებია ნატეხი ქვით, კუთხეები, სარკმლის საპირეები და ლავგარდანი ტუფის ქვისაა. სამხრეთ და დასავლეთ კედლებში თითო თაღოვანი სარკმელია. სამხრეთის ფასადზე, სახურავის დასავლეთ ნაწილში მოგვიანებით დაუშენებიათ ოთხივე მხრიდან თაღებით გახსნილი სამრეკლო, რომელიც კვადრატული აგურითაა ნაგები [საქართველოს, (V) 1990:70].

წმინდა გიორგის ეკლესია დგას სოფლის განაპირას, აღმოსავლეთით. სავარაუდოდ, თარიღდება გვიან ფეოდალური ხანით. დარბაზულია (12,2X7,2მ.). ნაგებია ნატეხი ქვით. შენობის კუთხეები, კარის და სარკმლის საპირეები ტუფის ქვისაა. სახურავი ორფერდაა, გადახურულია ღარიანი კრამიტით. ეკლესია დასავლეთის მხრიდან მიდგმული აქვს კვადრატული აგურით ნაშენი ორიარუსიანი, ოთხ სვეტზე დაყრდნობილი სამრეკლო [საქართველოს, (V) 1990:70].

ქვემო ხვითის წმ. გიორგის ეკლესია (ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან)

თავდაცვითი ნაგებობები. 1800

წელს ზემო და ქვემო ხვითის გასაყარზე, საკუთარ მამულში კოშკი აუგია სულხან თუმანიშვილის (მდივნის) ვაჟს ესავ თუმანიშვილს. ბრძანება კოშკის მშენებლობაზე ჯერ კიდევ ერეკლე II-ს გაუცია, რადგან „ქვეყნის შესამატი რამე“ იყო, ამის გამო ხვითის მიმდებარე სოფლებსაც ჰქონიათ გადასახადები გაწერილი. როგორც ჩანს, სოფლების ნაწილი თავს არიდებდა ვალდებულებების შესრულებას, რის გამოც კოშკის მშენებლობა შეფერხებულა. ამასობაში ერეკლემ გარდაიცვალა

და ესავ თუმანიშვილი იძულებული გახდა 1800 წლის 9 ოქტომბერს გიორგი XII-სათვის მიემართა: „ხვითსა და ხვითს შუა ჩვენი მამული არის და სანატრელის მეფის მოწყალებით კოშკის გაკეთებას ვაპირებთ. იმისის ოქმით, რომელს სოფელსაც რამდენი ურემიც აწერიათ საშენებელი ქვა და ქვიშა, ზოგს სოფელს მოუტანია და ზოგს აკლია და ზოგს სოფელს სულ არ მოუტანია.

წყალობას ვითხოვ, როგორც იმის შეწერილს სახელდობ სოფლებს ესწეროს, ვისაც აკლდეს ოქმი და იასაული გვებოდოს, რომ მოიტანონ, რაც აწერიათ. ქვეყნის შესამატი საქმე რა იქნება. როგორც ნაბრძანებია, იასე აღასრულონ“.

გიორგი XII-ს ბრძანების შესრულებაზე კონტროლი გიორგი აბაშიძეს დაავალა: „ქ. ჩვენი ბრძანება არის აბაშიძე გიორგი! მერე ამ სულხან მდივნის შვილებს როგორც კურთხეულის მეფის ბატონის მამის ჩვენის ოქმი ჰქონდესთ და რომელსაც სოფლებს ამ კომპზე მოხმარება და მოუშაობა ეწეროსთ, ისე უკლებრივ კიდევ ახლა გაურიგე და მოახმარე“ [დოლიძე, (VIII) 1985:667-668].

კომპი ცილინდრული ფორმისაა, ნაგებია რიყის ქვითა და აგურით. შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან აქვს. აღმოსავლეთ კედელზე დატანებულია მეორე სართულზე ასასვლელი კიბე. სამხრეთის, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებში ჩატანებული აქვს სათოფურები [საქართველოს, (V) 1990:115]. დღეისათვის შემორჩენილია დაზიანებული სახით, მხოლოდ კომპის პირველი სართული.

თავდაცვითი ნაგებობების მშენებლობა ხვითში ლეკთა შემოსევების გააქტიურებას უნდა უკავშირდებოდეს და ეს სიმაგრეები ქართველების დაღესტნელ ფეოდალებზე ორი მნიშვნელოვანი გამარჯვების მოწმეა. ჯერ კიდევ 1754 წელს დაღესტნელთა დიდი ჯარი შემოვიდა შიდა ქართლში ზეუბეიდალას ბელადობით. პაპუნა ორბელიანის ცნობით: „დაარბივეს პატარა ლიახვის შეყოლება, საცა რამ შენობა იყო, დაწვეს კულბითის გარშემო“ [ცაგარეიშვილი, 1981:199]. ერეკლემ დაღესტნელებთან ბრძოლა კონსტანტინე მუხრანბატონს მიანდო, რომელიც იმ დროისათვის საქართველოში მოწვეულ ჩერქეზის ჯარს გამოუძღვა და ხვითში დაბანაკდა. აქ ჯიმშერ არაგვის ერისთავი, გივი ამილახორი (შაჰყული ხანი) და ამირინდო ამილახორი წამოემშველნენ და ლეკებს კულბითის ბოლოს შეებნენ: „ამოსწყვიტეს მრავალი ლეკი, მიჰყენენ ორბოდლის მთის ძირამდის, გამობრუნდნენ გამარჯვებულნი მრავლის ნაშოვრით ჩერქეზნი და ქართველნი, ჩამოხდენ ისევ ხვითს“ [ცაგარეიშვილი, 1981:200].

დაღესტნელთა თავდასხმები ამით არ დამთავრებულა. ცნობილია, რომ რუსეთ-თურქეთის ომის (1768-1774 წწ.) ომის მიმდინარეობისას, რუსი დიდმოხელის ივანე ლვოვის რჩევით, ერეკლე II-მ 1771 წელს ხერთვისზე ილაშქრა, ციხე აიღო და მრავალი ტყვე-ნადავლი წამოიღო. ამის საპასუხოდ, ახალციხის ფაშამ ოსმალთა და ლეკის ჯარი გამოუსია ქართლს. როგორც ომან ხერხეულიძე გადმოგვცემს: „ეს ჯარი რა ხვითის სოფელს მოუხდა და ამ ზემო მინდორზე ჩაფაული გამოუშვეს“ [მიქიაშვილი, 1989:63]. ერეკლე იმ დროისათვის ცხინვალში იდგა, „მოსაწრო სწრაფად მეფემ ირაკლი სოლთვისი მინდორზედ, დაამარცხა ოსმალ-ლეკნი და მრავალნი მოსწყვიდნეს და ლტოლვილნი ოსმალ-ლეკნი ავიდნენ აღსიხას (იგულისხმება ახალციხე - ი. ა.)“ [მიქიაშვილი, 1989:63-64].

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ომან ხერხეულიძე ხვითის მებატონე იყო და ბრძოლები, მის მამულში ხდებოდა, ამიტომ თავდაცვითი ნაგებობის მშენებლობით იგი უშუალოდ იქნებოდა დაინტერესებული.

ერეკლე II-ეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს გამოცემული „სამდევეროების“ განჩინებით, რომელიც ასევე ლეკთა თავდასხმების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ხვითი მესამე სამდევეროში იყო გაერთიანებული დიდი ლიახვის სხვა სოფლებთან (მარწემი, ქურთა, თამარაშენი, ცხინვალი, ნიქოზი, ფხვენისი, შინდისი) ერთად. დიდი ლიახვის ხეობიდან ლეკების თავდასხმის შემთხვევაში მათ მეორე სამდევერო (პატარა ლიახვის მიმდებარე სოფლები) უმაგრებს ზურგს. თავის მხრივ, ძამას ხეობიდან

წამოსული მტრის შემთხვევაში ხვითელები, მესამე სამდევროს სხვა სოფლებთან ერთად, ვალდებულები იყვნენ დირბის წყლის სოფლებს დახმარებოდნენ [ალიმბარაშვილი, 2008:44-49].

ქვემო ხვითის წარწერები და ეპიტაფიები

ღვთისმშობლის ეკლესიის წარწერები. ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადის სარკმლის თავზე გამოსახულია განედლებული ჯვარი[საქართველოს, (V) 1990:115], რომლის ზედა მარცხენა და მარჯვენა კუთხეებში ორსტრიქონიანი ასომთავრული ღრმად კვეთილი წარწერაა:

ქე შე სრქრი
 ბუა მდღლი
 ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე ს(ა)რქ(ა)რი⁵
 ბ(ერ)უ(კ)ა(?) მდ(ვ)დ(ე)ლი

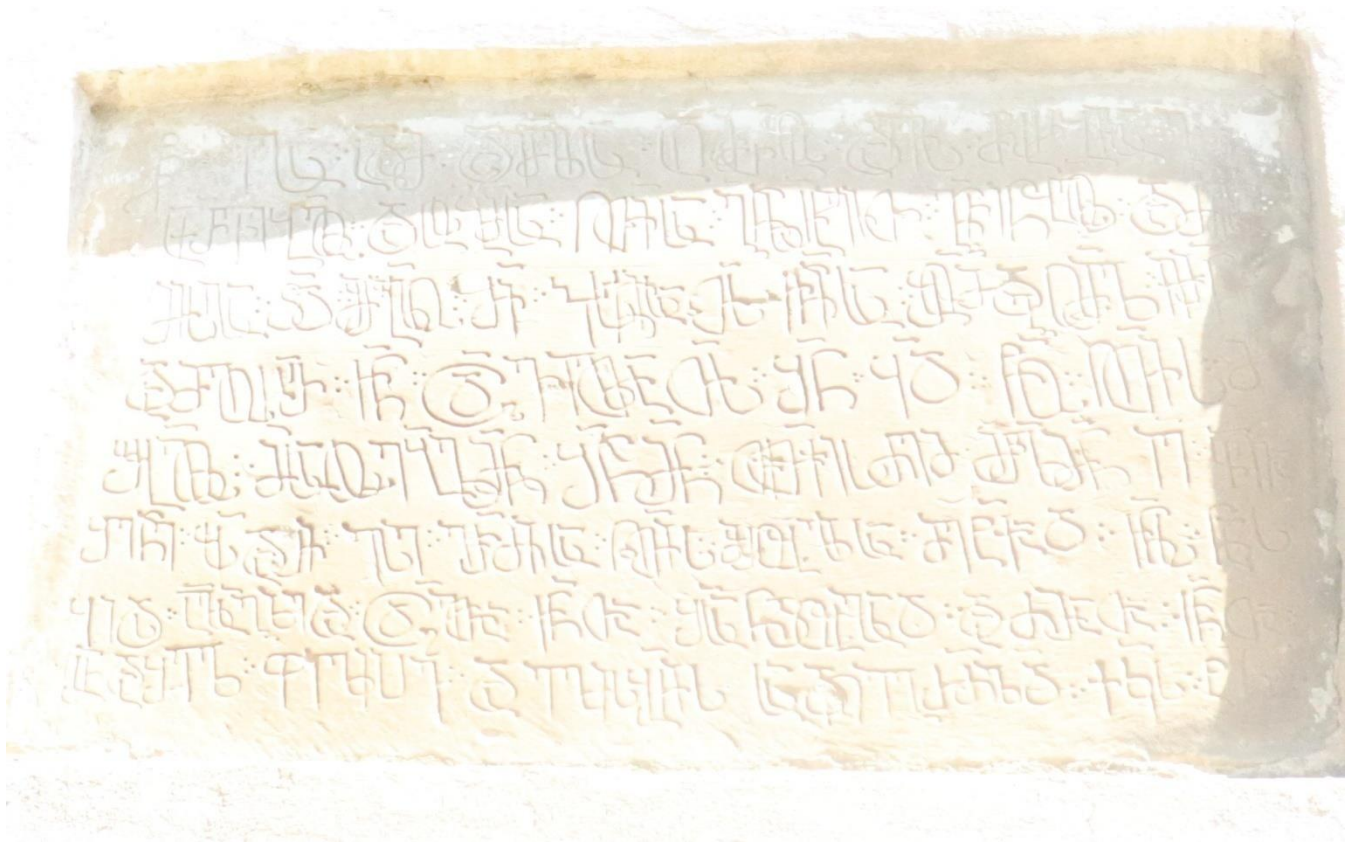
⁵ სარქარი (სარქალი) „სამუშაოსთვის თავსდამდგომად რწმუნებული“, ანუ „მუშათუხუცესია“. სარქლის თანამდებობა ამ პერიოდის ქართლში სხვა წარწერებშიც დასტურდება, მაგ. 1669 წელს სარქალ მელქან ფურცხვანიძეს აუგია სხალტბის (მცხეთის მუნიციპალიტეტი) ეკლესია [საქართველოს, (V) 1990:310].

კითხვას ბადებს მეორე სტრიქონში დაქარაგმებული სახელი, რადგან თავკიდურ „ბ“-სა და ბოლოკიდურ „ა“-ს შორის მოქცეული გრაფემა გამოკვეთილი არ არის, ამიტომ ქარაგმის გახსნა ძნელდება. არ გამოვრიცხავთ, რომ მეორე გრაფემა „უ“ იყოს, რომელიც საწყის „ბ“-შია შეწიალებული. ამ შემთხვევაში შეიძლება ქარაგმა გაიხსნას, როგორც „ბერუკა“, ან „ბერაუკა“. ამ პერიოდის (XVII ს. II ნახევარი) ქართლში, გივი ამილახორისა და მისი თანამეცხედრის თამარის ინიციატივით, ანჩისხატის განახლების წარწერაში მოხსენიებულია „სარქარი ლოლაძე ბერაუკა“⁶.

ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთის კარის თავზე, სქლად შელესილ კედელში ჩადგმულია მოზრდილი ფილა, (სიმაღლე 0,70 სმ, სიგანე - 1 მ) რომელშიც ამოკვეთილია 8 სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ასოების კვეთის სიღრმე მაღალია, ამიტომ წარწერა გარკვევით იკითხება. გრაფემების სიგრძე, დაახლ. 4 სმ. სიგანე 1,5 სმ, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამსამი წერტილია დასმული. ხშირად გამოყენებული ქარაგმა. წარწერის ამომკვეთელს აქტიურად მიუმართავს შეწიალებული ასოებისათვის, რის შედეგად, გრაფემები ხშირად გადადის ერთმანეთში,

⁶ თვით წარწერა შემდეგი შინაარსისაა: „*შსახიერო და სამნათელო სამებაო და ერთარსებაო, მამაო ძისაგან განუშორებელო, და ძეო მამისა თანასწორო და სულო წმინდაო ორთავე შორის ცხოვრებაო, ყოველთა ხილულთა და უხილავთა წამის-ყოფით მარსებელო და შემოქმედო, - ჩვენ მსასობელმან და სურვილით თქვენდა მონდობილმან ძემან იოთამ ამილახორისამან, თვით ამილახორმან გივმან და თანამეცხედრემან ჩვენმან ქართველთა მეფის შაჰნავაზის ასულმან თამარ და ძემან ჩვენმან ანდუყაფარ და დემეტრემ - ოდეს ვიხილეთ ანჩისხატი ჟამთა ვითარებისაგან ქართლში ჩამოსვენებული, მოჰხდა საქმე, რომ ბევრსხანს ჩვენს სახლში ესვენა და მისის საფარველითა და შემწეობითა მრავალს ძნელს ავადყოფასადა განსაცდელს განვერენით და ვითაც კარები არა ჰქონდა, ვიწადინეთ და კარები მოვაჭედინეთ და გავაკეთეთ, რათა შემწე გვეყოს ორთავე შინა ცხოვრებათა ძით და ასულით ჩვენით. იყოს მაღლი დაცვა-ფარვა თქვენი ჩვენზედა. გაკეთდა კარები ესე მეფობასა მეფეთ-მეფისა გიორგისასა, ინდიკტიონსა მეფობისა მეშვიდესა, ქორონიკონსა ტოდ (=1686 წ.) ამისი სარქარი ლოლაძე ბერაუკა, ღმერთმან შეუნდეს“ [საყვარელიძე, 1987:189].*

რაც წარწერას ვიზუალურ ეფექტს აძლევს, მაგ., „ა“-ში მოთავსებულია „ღ“, „ც“-ში - „დ“, „დ“-ში „ა“ და „ს“ და სხვ.

წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

1. წმინდისა ადამ დო სემ[ე]ლისა (?) აღმ[არ]თ[ე]ზო და ევ[ა]ს მწუხ[არ]ე[ბ]ისა გან
2. აქ[არ]გებ[ე]ლო დაოს[ა]ბ[ა]მ[ო]სა ღ[ვ]თისა გ[ა]წზრახვით განჩინ[ე]ბოლ და ძისა
3. მისისა ჭ[ე]შმარიტად მშ[ო]ბ[ე]ლო, შ[ე]ნ⁷ ცსნისათ[კ]ს ჩ[უ]ენისა შუ[ა]მდგომ[ე]ლ იქმ[ე]ნ
4. და მეოხარ ჩ[უ]ენ ც[ო]დვილთათ[კ]ს, შ[ე]ნ⁸ ყ[ო]ვლად წმინდა[ო] ღვთისმ
5. შობ[ე]ლო, მსასოებელმ[ა]ნ შ[ე]ნმ[ა]ნ თ[ა]ქთ[ა]ქისძემ მრ[ო]ელმან ი[ო]ან[ე] აღვა
6. შენე ს[ა]ყდ[ა]რი ესე ვრ[ე]ძისა¹⁰ ღთის მშობელისა მეტ[ო]ქად ჩ[უ]ენ[ი]ს ნას
7. ყიდს ალაგზედა ც[ო]დვ[ა]თა ჩ[უ]ენთა შ[ე]ნსანდ[ო]ბლად და ძმათა ჩ[უ]ენთა
8. არდაშელ, ფილიპე და ელისბარის სადღეგრძელოთ, ქ[ო]რონიკ[ონ]ს ტნ“ (=1662 წ.).

წარწერა პირველად წაიკითხა და გამოაქვეყნა პროფ. ჯონდო გვასალიამ 1982 წელს. თუმცა, საინტერესოა, რომ წარწერას იგი მხოლოდ მეორე სტრიქონის მეორე სიტყვიდან გვთავაზობს.

⁷ჯ. გვასალია კითხულობს, როგორც „რომელი“, [გვასალია (VI), 1982:47]

⁸ჯ. გვასალია კითხულობს, როგორც „შეუნდვენ“ [გვასალია (VI), 1982:47].

⁹ წარწერაში ამ ადგილას „იუე“ ქარაგმაა. ჯონდო გვასალია კითხულობს, როგორც „იოანე“, თუმცა, ფრჩხილებში ათავსებს მეორე სახელსაც - იესე [გვასალია (VI), 1982:47]. წარწერის თანადროული მსგავსი ქარაგმების უმეტესობა იხსნება როგორც „იოანე“. ჩვენც ამ ფორმას ვიყენებთ.

¹⁰ჯ. გვასალია კითხულობს, როგორც „ბრძანებისა“ [გვასალია (VI), 1982:47].

ასევე ბუნდოვანია, მესამე სტრიქონში მის მიერ წაკითხული „რომელი“ - „მ[ე]ნ“-ის ნაცვლად და მეოთხე სტრიქონში წაკითხული „შეუნდვენ“ - „მ[ე]ნ“-ის ნაცვლად. ასეთ შემთხვევაში წარწერის ავტორი დააქარაგმებდა „შნდვენ“ და არა „შნ“.

მეექვსე სტრიქონში, ჩვენი აზრით, უნდა წავიკითხოთ „ვრემისა“ და არა „ბრძანებისა“, როგორც კითხულობს ჯ. გვასალია. სიტყვის პირველი გრაფემა აშკარად „ვ“-ა, რომელიც „რ“-ში გადადის. შემდეგ უზის ქარაგმის ნიშანი. ხოლო მომდევნო გრაფემა რომ „ძ“-ა, ბოლო სტრიქონიდან აშკარად ჩანს („სადლეგრძელოდ“). ამდენად, გრაფემაზე შეერთებით ვიღებთ „ვრემისა“, რაც ქარაგმის გახსნით გვაძლევს „ვრემისა“ და არა - „ბრძანებისა“.

როგორც წარწერიდან ირკვევა, ტაძარი 1672 წელს, მროველ ეპისკოპოს იოანე თაქთაქისძეს თავისივე ნასყიდ ადგილში საკუთარი და ძმების: არდაშელ, ფილიპე და ელისბარის „ცოდვათა შესანდობლად“, ვრემის ღვთისმშობლის „მეტოქად“ აუგია.

სავარაუდოდ, ვრემის ღვთისმშობელში იგულისხმება ბრძანში არსებული ეკლესია, რომელიც ქარელის მუნიციპალიტეტში მდებარეობს და მროველთა სამწყსოში შედიოდა.

რაც შეეხება ხვითისა და თირის მონასტრის ურთიერთობას, ხვითის მოსახლეობა ხვითის ღვთისმშობელს დღესაც თირის მონასტრის დად მოიხსენიებს [ბითაძე, 2019:10]. თირის მონასტერი თაქთაქისძეების საძვალეს წარმოადგენდა და იოანეს გარდაცვალების შემდეგ „მროველობა“ მის მომდევნო ძმას ფილიპეს მიუღია. თირის მონასტრის ჩრდილო მინაშენის დასავლეთის კარის ტამპანის მოზრდილ ქვაზე გამოსახულია ჯვარი, რომლის მკლავთა ირგვლივ მხედრული წარწერაა, სადაც ვკითხულობთ: *„ქრისტე შეწევნითა ღვთისათა, მეოხებითა თავდების ღვთისმშობლისათა. ჩუენ - თაქთაქისძემ, მროელ ეპისკოპოზმან ფილიპემ, არდაშელმა, ჩემან ელისბარ, აღვაშენეთ საყდარი ესე წმინდისა ნიკოლოზისა სულისა ჩვენისა სახსრად, ოდეს ბედნიერის ხელმწიფისაგან ჩვენს ნათესავთა სასაფლაოდ, სამკვიდროდ, სამამულოდ მოსცემოდა ესე მონასტერი, მამა-პაპა მარხულ იყვნეს, მათი მოშლა აღარ იქნებოდეს, ეკვდერი აღვაშენეთ სასაფლაოს შეუმატეთ, ქორონკონსა ტო“* [ანდლულაძე (VI), 1969:204].

როგორც წარწერიდან ჩანს, თირის წმინდა ნიკოლოზის ტაძარი, მროველ ეპისკოპოს ფილიპეს აუგია 1682 წელს, ძმებთან: არდაშელთან და ელისბართან ერთად. როგორც აღვნიშნეთ, ხვითის წარწერაში მოხსენიებული უფროსი ძმა იოანე ამ დროისათვის გარდაცვალებული უნდა იყოს, რადგან თირის წარწერაში აღარ იხსენიება და მროველობა მომდევნო ძმაზე - ფილიპეზე გადადის. ხომ არ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ წარწერის ფრაზა „ჩემან ელისბარ“, ნიშნავს „ძემან ელისბარ“, ან „ძემან ჩემან ელისბარ“. ამ შემთხვევაში ელისბარი, ფილიპესათვის ძმა კი არა, ძე გამოდის, მაგრამ ხვითის წარწერაში გარკვევითაა მითითებული, რომ არდაშელი, ფილიპე და ელისბარი, იოანეს უმცროსი ძმები არიან. იოანეს საბოლოო განსასვენებელიც თირის მონასტერი უნდა იყოს. ფილიპე თაქთაქისძის წარწერაში საგანგებოდაა ხაზგასმული: *„ბედნიერის ხელმწიფისაგან ჩვენს ნათესავთა სასაფლაოდ, სამკვიდროდ, სამამულოდ მოსცემოდა ესე მონასტერი, მამა-პაპა მარხულ იყვნეს, მათი მოშლა აღარ იქნებოდეს, ეკვდერი აღვაშენეთ სასაფლაოს შეუმატეთ“*.

მროველი ეპისკოპოსი ფილიპე თათქარისძე XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ცნობილი პირია. გარდა ხვითისა და თირის წარწერებისა, იგი მოწმედ იხსენიება 1686 წლის ერთ საბუთში [ქორდანია (II), 1897:504]. ასევე, საუკუნის ბოლოს გაცემულ დოკუმენტებში [ანდლულაძე (VI), 1969:204].

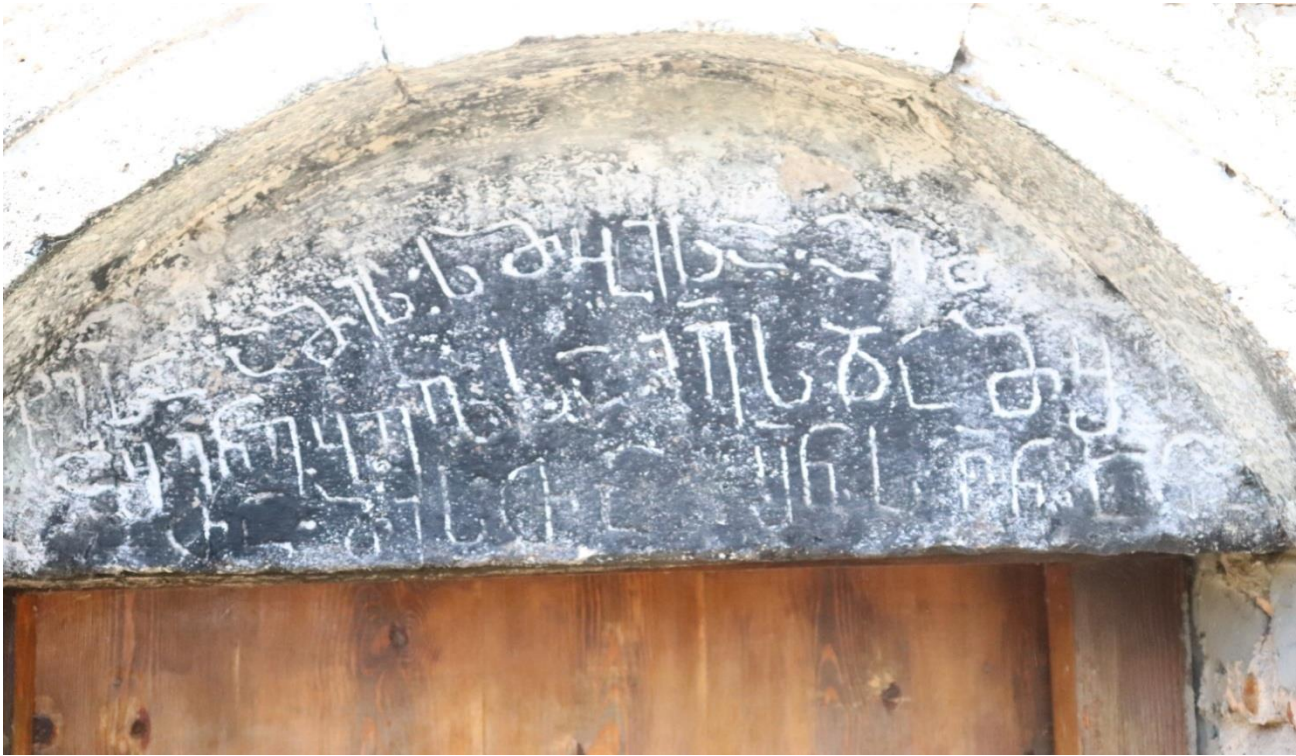

ვინ უნდა იყოს თათქარიძეებისათვის წყალობის მიმცემი „ბედნიერი ხელმწიფე“? ნ. ანდლულაძე თვლის, რომ მოცემულ პერიოდში ამგვარი ეპითეტით მხოლოდ ქართლის მეფე როსტომ ხანისათვის (1632-1658 წწ.) შეიძლება მიემართათ [ანდლულაძე (VI), 1969:204].

ჩვენ საკითხის ამგვარ კატეგორიულად დასმას ვერ დავეთანხმებით. ტაძარში ფილიპე თათქარიძის მამა-პაპა მარხია, ანუ წყალობის გაცემის დრო აშკარად სცილდება ერთ თაობას, ამიტომ თათქარიძეებისადმი წყალობის გამცემი „ბედნიერი ხელმწიფე“ ადვილად შესაძლებელია, როსტომამდელი რომელიმე ქართველი მონარქი, ან სულაც ირანის რომელიმე შაჰი (შაჰ აბას I, შაჰ სეფი და სხვ.) ყოფილიყო, მსგავსი ეპითეტით ამკობს („ბედნიერი ხელმწიფე“) ამავე პერიოდით (1669 წ.) დათარიღებულ ერთ დოკუმენტში იმერეთის მეფე ბაგრატ IV (1661-1680) რუსეთის მეფე ალექსი მიხეილის ძე რომანოვს [Броче, 1861:81-86]. ამგვარი ეპითეტით დაწყება ქართული ისტორიული საბუთების უმრავლესობისათვისაა დამახასიათებელი („ღმერთმან ბედნიერის ხელმწიფის ჭირი მისცეს თქვენს მონას...“), ასე რომ „ბედნიერი ხელმწიფის“ ეპითეტი მხოლოდ როსტომს არ შეიძლება რგებოდა, მით უფრო, რომ თაქთაქისძე საბუთში წყალობის დროსა და მწყალობელს არ აკონკრეტებს.

სამების ეკლესიის წარწერები

ეკლესიის კარის თავზე თაღში ოვალურად ამოჭრილია სამსტრიქონიანი ასომთავრული სამშენებლო წარწერა, რომელიც შემდეგი შინაარსისაა:

- 1.წისა ამის: სმზსა აღმშ
- 2.შენებელსა ის და მშბთა
- 3.მისთა შნს ღნმნ

ქარაგმების გახსნით, წარწერა შემდეგი შინაარსის იქნება:

- 1.წ(მინდ)ისა ამის: ს(ა)მ(ე)ზსა აღმშ
- 2.შენებელსა ი(ოან)ეს და მშ(ო)ბ(ელ)თა
- 3.მისთა შ(ეუ)ნ (დო)ს ღ(მერთ)მ(ა)ნ

ეკლესიის შესასვლელის მარჯვენა მხარეს, მიწიდან დაახლ. 1,60 სმ-ზე ორსტრიქონიანი ასომთავრული დაზიანებული წარწერაა

1. მისა ...გ.....
2. 2.სა ....დსა

წმინდა გიორგის ეკლესია

ეკლესიას წარწერები არ აქვს. ტაძრის აღდგენის დროს ერთადერთი წარწერიანი ქვა ჩაუტანებიათ სამხრეთის მთავარი შესასვლელის კარის საყრდენად. გარდა იმისა, რომ წარწერიანი ქვის შიდა ნაწილს კარი ფარავს და აღარ იკითხა წარწერიანი ქვა მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული ცემენტის ხსნარით და გხოლოდ გრაფემების ფრაგმენტებიღა იკითხება:

ე .....წ(მინ)დ(ა) გ(იორგი)

.....ე

.....მა

.....ლ.

ეპიტაფიები

ქვემო ხვითის ღვთისმშობლის ეკლესიის შიგნით 6 საფლავია, ძირითადად, XIX საუკუნეში გარდაცვლილი თავთაქიძეების (თაქთაქიშვილების). ერთი მათგანი ეპიტაფიის გარეშეა. ზოგიერთი კარგად იკითხება, ზოგ მათგანზე წარწერის კვალი ძნელად ჩანს. ეკლესიის შესასვლელთან ახლოს, სამხრეთ კედლის სიახლოვეს სამი საფლავია. ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კედელთან სიახლოვეს მდებარე საფლავის ეპიტაფიის წარწერა გადაშლილია და მხოლოდ გარკვეული ნაწილის წაკითხვა შესაძლებელი:

- (1) ქ. საფლავი ესე როს ...მლის სვ...
- (2) მფაროვნობით თავთაქოვს ირაკლ ივი
- (3) კავალერიის
- (4) აღვსრულდი ორმოცდა ხუთის წლისა და მოველი
- (5) მხილველთაგან შენდობას
- (6) .....მ დღეს.

მის აღმოსავლეთის მსგავსი საფლავის ქვაზე წარწერა კიდევ უფრო მიმქრალეულია და მხოლოდ ფრაგმენტულად იკითხება:

- (1) ...საფლავსა შინა მდებარე
- (2) თავთაქოვის ამი... დავი
- (3).....
- (4)...შენდობა მ
- (5) ბძანეთ ..... მარტის

მომდევნო საფლავი წინა საფლავების აღმოსავლეთით მდებარეობას და პოდპორუჩიკ დავით ელიზბარის ძე თავთაქიშვილს ეკუთვნის. ხუთსტრიქონიან ეპიტაფიას მარცხენა მხარეს ვერტიკალურად გარდაცვალების თარიღი აქვს მინიშნებული, რომლის მიხედვით, პოდპორუჩიკი დავით თავთაქიშვილი 1850 წლის 14 სექტემბერს 50 წლის ასაკში გარდაცვლილა (ე. ი. დაბადებულია 1806 წელს):

- (1) „საფლავი ესე არს პოდპორუჩიკის თ[ავა]დის დავით
- (2) ელიზბარის ძის თავთაქოვისა წუთი
- (3) სოფლის დამთმობი მსწრაფლიადის
- (4) სიკვდილით აღვსრულდი წლისან
- (5) ვითხოვ შენდობა მიბრძანოთ წელს“

ვერტიკალურად ეპიტაფიის მარცხენა მხარეს მინაწერი აქვს: „ჩყნვ სეკტენზრის იდ დღე[სა]“.

ხსენებული საფლავის ჩრდილოეთით, ტაძრის ცენტრალურ ნაწილში მდებარე საფლავს ცენტრში ჩადგმული აქვს მცირე მარმარილოს ფილა, ორ სტრიქონიანი წარწერა დაზიანებულია, თუმცა

წარწერიდან ირკვევა, რომ ვინმე თამარს ეკუთვნის და, სავარაუდოდ, ასევე თავთაქიშვილების (თავთაქიძეების) წარმომადგენელია.

(1) აქა განისვენებს გვამი ..... შვილი

(2) თამარ [გარდაიცვალე] ...იანვარს 1890 წელსა შობითგან .... წლისა“.

ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს არდაშელ თავთაქიშვილის მეუღლის თამარის საფლავი, რომელიც 95 წლის ასაკში 1880 წელს გარდაცვლილა (ე. ი. დაბადებულია 1785 წ.):

„1. აქ განისვენებს გვამი თავადი არდაშელ თავთაქოვის

2. მეუღლე თამარ

3. რომელიც გარდაიცვალა

4.1 იანვარს 1880 წლისა

5. შობითგან 95 წლისა“

ტაძრის შესასვლელთან დასავლეთით ორი საფლავია, რომელიც ეკლესიის სამირკველთან მიწის მოჭრის შედეგად გამოჩნდა. ადგილობრივების გადმოცემით, სამარხები და-მმას უნდა ეკუთვნოდეს. მარჯვნივ მდებარე საფლავი შედარებით მცირე ზომისაა. ეპიტაფიის ძირითადი ნაწილი დაზიანებულია და მხოლოდ ბოლო სტრიქონი და ბოლოსწინას ფრაგმენტი ჩანს, სადაც მითითებულია გარდაცვალების თარიღი- 1890 წელს. ხოლო მის ზემოთ ჩანს დაბადების თარიღიც 1887 წ.

შედარებით უკეთესადაა შემონახული ეკლესიის შესასვლელის ჩრდილოეთით მდებარე ორსტრიქონიანი ეპიტაფია:

(1) აქა განისვენებს გვამი თ(ავადის)ა ალექსანდრე საჩინოს ძე

(2) თავთაქოვს შობითგან 18 წლის

ტაძრის დასავლეთით ეზოში, მცირეწლოვანი თავთაქიშვილის კიდევ ერთი საფლავია. საფლავის ქვაში ჩადგმული მარმარილოს ფილა გვაუწყებს:

(1) აქ განისვენებს გვამი კნიაგინა

(2) ელენე მიხეილ თავთაქოვის ასულისა

(3) შობითგან 16 თვისა

ადგილობრივების გადმოცემით, საფლავი ეკლესიიდან არის გამოტანილი.

ქვემო ხვითის ღვთისმშობლის ტაძრის მიმდებარე სასაფლაოზე ძველი საფლავების უმეტესობაზე ტოტემშეკვეცილი ხეა ამოტვიფრული, რაც სიმბოლურად ნაადრევად შეწყვეტილი სიცოცხლის გამომსახველია.

ეკლესიაში თავთაქიშვილების რამდენიმე საფლავია. უმეტესობა მე-19 საუკუნისაა. ეპიტაფიების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაზიანებულია და აღარ იკითხება. ეკლესიის ჩრდილოეთით რამდენიმე ადგილზე გატეხილი საფლავის ქვაა, რომელიც დიმიტრი თავთაქიშვილის მეუღლეს - ნინოს ეკუთვნის. იგი 1908 წელს 72 წლის ასაკში გარდაცვლილა (ე. ი. დაბადებულია 1836 წელს). საფლავის დაზიანებული ნაწილების მიხედვით, ეპიტაფია გვაუწყებს:

(1) აქა განისვენებს გვამი კნეინა

(2) ნინო ტროფიმეს ასული

(3) მეუღლე დიმიტრი თავთაქიშვილის

(4) გარდაიცვალა 1908 წელს.

როგორც ჩანს, საფლავი ეკლესიის ჩრდილო კედელთან ახლოს მდებარეობდა და მიწის მოჭრისას დაზიანდა. ამავე საფლავის ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს ეკლესიის ჩრდილო კედელში ჩადგმული მარმარილოს სამსტრიქონიანი ეპიტაფია, რომელიც ეკლესიის რესტავრატორებს ლესვისას უადგილოდ ჩაუსვამთ კედელში. ეპიტაფიის სამხრეთი ნაწილი დაზიანებულია და აღარ იკითხება:

- (1) „აქა განისვენებს გვამი კნენა ნინო ტროფიმეს ასული დიმიტრი
- (2) თაქთაქიშვილის მე[ულლ]ე გარდავიცვალე 1908 წლის
- (3) აპრილის 16-ს, ქრისტეს შობითგან 72 წლისა“.

ეკლესიის ეზოში, ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ნინო მაჭავარიანის საფლავის ქვაა, ხის მოკვეთილი ტოტების გამოსახულებით, თავზე ადგას ორნამენტიანი ჯვარი. ცენტრალურ ნაწილში ჩადგმულია თეთრი მარმარილოს ფილა, სადაც ვკითხულობთ:

- „(1)ნინო გიორგის ასული მაჭავარიანი 1862-1915.
- (2)აი საფლავი ხალხის შვილისა, მისთვისვე იყო თავდადებული
- (3)და მას შესწირა წრფელის გულითა,
- (4)გრძნობა და სიყვარული.
- (5)ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას
- (6)თვისი სიცოცხლე მან ანაცვალა,
- (7)გზა ეკლიანი გზა გოლგოთისკენ
- (8)ფუფუნებაში მან არ გასცვალა.“

აქვეა შემორჩენილი სოფიო საჩალელის საფლავის ქვა, ხის ტოტებწაკვეთილი ტოტების გამოსახულებით, ცენტრალურ ნაწილში ამოკვეთილ ეპიტაფიაზე ვკითხულობთ:

- „(1)სოფიო გაბრიელის ასული
- (2)საჩალელისა, დაბადებული 23 წ.
- (3)გარდაიცვალა 1921 წ.
- (4)ქრისტეშობის 21-სა“.

აღნიშნული საფლავის სიახლოვეს არის ახალგაზრდა, 25 წლის ასაკში გარდაცვლილი ფოფოღია ელისაბედ კვინიკაძის საფლავის ქვა, რომელზეც ტოტებწაკვეთილი ხის გამოსახულებაა. ცენტრალურ ნაწილში ასეთი ეპიტაფიაა: „ელისაბედ პეტრეს ასული, მეუღლე მღვდელის კვინიკაძისა, დ. 1896-გ.1921“.

შემორჩენილი ეპიტაფიების მიხედვით თუ ვისმჯელებთ, გარდაცვლილთა უმრავლესობა 1921 წელზე მოდის, რომელიც იმ დროს გავრცელებული ეპიდემის შედეგი უნდა ყოფილიყო.

ზემოხსენებული საფლავის სიახლოვეს მდებარეობს ელისაბედის მეუღლის, მღვდელ სვიმონ ათანასეს ძე ლომაძის (?) საფლავი, რომელიც 53 წლის ასაკში გარდაცვლილა:

- (1) ამა ლოდსა ქვეშე მდებარეობს
- (2) გვამი .....მ მღვდლის
- (3) სვიმონ ათანასეს ძე
- (4) .....ლომაძე გ .....რომელიც
- (5) გარდაიცვალა დეკემბერ
- (6) ჩყოე (=1875 წ.) წელს შობითგან მექონე ნგ (=53) წელსა“

ზემო ხვითში, წმ. გიორგის ტაძრის შესასვლელში, ორ ერთმანეთის გვერდით არსებულ ქვის (ერთ მათგანს თავზე ჯვარი ადგას, მეორეს მომტვრეული, თუ მოხსნიელი აქვს) არსებულ ეპიტაფიას გამოვარჩევთ. ეპიტაფია სავლავის ქვის ოთხივ კუთხიდან იკითხება:

(ჩრდ. მხარე) „ამა ლოდსა ქვეშე განისვენებს

გვამი ზაქარია გიორგის ძე ლაზარაშვილის

(დასავლ. მხარე) დამრჩა ორი ვაჟი, ორი ქალი, ცოლი

ჩემს სალდათს შვილს ვანაცვალე

(აღმოსავლ. მხარეს) თვით აღვსრულდი 1917 წ.

დღესა თიბათვის 15, შობითგან 60

(სამხრ. მხარეს) წამკითხველნო

შენდობა გვიბრძანე“

ე. ი. ეპიტაფიის მიხედვით, ზაქარია ლაზარაშვილი დაბადებულია 1857 წელს, ხოლო გარდაცვლილა 1917 წელს. დარჩენია ოთხი შვილი.

მეორე სავლავის წარწერა მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული და წარწერის ადგილი ამოტეხილია. შესაძლოა, იგი სავარაუდოდ ზაქარიას მეუღლეს ეკუთვნის, რადგან მის გვერდით მდებარეობს:

„ამა ლოდსა შინა განისვენებს

.....ლი .....რაშვილისა

დაიბადა იანვრის 21-ს

გარდაიცვალა 1917 წ. აგვისტოს 6

წამკითხველნო შენდობა შემომითვალეთ“.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

ალიმზარაშვილი, ი. (2008). *აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში*. თბილისი.

ალიმზარაშვილი, ი. (2021). *შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XVIII საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით*. გორი: გორის უნივერსიტეტი.

ანდლულაძე, ნ. (1969). თირის მონასტრის წარწერები. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია „მაცნე“*, #6.

ბერძენიშვილი, ნ. (1940). *დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან*, ტ. I. თბილისი.

- გვასალია, ჯ. (1982). ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, ტ. 6. თბ.
- დოლიძე, ი. (1970). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. III. თბილისი.
- დოლიძე, ი. (1985). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VIII. თბილისი.
- თაბუაშვილი, ა. (2013). *ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი)*. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე, ი. (1947). საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XIV_B. თბილისი
- ხერხეულიძე, ომან. (1989). *მეფობა ირაკლი მეორისა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო *ლელა მიქიაშვილმა*. თბ., 1989.
- ჟორდანიას, თ. (1897). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წიგნი II (1213 წლიდან-1700 წლამდე)*. ტფილისი.
- საქართველოს... (1990). *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, ტ. 5. თბილისი.
- საყვარელიძე, თ. (1987). *XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა, ნაკვ. I*. თბილისი.
- სოსიაშვილი, გ. (2021). *სამაჩაბლოს ისტორია*. თბილისი.
- ორბელიანი, პაპუნა. (1981). *ამბავნი ქართლისანი*. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა. თბ.
- ხუციშვილი, ნ. (2006). *იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში*. თბილისი.
- ჯიქია, სერგი, შენგელია, ნოდარ. (2009). *1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I*. თბილისი.
- Акты (II). (1868). *Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею*, т. II, Тифл., 1868, стр. 550, док. 1070.
- Броссе, М. (1861). *Переписка на иностранных языках Грузинских царей с Российскими государями от 1659 г.* СПб.
- Свод... (1893). *Свод статистических данных о населении Закавказского края извлечённых из посемейных списков 1886 г.* Тифлисъ.

REFERENCES

- alimbarashvili, i. (2008). *aghmosavlet sakartvelos tavidatsviti sist'ema XVIII sauk'unis II nakhevarshi*. [The defense system of Eastern Georgia in the second half of the XVIII century]. Tbilisi.
- alimbarashvili, i. (2021). *shida kartlis (goris mazris) mosakhleoba XVIII sauk'unis p'irvel otsts'leulshi rusuli k'ameraluri aghts'erebis mikhedvit*. gori: gori universit'et'i. [Population of Shida Kartli (Gori region) in the first twenty years of the XVIII century according to Russian chamber descriptions. Gori: Gori University].
- andghuladze, n. (1969). *tiris monast'ris ts'arts'erebi*. *sakartvelos ssr metsnierebata ak'ademia „matsne“*, #6. [Inscriptions of Tiri Monastery. "Matsne" Academy of Sciences of the Georgian SSR, # 6].
- berdenishvili, n. (1940). *dok'ument'ebi sakartvelos sotsialuri ist'oriidan, t'. I*. [Documents from the social history of Georgia, Vol. I]. Tbilisi.
- gvasalia, j. (1982). *liakhvis kheobis ist'oriuli geografiis sak'itkhebi*. *sakartvelos ist'oriuli geografiis k'rebuli, t'. 6*. [Issues of historical geography of Liakhvi gorge. Collection of Historical Geography of Georgia, Vol. 6]. Tb.
- dolidze, i. (1970). *kartuli samartlis dzeglebi, t'. III*. [Monuments of Georgian Law, Vol. III]. Tbilisi.
- dolidze, i. (1985). *kartuli samartlis dzeglebi, t'. VIII*. [Monuments of Georgian Law, Vol. VIII]. Tbilisi.
- tabuashvili, a. (2013). *kalak tskhinvalisa da misi mimdebare sopebis aghts'eris davtrebi (XVIII sauk'unis II nakhevari)*. [Census books of the city of Tskhinvali and its surrounding villages (second half of the XVIII century)]. Tbilisi.
- lortkipanidze, i. (1947). *sabutebi erek'le mepis morige jaris shesakheb*. *sakartvelos sakhelmts'ipo muzeumis moambe, t'.XIV_B*. [Documents about King Erekle's army on duty. Moambe of the Georgian State Museum, Vol. XIV_B]. Tbilisi
- kherkheulidze, oman. (1989). *mepoba irak'li meorisa*. t'ekst'i gamosatsemad moamzada, gamok'vleva, leksik'oni da sadziebeli daurto lela mikiashvilma. [King Irakli the Second.] The text was prepared for examination, researched, lectured and researched. La Mikhashvili. Tbilisi.
- zhordania, t. (1897). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa da mts'erlobisa, ts'igni II (1213 ts'lidan-1700 ts'lamde)*. [Chronicles and other material on the history and literature of Georgia, Book II (from 1213 to 1700)]. Tbilissi.
- sakartvelos... (1990). *sakartvelos ist'oriisa da k'ult'uris dzeghta aghts'eriloba*. [Description of historical and cultural monuments of Georgia, Vol. 5]. Tbilisi.

- saqvarelidze, t. (1987). *XIV-XIX sauk'uneebis kartuli okromch'edloba, nak'v. I. [Georgian goldsmithing of XIV-XIX centuries, p. I]*. Tbilisi.
- sosiashvili, g. (2021). *samachablos ist'oria. [History of Samachablo]*. Tbilisi.
- orbekiani, p'ap'una. (1981). *ambavni kartlisani. t'ekst'i daadgina, shesavali, leksik'onebi da sadzieblebi daurto elene tsagareishvilma. [The story of Kartli]*. The text was compiled, included, dictionaries and search engines enclosed by Elene Tsagareishvili. Tb.
- khutsishvili, n. (2006). *ierusalimis jvris monast'ris mits'atmplobeloba sakartveloshi. [Land ownership of the Monastery of the Cross in Jerusalem in Georgia]*. Tbilisi.
- jikia, sergi, shengelia, nodar. (2009). *1728 ts'lis tbilisis vilaietis didi davtari, ts'igni I. [The Great Book of Tbilisi Vilayet of 1728, Book I]*. Tbilisi.
- Akty (II). (1868). *Akty Sobrannye Kavkazskuju Arheograficheskiju Kommissieju. t. II, Tifl., 1868, str. 550, dok. 1070. [Acts Collected by the Caucasian Archaeographic Commission]. vol. II, Tifl., 1868, p. 550, doc. 1070.*
- Brosse, M. (1861). *Perepiska na inostrannyh jazykah Gruzinskih carej s Rosijskimi gosudarijami ot 1659g. SPB. [Correspondence in foreign languages of the Georgian kings with the Russian sovereigns from 1659]*. SPB.
- Svod... (1893). *Svod statisticheskikh dannyh o naselenii Zakavkazskogo kraja izvlechjonnyh iz posemejnyh spiskov 1886 g. [A set of statistical data on the population of the Transcaucasian region taken from the family lists of 1886]*. Tiflis.

FROM THE HISTORY OF NIKHOZI¹

ნიქოზის ისტორიიდან

GIORGI SOSIASHVILI

Doctor of History, Professor of Gori State University

ORCID:0000-0002-2406-8662

giorgisosiashvili@gmail.com

+995577240088

IOSEB ALIMBARASHVILI

Doctor of History, Associate Professor of Gori State University

ORCID: 0000-0002-0347-1815

sosoalimbarashvili@gmail.com

+995577151219

Abstract

The article examines the political and socio-economic history of the two villages Kvemo and Zemo Nikozi near the occupation line in Shida Kartli, in particular, population dynamics, ethnic and religious composition, village antiquities, fortifications, material and spiritual monuments, lapidary inscriptions and epitaphs. Nikozi's relationship with the Monastery of the Cross in Jerusalem.

Nikozi is one of the oldest villages in Georgia. The temple of the deity was built here by Vakhtang Gorgasali as early as the 5th century and also established an episcopate. Razhden the First Martyr was buried here. There is a legend that in the temple of the deity of Nikozi there lies a cross of the righteous (length 4 inches), which was sent as a gift to Vakhtang Gorgasali by the Patriarch of Jerusalem. The cross-bearing box also had an inscription stating that it had been brought from Jerusalem. According to the inscription, chase was rebuilt King Tamar's daughter Rusudan (made a silver nest for the cross). According to the same legend, the cross was kept in the temple until 1791 and was lost in 1799 during the reign of Atanase Nikozeli. For this, Atanase of Nikozi was removed by Giorgi XII from the Nicozi church and exiled him to the Udabno (Monastery). After the death of Giorgi XII, David Batonishvili restored Atanase as Bishop of Nikozi.

The Diocese of Nikozi had a very close relationship with the Monastery of the Cross in Jerusalem. According to documentary sources, the Bishops of Nicosia also presided over the Monastery of the Cross. During the second half of the XV century, the relationship of the Diocese of Nikozi with the Monastery of the Cross in Jerusalem became even more active after the appointment of Bishop Daniel of Nikozi as “Jvaris Mama” (Father of the Cross). “Agapi” (funeral repast) was established in the Jvari Monastery in the name of Daniel Nikozeli.

---

¹სტატია მომზადდა გსსუ შიდა პროექტის „საოკუპაციო ხაზთან არსებული სოფლების ლაპიდარული წარწერები“ დარგლებში (ადმინისტრაციის ხელმძღვანელის ბრძ. #5-05;05.02.2021).

In the first half of the 18th century, the father of the Monastery of the Cross was still the Bishop of Nikozi. David Nikozeli headed the Monastery of the Cross in 1761-1773. He was a famous person of his time and is mentioned in many documents.

The merit of the Pavlenishvilis' towards the Church of the Deity of Nikozi is very important. The representatives of the mentioned family settled in Nikozi in the form of Tmogvel-Ujarmel-Pavlenishvili from the 16th century and called the temple of the deity their inheritance and tomb. In the second half of the 16th century, the Pavlenishvili family living in Nikozi had two important ecclesiastical figures: Epiphanius and Barnabas Pavlenishvili, who for some time headed the Holy Cross Monastery in Jerusalem. The relationship of the Diocese of Nicosia with the Monastery of the Cross in Jerusalem became even more active in the following centuries.

In the second half of the 18th century, the father of the Monastery of the Cross was again Bishop David of Nikozi, who was very active.

Nikozi was the native village of the Catholicos-Patriarch of Georgia Kirion II Sadzaglishvili. Thus, his wife and young son are buried in St. Giorgi's Church, after which he was ordained a monk and began a religious life. Kirion cared a lot for the fate of his native village; in 1887 he was one of the initiators of the restoration of the temple of the deity, which is also indicated by the inscription made on the north wall of the temple.

Keywords: Antiquities of Zemo and Kvemo Nikozi, lapidary inscriptions, epitaphs, population, Pavelishvilis', Daniel Nikozeli, Father of the Cross (Jvaris Mama), relationship with the Jerusalem Monastery of the Cross.

გიორგი სოსიაშვილი,
ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
პროფესორი,
ORCID:0000-0002-2406-8662
giorgisosiashvili@gmail.com
+995577240088

ოსებ ალიმბარაშვილი,
ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი
ORCID: 0000-0002-0347-1815
sosoalimbarashvili@gmail.com
+995577151219

აბსტრაქტი

სტატიაში შესწავლილია შიდა ქართლში საოკუპაციო ხაზის სიახლოვეს არსებული ორი სოფლის ქვემო და ზემო ნიქოზის პოლიტიკური, და სოციალ-ეკონომიკური ისტორია, მოსახლეობის დინამიკა, ეთნიკური და რელიგიური შემადგენლობა, სოფლის სიძველეები, საფორტიფიკაციო ნაგებობები,

მატერიალური და სულიერი ძეგლები, ლაპიდარული წარწერები და ეპიტაფიები. ნიქოზის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან.

ნიქოზი საქართველოში ერთ-ერთი უძველესი სოფელია. აქ ღვთაების ტაძარი ააგო ვახტანგ გორგასალმა ჯერ კიდევ V საუკუნეში და საეპისკოპოსო დაარსა. აქვე დაკრძალეს რაჟდენ პირველმოწამე. არსებობს გადმოცემა, რომ ნიქოზის ღვთაების ტაძარში დაბრძანებული იყო ცხოველმყოფელი ხის, ანუ ძელიჭეშმარიტის ჯვარი (სიგრძით 4 გოჯი), რომელიც, ვახტანგ გორგასალს ძღვნად იერუსალიმის პარტიარქმა გამოუგზავნა. ჯვრის შესანახ ყუთს წარწერაც ჰქონია, რომლის თანახმადაც იგი იერუსალიმიდან იყო ჩამოტანილი. წარწერის მიხედვით, ლუსკუმა თამარ მეფის ასულს რუსუდანს განუახლებია (ჯვრისათვის ვერცხლის ბუდე გაუკეთებია). ამავე გადმოცემის მიხედვით, ჯვარი ტაძარში 1791 წლამდე ინახებოდა და 1799 წელ სათანასე ნიქოზელის დროს დაკარგულა. ამისათვის ათანასე ნიქოზელი გიორგი XII-ს ნიქოზის კათედრისათვის მოუშორებია და ნათლისმცემლის უდაბნოში (მონასტერში) გადაუსახლებია. გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ დავით ბატონიშვილს ათანასე ისევ ნიქოზის ეპისკოპოსად აღუდგენია.

ნიქოზის ეპარქიას ძალზე მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, ნიქოზელი ეპისკოპოსები ჯვრის მონასტერსაც ხელმძღვანელობდნენ. XV ს. მეორე ნახევარში იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა კიდევ უფრო გააქტიურდა, ჯვრის მამად ნიქოზელი ეპისკოპოსის დანიელის დანიშვნის შემდეგ. დანიელ ნიქოზელის სახელზე ჯვრის მონასტერში ალაპი იყო დაწესებული.

XVIII საუკუნის I ნახევარში ჯვრის მონასტრის მამა კვლავ ნიქოზელი ეპისკოპოსი იყო. დავით ნიქოზელი ჯვრის მონასტერს 1761-1773 წლებში ედგა სათავეში. იგი თავის დროის ცნობილი პიროვნება იყო და არაერთ დოკუმენტში იხსენიება.

ძალზე დიდია ფავლენიშვილების დამსახურებას ნიქოზის ღვთაების ტაძრის მიმართ. აღნიშნული გვარის წარმომადგენლები თმოგველ-უჯარმელ-ფავლენიშვილების სახით ნიქოზში XVI საუკუნიდან დამკვიდრდნენ და ღვთაების ტაძარს თავიანთ სამკვიდრებელს და სამარხს უწოდებდნენ. XVI საუკუნის II ნახევარში ნიქოზში მცხოვრებ ფავლენიშვილთა საგვარეულოს ორი მნიშვნელოვანი საეკლესიო მოღვაწე ჰყავდა: ეპიფანე და ბარნაბა ფავლენიშვილები, რომლებიც, გარკვეული დროის განმავლობაში, იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერს ხელმძღვანელობდნენ. ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო გააქტიურდა.

XVIII საუკუნის II ნახევარში ჯვრის მონასტრის მამა კვლავ ნიქოზელი ეპისკოპოსი დავითი იყო, რომელიც ძალზე აქტიურ საქმიანობას ეწეოდა.

ნიქოზი იყო მშობლიური სოფელი საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კირიონ II სამაგლიშვილისა. სწორედ ქვ. ნიქოზის წმ. გიორგის ეკლესიაში არიან დაკრძალულნი მისი მეუღლე და მცირეწლოვანი შვილი, რის შემდეგ იგი ბერად აღიკვეცა და სასულიერო ცხოვრება დაიწყო. კირიონი ბევრს ზრუნავდა მშობლიური სოფლის სვე-ბედზე, 1887 წელს იგი ყოფილა ერთ-ერთი

ინიციატორი ღვთაების ტაძრის აღდგენისა, რასაც ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე გაკეთებული წარწერაც გვაუწყებს.

სამიუბო სიტყვები: ზემო და ქვემო ნიქოზის სიძველეები, ლაპიდარული წარწერები, ეპიტაფიები, მოსახლეობა, ფავლენიშვილები, დანიელ ნიქოზელი, ჯვარისმამები, ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან.

შესავალი

ნიქოზის მდებარეობა და უძველესი დასახლება. სოფ. ნიქოზი ისტორიულ შიდა ქართლში, ცხინვალის სამხრეთ-დასავლეთით 3 კილომეტრზე, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. სოფელი იყოფა ზემო და ქვემო ნიქოზად. აღსანიშნავია, რომ ქვემო ნიქოზში, ერთ-ერთი ადგილობრივი მაცხოვრებლის ბადრი დევიძის საკარმიდამო ნაკვეთში 2020 წელს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არტეფაქტები და ლითონსადავობი ქურები აღმოჩნდა, რაც აღნიშნულ არეალში დასახლების უძველესი დროიდან არსებობას ადასტურებს. სავარაუდოდ, უძველეს დროში მდ. დიდი ლიახვი ქვემო ნიქოზთან უფრო ახლოს მოედინებოდა და მოსახლეობა მდინარის პირა ტერასებზე ცხოვრობდა.

მეთოდები

კვლევა, ძირითადად, ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი.

შედეგები

სოფელ ზემო და ქვემო ნიქოზის ლაპიდარული წარწერები მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა შიდა ქართლში, კერძოდ, მდ. დიდი ლიახვის შუაწელზე არსებული უძველესი ქართული სოფლების, იქ მდებარე მატერიალური კულტურის ძეგლების, საქართველოს ამ უძველესი კუთხის ეთნიკური, რელიგიური და დემოგრაფიული მდგომარეობის შესახებ. 2008 წლის აგვისტოს ომის შედეგად დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული არაერთი ქართული სოფელი მავთულხლართს მიღმა აღმოჩნდა. რუსეთის საოკუპაციო ძალებმა დაიკავეს ტერიტორია, სადაც მრავალი საუკუნის განმავლობაში უწყვეტად ცხოვრობდა ქართული მოსახლეობა, თუმცა მიწის მითვისება ამით არ დასრულებულა, ე. წ. მცოცავი ოკუპაცია დღემდე საფრთხეს უქმნის მიტაცებულ ტერიტორიის სიახლოვეს არსებულ ისტორიულ სოფლებს, სადაც ერთ დროს წინაპართა ხელით იგებოდა ტაძრები და ციხე-სიმაგრეები, იკვეთებოდა წარწერები, რაც ჩვენი მდიდარი წარსულის უტყუარი დადასტურებაა.

დისკუსია

ნიქოზის მოსახლეობა. ზემო და ქვემო ნიქოზში უძველესი დროიდან ქართველები ცხოვრობდნენ, ზემო ნიქოზის მოსახლეობის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის „1728

წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი.“ ოსმალური დოკუმენტის მიხედვით, ზემო ნიქოზში აღრიცხულია გადასახადების გადამხდელი 8 პირი, მათი სახელების და მამის სახელებით თუ ვიმსჯელებთ, ოსმალებისგან დაბეგრული ნიქოზელები ქართველები იყვნენ; „თამაზა ძე ჯათუნასი (დათუნა?) და მისი ძმები: ჯათუნა, დიმიტრი და თამაზა, ბერი ძე ლაზარასი და ჯათუნა ძმა მისი და სხვ. მიწის დღიური მფლობელობა მითითებულია 50 [ჯიქია, შენგელია, 2009:341-342]. ამავე დოკუმენტის მიხედვით, შედარებით მეტი მაცხოვრებელი იყო ქვემო ნიქოზში, სადაც გადასახადს 31 მკვიდრი იხდიდა. მათ შორის იყვნენ: იოთამ ძე შერმაზანისა და მისი ძე ქაიხოსრო, ჯათუნა დიმიტრის ძე და მისი ვაჟები: დიმიტრი და ჩუბინა, ჯათუნას ძმა შიო და მისი ვაჟი ბერი, ივანე ძე თამაზასი, თედორე ძე საბასი, ბერი ძე დათუნასი და ა. შ. ქვემო ნიქოზში 50 დღიური მიწა იყო აღიწერილი [ჯიქია, შენგელია, 2009:347-348]. ზემო და ქვემო ნიქოზის მოსახლეობის შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს „მორიგე ჯარის“ დავთარი.

XVIII საუკუნის ბოლოსათვის ერეკლე II-ის დავალებით ზემო ნიქოზიდან „მორიგე ჯარში“ უნდა გამოსულიყვნენ: „ნიქოზელის ყმა გვარაძე გოგია, ამისივ ყმა პაატას სახლის კაცი მთავარი ზებედე. დავით სარდალ სახლთუხუცესის ყმა თევდორე მღვდლისშვილი გოდერძი და პეტრე ავალისშვილის ყმა ედილაშვილი აღდგომელა“, ხოლო ქვემო ნიქოზიდან: „საბატონიშვილო ნამორაძე გიორგიუ ბეჟიას ბიძაშვილი, ნაცვლიშვილი ზაალის ყმა ჩიტიაშვილი ივანე, დემეტრე ციციშვილის ყმა ბენიაშვილი გოგია, ამისივ ყმა პაპუნა, იესე ფავლენიშვილის ყმა ციმაკურიძე ნინია და ზაზა ამირაჯიბის ყმა ულუმბელი დავით მღვრდელი“ [ლორთქიფანიძე, 1947:344]. მორიგე დავთრის ცნობას ზემო და ქვემო ნიქოზის მოსახლეობის შესახებ კიდევ უფრო ავსებს ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების 1781 წლის აღწერის დავთარი. დოკუმენტის მიხედვით ზემო ნიქოზში აღრიცხულნი არიან „ნიქოზელის ყმები: ბერი კობერაული (1 კომლი 1 თავი), ნასყიდა გვარაძე (შეუძლებელი, 1 კომლი), ივანე მჭედლიძე (1 კომლი, 1 თავი), ბერი კვიწინაძე (1 კომლი, 1 თავი), ივანე ანიაშვილი (1 კომლი, 1 თავი), ნიქოზელის ნასყიდი ყმა პაატა ლომსაძე (1 კომლი, 1 თავი). დავით ფავლენიშვილის ყმები: ფირან და ბერი გვრიტიშვილები, იასე ფავლენიშვილის ყმები: ბოგანო მეზვრე ტეტია ებალაშვილი და ძმები: ბერი და გოგია ზაქარაშვილები, შალიკაშვილის ყმა - ხიზანი ბერი მახარობლიძე.

ამავე დავთრის მიხედვით ქვემო ნიქოზში აღრიცხულნი არიან: ოთარ მინბაშის საუფლისწულო ყმები: ტეტია, ბერი და თევდორე ყამაზაშვილები. თავის მხრივ, ყმები ჰყავთ ყამაზაშვილებსაც: ბერი და გოგია სომხიშვილები, ერასტი ამილახვიშვილის ყმა - შიო გახელაძე, გივი ამილახვირის ყმა - ივანე რაჯაბაშვილი. ყველაზე მეტი ყმა ქვემო ნიქოზში ჰყავს ფავლენიშვილებს. იესე ფავლენიშვილის მფლობელობაში არიან: აზნაურიშვილი ერასტი ნამორაძე და მისი ძმები: ზაზა და ზურაბი, ივანე სახვაძე, გოგია ჩუხრუკიძე, ფარსადან წვიმეტაძე (შეუძლებელი). იოანე თავთაქიშვილის ყმები არიან: ბერი და ივანე მეტრეველები, ბერი ფავლენიშვილის - ზაზა ახალკაცი, ბერი და გოგია ტეტიაშვილები.

ქვემო ნიქოზში ყმები ჰყავდა ეკლესიასაც. ეკლესიის საკუთრებაში მყოფ გლეხთა შორის იხსენიება მღვიმის (შიო მღვიმის?) ყმები: ხიზანი სეხნია, მამუკა და ბერი სამაგლიშვილები, ქვემო ნიქოზში ყმა-გლეხები ჰყავდა წმინდა ევსტატის ეკლესიასაც(თუმცა სად მდებარეობდა წმინდა ევსტატის ტაძარი მითითებული არ არის) „ქ. აქავ წმინდის ევსტატის ყმა ლომსაძე გიორგი, კომლი ა, თავი ა.“ [თაბუაშვილი, 2013:53-24] და სხვ.

1804 წლის აღწერით ზემო ნიქოზში 27 კომლი ცხოვრობდა (88 მამაკაცი, 57 ქალი), ხოლო ქვემო ნიქოზში 29 კომლი (91 მამაკაცი, 61 ქალი [ალიმზარაშვილი, 2021:91-92]. 1818 წელს რუსულ კამერალურ აღწერაში ზემო ნიქოზში აღრიცხულია 92 მამაკაცი და 58 ქალი (სულ 150 სული), ხოლო ქვემო ნიქოზში 64 მამაკაცი და 35 ქალი (სულ 99 სული). მითითებული აღწერის ჩატარების დროისთვის ზემო ნიქოზში შემდეგი მაცხოვრებლები არიან დაფიქსირებულნი: ზაქარია და დავით ბოჭორიძეები, ნინია დათუნაშვილი, ბეცია ივანიძე, სოსია, გლახა და პეტრე ლონგურაშვილები, მოსე შერაზადიშვილი, ივანე და ტეტია ლაზარაშვილები, გაბრიელ და ივანე მაისურაძეები და ა. შ. ხოლო ქვემო ნიქოზში: ტეტია, ივანე, სოსია, ნინია, სოლომონ მჭედლიძეები, ნინია, გოგია და გიორგი ესიაშვილები, ოთარ ტაბუცაძე, თევდორე და ბერუა ზაქარაშვილები და სხვ. [ალიმზარაშვილი, 2021:458-463].

1886 წლის საოჯახო სიების მიხედვით, ზემო და ქვემო ნიქოზში მოსახლეობა მკვეთრად გაზრდილი ჩანს. ზემო ნიქოზში ცხოვრობდა 85 კომლი (514 სული, აქედან 257 მამაკაცი, 257 ქალი), ხოლო ქვემო ნიქოზში 97 კომლი (433 სული, აქედან 229 მამაკაცი, 204 ქალი) ყველა ეროვნებით ქართველი და მართლმადიდებელი ქრისტიანი იყო. მათი დიდი უმრავლესობა ეკლესიას ეკუთვნოდა (ზემო ნიქოზში 79 კომლი, ქვემო ნიქოზში - 53 კომლი) [Свод, 1893, №1396; 1397].

ცხოველმყოფელი ჯვარი-ქრისტიანთა გამორჩეული სიწმინდე და ნიქოზის ეპარქია. არსებობს გადმოცემა, რომ ნიქოზის ღვთაების ტაძარში დაბრძანებული იყო ცხოველმყოფელი ხის, ანუ ძელიჭეშმარიტის ჯვარი (სიგრძით 4 გოჯი), რომელიც, ვახტანგ გორგასალს ძღვნად იერუსალიმის პარტიარქმა გამოუგზავნა. ჯვრის შესანახ ყუთს წარწერაც ჰქონია, რომლის თანახმადაც იგი იერუსალიმიდან იყო ჩამოტანილი. წარწერის მიხედვით, ლუსკუმა თამარ მეფის ასულს რუსუდანს განუახლებია (ჯვრისათვის ვერცხლის ბუდე გაუკეთებია). ამავე გადმოცემის მიხედვით, ჯვარი ტაძარში 1791 წლამდე ინახებოდა და 1799 წელ სათანასე ნიქოზელის დროს დაკარგულა. ამისათვის ათანასე ნიქოზელი გიორგი XII-ს ნიქოზის კათედრისათვის მოუშორებია და ნათლისმცემლის უდაბნოში (მონასტერში) გადაუსახლებია. გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ დავით ბატონიშვილს ათანასე ისევ ნიქოზის ეპისკოპოსად აღუდგენია. ათანასე ნიქოზელი გარდაცვლილა 1810 წელს [მეგრელიძე, 1984:145].

თუ ზემოთ წარმოდგენილ ცნობას დავეყრდნობით, ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობას იერუსალიმის წმინდა მიწასთან საეპისკოპოსოს დაარსებისთანავე ჩაეყარა საფუძველი. იერუსალიმის პატრიარქისაგან ნაჩუქარი ძელიცხოველის ნაწილი ვახტანგ გორგასალმა ნიქოზის ტაძარში დააბრძანა, რომელიც ათანასე ნიქოზელს მოღვაწეობის დროს დაიკარგა. როგორც ითქვა, გიორგი XII-ს სწორედ ამის გამო გაუძევებია ათანასე ნიქოზიდან [სოსიაშვილი, 2010-2013::247]. 1798 წლით დათარიღებული ერთი საბუთით „არზა ნიქოზლის გამოსაღების თაობაზე გიორგი XII- ის ოქმით“ ირკვევა, რომ ათანასე ნიქოზელი ერეკლე II-ის დროს უკურთხებიათ ნიქოზის ეპისკოპოსად. საბუთში ათანასე წერს, რომ „ათი წელისწადი არის ამ ეკლესიაში ნეტარხსენებულმა ბატონმა (ერეკლე II-მ - გ. ს.) დამაყენაო“ [დოლიძე (VIII), 1985:450]. ამ დროისათვის ნიქოზელის სამწყსოში შედიოდა ოთხი სოფელი და ხუთი კომლი ყმა [დოლიძე (VIII), 1985:460].

გიორგი XII-ის მიერ ათანასე ეპისკოპოსის ნიქოზიდან გაძევება შემთხვევითი არ იყო. ერეკლეს მემკვიდრე ქრისტეს საფლავის ყმებისა და მამულის მეურვედ ითვლებოდა, რაც დასტურდება 1793

წელს გაცემულია რზით-„სვიმონა ფეიქრისა ყმობის თაობაზე გიორგი XII-ის ოქმით“. ქრისტეს საფლავის ყმა სვიმონა ფეიქარი, გიორგი ერეკლეს ძეს შემდეგი სიტყვებით მიმართავს: „რადგან ქრისტეს საფლავის საყმით მეურვე თქვენა ბრძანდებით, ამისათვის გევედრებით თქვენად სადღეგრძელოთ, ერთი ასეთი ოქმი მეზომოს, რომ ჩემი გათვისება სხამ არა კაცმა არ მოინდომოს, და ჩემის შეძლებითამებრ ქრისტეს საფლავს ვმასხურებდე საუკუნოდ და თქვენის შვილების მლოცავი ვიმყოფებოდე“ [დოლიძე (VIII), 1985:187].

დოკუმენტებიდან არ ჩანს, ათანასე ნიქოზელის მოღვაწეობის დროს გააჩნდა თუ არა იერუსალიმის ქართულ სავანეებს თავისი მამული ნიქოზში. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ნიქოზის ეპარქია ძალზე ღარიბი იყო. ნიქოზის ტაძრის მამულები ადგილობრივმა წარჩინებულებმა დაისაკუთრეს.

იერუსალიმის წმინდა სავანეების მამულები ნიქოზში ნიქოზის ტაძრის ახლო ურთიერთობას იერუსალიმთან, კერძოდ, ჯვრის მონასტერთან არაერთი წყარო ადასტურებს. ამ მხრივ, ძალზე საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ნიქოზის ტაძრის სამრეკლოს წარწერა, რომელშიც გალატოზნი: მემარნიშვილი მახარებელი, ჯვარის კაცი და გიორგი გვრიტიშვილი იხსენიებიან. (იხ: ნიქოზის სამრეკლოს წარწერები).

ჩნდება კითხვა, რატომ იხსენიება იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კაცი ნიქოზის ტაძრის სამრეკლოს წარწერაში? ჩვენიაზრით, ის უნდა ყოფილიყო ნიქოზისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული ჯვრის მონასტრის მამულების მეთვალყურე და არც ის არის გამორიცხული, რომ მას ნიქოზის ტაძრის სამრეკლო საშენებაში, რაიმე წვლილი შეეტანა [სოსიაშვილი, 2010-2013:248].

ხომ არ იყო ჯვარისკაცი ჯვარისმამის წარმომადგენელი ნიქოზში? მით უფრო იმ დროს, როცა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მამა ნიქოზელი ეპისკოპოსი დანიელი იყო. რომელიც, XV საუკუნის II ნახევარში მოღვაწეობდა. XVIII ს. დამდეგს ვახტანგ ბატონიშვილი ამტკიცებს ნიქოზში ერთი ზვრისა და ერთი მეზვრის შეწირულობას. ეს მამული ადრე ჯვრის მონასტრისათვის ვინმე დიასამიძეს შეუწირავს. საბუთში ნათქვამია: „როგორც შეწირული ყოფილიყოს, ისრევ ჯვარის მონასტრისათვის, ჯვარის მამას ეჭიროს ბატონის მამის ჩვენის მოზრძანებამდი. იმის მერე როგორც სჯობს, ისე ყოს“ [ხუციშვილი, 2006:41]. საბუთი გაცემულია 1703-1709 წლებს შორის, ვახტანგის ჯანიშინობის დროიდან გიორგი XI-ის სიკვდილამდე [ხუციშვილი, 2006:41].

როგორც ჩანს, დიასამიძეები ზრუნვას იჩენდნენ წმ. მიწაზე არსებული ქართული მონასტრების მიმართ, რაც დასტურდება დოკუმენტური მასალითაც. ჯვრის მონასტრის ერთ-ერთ ალაპში მოხსენიებულია ვარამ დიასამიძე: „[თუესა დეკემბერსა ზ] ამასვე დღე წირვა და ალაპი და ლოცვ(ა)ი დიასამიძისა ვარამისი, ასი მუტყალი ოქრო გამოეგზავნა, შეუნდვენ ღმერთმან“ [მეტრეველი, 1962:103]. საგულისხმოა, რომ მომდევნო ალაპი ვარამ დიასამიძის მეუღლის თამარის სახელზეა [მეტრეველი, 1962:104], რაც დიასამიძეების იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისადმი გაწეული შემწეობის, ზრუნვისა და დამსახურების შესახებ მიუთითებს.

ხელნაწერის სტილური ნიშნებისა და მოხსენიებული ფულადი ერთეულების მიხედვით, ე. მეტრეველი ვარაუდობს, რომ დიასამიძეების ალაპები XV საუკუნეშია შედგენილი [მეტრეველი, 1962:145].

ხომ არ იყო ვარამ დიასამიძე ის პიროვნება, რომლის მიერაც მოხდა ნიქოზის მამულის შეწირვა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისადმი? ამას ამყარებს რამდენიმე გარემოება 1. მის სახელზე დაწესებული იყო ალაპი, რაც სწორედ განსაკუთრებული დამსახურებისათვის ხდებოდა. 2. ზემოთ წარმოდგენილი სიგელში ვახტანგ VI-მ დაამტკიცა ჯვრის მონასტრის კუთვნილი მამული „როგორც შეწირული ყოფილიყოს“ დიასამიძეებისაგან, ანუ განაახლა, და 3. ვარამ დიასამიძის ალაპთან ერთად, როგორც ე. მეტრეველი მიუთითებს, XVIII ტაბულაში ერთიანდება დანიელ წინამძღვრის ალაპიც, რომელიც ასევე XV საუკუნეშია შედგენილი [სოსიაშვილი, 2010-2013:246]. დიასამიძეებს, რომ განსაკუთრებული ურთიერთობა ჰქონდათ იერუსალიმის ქართულ სავანეებთან, იქიდანაც ჩანს, რომ მათი საგვარეულოს წარმომადგენელი ანტონი, 1755 წლის დოკუმენტის მიხედვით, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვრად ჩანს [ხუციშვილი, 2006:103].

ნიქოზის ეპისკოპოსები-ჯვარის მამები(იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტრის წინამძღვრები). ნიქოზის ეპარქიას ძალზე მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, ნიქოზელი ეპისკოპოსები ჯვრის მონასტრისა და ხელმძღვანელობდნენ. XV ს. მეორე ნახევარში იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა კიდევ უფრო გააქტიურდა, რადგან ჯვრის მამად ნიქოზელი ეპისკოპოსი დანიელი დაინიშნა. დანიელ ნიქოზელის სახელზე ჯვრის მონასტერში ალაპი იყო დაწესებული. ალაპების ტიშენდორფისეულ ნუსხაში ვკითხულობთ: „გაუჩინეთ ჩუენ, ჯუარისა მამამან ნიქოზელმან დანიელ და კანდელაკმან და ერთსულობით ძმათა, გოხასძესა ელემპიასაი დიდათა მარხუასა შინა შაბათ-კურიაკითა პანაშუიდი სხუათა მეპანაშვიდეთა თანა, შეუნდვეს ღმერთმან ამინ“ [მეტრეველი, 1962:77].

როგორც ნიქოზის ღვთაების ტაძრის წარწერაში დანიელ ნიქოზელთან ერთად, გოხასძე ბერიკასა და მისი შვილია მოხსენიებული. ზემოხსენებულ ალაპში ელემპია გოხასძე უკვე გარდაცვალებული ჩანს, მისი დამსახურება იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინაშე უდავოა, რადგან დანიელ ნიქოზელმა დიდმარხვის შაბათ-კვირასმისი სულის მოსახსენიებელი პანაშვიდი დააწესა. ელემპია გოხასძეს ნიქოზის წარწერაში მოხსენიებულ ბერიკა გოხასძესა და მის შვილთან შესაძლოა ნათესაური კავშირი ჰქონდა.

დანიელი ჯვრის მონასტრის სვინაქსარის ალაპებშიც იხსენიება: „[თთუესა დეკემბერსა იზ] ამასვე დღესა წირვა და ალაპი და დალოცვა საუკუნო წინამძღვარისა დანიელისი, ორასი მუტყალი² ოქრო საალაპედ გამოეგზავნა და ი-სი მუტყალი დედაბერთათვის ვენახისათვის სასყიდლად დედაბერთა ვენახი აღარ იყიდეს და გაუყავით ათი სომი მღრდელთათვის გამოეგზავნა [მღრდელთათჳს] კაცისათვის არ მოგვემია, შეუნდვენ ღმერთმან“ [მეტრეველი, 1962:115].

ნიქოზელი ეპისკოპოსის დანიელის მოსახსენიებელმა წარწერებმა ნიქოზის ღვთაების ტაძრის წარწერებში გამორჩეული ადგილი ჰპოვა (იხ. ქვემოთ).

²მუტყალი - სრულწონიანი (მისხლიანი) ოქროსდინარი. მოხსენიებულია XIV ს. II ნახევრის იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ალაპებში. სარგის კაკაბაძის გამოანგარიშებით, ვერცხლის ფულად 34 მისხლის და ოქროდ 3,4 მისხლის ლითონის შემცველი საფასის ექვივალენცია [კაკაბაძე (I), 1925:9].

XVIII საუკუნის I ნახევარში ჯვრის მონასტრის მამა კვლავ ნიქოზელი ეპისკოპოსი იყო. დავით ნიქოზელი ჯვრის მონასტერს 1761-1773 წლებში ედგა სათავეში [ხუციშვილი, 2006:117]. იგი თავის დროის ცნობილი პიროვნება იყო და არაერთ დოკუმენტში იხსენიება. მაგ. 1761 წელს ჯვარის მამა ნიქოზელი ამოწმებს ნასყიდობის წიგნს ხერხეულიძეებსა და არდაშელებს შორის [სოსიაშვილი, 2008:10]. ერთი წლის შემდეგ იგი მოწმის სახით მონაწილეობდა ხერხეულიძეებსა და მირზაშვილებს შორის წარმოშობილ დავაში [ხუციშვილი, 2006:106]. 1763 წელს დავით ნიქოზელს მოუგვარებია გოგიაშვილსა და გონგლიაშვილს შორის წარმოშობილი დავა წისქვილის თაობაზე [ხუციშვილი, 2006:106]. დიდა დავით ნიქოზელის როლი ნიქოზის ღვთაების ეკლესიისადმი მამულების შენარჩუნების საქმეში. 1777 წლს განჩინებიდან „ნიქოზის ღმრთაების ეკლესიის მამულის საქმეზე“, ჩანს, რომ ნიქოზის ეკლესიის მამულები მიუსაკუთრებიათ ადგილობრივ მაცხოვრებლებს, რომელთაც, ეს ქონება ფავლენიშვილებისა და შალიკაშვილებისგან უყიდათ. დავით ნიქოზელს არაერთი დოკუმენტი მოუძიებია, საიდანაც ჩანდა, რომ ნიქოზის ტაძარს წართმეული მამულები სხვადასხვა დროს ნაწყალობევი ჰქონდა, როგორც სამეფო ხელისუფლების, ასევე საპატრიარქოსაგან.

დავით ნიქოზელს წმ. ქრისტეფორე პატრიარქის შეჩვენების, წყევლისა და კრუღვის წიგნი მოუშველიებია: „ვინც ნიქოზის წმინდა ღვთაებას მამული გამოსწიროს, ჩემი ქრისტეს მიერ მოცემულის ძალით წყეული და შეჩვენებული და კრული იყოსო საუკუნოთგან გაუხსნელად“. ამავსე ამტკიცებდნენ ვახტანგ VI-ის, ერეკლე II-ისა და მარიამ დედოფლის „წიგნები“: „ვინც მოუშალოს პატრიარქის შეჩვენების ქვეშ იყოსო“. ამიტომ, სწორედ ამ სახით ჩაიწერა განჩინებაში: „ბედნიერის ხელმწიფის ბრძანებით სამართალმა წმინდას ეკლესიას თავისი მამულები ასე დაანებაო“ [დოლიძე (V), 1974:40-41].

ნიქოზის საეპისკოპოსოს და ფავლენიშვილებს შორის დავა ნიქოზში არსებულ მამულებზე დავით ნიქოზელის გარდაცვალების შემდეგაც გაგრძელდა. ამას ასახვს 1786 წლის განჩინება „გიორგი XII-სა ნიქოზელისა და ფავლენიშვილების ყმა-მამულის საქმეზე“. დავაში ჩარეულან თვით კათალიკოს-პატრიარქი ანტონ I და ერეკლე II-ის მემკვიდრე უფლისწული გიორგი. კათალიკოს-პატრიარქს ნიქოზში გაუგზავნია სასულიერო პირები: მთავარეპისკოპოსი იოასაფი, თბილელი მიტროპოლიტი კირილე და დიკასტერიის წარმომადგენლები. საბოლოოდ დავა ნიქოზელი ეპისკოპოს იულიოსის სასარგებლოდ გადაწყვეტილა, მაგრამ დოკუმენტიდან ისიც ჩანს, რომ ფავლენიშვილებს ჯვარის მამის დავით ეპისკოპოსის ნიქოზის ეკლესიაში დაკრძალვაზე უარი უთქვამთ, იმ მიზეზით, რომ ეკლესია მათ საკუთრებას წარმოადგენდა. ამიტომ დავით ნიქოზელი ტაძრის გვერდით ეკვდერში დაუკრძალავთ, სადაც სხვა ეპისკოპოსებიც იყვნენ დასაფლავებულნი.

სამეფო კარმა იულიოს ნიქოზელს დავით ეპისკოპოსის ეკლესიაში გადასვენება დაავალა: „ქ. ამასაც ჩიოდა ყოვლად სამღვდელო ნიქოზელი იულიოს: ჩემს უწინარესად დავით ნიქოზელი დიდად დამაშვრალი იმ ეკლესიაზედ რომ მიიგვალა, თავის ეკლესიაში ადგილი არ დაანებეს, რომ დამარხულიყო. მისს სიმაღლეს მეფეს და მის უწმინდესობას კათალიკოს-პატრიარქს მოვახსენეო. და ბრძანება გვაჩვენა, ორთავ ებრძანათ რისხვით და წყრომით: ფავლენიანნო! რის მიზეზით გიქმნიათ, რომ ეპისკოპოსი თავის ეკლესიაში არ დაგიმარხვინებიათ, იულიოს ნიქოზელი! ამოასვენე და ეკლესიაში მიიღეო და ეგრეთ ადასრულებინა ბრძანებული“. დოკუმენტს ხელს აწერენ: მთავარეპისკოპოსი იოასაფი, ტფილელი მიტროპოლიტი გერმანე, არქიეპისკოპოსი რუსთველი

კირილე, მდივანბეგი მზექაბუკ ორბელიანი, მდივანბეგი ეშიკადასბაში თეიმურაზ ციციშვილი, ერეკლე II-ის მსაჯული იესე, მდივანბეგი ქაიხოსრო ენდრონიკაშვილი, მოწმე სოლომონ ლიონიძე, ხუცეს-მონაზონი გრიგოლი, დიკასტერიის მწიგნობარ-წინამძღვარი ტრიფილე, დავით გარეჯის არქიმანდრიტი თეოდოსი, მთაწმინდის არქიმანდრიტი იოაკიმე, მეფე ერეკლე II, დარეჯან დედოფალი, ანტონ კათალიკოსი, იულონ და ვახტანგ ბატონიშვილები [დოლიძე (V), 1974:328-329].

დავით ნიქოზელის შემდეგ, ნიქოზის ეპარქიას სათავეში ჩაუდგა იულიოსი, რომელმაც 1785 წელს საჩივრით მიმართა დიკასტერიას. როგორც ირკვევა, დავით ჯვარისმამის გარდაცვალების შემდეგ, ფავლენიშვილებმა ეპისკოპოსის ზანდუკი გატეხეს და დავითის მიერ შენახული ნიქოზის ტაძრის ქონების დამადასტურებელი დოკუმენტები წაიღეს [დოლიძე (V), 1974:40-41].

ნიქოზის ეპარქიაში მოღვაწეობის შემდეგ, იულიოსი ჯერ სამთავისში გადავიდა, შემდეგ ურბნელი ეპისკოპოსი გახდა. მის შემდეგ ნიქოზის ეპარქია ათანასიმ ჩაიბარა (ეს ის ათანასია, რომლის დროსაც ნიქოზის ტაძრიდან ძელიცხოვლის ნაწილი დაიკარგა), ათანასი ნიქოზელს პატრიარქის დავალებით ნიქოზის ეკლესიის ქონების დამადასტურებელი დოკუმენტები გადაეცა [დოლიძე (V), 1974:331-332].

ფავლენიშვილები და სოფელი ნიქოზი.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, გვერდს ვერ ავუვლით ფავლენიშვილების დამსახურებას ნიქოზის ღვთაების ტაძრის მიმართ.

აღნიშნული გვარის წარმომადგენლები თმოგველ-უჯარმელ-ფავლენიშვილების სახით ნიქოზში XVI საუკუნიდან დამკვიდრდნენ და ღვთაების ტაძარს თავიანთ სამკვიდრებელს და სამარხს უწოდებდნენ [კაკაბაძე, 1913:4]. ამ გვარს ეკუთვნოდა თაყა ფანასკერტელის მეუღლე, მამქან ყოფილი მარინე, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა ჯვრის მონასტრის გალავნის მშენებლობის საქმეში და ოჯახის წევრთა მოსახსენიებლად გარკვეული თანხაც გაიღო, რის გამოც, მის სახელზე მონასტრის ძმებს აღაპიც დაუწესებიათ: „თთუესა აპრილსა კ-კბ] ქ. სახელითა ღმრთისაითა მე ცოდვათა დაღონებულმან და ყოველთა მონაზონთა უნარჩევსმა თმოგველთა უჯარმელთა ასულმან მამქან ყოფილმა მარინე ხელ ვყავ და აღვაშენე ჯუარის პატიოსნისა გალავნისა ბურჯი სამამოსაკენ და გამოვიღე სამოცი ფლური ჩუენისა ცოდვილისა სულისა სახსრად. ჯუარო პატიოსანო, შეიწყალე სული ფანასკერტელისა თაყასი და მისისა მეუღლისა მარინესი და მისისა ძმისა როინისი და მისთა დედა-მამათა ა-ნ ა-ნ უფალო“ [მეტრეველი, 1962:210].

მამქან ყოფილი მარინეს მოსახსენიებელი შეტანილია ასევე სინას სულთა მატიანეში, სადაც მოხსენიებულნი არიან მარინეს ძმა და მშობლები, ასევე მისი ქმრის თაყას მხრიდან ნათესავები [მეტრეველი, 1962:149]. ე. მეტრეველის დასკვნით, სინის სულთა მატიანეში მოხსენიებული პირები მოღვაწეობდნენ XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში [მეტრეველი, 1962:149].

არ გამოვრიცხავთ, მამქან ყოფილი მარინე იყოს მოხსენიებული შვილებთან ერთად, ნიქოზის ღვთაების ტაძრის საკურთხეველში, სადიაკვნოს შესასვლელის მარცხენა სვეტზე არსებულ რვა სტრიქონიან მხედრულ წარწერაში (იხ: ქვემოთ).

როგორც ჩანს, თმოგველ უჯარმელ-ფავლენიშვილებში არსებობდა წმინდა მიწისადმი პატივისცემის ტრადიცია, რაც, შესაძლებელია მათი ფავნისში დამკვიდრებისა და ფავნელთა

ტერიტორიის დაკავების შემდეგ დაინერგა [სოსიაშვილი, 2010-2013:254]. დოკუმენტებით დასტურდება, რომ ფავნელები აქტიურად ურთიერთობდნენ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან და ამ გვარის ერთ-ერთ წარმომადგენლის ვარდან ფავნელის სახელზე აღაპიც კი იყო დაწესებული [მეტრეველი, 1962:31].

ნიქოზი რომ ფავლენიშვილების სამკვიდრო იყო, სხვა დოკუმენტებითაც დასტურდება. 1569 წლის ერთი საბუთის მიხედვით, ფავლენიშვილებმა ნიქოზის ხატს სოფელი ნიქოზი შეწირეს. როგორც მივუთითებდით, ფავლენიშვილები ნიქოზს თავიანთ სამკვიდრებელსა და სამარხს უწოდებენ. [კაკაბაძე, 1913:6].

ნიქოზელი ფავლენიშვილები და წმინდა მიწა. XVI საუკუნის ბოლოს წმინდა მიწაზე მოღვაწეობდა ქართველი ეპისკოპოსი ეპიფანე ფავლენიშვილი. პოლონელი ნ. ქრ. რადივილი და რუსი ვაჭარი ტრიფონ კორობეიკოვი აღნიშნავენ, რომ ქართველებს XVI საუკუნის ბოლოს წმინდა მიწაზე ორი ეპისკოპოსი ჰყავდათ. ერთი ჯვრის მონასტერში, ხოლო მეორე—გოლგოთაზე. კორობეიკოვის ინფორმაციით, 1584 წელს გოლგოთის ქართველი ეპისკოპოსი იყო ეპიფანე. [მამისტვალიშვილი, 2010:27]. როგორც ე. მამისტვალიშვილი აღნიშნავს: „დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ორივე მოგზაური (იგულისხმებიან ზემოთ ნახსენები პოლონელი რადივილი და რუსი კორობეიკოვი—გ. ს.) ერთ ეპისკოპოსზე—ეპიფანეზე (ფავლენიშვილი) საუბრობენ. მას პირადად იცნობდა თბილელი ბარნაბა, რომელმაც იერუსალიმი მოილოცა 1570 წელს ურბნელ ვლასისთან ერთად.“ [მამისტვალიშვილი, 2010:27].

ეპიფანეს იცნობდა და მასთან ერთად გოლგოთაზე მოღვაწეობდა შემდგომში გოლგოთას ეპისკოპოსი თეოდოსე მანგლელი რევიშვილი. ისინი ერთად ყოფილან დიპლომატიური მისიით მოსკოვში. თუმცა, სხვადასხვა მიზნებით. თეოდორე კახთა მეფე ალექსანდრე II-ს დავალებით ჩავიდა რუსეთში, ხოლო ეპიფანე იერუსალიმის პატრიარქის სოფრონიუსის თხოვნით გაემგზავრა იერუსალიმის წმ. საბას მონასტრის მონაზვნებთან და ბერებთან ერთად ბორის გოდუნოვთან შესახვედრად. მათ რუს ხელმწიფეს მოწყალება სთხოვეს. ბორის გოდუნოვმა წმინდა მიწიდან ჩასული სასულიერო პირები მიიღო. ქართველი ეპისკოპოსი 1598 წელს ბორის გოდუნოვის გარდაცვალების მომსწრე გახდა [მამისტვალიშვილი, 2010:27-28].

როგორც აღნიშნა, იერუსალიმში მოღვაწე ქართველ ეპისკოპოსს ახლოს იცნობდა თბილელი მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა. ეპიფანე ეპისკოპოსს, ბარნაბა, მის მიერ ნაჩუქარი წიგნის 211-212 გვერდებზე არსებულ მინაწერებში იხსენიებს: „სახელითა ღვთისათა... მე ცოდვილმან ტფილელ მთავარეპისკოპოსმან ბარნაბა (შეწირე?) ნიქოზს საყდარსა ხატისა ღვთაებისასა სამკვიდრებელსა და სამარხოსა მამათა ჩვენთასა, რომელი ესე მიბოძაჲ უფალმან ეპიჯან (sic:—ეპიფანე?) ეპისკოპოსმან პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისამან იერუსალიმელისამან. ხოლო შეიწირე მცირე ესე მსახურება...“ [ჟორდანიას (I), 2004: 123-124].

თ. ჟორდანიას თბილელი ბარნაბას მინაწერზე შემდეგ კომენტარს აკეთებს: „ბარნაბა თფილელი, ფავლენოვი გვარად, იერუსალიმს იყო 1570 წელს, როგორც გვაუწყებს წარწერა ორს წიგნზე (იხ. ეს თხზულება 1570, 1038 და 1583 წ. ქვეშე) ერთად ურბნელ ვლასესთან და როგორც ეს წარწერა გვაუწყებს, ეს ხელნაწერი იერუსალიმიდან წამოუღიათ საქართველოში“ [ჟორდანიას (I), 2004: 124]. თ. ჟორდანიას თბილელ ბარნაბას გვარსაც (ფავლენოვი-ფავლენიშვილი) ასახელებს. ბარნაბა რომ

მართლაც ფავლენიშვილი იყო, ამას ადასტურებს წიგნზე მის მიერ გაკეთებული მინაწერი, სადაც ის ნიქოზის ღვთაების ტაძარს თავისი მამა-პაპის სამკვიდრებელს და სამარხს უწოდებს.³

ზემოთ აღნიშნული წიგნის მინაწერში ბარნაბა საუბრობს ფავლენიშვილთა საგვარეულოს სამკვიდროსა და სამკვალის-- ნიქოზის ღვთაების ტაძრისადმი შეწირულობაზე: „მე ცოდვილმან ტფილელ მთავარეპისკოპოსმან ბარნაბა (შეწირე?) ნიქოზს საყდარსა ხატისა ღვთაებისასა სამკვიდრებელსა და სამარხოსა მამათა ჩვენთასა, რომელი ესე მიბოძა უფალმან ეპიფან (sic:— ეპიფანე?) ეპისკოპოსმან პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისამან იერუსალიმელისამან. ხოლო შეიწირე მცირე ესე მსახურება“... როგორ უნდა გავიგოთ ბარნაბას სიტყვები: „ესე მიბოძა უფალმან ეპიფან?“

სავარაუდოდ, ეპიფანემ იერუსალიმში მოღვაწე ჯვრის მონასტრის ეპისკოპოსმა (ე. ი. ჯვარისმამამ) კურთხევა და უფლება მისცა ბარნაბას, რომ ნიქოზის ტაძრისადმი მოწყალება გაეღო და „მცირე ესე მსახურება“ ჩატარებინა. არ არის გამორიცხული, რომ ეპიფანე (როგორც ე. მამისთვალისშვილი აღნიშნავს - ფავლენიშვილი) იერუსალიმში მოღვაწე ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი, ნიქოზელი ეპისკოპოსიც იყო. სწორედ ამიტომ საუბრობს თბილელი ეპისკოპოსი ბარნაბა ფავლენიშვილი მის მიერ ნიქოზის შეწირულობაზე ეპიფანესაგან გარკვეული ნებართვის ბოძების შესახებ. ეპიფანე მოხსენიებულია ჯვრის მონასტრის სვინაქსარის ალაპში. მისთვის თამაზყოფილი თადეოზის სულის მოსახსენიებლად ფულადი თანხა გადაუცია თამაზის ძმის ვარაზ სურხანისშვილის მიერ გაგზავნილ ფილიპე შაქარაშვილს. გაგზავნილი ფული გაუნაწილდა ჯვრის მონასტრის კრებულს, მათ შორის, თანხის ნაწილი - ორი ფლური გადაეცა ეპიფანეს: „[თუესა დეკენბერსა იგ] შეწევნითა ღ(მრთისა)თაი მოვიდა ფილიპე მ(ონ)ა(ზ)ონი ი(რუსა)ლიმს მ(ონ)ა(ს)ტ(ერ)სა ჯ(უარის)ჲ პ(ა)ტიოს(ა)ნის(ა)სა. მოიტანაჲ სურხანისშვილის ვარაზ(ი)ს გამოგზავნილი საერუსალიმო თეთრით(ა)ვის ძმის თამაზ-ყ(ო)ფ(ი)ლის თადეოზის ს(ა)ს(უ)ლიეროდ და მოგუაზარაჲ ჩ(უენ) ჯ(უარ)ის მ(ა)მ(ა)სა და ერთობილთა ძმ(ა)თა და დათაჲ, ასი ნალდი ფლური, და გოლგოთას კანდელი დაუკიდეთ. ასრე, რომე უკუნისამდე დაუვსებ(ელ)ად ენთებოდეს და არავინ მოუშალოს; ოცდათურამეტ ფლურად წინდი დაიკსნა: სამი ბარძიმი, ერთი ფეშუმი და ერთი თასი. ეს დაიხსნა თ(ა)მ(ა)ზის ს(უ)ლისათ(ვ)ს. ამ(ა)ს გარეთ სამი ფლური მ(ა)ტიანეში ჩასაწერელ(ა)დ მოგუცა. ორი ფლ(უ)რი კ(ა)ტამონს მოაჴმარაჲ. ორი ფლ(უ)რი ჯ(უა)რისმ(ა)მ(ა)ს ს(ა)წირავად. ოთხთ მწირველთ-თითო ფლური. სხ(უა)ჲ ყ(ო)ვლათ სამლოცველოდათა და ძმ(ა)თ(ა) ქ(არ)თველთ(ა)თ(უ)ს თ(უ)ს(ა)დ სამლოცველო თეთრი მოგუცა, სამი ალაპი ქნაი, ს(ა)მი ფლ(უ)რი შილას საორმ(ო)ცოდ, ორი ფლ(უ)რი-ეპიფანეს საწირავად“ [მეტრეველი, 1962:89; მამისთვალისშვილი, 2010:174].

ე. მეტრეველის დაკვირვებით: „ფილიპეს იერუსალიმში დაუყვია წელიწადნახევარი. ამგვარად, „გოლგოთის სვინაქსარის“ 1567 წელი შაქარაშვილის იერუსალიმში ჩასვლისა და იქ ყოფნის პერიოდია. ჯვრის მონასტრის განსახილველ ალაპში მოხსენიებულია აგრეთვე ეპიფანე, რომელიც ამ დროს ჯვარის მამა ყოფილა. ეს ჩანს შემდეგიდან: ალაპის დასაწყისში ზოგადად წერია, რომ ფილიპემ

³ფავლენიშვილების იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან ურთიერთობის შესახებ იხ. [სოსიაშვილი, 20018: 276-284]. გ. სოსიაშვილი, ფავლენიშვილების ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, შრომები, XIII, თბ., 2018, გვ. 276-284.

ორი ფლური მისცა ჯვარისმამას საწირავად. ჯვარის მამის სახელი აქ მოტანილი არ არის. ხოლო უფრო ქვემოთ, როდესაც დაწვრილებითაა ფილიპეს საქმიანობა გადმოცემული, როგორც ალაპში ვნახეთ, ფილიპემ ორი ფლური მისცა ეპიფანეს საწირავად. ამკარაა, რომ ზემოთ მოხსენიებული ჯვარისმამა, რომელმაც ორი ფლური მიიღო საწირავად, და ეპიფანე ერთიდაიგივე პირია. მისი ჯვარის მამობა დადასტურებულია 1593 წელსაც“ [მეტრეველი, 1962:147].

ჯვარის მამა ეპიფანე, ერთ-ერთ ანდერძ-მინაწერში იხსენიება როგორც წიგნის „შემკაზმავი“. ე. მეტრეველის განმარტებით, ანდერძი დაწერილია 1584 წელს [მეტრეველი, 1962:38].

ეპიფანე სხვა დოკუმენტშიც გვხვდება. ეს არის იერუსალიმის № 51 ხელნაწერზე არსებული ანდერძი: „მე...მღვდელ-მთავარმან და წმიდა ქალაქსა იმრუსალემსა კეთილად-მსახურთა და ღვთივ-დაცულთა მეფეთაგან წარმოგზავნილმან აქა წმიდასა და საუფლოთა სისხლითა მორწყულისა წმიდისა გოლგოთისა და ...ჯუარისმამად და წინამძღვრად ჩინებულმან უღირსმან ეპიფანე შევკაზმე წმიდა ესე...წიგნი ცხორებაჲ წმიდათა მამათა ჩუენთა“ [მეტრეველი, 1962:37].

რუსი მოგზაურის ტრიფონ კორობეინიკოვის იერუსალიმში მეორე მოგზაურობის დროს 1593 წელს, ე. მეტრეველის ვარაუდით, ეპიფანე ან გარდაცვლილია, ან გადამდგარია საეკლესიო თანამდებობიდან [მეტრეველი, 1962:38]. ე. მეტრეველი ჯვარის მამების ქრონოლოგიური რიგის დადგენის დროს აღნიშნავს: „1570 წელს ჯვარისმამად ჩანს ბარნაბა. იერუსალიმის ერთ ხელნაწერს, რომელიც გ. ავალიშვილმა ჩამოიტანა იერუსალიმიდან, აქვს 1570 წლით დათარიღებული ანდერძი, დაწერილი ხელნაწერის შემკაზმველის ვლასი ურბნელი მთავარეპისკოპოსისა და ბარნაბა თბილელი მთავარეპისკოპოსის მიერ (3—2336), ხოლო იერუსალიმის მეორე ხელნაწერის ანდერძში (№ 125 ცაგარელის კატალოგის მიხედვით, № 38, ნ. მარის კატალოგით) თბილელი მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა ამავე დროს ჯვარის მამად არის წოდებული. გ. ავალიშვილისეული ხელნაწერის მიხედვით, ბარნაბას ჯვარის მამობა XVI საუკუნის 70-იან წლებში უნდა ვივარაუდოთ“ [მეტრეველი, 1962:37].

ე. მეტრეველის ვარაუდს ეყრდნობა ე. მამისთვალიშვილიც. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, XVI საუკუნის 70-იან წლებში ბარნაბა ერთსადაიმავე დროს იყო ჯვარის მამა და თბილისის მთავარეპისკოპოსი [მამისთვალიშვილი, 2010:174].

ჯვარისმამების ქრონოლოგიურ რიგში ე. მეტრეველიც და ე. მამისთვალიშვილიც ეპიფანემდე ჯვარისმამად ბარნაბას მიიჩნევენ. როგორც აღვნიშნეთ, თამაზყოფილი თადეოზის სახელზე დაწესებულ ალაპში მოხსენიებულ ეპიფანეს ე. მეტრეველი ჯვარის მამად მიიჩნევს. ეს ალაპი ფილიპე შაქარაშვილის იერუსალიმში ჩასვლის დროს 1567 წელს დაწესდა. ეპიფანე კიდევ ერთ ალაბეგისშვილის ისკანდერის სახელზე დაწესებულ ალაპშია მოხსენიებული: „ამასვე დღესა წირვადა (ა)ლაპისა უკუნო ძმისა ჩ(უ)ენისა ისკანდარისი, ალაბეგასშვილისა. რარიგადცა მონასტერსა ძალ-ედვას, ძმათათ(უ)ს კარგი ტრაპეზე შეიძადადებ(ო)დეს ყ(ო)ვლითა წარსაგებ(ე)ლითა, თუთ მ(ა)მა ჯ(უ)არისა, დარ(ა)მდონიც მღვდელნი იყუნენ, ჟამსა უწირევდენ. ამისა დაკლებ(ა)დ ნუ ვინ იკადრებთ, რ(ა)თა არა ბრალეულ იქმნეთ. ვიდ(რ)ემდის ესე მონასტერი ეგოს, თუ ორნიცა ქართველნი იყვნ(ე)ნ, ნუ დააკლებენ, რამეთუ დიდსა შეჭირვებიში ვიყვნით, ვენაჰი და რაც საყდრისი არ აღიარის, ყვალა ამანათად იყო. ამან [და]იქსნა, რვაასი დუკატი დახარჯა. და გაუჩინეთ ალაპი დაუკლებელი და [ო]რი კანდელი დაუვსებ(ე)ლი დაუკიდეთ. ერთი გ(ო)ლგ(ო)თას კლდის გ(ა)ნხეთაზედა და [ე]რთი ჯ(უ)არის თვალზე(ე)და. ესე გაუჩინეთ მე, ჯ(უ)არის მ(ა)მამ(ა)ნ ეპიფანე, და ძმათა ყ(ო)ველთა

ჩ(უე)ნისა [მონასტრის(ა)თა. გ(ა)მთავებ(ე)ლნი ამისნი აკურთხნეს ღმერთმან კურთხევით მით აბრამიანითა და...იგი ჩ(უე)ნ ყ(ოველ)ნი, ა-ნ.“ [მეტრეველი, 1962:103].

ე. მეტრეველის ვარაუდით, ეპიფანეს ჯვარისმამობის წლებია 1567-1593. ოღონდ, აქ ერთგვარ წინააღმდეგობას ვაწყდებით. თუ თბილელი ბარნაბა XVI საუკუნის 70 –იან წლებში ჯვარის მამა იყო, მაშინ ეპიფანე 1567-1593 წლებში ბარნაბას ჯვარისმამობის დროს იერუსალიმის ქართველთა მონასტრის წინამძღოლი ვერ იქნებოდა. ჩვენი აზრით, ბარნაბამ მცირე ხნით, თავისი სახლისკაცი ეპიფანე შეცვალა. როგორც ზემოთ ითქვა, ეპიფანე დიპლომატიურ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. ის ბერძენი პატრიარქის დავალებით რუსეთის მეფეს-ბორის გოდუნოვსაც ეწვია. 1598 წელს ეპიფანე და მისი მხლებლები ბორის გოდუნოვის გარდაცვალებასაც შეესწრნენ. [მამისთვალიშვილი, 2010:28]. რუსმა მოგზაურმა ტრიფონ კორობეინიკოვმა აღდგომის ეკლესიაში ჯვარცმის ეკვდერს შესაწირი გადასცა. მოგზაურს, როგორც ე. მეტრეველი განმარტავს, ფული უბოძებია ქართველთა სამლოცველოს წინამძღვრისათვის, რომელიც მოგზაურის ინფორმაციით, ეპიფანეს ნაცვლად იყო [მეტრეველი, 1962:38]. თუ ეპიფანე 1598 წელს რუსეთში იმყოფებოდა, მაშინ ის, 1593 წელს, ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო და დიპლომატიური საქმიანობიდან გამომდინარე, დროებით დატოვილი ჰქონდა ჯვარის მონასტრის წინამძღოლობა. იგი მცირე ხნით ბარნაბამ შეცვალა. მალე ბარნაბამ წმინდა მიწა დატოვა და საქართველოს დაუბრუნდა. თბილელი მიტროპოლიტი, მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა ფავლენიშვილი XVI საუკუნის II ნახევრის არაერთ დოკუმენტში იხსენიება, როგორც სამეფო კარის მწიგნობარი და საბუთების დამწერი [სურგულაძე, აბაშიძე (IV), 2016:276]. 1566 წლით დათარიღებული დოკუმენტი: „შეწირულობის წიგნი სვიმონ მეფისა სვეტიცხოვლისადმი“, თბილელი მთავარეპისკოპოსის–ბარნაბა ფავლენიშვილის ხელით არის დაწერილი [სურგულაძე, აბაშიძე (IV), 2016:263].

ბარნაბა 1580 წლით დათარიღებულ რამდენიმე დოკუმენტშიც გვხვდება. ბატონიშვილ რამაზყოფილის რომანოზის მიერ ქვათახევის მონასტრისათვის ბოძებულ სიგელში, ბარნაბა იხსენიება, როგორც ტფილელი მთავარეპისკოპოსი. რამაზყოფილის სიგელი სწორედ მას დაუწერია. [კაკაბაძე (IV), 1913:77]. ბარნაბა გვხვდება ასევე ტფილისის სიონისადმი 1580 წელს იოთამ ჯავახიშვილის მიერ ბოძებულ სიგელში [კაკაბაძე (IV), 1913:77-78].

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XVI საუკუნის II ნახევარში ნიქოზში მცხოვრებ ფავლენიშვილთა საგვარეულოს ორი მნიშვნელოვანი საეკლესიო მოღვაწე ჰყავდა: ეპიფანე და ბარნაბა ფავლენიშვილები, რომლებიც, გარკვეული დროის განმავლობაში, იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერს ხელმძღვანელობდნენ. ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო გააქტიურდა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, XVIII საუკუნის II ნახევარში ჯვრის მონასტრის მამა კვლავ ნიქოზელი ეპისკოპოსი დავითი იყო, რომელიც ძალზე აქტიურ საქმიანობას ეწეოდა.

ნიქოზი გახლავთ მშობლიური სოფელი საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კირიონ II სამაგლიშვილისა. სწორედ ქვ. ნიქოზის წმ. გიორგის ეკლესიაში არიან დაკრძალულნი მისი მეუღლე და მცირეწლოვანი შვილი, რის შემდეგ იგი ბერად აღიკვეცა და სასულიერო ცხოვრება დაიწყო. კირიონი ბევრს ზრუნავდა მშობლიური სოფლის სვე-ბედზე, 1887 წელს იგი ყოფილა ერთ-ერთი

ინიციატორი ღვთაების ტაძრის აღდგენისა, რასაც ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე გაკეთებული წარწერაც გვაუწყებს (იხ: ღვთაების ტაძრის წარწერები).

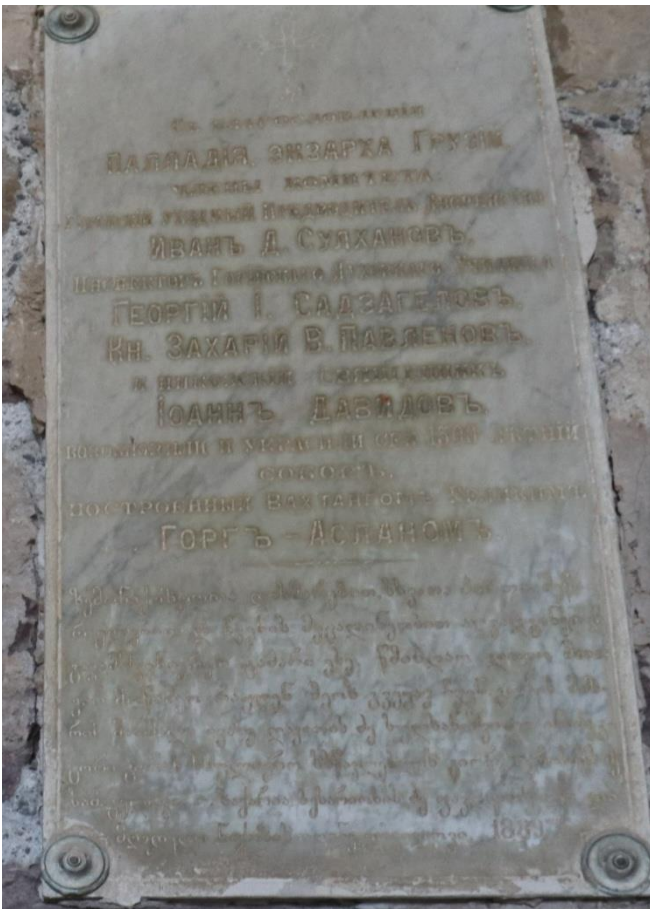
ზემო ნიქოზის სიძველეთაგან აღსანიშნავია ღვთაების (თავისი გალავნით, სამრეკლოთი და ეპისკოპოსის სასახლით), მთავარანგელოზისა და ე. წ. „ჩაძირული“ ტაძრები, ხოლო ქვემო ნიქოზში წმ. გიორგისა და კვირაცხოვლის ეკლესიები.

სამრეკლო დგას ღვთაების ტაძრის გალავნის ჩრდილოეთ-დასავლეთ კუთხეში. თარიღდება XVI-XVII საუკუნეებით. ნაგებობა ორსართულიანია (5,45 X 5,35 მ), ფასადები შემოსილია რუხი ფერის თლილი ქვით. სამრეკლოს პირველი სართული დასავლეთიდან-აღმოსავლეთით ჭიშკარია, რომელსაც ორივე მხრიდან შემოუყვება შეწყვილებული ილივიანი

თაღები. დასავლეთის კედელზე ჯვრის სამი გამოსახულებაა. ნახევარწრიული კამარა ეყრდნობა სამ თაღს. მეორე სართული (5,35 X 5,45 მ) ზარების ჩამოსაკიდი ფანჩატურია. სართული ოთხივე მხარეს გახსნილია ორ-ორი შეისრული თაღით. სართულებს აკავშირებდა ხის კიბე. ამჟამად სამხრეთიდან მიდგმული აქვს ქვის კიბე, რომლითაც შესაძლებელია მეორე სართულზე მოხვედრა. სამრეკლო გადახურულია კამარით. ოთხივე ფასადი მთავრდება ფრონტონით, რომელთა კეხზე ცხვრის თავის ქვის გამოსახულება დგას. სამრეკლოს ორივე მხრიდან ებჯინება მოგვიანებით სიპი ქვით აგებული გალავნის კედლები [საქართველოს (V), 1990:68].

ღვთაების ტაძარი დგას სოფლის ცენტრში. ეკლესიის პირველი სამშენებლო ფენა თარიღდება V-VI საუკუნეებით. ტაძარი რამდენიმეჯერ ისეა გადაკეთებული, რომ სამშენებლო ფენების დადგენა გამწვანებულია. ჯუანშერის ცნობით იგი ვახტანგ გორგასალის დაკვეთით აუგიათ და თავდაპირველად სამნავიანი ბაზილიკა ყოფილა.

ეკლესია ამჟამად ჯვარ-გუმბათოვანია (16,7 X 11,15 მ), შიგნით და გარეთ შემოსილია თლილი ქვით. შესასვლელი დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით (ამოქოლილია) აქვს. აღმოსავლეთის და დასავლეთის მკლავი დანარჩენთან შედარებით დაგრძელებულია. ოთხივე მკლავში თითო სარკმელია. საკურთხევლის აფსიდის გვერდებზე სამკვეთლო და სადიაკვნე აქვს. ორივე სათავსი სწორკუთხაა, გადახურულია კამარით, დასავლეთით შესასვლელი აქვთ - აღმოსავლეთით - თითო სარკმელი. გუმბათი აღმოსავლეთ კედლის კუთხეებსა და დასავლეთის კედლის დიდ შვერილ პილონებს ეყრდნობა. გუმბათქვეშა თაღები შეისრული ფორმისაა. გუმბათის ყელში რვა სარკმელია. იატაკი ნატეხი ქვისა და აგურისაა.

ეკლესია შიგნიდან მოგვიანებით შეუღესიათ. შენობა გადახურულია ლორფინით. მარტივ პროფილიანი ლავგარდანი გვიანდელია. აღმოსავლეთ ფსადის სარკმელი XIX საუკუნის

ბოლოს გაუუქმებიათ და მის ნაცვლად მაღალი და განიერი სარკმელი გაუჭრიათ. გაუქმებული სარკმლისგან შემორჩენილია თაღები და თაღებზე აღმართული ჯვარი. სარკმლის თაღი სხივისებრად ნაწყობი ქვებითაა მიღებული. მასაც დეკორატიული თაღებით დამუშავებული თავსართი აქვს. გაგანიერებულია სამკვეთლოსა და სადიაკვნის სარკმლებიც. ფსადის მაღალ სარკმელს შემოუყვება ლილვებში მოქცეული არშია, რომელიც გარედან შეწყვილებული ლილვითაა მოჩარჩოებული. ლილვის კაპიტელები და ბაზისები ორნამენტირებულია. სარკმელთან სამი გირჩი და წრეში ჩასმული ჯვარია. დაბალი ცილინდრული გუმბათის ყელი გაწყობილია დეკორატიული თაღებით. შენობისათვის ოთხივე კვხზე მოგვიანებით ქვის ცხვრის თავები დაუდგამთ [საქართველოს (V), 1990:68-69].

ცნობილი რუსი ეთნოგრაფი და მოგზაური, მოსკოვის საიმპერატორო არქეოგრაფიული საზოგადოების თავმჯდომარე პრასკოვია უვაროვა, რომელმაც ნიქოზი 1890 წლის 23 აგვისტოს მოინახულა, წერს, რომ ტაძარს ჩრდილო და სამხრეთ კედლებში ჰქონია ლამაზი ვერანდები, რომელიც რესტავრაციის დროს მოუშლიათ [Уварова (III), 1904:183-185].

გიორგი სამაგლიშვილის (შემდგომში საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II) ცნობით, ღვთაების ტაძარი აღუდგენიათ 1888-1896 წლებში. ინიციატივა ამის შესახებ სწორედ პრასკოვია უვაროვას ეკუთვნოდა და იგი მიემდგნა სადგურ ბორკის მახლობლად სარკინიგზო ავარიაში

იმპერატორ ალექსანდრე III-ის ოჯახის სასწაულებრივ გადარჩენას [Садзагелов-Ивериели (№20), 1896:5-12].

ტაძრის შიგნით, ჩრდილო კედელზე მიმაგრებული ფილა გვაუწყებს, რომ ტაძრის აღდგენა გორის მაზრის მარშალ ივანე სულხანიშვილის, გიორგი სამაგლიშვილის, ზაქარია ფავლენიშვილის და მღვდელ იოანე დავიდოვის თაოსნობითა და ადგილობრივი მოსახლეობის დახმარებით მომხდარა (იხ: ფოტო).

მთავარანგელოზის ტაძარი მდებარეობს ზემო ნიქოზის ცენტრში, ღვთაების ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. თარიღდება X საუკუნით. ნაგებობა ჯვარგუმბათოვანია (8,5-5,3 მ), ნაგებია ნატეხი და თლილი ქვით. შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან. გუმბათის ყელში ოთხი სარკმელია, გუმბათის ყელზე, ჩრდილოეთით, სამი ლომია გამოსახული. გამოსახულებები სქემატურია. ფასადებზე ზოგან ჩუქურთმიანი ქვებია ჩართული. გუმბათის ყელს გრეხილლილვებიანი უწყვეტი თაღი შემოუყვება. გუმბათის ლავგარდანი მოჩუქურთმებულია [საქართველოს (V), 1990:68].

რაც შეეხება ქვემო ნიქოზის **წმინდა გიორგის ეკლესიას**, იგი მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. თარიღდება გვიანფეოდალური ხანით. ეკლესია დარბაზულია (8,5 X 6 მ), ნაგებია რიყის და ტუფის ქვით. საქართველოს ისტორიისა და ძეგლთა აღწერილობის მე-5 ტომში მითითებულია, რომ „შენობა ძლიერ დაზიანებულია: ჩანგრეულია კამაროვანი გადახურვა, დანგრეულია ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლების ზედა ნაწილი, დარღვეულია იატაკის დონე აღმოსავლეთის ფასადზე, ტუფის ქვაზე, გამოსახულია რელიეფური მაღალი ჯვარი. მის ქვემოთ დაზიანებული ასომთავრული წარწერაა (არ იკითხება). ეკლესიას შემოვლებული აქვს შირიმის ქვით ნაწყობი თაროსებრი ლავგარდანი“ [საქართველოს (V), 1990:115].

ამჟამად ეკლესია აღდგენილია და სახურავიც გადახურულია.

ნიქოზის დვთაების ტაძრის სამრეკლოს წარწერები

სამრეკლოს აღმოსავლეთ კედლის მეორე სართულზე შიგნიდან მარცხენა მხარეს 6 სტრიქონიანი ნაკვეთი წარწერაა, გრაფემის მაქს. 0,4 სმ, მინ. 3,7 სმ.

დაზიანებები: 1) მთელ წარწერას ზემოდან ეტყობა შეღესილობისა და კირის ხსნარით შეღებვის კვალი. 2) პირველი სტრიქონის პირველი ასო ნაწილობრივ ატკეჩილია.

გამოცემები: ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში, თბ., 1984, გვ.155-156; M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l' Armenie, exsecute en 1847-1848, SPB 1851, VI.p. 55.

(წ) ლო შე ა

მსამრეკს

(გ)ლტოზნი (გ)

რიტიშლი გ(ი)
ჯორის კი
ხრებ(ელნი).

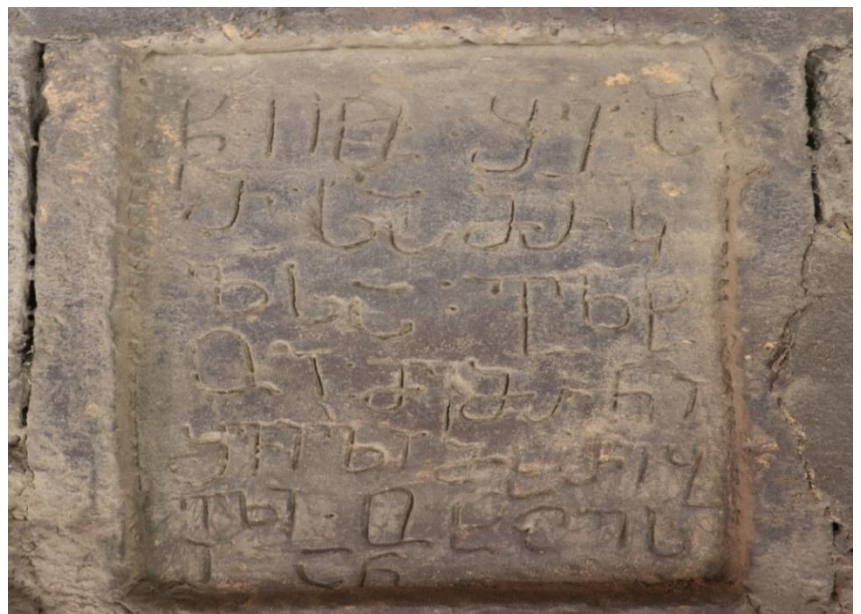
ე. ი. „წმინდაო ღმერთო, შეიწყალე ამ სამრეკლოს გალატოზნი, გვრიტიშვილი გიორგი ჯუარის კაცი (მა) ხარებელნი“.

სამრეკლოს შიდა აღმოსავლეთის კედლის მარჯვენა მხარეს 7 სტრიქონიანი ნაკვეთი წარწერა, გრაფემების მაქს. 3 სმ, მინ. 2,7 სმ.

დაზიანებები: არა აქვს, მთლიანობაში იკითხება.

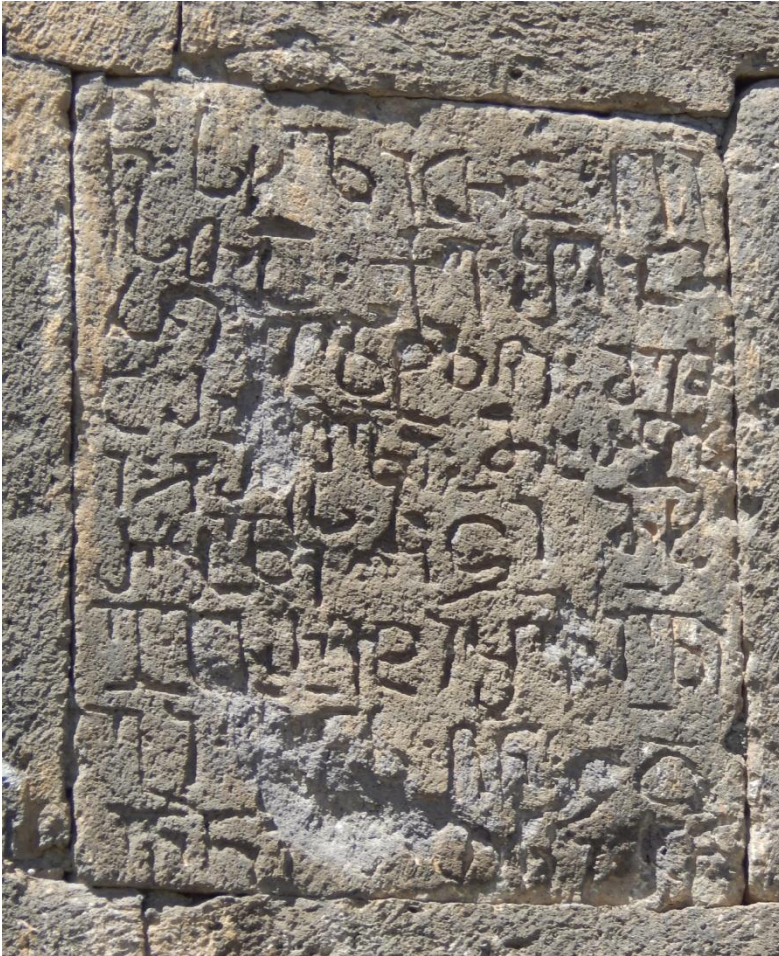
გამოცემები: ი. მეგრელიძე, გვ.155; M. Brosset, p. 55.

„წ. ლო: შე: ა
რ სამრკ
ლსა: გლტ
ოი. მემრნი
შვილი მხრებ
ელი ოხცესი
ი ან“

ე. ი. „1.წმინდაო ღმერთო, შეიწყალე ა2.რ(?) სამრეკვ3.ლოსა გალატ4.ოზნი, მემარნი5.შვილი⁴, მახარებნ.ელი უხუცეს7.ი, ამინ“.

- 3.ს(ამრეკლო)სგ(ა)ლ(ა)ტ(ო)ზნიმემ
- 4.ა....ლიმარ(ა)ბ(დე)ლ
- 5.ი(?)ჯ(უა)რისკ(ა)ციმ(ა)ხ
- 6.(ა)რ(ე)ბ(ე)ლი
- 7.გუერიტიშვილი
- 8.გ(იორგ)იშ(ეუ)ნ(დო)სდ(მერთმა)ნც(ო)დ
- 9.(ვა)ნი (თვის)ნიაამინ.

სამრეკლოს გარეთ აღმოსავლეთის კედლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 9 სტრიქონიანი ნაკვეთი მრგვლოვანი წარწერაა, სიგანე 0,45, სიგრძე 0,65.

დაზიანებები: წარწერიანი ფილის მესამე-მეოთხე და მერვე-მეცხრე სტრიქონების ადგილებში ქვა ამოტეხილია და წარწერის გარჩევა ჭირს.

გამოცემები: ი. მეგრელიძე, გვ.154-155; M. Brosset, p. 56.

წ. სხლითა ღვ
 სთა ქე შე ამ
 ს(?) გლტზნი მემ
 არნიშლი მხრებე
 ი ჯრის კვი მხ
 რებლი გვრიტიშვილი
 გი შნს ღნ ცდ
 ან (?) ნი ან“

გამოტოვებული ადგილების შინაარსის აღდგენასშემდეგი სახით ვახდენთ:

- 1.წ(მინდა)ს(ა)ხ(ე)ლითაღვ(თი)
- 2.ს(ა)თაქ(რისტ)ეშ(ეიწყალ)ე ამ

⁴მარი ბროსე წერს: „მარინიშვილი მსარებელი“ იხ: M. Brosset, VI, p. 56.

ღვთაების ტაძრის წარწერები

სამხრეთიკედელი

1. ფირნიშის მაღლა მარცხენა კუთხეში, ჩუქურთმიან ქვაზე, წმ. გიორგის გამოსახულება;
2. მარცხენა დაბლა კუთხეში აყვავილებული ორნამენტული ბოლნურ-კაცხური ჯვრის გამოსახულება.
3. მთავარი შესასვლელის მარცხენა მხარეს კარნიზის დასავლეთით ასომთავრული წარწერის კვალი; ირკვევა „მან...“.

4. მთავარი შესასვლელის მარცხნივ, ოვალური თალის აღმოსავლეთით, გრაფემის მაქს. 4,3, მინ.3,8სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის კვალი (წარწერა შეუსწავლელია).

ც(ტ?)ათვს ..ოე
 ორსავ თმს
 შ-ე (შეიწყალე)

ა) ოთხსტრიქონიანი ნაკაწრი მხედრული წარწერა - ქვის სიგრძე 0,48, სიგანე 0,42, გარკვევით იკითხება მეორე სტრიქონი (წარწერა შეუსწავლეღია):

ქ დ ..... ს
 დეკნოსა დამ[ია]ნემ
 ...ლ ....წინთა
 .....ალმრ.

ბ) მის მაღლა დაზიანებული ოთხსტრიქონიანი მხედრული ნაკაწრი წარწერაა, ქვის სიგანე 0,44, სიგრძე - 0,67 (წარწერა შეუსწავლეღია)

ქ დთ ...ბორ
 .....გრთ ....რთლეთ
 ...ულის ...ლში
 ...იგ ...ე

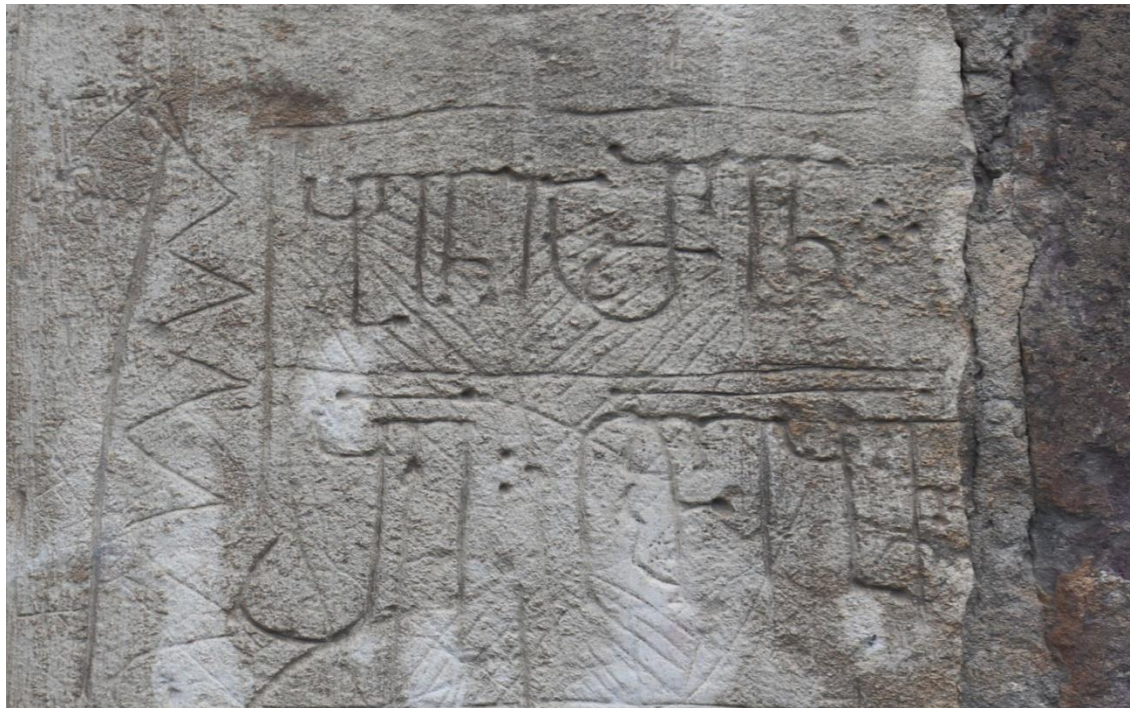
გ) მთავარი კარიბჭის თავზე, ამოკვეთილი ჯვარი, ბერძნული წარწერა 1 სიტყვიანი (1883 რ. ПОТШИКА)

დ) კარიბჭის მარჯვნივ, ორსტრიქონიანი ნაკვეთი წარწერა, მარცხენა გვერდზე მისდევს ზამბარისებრი ორნამენტი.

დაზიანებები: წარწერის მეორე სტრიქონში მესამე გრაფემა ატკეცილია და გარჩევა „თ“-ა თუ „დ“. ასევე რთულია ზუსტად ბოლო გრაფემის განსაზღვრა. თითქოს წარწერა დაუსრულებლის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

გამოცემა: ი. მეგრელიძე, გვ.148;

ბენიამენ
შე თგბი(?)

5. სამხრ. კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში, კუთხის ქვა, მიწიდან 169 ს, ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ორსტრიქონიანი ნაკაწრი წარწერის კვალი(წარწერა შეუსწავლელია).

ოთილ ემთ
რნლ

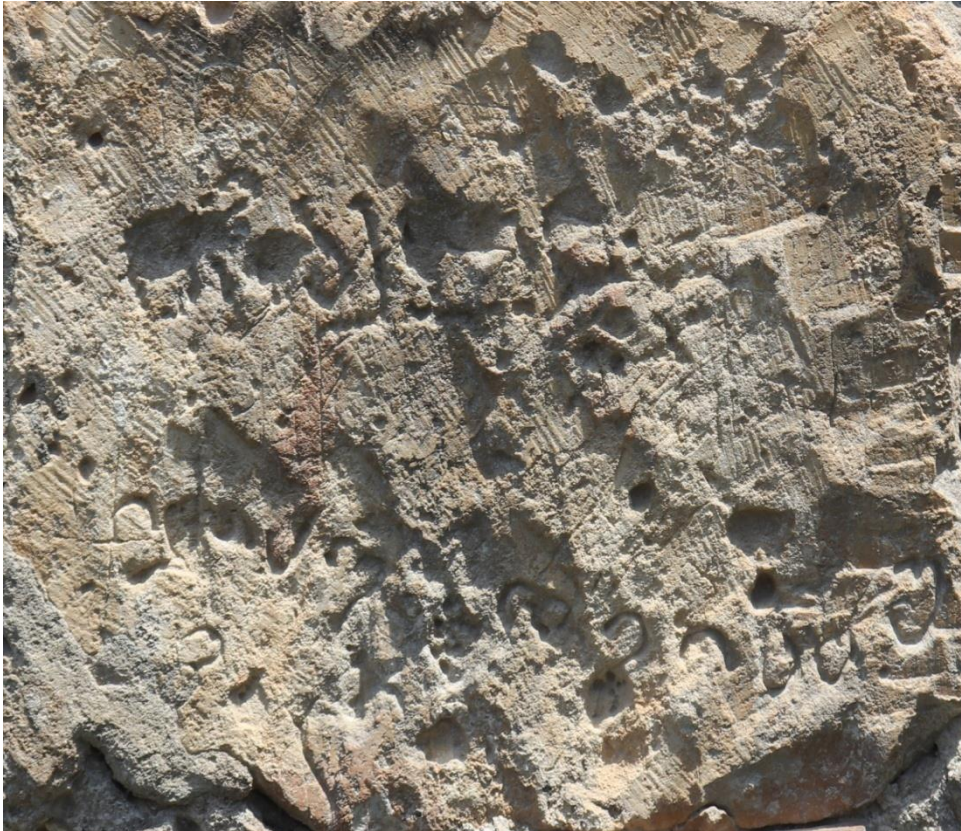

6. დასავლეთ კუთხეში წარწერა, ატკეცილი და დაზიანებულია, შემორჩენილია „დ“ გრაფემის კვალი

7. კვადრში ჩასმული ორსტრიქონიანი წარწერა, ზემოთიანს „შ“ გრაფემის კვალი, ქვის ზემოთა ნაწილი დაჭვრეთილია (შესაძლოა, ბრაკონიერების კვალი იყოს)

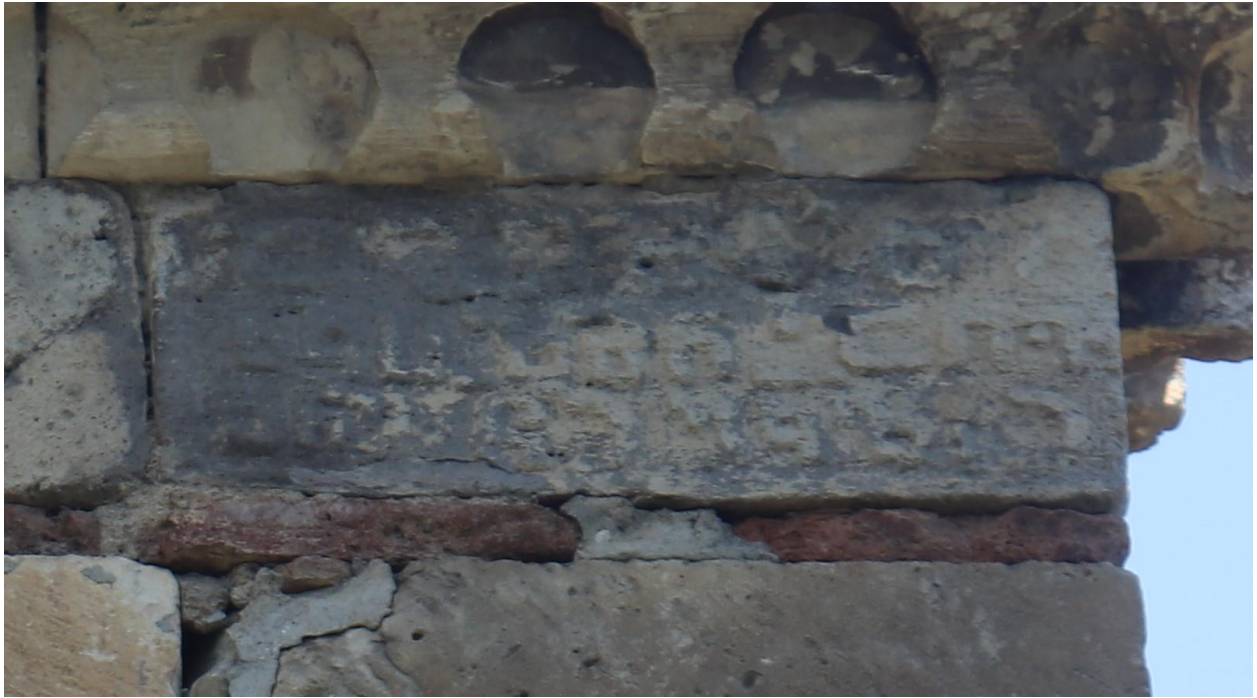
7. მთავარი შესასვლელის დასავლეთ ნაწილში მხედრული, ძლიერ დაზიანებული ორსტრიქონიანი ნაკვეთი წარწერის კვალი, ქვის დიდი ნაწილი ატკეცილია და ნაკლებად გასარკვევია (წარწერა შეუსწავლელია)

თ.. ას...
ემთაქრ ...რეი...შ

8. კედლის უკიდურეს მარჯვენა მხარეს, მაღლა კუთხეში სამსტრიქონიანი ასომთავრული ამოზრცული წარწერაა, რომელსაც ი. მეგრელიძე მეხუთე საუკუნის ბოლო ხანებითათარიღებს:

დაზიანებები: 1) ქვის ატკეცის გამო დაზიანებულია პირველი სტრიქონის ყველა გრაფემა და მესამე სტრიქონის ბოლო ორი გრაფემა. ადგილებზე წარწერას აბუნდოვნებს შელესილობისაგან მიყენებული დაზიანებებიც. როგორც ჩანს, ეკლესიის შეღებვისას ხსნარი წარწერასაც მიესხა და მეორე და მესამე სტრიქონის დიდი ნაწილი ყვითელი შეფერილობისაა.

გამოცემები: ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში, გვ.147; M. Brosset, VI.p. 54; P. Меписашვილი, В. Цинцадзе. Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии (Шида Картли), Тб., 1975, стр. 12; ნ. შოშიაშვილი, ლაპიდარული წარწერები, გვ. 187.

ქ. ამენ მ(ი)ქ(ა)ელ
 ეპისკ(ო)პ(ო)ზმ(ა)ნ აღვ(ა)
 შ(ე)ნე წ(მინდა)ჲ ეკლ(ე)ს(ია)ჲ

დასავლეთის კედელზე

1) მიწიდან დაახლ. 3 მ. სიმაღლეზე, კუთხის ქვის წარწერა 1,70 სიმაღლეზედკნი ჲ (დიაკვანი იოანე?)

2) სარკმლის მარცხნივ ყვითელ ქვაზე ძველ წარწერაზე გადაწერილი წარწერის ფრაგმენტი, იკითხება მხოლოდ „და...“

- 3) ძლიერ დაზიანებული წარწერა კარიბჭის ზედა ოვალზე ორნამენტებს შორის, ალაგ-ალაგ ამოტეხილია და წაკითხვა პრაქტიკულად შეუძლებელია ირკვევა მხოლოდ ცალკეული გრაფემები;
- 4) მე-3 წარწერის ფრაგმენტი ადამიანის თავის გამოსახულება - სიგანე 50 სმ, სიგრძე - 0,60.
- 5) სარკმლისზედაყვითელ ქვაზე 6 სტრიქონიანი ნაკვეთიწარწერა.

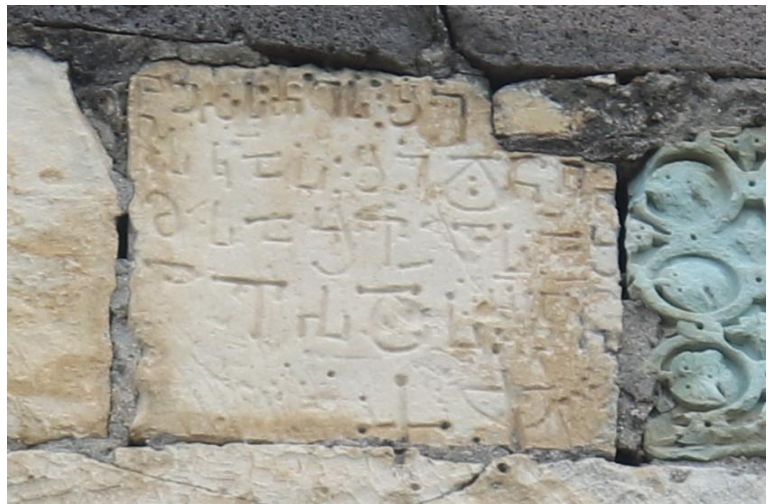
ი. მეგრელიძის წაკითხვით:

**წ. ესძეს შე
 ლს კას. შ. იდნდლ
 მსშავ ჯრსაჲ
 ლგ ? ს დს შსაის (?)**

ქვ (?). [მეგრელიძე, 1984:146]

მიგვაჩნია, რომ ი. მეგრელიძის წაკითხვა მთლად ზუსტი არ არის. პირველ სტრიქონში გრაფემა „წ“ ს შემდეგ სამი ბუნდოვანი გრაფემის (ურ?) შემდეგ აშკარად ჩანს „სმნ“, შემდეგ „შე“ (შეიწყალე)

მეორე სტრიქონში: „ს კას შედნ (შეუნდვენ).მესამე სტრიქონში ჩვენ

ვკითხულობთ:მისა შვილსა შ, ხოლო ბოლო სტრიქონში: ვრდს შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან)

მთლიანობაში ჩვენ მიერ წაკითხული წარწერა შემდეგ სახეს იღებს:

- 1.წ(მინდა)უ(..)ლსმ(ა)ნ ი(ოანე)ს შე(უნდვე)
- 2...სვ(ახ)ას? შე(ვო)დ(ებ)ანი
- 3.მისა შვილსა შ
- 4.ავ(ერ)დ(ა)სა შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმან).

6) შესასვლელის მარჯვენა მხარეს ჩუქურთმიან კარნიზზე;

7) კარიბჭის მალლა, ლურჯ მოჩუქურთმებულ ქვის ზემოთ, ი. მეგრელიძის წაკითხვით: „...მშ ბლ ერსთს ძმ“. [მეგრელიძე, 1984:147]

8) კარიბჭის მარჯვენა მხარეს, ჩუქურთმის მარჯვნივ ორ სვეტზე 10 სტრიქონიანი მხედრული წარწერა (წარწერა შეუსწავლეღია)

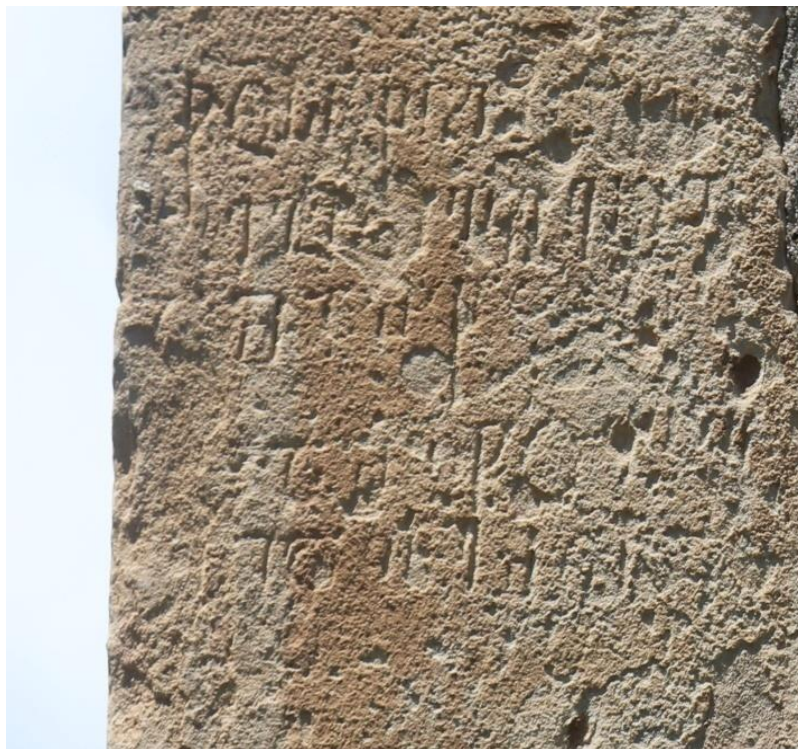
ქ. ოფ(ა)ლო
იქს
ცა ლქგავ ნოს
ნუ წამწყ (იდნოს) ნ
უსქ ად მესმ...
მინდა ღ(მერთი)ს
იქიდან შ
მისო
ღ ნება
ნა ნე
ღ

აღმოსავლეთის კედელზე

1) აღმოსავლეთ კუთხის ქვა, ყვითელი შეფერილობის, იატაკიდან 1,7 სმ. ჩანს ძალზე დაზიანებული წარწერის კვალი. ზედ გადაღესილია და წარწერის ძირითადი ნაწილის აღდგენა შეუძლებელი ხდება, თუმცა, ირკვევა გრაფემების ნაშთი: „ქ“, „ძ“, „ე“, „კე“

1)კედლის სამხრეთ ნაწილში კუთხის ქვაზე, ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის კვალი, ძლიერ დაზიანებული . ქვა ადგილ-ადგილ ატკეპილია და გრაფემების მოხაზულობა არ ირკვევა (წარწერა შეუსწავლელია)

წ(მინდა)ო ღთ თვ...

ქ ე...ეთ ე...ვ

მუ ...

.....რო.....

.....ემ

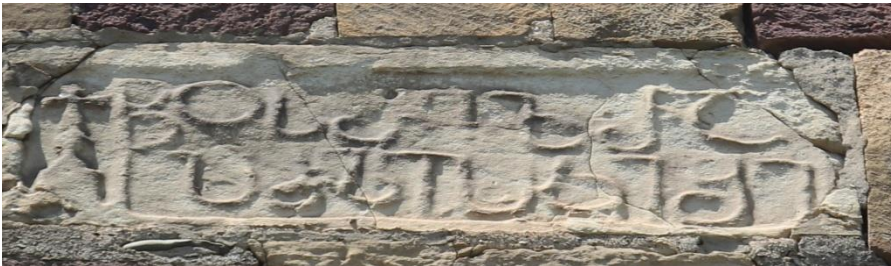

2)ტაძრის აღმოსავლეთის კედლის ცენტრალურ ნაწილში ძალიან მაღლა მსხვილი და ამოზრცული მრგვლოვანი ასოებითორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა.

დაზიანებები: ნაწილობრივ ატკეჩილია 1 სტრიქონის მე-4,5 და 6 და მეორე სტრიქონისმე-2 და მე-3 გრაფემები

გამოცემები:ი. მეგრელიძე, გვ.147; M. Brosset, p. 55; P. Мелисашвили, В. Цинцадзе. стр. 12; ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-XI სს), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 71.

**ქ წო სრეზრა
პრ ლ ეპკი შე**

ანუ, 1.ქ(რისტე)
წ(მინდა)ო სრე
(?)ზ(აქა)რ(ია),2.პ(ირ)ველ (?)
ეპ(ის)კ(ოპოს)ი შ(ეიწყალ)ე⁵.

აღმოსავლეთი კედლის
ცენტრალურ ნაწილში

ჩადგმულ ერთ ქვაზე გამოსახულია სამი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ბოლნურ-კაცხური ჯვარი, წრეშია ჩასმული. ორ მათგანს ორნამენტირებული არშია აქვს შემოვლებული. ერთი ჯვარი შედარებით მცირე ზომისაა. სიგრძე 0,43, სიგანე 0,56; სიგრძე 0,70, სიგანე 0,40. ცენტრალური ჯვარი, სიგანე 0,25, სიგრძე 0,31.

ქვის ზემო ნაწილში ჩანს სამი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ასომთავრული წარწერის კვალი. ზემო ერთსტრიქონიან წარწერაში ირკვევა გრაფემების კვალი:ქე ცნ

თითქოს წარწერა გადადის ქვის მარჯვენა მხარესაც, მაგრამ ამ ადგილას ქვა ამოტეხილია და წარწერის ეს ნაწილი გაურკვეველია.მის დაბლა წარწერაში შინაარსის ნაწილი შედარებით უკეთ ირკვევა: ე ე(?) ღ(მერთ)ო შ(ეიწყალ)ე იც...

ქვემოთ ჩანს მხოლოდ რამდენიმე გრაფემა: ყ(ოვლა)დ როდ...

⁵ი. მეგრელიძე წარწერას შემდეგნაირად კითხულობს: „ქრისტე წმინდაო სრეზრა, პძლ (?) ეპისკოპოსი შეიწყალე“. [მეგრელიძე,1984:147], ხოლო ნ. შოშიაშვილი: „ქ(რისტე) წ(მინდა)ო ს(ამე)ზაო ზ(აქა)რ(ია), პ(ირ)ველ (?) ეპ(ის)კ(ოპოს)ი შ(ეიწყალ)ე“, [შოშიაშვილი, (I) 1980:71]

ამავე ქვაზე ეტყობა ვანდალიზმის კვალი, ამოკვეთილია რუსული გრაფემა „Я“

აღმოსავლეთ კედელზე ცენტრალურ ნაწილში მიწიდან 1 მეტრზე ჩადგმულ თლილ ქვაზე გამოსახულია კარედები. ცენტრალურ კარედში ჩასმულია ჯვარი, ჯვრის ნაწილებში მინაწერები აქვს, უკეთესად ჩანს ზედა მარჯვენა და მარცხენა მხარის მინაწერები. მარცხენა მხარეს ოვალურად კარედს მისდევს: „რედ“, ხოლო ჯვრის მარჯვენა მხარეს კამ მამზ.

შ(ეიწყალ)ე

ხსენებული გამოსახულების მესამე კარედი, სავარაუდოდ, გრძელდებოდა მის მარცხენა მხარეს, რომელიც დაკარგულია და რესტავრატორებმა, გარეგნული ეფექტის მოხდენის მიზნით, აღნიშნულ ქვას შეცდომით მარცხნიდან მიადგეს ორნამენტებით შემკული ბოლნურ-კაცხურ ჯვრიანი ზემოაღწერილი ქვა.

ცენტრალურ ქვას მარჯვნიდან მოსდევს წარწერებით დატვირთული ქვა, რომელსაც ძალზე ატყვია ვანდალიზმის კვალი, ქვა მთელ რიგ ადგილებში ატკეჩილია. თუმცა, ძველი ზოგიერთი ძველი წარწერის ადდგენაც შესაძლებელია. მაგ:

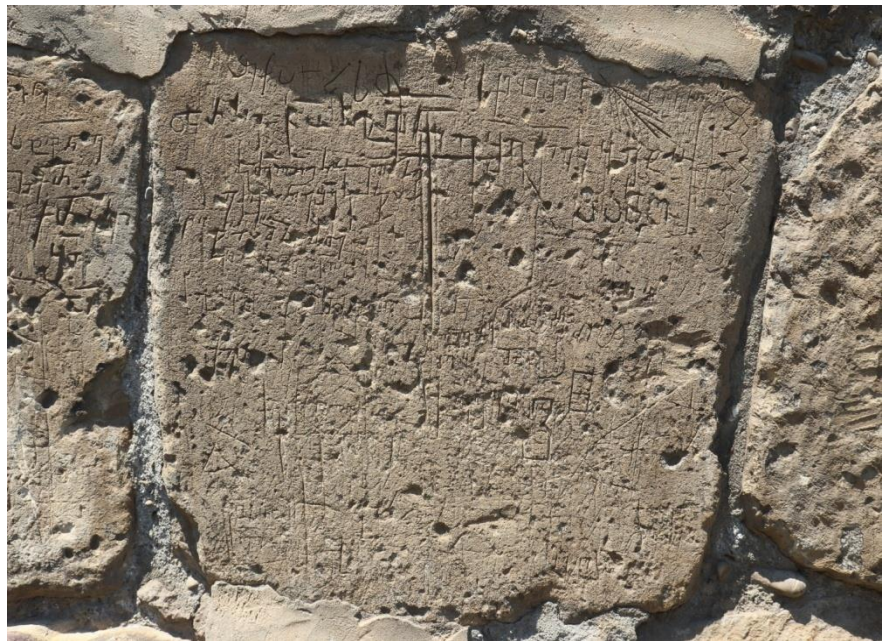
ნუსხური სამსტრიქონიანი წარწერა, გრაფემების ზომა დაახლ., 1,5 სმ სიგანე, 0,4 სმ. სიგრძე:

ძეო დ(ვ)თისაო ევ...რე
 ე(პი)ა(ან)ე? შ(ეიწყალ)ე კ...ტა
 რე .....სძე

ჯვრის ორივე ქვედა ნაწილი ხელოვნურადაა ამომტვრეული და ძლიერ დაზიანებული.

მარჯვენა კარედში ჩანს დიდგვაროვანის სამოსში (კაბაში) ჩაცმული მამაკაცი, რომელსაც სახე ხელოვნურად აქვს დაზიანებული. კარედის მარჯვნივ ქვის თავისუფალ სივრცეში ვკითხულობთ:

ი(ო)ვა(ნ)ე
 სტ(ე)ფ(ა)ნე
 ზ(ა)ქ(ა)რი(ა)
 ქრე (ქრისტეფორე)?

ხსენებული წარწერის მარჯვნივ ასევე დაზიანებულ და ატკეპილ ქვაზე ერთსტრიქონიანი წარწერა: ქე ზი შე (ქ(რისტ)ე ბ(აქარი)შ(ეიწყალ)ე),

მის დაბლა, მარჯვნივ ორი ერთსტრიქონიანი ნუსხური წარწერის კვალი: გ..ი..ე ბ..ქ..პ ..ეძე

შ(ეიწყალ)ე ლ ...მა

დასახლებული ქვის მარჯვნივ, კედლის ცენტრალურ ნაწილში ღვთის მავედრებელი რამდენიმე ნაკაწრი წარწერაა ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე

კედლის მარჯვნივ უკიდურეს კუთხის ქვაზე მიწიდან 2,5 მეტრზე, ოთხი წარწერის კვალი, გრაფემების სიგრძე 6 სმ. ი. მეგრელიძე წარწერის მეორე სტრიქონის ბოლო სიტყვაში „ხკრ“, კითხულობს როგორც „ხოკარ“ [მეგრელიძე, 1984:149]:

წო ეკლე...

ქე შე ხკრ

(წმინდაო ეკლე(სიაო)

ქრისტე, შეიწყალე ხკრ (?)

იმავე ქვაზე მოხსენიებული წარწერის ზემოთ: წ(მინდა)ო ეკლე(სიაო) ზემო აღნიშნული ქვის საყრდენიქვის მარცხენა ნაწილში:

წ(მინდა)ო სტ(ევა)ნე შ(ეიწყალ)ე

ჩრდილო კედელი

ჩრდილოეთის კედელი წარწერებით ნაკლებადაა დატვირთული. კედლის ცენტრალურ ნაწილში, ძირის ქვაზე ჩანს ორსტრიქონიანი წარწერის კვალი, გრაფემის მაქს. 1 სმ; მინ. 0,8. ქვა მთელ ფართობზე ატკეცილია და წარწერა მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული.

ჩრდილოეთი კედლის გაუქმებული კარიბჭის თავზე ჩანს კარგი მხედრული კალიგრაფიით შესრულებული „სოლომონ“, მის დაბლა ჩანს გაწვდილი ხელის მტევანის გამოსახულება და მოზრდილი „ი“, ხოლო მის დაბლა მარცხნივ - „ქოქ“. არ არის გამორიცხული, წარწერა გვიან იყოს შესრულებული.

წარწერები ღვთაების ტაძრის შიგნით, საკურთხევლის წინა სვეტებზე

წარწერებით განსაკუთრებით დატვირთულია ნიქოზის ღვთაების ტაძრის საკურთხევლის სვეტები და საკურთხევლის შიდა ნაწილი.

საკურთხევლის ჩრდილო (მარცხენა) სვეტზე 2 წარწერაა, ძირიდან 137 სმ. ერთი სვეტის დასავლეთით (წინა) მხარეს, გრაფემების მაქს. 2 სმ, მინ - 1,8 სმ. მეორე - სვეტის სამხრეთ მხარეს.

საკურთხევლის გარე საყრდენის მარცხენა (ჩრდილოეთის) სვეტის სამხრეთი მხრის კედელზე სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა, რომელიც მთლიანად და გარკვევით იკითხება. პირველი სტრიქონის მეორე სიტყვაში „დონში“ ჩასმულია „ა“ გრაფემა, ხოლო წარწერა მთლიანობაში შემდეგ სახეს იღებს:

**„ქ. ნიქოზელსა დანიელს
დმ შ(ეუნდოს) ღ(მერთმან) ამინ
ვქ ნე(ა)ნეა“**

როგორც მივუთითებდით, ჯვარისმამა დანიელ ნიქოზელი მოღვაწეობდა XV საუკუნის პირველ ნახევარში და ცნობილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ადაპებიდანაც [მეტრეველი, 1962:177].

„დანიელ ნიქოზელის“ წარწერა 2021 წლის ივლისში გამოაქვეყნეს თამაზ გოგოლაძემ და ირაკლი გელაშვილმა [გოგოლაძე, გელაშვილი, (№3), 2021:6-8].

თუმცა, გამორჩენილია წარწერის დაბლა მესამე სტრიქონში იმავე ხელით მიწერილი გაურკვეველი შინაარსის „ვ ქ ნე(ა)ნეა“.

„დანიელ ნიქოზელის“ წარწერის დაბლა, მარჯვნივ ჩანს შედარებით მცირე ზომის რამდენიმე გრაფემა:

ელვვ

ასევე სვეტის სამხრეთ მხარეს, ამოკვეთილია ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა:

შ(ეიწყალ)ე ქ(რისტე) უთ...

.....რთ...

საკურთხევლის მარცხენა (ჩრდილო) სვეტზე, წინა (დასავლეთის) მხარეს ჩანს გადაშლილი წიგნის მსგავსი

ფიგურა, რომლის ორივე მხარეს ასომთავრულიდან ნუსხურში გარდამავალი წარწერის კვალი იკითხება:

წუე რ.ს. ს(ა)ბ(ა)სა

თ ურ (შე)უნდ(ოს)

ნი.. ს ღ(მერთმა)ნ ა(მინ)

ამავე გრაფიკულ გამოსახულებაში ზემოთ ხსენებული წარწერის დაბლა ნუსხურით შესრულებული ერთსტრიქონიანი, შედარებით დიდი ზომის ასოებით შესრულებული წარწერის კვალი ჩანს:

ტ ...ი...ა ტიშ ...ის შდრლზს

კიდევ უფრო დაბლა:

მამაქემა

სვეტის დასავლეთ (წინა) მხარეს რამდენიმე მიმქრალეული ასომთავრული და ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ნაკაწრი წარწერების კვალი ჩანს.

საკურთხევლის სამხრეთ(მარჯვენა) სვეტზე, კარნიზის სამხრეთ ნაწილში სამსტრიქონიანი ღრმად ნაკვეთი ასომთავრული წარწერაა. გარკვევით იკითხება პირველი და მესამე სტრიქონები. მეორე სტრიქონის წაკითხვა შეუძლებელია რამდენიმე სახით:

- ქე ძო ღო
- ღრ ლი დანე
- შე
- ანუ,
- ქ(რისტ)ე ძ(ე)ო ღ(ვთისა)ო
- უ(ლი)რ(სი) (მღვდე)ლი და(მია)ნე(?)
- შ(ეიწყა)ლ(ე)

ასევე საკურთხევის წინა მარჯვენა სვეტზე მთელ ფართობზე ატკეცილი ქვაა, მის ზედა მარჯვენა ნაწილში წარწერის კვალი ძალზე ბუნდოვნად ჩანს. პირველ სტრიქონში თითქოს იკვეთება „მ“, ხოლო მეორე სტრიქონში „დ“ გრაფემის კვალი.

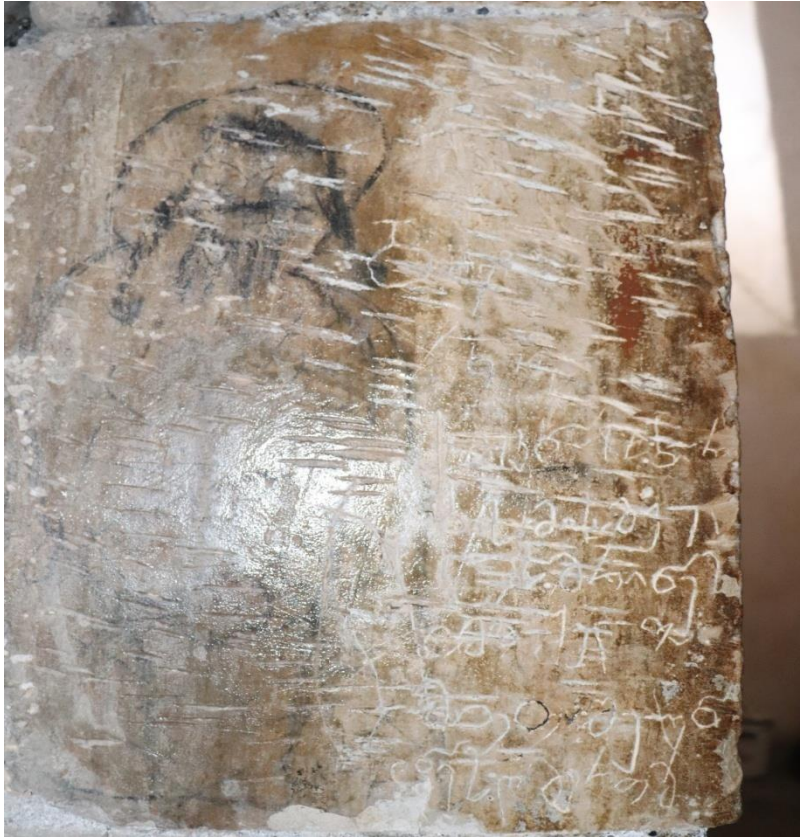
წარწერები საკურთხევის შიგნით
სადიაკვნოში

სადიაკვნის შიგნით მამაკაცის გამოსახულება და ბერძნული წარწერის კვალი ONΣTANTHNO (პირობითად), ბერძნული წარწერის ზემო ნაწილში, მიწიდან 0,90 სმ. გრაფემების სიგანე 0,5, სიმაღლე 2 სმ. ჩანს მხედრული ერთსტრიქონიან წარწერის კვალი: „...მუ ...შლოზა“, ქვის ქვემო ნაწილში საკურთხევილიანი ჯვრის გამოსახულებაა.

სადიაკვნოს შესასვლელი მარჯვენა სვეტის სამხრეთ ნაწილში, თაღს ქვემოთ ძლიერ დაზიანებული და მთელ ფართობზე ატკეცილი ასომთავრული და მხედრული

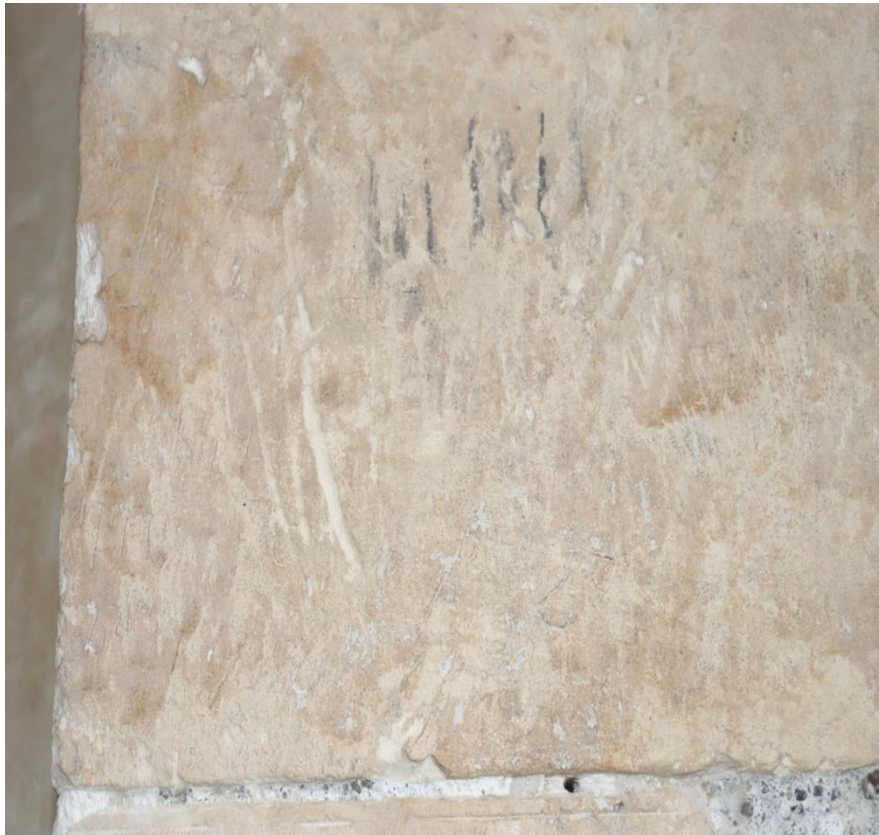
8 თუ 9 სტრიქონიანი არათანაბარი ზომის (1-4 სმ სიგრძე, 3 სმ. სიგანე) წარწერის კვალი ჩანს, შავი საღებავით შესრულებული შარავანდედიანი ადამიანის(მამაკაცის) გამოსახულების ფრაგმენტით. როგორც ზემოთ ითქვა, შესაძლოა ტექსტში მარინე მამქან ყოფილი იყოს მოხსენიებული:

„დ თე
კ...
ქენა ...ც...ორი
ბის მისამე...
... მარინე
...შელთა
მათთა შუენ
დნეს ღმერთმა“.

საკურთხევლის შიგნით, მარჯვენა სვეტის დასავლეთ (წინა) ნაწილში ჩანს ასომთავრულ-ნუსხური წარწერის კვალი. ირკვევა „ნ“, „ხ“, „შ“, „დ“ გრაფემები. ქვა მთლიანად დაკბილული და ატკეჩილია საჭრეთლით თუ სხვა იარაღით და წარწერის მთლიანობაში წაკითხვა შეუძლებელია.

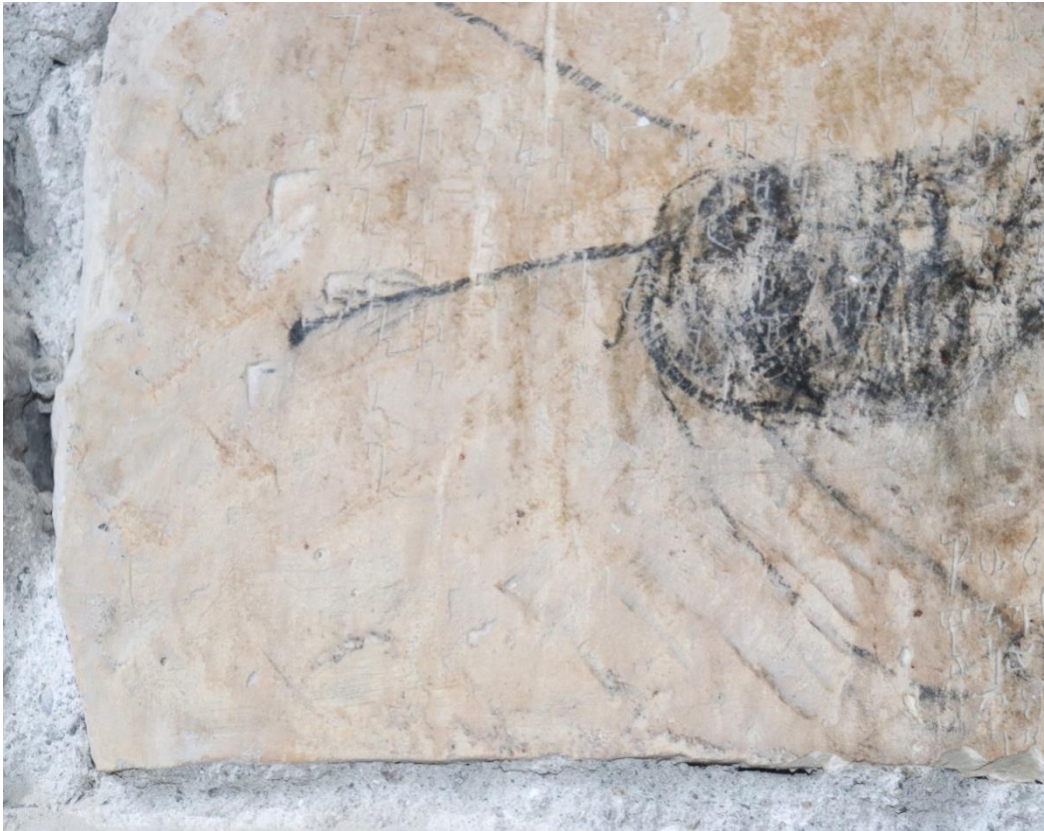
ასევე საკურთხევლის შიგნით, მარჯვენა სვეტის აღმოსვლეთ ნაწილში, იატაკიდან დაახლ. 1,35 სმ. სიმაღლეზე მოთავსებულ ქვაზე ჩანს ნუსხური წარწერების კვალი. ქვის ზემო ნაწილში ირკვევა „წ...ლ“, მის ქვემოთ ასომთავრული წარწერისა თუ გრაფემების სხვა წყობა მისდევს სამ სტრიქონად. თითოეულ სტრიქონში მეორდება ერთიდაიგივე გრაფემები მიჯრით. ქვის მარჯვენა ნაწილში გარკვევით ჩანს შედარებით დიდი ზომით შესრულებული „წ(მინ)და“

ამავე ქვაზე ჩანს შავი საღებავით შესრულებული წარწერის, თუ ნახატის კვალი.

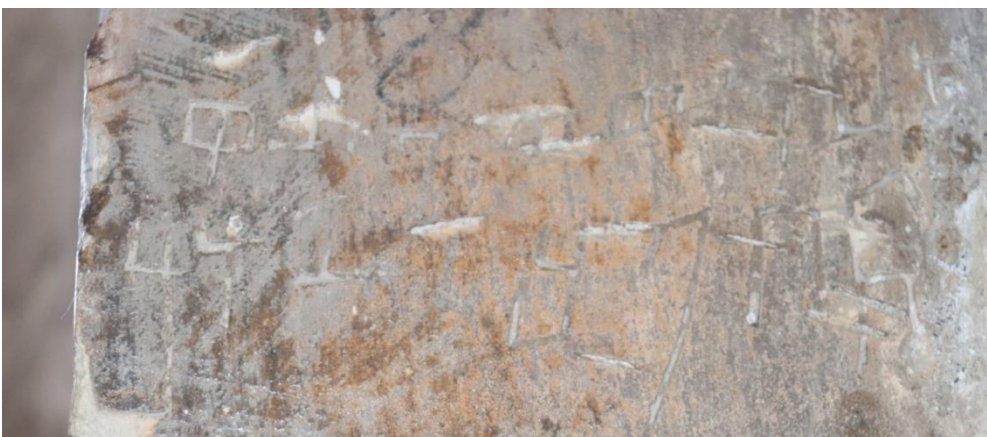
საკურთხევლის შიდა მარჯვენა თაღის ჩრდილოეთის (მარცხენა) კედელზე ნუსხური წარწერის კვალი ჩანს, რომლის გრაფემები ერთნაირი სიზუსტით მეორდება სიგრძეში. წარწერის მარჯვნივ წითელი საღებავით შესრულებული ჯვარი ჩანს:

- ე ბ ბ ე ლ ე ....
- ე ბ ბ ე ლ ე ....
- ე ბ ბ ე ლ ე ....
- ე ბ ბ ე ლ ე ....

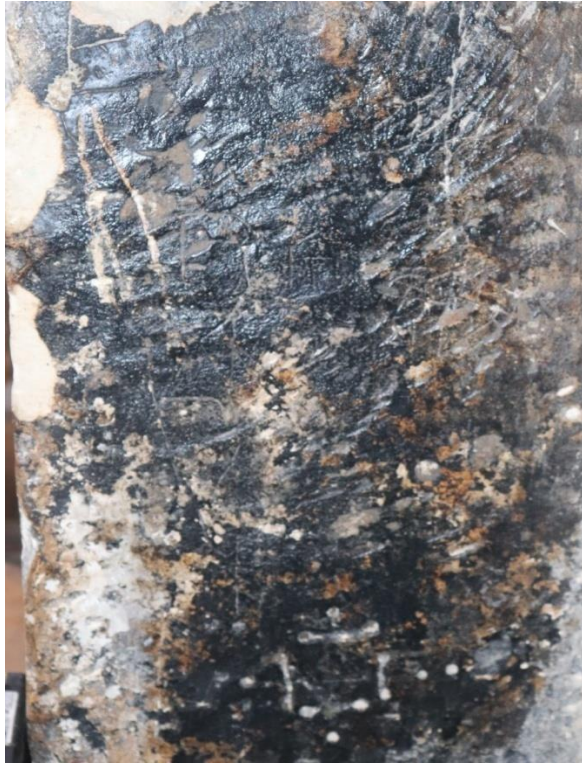
ზემოხსენებული წარწერის მსგავსი წარწერა მეორდება საკურთხევლის შიდა მარცხენა სვეტის სამხრეთ კედელზე. წარწერის თავზე შავი ფერით ჩახატურლია გაურკვეველი ცხოველის გამოსახულება. ნახატის დაბლა კიდევ ერთი, 5 სტრიქონიანი დაუდგენელი შინაარსის წარწერაა, გრაფემების ნაწილი ქართულს არ ჰგავს.

ნუსხური ორსტრიქონიანი წარწერა საკურთხევლის შიდა მარცხენა სვეტის წინა მხარეს. გარკვევით იკითხება წარწერის დასკვნითი ნაწილი, გრაფემების სიგრძე 3 სმ. სიგანე 2 სმ.

ფრელთ ...ნ
ყე ....შ(ეიწყალ)ე
დ(მერთმან)

სამკვეთელოს თაღზე გრაფემების კვალი ჩანს, მაგრამ ხანძრისაგან გაშავებულია.

საკურთხევლის მარცხენა სვეტის აღმოსავლეთ ნაწილში ჩანს ერთმანეთში არეული, ძლიერ დაზიანებული და გაშავებული გრაფემების კვალი, იკვეთება „ა“, „ძეს“, „ხ“ და ა. შ. მოხაზულობის მიხედვით სამსტრიქონიან წარწერას ჰგავს.

საკურთხევლის მარცხენა სვეტის აღმოსავლეთ მხარეს ჩანს ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული

წარწერა, რომელიც, მთლიანობაში კარგად იკითხება, მაგრამ ავტორი ზოგიერთ გრაფემას წერს

ორიგინალურად, რაც, სხვადასხვა საუკუნეების ქართული ლაპიდარული წარწერებისათვის დამახასიათებელი არ არის. ვერც ებრაულ, სომხურ და ბერძნულ დამწერლობაში ვხედავთ მსგავს გრაფემებს. მაგ. „ი“-ს წერს, როგორც

„ლ“-ს - როგორც -

„ვ“-ს, როგორც -

„ჟ“-ს თუ „რ“, როგორც

აქედან საეჭვოა გრაფემა „ჟ“-ს თუ „რ“-ს მონახაზი. ხსენებული გრაფემა წარწერაში სამჯერაა გამოყენებული.

ლოგიკურია, მასში „რ“ წავიკითხოთ, მაგრამ გრაფემას მარცხენა მხარეს თავი ბოლოში შეკრული აქვს, ხოლო მარჯვენა მხარეს პირიქით გახსნილი. ამ შემთხვევაში გვარს მივიღებთ „გორასძეს“, სახელს „ბერიკას“ ხოლო მისი ვაჟიშვილის სახელს -

„აბულავრადს“. თუმცა, ზემოთ ნახსენებ ჯვარისმამა დანიელ ნიქოზელის ერთ-ერთ (94) იერუსალიმურ აღაპში დასახელებულია „გოხასძე ელემპია“, რომელიც, XV ს. 10-იანი წლებით თარიღდება⁶.

წარწერის დანარჩენი „ორიგინალური“ გრაფემების წაკითხვა ადვილადაა შესაძლებელი და წარწერა შემდეგი შინაარსის იქნება:

გ(ო)ც(ა)სძეს ბეც

(ი)კასა შ(ეიწყალ)ე ღ(მერთმა)ნ

შ(ი)სა შვილსა

აბ(ო)ლვც[რ?](ა)დ(ი)სა

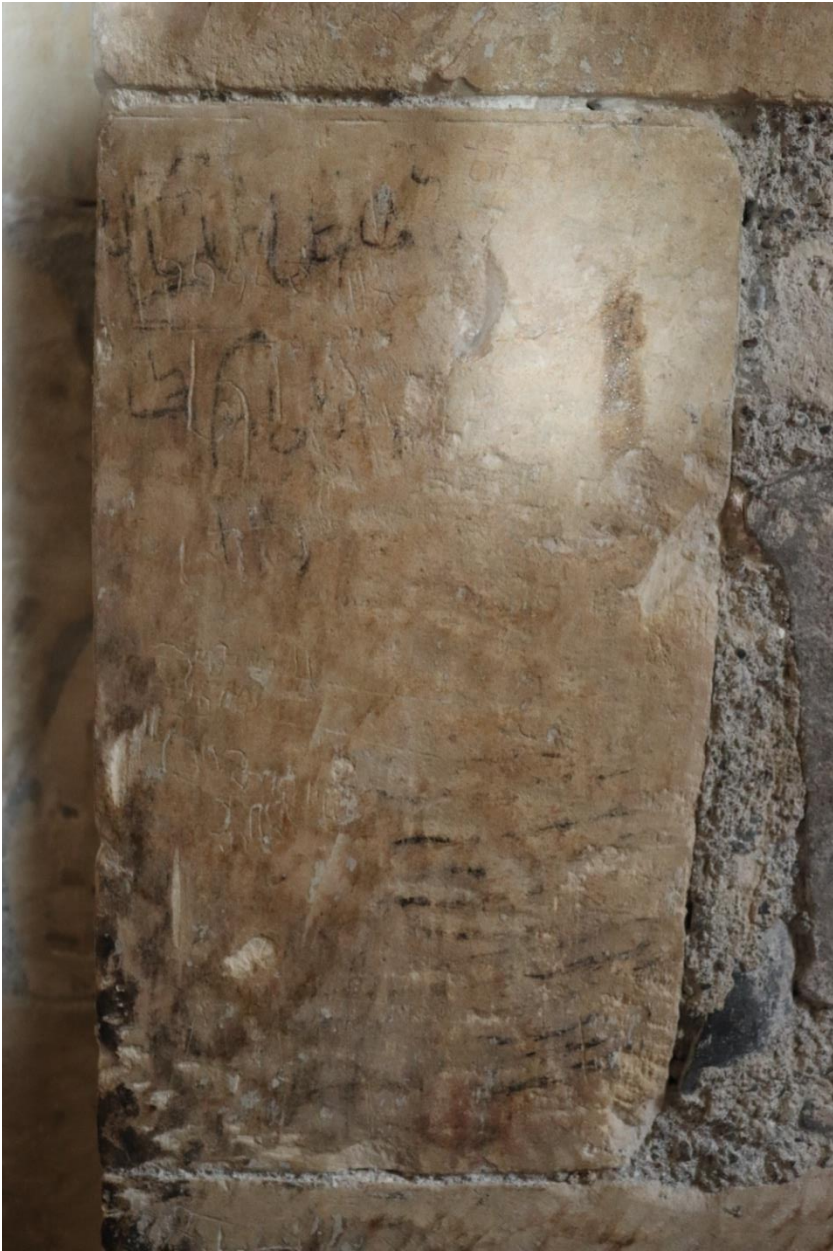
შ(ეიწყალ)ე ღმერთმან

წარწერის მარჯვნივ მთელ სიგრძეზე შავი საღებავით მიხატულია საერო პირი, რომელიც გამორიცხული არ არის წარწერაში მოხსენიებული გოხასძე ბეხიკა იყოს, აღაპით ცნობილი ელემპიას ოჯახის წევრი, ან ახლო ნათესავი. თუ ასეა, გოხასძე ბეხიკას წარწერა XV საუკუნეს არ უნდა გასცდეს. აღსანიშნავია, რომ წარწერას დაზიანება არ აქვს და მთლიანობაში იკითხება. სამაგიეროდ მის მარჯვნივ ნახატზე მთელი სახე დაზიანებული და ატკეჩილია საჭრეთელის თუ სხვა მსგავსი

ბასრი საგნით. საკუროთხევლის შიდა მარცხენა სვეტის კუთხის ქვაზე ჩანს რამდენიმე ნუსხა-ხუცური და ასომთავრული წარწერის კვალი. ერთი შავი საღებავითაა შესრულებული (სამ სტრიქონად), რომლის მეორე და მესამე სტრიქონები ნაკაწრ წარწერებზეა ზემოდან გადაწერილი.

⁶ელენე მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVI სს.), გვ. 77, 153.

შავი საღებავით შესრულებულ წარწერაში ირჩევა ზოგიერთი სიტყვა, მაგრამ მთლიანობაში წარწერა მიმქრალეებულია და ვერ იკითხება:

შ(ეიწყალ)ე ნს...სკო

დ(ა)ნი(ე)ლი?

ა(მი)ნ

ქვის ზედა ნაწილში ორ თუ სამ სტრიქონად, ზემოდან ქვემოთ, ნაკაწრი ასომთავრული გრაფემების წყება მეორდება:

ლ ლ ლ ლ

კ კ კ კ

კ(ირილ)ე?

ქვის ქვემო, მარცხენა ნაპირში ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ოთხსტრიქონიანი წარწერის კვალია:

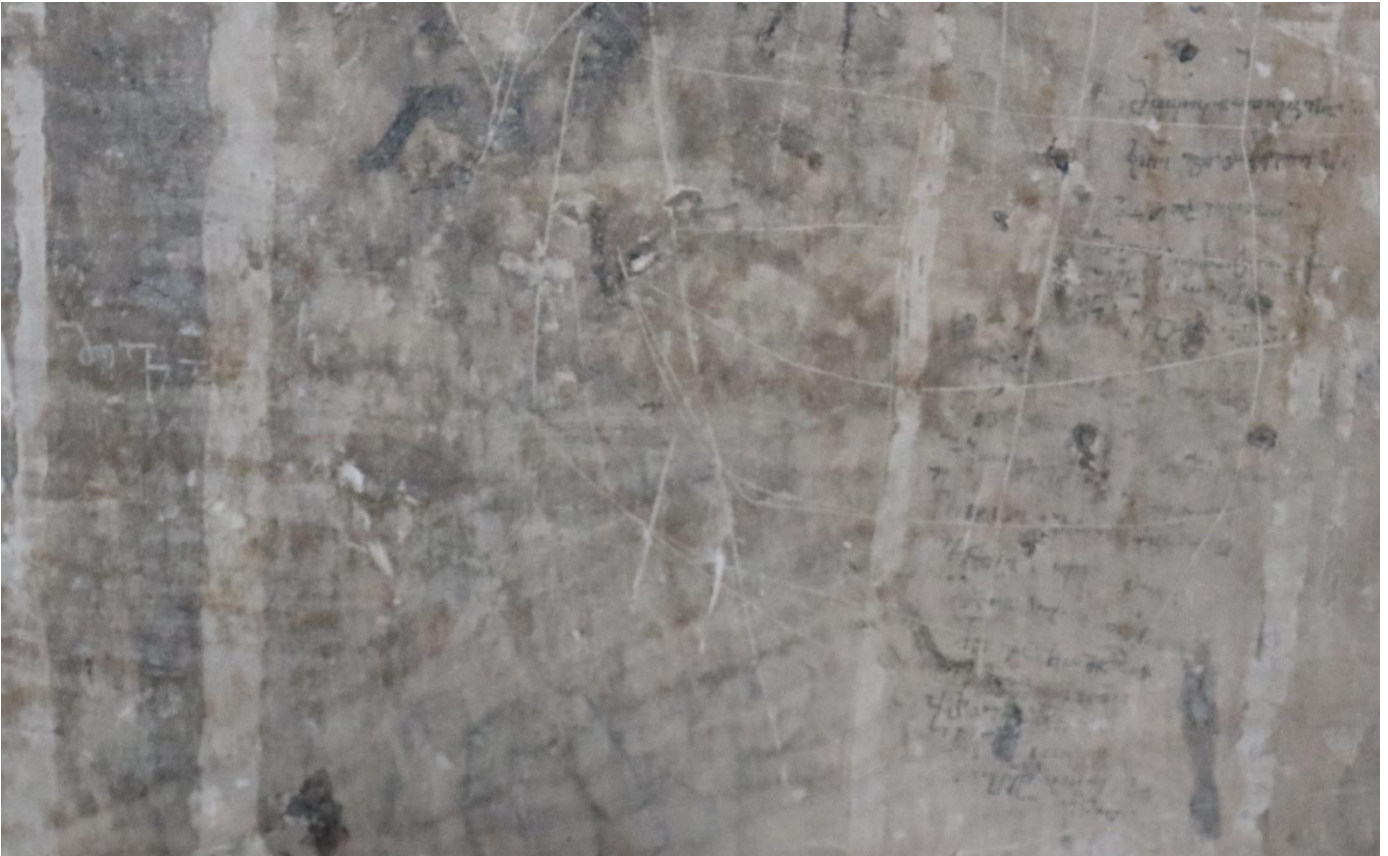
დ...ლ

შ(ეიწყალ)ენ მი(სი)?

...ემ

ღ ღ(მერთმა)ნ

სამკვეთლოში

სამკვეთლოს შესასვლელში სვეტის ჩრდილოეთით წრეების, ჯვრის და მზის გამოსახულებაა.

საკურთხევლის შიგნით კარნიზის თაღის ჩრდილოეთ მხარეს სვეტზე მიწიდან 0,7 იატაკიდან მესამე ლოდზე, თაღის დასავლეთ ბურჯზე. შავი საღებავით შესრულებული ნუსხური წარწერაა, 18 თუ 19 სტრიქონი, იკითხება წარწერის დასაწყისი პირველი-მესამესტრიქონები. წარწერის მარცხენა და ბოლო ნაწილები დაზიანებული და მიმქრალეულია და შინაარსი ბუნდოვანია, სავარაუდოდ, ღვთისმშობლისადმი სავედრებელი ლოცვაა:

„მ ო წ ყ ა ლ ე ბ ი ს ა

კ ა რ ი გ ა გ ....ე ...

კ ...თლ

ღ ...შ

რ .....

.....

მოწყალებისა

კარი გაგ[ვიდ]ე.

კ[ურთხეულ]ო

ღ[ვთისმ]შ[ობლო]

რ[ათა]....

მთავარანგელოზის ტაძრის წარწერები

ტაძრის დასავლეთ ფასადის ⁷ უკიდურეს მარცხენა მხარეს ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგის რელიეფური გამოსახულებაა. აქ ორიგინალური ის არის, რომ გველემპი წმ. გიორგის ფეხებთან კი არა მის ზურგსუკანაა.

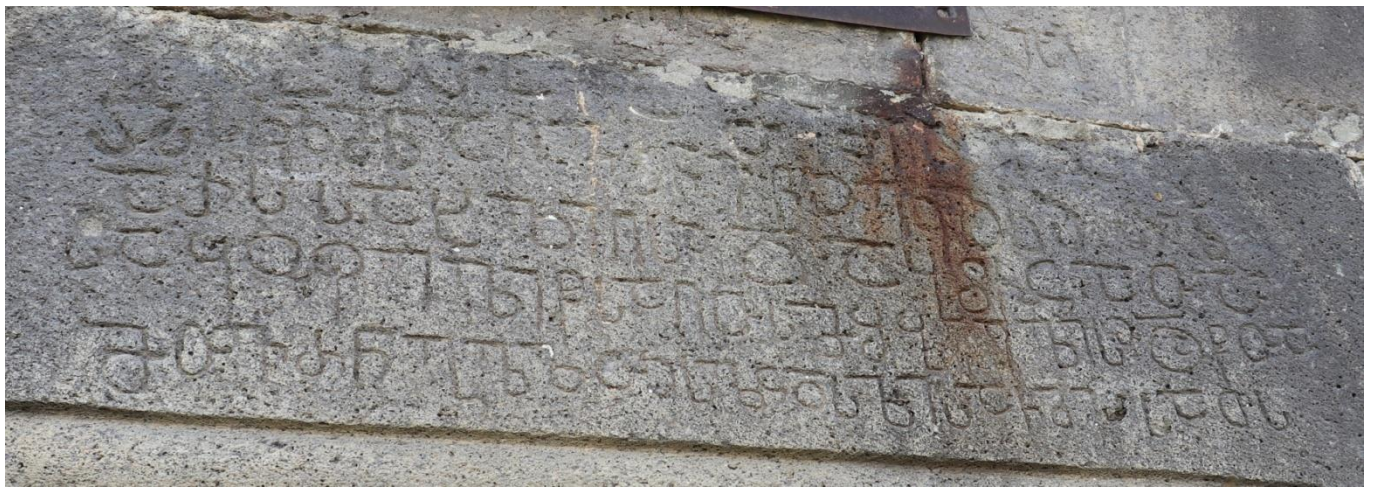
დასავლეთის კარიბჭის თავზე, მიწიდან დაახლ. 2,5 მეტრის სიმაღლეზე გამოსახულია ასომთავრული წარწერა. გრაფემების მაქს. 7,5 სმ, მინ. 7 სმ.

დაზიანებები: 1) 1 სტრიქონის გრაფემების ზემო ნაწილი დაფარულია შელესილობით, რის გამოც პირველი ოთხი გრაფემის ზედა ნაწილები დაზიანებულია. 2) მეორე სტრიქონის ცენტრალურ ნაწილში გრაფემების „აღ“ და „ნეს“ შორის ქვა გათხელებულია და წარწერა ნაკლებად ჩანს თუმცა,

სიტყვის სრულად წაკითხვას ხელს არ უშლის.

გამოცემები: ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში, გვ.134; M. Brosset, VI.p. 54; Г. Садзгелов-Ивериели, стр. 11; ნ. შოშიაშვილი, გვ. 187.

„ქ. ს(ა)ხ(ე)ლ(ი)თა ღ(მრთისაით)ა მე მ(ი)ქ(ა)ელ
 ნ(ი)ქ(ო)ზ(ელ) ებისკ(ოპო)ზმ(ა)ნ აღვ(ა)
 შ(ე)ნე წ(მინდა)ი ეკლ(ეს)იაირ(ომე)ლ
 არს სახლი ღ(მრთი)საი და ბჭეი ცათა
 საყოფელი წ(მინდი)სა ღ(მრ)თ(ი)სმშ(ო)ბელის(ა)ი და წ(მინდა)თა
 მთ(ა)ვ(ა)რ(ა)ნგ(ე)ლოზთ(ა)ი, ს(ა)ლ(ო)ც(ველა)დ ს(უ)ლისა ჩ(ე)მისათ(ყ)ს“.

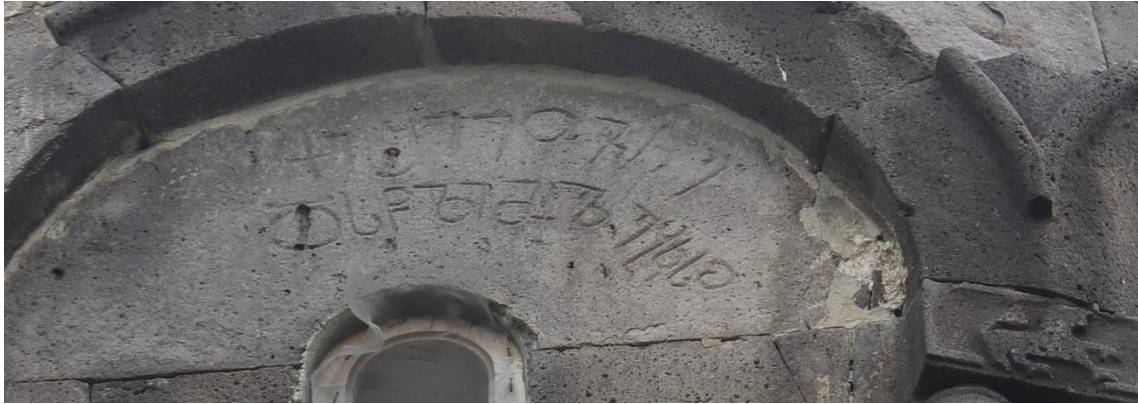
⁷ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობის მე-5 ტომში, ამ ადგილას ჩრდილოეთი ფასადია მითითებული, [საქართველოს (V), 1990:68]

კარიბჭის თავზე ზემოხსენებული წარწერის ზემოთ, თუნუქის მიჭედებული ფილის ქვეშ ჩანს ასომთავრული წარწერის კვალი, რამდენიმე გრაფემით: „ისი“.

გუმბათის დასავლეთ ნაწილში სარკმლის „წარბზე“ ნახევარწრიული ასომთავრული წარწერა:

ქე შე იოვნე
დსწლი მლ ეპკსა

ქრისტე შეიწყალე იოვანე
დისწული მიქელ ეპისკოპოსისაჲ

გამოცემები: ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში, გვ.134; M. Brosset, VI.p. 54; Г. Садзагелов-Ивериელი, стр. 10; ნ. შოშიაშვილი, გვ. 186.

ტაძრის გუმბათის სამხრეთ მხარეს, სარკმლის თავზე „წარბის“ ქვემოთ 5 სტრიქონიანი დახვეწილი ასომთავრული წარწერაა, პირველ სტრიქონის მარჯვენა ნაწილში „დონში“ „ანია“ ჩასმული, რაც ქართული ასომთავრული წარწერებისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა, მაგრამ ქვის ცენტრალურ ნაწილში, როგორც

ჩანს წყალია ნადენი და ქვა ატკეცილია. წარწერის დანარჩენი ნაწილები კარგად იკითხება (წარწერა შეუსწავლეღია):

ქ(რისტე)

შ(ეიწყალ)ე.....დაანკ

ჯ .....შე

ნ .....ე

შვ(ი)ლ(ნი) .....დზ

ნი მ(ი)ს(ნი) .....ა(მინ)ნ

აღმოსავლეთის მკლავის კარიბჭის მარჯვენა მხარეს ორსტრიქონიანი წარწერა: ქ(რისტე)ე შ(ეიწყალ)ე ო..რა?

ქვემო ნიქოზის მცირე (წმინდა გიორგის) ეკლესია

ტაძრის აღმოსავლეთ კედელზე, ცენტრალურ ნაწილში, წითელ ქვაზე, ღრმად ნაკვეთი ორსტრიქონიანი წარწერაა (წარწერა შეუსწავლელია):

ქ ბჳრ ქე შე

კი

(ქ(რისტე) ბ(ა)კ(უ)რ ქე(?) შ(ეიწყალ)ე)

კ(ათალიკოს)ი?

არ გამოვრიცხავთ, რომ დაქარაგმებული „ქე“ გვარი იყოს.

ტაძრის სამხრეთი სარკმლის წარბზე, მარცხენა მხარეს ჩანს გრაფემების: „მ“ და „ე“-ს და მცირე მოცულობის ჯვრის კვალი.

ზემო და ქვემო ნიქოზის ეპიტაფიები

ეპიტაფიები ღვთაების ტაძრის ეზოში

საფლავის ეპიტაფია ტაძრის აღმოსავლეთის კედლის ცენტრალურ ნაწილში მთავარი შესასვლელის მარჯვნივ:

*„განისვენებს მღვდლის ამალეების სობოროს ილარიონ ეფრემის ძე კასრაძე
დაიბადა მაისს 1847 წ.*

გარდაიცვალა 5 თებერვალს 1901 წ.

ჩრდილოეთი კედლის ძირში ორი საფლავი გვერდიგვერდ, სავარაუდოდ, მეუღლეები არიან:

*„ამა საფლავსა შინა მდებარე გვამი დავით ლომსაძისა სიყრმიდან ვიყავ მორჩილი წმინდისა ღვთაებისა და
გარდავიცვალე უშვილოთ ნსა (=50) წლისა წამკითხველნო გვედრები შენდობისათვის ჩყო (=1860 წ.)*

*„ამა საფლავსა მდებარე ვარ დავით ლომსაძის მეუღლე ბარბარე, ვიყავ უშვილო დავტოვე სამი
მაზლისწული, ღმერთო კარგად შემინდე, აღვსრულდი ჩყობ (=1872 წ.) წელს აგვისტოს იბ (=12) დღესა“*

ეპისკოპოსის სასახლის დასავლეთ კედელთან ორი საფლავი-ქვაჯვარი: წარწერის სიგანე 0,32, სიგრძე 0,22

ეპიტაფიები ტაძრის შიგნით

ტაძრის გამოსასვლელთან სამხრეთის კედლის ძირში ოთხივე კუთხეს ორნამენტური საფლავის ქვა, სიგრძით დაახლ 1,20, სიგანით 0,70 ,5 თუ 6 სტრიქონიანი მხედრული წარწერით, (ორჩევა წარწერის ფრაგმენტები: „ყოველი მსოფლიო (?)... ქართლის დედოფალმან...“

ნინო ელიზბარ შერვაშიძის საფლავი საკურთხეველის წინ, დასავლეთით დაახლ. 1 მეტრის მოშორებით.

„მომიხსენიე უფალო ოდეს მოხვიდე სუფევისა შენისა

ამა ლოდსა ქვესე მდებარე მხევალი შენი

კნენა თ. ზაქარია ბესარიონის ძე

ფავლენიშვილისა ნინო

ასული თ ელიზბარ შერვაშიძისა

დაიბადა 1849 წ.

გარდაიცვალა 1916 წ (7 მარტს).

ჩრდილო კედლის ძირში სოლომონ იასეს ძე ფავლენოვი.

ი. მეგრელიძის წაკითხვით:

„ქვეშე მდებარებს გვამი თავადის

სოლომონ (იასეს ძის ფავლენოვის (.))

შენდობა მიბრძანეთ (.))გარდავიცვალე

იე რიცხვსა ჩყო“

(=15 (თვე?) 1880)⁸ [მეგრელიძე, 1984:151].

ტაძრის ცენტრ. ნაწილში სამი საფლავია: 1) კნენა ელენე ქაიხოსროს ას. ფავლენიშვილის (1809-1898):

„მომიხსენიე მე უფალო

ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა

მე მხევალი შენი

⁸ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში, გვ.151.

კნეინა

ელენე ქაიხოსროს ასული ფავლენიშვილისა

1809 წ. – 1899 წ. იანვრის 25სა“.

ზემოხსენებული საფლავის ჩრდილოეთით - საფლავის ეპიტაფიის ქართული ნაწილი დაზიანებულია, თუმცა, რუსულ ტექსტთან შეჯერებით სრული შინაარსი დგინდება

მეგლსა ამისა ქუეშე განის(ვენებს)

გუამი თა(ვად) სვიმონ სოლომონის ძე .....

..... მარიამ ფავლენოვისა, ასულისა

მაჩაბლისა ოცდაცხრის წლის

ჩჳპე-ს კათათვის ბ დღესა

Здeсь покоится прах супруга князя

Семена Соломоновича Павленова Мария

урождения кн. Михайла Мачабели

сконч. 2-го юлия 1885 г. на 29 гю годую

ანუ, საფლავი ეკუთვნის სიმონ სოლომონის ძე ფავლენიშვილის მეუღლეს მარიამს, რომელიც, თავის მხრივ მიხეილ მაჩაბლის ასული ყოფილა. იგი 1885 წლის 2 ივნისს, 29 წლის ასაკში გარდაცვლილა.

აქვეა მარიამ მაჩაბლის ასულის საფლავი, რომელიც ასევე ადრეულ ასაკში, 1831 წლის 15 ივლისს გარდაცვლილა. ეპიტაფია ასე იკითხება:

„საფლავსა ამას მდებარე

ვარ მაჩაბლისა ასული

სახელწოდებით მარიამ

მსწრაფლ ამა სოფლით გასული

აღმფხვდა საწუთრომ უძეოთ

არ მყვა ძე არცა ასული

და გთხოვთ წამკითხველთა მე

მიბრძანოთ შენდობა ჟესთა ასული

ჩჳ-ზ-იე-ლა (ე. ი. 1831 წლის 15 ივლისს).

აღნიშნული წარწერის დასავლეთით კაპიტანი გიორგი ფავლენოვია(ფავლენიშვილი)(1844-1883)დაკრძალული.

Капитанъ Князь Георгій Соломонович

Павленов, родился 1-го августа 1844 го года,

скончался 12-го февраля 1883-го года“.

ნიქოზის ღვთაების სახელობის ტაძარში შემორჩენილია ზემოხსენებული სიმონ და გიორგის მამის - სოლომონ იასეს ძე ფავლენიშვილის საფლავი, იგი 1860 წელს გარდაცვლილა:

„ამა მეგლსა ქვესე მდებარეობს გვამი თავადის

სოლომონ იასეს ძე ფავლენოვისა

შენდობა მიბრძანეთ, გარდაცვალე

ბულსა ნოემბრის იე რიცხვსა ჩჳდ“

საფლავები მთავარანგელოზის ტაძრის ეზოში

1. ტაძრის დასავლეთ კედელთან კარიბჭის მარჯვნივ საფლავია, რომლის ეპიტაფიაშიც ვკითხულობთ:

„საფლავსა ამას მდებარე მეუღლე აღმდგენელის იმ 1500 წ. და ამ ეკლესიის მღვ. იოა (იოანე) დავიდოვის ეფეიოს ას. ხოლერით ტანჯვით უძეოთ გარდავ. 1892 წ. შობ (შობითგან) 31 წ.“

ე. ი. ფოფოღია ყოფილა მღვდელ იოანე დავიდოვის მეუღლე, რომელიც ღვთაების ტაძრის ჩრდილო კედელზე ტაძრის აღმდგენელთა შორის იხსენიება. ქალბატონი გარდაცვლილა ქოლერის ეპიდემიით 31 წლის ასაკში. ცნობილია, რომ გორის მაზრაში 1892 წელს მართლაც მძვინვარებდა ქოლერის ეპიდემია და მომაკვდინებელმა სენმა უამრავი მაცხოვრებელი შეიწირა.

2. ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლ. 10 მ. საფლავზე აღმართული ქვა-ჯვარია, ცენტრში ორი ადამიანის გამოსახულებით.

ქვა-ჯვარზე შემორჩენილი ეპიტაფია ძლიერ არის დაზიანებული, თუმცა, ერთი ნაწილი მაინც იკითხება. ჩრდ. მხარეს: „მომიხსენიე უფალო ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა ვარ მე კვეე .....

დასავ. მხრიდან: „მომიხსენიე უფალო ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა ანდრია გიორგის ძე კორაშვილი...

3. საფლავი ტაძრის სამხრეთით, დაახლ. 8 მ-ის დაშორებით. საფლავის ქვის სამხრეთ მხარეს ამოკვეთილია ჯვარი. ეპიტაფია: „მომიხსენიე უფალო ამა საფლავსა ქვეშე მდებარე ვარ დედა თამარ ..სვე ..ძიაშვილი სამარის ვარ მხილველნო გვედრებით შენდობა მადირსეთ წლსა ვბ (=32), ჩყნგ (=1853 წ.)

4. საფლავი ტაძრის სამხრეთით, დაახლ. 7 მ-ის მანძილზე. ეპიტაფია: „მომიხსენიე უფალო მე საუფლოსა მდებარე ივანე ტურაშვილის მეუღლე ქეთევანი გიორგის, აღმკითხველნო გთხოვთ შენდობას, ჩყბ (=1862 წ.)

5. საფლავი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლ. 10 მ-ის დაშორებით.

ეპიტაფიის აღმოსავლ. მხარის წარწერა: „ეცადნენ ვეღარ მიშველეს ჩემზედ აიღეს ხელია, ვარ თამარ წყალობას მჭედლიძის მეუღლე და ასული მამაგ (წარწერა გრძელდება დასავლეთის მხარეს) ულაშვილის აღვესრულე ჩყპვ (=1886 წ.) წელსა მკათათვის ... დღესა მკითხველნო შენდობა მიბრძანეთ“

6. საფლავი ტაძრიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლ. 11 მეტრში.

ეპიტაფიის აღმ. მხარე: „დედმამა დგინ... გულია, ეცადნენ ვეღარ მიშველეს ჩემზე აიღეს ხელია, ჩამიტანეს შავ მიწაში სამარის საშინელია, დამრჩა ყმაწვილი ქმარი და დედმამა, რძალო ტირილიც ძნელია, დავრჩი ამასა ...

დასავლ. მხარე ძლიერ დაზიანებულია: „ამა დღესა საფლავის ...

ზემო ნიქოზის მთავარანგელოზის ტაძრის ეზოში სხვა საფლავებიც არის შემორჩენილი, რომლებზეც წარწერებია დატანილი. ეპიტაფიები ძირითადად მეცხრამეტე საუკუნის ბოლოს, ან მეოცე საუკუნის დასაწყისშია შესრულებული.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ალიმზარაშვილი, ი. (2021). *შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველი ოცწლეულის პირველი რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით*. გორი: გორის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- გოგოლაძე, თ., გელაშვილი, ი. (2021). დღემდე უცნობი წარწერა ნიქოზში“. *ჟურნალი „ისტორიანი“*. #3(120).
- დოლიძე, ი. (1974). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. V. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.
- დოლიძე, ი. (1981). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VII. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.
- დოლიძე, ი. (1984). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VIII. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.
- თაბუაშვილი, თ. (2013). *ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი)*. თბ.
- კაკაბაძე, ს. (1913). *თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის*. ტფ.
- კაკაბაძე, ს. (1925). საფასეს ისტორიისათვის საქართველოში. „*საისტორიო მოამბე*“, I. ტფ.
- კაკაბაძე, ს. (1913). *ისტორიული საბუთები*. სარგის კაკაბაძის გამოცემა. წიგნი IV. ტფ.
- ლორთქიფანიძე, ი. (1947). საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*. ტ. XIV_B. თბ.
- მამისთვალიშვილი, ე. (2010). *საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVIII სს.)*. თბ.
- მეგრელიძე, ი. (1984). *სიძველეები ლიახვის ხეობაში*. თბ.
- მეტრეველი, ე. (1962). *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიიდან*. თბ.
- ჟორდანიას, თ. (2004). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და ახლად გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, ტ. I. თბ.
- საქართველოს... (1990). *საქართველოს ისტორიის და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*. ტ. 5. თბ.
- სოსიაშვილი, გ. (2008). *საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან*. თბ.
- სოსიაშვილი, გ. (2010-2013). ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთა. *კრებული ზურაბ პაპასქირი-60. ჟამთააღმწელობა ჭემშირტების მეტყველება არს*“. თბ.
- სოსიაშვილი, გ. (2018). ფავლენიშვილების ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი. *შრომები, XIII*. თბ.
- სურგულაძე, მ., აბაშიძე, თ. (2016). *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*. ტომი შეადგინა და ქართული ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა მ. სურგულაძემ, სპარსული ტექსტები მოამზადა თამაზ აბაშიძე. ტ. IV. თბ.
- შოშიაშვილი, ნ. (1980). *ქართული წარწერების კორპუსი*. ლაპიდარული წარწერები, I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-XII სს). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ.
- ხუციშვილი, ნ. (2006). *იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში*. თბ.
- ჯიქია, ს., შენგელია, ნ. (2009). *1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი*. წიგნი I. ოსმალური ტესტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილიებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. თბ.

- mamistvalishvili, e. (2010). *sakartvelo-ierusalimis urtiertobis ist'oriidan (XVI-XVIIss.)*. [From the history of Georgian-Jerusalem relations (XVI-XVII centuries)]. Tb.
- megrelidze, i. (1984). *sidzveleebi liakhvis kheobashi*. [Antiquities in Liakhvi gorge]. Tb.
- met'reveli, e. (1962). *masalebi ierusalimis kartuli k'oloniiis ist'oriidan*. [Materials from the history of the Georgian colony in Jerusalem]. Tb.
- zhordania, t. (2004). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa*. shek'rebili, kronologiurad dats'qobili, akhsnili da akhlad gamotsemuli t. zhordanias mier, t'. I. [Chronicles and other material on the history of Georgia. Assembled, chronologically arranged, explained and newly published t. By Jordania, t. I]. Tb.
- sakartvelos... (1990). *sakartvelos ist'oriis da k'ult'uris dzeqlta aghts'eriloba*. [Description of historical and cultural monuments of Georgia]. T. 5. Tb.
- sosiashvili, g. (2008). *sakartvelos ts'archinebul gvarta ist'oriidan*. [From the history of excellent families of Georgia]. Tb.
- sosiashvili, g. (2010-2013). nikozis ep'arkiis urtiertoba ierusalimis jvris monast'erta. *k'rebuli zurab p'ap'askiri-60. zhamtaaghmts'eloba ch'eshmarit'ebis met'qveleba ars*. [Relations of the Diocese of Nicosia with the Monasteries of the Cross in Jerusalem. Collection Zurab Papaskiri-60. "Chronology is the word of truth."]Tb.
- sosiashvili, g. (2018). pavlenishvilebis urtiertoba ierusalimis jvris monast'ertan ivane javakhishvilis sakhelobis tbilisis sakhelmts'ipo universit'et'is humanit'arul metsnierebata pak'ult'et'i, *sakartvelos ist'oriis inst'it'ut'i. shromebi, XIII*. [The relationship of the Pavlenishvilis with the Jvari Monastery in Jerusalem Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Georgian Institute of History. Works, XIII]. Tb.
- surguladze, m., abashidze, t. (2016). *kartuli ist'oriuli sabutebis k'orp'usi*. t'omi sheadgina da kartuli t'ekst'ebi gamosatseemad moamzada m. surguladzem, sp'arsuli t'ekst'ebi moamzada tamaz abashidze. [Corpus of Georgian historical documents]. Compiled the volume and prepared Georgian texts for publication by M. Surguladze prepared Persian texts for Tamaz Abashidze. T. IV. Tb.
- shoshiashvili, n. (1980). *kartuli ts'arts'erebis k'orp'usi*. lap'idaruli ts'arts'erebi, I. aghmosavlet da samkhret sakartvelo (V-XIss). sheadgina da gamosatseemad moamzada n. Shoshiashvilma [Corpus of Georgian inscriptions]. Lapidary inscriptions, I. Eastern and Southern Georgia (V-XI centuries). Compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili. Tb.
- khutsishvili, n. (2006). *ierusalimis jvris monast'ris mits'atmplobeloba sakartveloshi*. [Land ownership of the Monastery of the Cross in Jerusalem in Georgia]. Tb.
- jikia, s., shengelia, n. (2009). *1728 ts'lis tbilisis vilaietis didi davtari*. ts'igni I. osmaluri t'est'i kartuli targmanit, shesavlit, gamok'vlevita da paksimiliebit gamosatseemad moamzades ak'ad. sergi jikiam da p'rop. nodar shengeliam. [The Great Book of 1728 Tbilisi Vilayet]. Book I. The Ottoman Test was prepared for publication with Georgian translation, introduction, research and facsimiles by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengelia. Tb.
- Mepisashvili, R., Cincadze, V. (1975). *Arkitektura nagornoj chasti istoricheskoy provincii Gruzii (შიდა კარლი)*. [The architecture of the mountainous part of the historical province of Georgia (Shida Kartli)]. TB.
- Sadzagelov-Iverieli, G. (1896). *Opisanie Nikozskoj Mihajlo-Arhangel'skoj cerkvi v' kartalinii. Pribavlenie duhovnomu vestniku gruzinskogo jegzarhata. 15 oktjabrja 1896 g. #20*. [Description of the Nikozskaya Archangel Michael Church in Kartalinia. Adding the Georgian exarchate to the spiritual messenger. October 15, 1896 # 20].

- Svod, (1893). *Svod statisticheskikh dannyh o naselenii Zakavkazskogo kraja izvlechjonnyh iz posemejnyh ospiskov 1886 g. Tiflisskaja gubernija, Goriskij uezd.* [A set of statistical data on the population of the Transcaucasian Territory extracted from the family lists of 1886 Tiflis province, Gori district]. Tiflis.
- Uvarova, (1904). Kavkaz', Racha, Gorijskij uezd', Gory Osetij, Pshavija, Hevsuretija i Svanetija. *Putevyja zamytki Grafirii Uvarovoj, chast' III.* [Caucasus, Racha, Gori district, Ossetia Mountains, Pshavia, Khevsureti and Svaneti. *Traveling locks of Countess Uvarova, part III*]. Moscow.
- Brosset, M. (1851). *Rapports sur un voyage archeologicue dans la Georgie et dans l' Armenie, exsecute en 1847-1848. SPB. VI.* [*Reports of an archaeological trip to Georgia and Armenia, carried out in 1847-1848. SPB. VI.*].

GEORGIAN MUHAJIRS' DESCENDANTS LIVING IN DÜZCE REGION
(THEIR LINGUAL AND ETHNIC IDENTITY)

დუზჯეს რეგიონში მცხოვრებ მუჰაჯირ ქართველთა შთამომავლების
სოფლები და ენობრივ-ეთნიკური იდენტობა

MAKA SALIA-BEŞİROĞLU

Professor, PhD of Philology,
Düzce Üniversitesi, Düzce, Turkey
makasalia@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-5691-9508>

FEVZI ÇELEBI

Professor, PhD of Philology,
Düzce Üniversitesi, Düzce, Turkey
fevzi_celebi@hotmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2347-6197>

Abstract

In our article we review a Georgian lingual and ethnic identity of the Georgian Muhajirs' descendants in Düzce, Turkey. All the research materials are obtained by us during the linguistic field works in Turkey, Düzce and Sakarya region. In the article, all the Illustrative phrases in Georgian are transcribed with specific Latin based transcription for Ibero-Caucasian Languages.

The most part of Muhajir Georgians' Düzce descendants have preserved the Georgian ethnical self-concept. Due to the code switching process going on during 140 years the historical mother tongue is only spoken by the older generation; their knowledge of the Turkish language is mostly poor. The people of middle generation are usually bilingual speaking both Georgian and Turkish. The younger generation speaks only Turkish, which they consider more prestigious than the mother tongue of their ancestors.

Based on our data, the identity of ethnic Georgians' new generation is determined by the Turkish citizenship: one part of Muhajirs consider themselves "Turkish". Such self-concept is conditioned by their free integration into the Turkish state through the Turkish language. Those who consider themselves Turkish are well aware of their Georgian origin.

Key-words: Georgians, Muhajirs, Turkey, Georgia, Düzce

მაკა სალია-ბეშიროდლუ

პროფესორი, ფილოლოგიის დოქტორი,

დუზჯეს უნივერსიტეტი,

დუზჯე, თურქეთი

makasalia@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-5691-9508>

ფევი ჩელეზი

პროფესორი, ფილოლოგიის დოქტორი,

დუზჯეს უნივერსიტეტი,

დუზჯე, თურქეთი

fevzi_celebi@hotmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2347-6197>

აბსტრაქტი

ჩვენს სტატიაში განხილულია დუზჯეში (თურქეთი) მცხოვრებ ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების ქართული ენობრივ-ეთნიკური იდენტობის თავისებურებანი. მონაცემები შეკრებილია ჩვენ მიერ, 2021 წლის აპრილ-მაისში, დუზჯეს და საქარიას რეგიონებში საველე-საენათმეცნიერო ექსპედიციის შედეგად. ყველა საილუსტრაციო ფრაზა წარმოდგენილია საგანგებო ტრანსკრიფციით, რომელიც შექმნილია ლათინურ გრაფიკაზე დაყრდნობით, იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის.

დუზჯეში მცხოვრებ ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლებს, მეტწილად კარგად აქვთ დაცული ქართული ენობრივ-ეთნიკური თვითშეგნება. თუმცა, ქართულ და თურქულ სამეტყველო კოდთა 140 წლიანი შერევა-აღრევის გამო, დედაენა შემოინახა ძირითადად უფროსმა თაობამ. საშუალო თაობა უმეტესად, მთლიანად ორენოვანია: თანაბრად ფლობს როგორც ქართულ, ისე - თურქულ ენას. ახალგაზრდა თაობა უკვე სავსებით თურქულად მეტყველებს. თურქულ ენას ისინი გაცილებით უფრო პრესტიჟულად მიიჩნევენ, ვიდრე წინაპართა დედაენას.

ჩვენი მონაცემების მიხედვით, დუზჯეში მცხოვრებ ქართველ მუჰაჯირთა შთამომავლების ახალგაზრდა თაობის იდენტობაზე დიდ გავლენას ახდენს თურქეთის მოქალაქეობა - მათი ერთი ნაწილი თავს „თურქად“ მიიჩნევს იმიტომ, რომ დაიბადა, გაიზარდა თურქეთში, ინტეგრირებულია თურქულ საზოგადოებრიობაში თურქული ენის მეშვეობით და ა.შ. თუმცა იმავდროულად, არ ივიწყებს ქართულ ფესვებსაც.

საკვანძო სიტყვები: ქართველები, მუჰაჯირები, თურქეთი, საქართველო, დუზჯე

Introduction

Georgian population's migration to Turkey in the 19th century, known as **Muhažiroba** or Muhajir migration is considered as one of the greatest tragedies in the history of Georgia. Since then, that problem has never lost its urgency and the Georgian public has always taken lively interest in the fate of Georgian Muhajirs living in a foreign country. Moreover, Mujajiroba cannot be seen as only a Georgian tragedy, but it concerns the entire Caucasian region.

The issue of Muhajir migration is interesting from many perspectives – political, historical, ethnographic and linguistic. Hence, with time this event is gaining increasing interest and attention.

For a long time, the topic of Muhajir migration had been considered taboo. The existing circumstances did not allow for a careful examination of that issue. However, notwithstanding the great historical barriers, Georgians did not lose faith and hope that one day they would reunite to share the pain they had endured for centuries. Despite the difficulties, a number of Georgian and foreign scholars (M. Arif, E. Dalegio D'Alesio, P. Magnarella, Z. Chichinadze, G. Kazbegi, Sh. Putkaradze, T. Putkaradze, R. Topchishvili, I. Ghutidze, I. Rachvelishvili and others) still wrote works, studies and articles, published in the Georgian press during 19th-20th centuries, about the life of Georgians scattered throughout Turkey.

There is a variety of information regarding the places Georgians settled in Turkey. It is generally known that they chose the places with forests, water and beautiful scenery, which reminded them of Georgia. **Düzce Province** in the Black Sea region was one of such places. It consists of eight districts. Although Düzce lies on the lowland area (as its name indicates), the descendants of Georgian Muhajirs live in upland villages, the places with mountains and lots of trees, which look like their native Achara – their Georgia.

Methods

From 6th to 18th April and 9th to 17th May 2021, during the linguistic field works arranged in the West Black Sea coast of the Republic of Turkey – in the provinces Sakarya, Düzce and Zonguldak – we recorded many different stories from Georgian Muhajirs' descendants. They told us about their ancestors' adventures in the period when they were banished from their native country and had to settle down in the Ottoman Empire. It is remarkable that some of the narratives mostly coincide with the events in the history of Muhajirs (1877-1882), which are supported by historical evidence.

Results and Discussion

1. Düzce Region and Its Georgian Settlers (General Overview)

The districts of Düzce Province are **Akçakoca**, **Yığılca**, **Cumayeri**, **Çilimli**, **Gölyaka**, **Muncurlu**, **Kaynaşlı** and **Düzce**, which is the central district.

According to historical documents, in 1918 the total number of Düzce population made 60200. Among them were Turks (24723), Circassians (9813), Abazians (6914), Rumeli (4891),

(Crimean) Tartars (1242), Kurds (747), **the Laz and Gürcü (3225)**, gypsies (6405), Bosniaks (90) and Copts (705).

It is remarkable that the province was characterized by linguistic diversity, as, obviously, each ethnic group spoke its own language.

There are few Georgians residing in Düzce whose ancestors came there directly from Batumi or other parts of Achara - most of them at first arrived in Giresun or Ordu, and from there moved to Düzce, making it their home.

In his study, Professor Ali Ertuğrul discusses the historical data containing information about Düzce. The study also includes mention of the 1831 census data on the Laz and Gürcü inhabitants of Düzce, namely the village of Yığılca. Based on that data, a group of newcomers, who settled Kırık Köyü (Yığılca District), considered themselves Gürcü, but they, even the older generation, could not speak Georgian. Nor did they follow or remember any Georgian customs (Çelebi, 2018).

The documents drawn up in 1928 contain the following list of Georgian villages: Gürcü Hüseyin Ağa Köyü (Çilimli), Hamamüstü Gürcüler Köyü, Gürcü Asar Köyü, Gürcü Hisardere, Kirazlı Köyü.

In the center of Düzce, there is a mahalle, in the above documents mentioned by the name of **Gürcü Mahalles**. This place is still inhabited by many Georgian families and its old name is widely known.

Regarding the inhabitants of the villages of Akçakoca (Meseköyü and Laçna), the documents dated 1890, include mention of Georgians and Abazas, who had traveled from Batumi to Trabzon and further to Akçakoca.

The Georgian population of **Düzce Province** is mostly made of the descendants of Muhajirs who came from Keda, Khulo, Shuakhevi districts and Batumi.

Below are listed the villages inhabited by ethnic Georgians:

Düzce District: Aydınpınar (Achara)¹, Asar (Achara), Gölormanı (Achara), Doğanlı (Achara), Yeşilçam (Achara), Muncurlu (Achara – Shuakhevi, Khulo), Musababa (Achara – Shuakhevi), Fındıklı-Aksu (Achara), Çakırhacıbrahim (Achara), Çiftlikköy (Achara – Shuakhevi, Khulo), Şımşır (Achara).

Akçakoca District: Doğancılar (Achara), Esmahanım (Achara), Melenagaz (Achara – Batumi), Uğurlu (Achara), Çiçekpınar (Klarjeti – Nigali).

Çilimli District: Yesil Mahalle (Achara – Machakheli), Yeşiltepe (Achara), Mahırağa (Achara), Hızardere (Achara).

Gölyaka District: Hamamusti (Achara – Keda), Hacı Yaküp (Achara).

Yığılca District: Kırık (Achara).

The term “Georgian village” is conventionally used to refer to those villages where ethnic Georgians compose the majority of population. However, sometimes Gürcü narrators stress

---

¹According to the narrators, the names of localities indicated in brackets are the places from which the mentioned population arrived.

that their ancestors were the first to settle down in a certain village and Georgians were the only people living there, until they mixed with Turks. Gürcü Çiftlik is one of such villages.

2. Georgian villages in Düzce İli

Gürcü Çiftlik

is situated between Düzce and Yığılca. The settlers who had arrived from Georgia called the newly founded village Gürcü Çiftlik (a Georgian village/farm). According to the story of Selim Mahiroğlu, 80, who migrated to Turkey from the village of Maxo, Georgians sailed to Istanbul. A ship was waiting in Batumi with its anchor dropped near the beach for a month. During that period, those who wanted to leave Georgia, went on board, while others remained in Akho. The state had allotted land for newcomers in Adana, but they did not like that place and traveled to Düzce at their own expense. They liked the place and settled down there. Selim's father paid 60 pieces of gold for the land. Some of their relatives settled in İzmit and other villages, but, according to the narrator, they have remained in touch ever since.

Muncurlu.

40% of the population are Georgians. The village of Muncurlu consists of 5 districts (mahalles): Besni, Şapsi, Işık Mahallesi, Elmalık Mahallesi and Esas Merkez Mahallesi. The Georgians living in Muncurlu originally come from Ghorjomi, Shuakhevi and Chvani.

Çiftlikköy

is an Acharan village, whose inhabitants come from Shuakhevi, Akhaldaba, Keda, Chvana and Kobuleti. Their family names are: Mak'araže (Mak'araşvili), Beriže, K'obalaže, K'irxveli. According to Mahmud Merçan (K'obalaže), there are forty Georgian households: şirinoğlu, Cesteroğlu, Xilaže, Kokoloğlu (Karcivaže), Astanoğlu, Kobalaže and Karaabdoğlu among them.

Yeşiltepe

is 15 kilometers from Düzce. According to Tahsin Birinci, the population of his village are the people whose family names are Birincoğlu, Seidoğlu, Kasancoğlu, Karakosanoğlu, Kosanoğlu, and Savsetli. As the narrator remarks, these are nicknames of Georgian origin. "There are 106 households in the village of Iuzalti," he says, "We are Acharans, our fathers came from there." The names listed above are not real surnames, they are nicknames, which reveal their Georgian origin - each of them has its own "history".

Mahırağa

There are about 70 households in the village, and 20% of them are Georgian. According to Hussein Geladze (Kurd) his people are said to have come from Batumi, Achara. Their names are Geloğlu, Odabasoğlu, Cesteroğlu, Helimoğlu and Bairak.

Çiçekpınar

This village is situated in Akkoca İlçe, Düzce ili. Its population (about 80 households) do not speak Georgian.

Eften

is the name given to the surroundings of the village of Hamamüstü and Hacıyakup. The majority of Georgians living in Efteni come from the village of Tsoniarisi by the river Acharistskali. Speaking about their origin, they also mention Zegani, Keda, Zvare, Loda, Gulebi, Vani and other places. Nobody knows for sure when Georgians settled in Efteni. Migrants from Tsoniarisi are said to have inhabited this territory in 1877-1878. According to their stories, these people were first taken to Istanbul, and then to Akçakoca, Sinop, Samsun, Ordu and Giresun. However, the reason of such movement was not a policy to scatter Georgians, but the plan to restore the ports linking Turkey with Batumi. The newspapers of that time (Kavkaz, Droeba, Iveria) read: "People sold their land and property at ridiculously low price and traveled to ports. They spent months waiting for ships and after some time many of them ran out of money, which put them in a difficult position." Some migrants from Tsoniarisi sailed to Giresun port aboard the ship Iavuzi and on their arrival started looking for the land in Kesapi İlçe to settle down.

The most common family names encountered in the village of Eften are: Çelebi – Çelebioğlu (Çelebaşe), Iavuzebi – Sakalar (Ismailaşe), Çakar – Yıldız (Kinzaşvili), Gogit'ize, Gulebi – Akabi (Gulaşvili – Kwirxilaze), Kiliç (Molaahmedize), Mezarcioğlu (Diasamize) and others. Ancestors of the people bearing those names liked this location and established a village.

However, they found themselves in the company of Circassians and local Turks living 10-15 kilometers from their new home. There were several Armenian villages as well, whose residents soon left the territory. At first the newcomers had conflicts with the indigenous population, but they managed to find a common language with the inhabitants of Ordu, Trabzon and Giresun, and with time it became possible for all of them to live in peace.

For the most part, the population of Bolu ili Georgian villages are descendants of the Georgians who came from Acharistskali and Tsoniarisi.

3. Georgian Muhajirs' self-perception in Düzce

As regards to Georgian Muhajirs' self-perception, it is remarkable that in the materials we have collected, they openly declare themselves Georgian. They call themselves Gürcü as well as Muhajirs living in other regions. Their young generation is familiar with the terms "Kartveli" and "Sakartvelo". They consider Turkey as their birthplace, and Georgia as their motherland. Unfortunately, young Muhajirs do not speak Georgian. Some of them can understand, but not speak it. The level of their knowledge of Georgian differs across the province. However, their enthusiasm and willingness to learn Georgian makes us feel more optimistic. motherland

The interrelationship between language and nation has always been an urgent problem, and it gains urgency, when we start to analyze the Georgian language spoken by Georgians torn from their homeland. It is interesting what they think and how they feel about this problem and the narrators' stories are the best way of finding that. The recorded material can be divided into two periods. The texts that belong to the first period were recorded about 20 or 25 years ago, when the households speaking only Georgian were still to be found in some

Georgian villages of Düzce Province. Such households spoke no other language than Georgian. The heads of families did not speak Turkish; neither did preschool children. As for the schoolchildren and young people, who were studying and already spoke a little Turkish, they did not use that language at home. This is a story provided by a narrator: “The common language spoken by the whole family was Georgian. All the more so, our grandparents did not allow us to speak Turkish: once, when I was about six or seven, I saw a beautiful stone in the garden and ran to my grandmother to show it to her. “Look, what a beautiful taş I’ve got!” (“Taş” is Turkish for “stone”) I told her. Grandmother, looking offended, told me that in her garden that thing had to be called by its Georgian name - “kwa”. That was a hint that at her Georgian home I had to speak Georgian. All things there had Georgian names... They were proud to call themselves Gürcü and told many stories about the hard times they had gone through. They were terribly upset when young Georgians spoke Turkish. I remember our neighbor, a wise man aged 115, telling to us, a group of young people standing in the street: “Do not change, my children!” He meant our nationality, wanted us to remain Georgian. His eyes were full of sorrow and he spoke imploringly.

Despite the old man’s appeals, things changed with time. Gradually everyone and everything changed and many Georgians forgot their mother tongue. This is reflected in the recently obtained materials. We still hear “I am Gürcü” uttered proudly, but we also hear young people say: “My father is Georgian, my grandfather was Georgian...” but the speaker does not consider himself/herself Georgian. This can be explained by the fact that for that category to be Georgian means to speak that language, and those who cannot speak the Georgian language, are not (or cannot be) Georgian. Similar attitude is characteristic of the Georgians living in other regions of Turkey as well. In his work “Georgians in Turkey – the Linguistic Situation” I. Ghutidze writes: “Talented Georgians learnt Turkish very quickly, which really worried the older generation. “...has been at school for two days and look, he/she has turned into a Turk!” said they about their grandchildren. For them shifting to a different language meant giving up Georgian nationality (Ghutidze, 2016, 93). However, one will also hear: **“He’s a bad Gürcü. He cannot speak his own language. When you lose your language, you get lost too.** We are all Georgians, but our speech has changed. You speak good Georgian, but our Georgian is poor. We are different now” but they still say: “Our mother tongue is Georgian, we are Gürcü and Gürjüjaj is our native language...” or “Turkey is our country, but Georgia is our motherland. We are Gürcü and Gürjüjaj is our mother tongue...” “Mother tongue is your mother’s language, the language your mother spoke. If you love your mother, you should love your mother tongue as well and never lose it...” Indeed, families with Georgian mothers (housewives) are more likely to speak Georgian and follow the Georgian traditions than others. There are also cases when Turkish women married to Georgian men understand and speak some Georgian because they have learnt it from their mothers-in-law.

As we have mentioned above, time and environment are the factors responsible for the present situation. “We mixed with Turks and Circassians... Georgian population has declined. Our language has changed.”... “Čveneburi man would marry čveneburi woman, we would not let our daughters marry anyone else except čveneburis. It was a right thing to do. Now our

populations is declining”... As we have already said before, there were Georgian families that did not speak Turkish at all. Such lifestyle was significantly conditioned by social factors as well. Georgians living in Turkey did not get education, so they did not go to Turkish schools or colleges; they did not communicate with any ethnic groups except Georgian and did not integrate into the Turkish society. With time, the reform that made education compulsory accelerated the process of social integration. At first, the children brought up in Georgian families found it difficult to study at school, as they did not speak Turkish until the school age. Their parent were even shamed by schoolteachers. However, the period of alienation did not last long as the children learnt the Turkish language easily. Later, the talented and successful Georgians went to continue their studies in big cities, and separated from their Georgian environment gradually forgot the Georgian language, whose place was taken by Turkish.

As a result, today very few Georgians living in Turkey can speak their native language. The same is true of Düzce Province. The old generation of Georgians complain regretfully, **“we have forgotten our language; we have changed, now we are different Gürcüs... only few of us remained, so few Gürcüs are left”**; **“when we Gürcüs get together, we cannot speak our own language.”** Their words – **“the Gürcü language and traditions declined, disappeared...faded”** - express unfathomable pain, sorrow and grief.

Opening the Department of Caucasian Languages and Culture at Düzce University (2013), which along with Circassian offers a course in Georgian language and literature, is very important for preservation of the Georgian language. It is remarkable that students are also engaged in the search and study of dialect forms of Georgian still encountered in Düzce. The students learning literary Georgian at university find the word-forms heard from narrators interesting. We can bring the following example: a student will find it difficult to understand a narrator’s question რა იჯები (“How are you doing?” Tr. N). The student who is learning Georgian as a foreign language, knows the forms რას შვრები? რას აკეთებ? რას მოღვაწეობ? Meantime, the narrator claims that his Georgian is purer than the modern language, which has been changed. **It should be noted that many word-forms preserved in the speech of Düzce Georgians are really ancient and interesting from many points of view. Such forms are disappearing every day, so it is very important to record and study them.**

As it was mentioned above, the obtained materials could be roughly divided into two groups: the first group contains the records made in 1990s, while the materials belonging to the second group were recorded in the last year. It is very interesting two compare the two categories.

The materials recorded earlier are more informative and freer from foreign elements. The respondents of that period could speak Georgian fluently and expressed their opinions in an amusing manner. Narrators were eloquent and voluble, and many of them did not speak Turkish at all.

Today, the situation is the opposite of what it was in the past – all Georgian residents of Düzce Province speak Turkish and hardly anyone speaks Georgian. Those who can still speak it, complain: **“Old times were better; people stayed in and spoke Gurjuje at home.”**

4. Guržijaj – the Georgian speech of Muhajirs' descendants

That is the language, which their mothers spoke and taught them to speak. The older generation uttered their first words in Georgian, which was the only language they spoke before going to school. They could not speak Turkish, as the only language their families used for communication was Georgian. At school, they started learning Turkish and in their first year, many of them found it difficult to understand their teachers and Turkish classmates. Georgian parents were often shamed by schoolteachers for not teaching their children to speak Turkish. However, Georgian children still managed to learn Turkish, completed school successfully, graduated universities with honors and made careers... Talented and successful Georgians were appointed to high-level posts. During their struggle to achieve success, they often had to move to big cities leaving their families, parents and Georgian environment behind. Meantime, they gradually forgot the Georgian language, as they had to speak Turkish all the time. There are some high-level officials, who still remember Georgian, but their number is very small.

The ethnic Georgians living in Düzce Province **today** can be roughly classified into several groups according to their knowledge of Georgian:

1. Those who know the Georgian language and speak it;
2. Those who know the Georgian language, understand it, but cannot speak Georgian;
3. Those who understand Georgian, but do not speak it;
4. Those who do not speak Georgian at all (children, also young and middle generations).

We could add one more, very interesting and important group of people who do not know the Georgian language, but considering the friendly relations established between Turkey and Georgia in the last years, are willing to learn it. In order to learn Georgian, they attend the Georgian language courses at Düzce Association of Georgian Culture. The total number of learners is 25 and their ages range from 6 to 72. There are young people as well.

Following the opening of Sarpi border and restoration of Georgia's independence, a new epoch started in Turkish-Georgian relations. The descendants of Muhajirs at last gained entry to Georgia, which was a significant event in their lives. They made their dream, or rather the dream of their ancestors, come true. Their mothers, fathers and grandparents had often asked them to visit their motherland just to look at its sky and smell its ground; Georgian Muhajirs had begged their descendants to embrace the land of their dreams for them. Čveneburis seem to have maintained contact with Georgia in their thoughts, which is the strongest link one may have. As we mentioned above, they knew no other language except Georgian, as they could not afford to get education and the whole households spoke Georgian. The dreams they had at night were Georgian, as well as their folklore, dances, songs, customs and traditions. It is true that with time, many things changed, but we hope that the restored contacts with Georgia will bring good results.

We have already mentioned the event that makes us thankful to Düzce government and glad at the improvement of Turkish-Georgian relations – it is the opening of the Department of Caucasian Languages and Culture (2013-2014) at Düzce University. This department offers a course in Georgian language and literature along with Circassian. Until

2016, students could only take a Bachelor of Arts degree course, but during 2016-2017, the Master's level course was added as well. The number of students studying the Georgian language and literature is growing every year, which means that the above specialty is in demand in Turkey. Scientific events like literary soirees, Georgian students' conferences and meetings are often organized at Düzce University. The annual competition in Georgian calligraphy plays a significant role in popularization of the Georgian language and literature; the symposium held in May 2017 in celebration of Shota Rustaveli's 800th anniversary was also an important contribution to that cause. With support of several organizations, Düzce University published the Proceedings of the Symposium. **We are putting so much emphasis on the above events, because cultural relations are very important for raising public awareness.**

Speaking about the friendly relations between Turkey and Georgia, we should also recognize the contribution of Düzce Association of Georgian Culture, thanks to which the Georgian folk music and dance circles function in Düzce Province. The Düzce Association of Georgian Culture is a place where Georgians and people interested in Georgian culture gather and many important events are held.

It should be noted that the linguistic situation is changing every day: the generation for whom Georgian was the only language for communication is dying away. There are very few old people who speak Georgian fluently. Their Turkish is also good, so they are practically bilingual, but they speak Turkish with noticeable Georgian accent. It is interesting to listen to their Georgian speech, particularly incantations, proverbs, fairy tales, legends and stories that they heard from ancestors or experienced themselves, but "the stories of Batumi" are the most interesting.

The purpose of our research is to save, record and study the above material, which is diverse and interesting from many points of view. This material reflects the history of one of the most painful periods for Georgia. They have preserved the rarest forms of the Acharan dialect and the old Georgian vocabulary, which cannot be traced in literary Georgian; the lexems, whose meanings have become vague in the Acharan dialect and are gradually forgotten. It is very important to observe how the language phenomenon is affected by time and space. That reminds us of the words said by a narrator: "It was a good time because we all spoke Gürcüce; now I am forgetting it too," and added, with tears in her eyes, "I wish I could see what Batumi is like now"... (the narrator was a 90-year-old woman). Her son, who had been listening to our conversation, offered to take her to Batumi: "I will drive slowly and make frequent stops, so that we can see Batumi". "We could go, but at my age I will not stand the joy of seeing it," answered the woman.

We think that the future generation and people of Georgia need to know the materials given in this article and the narrators who provided them.

5. Folklore

While the Georgians living in Turkey failed to preserve written culture, they still speak Georgian, although this language is close to extinction. In villages, Georgian folk poems and songs can still be heard. Some of them are given below:

ec'ers cexli ek'ideba, muxasac ebrialeba
 ec'ers cexli ek'ideba, muxasac ebrialeba...
 nenem ra mitxras unda da raper žoyapi miwce-nda,
 nenem k'aba šimik'era, c'in kop'č'ebi dimik'era,
 nenem k'aba šimik'era, c'in kop'č'ebi dimik'era...
 tu gamatxows - gamatxows da zalwan war gač'iwrebuli
 tu gamatxows - gamatxows da zalwan war gač'iwrebuli...
 nin-nini, pacjaw, nin-nini!

[Etseri is in flames, oaks burning bright,

Etseri is in flames, oaks burning bright...

When Mother speaks to me, what shall I say?

She sewed me a nice dress with nice buttons,

She sewed me a nice dress with nice buttons...

I wish they found me someone I'd marry,

I wish they found me someone I'd marry,

Nini, Nini little, Nini Nini!]

Šamili cek'wops, kokdeba

cerze dadgeba, c'ordeba,

mis jars tu mošordeba,

wer icocxleps, mok'deba!

Shamyl starts dancing, swift and smart,

Stands on his toes, oh, what a start!

If with his love, he has to part,

This boy will die of broken heart!

According to the narrator, “this is a song of “dress men”, Gurjis also sing it, though”. The Georgian Muhajirs living in Sinop call Abkhaz, Abazginian and Circassian males “dress men”, because they used to wear long Chokhas (Chokha is a calf-length, wool coat worn by men in the Caucasus) while Muhajirs themselves wore short Chakuras. Unlike the previous song, the text of this song is original and its creation was probably conditioned by great popularity of North Caucasian music on the Black Sea coast of Turkey. It is worth noting that this song has a Turkish version as well:

Şamil dansa başladı,

İki yarını aradı,

Birisi ile dans etti,

Diğeri de terk etti!

[Shamyl started to dance,

He found two sweethearts,

He danced with one of them

And left the other one]

Similar verses for songs are widespread in Achara and outside it – in those parts of Turkey, which are settled by Georgian Muhajirs. It is noteworthy that the text of Saim Ozgun’s song is a mixture of two verses sung as separate songs.

Conclusion

Based on the materials we obtained, it can be concluded that most Georgian villages in Amasya district are at risk of losing the Georgian language, although they have preserved the Georgian identity. Even those narrators who do not speak Georgian stress that neither they nor their descendants will ever lose the Georgian nationality and Georgian identity. However, they share this concern with us: **“We are like embers covered with ashes. The ashes are thicker in some places and thinner in others. Please help us, blow on us a little and do not give up on us. We are burning slowly, quietly... It burns and aches us to be Georgian. Blow on us, help us not to go out.”**

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

- თოფჩიშვილი, რ. (2017). *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში*. თბილისი, ფუტკარაძე, ტ. (2005). *ქართველები*. I, თბილისი.
- ფუტკარაძე, ნ. (2017). *ქართველი მუჰაჯირები თურქეთის შავიზღვისპირეთში*. ისტორიის დოქტორის აკად. ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. ბათუმი.
- ჩელები, ფ. (2018) *დუზჯეს მხარეში (თურქეთის რესპუბლიკა) მცხოვრები ქართველების მეტყველების თავისებურებანი*. სადისერტაციო ნაშრომი. სამეცნიერო ხელმძღვანელი პროფ. ტარიელ ფუტკარაძე. თბილისი.
- ფაღვა, მ. (2016). *მუჰაჯირთა შთამომავლებთან*. ბათუმი.
- Kasap, M. (2019). *93 Harbi Batum Muhacirleri*. İstanbul.

References:

- Topchishvili, R. (2017). *Historical and Ethnographic Southern Georgia and Georgians in Turkey*. Tbilisi. (in Georgian).
- Putkaradze, T. (2005). *Georgians I*. Tbilisi. (in Georgian).
- Putkaradze, N. (2017). *Georgian Muhajirs in the Black Sea Coast of Turkey*. PhD Thesis for History. Batumi. (in Georgian).
- Çelebi, F. (2018). *The Peculiarities of Speech in Georgian Inhabitants of Düzce Province*. PhD Thesis; PhD supervisor: Prof. Tariel Putkaradze. Tbilisi. (in Georgian).
- Paghava, M. (2016). *With Descendants of Muhajirs*. Batumi. (in Georgian).
- Kasap, M. (2019). *93 Harbi Batum Muhacirleri. [93 War Batumi Migrants]*. İstanbul.

Acknowledgement

The article was prepared with financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation, within the frameworks of the project “**The Kartvelian-Turkish Code-mixing regularities According to the Speech of Kartvelian-speaking Muhajirs’ Descendants**” (FR-18-14869, Supervisor – Prof. Manana Tabidze), a winner of the 2018 state science grants competitions for fundamental research.

THE ADVENTURE OF JOSEPH JEHODA HALEVI CHORNI TO KUTAISI

იეჰუდა ჩორნის მოგზაურობა ქუთაისში

DAVID CHOCHISHVILI

Doctor of History,

AS.Professor of Gori State University

<https://orcid.org/0000-0003-0627-5980>

ch.daviti67@gmail.com

+995 577934055

Abstract. In this article, we paid attention to the ethnographic, historical, and cultural aspects of Jewish community in Kutaisi, their relationship with the local inhabitants described by the Jewish traveler and explorer, Joseph Judah Chorny. The traveler aimed to seek the clues of ten Jewish communities at the Caucasian and Persian regions; he strived to find out historical information about customs, toponymic of the settlements, historical manuscripts, valuable antiquities, artefacts, and other documentary clues about those communities. He was also interested in the Jewish inscriptions, epitaphs, and written monuments (including the oldest samples of The Bible).

Joseph Judah Chorny visited Kutaisi three times during that voyage. He gave us valuable and sufficient information about Jewish community in Kutaisi. His work tells us not only about the way of life and customs of the Jewish people; he gives the recommendations for his compatriots for how to get rid of the wretched life, how to release from the false beliefs and receive the European education. After visiting Gori, Tskhinvali and Surami, Chorni initially attended Kutaisi on 05 November 1869. Secondly, Chorni visited the city after one year, at the springtime with his companions. At the third time, Chorni intended to visit the village Sachino, near Kutaisi. So, he decided to stay in the city also.

Search keywords: Georgians, Jewish, religion and ethnic identity, diaspora.

დავით ჩოჩიშვილი

ისტორიის დოქტორი,

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოც. პროფესორი

<https://orcid.org/0000-0003-0627-5980>

ch.daviti67@gmail.com

+995 577934055

აბსტრაქტი. სტატიაში ყურადღება გამახვილებულია მოგზაურისა და მკვლევარის იეჰუდა ჰალევი ჩორნის მიერ ქუთაისის ებრაულ თემთან დაკავშირებული ეთნოგრაფიული, ისტორიული და კულტურული ასპექტების, ებრაელების ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობის საკითხებზე. მოგზაურის მიზანს წარმოადგენდა დაკარგული ათი ებრაული ტომის ნარჩენების მოძიება კავკასიასა და სპარსეთში, მათი წეს-ჩვეულებების, საცხოვრებელი ადგილის, ტოპონიმის, ისტორიული მასალების, მატერიალური სიძველეების, არტეფაქტებისა და სხვა დოკუმენტური მასალის გამოვლენა, შექმნა-შეგროვება. აგრეთვე მის ინტერესებში იყო ებრაული წარწერების, ეპიტაფებისა და

სხვა წერილობითი ძეგლების (მათ შორის ბიბლიის უძველესი ნიმუშების) მოძიება და შესწავლა. ამ მოგზაურობის დროს იეჰუდა ჩორნი ქუთაისში სამჯერ იმყოფებოდა. მან ქუთაისის ებრაული თემის შესახებ ვრცელი ინფორმაცია დაგვიტოვა, რომელიც არა მხოლოდ ებრაელების ცხოვრების წესსა და ადათებზე მოგვითხრობს, არამედ ებრაელი სწავლული იძლევა რეკომენდაციებს, როგორ უნდა გამოვიდნენ მისი თანამომემნი დუხჭირი ცხოვრებიდან, როგორ გათავისუფლდნენ ცრუ რწმენა-წარმოდგენებისაგან და ეზიარონ ევროპულ განათლებას. გორის, ცხინვალისა და სურამის მონახულების შემდეგ ჩორნი ქუთაისში პირველად 1869 წლის 5 ნოემბერს ჩავიდა, მეორედ მომდევნო წლის გაზაფხულზე თანამგზავრებთან ერთად, ხოლო მესამედ საჩინოსკენ მიმავალს მოუწია ქალაქში დაყოვნებამ. მოგზაურმა აღწერა ევროპეიზაციის გზაზე დამდგარი ქალაქის მოსახლეობა, რომელსაც უჭირდა წარსულ ტრადიციებთან განშორება, მაგრამ კაპიტალიზმის განვითარებამ დღის წესრიგში სხვა გამოწვევები დააყენა. ქუთაისის გუბერნია მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ებრაული მოსახლეობის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა. ებრაელები ცხოვრობდნენ როგორც სოფლად, ასევე ქალაქად. განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი ებრაელები ქალაქ ქუთაისში ცხოვრობდა. მიუხედავად იმისა, რომ ცარიზმის პოლიტიკა მთელ რიგ შეზღუდვებს უწესებდა იმპერიის არარუს ხალხებს, როგორც სრულფასოვანი განათლების მიღების, ასევე სხვადასხვა ეკონომიკური საქმიანობის საწარმოებლად, ადგილობრივი მოსახლეობა ეროვნული და რელიგიური შუღლის გარეშე ცხოვრობდა, რაც ევროპელი მოგზაურისთვისაც კი უნიკალურ შემთხვევას წარმოადგენდა.

სადიებო სიტყვები: ქართველები, ებრაელები, რელიგიური და ეთნიკური იდენტობა, დიასპორა.

შესავალი

საქართველოში ებრაულ დიასპორას მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. ქართლში მოსული ებრაელები საუკუნეთა განმავლობაში შეეთვისნენ ადგილობრივ მოსახლეობას, პირობებს, კულტურულ და ეკონომიკურ სივრცეს, ნაწილმა მიაღწია საკმაოდ მაღალ სოციალურ სტატუსს. ებრაელებისა და ქართველების მშვიდობიან თანაცხოვრებაზე ბევრი მოგზაური გვიამბობს. მათ შორის საპატიო ადგილი ეკუთვნის იეჰუდა ჰალევი ჩორნის, რომელმაც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში იმოგზაურა საქართველოში. მან მოიარა ყველა ებრაული თემი, აღწერა მათი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ასპექტები, ტრადიციები, წესები... მოგზაური განსაკუთრებით მოხიბლა ებრაელების სხვა ერებთან მშვიდობიანი თანაცხოვრების მაგალითებმა. საკუთარი თვალთ ნახა ებრაელებისა და არაებრაელების ერთმანეთის გვერდში დგომა ჭირსა თუ ლხინში. ჩორნიმ განსაკუთრებული ინტერესით აღწერა თანამომემების მრავალი ტრადიცია. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი, რომელიც მოგზაურმა რამდენჯერმე მოინახულა, ქუთაისი იყო. აქაურმა კოლორიტმა, ებრაელებისა და არაებრაელების გვერდიგვერდ ცხოვრებამ, მათმა ერთმანეთისადმი დამოკიდებულებამ ჩორნიზე წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა. წინამდებარე ნაშრომში სწორედ ამ შთაბეჭდილებების ინტერპრეტაციასა წარმოადგენილი.

მეთოდები. კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი. აღნიშნული მეთოდების გამოყენებამ საშუალება მოგვცა, მოგვეხდინა ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტების ერთმანეთთან შეჯერებით წარმოგვედგინა ქუთაისის ებრაული დიასპორის უმნიშვნელოვანესი ასპექტები:

კულტურული და ეკონომიკური მდგომარეობა, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, სამგლოვიარო რიტუალები, ურთიერთობა ადგილობრივ მაცხოვრებლებთან და სხვა ეთნო-კულტურული მახასიათებლები.

შედეგები. ქართულ-ებრაული ურთიერთობების უნიკალურობა ყველა მკვლევარისა თუ თანამედროვე ისტორიკოსის მიერ ცალსახადაა აღიარებული. იეჰუდა ჩორნიმ დატოვა ცნობები, რომლებიც ადასტურებს ორი ერის მიერ საუკუნოვანი თანაცხოვრების მანძილზე ჩამოყალიბებულ საერთო მახასიათებლებს. მიუხედავად ამისა, ქართველმა ებრაელებმა შეინარჩუნეს ეროვნული იდენტობა, რელიგიური თვითმყოფადობა და კულტურული სივრცე, რის თვალსაჩინო დასტურს წარმოადგენს ქუთაისის ებრაული დიასპორის საერთო სახე მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში.

მსჯელობა. იოსებ იეჰუდა ჰალევი ჩორნი დაიბადა 1836 წელს, მინსკში, აშქენაზ ებრაელთა ოჯახში. მისი ადრეული ბიოგრაფიის შესახებ შედარებით მჭირი ინფორმაცია არსებობს, თუმცა ცნობილია, რომ ახალგაზრდა ჩორნი არ დაეთანხმა მამის რჩევას, მეღვინე გამოსულიყო. მას დიდი სურვილი ჰქონდა, გაცნობოდა იმ თავისი თანამომძეების ისტორიას და ყოფას, რომლებიც თავს დაკარგული ათი ებრაული ტომის ჩამომავლებად თვლიდნენ და განფენილი იყვნენ სპარსეთში, ამიერკავკასიაში და რუსეთის იმპერიის უკიდუგანო ველებზე. ამ მიზნით ჩორნიმ იმოგზაურა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სადაც აკვირდებოდა თავისი თანამომძეების ცხოვრებას, მათ ურთიერთობას ადგილობრივ მოსახლეობასთან, რელიგიურ, კულტურულ და ეთნოგრაფიულ მახასიათებლებს.

ჩორნიმ ფასდაუდებელი მასალა შეაგროვა ებრაული თემების სოციალურ-ეკონომიკური, სტატისტიკური, კულტურულ-რელიგიური, ეთნოგრაფიული მდგომარეობის შესახებ. მისმა მჭიდრო კავშირმა ებრაულ საგანმანათლებლო მისიებთან განაპირობა საგანმანათლებლო იდეების წინ წამოწევა. იგი აქტიურად თანამშრომლობდა „Alliance Israelite Universal”¹-თან, რომელიც რუსეთის იმპერიაში მცხოვრები ებრაელების სწავლა-განათლების საქმეებით იყო დაკავებული. იეჰუდა ჩორნიმ კავკასიის ტერიტორიაზე თავისუფალი გადაადგილების უფლება ადგილობრივი სამხედრო-საოლქო ადმინისტრაციისაგან უშუალოდ კავკასიის მთავარმართებლის, დიდი თავადის მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის (1862-1882 წწ)² მფარველობით მიიღო. ჩორნი დიდი ყურადღებით აკვირდებოდა საგანმანათლებლო სისტემას იმ რეგიონებში, სადაც იმოგზაურა. იეჰუდა ჩორნის მოგზაურობის მიზნებს ნათლად წარმოაჩენს მის მიერ რუსეთის საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებაში წარდგენილი პროგრამა, სადაც ნათლად ჩანს, რომ მოგზაურის ინტერესების ნუსხა საკმაოდ მრავალფეროვანი იყო. ჩორნი მიუთითებს, რომ მისი ინტერესის სფეროს ებრაელთა საცხოვრებელი ადგილების, მათში შემონახული წეს-ჩვეულებების აღწერის, ტოპონიმიკის, ისტორიული მასალებისა და სხვა დოკუმენტური წყაროების შეკრების გარდა წარმოადგენდა შემდეგი საკითხებიც: ძველ სინაგოგათა და საფლავის ეპიტაფიათა... აღწერა კავკასიისა და ამიერკავკასიის მხარეში, მოკლე ისტორიული ნარკვევი საქართველოსა და სომხეთის ისტორიდან, ებრაულ დოკუმენტთა ორიგინალებისა და

¹ ივრ. לְיִשְׂרָאֵל וְלְכָל עַמּוּת - საერთაშორისო ებრაული კულტურული ორგანიზაცია, რომელიც შეიქმნა 1860 წელს საფრანგეთში და მის მისიას წარმოადგენდა ებრაელების დაცვა იმ ქვეყნებში, რომელთა მოქალაქეებსაც ისინი წარმოადგენდნენ. ორგანიზაციის დევიზს წარმოადგენდა რაბინთა სწავლება: „ყველა ებრაელი პასუხისმგებელია ერთმანეთზე“. ორგანიზაციამ დიდი ღვაწლი დასდო სხვადასხვა ქვეყნებში მცხოვრებ ებრაელებს და დღესაც აგრძელებს საქმიანობას.

² იმპერატორ ნიკოლოზ I-ის მეოთხე ვაჟი. მთავარსარდალი და სახელმწიფო მოღვაწე. გენერალ-ფელდმარშალი, კავკასიის მეფისნაცვალი 1881 წლის 23 ივლისამდე. სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე.

ასლების მოპოვება... ცნობები კავკასიის ებრაელთა სამყაროში დაცულ უძველეს ხელნაწერებსა და წიგნებზე, კავკასიის ებრაელთა კავშირ-ურთიერთობები პალესტინელ თვისტომებთან II ტაძრის ეპოქაში, მათი ლიტერატურული შემოქმედება... (ჩორნი, 1976:135-137).

ქუთაისის ებრაული დიასპორა საკმაოდ დიდი ხნის ისტორიას ითვლის. მე-17 საუკუნეში აქ უკვე კომპაქტური დასახლებაა, მაგრამ ებრაელთა რიცხვი განსაკუთრებით გაიზარდა მე-18 საუკუნის მიწურულს, როდესაც ქუთაისის თავი შეაფარეს ახლციხიდან, ქართლიდან, ლაილაშიდან გახიზნულმა ებრაელებმა. 1852 წელს ქუთაისში ათასზე მეტი ებრაელი ცხოვრობდა.³ ქუთაისში ებრაელთა კომპაქტური დასახლების შესახებ ჯერ კიდევ დიებუა დე მონპერე მინიშნებს და იგი მოიცავს დღევანდელი ნიუპორტის ქუჩის ბოლო ნაწილს, გაპონოვისა და აზერბაიჯანის ქუჩების დასაწყისსა და იერუსალიმის ქუჩას. ამ უბნის ძირითადი ქუჩა ე. წ. „ებრაელთა ქუჩა“ იყო, რომელიც ქუთაისის ქუჩების დასახელებებში უკვე მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩანს. ჟურნალ „ცისკარის“ მიხედვით, ეს ქუჩა იყო „ერთ ძუელ ქუჩათაგანი, რომელთა ნახვას ჩუენ ვართ მიჩვეული აზიის ქალაქებში. მისი სივიწროვე და აღმოუხნელი ტალახი უშლიდა თვით ურიებს სიარულს. ქუჩას აქეთ-იქით ნაპირებში აქუს არხები, რომელთაც ჩაჰყვება ყოველგვარი უწმინდურება. სახლები ურიების სულ ხისა არიან და ნაწილ არიან დადგენილნი შეუწყვეტელ რიგობითა ქუჩაში და ნაწილი მთაზედა აქა იქ ბაღებში“ („ცისკარი“, N6, 1860). სახლები ერთმანეთთან იმდენად ახლოს და უსწორ-მასწოროდ იყო მიჯრილი, რომ ორჯერ გაჩენილმა ხანძარმა დიდი ზიანი მიაყენა ებრაელთა მთელ უბანს (განსაკუთრებით დაზიანდა ებრაული უბანი 1928 წლის ხანძრის დროს, როდესაც დაიწვა როგორც სახლების უმრავლესობა, ასევე სამივე ლოცვა). უბნის მაცხოვრებელთა უმეტესი ნაწილი ებრაელი იყო, რომელთა რაოდენობა სხვადასხვა დროს განსხვავდებოდა. მაგ. 1880 წელს ებრაელთა ქუჩაზე მცხოვრებ 39 კომლიდან 38 ებრაული იყო, ხოლო გელათის ქუჩის 64 კომლიდან-63. ებრაელები თანდათანობით ქალაქის სხვა უბნებშიც გადადიან საცხოვრებლად. მაგალითად, მე-20 საუკუნის დასაწყისისთვის მიხეილის ქუჩაზე 59 კომლიდან 18, ვორონცოვის ქუჩაზე 56 კომლიდან 18, პოლიციის ქუჩაზე კი 81 კომლიდან 13 ებრაული ოჯახი ცხოვრობდა (თორია ა., და სხვ. 2019:17). ჩორნის ქუთაისში დახვედრა მოუწყო გუბერნატორმა. ამ დროს ქუთაისის გუბერნიის გუბერნატორი იყო გრაფი ვლადიმირ ლევაშოვი (1867-28.09.1874) ⁴ ჩორნის აღწერით ქუთაისის ებრაული დიასპორა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და შემღებული იყო, თუმცა გარეგნულად ეს შესამჩნევი არ იყო. იგი სიამაყით მიემართებოდა ქალაქის ვიწრო ქუჩებში თანმხლებლებთან ერთად და ათვალისწინებდა მის სანახავად მოსულ მრავალრიცხოვან მოსახლეობას, როგორც ებრაელებს, ასევე არაებრაელებს. მას არაჩვეულებრივი დახვედრა მოუწყევს, გამოუყვებს ცალკე მოსასვენებელი ოთახი, რომელიც ევროპულ ყაიდაზე იყო მოწყობილი. მოგზაური აღწერს ადგილობრივი ებრაელების სამზარეულოს, რომელშიც დიდი ადგილი უკავია ქართულ კერძებს: „...სოლომონ ხელმწიფის საკადრისი სუფრა გამიშალეს“ (ჩორნი, 1976:148). ქუთაისში კომპაქტურად სახლობდნენ ქართველები, ებრაელები და სომხები. მათ შორის კეთილმეზობლური ურთიერთობა სუფევდა: „რაბის მეზობლად ხუთი

³ გაზრდილი მოსახლეობის გამო აუშენებიათ ზედა, ანუ მწვანეყვავილას ლოცვა, ვინაიდან ერთ სალოცავში მრევლი აღარ ეტეოდა. ამავე დროს გადაიტანეს ებრაული სასაფლაო ე.წ. პოლიციის ქუჩაზე, ზემოთ. განსაკუთრებით გაიზარდა ებრაული თემი ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ. საჭირო გახდა კიდევ ერთი სალოცავის აშენება, რომელიც საზეიმოდ გაიხსნა 1887 წელს, ე. წ. „დიდი სალოცავი“. ქუთაისში 1885 წელს 2488 ებრაელი სახლობდა, 1897 წელს-3464. 1865 წელს სალოცავებთან გაიხსნა პირველი ებრაული სკოლა, 1881 წელს უკვე სამი ებრაული სკოლაა 105 მოსწავლით, ხოლო 1896 წელს კი 155 მოსწავლით.

⁴ ვლადიმირ ვასილის ძე ლევაშოვი (1834-1898)-ყირიმის ომის მონაწილე, არტილერიის გენერალი. იგი ჯერ განაგებდა კავკასიისა და ამიერკავკასიის სამოქალაქო მოწყობის საქმეებს, ხოლო 1871 წლის 27 სექტემბერს დაინიშნა ქუთაისის გუბერნიის გუბერნატორად. 1876 წელს ლევაშოვი ოდესაში გადავიდა.

სომხური და ქართული ოჯახი სახლობს, დილიდან საღამომდე ამ ოჯახების ქალები ფანჯრებთან მიდგებოდნენ ან მოაჯირს მოაწყდებოდნენ და ჩემი ფანჯრისკენ იცქირებოდნენ ცნობისმოყვარეობით“ (იქვე).

ებრაელი სწავლულის ქუთაისში სტუმრობა თითქმის ყველა ფენისთვის საინტერესო აღმოჩნდა. ეს ალბათ იმიტაც იყო გამოწვეული, რომ იეჰუდა ჩორნის მოგზაურობის ლეგიტიმაციას კავკასიის უმაღლესი მთავრობის მიერ მიცემული საშვი აძლევდა. ამავე დროს, ევროპიდან ჩამოსულ სწავლულთან სასაუბროდ ბევრმა ქუთაისელმა ჩინიანმა მოიცალა. მათ შორის იყო პოლიცემისტერი, რომელთან გასაუბრება ჩორნიმ სცადა, თანამომძეების სასარგებლოდ გამოეყენებინა. საქმე იმაშია, რომ ქალაქის ხელისუფლება უფლებას არ აძლევდა ებრაელების ნაწილს, შეეკეთებინათ სიძველისაგან დაზიანებული ხის სახლები. მოსახლეობის ნაწილს კი ქვის კაპიტალური შენობების ასშენებლად თანხა არ ჰქონდა. პოლიცემისტერმა ჩორნის აღუთქვა, რომ დიდ ფულად თანხას გამოსთხოვდა მთავრობას და სესხის სახით მისცემდა ქალაქის მცხოვრებლებს (იგულისხმება ებრაელები-დ. ჩ.), თითოეულს ასაშენებელი სახლის სიდიდის შესაბამისად, მათ შორის ღარიბ ებრაელებსაც მისცემდა ფულს, რომლებიც ვალს წვრილ-წვრილად რამდენიმე წლის განმავლობაში გადაიხდიდნენ, მცირე პროცენტის წამატებით (ჩორნი, 149). როგორც ვხედავთ, იეჰუდა ჩორნის მოგზაურობას მრავალი მიზანი ჰქონდა. ერთ-ერთ უმთავრესს წარმოადგენდა ქართველ ებრაელებში განათლების დონის შესწავლა. თავად ევროპული

განათლების დიდი მომხრე, გულდაწყვეტილი აღნიშნავდა იმ გაუნათლებლობასა და უწიგნურობაზე, რომელშიც იმყოფებოდნენ მისი თანამომძეები: „როგორც შევნიშნე, მათი (ებრაელების დ. ჩ.) გამანადგურებლები და მიწასთან გამსწორებლები მათივე რაბინები და ხახმები არიან... არ აძლევენ ჯამათს საშუალებას, წინ გადადგან ნაბიჯი და ვინ იცის როდის აღმოზრწინდება განათლებისა და ცივილიზაციის მზე ამ ქვეყანაში“ (იქვე).

იეჰუდა ჩორნი დაკვირვებით აღწერდა ადგილობრივი ებრაელების ტრადიციებს, წესებს, ადარებდა მათ ევროპული ებრაელების ყოფას და ბევრ საერთოსაც ნახულობდა. ერთადერთი, რისი ოდნავი ინტერესიც მოგზაურმა საქართველოს ებრაელებში ვერ შენიშნა, ევროპული განათლებისადმი სწრაფვა იყო. გორში, ცხინვალში, დასავლეთ საქართველოში ჩორნიმ ვერ შეამჩნია მოსახლეობის სურვილი, მათ შვილებს მიეღოთ სრულფასოვანი განათლება. ჩორნის აზრით, ყველა იმ ცრურწმენისა და უბედურების მიზეზი, რომელიც ადგილობრივ ებრაელობას აწუხებდა, სწორედ გაუნათლებლობა იყო. ქუთაისში ყოფნის დროს მან საუბარი ჩამოუდგო ადგილობრივ რაბინს, რათა ებრაელი ბავშვებისათვის სკოლა გაეხსნათ, რომელშიც „სიბრძნის საგნებსა და სახელმწიფო ენას“ ასწავლიდნენ. ამ წინადადებაზე რაბის საშინელი რეაქცია ჰქონდა. ყველა იმ ცრურწმენის სათავე, რომელიც ქუთაისელ ებრაელებში იყო გამჯდარი, მოგზაურის აზრით გაუნათლებლობაშია საძებარი. მათ სწამდათ „ქაჯების, კუდიანების, სულებისა და კიდევ ამისთანა მოვლენების“ (ჩორნი, 1976:153). ეს ერთი შეხედვით თითქოსდა უბოროტო რწმენა ხშირად შეიძლება სისხლიანი დაპირისპირების მიზეზიც გამხდარიყო. ამიტომ ჩორნი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ მისი თანამომძეების ხსნა მხოლოდ განათლებაში იყო; გაუნათლებლობა და არაპროფესიონალიზმი კი ხშირად ადამიანების სიკვდილით დასრულებულა.

ჩორნის გადმოცემით, ქუთაისში პროფესიონალი ექიმების ნაკლებობის გამო, მოსახლეობა მკითხავეებსა და მლოცველებს მიმართავდა იმ იმედით, რომ მათ ავადმყოფის გამოჯანმრთელება შეეძლოთ. ისინიც ბოროტად სარგებლობდნენ ამ ნდობით და ფულისა თუ სხვადასხვა საჩუქრების სახით საკმაო გასამრჯელოს იღებდნენ. გაუნათლებელი და

მიამიტი მოსახლეობა წამოეგებოდა ხოლმე ამ ანკესზე. ავადმყოფობისაგან გამოსაჯანმრთელებლად ჯადოს მოხსნისა და სხვადასხვა სახის ლოცვის ადვლენის ტრადიცია გვიანობამდე შემორჩა არა მხოლოდ ქუთაისელი ებრაელების, არამედ მთელი საქართველოს მასშტაბით. ქართველ ებრაელებს სწამდათ, რომ სამყარო დასახლებული იყო კეთილი და ბოროტი ძალებით, ამისთვის მიმართავდნენ შელოცვებს, სხვადასხვა სახის თილისმებს და ავგაროზებს: „თილისმების ხმარება ფრიად გავრცელებული იყო. მას ატარებდნენ ტანსაცმლის ქვეშ, ტანზე, ახალდაბადებულს უდებდნენ აკვანში, მშობიარეს უდებდნენ საწოლში ან მის ქვეშ, ჰკიდებდნენ კედლებზე, ქალები თავიანთ სკივრში ინახავდნენ „დასაცავებსა“ და „თილისმებს“ (იველაშვილი, ცაგარეიშვილი, 1995:140). მოგზაური აღნიშნავს, რომ როცა ვინმე ავად გახდებოდა, ჯერ სცდიან, იქნებ ავგაროზებმა და შელოცვებმა უშველონ და როცა ეს ამოა და ავადმყოფობაც მწვავედებოდა, ისე რომ კაცი სიკვდილის პირამდე მიდის, მაშინ დაუძახებენ ევროპელ ექიმებს. მოგზაური თვითონვე გახდა მოწმე, თუ როგორ გარდაიცვალა რამდენიმე ადამიანი უექიმოდ, უმეტესად კი ბავშვები (ჩორნი, 1976:186). ამავე დროს, ებრაელებს ღრმად სწამდათ, რომ წმინდა წიგნებს შეეძლოთ ავადმყოფის მორჩენა. განსაკუთრებული მოწიწებით ქუთაისელი ებრაელები „წითელა ბატონებს“ ექცეოდნენ, სწამდათ, რომ თუ ვინმეს ეს სენი შეეყრებოდა, განსაკუთრებული პატივი უნდა ეცათ მისთვის. ოთახს მორთავდნენ წითელი ფერის ნაჭრებით, მოჰქონდათ საჩუქრები, ტკბილეული, ხილი... თან ილოცებოდნენ „შაქრად, ბატონებო, დაშაქრდით, დატკბით“. ამ დღეებში აკრძალული იყო ჩხუბი, კინკლაობა, სარეცხის რეცხვა და სხვა ყოფითი საქმიანობა, „ბატონების გასამხიარულებლად უკრავდნენ და მღეროდნენ (იველაშვილი, ცაგარეიშვილი, 1995:142). გამოჯანმრთელების შემდეგ წყალში შაქარსა და ყვავილებს ყრიდნენ და ავადმყოფს ფეხებს ამ წყლით ბანდნენ. თუ ავადმყოფი გარდაიცვლებოდა, მას სახლში არ გლოვობდნენ, რათა „ბატონები“ არ განერისხებინათ და სიმღერითა და ცეკვით ეთხოვებოდნენ მათ: „ბატონებიანი თუ გარდაიცვალა და იმავე ოჯახში, ან მეზობლად კიდევ ვინმეა ბატონებიანი, ისე გამოასვენებენ მიცვალებულს, რომ ერთი „ვაი“-საც არ დაიძახებენ, რათა ბატონები არ განაწყენდეს;... მიცვალებულს თუ იმ ქუჩაზე მისვენებენ, რომელზედაც ბატონებიანია, იმ დროს ცეკვა თამაშითა და ბოდით ეხვეწებიან ბატონებს იმ ოჯახის მყოფნი, არ განაწყენდნენ, არ გაწყენენ და არ გაიგონ, რომ ვინმეს მისვენებენ (თავდიდიშვილი, 1940: 88-92). ამდენად, ცრურწმენები ქუთაისელ ებრაელებში იმდენად ღრმად ყოფილა გამჯდარი, რომ გვიანობამდე შენარჩუნებულია ხალხის მეხსიერებაში.

იჭუდა ჩორნი ქუთაისელი ებრაელების ისეთ ჩვევებზეც ამახვილებს ყურადღებას, რაც ძირითადად დასავლეთ საქართველოსთვის იყო და ახლაც არის დამახასიათებელი. ეს ტრაპეზის დროს სტუმრისთვის საჭმლის დამალვაა. ჩორნი აღწერს გაშლილ მაგიდას, რომელიც სხვადასხვა საჭმელ-სასმელით უნდა იყოს სავსე: „...წესად აქვთ (ქუთაისელ ებრაელებს დ. ჩ.) ყველანაირი საჭმელი ერთდროულად მოიტანონ სუფრაზე. ყველა სახის კერძი, ღვინო და არაყი მაგიდაზე უნდა იყოს, და თუ მაგიდა ცარიელია, ესაა მათთვის დიდი შეურაცხყოფა... თითოეული მათგანი იღებს საჭმლის რომელიმე ულუფას და თავის თანამესუფრეს შესთავაზებს. ეს უკანასკნელიც პირველს და არიან ასე საჭმლების მიწოდება-გაცვლაში... უნდა სვან უზომოდ“. მოგზაურის მიერ აღწერილი ეს ჩვეულება კიდევ ერთი დადასტურებაა ებრაელების მიერ ადგილობრივი წეს-ჩვეულებების შეთვისებისა.

ჩორნი მეორედ ქუთაისში მომდევნო წლის გაზაფხულზე ჩავიდა. ამჯერად მას უფრო მოკრძალებულად დახვდნენ. იგი ერთი თვით დაბინავდა აშქენაზ მეორე ცვი ბუხბინდერის-სათების შემკეთებლის ოჯახში, სადაც მისთვის უფრო მისაღები პირობები იყო. ერთი თვის განმავლობაში მოგზაური დადიოდა ადგილობრივ არქივში, აგროვებდა ებრაელების შესახებ ინფორმაციას, აკვირდებოდა მოსახლეობას და ნანახი ფურცელზე გადაჰქონდა.

მოგვიანებით ჩორნი ახალ ბინაში გადავიდა, რომელიც სპეციალურად მისთვის ააშენეს ხახამ იოსებ ელიგულაშვილის თაოსნობით. ნახევარი თვის შემდეგ ჩორნი საჩინოს რაზის მიწვევით სოფელს ესტუმრა და მოგვიანებით მაისის 25-ში ისევ დაბრუნდა ქუთაისში.

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში კაპიტალიზმის განვითარებამ თავისი შედეგი საქართველოშიც მოიტანა. მოსახლეობის უფრო უნარიანმა ნაწილმა შეძლო სწრაფად აეღო ალლო კაპიტალისტური მეურნეობისათვის. ევროპული და აზიური სავაჭრო ბრუნვა რუსული საქონლის და რუსეთიდან შემოტანილი იმპორტული საქონლის მკვეთრი ზრდით აღინიშნება. გაზრდილი სავაჭრო ურთიერთობები საფინანსო-საკრედიტო მომსახურების აუცილებლობასა და განვითარებას მოითხოვდა. 1866 წელს თბილისში დაარსდა სახელმწიფო ბანკის განყოფილება, რომლის წლიური ბრუნვა 130 მილიონ მანეთს უდრიდა. იყო ასევე კომერციული ბანკი, სათავადაზნაურო ბანკი (1871 წელს), საბანკო კანტორა, გამსესხებელი სალარო... ქუთაისის ჯამაათის ნაწილი საკმაოდ შეძლებული ჩანს და ისტორიული დოკუმენტებით ჩანს, რომ უკვე ჩართულია ბურჟუაზიულ კაპიტალბრუნვაში. ქუთაისელი მეწარმეები და ვაჭრები ერთიან საიმპერიო ეკონომიკურ სივრცეში ერთიანდებოდნენ და საერთაშორისო ურთიერთობებშიც აქტიურად იყვნენ ჩართულნი. მართალია, ებრაელების ნაწილი ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ ქართველი გლეხების მსგავსად დროებითვალდებული აღმოჩნდა, მაგრამ გარკვეულმა ნაწილმა შეძლო თავის გამოსყიდვაც და სავაჭრო საქმიანობის ისე სარფიანად აწყობაც, რომ არა მხოლოდ ქონება შეიძინა, საკუთარი ბატონების ქონების ნაწილიც კი ჩაიგდო ხელში. შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს სავაჭრო ურთიერთობები ჰქონდათ თურქეთისა და ირანის მსხვილ სავაჭრო ცენტრებთან- სტამბოლი, ყარსი, არზრუმი, თავრიზი და სხვა.. (პაპისიმედოვი, 2014:508-509). რკინიგზის გაყვანის შემდეგ ვაჭრების გარკვეულმა ნაწილმა ნაწილობრივ ან სრულად გაწყვიტა კავშირი აზიის ქვეყნებთან და რუსეთის სავაჭრო ქსელში ჩაება.

ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტებით შეიძლება ვიმსჯელოთ, როგორი ინტენსივობით გადიოდნენ საქართველოდან ებრაელი ვაჭრები კომერციული მიზნებისთვის-მაგ. 1866 წელს საზღვარგარეთ სავაჭროდ წასვლის ნებართვა მიუღია 62 ებრაელ ვაჭარს, 1867 წელს 44 კაცს, მათ შორის არიან ქუთაისის, კულაშის, ცხინვალის, ბრეთის, ახალციხის ებრაელები. ამ ვაჭართაგან ყველაზე მეტი ქუთაისის მკვიდრი ყოფილა (პაპისიმედოვი, 2014:510-516).⁵

ქუთაისელი ებრაელები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ვაჭრობის ავანგარდში ჯერ კიდევ საუკუნის მეორე ნახევრიდან გვევლინებიან. მათი მთავარი სავაჭრო ქალაქი სტამბოლი იყო. გარდა ლეგალური სავაჭრო ურთიერთობებისა, ხდებოდა კონტრაბანდის ან განუბაჟებელი საქონლის შემოტანაც. რკინიგზის გაყვანის შემდეგ ქუთაისელი ვაჭრები უკვე გეზს რუსეთისკენ იღებენ. მოსკოვი, ნოვგოროდი, ოდესა, ხარკოვი, ვარშავა და სხვა. ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს ამ ქალაქებიდან ძირითადად ფართალი, საგალანტერიო საქონელი შემოჰქონდათ. ასევე შემოჰქონდათ არასეზონური საქონელი-რუსეთის დიდ ბაზრებზე ყიდულობდნენ ჩამოფასებულ, არასეზონურ საქონელს და საქართველოში დიდი მოგებით ყიდდნენ. საქართველოდან გაჰქონდათ-დაუმუშავებელი აბრეშუმი, ბეწვეული, ქალის თმა, საინტერესოა, რომ ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრები ვაჭრობდნენ კვერცხის პარტიით-50-60 ვაგონი კვერცხი იგზავნებოდა წლის განმავლობაში რუსეთში (პაპისიმედოვი, 2014:519-520). ასევე ბუმბული, ძველი ხალიჩები, ხილი, ვაშლის ჩირი და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ ქუთაისის ჯამაათის ნაწილი საკმაოდ შეძლებული იყო და

⁵ 1870-72 წლებში საქართველოში 2020 კომლი ებრაელი ცხოვრობდა. თუ თითოეულ ოჯახში 6 სულს ვიანგარიშებთ, მაშინ ქართველ ებრაელთა საერთო რაოდენობა 13120 სული გამოდის. აქედან 1630 ანუ მოსახლეობის 80 % ვაჭრობას მისდევდა. 1900 წელს 3580 ოჯახი, 17900 სული. ვაჭრობას მისდევდა 79%.

ცხოვრების კარგი პირობებიც შეეძლო შეექმნა, ებრაელობა შედარებით ხელმომჭირნედ ცხოვრობდა. მოგზაურის დაკვირვებით ებრაელები არ აძლევდნენ თავს უფლებას ჩაეცვათ ქართველი და სომეხი მანდილოსნებივით კოხტად: „მათი (ებრაელების დ.ჩ.) ქალები ქუთაისში არ ატარებენ გამორჩეულ ტანსაცმელს და სამკაულებსაც არ იკეთებენ, როგორც სხვა ადგილებში იციან, რადგანაც მათი აზრით, აკრძალულია ქალმა კარგად ჩაიცვას და მოირთოს თავი, რომ სხვა კაცებს არ მოეწონოთ, მეორეც, ეს მათთვის ფრიად ხელსაყრელია, დიდ ხარჯებს არ გასწევენ ქალების სამოსზე, ისე როგორც იმერელი, ქართველი და სომეხი ქალები, რომელთაც სახლებში შეიძლება საკმაო სარჩო-სანოვაგე არ ჰქონდეთ, მაგრამ გარეთ ყველა დაიჯერებს, რომ ესენი თავადის ქალები არიან“ (ჩორნი, 1976:194). მოგზაური აღწერს იმასაც, თუ როგორ გამოიყურებიან ქუთაისელი ებრაელები ვიზუალურად: „ქუთაისის მცხოვრებთა უმრავლესობა თავს იპარსავს, განსაკუთრებით ხნიერი ხალხი. ჭაბუკები თმას ატარებენ, ქალები კი კულულებს გათხოვების მერეც იტოვებენ, ისინი თმებს პოლონელ-ლიტველი ქალებივით იხუჭუჭებენ და უკან კი არ ივარცხნიან, როგორც ჩვენებური ქალიშვილები, არამედ... თმებს იხვევენ და გრძლად მკერდამდე იკიდებენ, ასევე ატარებენ თმებს იმერელი, ქართველი და სომეხი ქალები მთელს ამ მხარეებში, ეს მათ კარგ შესახედაობას აძლევს“ (იქვე). მოგზაურის თვალს არ გამოუპარა ისიც, რომ ახალგაზრდობა ცდილობს უფრო თავისუფლად იყოს და ხშირად წინაპრების ჩვეულებები

ან შეარბილოს, ან საერთოდ თქვას მათზე უარი. მოგზაურის გაკვირვებას იწვევს იუდაიზმის ზოგიერთი ფუნდამენტალური კანონის, მაგალითად წმინდა შაბათის დარღვევა: „... რაბის სახლში, შაბათ დღეს ვნახე დიდი ცეცხლი ენთო სამხარეულოში. არაებრაელი საჭმლის ქვაბებს დგამდა ცეცხლზე შესათბობად. ასე იქცევიან ყველა ებრაელის სახლში ქუთაისსა და მახლობელ სოფლებში, ყოველ შაბათ დღეს“ (ჩორნი, 1976:195).

ცალკე აღნიშვნის ღირსია მოგზაურისა და სწავლულის იეჰუდა ჩორნის დაკვირვების შედეგად მიღებული დასკვნები ქუთაისელი ებრაელებისა და ქართველების დამოკიდებულების შესახებ. ევროპელი მოგზაურისთვის, რომლისთვისაც უცხო არ იყო ინფორმაცია ევროპაში წარმოებული ე.წ. „ებრაული პოგრომების“ შესახებ, განცვიფრებული აღწერს ფაქტებს ქუთაისის ებრაელი და არაებრაელი მოსახლეობის კეთილმეზობლობისა და ურთიერთპატივისცემის შესახებ: „იეჰუდა ჩორნი მეტად შთამბეჭდავად და შეულამაზებლად გვიამბობს როგორც ქუთაისელ ებრაელთა ეთნო-რელიგიურ წეს-ჩვეულებებსა და ყოფა-ცხოვრებაზე, ისე ქართველებთან მათ ყოველდღიურ ურთიერთობებზეც... ებრაელი ავტორის წიგნი ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა იქნეს მიჩნეული შესაბამისი პერიოდის ჩვენი ქვეყნის ისტორიის, მათ შორის ქუთაისის წარსულის შესასწავლადაც მეტად მნიშვნელოვან დოკუმენტურ მასალად (ნიკოლეიშვილი ა., ნიკოლეიშვილი ო., გვ. 193). ჩორნის დაკვირვების შედეგად გამოაქვს დასკვნა, რომ საუკუნეების განმავლობაში ებრაელებისა და ქართველების გვერდიგვერდ ცხოვრებამ ბევრი რამ შეცვალა მისი თანამომხმეების ცხოვრებაში. ისინი ერთმანეთთან კეთილმეზობლურ ურთიერთობაში იყვნენ, იზიარებდნენ ერთმანეთის ჭირსა და ლხინს, თანდათან აახლოვებდნენ თავიანთ წეს-ჩვეულებებს და ზოგიერთი წესი ზიარიც კი ხდებოდა. მიცვალებულის სამგლოვიარო ფსალმუნებითა და მექორწილების მხიარული სიმღერებით გაცილება ორივე ერისთვის ჩვეულებრივ ამბად იყო ქცეული. „ეს ჩვეულებები აქვთ იმერლებსაც, ისინიც ამ წესით მიასვენებენ მიცვალებულს ქალაქის ქუჩებში, მელიოდიებით და დაკვრით. ასევეა ამ მხარის ყველა სოფლებში. ქართლშიც ასეთივე წესია“ (ჩორნი, 1976:195).

ქუთაისში მესამედ ჩასვლის შემდეგ მოგზაურს შესაფერისი პატივი ვერ სცა ჯამათმა, რამაც ჩორნი დიდად დაამწუხრა. იგი ეპითეტებს არ იშურებს, უარყოფით კონტექსტში

დაახასიათოს ებრაული ჯამაათის ხელმძღვანელობა⁶ ჩორნი მათ მოიხსენიებს, როგორც უვიცებს, განათლების მტრებს და საკუთარი ხალხის განვითარებაში ხელშემშლელ პირებს. ქუთაისში ნანახი საგანმანათლებლო სისტემა სრულიად მიუღებლად მიაჩნია: „ჯერ მასწავლებელი კითხულობს სტრიქონს, ბავშვმა სიტყვა-სიტყვით ზეპირად უნდა დაისწავლოს ის სტრიქონი... თუ ვერ შეძლო დაზუთხვა და სიტყვების დამახსოვრება, ჯოხით სცემს სასტიკად (ჩორნი, 1976:191). როგორც ზოგადად რუსეთის იმპერიაში, საქართველოს ებრაულ თემშიც მოსწავლეთა სწავლა-განათლება ფიზიკური ძალის გამოყენებაზე იყო დამყარებული.

ჩორნი ემიჯნებოდა სწავლის პროცესში ძალის გამოყენებას და მისი იდეალი იყო ევროპული განათლება, რომელიც გაგება-გააზრებაზე იყო დაფუძნებული და მისი თანატომელებისთვის უცხოა და მიუღებელს წარმოადგენდა. ებრაული მოსახლეობა მე-19 საუკუნის შუახანებისთვის საკუთარი შვილების განათლებისთვის მეტწილად კერძო მასწავლებლებს მიმართავდა. იმისთვის, რომ მასწავლებელს მოსწავლე შეგირდად აეყვანა, მშობელს მისთვის საჩუქრები უნდა მიერთმია. საწყის ეტაპზე საჩუქრების ჩამონათვალი საკვები პროდუქტებით განისაზღვრებოდა, მაგრამ როდესაც მოსწავლე ისწავლიდა კითხვას, მაშინ საჩუქრების რაოდენობაც და ფასიც მატულობდა (ჩორნი, 2014:178). სწავლის პროცესში ზეპირობა და ფიზიკურად დასჯა რუსეთის იმპერიის საგანმანათლებლო სისტემისთვის იყო დამახასიათებელი (წერეთელი, 2011:80-85).

კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებამ და პერსპექტივამ, რომელსაც განათლების მიღება იძლეოდა, ებრაულ თემშიც ჰპოვა ინტერესი. ებრაელებმა დაიწყეს ზრუნვა საკუთარი შვილებისათვის სწავლის კერების დასაარსებლად. ეს ტენდენცია არა მხოლოდ დედაქალაქში, არამედ რეგიონებშიც შეიმჩნეოდა, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში. ადგილობრივი ჯამაათი აგროვებდა კერძო შემოწირულობას და შუამდგომლობას გზავნიდა სახელმწიფო ინსტანციებში. სასწავლებლის დაარსების მოთხოვნით. მაგალითად 1890 წელს სუჯუნის ებრაელობამ გადაწყვიტა ახალი სკოლის ასაშენებლად ფული შეეგროვებინა და დაიწყო ამ მიზნით ფულის შეწირვა (ივერია, 1890: 1). ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის 1890 წლის გამოცდაგავლილი 16 მოსწავლიდან ერთი ებრაელი იყო (ივერია, 1890:2).⁷ ქუთაისში ჩორნის სტუმრობის დროს მისი მასპინძლის იოსებ ელიგულაშვილის ძმისშვილს აბრამ ლევიჩს დედა გარდაეცვალა. „როცა სული ღმერთს მისცა, მთელი ქალაქის ქალებმა იწყეს თავმოყრა, მათ შორის იმერელმა ქალებმაც,

⁶ როგორც ქუთაისში, ასევე სხვა ქალაქებსა და სოფლებში მოგზაურობის დროს იკრუდა ჩორნის საცხოვრებელს, კვებას, გამყოლებისა და გადაადგილების ხარჯს ძირითადად ჯამაათი უზრუნველყოფდა. ქუთაისში სტუმრობის დროს მოგზაურის გამყოლი იყო ვინმე დავიდ ჰაკატანი, რომელიც ასრულებდა როგორც გამყოლის, ასევე თარჯიმნის ფუნქციას. გარდა ამისა, ჩორნის გამყოლებისა და ტრანსპორტის ანაზღაურების ნაწილი ებრაული საქველმოქმედო ორგანიზაციის ხარჯზეც ხდებოდა, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ აღნიშნული ორგანიზაციისათვის მნიშვნელოვანი იყო არა მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობის შესახებ ინფორმაციის მოგროვება, არამედ რელიგიური წესების მოწესრიგება, მათ შორის ე.წ. შალიახებისათვის ხელის შეწყობა, რომლებიც შესაწირს აგროვებდნენ ებრაული თემებისათვის.

⁷ ვინაიდან სახელმწიფოს დაარსებულ სკოლებში სწავლა რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა, ებრაული თემი არ იყო კმაყოფილი რუსული სწავლა-განათლების სისტემით. მათ სურდათ ებრაელ ახალგაზრდებს თაღმუდი და ებრაული წერა-კითხვაც შეესწავლათ. „ივერია“ წერს, რომ თბილისელ ებრაელებს გადაუწყვეტიათ, დაარსონ „რიგიანი“ სკოლა და ვარშავიდან გამოიწვიონ ძველი ებრაულის მცოდნე მასწავლებელი (ივერია, 1890:3). ცარიზმის რეჟიმი იძულებული გახდა გარკვეულ დათმობებზეც წასულიყო. მე-20 საუკუნის დამდეგისთვის უკვე ძალაში იყო კანონი, რომლის საფუძველზეც რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ნება დართეს ებრაელებსაც ესწავლათ.

რომელთაც ფრიად ჰყვარებიათ განსვენებული. მათაც გამოიტირეს იგი, ყველას საუცხოოდ ეცვა. ქალები მიცვალებულის ოთახში ისხდნენ, ხალხი გარეთ ან ეზოში ისხდა, გვერდით ოთახში ქალები ცხოვრობდა და და საჭმელების კუთვით იყვნენ დაკავებულნი... ყველა იჯდა, ტიროდა და მის ღირსებებს ჰყვებოდა... (ჩორნი, 1976:191)“. გარდაცვლილის მიმართ ყველა გამოხატავდა პატივისცემას. მას „შეძლებს დაგვარად ყველა სცემდა პატივს, ყველას მხიარულად ხვდებოდა, ღარიბ-გაჭირვებულს ყოველთვის უმართავდა ხელს და ა.შ. მთელი ქალაქი იმოწმებდა, მათ შორის არაებრაელი ქალებიც კი, რომ მისთანა არავინ იყო მთელ ქალაქში“ (ჩორნი, იქვე). მიცვალებული გააპატიოსნეს და მთელმა ქალაქმა წაასვენა სასაფლაოზე, ქალებმა ჭიშკრამდე მიაცილეს და სახლში დაბრუნდნენ. ჭირისუფლის მაგიდაზე იყო, როგორც ტრადიციული ებრაული კერძები, ასევე ხაჭაპური. ადგილობრივი ქართველების ტრადიციული კერძებით იყო გაწყობილი შვიდი დღის შემდეგ მიცვალებულის საპატივცემულოდ გაშლილი სუფრა: „მაგიდაზე მოიტანეს შემწვარი ხორცი, ღვინო, ღომი, რომელიც ძნელად საჭმელ ფაფასავითაა“ (ჩორნი, იქვე). ჩორნი აღფრთოვანებულია, რომ ქართველები ისევე გლოვობენ ებრაელს, როგორც საკუთარ თანამომემს. გლოვის დროს მამაკაცები ორმოცი დღე წვერს იყენებდნენ, ხოლო ქალები საყელოს ჩაიჭრიდნენ და ასე გამოხატავდნენ გლოვას. ორმოცი დღის შემდეგ, მამაკაცებს წვერის გაპარსვის, ხოლო ქალებს კი პერანგის საყელოს გაკერვის უფლება ეძლეოდათ. ის ვინც მიცვალებულის გამო განსაკუთრებით გლოვობდა, ხშირად ერთი წლის განმავლობაში არ იპარსავდა წვერს და ჩაჭრილი საყელოთი დადიოდა. აღნიშნული ტრადიცია შეიძლება შევადაროთ საქართველოში ღრმად ფეხმოკიდებულ ტრადიციას, სადაც მსგავსი შემთხვევები დღესაც გვხვდება (ჩოჩიშვილი, 2021:34- 35). ჩორნის ცნობების მიხედვით საქართველოს ყველა კუთხეში ქართველები და ებრაელები მეგობრულად და კეთილმეზობლურად ცხოვრობდნენ. ისინი ერთმანეთის ლხინსა და ჭირს იზიარებდნენ, იცავდნენ საკუთარ ტრადიციებსა და ცხოვრების წესს. ამავე დროს, ერთმანეთს ხელს არ უშლიდნენ რელიგიური წესების ასრულებაში, უფრო მეტიც, ხშირად იღებენ მონაწილეობას ერთმანეთის სადღესასწაულო თუ სამგლოვიარო რიტუალებში (ჩოჩიშვილი, 2008:415)⁸. განსაკუთრებული ემოციებით ჩორნი ქუთაისელი ებრაელების შესახებ მოგვითხობს, რომ როდესაც ვიღაცა გარდაიცვლებოდა, მის გლოვაში მთელი ჯამაათი იღებდა მონაწილეობას: „როცა ქუთაისელ ებრაელებს ვინმე, თუნდაც ზავში გამოაკლდებათ, ყველა მათგანი კეტავს თავის დუქნებს და ჭირისუფლის სახლში მიდის, მიცვალებულს აპატიოსნებენ და სასაფლაოზე მიასვენებენ. შვიდი დღის შემდეგ მიცვალებულის ოჯახი სარიგობო სუფრას უშლიდა ქალაქის მცხოვრებთ. თუ ოჯახი არაა შეძლებული, ყოველ მათგანს სახლიდან მოაქვს საჭმელი“ (ჩორნი, 1976:191). მიცვალებულის დატირებისა და გლოვის წესები ქუთაისელ ებრაელებს საქართველოს სხვა კუთხეებში მცხოვრები ებრაელების მსგავსი ჰქონდათ, თუმცა მასში ასახული იყო ადგილობრივი ქართველების ტრადიციების გამოძახილიც.

იეჰუდა ჰალევი ჩორნიმ ქუთაისი საბოლოოდ 1870 წლის 27 ივნისს დატოვა. მოგზაურის შთაბეჭდილებები ამ ქალაქისა და ებრაული ჯამაათის შესახებ არაჩვეულებრივი ისტორიული წყაროა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიისთვის. ებრაელი მოსახლეობის ტრადიციისა და ცხოვრების აღწერით

⁸ უნდა აღინიშნოს, რომ ადგილობრივი საზოგადოება ერთხმად არ იზიარებდა ჩორნის კეთილშობილურ მიზნებს და მოსახლეობას სიფრთხილისკენ მოუწოდებდა. მაგ. გაზეთი დროება წერდა: ერთი სოკრატ ფილოსოსფოსის მსგავსი ურია დაიარება ჩვენში, სახელად იუდა ჩორნი (შავი-შვარც), რომელიც, როგორც თვითონ არწმუნებს ყველას, კავკასიის ურიების ისტორიისათვის მასალებს ჰკრეფს. მასალებს გარდა ფულებსაც ჰკრეფს, თავისი მომავალი თხზულების გამოსაცემად... ამბობენ: სოფელ-სოფელ დაიარებაო და ზოგ თავადიშვილებს სხვა და სხვა ძველებური ძვირფასი ნივთები გამოართვეაო... ძველი ნივთების პატრონებს ვურჩევთ... თუ რამ აქვთ ისტორიისათვის გამოსადეგი... სხვები უფრო კარგად მოიხმარენ (დროება, 3, 2).

მოგზაურმა ასევე გადმოგვცა სხვა ეთნოსების ყოფაც, საზიარო და განსხვავებული ტრადიციები, ურთიერთდამოკიდებულება და სახელმწიფო ინსტიტუციებისადმი ადგილობრივი მოსახლეობის პოზიცია. როგორც რუსეთის იმპერიის განაპირა მხარეებში, ქუთაისშიც განთლებისა და ცხოვრების ეკონომიკური დონე კრიზისს განიცდიდა. ის, რომ ერთეულები ახერხებდნენ ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობებისთვის აეწყოთ ფეხი, საერთო სურათს ვერ ცვლიდა. მოგზაურმა აღწერა ევროპეიზაციის გზაზე დამდგარი ქალაქის მოსახლეობა, რომელსაც უჭირს წარსულ ტრადიციებთან განშორება. ქუთაისის გუბერნია მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრისათვის სწორედ რომ ებრაელთა ლოკალიზაციის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა (გეგეჭკორი, 2001:76). ცარიზმის პოლიტიკა მთელ რიგ შეზღუდვებს უწესებდა არარუს ხალხებს, როგორც სრულფასოვანი განათლების მიღების, ასევე სხვადასხვა ეკონომიკური საქმიანობის საწარმოებლად. მიუხედავად ამისა, ადგილობრივი მოსახლეობა ეროვნული და რელიგიური შუღლის გარეშე ცხოვრობდა, რაც ევროპელი მოგზაურისთვისაც კი უნიკალურ შემთხვევას წარმოადგენდა.

გამოყენებული ლიტერატურა

- გეგეჭკორი, ა. (2001). *საქართველოს ებრაული გალუთი (დიასპორა) მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში*. (დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად). თბილისი.
- დავიდი, ი. (1976). იეჰუდა ჰალევი ჩორნის „მოგზაურობა საქართველოში, იმერეთში, სამეგრელოში, გურიასა და არარატის ქვეყანაში (არმენია)“. *ნაწერები, ტ. I*. თელავი-იერუსალიმი.
- თავდიდიშვილი, რ. (1940). *"ეთნოგრაფიული ნარკვევი ქუთაისის ებრაელთა ძველი ყოფა-ცხოვრებიდან"*. თბილისი.
- თორია, ა. კაშია, მ. ფანჩულიძე, მ. ქათამაძე, დ. (2019). *დავიწყებული ისტორიები-კათოლიკური და ებრაული თემები ქუთაისში*. თბილისი.
- იველაშვილი, თ. ცაგარეიშვილი, თ. (1995). *"გვიხმობს მამული მამა-პაპათა"*. თბილისი.
- მამისთვალიშვილი, ე. (1999). *ქართველ ებრაელთა ისტორია*. თბილისი.
- მამისთვალიშვილი, ე. (2011). *ქართველი ებრაელები. სსიპ დავით ბაზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები. ტ. VII*. თბილისი.
- ნიკოლეიშვილი, ა. ნიკოლეიშვილი, ო. (2012). *ევროპელი ავტორები ქუთაისის შესახებ (XV-XIX საუკუნეები)*. ქუთაისი.
- პაპისიმედოვი ი., (2014). *საქართველოს ებრაელთა აღებ-მიცემის ისტორიისათვის. სსიპ დავით ბაზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები. ტ. I-II-III*. თბილისი.
- ჩოჩიშვილი, დ. (2008). *იეჰუდა ჩორნის მოგზაურობა დასავლეთ საქართველოში. ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*. თბილისი.
- ჩოჩიშვილი, დ. (2015). *ებრაელთა განათლება მე-19 საუკუნეში. გსსუ პროფესორ მასწავლებელთა კონფერენცია. 22 ივლისი. გორი*.

ჩოჩიშვილი, დ. (2021). ქართველების და ებრაელების იდენტობის პარალელები მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში. *საერთაშორისო კონფერენციის მოხსენეთა კრებული*. თბილისი.

წერეთელი, ა. (2011). *ჩემი თავგადასავალი*. თბილისი: საუნჯე.

ჟურნალი „ცისკარი“. 1860, N6.

ჟურნალი ივერია. 1890, N120, გვ. 1.

ჟურნალი ივერია. 1890, N7, გვ. 3.

ჟურნალი ივერი. 1887, N149, გვ. 2.

ჟურნალი დროება. 1875, 3/2.

REFERENCES

gegech'k'ori, a. (2001). *sakartvelos ebrauli galuti (diasp'ora) me-19 sauk'unis meore nakhevarshi*. (disert'atsia ist'oriis metsnierebata k'andidat'is khariskhis mosap'oveblad). [*Jewish diaspora of Georgia in the middle of the 19th century*. (Dissertation for gain of PhD degree)]. Tbilisi.

dauidi, i. (1976). iehuda halevi chornis „mogzauroba sakartveloshi, imeretshi, samegreloshi, guriasa da ararat'is kveqanashi (armenia)“. *nats'erebi, t'. I*. tel-avivi-ierusalimi. [Joseph Judah Chorny „Journey to Georgia, Imereti, Samegrelo, Guria and at the Country of Ararat (Armenia)“ *Letters, volume I*]. Tel-Aviv-Jerusalem.

tavidishvili, r. (1940). "etnograpiuli nark'vevi kutaisis ebraelta dzveli qopa- tskhovrebidan". tbilisi.

toria, a. k'ashia, m. panchulidze, m. katamadze, d. (2019). *davits'qebuli ist'oriebi- k'atolik'uri da ebrauli temebi kutaishi*. [*the forgotten histories – The Catholic and Jewish communities in Kutaisi*]. Tbilisi.

ivelashvili, t. tsagareishvili, t. (1995). "gvikhmobs mamuli mama-p'ap'ata". [*The land of our fathers is calling*]. Tbilisi.

mamistvalishvili, e. (1999). *kartvel ebraelta ist'oria*. tbilisi. [*„History of Georgian Jewish*]. Tbilisi.

mamistvalishvili, e. (2011). *kartveli ebraelebi. ssip' davit baazovis sakartvelos ebraelta ist'oriis muzeumis shromebi. t'. VII*. [*The essays of D. Baazov museum of history of Jews of Georgia LEPL, volume VII*]. Tbilisi

nik'oleishvili, a. nik'oleishvili, o. (2012). *evrop'eli avt'orebi kutaisis shesakheb (XV-XIX sauk'uneebi)*. kutaisi. [*The European authors about Kutaisi (XV-XIX centuries)*]. Kutaisi.

p'ap'isimedovi i., (2014). *sakartvelos ebraelta agheb-mitsemis ist'oriisatvis. ssip' davit baazovis sakartvelos ebraelta ist'oriis muzeumis shromebi. t'. I-II-III*. [A review of the Trade History of the Georgian Jewish. *The essays of D. Baazov museum of history of Jews of Georgia LEPL, volume I-II-III*]. Tbilisi.

chochishvili, d. (2008). iehuda chornis mogzauroba dasavlet sakartveloshi. *akhali da uakhlesi ist'oriis sak'itkhebi*. [The journey of Joseph Judah Chorny at the western Georgia. *The points of a new and the newest historical aspects*]. Tbilisi.

chochishvili, d. (2015). *ebraelta ganatleba me-19 sauk'uneshi*. gssu p'ropesor-masts'avlebelta k'onperentsia. 22 ivlisi. [*The Jewish education in Georgia at the 19th century, GSTU*]. Gori.

ts'ereteli, a. (2011). *chemi tavgadasavali*. [*my adventure*]. Tbilisi: Saunje.

zhurnali „*tsisk'ari*“. 1860, N6. [Periodical magazine „*Tsiskari*“ N6].

zhurnali *iveria*. 1890, N120, gv. 1. [Periodical magazine „*Iveria*“ N120, Pg. 1].

zhurnali *iveria*. 1890, N7, gv. 3. [*Iveria*, N7, Pg. 3].

zhurnali *iveria*. 1887, N149, gv. 2. [*Iveria*, N149, Pg. 2].

zhurnali *droeba*. 1875, 3/2. [*Droeba*, 3/2].

WHO WERE THE PROTO-GEORGIANS?

ვინ იყვნენ პროტო-ქართველები?

MAIA GHAMBASHIDZE

Doctor of History, Iv. Javakhishvili

Tbilisi State University

Associate Professor, Tel .: 599960904,

maia.ghambashidze@tsu.ge

ORCID: 0000-0002-1008-2869

Abstract:

Based on the study and analysis of ancient near eastern sources and current scientific literature in the field, we believe the following conclusion can be drawn about the ethno-genesis of Georgian tribes: the relationship between genetically related Ancient Anatolian and Georgian (in the II millennium BC: Hatti, Kaška, Muška; in the I millennium BC – Diaeni/Diaohi, Kulha) tribes developed based on and largely due to the metallurgical manufacturing processes (obtaining and manufacturing of ore and processing the metal). The engagement in the metallurgical production processes of the local tribes and their neighboring ethnic groups led to the emergence of a common culture, religious and ideological systems, and the formation of a united consciousness across the entire geographic area of settlements of Georgian tribes. This, created pre-conditions for the formation of Kolkhian and Iberian kingdoms later on.

If we postulate, as supported by recent archaeological discoveries, that the Hattian and Kaška people (they might even be one and the same) are ancestors of Kolkhians (i.e. Proto-Kolkhians), and consider their neighbors – the Muškians also a Georgian ethnic group, then the study of the history of Georgia should begin not from the period of Diaohi-Kulha kingdoms in the VIII-VII c. BC, but from its early origins in XV c. B.C.

Keywords: Hittites, Hattians, Kaška, Muška, Diaohi, Kulha, Georgia, Georgians, Hittitology, Caucasiology, Ancient Anatolia, metallurgy, iron

მაია ღამბაშიძე

ისტორიის დოქტორი, ივ. ჯავახიშვილის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი, ტელ.: 599960904,

maia.ghambashidze@tsu.ge

ORCID: 0000-0002-1008-2869

აბსტრაქტი:

ბოლო წლებში რამდენიმე ურთიერთ გამომრიცხავი მოსაზრება გამოითქვა პროტო-ქართველების გენეტიკური წარმომავლობისა და მათი განსახლების შესახებ. სამწუხაროდ, ამ მოსაზრებების სიმრავლის გამო დაინტერესებული მკითხველი ვეღარ ხვდება, რომელს

დაუჭიროს მხარი. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ისტორიული კვლევა სცილდება ყოველგვარ, უზუსტობას და გარკვეული დასკვნების გაკეთება მხოლოდ ფაქტების საფუძვლიანი ანალიზის შემდეგ შეიძლება. ჩვენი ნაშრომი მიზნად ისახავს პროტო-ქართველების წარმომავლობის ფაქტებზე დაფუძნებული კვლევის შედეგების ჩვენებას.

ძველადმოსავლური წყაროებისა და უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურის შესწავლის შედეგად, ვფიქრობთ, შესაძლებელია ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზის შესახებ შემდეგი დასკვნის გამოტანა: გენეტიკურად მონათესავე ძველანატოლიურ და ქართველურ ტომთა (ძვ. წ. I ათასწლეულში ხათების, ქასქების, მუსქების, ძვ. წ. I ათასწლეულში კი - დაიენი/დიაოხისა და კულხას და სხვ.) ურთიერთკავშირს საფუძვლად დაედო - და ეს კავშირი დიდად განაპირობა - მეტალურგიის საწარმო პროცესების (მადანმოპოვების, მადანდამუშავებისა და ლითონდამუშავების) ფართომასშტაბით განხორციელებამ, ასევე - ამ პროცესში როგორც აქ მცხოვრებ ტომთა, ასევე მეზობელ ეთნოსთა უშუალო თუ ნაწილობრივმა მონაწილეობამ და ერთიანი რელიგიურ-იდეოლოგიური სისტემის - ერთიანი კულტის წარმოქმნამ ქართველურ ტომთა სახლობის მთელ ტერიტორიაზე. შედეგად - ჩამოყალიბდა ერთიანი ცნობიერება, რამაც, ბუნებრივია, შექმნა კიდევ წინაპირობები მომდევნო პერიოდში კოლხეთისა და იბერიის სამეფოთა ჩამოყალიბებისათვის.

და თუ დავუშვებთ (და ამის საშუალებას უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენებიც გვაძლევს), რომ სწორედ ხათები და ქასქები (თუ საერთოდ, ერთიდაიგივე ხალხზე არ გვაქვს საუბარი) უნდა იყვნენ ე.წ. „პროტოკოლხები“, ხოლო მათ უშუალო მეზობლებს – მუსქებს ასევე მივიჩნევთ ქართველურ ეთნოსად, მაშინ საშუალება გვქვია ჩვენი ქვეყნის ისტორია ძვ. წ. XV საუკუნემდე დავაძველოთ.

საკვანძო სიტყვები: ხეთები, ხათები, ქასქები, მუსქები, დიაუხი, კულხა, საქართველო, ქართველები, ხეთოლოგია, კავკასიოლოგია, ძველი ანატოლია, მეტალურგია, რკინა

Introduction:

In recent years, several conflicting opinions have been expressed about the genetic origin of Proto-Georgians and their geographic distribution. Unfortunately, due to the abundance of these opinions in literature, it is hard for a reader to decide which one to support. However, it should be noted that conclusions in historical research can only be based on evidence and a thorough analysis of the facts. Our paper aims to show the results of the fact-based research on the origin of the Proto-Georgians.

Methods:

Our research relies on a wide variety of sources, both primary & secondary including unpublished material. It is based on following research methods: comparative-historical, description, critical, systematic and empirical analysis.

Discussion and Results:

The shared line of work pursued by these tribes can be considered the major factor for the formation of a united nation by different Georgian tribes and their development as a unique ethnic group. These shared activities included mining, metallurgy, and metal processing. According to the archaeological evidence, metallurgy was practiced in the Caucasus since VI millennium B.C., in the era of the flourishing of the Kura-Arax culture on the territory of East and a big part of West Georgia, where it was widespread as its "Inner Kartlian" variety.¹

Between the end of the IV and the middle of the II millennium BC, the territories around the Black Sea formed a united geographical and cultural area and the main purpose of their interaction was the metal processing industry. The southern cultural zone of this unity was Caucasian - Middle Eastern unity, which had its own technical and technological principles and methods of producing copper and bronze. According to Georgian archaeological findings, the methods of the Georgian tribe's processing of non-ferrous metals closely resembles methods used by the Caucasian and Middle Eastern pale-metallic cultures, and the Georgian tribe had a central role in ancient mining culture and the common process of development of different fields of metallurgy.²

Nowadays the oldest artifacts of copper merchandise are found in Asia Minor (in modern Turkey), where the river Tigris originates in Ergani-Maden. These artifacts date back to the end of VII and beginning of VI millennium B.C.; Metal artifacts found in Southern Caucasus, are dated by the end of VI and beginning of V millennium BC. In Georgia, there are found all stages of digestion of metals – Neolith, Early Bronze, Middle Bronze, Late Bronze – Early Iron, and wide digestion of iron ages. Today it is also well known, that a wide front of digestion of copper and non-ferrous metals has originated from South mining regions of Caucasus Minor and gradually spread to North – “Big Caucasus” mining ores.³

A close examination and analysis of mining artifacts by the Georgian scientists has created a basis to conclude, that in Ancient Georgia all branches of the mining culture were highly developed and in the Middle Bronze age (last quarter of III and the first half of II millennium BC), the earliest complex technologies of mining and melting of sulfide were invented here.⁴ Examination of mining in mountainous Racha Antimony shows that not only an extraction but also its melting was taking place. In the Bronze Age, in mountainous Georgia (Racha, Abkhazia), for the first time in the world, the layer-chamber system of mining excavations with open cleaning space was used. This makes these shafts the unique monument of mining technologies and material culture (Of the same level as the Sakdrisi shaft that is nowadays destroyed).

It can be confirmed that Racha was the central region of excavation of Antimony, and Antimony shafts of Racha are the world's distinguished monuments of the history of material culture. It is worth mentioning, that Georgian scientists have created a mathematical model of the technological effectiveness of old technologies for Rachian, Svanetian, and Abkhazian mining excavations, which showed the level of founding, excavating, and processing of metal of Bronze Age (XII-X cc. B.C.) and determined not only unity but also the identity of these regions' techniques and technologies of mining

¹ მუსხელიშვილი დ. და სხვ. 2012: 49.

² Cf. მიქელაძე თ. 1974.

³ Cf. Муджири Т., 2008.

⁴ ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ., 2010.

metallurgy. This unity and unique identity were reasoned by the general character of Kolkhetian Archeological culture, communication of merchants and transport facilities, and also geological and geographical factors. According to this, these three centers are considered to be a unique system of Kolkhetian metallurgical culture and are considered as part of the West Georgian, Georgian, and Caucasian system.⁵

We should think that such intensity and development of metal mining and processing in the Middle Bronze Age went beyond the internal consumption of the ethnos of a separate Kartvelian tribe and should have been more conditioned by the so-called "By foreign order" - mostly at the request of the ancient Middle Eastern civilizations. It was this "metallurgical motivation" that should have led to the decline of the lowland population in the Middle Bronze Age, that is, the forced extinction of agriculture, the depopulation of settlements, and the excavation of foothills and highlands to extract ore and process metal. Historians have explained this situation by increasing the role of cattle during this period and attempting to expand pasture space. Accordingly, they considered cattle breeding as the main driving force of the Kartvelian tribes to develop (cultivate?) the foothills and highlands, while they considered metallurgy as a supporting, secondary activity in this matter.

This generally valid statement seems to be only partially justified for the historical-cultural reality of the South Caucasus. In the second half of the second millennium BC, the names of the Georgian tribes as the first founders of certain fields of metallurgy were already known to the peoples of the world's ancient civilizations. From the III-II millennia BC onwards, kings of powerful states fought to seize their inheritance (areas rich in ore deposits). It is noteworthy that the invaders first conquered from the vast territory of the Georgian tribes the lands rich in mineral ores and mining and metallurgical production: Meskhetian Mountains, Basiani, Ponto (Chaneti) Mountains and Chorokhi Basin, LowerKartli (with Lore-Tashir), mountainous Kakhet-Hereti, mountainous Inner Kartli, Mountainous Racha (Dvaleti), Abkhazia, etc. There must have been a great demand for steel. I think We believe, it was the demand of the international market that led to the intensive development of the technical thought of our ancestral tribes, which became a prerequisite for proper economic prosperity and proper ethnic-social, cultural and internal economic connection.

The rise of culture and the economy, the rise in aggregate demand for the metal, during the Middle and Late Bronze Ages, activated and put into circulation all the deposits of copper, poly metals, arsenic, and antimony in the South Caucasus. This led to the establishment of a copper-bronze production system and the establishment of mining and metallurgical centers in Kakheti (Upper Alazani), LowerKartli (Bolnisi-Dmanisi), Racha, Svaneti, InnerKartli highlands, Abkhazia and Adjara-Guria.

The direct continuation of the technical-technological advances of bronze production is the early stage of assimilation of iron culture. From the XII c. BC, iron became a strategic material of economic importance for the Ancient World. In Georgia, the period from the middle of the 2nd millennium to the first half of the 1st millennium BC, is the Late Bronze-Early Iron Age (its production potential reaches a significant level in the X-VIII BC, and in the VI century BC it is defined as the period of extensive iron uptake). The process of creating local iron metallurgy, with its further continuous

---

⁵Cf. იანშივილი გ., 2015; Abramishvili M., 2010:167-178.

industrial development, dates back to the XII c. BC. On the territory of Georgia, the dynamics of the process of assimilation and spread of iron culture confirms the upward trend in the development of technical thought in XII-I c. BC.⁶

As the archaeological data reveals, from this period on Southern Caucasus became one of the central regions for the economical unity of Mediterranean and Asia Minor in processing and developing Iron metallurgy. The tomb holes and artifacts found there show not only consistent stages of birth and gradual development of the bronze industry but also the consequent results of the introduction of the new metal and its influence on the culture. It will not be an exaggeration to say that the tombs of Kolkheti – Ergeta I-II-III-IV, Ureki, Dghvaba, Nigvziani, and particularly Ergeta I (where all stages of the studied period are represented as a chain) – are exemplary monuments in this regard. The local black metallurgy is distributed in the whole of Asia Minor. The scale and quality of local metallurgical products show a high level of development of metallurgy and technique. The tradition continued during the Middle Ages and culminated in the creation of steel. ⁷Certainly, such wide-spread practice of the mining production among different Georgian tribes reflected the indistinctly formed social structure and state-level centralization (that also meant internal economical union). Such distinctive organization and centralization can not be achieved without an ideological system and its consequent cult.

The fast development of metallurgy gave rise to new symbols in Kura-Arax culture – the ceramic vessels were ornamented with various metallic shapes: on the vessels from that period, we see swords; a crescent; Aries-headed pendants, that were considered to have magic powers; Aries-headed hooks of fireplace strings, that have phallus shape. In Southern Caucasian ethnology, the cult of metallurgy is well documented. The most obvious example of this is evident in Abkhazia and Cherkezia as "The Cult of Blacksmith and Forgery". Here we should also mention, that cults and rituals known as "Abkhazian" (that have close genetic ties with Anatolian tradition) completely coincide with cults and rituals in all Georgian regions, as well as in regions of the Caucasus (with consideration of Christian and Islamic influences in following centuries). The cult of life-giving and fertility tree is present in all religions of the world.. According to the scientific assumptions, in Georgia, this cult came to exist from the last third of II millennium B.C. and it is closely related to the similar cult from Asia Minor. The worship of Oak, as a sacred tree is a widely documented and recognized fact. It is also well-known, that it is not only a Georgian phenomenon. The oak is a sacred tree in all Asia Minor cultures. In the Caucasus, a cult of the Oak is widespread mainly in Georgian tribes (e.g. in Pshavi and Khevsureti existed a vary famous "prayer to the soul of the oak" till the first half of XX c.)

The Charcoal of the tree had crucial importance in regulating the temperature of fire for the enrichment of ore and manufacturing of metal. The breeds of trees that were used for metallurgy were oak, beech, elm, hornbeam, box, English yew, Zelkova, etc. The broken ore of the iron was taken to the oven, where the oak charcoal created the highest temperature. As a result, the ore was melted and iron was wasted. Consequently, the tree, that played a crucial role in the countries' manufacturing and

⁶ Cf. კვიციანი რ., 2009.

⁷ Cf. ლამბაშიძე ი., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ი., 2010; მირცხულავა გ., მირცხულავა ნ., 2008: 199-205; წარმანაშვილი გ., 2014; პაპუაშვილი რ., 1998: 43-57; რეხვიაშვილი ნ., 1943; idem. 1953; 1964;

economic means, gained a sacred meaning, as a symbol of life and fertility-giving god. It naturally became a subject of worship. Presumably, this is how the cult of oak "Didi Ckoni"⁸ was created and gained popularity as a central part of the ideology of the metallurgical civilization. In the following epochs the footprints of the "Cult of Metallurgy" were washed by Christianity and/or other monotheist religions. Though, some fragments remain, as, for example, Georgian Easter hymn "Chona".⁹

* * *

So, who could be the proto-Georgian tribes which, following the footsteps of metallurgical ores, came out and settled on the territory of Georgia? Logically, these tribes can be associated with the people known to us from the Ancient Near Eastern sources and living in the neighborhood of Georgia. Let's discuss them individually:

A. Hattians

Hattians¹⁰ are one of the ancient ethnic groups about whom we know little. We can not say exactly where and when they lived, what was the lifestyle and morals of these people, what social structure or state structure they had, and, in general, what cultural heritage the Hattians left behind.

Since it is considered that this ethnos likely lived in the general area where Georgian tribe settlements were spread, naturally, as soon as their existence was discovered, the idea arose among Georgian scholars, that they were Caucasians, and according to one opinion - the ancestors of the Georgian tribes. Supporters of this view have also appeared among non-Georgian scholars. However, it remains difficult to ascertain the relationship of any Hattian and Georgian tribes.

We can not say for sure when the Hattians appear in Central Anatolia. Some scholars believe, that the Hattians lived in this area in the VII millennium BC and the culture of the New Stone Age Chatal-Hüyük (6400-6200 BC), in southern Anatolia, in the southeast of modern Konya, belonged to them.¹¹ But this assumption has not found support in the Hittite community, as it is believed that no ethnos in the history of mankind has existed for 5,000 years, especially in a region like Anatolia, where migration processes have been continuous.¹²

According to most scholars,¹³ the Hattians were the direct ancestors of the Indo-European Hittites in Anatolia. They were either so-called "local" people, or they came and settled here in the III millennium BC, in the Early Bronze Age. It is suggested that the archeological discoveries of the early Bronze Age of pre-Hittite Anatolia, such as Kültepe, Alishar, Alaja-Huyük, and Horoztepe, and mainly

⁸ "chkoni" – Megrelian "oak".

⁹ ღამბაშიძე მ., ჭირაქაძე მ., 2013: 96-98; *idem.* ღამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2015: 568-590; Cf. ღამბაშიძე ნ., 2004: 242-251; მამალაძე თ., 1963: 235-249.

¹⁰ Numerous opinions have been expressed in the scientific literature about the "Hattians". Today this ethnos is referred to as the Hattians and not the Proto-Hittites as it was formerly accepted. For more on this, see: Дьяконов, И. М., 1967: 166-178; Neu E., 1990: 93; *idem.*, 1983: 323;

¹¹ Cornelius F. 1973: 34.

¹² Soysal O, 2004: 2-3.

¹³ Soysal O., 2004: 2-3.

- Alaja-Hüyük, with its so-called "13 royal tombs" (dated 2300-2100 BC), famous for their precious metal products - belonged to the Hattians.

The Hattians occupied the area of the modern river Kizil-Irmak (ancient Halis, Hittite - Marašantia), as well as Cappadocia, possibly the area around Salt Lake. It is also suggested, that they inhabited the Pontus Mountains, the same Lazistan highlands. The Hattians founded the cities of Hattuša, Kaneš, Zalpa, Nerik. The city-state of Purushattum is also considered to be an administrative formation of the Hattians. There is so-called text of "*ŠarTamhari*", which tells the story of the expedition of the kings of Akkad - Šarrukin (2340-2285 BC) and his grandson - Naramsin (2260-2225 BC) in Purushattum. It is difficult to say how much historic informational value this story has, especially since the dating of the text is completely unreliable and after so many centuries, the story is told almost like a fairy tale or a legend.¹⁴

According to the assumption, at the end of the 3rd millennium, at the beginning of the 2nd millennium BC, from the Caucasus, or the west - Indo-European Hittites came from the Balkans to Central Anatolia via the Dardanelles Strait, which replaced the Hattians in this area. In the beginning, they coexist peacefully, but from the XVIII century BC, the Hittites began conquest of nearby cities. In the years 1750-1700 BC the city of Kuššara is in the hands of the Hittites. They then gradually conquered several Hattian cities: King Pithana conquered Kaneš/Neša, and his son Anitta conquered Hattuša, which 150 years later became the capital of the Hittites. Towards the end of Anitta's reign, Hittite control extended to almost all of Cappadocia. It is suggested that this event should have been the reason for the disappearance of the Hattians from Central Anatolia.

It must be a wrong view that the Hattians no longer lived in Central Anatolia in the 2nd millennium BC. In the city of Kaneš in Cappadocia, in the same Neša (Kültepe), which was an already developed urban settlement at the end of the 3rd millennium BC, and where archeological excavations revealed the cuneiform tablets (dating to the 19-18th centuries BC), Assyrian merchants co-habitated with non-Indo-European Hattians as well as with Indo-European Hittites. The documents show that the Assyrians had trade relations with the local population. Although the ethnonym "Hatti" is not found in the texts, we find the proper names of Hattian origin - Habatali, Hašamili, Kazhanueli, Kizhanuweli, as well as the Hattian word - Gašuhtaili. It is noteworthy that next to the Hattian names we also find the Hittite and Luvian proper names: Šupiašhu, Valkua, and the words: Iškiuli, Išpatalu.¹⁵ The fact that the Hattians coexisted with the Indo-European Hittites, the Palaians, and the Luvians is also indicated by the Hattian words borrowed from these languages.¹⁶

The question arises: if the Hattians had to leave Anatolia after the Hittite arrival, where should they go? Did they abandon this side? What if they stayed and submitted to the rule of the Hittites? If the Hattians left Central Anatolia, would that not mean that the trade policy - Kaneš - would also gradually be abandoned by Assyrian merchants? The interest of the Assyrians in Anatolia was precisely the ferrous metals here and, most importantly, iron, which seems to have been the main product of the Hattian trade. From ancient times the Ancient Near East knew only the so-called. "Iron from heaven", or meteorite iron. Iron was considered to be the most valuable material in the Ancient Near East. We

¹⁴ Cf. Singer I., 1981: 119-134; Forlanini, M. 1984: 245-266.

¹⁵ Soysal O., 2004: 5.

¹⁶ Soysal O., 2004: 11; Cf. Akurgal E., 2001.

learn from the texts that the Hittites did not extract iron, they apparently bought it from the Hattians and then processed it. Iron was precisely the wealth with which the icons were to be traded in Anatolia, in particular in Kaneš, with the Assyrians and the Indo-European Hittites or the Luvians. Hittite texts mention "iron blacksmith", as well as items - "iron throne", "iron plate", etc. In one of the legal documents, we find the expression - "the word of the king is made of iron". As can be seen from the texts, due to its high cost, iron was used only in the palace.¹⁷

Possibly, the Hattians lived in Central Anatolia from the 3rd millennium BC. And after the appearance of the Hittites, they continued to live in the vicinity of the Black Sea - they occupied the city Nerik (presumably modern Osmanchik), Zalpa (probably a settlement near Samsun) and also several seaside towns. Their cultural influence on the Indo-European Hittites is obvious - the Hattian religion covers almost entirely the Hittite world. The Hattian religion seems so interesting to the Hittites that the Hittite pantheon is filled with Hattian deities (Hamani, Hapantalia, Hasamili, Karmušepa, Kaštuvariti, Kataha, Katešhavi, Lelvani, Mama, Mitununi, Šulinkate/Šulinkati, Tahatanuiti, Taharula, Tašimeti, Tenerau, Teniraia, Tetefiri, Tuhuleli, Vašezili, Zilipura, Vurunkate, etc.). The same is true of the rituals performed by the Hittites, most of which seem to be influenced by the Hattian religion, if not translated directly from Hattian. The fact is that as soon as we find a Hattian text (and such is about 550 texts or a fragment of a text), they are accompanied by a Hittite translation. The texts have sacral and ritual content. We also have texts containing metallurgical terms. These are areas that seem to have been considered very important by the Hittites and therefore translated by them. However, they do not seem to understand everything, since understanding the language of a non-Indo-European structure, let alone writing, must have been difficult. As for the opinion that by the 18th century B.C., the Hattians ceased to exist in Anatolia and gave the Hittites the arena, it could be debated. The question arises as to whether the Hittites, in the 13-12th centuries B.C. managed to preserve the abolished Hattian language for 4-5 centuries, and then write and be guided by these texts, which were no longer spoken around them. It would be especially unrealistic to assume that in the pre-imperial period (17-14th BC), when the Hittite state was not structurally established and the Hittite texts were originally written in Akkadian, an abolished language would survive for centuries. The Hittites, a nomadic, socially underdeveloped, low-culture ethnos at the time of their arrival to Anatolia, learned from the Hattians many aspects of social structure, material, and spiritual culture - be they rituals or various branches of handicrafts - including the most important field - metallurgy. During the existence of the Hittite Empire, it seems that the Hattians continue to coexist with the Hittites, having no interest in a permanent economic or cultural (religious-sacral) relationship with them. Further, from the middle of the 2nd millennium BC, in search of iron ores, Hattians gradually shifted to the north - along the Black Sea coast and from there to Adjara and Guria, Kolkheti lowlands - beyond the Bzipi, Kodori, Enguri, Tskhenistskali, and Rioni valleys, through Racha-Svaneti - to the north. It is therefore not surprising to find their linguistic or ethnological parallels with the Ibero-Caucasian ethnolinguistic world.

The Hattian, like other ancient Anatolian languages - Luwian, Palaic, and Hurrian - is one of the least known and unexplored languages.¹⁸ But, unlike Luwian and Palaic, it does not belong to the Indo-

¹⁷Cf. Kammenhuber A., 1996: 209-220; Muhly J. D., Maddin R., Stech T., and Özgen E., 1985: 67-84; Siegelova J., Tsumoto H., 2001: 275-300.

¹⁸Cf. Girbal Ch., 2007: 51-62; Dunaevskaja I., 1974; Kammenhuber A., 1959: 63-83; idem. 1962: 1-29; 1969: 428-546; 584-588; 1996: 209-220; Klinger J., 1994; idem. 2005: 128-134; Vigo, M. 2014: 38; Taracha P., 1988; idem.

European language family. Like Hurrian, it is an isolated language. Hattian is considered to be an agglutination language, as are the ancient Oriental non-Indo-European languages - Sumerian, Elamite, and Urartian. Interestingly, we know nothing about the origins of any of these languages, so there are several hypotheses about them.

Most of the Hattian texts are found in bilingual texts, where Hattian texts are accompanied by Hittite translations. Unfortunately, we do not have primary sources of the Hattian language, we have information about it only from secondary - Hittite sources. It is in the Hittite texts that we find the concepts - "From the city of Hatti ", "in Hattian", "Hattian", and we do not know anything about the self-name of the ethnos itself.¹⁹Most scholars agree that the Hittite translators did not understand not only the rituals and spells of the Hattians (the two main categories in which Hattian texts are found), but also the Hattian language itself. Some scholars have suggested, that the Hittites used dictation when writing Hittite texts, during which, the words that the Hittite writer did not understand simply remained untranslated. There are whole passages of the text that are not translated into Hittite. And whatever translation we have, it also seems to be free translation.²⁰Texts in the Hattian language are found in Central Anatolia - in the Hittite capital Hattuša (Boghazköi) and Šapinuwa (Tan. Ortaköi).

In Anatolia, during the existence of the Hittites (XVI-XVII centuries BC), the Hattian language was a living spoken language - i.e. the Hattians coexisted in parallel with the Hittites. This is evidenced by several Hittite cuneiform texts. Presumably, they are school texts where the same text is written on both sides in the Hittite cuneiform script in the Hattian language, i.e. the copyist practiced cuneiform. There is an interesting text of the old witch woman Aškiliya (CTH 827: KBo 18.151), who was originally Hattian, could not speak the Hittite language well and made many mistakes while speaking.²¹Finding a place on the genealogical tree of languages - this is the main problem that Hittitologists face when studying the Hattian language. Scholars of different generations have repeatedly attempted to find the Hattian lineage with all branches of the Iberian-Caucasian language family. Theories have been proposed that Hattian belonged to:

- a. North-west. Caucasian languages (Circassian language family)²²;
- b. North-East Caucasian languages (Dagestani language family)²³;
- c. South Caucasian languages (Georgian language family).

However, these assumptions remain only hypotheses to this day, as the Hattian written sources at our disposal are very fragmentary and it is difficult to form a systematic corpus of texts. It is also difficult to reconstruct the structure of the Hattian language. Therefore, it is impossible to prove with certainty its genetic connection with any family of languages.²⁴

1995: 351-358; idem. 2000; Soysal O., 2007; Goedegebuure P.M. 2007; idem. 2008: 137-180; 2010: 949-981; Berman H., 1977: 1-6; Bertram J.K., 2003: 245-253; Schuster H.S., 1974; idem. 2002;

¹⁹ Cf. O., Süel A., 2007; 2014; Klinger J. 1996.

²⁰ Cf. Laroche E., 1947: 67-78.; Rizza A. 2007; idem. 2009: 275-286.

²¹ Soysal O., 2000: 6-122.

²² Cf. Иванов Вяч., 1985; Дунаевская И., 1960; Schrijver, P. 2011 : 241-255.

²³ Ardžinba V., 1974: 10-15.

²⁴ Cf. Kassian A., 2010: 309-347.

Many Georgian and foreign scholars have focused on the Hattian-Caucasian parallels.²⁵ When it comes to linguistic connections, scholars rely heavily on lexical data. Unfortunately, the material is so scarce, that it is very difficult to talk about linguistic parallels, especially on the similarities between grammatical categories. One thing is clear - the Hattians, who inhabited the Black Sea coast and, in our view, actively exploited the iron ore valleys of the western Georgia and the Kolkheti lowlands in the Late Bronze-Early Iron era, would have direct interactions with the local ethnic groups. In the process of settling in this area, they inevitably mixed and the language of the Hattians, which, in itself, would have an Indo-European influence from Anatolia, mixed with the local language or languages. The same would happen linguistically, ethnographically or religiously. The late Hittite reliefs (northern Syria, Cilicia) depict the so-called "horned" shoes, which are worn only by deities and kings. We must assume that this form of the shoe had a sacramental ritual meaning (for example, the "horned" clay shoes found in Boghazkoy), and must have been called the "Hattian shoes" known from the Hittite texts [KUŠ] E.SIR ḫattileš. It was sewn from the skins of cattle and was an attribute of the king's ritual garment. It is probable, that it, like the "Hurrian garment", must have been of a peculiar type, used in religious festivals in the Hittite kingdom. It seems that the "Horned" shoes were typical only for the Anatolian and Syrian populations, as they are not worn by people of other origins depicted on the reliefs. One might think, that everything related to Hattian had a sacral connotation for the Hittites and that the adjective "Hattian" was appropriate - for example, in rituals they did not even translate Hattian sacred expressions and the names of deities. Therefore, it is not surprising that the type of shoe that originated from the non-Hittite tradition and was associated with the ritual-sacral tradition was even called "Hattian shoes". It should be noted that "horned" shoes are also depicted on the medieval reliefs or seals of the 1st millennium BC but on these reliefs, not "local" but foreigners (those who hold a gift on these plates - a tribute taker) dressed in "horned" shoes, probably of Anatolian or Syrian origin. Discovered in 1938, the Trialeti Cup bears a strong resemblance to (the cups from) ancient Asia Minor. 50 years later, on the territory of Armenia, in particular, in Karashamb, a cup similar to the "Trialeti Cup" was discovered. Both cups depict a ritual process, the participants of which wear "horned" shoes. As it turns out, this type of shoe was widespread throughout the Caucasus (Georgia, Dagestan, Ingushetia, etc.). The type of shoe that dates back to the II millennium BC is known from Anatolia and Syria. In the following period, it spread throughout Ancient Near East, the Caucasus and Europe. In some countries, including Georgia, the so-called "Oriental", "horned" hats were also found.²⁶

B. The Kaskians

The people of the Kaška, living in northeastern Anatolia, are not only mentioned in Hittite and Assyrian cuneiform sources (royal diaries, treaties, administrative texts, letters, as well as sources of religious content: "Kaškeš", or "Kaška people", LU^{MES} URUKa-aš-ka, LU^{URU} Ka-aš-ka, LU^{URU} Kaš-ka, LU^{URU} KA₄-aš-ka, Egypt. KskS),²⁷ but are directly involved in the course of Ancient Near Eastern history of

²⁵Cf. Girbal Ch., 1986; გორგაძე გ., 2002.

²⁶About the Ancient Anatolian shoe types: ლაშვაშიძე მ., 2013: 103-115; idem., 2006-07: 94-95.

²⁷Schuler E von., 1965; idem. 1976-80: 460-463; Klinger, J. 2002: 437-451; Klinger J., 2005₂: 347-359; Degen R., 1967: 48-60.

the XVII-VII centuries BC.²⁸ We do not know, how these people referred to themselves, but we know the country was called "Kaška" (by Tiglat-Pileser I (1114-1076 c.BC) - ^{KURr}Kaš-ka(-a)-ja, by Sargon II (722-705 c.. BC) - (māt) Kaš-ku and (māt) Ka-aš-ku, and by Tiglat-Pileser III (745-727 BC) - ^{URU}Kaška-a-a.²⁹

Unfortunately, we know nothing about the origin and the genetic affiliation of the Kaškians, nor do we know anything about the Kaška language. Since historiography is not familiar with any texts in the Kaškian language, nor do we find any reference to it in the ancient texts. There are several suggestions about the Kaškian language:

- a. The Kaškians spoke in Hattian since the names of the Kaškian and Hattian deities coincide;
- b. The Kaškians, along with the Hattians, were non-Indo-European inhabitants of Anatolia;
- c. Some scholars identify the Kaškians with the Circassians: in the ancient Georgian sources, the Circassians are referred as "Kashag", in the Arabic sources as "Kesag", and in the old Russian texts as "Kasoga";
- d. This view is somewhat approached by the second hypothesis, according to which one part of the scholars believe that the Kaškians are the ancestors of the Circassians and the Kaškian language is a Circassian language (this assumption is based on the "Annals" of Tiglat-Pileser I (1114-1076 BC), wherein one place the name Abeshla is found probably instead of the Kaškians);
- e. The Kaškians are the ancestors of the ancient Pontians;
- f. According to Iv. Javakhishvili, the Kaškians are the ancestors of the Kolkhians;
- g. Gr. Giorgadze agrees with this view. He suggested that the Kaškians may be of Zanuri (Megrelian-Chanuri) origin;
- h. There is an assumption that by the end of the IX c. BC., the "Mus language" mentioned in the Syrian inscription dating to the beginning of the VIII c. BC, belongs to the Kaškians and thus it is related to the Muškian language (i.e. it is possible to assume the existence of two dialects of one language, like Megrelian-Chanuri).

From the texts, it can be seen that the Kaškians inhabited the so-called mountainous system of the "Small Caucasus", in particular - in the Pontus Mountains (the same as Lazistan ridge, which probably corresponds to Hittite Mount Kassari).³⁰ This mountain range, which is still called Kachkar in Turkish, bordered on the east and south by the river Chorokhi (Hittite "Kumešmaha")³¹, and on the north by the Black Sea coast. So, the whole central northern Anatolia and, partly, the territory of ancient Paphlagonia, must have been inhabited by the Kaškians. It is unclear, exactly how far their border went, especially to the east. It depends on where the border of the kingdom of Hayaša began³² on the east and the Hittite kingdom on the west.

²⁸Cf. Goedegebuure P. 2013: 3700; Гиоргадзе Г., 1956; Гиоргадзе Г., 1961; გორგაძე გ., 2000; Neu, E. 1983: 391-399.

²⁹Grayson A.K., 2002.

³⁰Cf. Yakar, J. 2005: 817-827.

³¹ In the text of the XII c. BC, we find the following note: "Labarna and Hattušili have not yet released them on the river Kumesmaha" (on the river Chorokhi).

³² Kingdom of Hayasa - a country located northeast of the Kaška country. According to Armenian scholars, Haya is the ancestor of Armenians (cf. Haya - "Haiastan"). If we assume the Kaskians in the territory of Chaneti, the kingdom of Hayaša will be located to its northeast, therefore, it is permissible to assume that the kingdom of (H)aya-sa is

Some scholars believe that the Kaška people came and settled in northern Anatolia during the 15th century BC. However, there is another assumption that the Kaškians were the local population of this region since it is believed that the Kaškian names are most likely not of Indo-European, but mostly ancient Anatolian origin. The fact that until the 14th century BC, the Hittite texts did not mention the Kaškians at all, does not mean, that they were not living in this area before their arrival. It seems that they definitely became the point of their neighbors' interest from this period on and their mentioning in Hittite written sources reflects that. The Kaškians are mentioned already during the reign of Hantili (ca. 1526-1496 BC) - the Kaškians raided the cult city of Nerik. According to the text, "during the reign of Hantili, the Kaškians reduced the land and water of the Hittites."

The toponym "Kaška" is found for the first time in the Hittite text of King Arnuwanda and his wife Ašmunikal (c. 1400 BC), where the king tells, that the Kaškians occupied cities and regions on the Black Sea coast: Nerik, Hursama, Kastama, Sarisa, Halila, Duduška, Himuwa, Tagašta, Kamana, Zalpuwa, Kapiuha, Hurna, Dankusna, Tapašava, Tarukka, Ilalulha, Zihana, Šipidduwa, Wašhaia, Patalia, Taštareša and Takupša. The names of these cities sound so "Kaškian" that it is difficult to agree with the Hittite source, according to which these cities were supposedly Hittite, and the Kaškians tried to conquer them. It is more probable that they were originally Kaškian and, after the Hittites captured them, the Kaškians tried to take them back.

When the Hittites made a truce with the Kaskians, on the one side, the peace treaty was signed by the Hittite monarch, and on the other - by the N number of "Kaška man": "Hatipta, Šunupaši, Kanu, Piziziu, Piruwi, Kuriali, Timiti, Tutu, Dada, Kaška... Tutu (and) 9 men from Tešenipa. They all swore..."³³It is interesting that one of the treaties also mentions the names of the fathers of the signers: "Kaašara, son of Tarhundaziti, Patalia, son of Uravalkwi, X, son of Paata, Kalmahaziti, son of X, Tarhundaziti, son of Kuku...". We can't find out from the text, how important these people were, but possibly, they were the "elders" of the community.³⁴The Kaškians had the commanders of the army, as mentioned in the Ugaritic text: *rbtkym*.³⁵ In the text of Arnuwanda's prayer we find: LÚ.MEŠ³⁶taparijaleš "the Ruler"³⁶It is an interesting fact, that when the Hittites made a treaty with one of the Kaškian communities and agreed on this or that issue, often the another (Kaskian) community violated the oath, and this was the reason for the Hittite outrage.³⁷

According to the text of Šuppiluliuma I, the ethnonym "Kaška" was the general name for a union of 12 communities that often united against the Hittites.³⁸They acted independently of each other and posed a constant threat to the Hittites on the northern frontier, while uniting to defend themselves from foreign attacks.³⁹ They did not have a single ruler, "they did not have a single kingship", and they did not have the "lord of the community" at all.⁴⁰From the texts, we know only the names of a couple

---

equated with the kingdom of Aia (Aῖα), a city of the "Colchians", "Herodotus, *The Histories*, book 1, chapter 2, section 2.

³³KBo 8.35 § 11.

³⁴Cf. "Makhvshebi" or "Khevistavi" = the heads of the community in the mountainous Georgia.

³⁵Schuler E von. 1965, 72.

³⁶KBo 31.124 IV 1.

³⁷CTH 375.1.

³⁸Deeds of Suppiluliuma, frag. 14.; Cf. Glatz, C. – Matthews, R. 2005: 47-65.

³⁹The auxiliary army of the Kaskians was called: ERIN^{MES}NARARI.

⁴⁰Cf. "The country without of the Lord" of Svaneti and Khevi.

of high-ranking Kaškians: Commanders Pittaparra and Pitagatalli. The Assyrian king Tiglat-Pileser III (745-727 BC) names Dadilu, the ruler of the Kaška. It is not known, whether Dadilu was the ruler of one of the cities or the lord of the united Kaškian communities since we do not find the name of any Kaška ruler with the title of king/prince in the ancient sources.⁴¹ This is evidenced by the text of the "Annals" of Tiglat-Pileser I: The Assyrian king recount show he captured the 4,000-strong invading Kaškian soldiers, belonging to the Hittite army. The same text mentions right there 20,000-strong Muškian soldiers, "which had 5 kings."⁴²

During the reign of Šuppiluliuma, the Kaškians crossed the river Marašantiya (Halis of antiquity, modern Kizil-Irmak) and Hattuša was burned. Šuppiliuma was still trying to fortify the northern border during his reign, but later his interest shifted to the south, towards Syria, which led to the invasions of the Kaškians in the country from the north.

The text of Muršili II's annals provides many interesting facts about the political organization of the Kaškians, at least, through the position of the Hittites: in the 7th year of his reign, Muršili marched against Pihhunna, the ruler of Tipiya, one of the main Kaškian cities, which periodically "attacked" the Hittite cities of the "upper country" since his father's times. Muršili writes that "Pihhunna did not rule like Kaškians." As mentioned above, the Kaškians did not have a monarchy, and Pihhunna, as Muršili notes, "ruled like a king": "I, my Sun, went and sent him a messenger and wrote to him: give me back my subordinates, which you captured and took to Kaška land. But Pihhunna sent me back (the messenger) and wrote to me: I will give you back nobody. And if you attack me, I will not fight with you on my land, but on your land!" Muršili defeated Pihhunna and took him, as a prisoner, to Hattuša.

The existence of the city of Tipiya dates back to the XVI century BC. It becomes known from the text of the "Chronicle of Amuna", and during the Hittite Empire (XIII-XII BC) it acquired special significance. Interestingly, if in the old kingdom we meet the "city of Tipiya", in the period of the empire it is referred to as the "country of Tipiya". It is probable that during the Old Kingdom, the newly formed city of Tipiya was further strengthened, expanded, and referred to as a country.⁴³ It was located in the north of the Hittite kingdom, probably near the Black Sea coast, and was periodically in the hands of the Hittites. Possibly, it even neighbored the country of Azzi-Hayasa from the southwest.⁴⁴ After corresponding with the Kaškians, Muršili II began to correspond with the ruler of Azzi-Hayasa, Aniya.

Muršili II, fought the Kaškians for 9 years of his reign and won twice. In a battle with the Kaškians, Muršili's brother, Muwattalli, moved the capital south to the country of Kizzuwatna (Turkey's southern coast to the Mediterranean Sea), which further intensified the Kaškians raids on the Hittite kingdom. The same situation continued during the reign of Hattušili III (1267-1237 BC). As Hattušili III describes in his "Apology", the Kaškians crossed the river during his reign. They even reached Marašantiya (modern Kizil-Irmak) and Kaneš/Neša (modern Kayseri).

According to the texts, the Kaškians had a large army. Some mention 800, 5 000, some - 7 000, 9 000, infantry, cavalry, and chariot soldiers. Therefore, the population of the country of the Kaškians

⁴¹ The Sumerian ideogram LUGAL of the Assyrian texts to denote both a king and a prince.

⁴² Grayson A. K., 2002: 14, 17; Tadmor, H., 1994.

⁴³ Further about the localisation of Tipiya: Гамбашидзе М., 2005: 68.

⁴⁴ Judging by the texts, depending on the location, might it be possible to connect Tipiya to Tao-Klarjeti?

must have been quite numerous. It is also interesting about the equipment of the warrior that the Hittites mention the so-called "Kaškian short bow". In general, the Kaškians are equated with a very dangerous, spontaneous, unpredictable, and invincible enemy. The Kaškians did not inflict any damage on the Hittite kingdom or any of its neighbors. Unfortunately, the information we have about the Kaškian identity and political activities is one-sided. We only have Hittite sources and we do not know what kind of relationship they actually had - everything is just a speculation.

As for the daily life of these people, it is clear from the texts, that in summer the Kaskians took the cattle to the mountains - to different places, quite remote from their place of residence.⁴⁵ Because of this, they periodically attacked the Hittite border towns to expand their pastures.⁴⁶ The reason for this was the following circumstance: the Hittite kings gave their subjects the lands to⁴⁷ that were located in the border zone of the country and at one time belonged to the Kaškians. It seems that the Hittites captured these cities in a war.⁴⁸

Archaeologists have suggested that the Hittite fortifications between the rivers Devrez Chai and Kizil-Irmak, with their watchtowers, protected the central settlements of the Hittites from the Kaškians. The fortifications were located at equal distances from each other, mainly on hills. They had water and agricultural land. The castles were fortified and sometimes even occupied one acre. Such a castle was discovered in modern Eldivan. The Kaškians successfully used guerrilla warfare tactics against the enemy. They used to attack the Hittites unexpectedly. The Hittites were on constant alert - the guards were watching the approach of the army so that they had time to get to the battlefield or escape. The Kaška communities warned each other of the impending danger. They were united against the common enemy, making it difficult to defeat them.

It is noteworthy, that in the battle of Kadesh, the Kaškians were allies of the Hittites: "Now (he) and His Majesty asked them: "Who are you? They replied, "We are the nobles of the mighty king of the land of Hittites and he sent us to spy out where His Majesty was." His Majesty answered them: "Where is he, O mighty king of the land of Hittites? "As far as I know, he must be in the country of Aleppo, north of Tunis." They replied to His Majesty: "Behold, the mighty king of the land of Hittite, with his many lands, which by force came from the various districts, and now they are within the borders of the land of Hittite - the land of Nakharina, the land of Kaskashi, the land of Irzu, the country of Ikerih, the country of Aleppo and the country of the ridge - they were deployed (to fight). They have become infantry and chariots ... their number is innumerable, like sand on the shore. You see, they are standing, war-trained, on the outskirts of Kadesh."⁴⁹

After Šuppiliuma I conquered the Kaškian country, the Kaškian soldiers were sent to Egypt presumably as captives⁵⁰ - the Egyptian source mentions the "Kaškian warriors in chariots". The Kaskians in Egypt seem to have played an important role: the Egyptian Pharaoh Amenhotep III (1388-1351 BC) asks the Asia Minor chief to send him the Kaškians. Interest in the Kaškians continues also

⁴⁵ Cf. "Mountain-plain living" of Achara people.

⁴⁶ Cf. Leks in Kakheti.

⁴⁷ See the Hittite "Land Gift Documents".

⁴⁸ Cf. The resettlement of the Borchalu Shiite tribe by Safavid Iran in Shida Kartli or the fact that Jews from the former Soviet Union were being deported to Israel in the conflict zone.

⁴⁹ ღამბაშობე მ., 2012, 12.

⁵⁰ Cf. "Mamluks".

in the 13th century - Ramses II's bride was accompanied by "many Kaškian captives"⁵¹ in her dowry. It is not surprising then, that the Kaškians captured in Egypt mingled with the Egyptians.⁵² It is in Egypt that the only relief of the Kaškian warrior is depicted.⁵³ It seems that the Kaškian warriors were distinguished by exceptional bravery, courage, and bravery. They fought not only in the Hittite army but also in the service of various countries. They also took part in the Hittite civil war - helping Hattušili III ascend to the throne. Kaškian warriors are also found in Ugarit.⁵⁴

It is not known whether the Kaškians participated in the destruction of the Hittite kingdom. One thing is clear: by year 1200 B.C. they had taken advantage of the decline of the Hittite kingdom (by this time the Hittite kingdom was on the verge of falling) and invaded the Hittite kingdom. By the end of the twelfth century BC, the Kaškians are mentioned in Assyrian sources. Tiglat-Pileser I (ca. 1114-1076 BC) writes of the Kaškians that they did not stay long in the conquered territory. Based on this, we can surmise, that their homeland was near the Black Sea and they did not occupy a large area - from the sea to eastern Anatolia. They are mentioned in Assyrian texts up until the VIII century BC. The Kaskians are last mentioned in the annals of Sargon II, then their mention is no longer found in the texts.

The city of Kaška provides very important information about their agriculture economics. In the text of Muršili II's prayer to the sun-god of the city Arinna the Kaškians are described as "shepherds of pigs and (flax) weaver" (LÚ.MEŠSIPAD ŠAḤ ešer Û LÚ.MEŠE-PI-IŠ GAD^{HIA} ešer). These two professions seem to have been particularly characteristic of the Kaskians. Both of these professions had a common feature - both activities were the prerogative of women - women doing housework, tending pigs,⁵⁵ and weaving, while men were shepherding cattle herds and guarding the country or pastures. From the hostile attack of the neighbors, which was perceived by the Hittites as "appropriation of someone else's land" - Muršili II notes that Kaškian "Pihhunian conquered the side of Išhtina to turn it into his pasture." (natza apel ušiyauwaš pedan iyat).

Flax (Linum) was a rare and important plant that was used both for knitting and clothing, as well as for obtaining oil for food and lighting and for lubricating the wheels of carts, etc. Flax specimens found at İkiztepe (on the Black Sea coast, near Samsun) date from the Chalcolithic (Copper-Stone Age) to the Bronze Age. Flax cultivated by the Kaškians was considered the best in that period.⁵⁶

⁵¹ Schuler E. von, 1965: 81.

⁵² This may also be the basis for Herodotus' famous assumption about the origin of the Colchians, cited as the "father of history" - cf. "But it is clear that the Colchians are Egyptians. I realized this myself before I heard it from others and would say so. And because I thought this, I asked both of them, the Colchians were better remembered by the Egyptians than the Egyptians by the Colchians. The Egyptians say that they think that the Colossians are from the army of Sesostis, and I myself also seemed to be, because the Colchians are dark-skinned and greedy ... "Herodotus - History II Book - Euterpe, 104).

⁵³ C. Kuentz, Qadesch 50, 7, 385, 69, Pl. XXV.

⁵⁴ Modern Ras-Shamra, Syria. Port city in the II millennium BC.

⁵⁵ It is noteworthy that the pig was considered a sacred animal among iron-mining peoples because it was associated with oak. Cf. Colchian pig head bracelet. To this day, among the Georgians of Imerkhevi, the word "pig" is perceived as a synonym of strength, goodness, courage (Compare the flag of the Odishars, on which, according to Vakhusti, Takhi is depicted, Topchishvili R., 2017: 25).

⁵⁶ Cf. Colchis in Greece: "I can say something else about the Colchians, which makes them look like the Egyptians. Only the Colchians and the Egyptians cultivate flax alike; All life and language are similar to each other. The Colchian

As for the pigs, while men were tending herds on summer pastures, women were taking care of pigs that were running in the woods⁵⁷ and only grazing them in late autumn. This circumstance allows us - contrary to popular belief - to assume that the Kaškians, like the rest of the population of the Black Sea region, lived a nomadic life.⁵⁸ This is also supported by the fact that the Kaškians pursued viticulture and agriculture, which is documented in ancient texts. They even paid tribute to the Hittites with wine.⁵⁹ They also brought wheat, the harvest of which was periodically destroyed by the Hittites.⁶⁰

As for the religious views of the Kaškians, the sources indicate that their pantheon was polytheistic and they had a corresponding idea of the world: "In the deities of the Kaškas", they meant the three deities of the weather - Hanupten, Kutupuruzi, and Pazim. One of their chief deities was Zitharia, originally from the Black Sea city of Zitharia, and the Kaškians worshiped him in the form of a sheepskin (^{KUŠ}kurša "fleece").

Interestingly, in one of the treaties, the Kaškian deities are mentioned along with the Hattian deities. One list contains the traditional list of Hittite deities, but this list is preceded by the Kaškian war deity Zababa, who stands directly behind the Hatti weather deity and the sun deities. According to scholars, Zababa must have been a Hattian deity. Based on these and other Hattian-Kaškian similarities, it is speculated that the Kaškians may have been descendants of the Hattians, some of whom have been mixed with the Hittites for centuries, while those who settled north on the Black Sea coast formed Kaškian communities. Also interesting are the Kaškian-Hattian-Hurrian cultural parallels: the Hattian moon deity - Kašku and Hurrian - Kušuh, the sun deity - Šimešu and Šimegi. It is suggested that the chief deity of the Hayasa kingdom, DU.GUR, located east of the Kaška estate, is the same as the Hattian deity - Šulinkate. The name of the second deity is Tarumu, which is also very similar to the Hattian weather deity - Taru.⁶¹ This suggests that during the 2nd millennium BC, the Hattian cultural area stretched along the entire southern coast of the Black Sea. In the following period, they also connected with Halibs/Halds, iron ore miners of the Pontus area. Their name probably derives from the Hattian word - hapalki - "iron" (Hurrian. Hapalkinnu, Greek chalups),⁶² which is associated with the extraction and exploitation of iron in this region. These linguistic observations are confirmed by the rich archaeological material found in Colchis.⁶³

It is difficult to restore the true picture of the history of the Kaškians by the fact that we do not have the Kaškian sources directly at hand and we know the issue of the Hittite-Kaškian relationship only from the Hittite side. The Kaškians did not have a writing system and because of this, we cannot establish the truth about them. What we can assume for sure is that their campaigns against the Hittites

---

Seljuks are called Sardonians by the Hellenes, and those who came from Egypt are called Egyptians" (Herodotus - History II Book - Euterpe: 105).

⁵⁷ Cf. Svaneti, where it is the same today.

⁵⁸ Sources say that the Hittites used pigs only in rituals, which is also confirmed by archeological excavations: in the Bronze Age, pig bones were found less in Khatusa than in cattle, and in the Late Iron Age, the use of pigs increased actively, as did plain unbaked pottery. Based on this fact, I. Singer that the Kasks did indeed take part in the fall of Hattusa: Singer I. 2007: 166-181; Cf. Collins, B.J. 2006: 155-188.

⁵⁹ KBo 5.8 I 39; KUB 19.37 III 46.

⁶⁰ KUB 14.15 I 11; KBo 2.5 II 34; KUB 14.16 II 10.

⁶¹ Cf. Georgian "dari".

⁶² Strabo XII, 3 years.

⁶³ ხახუტაიშვილი, დ., 1980) and etc.

were not looting attacks by nomadic, underdeveloped people, as the Hittites put it, but rather retaliation for the seizure and takeover of their cities and pastures by the Hittites. And if we assume that the Kaškians (and, consequently, the Hattians) are the ancestors of the ethnos living in the area after them: the Zani (Chans and Megrelians), then it will not sound surprising that this ethnos is described as unmatched warriors, producers of the highest quality flax, good viculturist, ore miner-processor, etc.

The way of life of the Kaška communities closely resembles the way of life of the Kolkhians (cf. "lordly country", living in communities, helping each other without enmity). Proper names (cf. Dadilu, Paata, Kalmahaziti,⁶⁴ etc.), as well as activities such as - flax processing, winemaking, their service to the Egyptian army, and, most importantly – the cult of the pig and the fleece, clearly suggest direct connection of the Kaskians to the Zanuri (Megrelian-Chan) world. Moreover, in the ancient sources, the references to the Kaškiansterminates and around the same time, since the VII c. BC, references to the Kolkhians appear in the sources.

C. Muškians

Ethnonym Muška are mentioned in Assyrian, Urartian, and hieroglyphic-Luwian written sources.⁶⁵ Muška are also found in the Bible and Greco-Roman texts. Interestingly, this ethnonym is not found in this form in Hittite texts. The Hittites referred to areas that presumably belonged to the Muškiansas ?? (e.g. Alzi and Purulumzi). This is also logical since it is inconceivable that the Hittites had no relationship with their immediate neighbors.

In the special literature of the twentieth century, it was believed that there were two different Muškians in the XII century BC that inhabited the river Aršanaš and the river Euphrates. They were so-called "Eastern Muškians" and IX-VIII c. BC. living in Cappadocia and Cilicia, the so-called "Western Muškians", who are identified with the Phrygians.⁶⁶ But this view is not confirmed by either historical-geographical sources, nor does archaeological material support such a conclusion. The material culture of the Muskians is in no way similar to that of the Phrygians who invaded Central Anatolia from the Balkans, so their association is not proven.

Scholars associate the name Muška with the "Meskhetians" of Georgian sources, the "Moskhes" of the Greco-Roman texts, and the "Mosokh-Meshek" of the Bible. As far back as the 19th century, historians - H. Helzer, e. Schroeder, f. Lenorman, etc. The Muškians of Assyrian sources are considered to be the ancestors of the Georgian Moskhes, the Meskhetians. This theory was also shared by Georgian historians: D. Bakradze, Al. Khakhanashvili, M. Janashvili, and in the later period - Iv. Javakhishvili, S. Janashia, G. Melikishvili, and others. There have been numerous attempts to attribute Muškians to ethnicities of different origins, but all these assumptions so far remain only hypotheses. Among the main theories about the Muskians, are ones linking them to the following:

⁶⁴ E.g. A dance named "kalmakhuri" was danced in Guria until recently, წულაძე, აპ., 1971: 98.

⁶⁵ Cf. Wittke, A.-M., 2004; Grayson A.K., 2002.

⁶⁶ This view arose after Mita, the king of the country of the "Mušks" mentioned in the texts, was mistakenly identified with King Midas of Phrygia.

- a. Old Balkan (Phrygian);
- b. Georgian (Caucasian);
- c. Ancestors of Moshes mentioned in Greek-Latin texts.

Presumably, the name Muška must have been a compound name, and under this name, like the Kaskians, several communities were united. Information about them is first found in the royal inscriptions of the Assyrian king Tiglat-Pileser I (1115-1077 BC). In the twelfth century BC, the Assyrian kingdom became the most powerful state in the ancient Near East at that time, due to the weakening of the Hittites, Egypt, and Babylon. It was during this period that Tiglat-Pileser I was active, seeking glory and power through conquests. According to the text, the Muskians are one of the five major political associations in the five communities, headed by the five main ones.⁶⁷ Almost half a century before the reign of Tiglat-Pileser I, ca. in 1165, BC, the Muškians returned their territories to Alzi and Purulumzi, who were vassals of the Assyrians and were paying tribute to them. Dissatisfied with the Muškians' action, the Assyrians invaded the area to subdue them. The fighting broke out in the Muškian area, on the land of Katmuhi, where the Muškians brought out 20,000 warriors under the command of five princes. The Muškians could not repel the Assyrians. 6,000 Muškians survived this battle and surrendered to Tiglat-Pileser:

"In the year that I ascended the throne, 20,000 Muškians with their 5 kings, who for 50 years held (it) Alzi and Purulumzi, who paid tribute to Assyria, my lord - (Muškians), whom no king could defeat because of their strength, from the mountains they came down and seized the country of the chicken. Thanks to Assyria, my master, I trained my cavalry and infantry, and so as not to wait for the rescue squad, I overcame the dangerous mountain of Kaššiar. I fought them with 20,000 warriors and 5 kings in the country of Chicken. I defeated them ... I scattered their corpses like a raging wave in a mighty collision. I covered the whole valley with their corpses up to the top of the mountain, cut off their heads, and sorted them like zebras. I completely took possession of their property and wealth. Their 6,000 warriors, who escaped my weapons, fell to their feet. I received them and counted them among the people of my country. "

The Muškians living in the mountains, like their neighboring Kaškians, were warrior, brave people. The Assyrians' constant attempts to subdue these two peoples often failed, and such a great empire even lost against a brave minority. The country of the Muškians consisted of 5 communities, which, according to the text of Tiglat-Pileser I, could produce 20,000 warriors. The total population was estimated at 70,000-80,000 people.

What was their life like? From the texts, we do not know specifically what kind of farming the Muškians followed - agriculture or cattle-breeding, - residential or nomadic life. According to Assyrian sources, we can assume that the Assyrians made expeditionary invasions against them to seize the minerals. What minerals might these have been? The wood material mentioned in the Assyrian texts is ^{G1S}Mušku and bronze (most likely also iron). From the IX century, BC concrete data appear: the

⁶⁷ The text mentions the "5 kings of the Muškians", which does not mean that they were the rulers of the kingdom. Presumably, they were princes of different communities, who from time to time fought with each other and united against a common enemy (cf. Georgian princes). When naming another ethnos in Assyrian sources, e.g. In the case of the Tabals, we meet the hierarchy - "the great king, the vassal king ...". In the case of musks, there is no hierarchy.

tribute imposed by the Tukulti-Ninurta II (ca. 1240-1205 BC) consisted of bronze vessels, cattle and small cattle, and wine. Also of interest is the later Assyrian text, which mentions various "muscular underwear" (probably made of linen).

In one of the hieroglyphic-Luwian inscriptions found in Carchemish (near Syria), which is dated by about the end of the IX century B.C. and beginning of the VIII century B.C., the language of the Muškians is mentioned. The text lists the languages spoken in Karkhemish: native Luwian, Assyrian (which was an international language at the time and he must have known it), as well as Egyptian, Urartian, Phoenician, Mussoorian, and Muscovite. It is suggested that the Musk language may have been the same Kask language, a relative of the Muškian, or, at least, dialects of one language (cf. Megrelian-Chanuri). Moreover, we do not know what the Kaskians called themselves. If they called themselves Muses, it turns out that they must have been the Zanuri tribe of the ancient written sources - Mosins, Mosins ...

As for the religious beliefs of the Muškians, they coincide with the religion of the people living in Syria in I millennium B.C. The main deities are the deities of weather and the moon. It is also probable that they celebrated the spring - the feast of the cult of fertility. One of the Assyrian texts mentions the "eku-place" of the Muškian settlement. This was the square in the center of the city where the festivities took place.

An interesting point of view is expressed by Gr. Giorgadze when he compares the so-called "Triads"⁶⁸ of the Hittite and Hurrian deities. In particular, the description of the statues of Ishtar and her two accompanying deities - Ninata and Kulita - is similar to that of the HurutTeshub - Sher - Hur and the North Syrian weather deities - Hazi and Namni. Finally, he compares all of them to the Mtskheta triad of Armazi, Gatsi, and Gaimi. The descriptions of the statues are so similar that we must assume - it was one cultural-religious space, which included Anatolia, Syria, and the South Caucasus, in particular - Kartli.

The area where the Muškians were supposed to have settled must have been the Tao-Klarjeti area, in the text of Tiglat-Pileser I the Muškians are mentioned next to the Kaškians. Due to the Urartian conquest wars in the IX century B.C., the Muškians moved north and settled in the territory of present-day Meskheta.⁶⁹ It is an interesting fact that in 2003 in Kartli, in the village of Tsalka district, the so-called Avranlo, in the tomb of a megalithic building, a dagger-shaped weapon was found,⁷⁰ which was common in Assyria of II-I millennia B.C. The relief of Assyrian King Aššurnāšīrpal II (883-859 BC) depicts a similar weapon used to fight "evil spirits". Thus, when Aššurnāšīrpal says: "... I received tribute from the country of the Kaškians and the Muškians, bronze cauldrons, oxen, sheep (and) wine", it is not excluded that the area of the Muškians settlement was far to the north, the territory of Trialeti.

⁶⁸ Giorgadze G. G. 1999: 547-556.

⁶⁹ There are many proper or geographical names related to this toponym in Georgian - Muskhi, Muskhelishvili, Muska, etc.

⁷⁰ Narimanashvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Sanshashvili N, 2008: 381-409.

D. Daiaeni/Diauhi

We note at the outset that we are dealing with two different terms, Daiane and Diaukhi.⁷¹ The first is found in XII century B.C.(and?)in the Assyrian texts of the VIII century B.C., and in the second - in the Urartian texts of the VIII century BC. There is an opinion that both terms refer to the same people - the Tao people, the same Taoists. Daia is related to the Georgian Tao and the Armenian Taik / Taokh, the location of which is considered to be northeast of Arzrum, the Oltu Plateau. It is also probable that it is related to the Taoche mentioned in the works of Xenophon. This name is still preserved in the form of Tao. Matching the terms is easy to accept, since the root of the word is the same, in Assyrian the suffix "-eni" is plural ("Tao people, Taoelni"), and the Urartian suffix "-khi" is a toponym.

The inscription on the prism made by the Assyrian king Tiglat-Pileser I (115-1077 B.C.) tells us, that in the third year of his reign (1112 B.C.) the Assyrian king marched against the Nairi lands (meaning the areas north of the lakes of Van and Urmia).⁷² He describes in detail the route of the expedition, the difficulties, and obstacles which his warriors had to overcome before defeating the combined army of the twenty-three countries of Nairi. It seems, that the opponent was led by King Sien of the country of Dayan - among the rulers of the country of Nairi only he is mentioned by his proper name. The king of Assyria defeated the enemy and brought their captive kings to his royal city of Assyria. Sien swore allegiance to Tiglat-Pileser, and only then was he pardoned. Later, as one of the cuneiform inscriptions informs us, the Assyrians defeated the kings of the Nair countries who came out to help the enemy. They lived in the vicinity of the "Upper Sea". It seems that the Assyrians meant the Black Sea under the "Upper Sea" and the ancient inhabitants of the historical Tao-Klarjeti, Artaan, and Erusheti in the surrounding areas. It is probable that in the twelfth century BC, Daiani had to rise above other countries in terms of its political-economic and social development.

It is clear from the texts that the Assyrians received up to 100 tons of silver annually as a tribute from the northern countries. The amount of the tribute is likely to be exaggerated, though this does not change the main point: the interest that drove the Assyrians for six centuries to the north, to the mountainous and hard-to-subdue, ore-filled countries.

From the end of the XII century BC, Assyrian sources no longer mention Diane, which must have been related to the weakening of Assyria. During this period the Assyrian kings had to defend themselves from the Aramaeans and were no longer able to organize military expeditions to the north. From the IX century BC, the re-strengthened Assyria again began to pursue conquests against the Nair countries, which is reflected in Assyrian written sources.

During this period, Urartu aggravated Diane's condition. Diane's rulers sought to establish good-neighborly relations with Assyria and to deal with Urartu's expansion (conquest) policies with them. King Salmanasar III of Assyria (859-824 BCE) tells us: "In the 15th year of my reign I marched against the land of Nair, at the headwaters of the river Tigris ... on a rocky place ... I erected my image ... and on it, I engraved (inscription) about my heroic deeds ... But I destroyed the city of Urartu at the headwaters of the Euphrates River, destroyed it, burned it, went to the headwaters of the Euphrates,

⁷¹ Cf. Меликишвили Г., 1950: 26-42; ქავთარაძე გ., 2005: 13-18; idem.: 2006.

⁷² Cf. Waefler M., 1986: 87-94; Salvini M. 2002; idem. 2015: 389-394.

and sacrificed to my deities: (Deity) I threw the weapon of Assyria into it (the Euphrates). Asia, the king of Diane, knelt down, and I received tribute, gifts, and horses from him. I made my image (and) stood in the center of his city. "As this inscription shows, after defeating the Urartian army at the head of the Euphrates, the Assyrian king meets the Asian the king of Diane who, without a fight, presents a new gift to the Assyrians and swears allegiance to them. It is possible that King of Diane's attitude towards the former enemy was motivated by a far-sighted view: he was in alliance with the Assyrians against Urartu, who was the greatest and real threat to him during this period.

Information about Diauhi is given in the inscription of King Urartu's menu (end of IX century BC and beginning of VIII century BC) also from an inscription from Yazilita (near Erzurum): "The deity Haldi is strong, the weapon of Haldi is powerful. The deity with the power of Haldi went to Menuašpuini (for battle). (Him) was preceded by the deity Haldi." The menu says: "I conquered the country of Diauhi, the city of Shashilu, the royal city of battle. I burned the country, the fortress (I destroyed) ... Menua says: "In Utupuri, the king of Diauhi came before me, put me on my feet, fell down, I (him) had mercy on him, I forgave him on the condition of (paying) tribute. He gave me gold (and silver), a tribute ... I removed two kings from there: the country of Kaltulhi (king) and the city of Haldiriulis (king). I conquered the fortified fortresses (which were in that country) from there. "

The Diaenes/Diaokhis, like the Muškians and Kaskians, probably pursued farming and metallurgy. It is noteworthy that the menu mentions Diaukhi as a strong country. During the reign of Menu's successor, Argishti I, Urartu sought not only to conquer Diaukhi but also to annex its territories directly to Urartu. The inscription on one of the steles tells the story of Argishti, according to which the king of Urartu took Diaukhi and annexed three provinces to his kingdom, captured the kings of Kaška, Ardarahik, Baltulhi, and Kabuluhi, and annexed their lands to Urartu.

During one of the expeditions to Diauhi, the Urartians captured 28,619 men, seizing countless cattle and small cattle. The defeated king of Diaukhi swore allegiance to Urartu and presented the winner with 41 cups of gold, 37 cups of silver, 10,000 cups of copper, 1,000 horses, and jewels. One of the steles has the following inscription: "Conqueror of Nairi from Tumen to Dayan, conqueror of Habih to the Great Sea." In 1985 in the province of Kars, in Hanak, near Lake Shadow (Childir), north of Ardahan (Artaan), to the east, an Urartian inscription was found on a rock (kept in the Istanbul Archaeological Museum).⁷³ It tells the story of the expedition of King Argishti I of Urartu, who invaded the country of Taru and continued on his way. He came to the country of Husha, the country of Bian, the country of Aškalaš. Argishti speaks on behalf of the great deity Haldi: "After Diauhi he came to me in the land of the city of Ahurvan. I defeated the army, I destroyed the city. Ka [...] Uni land. I got: 72080 cattle, 7000 + (N number) people. I killed one and let the other go alive. I destroyed 6 fortresses, I burned 50 cities. "

The cities of Diauhi are known from the texts: Shashilu - the main city, Utukha, Zuain - the main city of Khaldirilukhi; Settlements: Ardarakikhi, Askalas, Baltukhi, Kabilikhi, Kada, Saski.⁷⁴ The most important detail in the Hanaki inscription is that the existence of the Urartians near the Lake of Shadows is confirmed. It seems that this inscription was sent by the king of Urartu to the conquered territory (we should not forget the fact that in the world of that time such inscriptions, stelae, bas-

⁷³ Dinçöl A., Dinçöl B. 1992₁; Dinçöl, A.M. and Dinçöl, B. 1992₂.

⁷⁴ Арутюнян Н. В., 2001: 503; Меликишвили Г., 1960; მელოქიშვილი გ., 1990: 269-295.

reliefs, etc. were one of the most effective means of presenting themselves. Kings glorified themselves, which was necessary their legitimacy. Therefore, in describing their deeds, they exaggerated achievements, booty, etc., but this circumstance does not change the picture as a whole). Some scholars equate the with Hanak. Bianca and Husa are then located further north, as are Aškalašika and Ahuria. In this case, the border of Diauhi goes to the border of today's Georgia. According to Hanaki's inscription, Diane may be located on the northern border of Georgia. Most scholars place Diane in the vicinity of Erzurum.

Where is the Kingdom of Dayani/Diaukhi located? The most important source for locating it is the Tiglat-Pileser clay prize and the news of the Salmanasar hike. In the 15th year of his reign, Salmanasar sailed to the cities of Urartu, to the head of the Euphrates, received tribute from Daiane, and erected Stella Daiane in the royal city.⁷⁵ Today, Diaukhi is thought to be located in the Chorokhi Basin, near the Euphrates, in the Arzrum region. Urartian sources mention three major cities - Zua, Utu, and Shashilu. Zua is connected with Zivin Kale, Utu with Oltu, and Shashilu with modern Georgian Sasire/Tortom.

Also interesting is the fortress of UmudumTepe, 18 km north of Erzurum, which is a megalithic structure (huge stones built without dry material) and which, according to scholars, must have been the fortress of the ruler of Diaukh, which was controlled by the Urartians.⁷⁶ It is an interesting fact that in the whole territory of Tao-Klarjeti and also in southern Georgia, especially in Samtskhe-Javakheti and Trialeti we find abundant similar megalithic, dry-built castles. For example, we can name the Abuli Fortress, built on a dry pile on the small Abuli Mountain near Lake Paravani, with a wall thickness of 4 meters and a height of 8 meters. The pottery found here dates back to the Late Bronze-Early Iron era. Presumably, such megalithic fortresses, which are architecturally similar to the buildings in Eastern Anatolia and Syria, as in the example of Avranlo, might have been built by the inhabitants of Musk, or Diane/Diaukh. A systematic study of the examples of Georgia as a whole and, particularly of all of Tao-Klarjeti would be of great importance for drawing final conclusions.

Georgian historiography holds the view that Diauhi was finally destroyed by the kingdom of Kulha in ca. 760 year BC. This view is supported by the fact that in the inscriptions of the Urartian kings from this period Diauchi and Kulha are no longer mentioned. This fact seems to be confirmed by the inscriptions of Sarduri II, in which the king does not mention the expedition to Diauhi and only tells the story of the expedition to Kulha and his defeat. The mere fact that Sarduri II did not invade Diauhi and, as such, Diauhi is not mentioned in his inscription, seems unconvincing (and suggests(?) that this kingdom was destroyed by Kulha). Ancient Near Eastern sources do not provide information on how the history of the kingdoms of Diauhi and Kulha evolved, but we think they were probably separate political entities in the VI century BC. After the VIII century BC, they no longer appear on the international political arena. We think that these ethnic groups migrated to the north, in the south of Georgia, where they and we should consider them as the ancestors of Georgians. In this regard, the historical views established in the existing Georgian special literature are thoroughly reviewed.⁷⁷

E. Kulha

⁷⁵ Russell H. F., 1984₁: 186; idem. 1984₂: 171-201.

⁷⁶ Cf. Çilingiroğlu A. 1980: 195-198.

⁷⁷ Cf. ასტახიშვილი ე., 1998: 12.

We have very little information about ethnonym "Kulha". It is believed to have been located west of Diauhi during the reign of Sarduri II, King of Urartu (764-735 BC). In the text of Tiglat-Pileser I (1114-1076 BC) the toponym is mentioned as "Kilhi" and following G. Melikishvili, it is equated with "Kulha". It is possible that Kulha must have been the kingdom of Kolchis mentioned in later Greek sources. As it turns out, Sarduri⁷⁸ rallied several times against the country of Kulha. According to the text, he was a neighbor of Hushani/Hushahli, and Hushahli himself is mentioned in one of the Urartian inscriptions - together with Diauhi and Zabaha. Kulha is mentioned twice in Sarduri's text: "... (so) says Sarduri: I ran against the country of Kulha, its... cities... Ildamusha, the king of the country of Kulha I... the fortified royal city, I conquered by battle, burned, the population, I destroyed the army of Kulha. I made an iron ring. I erected an inscription in Ildamusha, I burned castles, cities, I destroyed the country, I called men (and) women."

In Greek texts of the same period, the same name is found in the form of "Colchis". Georgian scientific literature acknowledges that the Kulha kingdom was destroyed by the Cimmerian tribes that invaded from the north. This is evidenced by the fact mentioned in the Assyrian text that a people called "Gimri" rebelled against Urartu. This is all the textual information we can find. Thus, the notion that the Cimmerians destroyed the kingdom of Kulha is neither textually nor archaeologically substantiated.⁷⁹

Conclusion

From the above reasoning, we can draw the following conclusions: According to Ancient Near Eastern sources the ethno-genesis of Georgian tribes can be described in the following way: Ancient Anatolian and Kartvelian (in II millennium BC - Hatti, Kaška, Muška; in I millennium BC - Daieni/Diaokhi, Kulha, etc) tribes were genetically related and had close relations in terms of metallurgical manufacturing processes (obtaining, manufacturing of ore and processing the metal). Also, this process of involvement and interaction of local tribes and neighboring ethnic groups led to the formation of a shared culture and religious system and the emergence of the united conscious. This, consequently created pre-conditions for the establishment of Kolkhian and Iberian kingdoms in the future.

And if we presume that Hattian and Kaška people (they might be one and the same) are ancestors of Kolkhians (i.e. Proto-Kolkhians), and their neighbours – the Muškians could be associated with Kartvelian ethnic groups, then the ethnogenesis history of the Georgian state could be started not with Diaokhi-Kolkhian kingdoms in VIII-VII c. BC, but with Hattians and Kaškians by XV c. B.C.

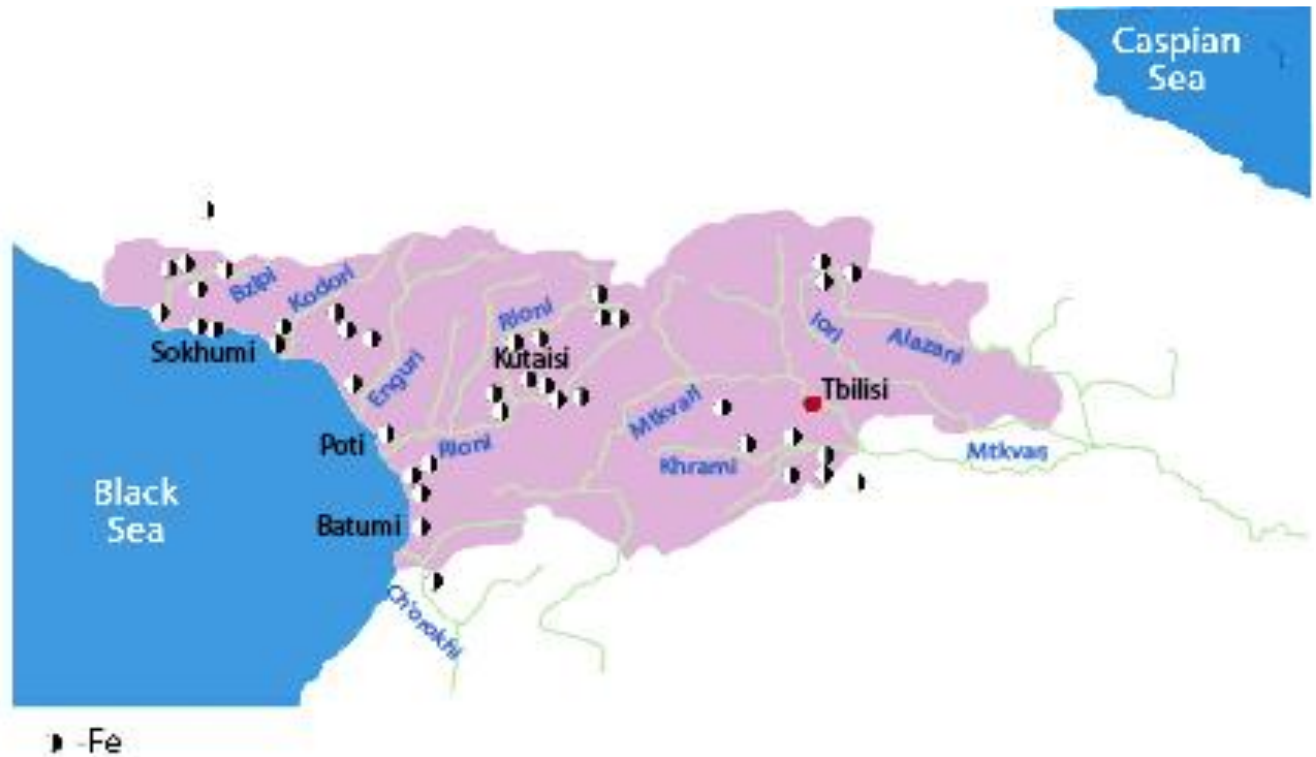
At the end of the article, I would like to express my gratitude, first of all, to my teachers - +Prof. Grigol Giorgadze and Nana Nozadze, who gave me the impetus and made me fall in love with the Ancient Near East and Assyriology. Also, to my parents - Givi Gambashidze and Manana Chirakadze,

---

⁷⁸ Salvini M. 2009-11: 39-42.

⁷⁹ ჯვინციელი გ. 1985: 111-122.

who got me acquainted with Caucasology. Together with them, for years, we discussed and debated the issues and reasons of ethnogenesis of the Georgian tribes.

ბიბლიოგრაფია

Abbreviations:

CTH = Catalogue des Textes Hittites, Paris.

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköy, Berlin.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin.

RIA = Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Berlin.

StBoT = Studien zu den Boghazköy Texten, Wiesbaden.

ასტახიშვილი, ე. (1998). ქართველთა უძველესი გაერთიანებების (დაიაენი-დიაუხი, კულხა) დიპლომატიური პრაქტიკა. *ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები*. თბილისი, 7-12.

გიორგაძე, გ. (2000). *ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქების (ქასქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის*. ახალციხე.

გიორგაძე, გ. (2002). *უძველესი ახლო აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა*. თბილისი.

- თოფჩიშვილი, რ. (2017). *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთში*. თბილისი.
- ინანიშვილი, გ. (2015). *ქართული მეტალურგიის სათავეებთან*. თბილისი.
- ინანიშვილი, გ. მასიურაძე, ზ. გობეჯიშვილი, გ. (2010). *საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები)*. თბილისი.
- კვირკვია, რ. (2009). *ბორჯომის ხეობა რკინის ფართო ათვისების ხანაში (ძვ. წ. VIII-VII სს.)*. დისერტაცია ივ.ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის დოქტორის (PH.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- კვირკველია, გ. (1985). კიმერიელების მიერ მეოტიდა-კოლხეთის გზის გამოყენების შესაძლებლობის საკითხისათვის. *საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები*. თბილისი, 111-122.
- მამალაძე, თ. (1963). ქართული ხალხური სიმღერა „ჭონა“. *მსეტ. ტ. XII-XIII*, 235-249.
- მელიქიშვილი, გ. (1990). ურარტული წყაროები. *ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია*. თბილისი, 269-295.
- მირცხულავა, გ. მირცხულავა, ნ. (2008). კავკასია ადრელითონების ხანის ევროპის არქეოლოგიურ კულტურათა სისტემაში. *დავით ბააზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები, V*. თბ. 199-205.
- მიქელაძე, თ. (1974). *ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან*. თბილისი.
- მუსხელიშვილი, დ. ჯაფარიძე, ო. მელიქიშვილი, გ. აფაქიძე, ა. ლორთქიფანიძე, მ. მეტრეველი, რ. სამსონაძე, მ. ასათიანი, ნ. ჯამბურია, გ. ოთხმეზური, გ. ნათმელაძე, მ. ბენდიანიშვილი, ალ. დაუშვილი, ალ. (2012). *საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე*. ტომი I., თბილისი.
- ნარიშვილი, გ. (მთ. რედაქტორი). (2014). *კავკასიისა და ანატოლიის ადრელითონების ხანის არქეოლოგიის პრობლემები*. საერთაშორისო კონფერენციის (19-23 ნოემბერი 2014) მასალები. თბილისი.
- პაპუაშვილი, რ. (1998). გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხურ სამარხ-ორმოთა ფარდობითი ქრონოლოგიისათვის. *ძიებანი. საქართველოს აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი N 1*. 43-57.
- რეხვიაშვილი, ნ. (1943). *ჭედური ფოლადი*. სმამ 4. N 8. თბილისი.
- რეხვიაშვილი, ნ. (1953). *მჭედლობა რაჭაში*. თბილისი.
- რეხვიაშვილი, ნ. (1964). *ქართული ხალხური მეტალურგია*. თბილისი.
- ქავთარაძე, გ. (2005). *დაიანი/დიაუხის ქვეყანა და სახელმწიფოებრივი ტრადიცია*, მოსე ჯანაშვილის დაბადებიდან 150 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიების მოკლე შინაარსი. თბილისი. 13-18.
- ქავთარაძე, გ. (2006). *საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები*. კავკასიოლოგიური სერია 2. თბილისი.
- ლამბაშიძე, ი. მინდიაშვილი, გ. გოგოჭური, გ. კახიან, კ. ჯაფარიძე, ი. (2010). *უძველესი მეტალურგია და სამთამადნო წარმოება საქართველოში ძვ. წ. VI-III ათასწლეულებში*. თბილისი.
- ლამბაშიძე, მ. (2006-07). *კიდევ ერთხელ ჭვინტიანი ფეხსაცმლის ანატოლიურ-კავკასიური მსგავსების შესახებ*. Bulletin of the AGIBAS - American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies. N4-5: 94-95.

- ღამბაშიძე, მ. (2012). *კადემის ომი*. ასიროლოგია, ბიბლიკა და კავკასიოლოგია საზოგადოების წიგნები. თბილისი. 12
- ღამბაშიძე, მ. (2013). ფეხსაცმლის სახეობანი ხეთური ტექსტების მიხედვით. *აღმოსავლეთმცოდნეობა N 2*. თბილისი. 103-115.
- ღამბაშიძე, მ. ჭირაქაძე, მ. (2013). *მეტალურგიის კულტის ერთი ნაკვალევსათვის ქართულეთნოკულტურულ სივრცეში*. კავკასიოლოგია მე-3 საერთაშორისო კონგრესის მასალები. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 96-98.
- ღამბაშიძე, მ. ჭირაქაძე, მ. (2015). *ოდრზე (ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელის კონკრეტული ინტერპრეტაციის ცდა)*. 568-590.
- ღამბაშიძე, ნ. (2004). *ჭონას ტრადიცია და მისი გენეზისის ზოგიერთი საკითხი*. ტრადიციული მრავალხმიანობის მეორე საერთაშორისო სიმპოზიუმი 23-27 სექტემბერი. თბილისი. 242-251.
- წულაძე, ავ. (1971). *ეთნოგრაფიული გურია*. თბილისი.
- ხახუტაიშვილი, დ. (1980). მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები*. თბილისი.
- ჰეროდოტე. ევტერპე, *ისტორია*. II წიგნი. 104.
- Арутюнян, Н. В. (2001). Корпус уратских клинообразных надписей. Ереван. 503.
- Гамбашидзе, М. (2005). *Страна и город «Типия» по хеттским клинописным источникам*, Международная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа», Баку. 68.
- გიორგაძე, გ. (1956). *Истории племен, проживавших к северу и северовостоку от Хеттского государства (Каски), Автореферат Диссертации*. Тбилиси.
- გიორგაძე, გ. (1961). К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий, Преднеазиатский сборник, I. Москва.
- Дунаевская, И. (1960). *О структурном сходстве хаттского языка с языками северо-западного Кавказа*. Сборник в честь академика Н. А. Орбели. М.-Л.
- Дьяконов, И. (1967). Хаттский (протохеттский) язык. *Языки Древней Передней Азии*. 166-178.
- Иванов, Вяч. (1985). *Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским // Древняя Анатолия*. Москва.
- Меликишвили, Г. (1950). Diauechi. Вестник *Древней Истории* 4. Москва. 26-42.
- Меликишвили, Г. (1960). *Урартские клинообразные надписи*, Москва.
- Меликишвили, Г. (1962). Кулха. *Древний мир*. Москва.
- Муджири, Т. (2008). *Горнорудное производство в древней Грузии*, Studies of the Society of Assyriologists, Biblicists and Caucasiologists (SSABC) 8, Тбилиси.
- Abramishvili M. (2010). *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence*, VonMajkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr., Beitrage des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006, Bonn, 167-178.
- Akurgal, E. (2001). *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey 2616, Arts Series 329, Ankara.
- Ardzinba, V. (1974). *Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and North-West Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages*, International Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder, Budapest 23.-25. April 1974. Zusammenfassung der Vorträge in: Assyriologia. Budapest, 10-15.

- Berman, H.(1977). *A Contribution to the Study of the Hattic-Hittite Bilinguals*. Orientalistische Literaturzeitung 72.1-6.
- Bertram, J.K. (2003). *Tradition und Wandel im späten 2./frühen 1. Jahrtausend v. Chr. im Südkaukasusgebiet*, B. Fischer a.o. eds. Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Istanbul, 245-253.
- Çilingiroğlu, A. (1980). *An Urartian Fortress in Diauehi:Umudum Tepe (Kalor Tepe)*, Anadolu Arastirmalari, Istanbul, 195-198.
- Collins, B.J. (2006). *Pigs at the gate: Hittite pig sacrifice in its eastern-Mediterranean context*.Journal of Ancient Near Eastern Religions 6: 155-188.
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt.
- Degen, R. (1967). *Zur Schreibung des Kaška-Namens in ägyptischen, ugaritischen und altaramäischen Quellen*, Rev. of: Schuler E. von in: WdO 4, 48-60.
- Dinçöl, A. Dinçöl B. (1992₁). *die Inschrift aus Hanak (Kars)*. Festschrift Sedat Alp.
- Dinçöl, A.M. and Dinçöl, B. (1992₂). *Die neue urartäische Inschrift aus Hanak*, Otten, H. a.o., eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*. Ankara:109-117.
- Dunaevskaja, I. (1974). *Bemerkungen zu einer neuen Darstellung altkleinasiatischer Sprachen*. T 2. Zum Hattischen. In: Orientalische Literaturzeitung. Leipzig 68.1974, 1/2.
- Forlanini, M. (1984). *Die "Götter von Zalpa"*. Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer, ZA 74: 245-266.
- Giorgadze, G. G. (1999). *Hethitisch-Hurritische und armasische (georgische) „Triaden“*, Archiv Orientální 67, 547-556.
- Girbal, Ch. (1986). *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main – Bern – New York.
- Girbal, Ch. (2007). *Zu einigen Ortsnamen mit hattischer Etymologie*, Altorientalische Forschungen 34, 51-62.
- Glatz, C. Matthews, R. (2005). *Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia*, BASOR 339, 47-65.
- Goedegebuure, P. (2007). *The syntactic alignment of Hattian*, 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25, 2007.
- Goedegebuure, P. (2013). *Kashka*. In Robert Bagnall et al. (eds.), *Encyclopedia of Ancient History*. Blackwell Publishing, 3700.
- Goedegebuure, P.M. (2008). *Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites*, in Dercksen J. (ed.), *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, (PIHANS 111), Leiden: 137-180.
- Goedegebuure, P.M. (2010). *The Alignment of Hattian. An Active Language with Ergative Base*, in Kogan, L. et al. (eds.), *Language in the Ancient Near East*. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale Vol. I.2, (Babel und Bibel 4), Winona Lake: 949-981.
- Grayson, A.K. (2002). *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859)*, RIMA 2, Toronto.
- Kammenhuber, A. (1959). *Protohattisch-Hetitisches*, in Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 14: 63-83.
- Kammenhuber, A. (1962). *Hattische Studien I*, in Revue Hittite et Asianique 20/70: 1-29.
- Kammenhuber A. (1969). *Das Hattische*, in Altkleinasiatische Sprachen (HdO 2, Abs. 1-2, Lfg. 2): 428-546; 584-588.

- Kammenhuber, A. (1996). *Eisen an Hand des Hethitischen Schriftmaterials*, in: Mikasa T. (ed.), *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.*, (BMECCJ 9) Wiesbaden, 209-220.
- Kassian, A. (2010). *Hattian as a Sino-Caucasian Language*, in *Ugarit Forschungen* 41: 309-347.
- Kavtaradze, G.L. (1996). *Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr.*, *Orbis Terrarum* 2: 191-216.
- Kavtaradze, G.L. (2002). *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*, *Sprache und Kultur* 3 (Festschrift Gregor Giorgadze), 68-83.
- Kinnier, J. Wilson J. V. (1962). *The Kurba'il Statue of Shalmaneser III*. *Iraq* 14, 90-105.
- Klinger, J. (1994). *Hattisch und Sprachverwandtschaft*, in *Hethitica* 12: 23-40.
- Klinger, J. (1996). *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, (Studien zu den Boghazköy Texten = StBoT 37), Wiesbaden.
- Klinger, J. (2002). *Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Grossreichszeit*, S. de Martino – F. Pecchioli-Daddi, eds. *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen11), Firenze, 437-451.
- Klinger, J. (2005₁). *Hattisch*, in Streck, M.P. (ed.), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt: 128-134.
- Klinger, J. (2005₂). *Das Korpus der Kaškäer-Texte*, *Altorientalische Forschungen* 32: 347-359.
- Köroğlu K. (2005). *The Northern Border of the Urartian Kingdom*, In: AltanÇilingiroğlu/G. Darbyshire (Hrsg.), *Anatolian Iron Ages 5*, *Proceedings of the 5th Anatolian Iron Ages Colloquium Van*, 6.–10. August 2001. *British Institute of Archaeology at Ankara Monograph* 3, Ankara 101.
- Laneri, N. Palumbi, R. (2003). *A note for the Preliminary Report of the Ardahan-Horasan Archaeological Survey in North-Eastern Turkey*, *AION*.
- Laroche, E. (1947). *Études "protohittites"*, in *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 41: 67-78.
- Muhly, J. D. Maddin, R. Stech, T. and Özgen, E. (1985). *Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry*, *Anatolian Studies* 35:67–84.
- Narimanashvili. G. Amiranashvili, J. Kvachadze, M. Sanshashvili, N. (2008). *Archaeological sites at Avranlo*, in: *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, 381-409.
- Neu, E. (1990). *Der Alte Orient: Mythen der Hethiter*, in: *Mythos. Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. *Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium* 2, Trier, 90-117.
- Neu, E. (1983₁). *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden, (StBoT 26).
- Neu, E. (1983₂). *Überlieferung und Datierung der Kaškäer-Verträge*, R.M. Boehmer – H. Hauptmann, eds. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens* (FsBittel). Mainz, 391-399.
- Rizza, A. (2007). *I pronomi enclitici nei testi etei di traduzione dal hattico* (*Studia Mediterranea* 20), Pavia.
- Rizza, A. (2009). *Left and Right Periphery in Hittite. The case of the translations from Hattian*, in Rieken, & Widmer, P. (eds.), *Pragmatische Kategorien. Form, Funktion und Diachronie*. *Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 24. bis 26. September 2007 in Marburg*, Wiesbaden: 275-286.
- Russell, H. F., (1984₁), *Shalmaneser's campaign to Urartu in 856 B.C. and the historical geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian sources*, *Anatolian Studies* 34, 186.
- Russel, H. F. (1984₂), *Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*, *Anatolian Studies*, Vol. 34, 1984, 171-201.

- Salvini, M. (2009-11). *Sarduri*, RIA 12, 39-42.
- Salvini, M. (2002). *The historical geography of the Sevan Region in the Urartian period*. In: Raffaele Biscione et al. (Hrsg.), *The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin*. I. The Southern shores. Documenta Asiana 7, Rom, 45.
- Salvini, M. (2015). *Urartu*, RIA 14, 389-394.
- Schrijver, P. (2011). La langue hattique et sa pertinence possible pour les contacts linguistiques préhistoriques en Europe occidentale, in Ruiz Darasse, C. & Luján, E.R. (eds.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*, Madrid: 241-255.
- Schuler, E. von, (1965). *Die Kaskäer*, Berlin.
- Schuler, E. von, (1976-80). *Kaşkäer*, RIA V, 460-463.
- Schuster, H.S. (1974). *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar. Teil 1*, (DMOA 17), Leiden 1974.
- Schuster, H.S., (2002). *Die hattisch-hethitischen Bilinguen. II. Textbearbeitungen*. Teil 2 und 3, (DMOA 17/2), Leiden – Boston – Köln.
- Siegelova, J. Tsumoto, H. (2001). *Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia*, *Insigns into Hittite History and Archaeology*, Peeters, 275-300.
- Singer, I. (1981). *Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.*, in: *Journal of Indo-European Studies* 9, 119-134.
- Singer, I. (2007). *Who were the Kaška?*, *Phasis* Vol. 10, Tbilisi State University.
- Soysal, O., (2000). *Analysis of a Hittite Oracular Document*, *ZA* 90, 6-122.
- Soysal, O. (2004). *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston.
- Soysal, O. (2007). *Zum Namen der Göttin Katahzipuri mit besonderer Berücksichtigung des Kasussystems des Hattischen*, *Papers presented to the 53 Rencontre Assyriologique Internationale*, July 25.
- Soysal, O. Suel A., (2007). *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortakoy (I)*.
- Soysal, O. Suel A., (2014). *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (II-III)*.
- Tadmor, H. (1994). *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, Jerusalem 1994.
- Taracha, P. (1988). *Zu den syntaktischen Verknüpfungen im Hattischen*, *Altorientalische Forschungen*, Bd. 15.
- Taracha, P. (1995). *Zum Stand der hattischen Studien - Mögliches und Unmögliches in der Erforschung des Hattischen*. In: Mauro Giorgieri, Clelia Mora: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia a cura di Onofrio Carruba*. *Studia mediterranea*. Bd 9. Gianni Iuculano Editore, Pavia, 351-358.
- Taracha, P. (2000). *More on the Hattic sentence building: does the category of tense exist in Hattic?*, in Y.L. Arbeitman, "The Asia Minor connexion: Studies on the pre-Greek languages in Memory of Charles Carter", Leuven – Paris 2000.
- Vigo, M. (2014). *Hattice*. *Aktuel Arkeoloji Dergisi*, 38.
- Waefler, M. (1986). *Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien*. Haas, V. ed. *Das Reich Urartu*. *Xenia* 17, 87-94.
- Wittke, A.-M. (2004). *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, TAVO Bhft., B 99, Wiesbaden.
- Yakar, J. (2005). *The Archaeology of the Kaska*, VI *Congresso Internazionale di Ittitologia*, Roma, 5-9 Settembre, Parte II, *SMEA* 50, 817-827.

REFERENCES

Abbreviations:

CTH = Catalogue des Textes Hittites. Paris.

KBo = Kelischrifttexte aus Boghazköy. Berlin.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköy. Berlin.

RLA = Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. Berlin.

StBoT = Studien zu den Boghazköy Texten. Wiesbaden.

ast'akhishvili, e. (1998). kartvelta udzvelesi gaertianebebis (daiaeni-diaukhi, k'ulkha) dip'lomat'iuri p'rakt'ik'a. *kartuli dip'lomat'iis ist'oriis nark'vevebi*. tbilisi, 7-12.

giorgadze, g. (2000). kheturi da asuruli lursmulu t'ekst'ebis kaskebis (kaskebis) da abeshlaelebis etnik'uri ts'armomavlobisatvis. akhaltsikhe.

giorgadze, g. (2002). udzvelesi akhlo aghmosavluri etnosebi da kartvelta ts'armomavloba. tbilisi.

topchishvili, r. (2017). ist'oriul-etnograpiuli samkhreti sakartvelo da kartvelebi turketshi. tbilisi.

inanishvili, g. (2015). kartuli met'alurgiis sataveebtan. tbilisi.

inanishvili, g. maisuradze, b. gobejishvili, g. (2010). sakartvelos udzvelesi samtamadno da met'alurgiuli ts'armoeba (dzv. ts'. III-I atasts'leulebi). tbilisi.

k'virk'vaia, r. (2009). borjomis kheoba rk'inis parto atvisebis khanashi (dzv. ts'. VIII-VII ss.). diset'ratsia iv.javakhishvilis sakhelobis tbilisis sakhelmts'ipo universit'et'is arkeologiis dokt'oris (PH.D.) ak'ademiuri khariskhis mosap'oveblad. tbilisi.

k'virk'velia, g. (1985). k'imerielebis mier meot'ida-k'olkhetis gzis gamoqenebis shesadzleblobis sak'itkhisatvis. sakartvelos arkeologiis sak'itkhebi. tbilisi, 111-122.

mamaladze, t. (1963). kartuli khalkhuri simghera „ch'ona“. mset'. t'. XII-XIII, 235-249.

melikishvili, g. (1990). urart'uli ts'qaroebi. dzveli aghmosavletis khalkhta ist'oriis krest'omatia. tbilisi, 269-295.

mirtskhulava, g. mirtskhulava, n. (2008). k'avk'asia adrelitonebis khanis evrop'is arkeologiur k'ult'urata sist'emashi. davit baazovis sakartvelos ebraelta ist'oriis muzeumis shromebi, V. tb. 199-205.

mikeladze, t. (1974). dziebani k'olkhetisa da samkhret-aghmosavleti shavi zghvisp'iretis udzvelesi mosakhleobis ist'oriidan. tbilisi.

muskhelishvili, d. japaridze, o. melikishvili, g. apakidze, a. lortkipanidze, m. met'reveli, r. samsonadze, m. asatiani, n. jamburia, g. otkhmezuri, g. natmeladze, m. bendianishvili, al. daushvili, al. (2012). sakartvelos ist'oria udzvelesi droidan akh. ts'. IV sauk'unemde. t'omi I., tbilisi.

narimanashvili, g. (mt. redakt'ori). (2014). k'avk'asiisa da anat'oliis adrelitonebis khanis arkeologiis p'roblemebi. saertashoriso k'onperentsiis (19-23 noemberi 2014) masalebi. tbilisi.

p'ap'uashvili, r. (1998). gvianbrinjao-adrerk'inis khanis k'olkhur samarkh-ormota pardobiti kronologiisatvis. dziebani. sakartvelos ak'ademiis arkeologiuri k'vlevis tsent'ris zhurnali N 1. 43-57.

rekhviashvili, n. (1943). ch'eduri poladi. smam 4. N 8. tbilisi.

rekhviashvili, n. (1953). mch'edloba rach'ashi. tbilisi.

rekhviashvili, n. (1964). kartuli khalkhuri met'alurgia. tbilisi.

- kavtaradze, g. (2005). daiaeni/diaukhis kveqana da sakhelmts'ipoebrivi t'raditsia, mose janashvilis dabadebidan 150 ts'listavisadmi midzghvnili sametsniero sesiebis mok'le shinaarsi). tbilisi. 13-18.
- kavtaradze, g. (2006). sakartvelos sakhelmts'ipoebrivi ganvitarebis sak'itkhebi. k'avk'asiologiuri seria 2. tbilisi.
- ghambashidze, i. mindiashvili, g. gogoch'uri, g. k'akhian, k'. japaridze, i. (2010). udzvelesi met'alurgia da samtamadno ts'armoeba sakartveloshi dzv. ts'. VI-III atasts'leulebshi. tbilisi.
- ghambashidze, m. (2006-07). k'idev ertkhel ch'vint'iani pekhsatsmlis anat'oliur-k'avk'asiuri msgavsebis shesakheb. Bulletin of the AGIBAS - American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies. N4-5: 94-95.
- ghambashidze, m. (2012). k'adeshis omi. asiriologta, bibleist'ta da k'avk'asiologta sazogadoebis ts'ignebi. tbilisi. 12
- ghambashidze, m. (2013). pekhsatsmlis sakheobani kheturi t'ekst'ebis mikhedvit. aghmosavletmtsodneoba N 2. tbilisi. 103-115.
- ghambashidze, m. ch'irakadze, m. (2013). met'alurgiis k'ult'is erti nak'valevisatvis kartuletnok'ult'urul sivrtseshi. k'avk'asiologta me-3 saertashoriso k'ongresis masalebi. tbilisi: tbilisis universit'et'is gamomtsemloba. 96-98.
- ghambashidze, m. ch'irakadze, m. (2015). odzrkhe (ist'oriul-geograpiuli sakhelis k'ognit'uri int'erp'et'atsiis tsda). 568-590.
- ghambashidze, n. (2004). ch'onas t'raditsia da misi genezisis zogierti sak'itkhi. t'raditsiuli mravalkhmianobis meore saertashoriso simp'oziumi 23-27 sekt'emberi. tbilisi. 242-251.
- ts'uladze, ap'. (1971). etnograpiuli guria. tbilisi.
- khakhut'aishvili, d. (1980). masalebi rk'inis ts'armoebis adreuli sapekchuris ist'oriisatvis chrdilo k'olkhetshi. samkhret-dasavlet sakartvelos dzeglebi. tbilisi.
- herodot'e. evt'erp'e, ist'oria. II ts'igni. 104.
- Arutjunjan, N. V. (2001). Korpus uratskikh k̄linoobraznyh nadpisei. Erevan. 503.
- Gambashidze, M. (2005). Strana i gorod «Tipija» po hettskim klinopisnym istochnikam, Mezhdunarodnaja konferencija «Arheologija, Jetnologija, Fol'kloristika Kavkaza», Baku. 68.
- Giorgadze, G. (1956). Izistorii plemen, prozhivavshih k severu i severovostoku ot Hettskogo gosudarstva (Kaski), Avtoreferat Dissertacii. Tbilisi.
- Giorgadze, G. (1961). K voprosu o lokalizacii i jazykovej strukture kaskskih jetnicheskikh i geograficheskikh nazvanij, Predneaziatskij sbornik, I. Moskva.
- Dunaevskaja, I. (1960). O strukturnom shodstve hattskogo jazyka s jazykami severo-zapadnogo Kavkaza. Sbornik v chest' akademika N. A. Orbeli. M.-L.
- D'jakonov, I. (1967). Hattskij (protohattskij) jazyk. Jazyki Drevnej Perednej Azii. 166-178.
- Ivanov, Vjach. (1985). Ob otnoshenii hattskogo jazyka k severozapadnokavkazskim // Drevnjaja Anatolija. Moskva.
- Melikishvili, G. (1950). Diauechi. Vestnik Drevnej Istorii 4. Moskva. 26-42.
- Melikishvili, G. (1960). Urartskie klinoobraznye nadpisi, Moskva.
- Melikishvili, G. (1962). Kulha. Drevnyj mir. Moskva.
- Mudzhiri, T. (2008). Gornorudnoe proizvodstvo v drevnej Gruzii, Studies of the Society of Assyriologists, Biblicalists and Caucasiologists(SSABC) 8, Tbilisi.
- Abramishvil,i M. (2010). *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence*, VonMajkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in

- Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr., Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.–3. Juni 2006, Bonn, 167-178.
- Akurgal, E. (2001). *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey 2616, Arts Series 329, Ankara.
- Ardzinba, V. (1974). *Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and North-West Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages*, International Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder, Budapest 23.-25. April 1974. Zusammenfassung der Vorträge in: Assyriologia. Budapest, 10-15.
- Berman, H. (1977). *A Contribution to the Study of the Hattic-Hittite Bilinguals*. Orientalistische Literaturzeitung 72.1-6.
- Bertram, J.K. (2003). *Tradition und Wandel im späten 2./frühen 1. Jahrtausend v. Chr. im Südkaukasusgebiet*, B. Fischer a.o. eds. Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Istanbul, 245-253.
- Çilingiroğlu, A. (1980). *An Urartian Fortress in Diauehi:Umudum Tepe (Kalor Tepe)*, Anadolu Arastirmalari, Istanbul, 195-198.
- Collins, B.J. (2006). *Pigs at the gate: Hittite pig sacrifice in its eastern-Mediterranean context*. Journal of Ancient Near Eastern Religions 6: 155-188.
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt.
- Degen, R. (1967). *Zur Schreibung des Kaška-Namens in ägyptischen, ugaritischen und altaramäischen Quellen*, Rev. of: Schuler E. von in: WdO 4, 48-60.
- Dinçöl, A. Dinçöl B. (1992₁). *die Inschrift aus Hanak (Kars)*. Festschrift Sedat Alp.
- Dinçöl, A.M. and Dinçöl, B. (1992₂). *Die neue urartäische Inschrift aus Hanak*, Otten, H. a.o., eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*. Ankara:109-117.
- Dunaevskaja, I. (1974). *Bemerkungen zu einer neuen Darstellung altkleinasiatischer Sprachen*. T 2. Zum Hattischen. In: Orientalische Literaturzeitung. Leipzig 68.1974, 1/2.
- Forlanini, M. (1984). *Die "Götter von Zalpa". Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer*, ZA 74: 245-266.
- Giorgadze, G. G. (1999). *Hethitisch-Hurritische und armasische (georgische) „Triaden“*, Archiv Orientální 67, 547-556.
- Girbal, Ch. (1986). *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main – Bern – New York.
- Girbal, Ch. (2007). *Zu einigen Ortsnamen mit hattischer Etymologie*, Altorientalische Forschungen 34, 51-62.
- Glatz, C. Matthews, R. (2005). *Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia*, BASOR 339, 47-65.
- Goedegebuure, P. (2007). *The syntactic alignment of Hattian*, 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25, 2007.
- Goedegebuure, P. (2013). *Kashka*. In Robert Bagnall et al. (eds.), *Encyclopedia of Ancient History*. Blackwell Publishing, 3700.
- Goedegebuure, P.M. (2008). *Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites*, in Dercksen J. (ed.), *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, (PIHANS 111), Leiden: 137-180.
- Goedegebuure, P.M. (2010). *The Alignment of Hattian. An Active Language with Ergative Base*, in Kogan, L. et al. (eds.), *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale Vol. I.2*, (Babel und Bibel 4), Winona Lake: 949-981.

- Grayson, A.K. (2002). *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859)*, RIMA 2, Toronto.
- Kammenhuber, A. (1959). *Protohattisch-Hetitisches*, in Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 14: 63-83.
- Kammenhuber, A. (1962). *Hattische Studien I*, in Revue Hittite et Asianique 20/70: 1-29.
- Kammenhuber A. (1969). *Das Hattische*, in Altkleinasiatische Sprachen (HdO 2, Abs. 1-2, Lfg. 2): 428-546; 584-588.
- Kammenhuber, A. (1996). *Eisen an Hand des Hethitischen Schriftmaterials*, in: Mikasa T. (ed.), Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C., (BMECCJ 9) Wiesbaden, 209-220.
- Kassian, A. (2010). *Hattian as a Sino-Caucasian Language*, in Ugarit Forschungen 41: 309-347.
- Kavtaradze, G.L. (1996). *Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr.*, Orbis Terrarum 2: 191-216.
- Kavtaradze, G.L. (2002). *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*, Sprache und Kultur 3 (Festschrift Gregor Giorgadze), 68-83.
- Kinnier, J. Wilson J. V. (1962). *The Kurba'il Statue of Shalmaneser III*. Iraq 14, 90-105.
- Klinger, J. (1994). *Hattisch und Sprachverwandschaft*, in Hethitica 12: 23-40.
- Klinger, J. (1996). *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, (Studien zu den Boghazköy Texten = StBoT 37), Wiesbaden.
- Klinger, J. (2002). *Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Grossreichszeit*, S. de Martino – F. Pecchioli-Daddi, eds. *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen11), Firenze, 437-451.
- Klinger, J. (2005₁). *Hattisch*, in Streck, M.P. (ed.), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt: 128-134.
- Klinger, J. (2005₂). *Das Korpus der Kaškäer-Texte*, Altorientalische Forschungen 32: 347-359.
- Köroğlu K. (2005). *The Northern Border of the Urartian Kingdom*, In: AltanÇilingiroğlu/G. Darbyshire (Hrsg.), *Anatolian Iron Ages 5*, Proceedings of the 5th Anatolian Iron Ages Colloquium Van, 6.–10. August 2001. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 3, Ankara 101.
- Laneri, N. Palumbi, R. (2003). *A note for the Preliminary Report of the Ardahan-Horasan Archaeological Survey in North-Eastern Turkey*, AION.
- Laroche, E. (1947). *Études "protohittites"*, in *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 41: 67-78.
- Muhly, J. D. Maddin, R. Stech, T. and Özgen, E. (1985). *Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry*, *Anatolian Studies* 35:67–84.
- Narimanashvili. G. Amiranashvili, J. Kvachadze, M. Sanshashvili, N. (2008). *Archaeological sites at Avranlo*, in: *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, 381-409.
- Neu, E. (1990). *Der Alte Orient: Mythen der Hethiter*, in: *Mythos. Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 2, Trier, 90-117.
- Neu, E. (1983₁). *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden, (StBoT 26).
- Neu, E. (1983₂). *Überlieferung und Datierung der Kaškäer-Verträge*, R.M. Boehmer – H. Hauptmann, eds. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens* (FsBittel). Mainz, 391-399.
- Rizza, A. (2007). *I pronomi enclitici nei testi etei di traduzione dal hattico* (*Studia Mediterranea* 20), Pavia.
- Rizza, A. (2009). *Left and Right Periphery in Hittite. The case of the translations from Hattian*, in Rieken, & Widmer, P. (eds.), *Pragmatische Kategorien. Form, Funktion und Diachronie*. Akten der

- Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 24. bis 26. September 2007 in Marburg, Wiesbaden: 275-286.
- Russell, H. F., (1984₁), *Shalmaneser's campaign to Urartu in 856 B.C. and the historical geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian sources*, Anatolian Studies 34, 186.
- Russel, H. F. (1984₂), *Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*, Anatolian Studies, Vol. 34, 1984, 171-201.
- Salvini, M. (2009-11). *Sarduri*, RIA 12, 39-42.
- Salvini, M. (2002). *The historical geography of the Sevan Region in the Urartian period*. In: Raffaele Biscione et al. (Hrsg.), *The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin*. I. The Southern shores. Documenta Asiana 7, Rom, 45.
- Salvini, M. (2015). *Urartu*, RIA 14, 389-394.
- Schrijver, P. (2011). La langue hattique et sa pertinence possible pour les contacts linguistiques préhistoriques en Europe occidentale, in Ruiz Darasse, C. & Luján, E.R. (eds.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*, Madrid: 241-255.
- Schuler, E. von, (1965). *Die Kaskäer*, Berlin.
- Schuler, E. von, (1976-80). *Kaşkär*, RIA V, 460-463.
- Schuster, H.S. (1974). *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar. Teil 1*, (DMOA 17), Leiden 1974.
- Schuster, H.S., (2002). *Die hattisch-hethitischen Bilinguen. II. Textbearbeitungen. Teil 2 und 3*, (DMOA 17/2), Leiden – Boston – Köln.
- Siegelova, J. Tsumoto, H. (2001). *Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia*, *Insignis into Hittite History and Archaeology*, Peeters, 275-300.
- Singer, I. (1981). *Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.*, in: *Journal of Indo-European Studies* 9, 119-134.
- Singer, I. (2007). *Who were the Kaška?*, Phasis Vol. 10, Tbilisi State University.
- Soysal, O., (2000). *Analysis of a Hittite Oracular Document*, ZA 90, 6-122.
- Soysal, O. (2004). *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston.
- Soysal, O. (2007). *Zum Namen der Göttin Katahzipuri mit besonderer Berücksichtigung des Kasussystems des Hattischen*, Papers presented to the 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25.
- Soysal, O. Suel A., (2007). *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortakoy (I)*.
- Soysal, O. Suel A., (2014). *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (II-III)*.
- Tadmor, H. (1994). *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, Jerusalem 1994.
- Taracha, P. (1988). *Zu den syntaktischen Verknüpfungen im Hattischen*, *Altorientalische Forschungen*, Bd. 15.
- Taracha, P. (1995). *Zum Stand der hattischen Studien - Mögliches und Unmögliches in der Erforschung des Hattischen*. In: Mauro Giorgieri, Clelia Mora: *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia a cura di Onofrio Carruba*. Studia mediterranea. Bd 9. Gianni Iuculano Editore, Pavia, 351-358.
- Taracha, P. (2000). *More on the Hattic sentence building: does the category of tense exist in Hattic?*, in Y.L. Arbeitman, "The Asia Minor connexion: Studies on the pre-Greek languages in Memory of Charles Carter", Leuven – Paris 2000.
- Vigo, M. (2014). *Hattice*. *Aktuel Arkeoloji Dergizi*, 38.

- Waepler, M. (1986). *Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien*. Haas, V. ed. *Das Reich Urartu*. Xenia 17,87-94.
- Wittke, A.-M. (2004). *Mušker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, TAVO Bhft., B 99, Wiesbaden.
- Yakar, J. (2005). *The Archaeology of the Kaska*, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 Settembre, Parte II, SMEA 50, 817-827.

PRE-ELECTION CAMPAIGN OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF GEORGIA*

საქართველოს დამფუძნებელი კრების წინასაარჩევნო კამპანია**

OTAR JANELIDZE

Doctor of History, Professor of Gori State Teaching University

ORCID ID: 0000-0003-0132-4341

otar_janelidze@yahoo.com

+995 599 54 01 95

Abstract

The main task of the Constituent Assembly was to determine the state system of the First Republic of Georgia, develop and approve the main law of the country - the Constitution. The Regulations for Elections of the Constituent Assembly provided for the election of 130 deputies through general, equal, secret and direct elections on the basis of proportional representation. Citizens of both sexes of the Republic had the right to vote from the age of 20.

Elections were scheduled for February 14-16, 1919. The whole of Georgia was declared one constituency and the number of the electorate was determined - 876 910 voters. The Central Election Commission (chaired by the Social Democrat Alexander Lomtadze), city, uyezd, village and precinct election commissions have been created.

Fifteen parties, unions and groups were registered to participate in the elections, among which, in addition to Georgian political parties, there were also ethnic minority organizations living in Georgia. In total, the number of candidates on the lists of electoral subjects exceeded 550, including 26 women.

---

* The research was carried out within the framework of the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia Grant Project „Constituent Assembly of Georgia: Experience of Georgian Parliamentarism”. Grant Code: FR-18-20157

* * კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის საგრანტო პროექტის „საქართველოს დამფუძნებელი კრება: ქართული პარლამენტარიზმის გამოცდილება” ფარგლებში. საგრანტო კოდი: FR-18-20157

The election campaign took place in a polarized but transparent environment. The fierce pre-election struggle of political forces is clearly reflected in their slogans and advertising materials (posters, banners, campaign documents, newspaper advertisements) and is covered in this article.

Despite the tense environment, citizens were free to express their political will and vote for the list of preferred candidates. The Social Democratic Party of Georgia won the elections with a convincing 84% of the vote, won 109 seats and took over the country's political helm. The remaining 21 seats were shared by National Democrats, Federalists and Socialist Revolutionaries.

Due to the fact that, for various reasons, the elections could not be held on the entire territory of the republic, it became necessary to call additional elections. The first by-elections were held in August 1919, the second in May 1920. The by-elections did not greatly change the balance of power in the Constituent Assembly, which ultimately turned out to be as follows: 102 seats remained for the Georgian Social Democratic Party, 9 for the Georgian Social-Federalist Party, 8 for the Georgian National Democratic Party, 6 for the Party Socialist-Revolutionaries of Georgia, 3 - Dashnaktsutyun and 2 places - National Party of Georgia.

During the pre-election process and on election day, some inconsistencies and violations were identified, including several cases of violence by the authorities and the use of administrative resources.

Keywords: Georgia, Democratic Republic, Constituent Assembly, Political Party, Electorate, Elections.

ოთარ ჯანელიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,

გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი

ORCID ID: 0000-0003-0132-4341

otar_janelidze@yahoo.com

+995 599 54 01 95

აბსტრაქტი

დამფუძნებელ კრებას საქართველოს პირველი რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი წეს-წყობილების განსაზღვრა, ქვეყნის ძირითადი კანონის -

კონსტიტუციის შემუშავება და დამტკიცება ევალეზდა. დამფუძნებელი კრების დებულებით განსაზღვრული იყო 130 დეპუტატის არჩევა საყოველთაო, თანასწორი, ფარული და პირდაპირი არჩევნების გზით, პროპორციული სისტემის საფუძველზე. საარჩევნო ხმის უფლება რესპუბლიკის ორივე სქესის მოქალაქეებს გააჩნდათ 20 წლის ასაკიდან.

არჩევნები 1919 წლის 14-16 თებერვლისათვის დაინიშნა. მთელი საქართველო ერთ საარჩევნო ოლქად გამოცხადდა და დადგინდა ელექტორატის რიცხვი - 876 910 ამომრჩეველი. ჩამოყალიბდა ცენტრალური საარჩევნო კომისია (თავმჯდომარე სოციალ-დემოკრატი ალექსანდრე ლომთათიძე), საქალაქო, სამაზრო, სოფლის საზოგადოებებისა და წვრილი სასოფლო (საუბნო) საარჩევნო კომისიები.

არჩევნებში მონაწილეობის მისაღებად დარეგისტრირდა 15 პარტია, კავშირი და ჯგუფი, რომელთა შორის ქართული პოლიტიკური პარტიების გარდა, იყვნენ საქართველოში მცხოვრები ეთნიკურ უმცირესობათა ორგანიზაციებიც. საარჩევნო სუბიექტების სიებში კანდიდატთა რაოდენობა ჯამში 550-ს აღემატებოდა, მათ შორის დასახელებული იყო 26 ქალიც.

წინასაარჩევნო კამპანია პოლარიზებულ გარემოში, მაგრამ გამჭვირვალედ წარიმართა. პოლიტიკური ძალების მძაფრი საარჩევნო ჭიდილი მკაფიოდაა ასახული მათ ლოზუნგებსა და სარეკლამო მასალებში (პლაკატები, ტრანსფარანტები, სააგიტაციო ფურცლები, საგაზეთო განცხადებები) და გაშუქებულია წინამდებარე სტატიაში.

დამაბული ფონის მიუხედავად, მოქალაქეებს თავისუფლად შეეძლოთ გამოეხატათ პოლიტიკური ნება და ხმა მიეცათ სასურველი საკანდიდატო სიისათვის. არჩევნებში დამაჯერებლად გაიმარჯვა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულმა პარტიამ, რომელმაც ხმების 84 %-მდე დააგროვა, 109 მანდატი მიიღო და ქვეყნის პოლიტიკურ საჭეს დაეუფლა. დანარჩენი 21 ადგილი ეროვნულ-დემოკრატებმა, ფედერალისტებმა სოციალისტ-რევოლუციონერებმა გაინაწილეს.

იმის გამო, რომ არჩევნები რესპუბლიკის მთელ ტერიტორიაზე ვერ მოეწყო, საჭირო გახდა დამატებითი არჩევნების დაინიშნა. პირველი დამატებითი არჩევნები 1919 წლის აგვისტოში, ხოლო მეორე - 1920 წლის მაისში ჩატარდა. დამატებით არჩევნებს დამფუძნებელი კრების ძალთა ბალანსი დიდად არ შეუცვლია, რომელიც, საბოლოოდ, ასე ჩამოყალიბდა: 102 მანდატი დარჩა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ პარტიას, 9 - საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიას, 8 - საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიულ პარტიას, 6 - საქართველოს სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიას, 3 - დაშნაკციტიუნსა და 2 მანდატი - საქართველოს ეროვნულ პარტიას.

წინასაარჩევნო პროცესში და არჩევნების დღეს გამოიკვეთა ზოგიერთი შეუსაბამობა და დარღვევა, მათ შორის, ხელისუფლების მხრიდან ძალადობისა და ადმინისტრაციული რესურსის გამოყენების რამდენიმე ფაქტი.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, დემოკრატიული რესპუბლიკა, დამფუძნებელი კრება, პოლიტიკური პარტია, ელექტორატი, არჩევნები.

შესავალი

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ისტორიაში თვალსაჩინო ადგილი უკავია მის უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოს - დამფუძნებელ კრებას. მან თავისი ნაყოფიერი და შინაარსიანი საქმიანობით შექმნა საყურადღებო გამოცდილება, რომელიც აქამდე ინარჩუნებს არა მხოლოდ შემეცნებით ღირებულებას, არამედ პრაქტიკულ დანიშნულებასაც.

დამფუძნებელი კრების მრავალპარტიული არჩევნები, რომელიც 1919 წლის თებერვალში გაიმართა, თავისი საყოველთაოობით, გამჭვირვალობით, ქალთა თუ ეროვნულ უმცირესობათა მონაწილეობით ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო, რომელმაც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა მისი თანადროული დემოკრატიული ქვეყნების რიგებში ჩააყენა. თავისუფალი საქართველოს ისტორიაში ჩატარებულ ამ პირველ საერთო-სახალხო არჩევნების აქტუალიზება საგულისხმო ისტორიოგრაფიული პრობლემაა. მისი მიუკერძოებელი შესწავლა, გაშუქება და დაგროვილი გამოცდილების გააზრება სასიკეთოდ აისახება თანამედროვე საარჩევნო პროცესზე, რომელიც დღესაც სერიოზულ გამოწვევად რჩება.

კვლევა ძირითადად დაფუძნებულია საარქივო მასალასა და პერიოდული პრესის (გაზეთები: „ერთობა“, „საქართველო“, „სახალხო საქმე“, „შრომა“, „ჩვენი ქვეყანა“) მონაცემებზე, გამოყენებულია მემუარული ლიტერატურა და პრობლემის ირგვლივ არსებული სამეცნიერო პუბლიკაციები.

მეთოდი

სტატია საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში 1919 წელს ჩატარებული დამფუძნებელი კრების წინასაარჩევნო პროცესის შესწავლას ეძღვნება. პირველწყაროთა ანალიზის გზით, გაშუქებულია პოლიტიკური ორგანიზაციების საარჩევნო კამპანია და არჩევნებში მონაწილეობა, ნაჩვენებია არჩევნების ფართო დემოკრატიული ხასიათი და გამოვლენილია ხარვეზები, მათ შორის, კანონის დარღვევის შემთხვევები.

კვლევის მეთოდოლოგია პრობლემის სპეციფიკით არის განსაზღვრული. გამოყენებულია ისტორიზმის, რეტროსპექტული და შინაარსობლივი ანალიზის მეთოდები. ემპირიული მასალა გააზრებულია კრიტიკულად და საკითხი შესწავლილია სხვადასხვა პერსპექტივიდან.

შედეგები

1. საქართველოს დამფუძნებელი კრების საარჩევნო პროცესის შესწავლამ და ანალიზმა ცხადყო, რომ არჩევნებს ფართო დემოკრატიული ხასიათი ჰქონდა: სრულად იყო დაცული პრესისა და გამოხატვის თავისუფლება, უზრუნველყოფილი იყო არჩევნების თანასწორობა და პოლიტიკური პარტიების თანაბარი კონკურენცია. საარჩევნო სუბიექტებს წინასაარჩევნო კამპანიის თავისუფლად წარმოების შესაძლებლობა, ხოლო ელექტორატს ინფორმირებული არჩევანის საშუალება გააჩნდა;
2. დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მონაწილეობა მიიღეს საქართველოში მცხოვრები ეთნიკური უმცირესობების ისეთმა საარჩევნო სუბიექტებმა, როგორებიც იყვნენ: აზერბაიჯანელ მაჰმადიანთა (1. მუსულმანთა ეროვნული საბჭო, 2. ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრებ მუსულმანთა ჯგუფი), სომეხთა (დაშნაკცუთიუნი), ბერძენთა (საქართველოს ელინთა დემოკრატიული ჯგუფი) და ნაწილობრივ რუსთა (რსდმპ) ინტერესების გამომხატველი პოლიტიკური ორგანიზაციები. ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრებ მუსულმანთა ჯგუფი რეგიონული ტიპის ორგანიზაცია იყო. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს თანამედროვე კანონმდებლობით, რეგიონული ან ტერიტორიული ნიშნის მიხედვით პოლიტიკური პარტიების არათუ არჩევნებში მონაწილეობა, შექმნაც კი დაუშვებელია;
3. საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მონაწილეობის უფლება არ შეუზღუდავთ ბოლშევიკებისთვისაც, მაგრამ ისინი არ ცნობდნენ ქართულ სუვერენულ სახელმწიფოს, ეწეოდნენ მის ძირგამომთხრელ საქმიანობას და არჩევნებსაც ბოიკოტი გამოუცხადეს;
4. საქართველოს დამფუძნებელი კრების საარჩევნო პროცესი იყო გამჭვირვალე, ადმინისტრირება - ეფექტური, მაგრამ კენჭისყრისას მაინც გამოვლინდა პროცედურული ხასიათის ზოგიერთი დარღვევა და შეუსაბამობა;
5. არჩევნებმა მოსახლეობის დიდი დაინტერესება გამოიწვია, კენჭისყრაში მონაწილეობა ელექტორატის დაახლოებით 60-მა პროცენტმა მიიღო. ახლად შექმნილ სახელმწიფოში, რომელიც დემოკრატიული აღმშენებლობის გზას ადგა, არჩევნებში საზოგადოების ასეთი ჩართულობა მათი სამოქალაქო თვითშეგნების, პასუხისმგებლობისა და პოლიტიკური კულტურის მაჩვენებელია.

მსჯელობა

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მესვეურები ახლად შექმნილი ქართული სახელმწიფოს მშენებლობას მხოლოდ დემოკრატიულ საფუძველზე გაიაზრებდნენ. სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერებს მიაჩნდათ, რომ „ერთადერთ დასწესებულებად, რომელსაც შეეძლება საქართველოს დემოკრატიის ბატონ-პატრონათ გამოაცხადოს თავი“, დამფუძნებელი კრებაა. ამ თვალსაზრისს არსებითად მოწინააღმდეგე არც ჰყოლია. დემოკრატიულ პრინციპებს, მათ შორის სახელმწიფოს მოწყობა-განვითარების სფეროში, ეთანხმებოდა და მხარს უჭერდა იმჟამინდელი ქართული პოლიტიკური სპექტრის აბსოლუტური უმრავლესობა. არავის გაუხდია სადავოდ, რომ სახელმწიფოს დემოკრატიულობის განმსაზღვრელი ერთი უმთავრესი პირობა მისი ხელისუფლების არჩევითობაა. ამიტომ დღის წესრიგში იმთავითვე დადგა უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს ფორმირება დემოკრატიული არჩევნების გზით, ანუ, საერთო-სახალხო ნებით, უნდა შექმნილიყო ისეთი წარმომადგენლობითი საკრებულო, რომელსაც შეეძლებოდა სრულად გამოეხატა ქვეყნის არა მხოლოდ სატიტულო ერის - ქართველობის, არამედ საქართველოს მთელი მოსახლეობის პოლიტიკური მისწრაფება და სასიცოცხლო ინტერესები.

ცნობილია, რომ საქართველოს ეროვნულ საბჭო, რომელიც სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ახალი წევრებით, მათ შორის, ეროვნულ უმცირესობათა წარმომადგენლებითაც შეივსო და პარლამენტად გარდაიქმნა, ქვეყნის ყველა გავლენიან პოლიტიკურ ძალას აერთიანებდა, - ე. ი. ასახავდა საქართველოს ძირითად პოლიტიკურ სპექტრს და შემადგენლობითაც პოლიეთნიკური იყო. ამასთან, ეროვნულ საბჭოს (პარლამენტს) მმართველობის სადავეებშიც დიდი მოცილე არ ჰყოლია, თუმცა საქართველოში მუშათა და გლეხთა დეპუტატების რევოლუციური საბჭოების არსებობა, რომლებიც ფაქტობრივად ფლობდნენ ძალაუფლებას და ხელისუფლების ერთგვარ ალტერნატივას წარმოადგენდნენ, ზოგიერთ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ პოლიტიკური რეჟიმი ორპოლუსიანი იყო და ქვეყანაში „პოლიტიკურ ბიპოლარიზმი“ ყალიბდებოდა (ჯოჯუა, 2010-2013: 453, 456). ასეთი მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წარმოშობიდან მალევე, როგორც ნოე ჟორდანიას წერს: „რევოლუციონურმა ორგანიზაციებმა გამოსთქვეს სურვილი სახელმწიფოებრივი ფუნქციები გადასცენ მთავრობას“ (ერთობა, 1918: 26 ივნისი. საგულისხმოა ისიც, რომ მუშათა და გლეხთა საბჭოებს მთლიანად ჩამოერთვათ ადგილობრივი მმართველობის ფუნქცია, რომელიც სამაზრო ერობებისა და საქალაქო სათათბიროების ხელში გადავიდა).

ამგვარი რეალობის მიუხედავად, დემოკრატიული რესპუბლიკის „დამფუძნებელი მამები“ გრძნობდნენ, რომ საქართველოს პარლამენტს,

დემოკრატიული თვალსაზრისით, ლეგიტიმაცია აკლდა, რადგან იგი ეროვნულ ყრილობაზე იყო დაკომპლექტებული¹ და არ ყოფილა ჩამოყალიბებული საერთო-სახალხო არჩევნების საფუძველზე. ახალ, სრული ლეგიტიმაციის მქონე არჩევით წარმომადგენლობით ინსტიტუციად მიჩნეულ იქნა დამფუძნებელი კრება.

დამფუძნებელი კრება წარმომადგენლობითი დემოკრატიის ფორმაა. ამ სახელწოდების სახელისუფლებო ორგანო პირველად საფრანგეთის 1789 წლის რევოლუციის პერიოდში წარმოიშვა გენერალური შტატების ჯერ ეროვნულ ასამბლეად, ხოლო შემდეგ დამფუძნებელ კრებად გარდაქმნის შედეგად. კიდევ ერთი დამფუძნებელი კრება იმავე საფრანგეთში 1848-1849 წლების რევოლუციას უკავშირდება, 1871 წელს, საფრანგეთ-პრუსიის ომის მიმდინარეობისას, კი შეიქმნა საფრანგეთის ეროვნული კრება. ყველა ამ ორგანოს დამფუძნებელი ხასიათი ჰქონდა და მათი მთავარი ამოცანაა კონსტიტუციის შემუშავება იყო.

რუსეთის იმპერიაში დამფუძნებელი კრების იდეამ აქტუალობა 1905-1907 წლების პირველი სახალხო რევოლუციის წლებში შეიძინა. კრების იდეა კიდევ უფრო პოპულარული გახდა და პრაქტიკულადაც მომწიფდა განსახორციელებლად თვითმპყრობელობის დამხობის შემდგომ. 1917 წლის შემოდგომაზე ჩატარდა არჩევნებიც, მაგრამ ძალაუფლებას დაუფლებულმა ბოლშევიკებმა რუსეთში არ დაუშვეს დამფუძნებელი კრების მუშაობა და იგი შეკრებისთანავე გარეკეს.

რაც შეეხება საკუთრივ საქართველოს, აქ ჯერ კიდევ 1917 წლის ნოემბერში გამართულ ეროვნულ ყრილობაზე ოფიციალურად გამოქვამდა, რომ განზრახული იყო, მოეწიათ საქართველოს დამფუძნებელი კრება. თავის რეზოლუციაში პოლიტიკური მომენტის შესახებ ყრილობამ მიუთითა: „საქართველოს დამფუძნებელი კრების მოწვევის ზრუნვა ევალება საქართველოს ეროვნულ საბჭოს“ (საქართველო, 1917: 24 ნოემბერი). კრების ჩამოყალიბებას ითვალისწინებდა ასევე 1918 წლის 26 მაისს მიღებული საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტი, რომლის მეშვიდე მუხლში აღინიშნულია: „დამფუძნებელი კრების შეკრებამდე მთელის საქართველოს მართვა-გამგეობის საქმეს უძღვება ეროვნული საბჭო“.

დამფუძნებელ კრებას ახლად აღდგენილი ქართული სახელმწიფოს იერ-სახის განსაზღვრა, სახელმწიფოებრივი წეს-წყობილების სამართლებრივ საფუძველზე დამკვიდრება, ქვეყნის უმთავრესი კანონის - კონსტიტუციის შემუშავება და დამტკიცება ევალებოდა. კრება განახლებული საქართველოს პოლიტიკური მესაძირკველ უნდა გამხდარიყო. დამფუძნებელი კრების მეშვეობით მოსახლეობას შესაძლებლობა ეძლეოდა, გამოეთქვა აზრი, გამართლებული იყო თუ არა პოლიტიკური პარტიების გადაწყვეტილება, დაემტკიცებინა ან საერთოდ უარეყო

¹ დამატებითი წევრები ეროვნულ საბჭოში კოოპტაციის წესით შეიყვანეს.

საქართველოს დამოუკიდებლობა. „ჩვენ მივდივართ ხალხთან და გვინდა მან სთქვას, სწორი იყო ჩვენი ნაბიჯი თუ შემცდარი, ...მან დააფუძნოს ის, რაც ჩვენ გამოვაცხადეთ, ესე იგი მისცეს საფუძველი და სიმტკიცე, დასცეს დასტური იმ აქტს დამოუკიდებლობისა, რომელიც 26 მაისს ...იქნა გამოქვეყნებული,“ - წერდა გაზეთი „ერთობა“ (ერთობა, 1919: 22 იანვარი).

სამზადისი უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნებისათვის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნისთანავე დაიწყო. შემუშავდა დამფუძნებელი კრების დებულება, რომელსაც თითქმის ნახევარი წელი დასჭირდა. დებულება 119 მუხლად დაყოფილი 10 თავისაგან შედგებოდა. განხილვაში ენერგიულ მონაწილეობას იღებდნენ როგორც სახელისუფლო, ისე ოპოზიციური პარტიების საპარლამენტო ფრაქციები.

ყოველ მუხლზე გულდასმით და საფუძვლიანად მსჯელობდნენ. ცხარე პაექრობა გაიმართა კრების წევრთა რაოდენობის განსაზღვრის, საარჩევნო კომისიების დაკომპლექტების, ამომრჩეველთა ასაკის დადგენის, ჯარისკაცების, პოლიციისა თუ ადმინისტრაციის მოხელეთათვის ხმის უფლების მიცემა-არმიცემის შესახებ და სხვ.

საბოლოოდ შეთანხმდნენ, რომ საყოველთაო, თანასწორი, ფარული და პირდაპირი არჩევნები პროპორციული სისტემით გაიმართებოდა. დამფუძნებელ კრებაში აირჩევდნენ 130 დეპუტატს, ხოლო საარჩევნო ხმის უფლებით ისარგებლებდნენ რესპუბლიკის ორივე სქესის მოქალაქენი, რომელთაც არჩევნების დღისათვის შეუსრულდათ 20 წელი.

1918 წლის 22 ნოემბერს საქართველოს პარლამენტმა დაამტკიცა დამფუძნებელი კრების დებულება. დებულება ნამდვილად პროგრესული დოკუმენტი იყო, რომლის განხილვა და მიღებაც ქართული პოლიტიკური სპექტრის პოლიტიკური კულტურის მაღალ დონეს ცხადყოფდა. მკვლევარ სტივენ ჯონსის სიტყვით, 1918 წლის ნოემბრის საარჩევნო კანონი ყველაზე დემოკრატიული იყო მსოფლიოში (ჯონსი, 2019: 45).

დაამტკიცდა დამფუძნებელი კრების ხარჯთაღრიცხვა (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 60). მთავრობას კრების არჩევნების ჩასატარებლად 4 მილიონი მანეთის გამოყოფა დაევა (საქართველოს რესპუბლიკა, 1919: 15 იანვარი).

დამფუძნებელი კრების არჩევნები 1919 წლის 14-16 თებერვლისათვის დაინიშნა. შეიქმნა ცენტრალური საარჩევნო კომისია სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლომთათიძის თავმჯდომარეობით. თავმჯდომარის ამხანაგი (მოადგილე) იყო

სოციალისტ-ფედერალისტური პარტიის წევრი თედო ლლონტი, ხაზინადარი - ეროვნულ-დემოკრატი გიორგი გვაზავა. კომისიაში სულ 21 კაცი შედიოდა.*

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ პარტიას ცენტრალურ საარჩევნო კომისიაში დანარჩენებზე მეტი - 7 წევრი ჰყავდა წარგზავნილი. სხვა საპარლამენტო პარტიები - სოციალისტ-ფედერალისტები, ეროვნულ-დემოკრატები და სოციალისტ-რევოლუციონერები - ორ-ორი კაცით, ხოლო არჩევნებში მონაწილე უფრო მცირერიცხოვანი პოლიტიკური სუბიექტები კომისიაში თითო-თითო წევრით იყვნენ წარმოდგენილნი.

სამაზრო საარჩევნო კომისიების შედგენა ერობათა გამგეობებს ევალებოდა. იმ ადგილებში, სადაც ერობა ჯერ კიდევ არ იყო შემოღებული, კომისიის ფორმირება სამაზრო ქალაქის თვითმმართველობის გამგეობას უნდა უზრუნველყო, მაზრაში მოქმედი პოლიტიკურ პარტიების წარმომადგენელთაგან ძალთა განწყობილების შესაბამისად (საქართველოს პარლამენტი, 1918: 12-13). თბილისის საქალაქო საარჩევნო კომისიაში 9 წევრი შედიოდა, ქუთაისისა და ფოთის 7-7, ხოლო დანარჩენი ქალაქებისა 5-5 წევრისაგან შედგებოდა (ცინაძე, 2013-2014: 223).

სოფლის საზოგადოების კომისიებს, რომლებიც 7-7 წევრს აერთიანებდნენ, არჩევნებში მონაწილე პოლიტიკური პარტიების წარმომადგენელთაგან სათანადო მაზრის საარჩევნო კომისია აკომპლექტებდა.

საარჩევნო დებულების თანახმად, მთელი საქართველო ერთ საარჩევნო ოლქად გამოცხადდა, ხოლო არჩევნებზე ხმის მისაცემად რესპუბლიკის ტერიტორია საარჩევნო უბნებად დაიყო. ცენტრალური საარჩევნო კომისიის გარდა, ჩამოყალიბდა საქალაქო, სამაზრო, სოფლის საზოგადოებებისა და წვრილი სასოფლო (საუბნო) საარჩევნო კომისიები. განისაზღვრა ელექტორატის რიცხვი - 876 910 ამომრჩეველი, რომელიც მიახლოებითი გამოთვლით, საქართველოს მთელი მოსახლეობის 45 %-ს შეადგენდა (ხსენებულ რაოდენობაში გათვალისწინებული არ ყოფილა ზოგიერთი იმ კუთხის მონაცემი, რომლებშიც კენჭისყრა ამ თუ იმ გარემოების გამო ვერ იმართებოდა). დაზუსტდა ამომრჩეველთა სიები. მოეწყო საარჩევნო უბნები: თბილისში - 50, ქუთაისში 12 და ა.შ. #1 საარჩევნო უბანი განთავსებული იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობაში.

ხმის მიცემა საარჩევნო ბარათებით წარმოებდა, რომლებიც გარეგნულად ერთნაირი უნდა ყოფილიყო და იდებოდა ცენტრალური საარჩევნო კომისიის მიერ ბეჭედდასმულ გაუმჭვირვალე კონვერტში. თითოეულ საარჩევნო სუბიექტს

* დამფუძნებელი კრების არჩევნების დებულების პროექტით გათვალისწინებული იყო 15 წევრიანი ცენტრალური საარჩევნო კომისიის შექმნა. ესერთა ფრაქციის წინადადებით, წევრთა რიცხვი 21-მდე გაზარდეს (საქართველოს პარლამენტი, 1918: 12).

განსხვავებული ფერის ბიულეტენები ჰქონდა,* რასაც არჩევნებისას მათი დათვლა უნდა გაეადვილებინა. მაგალითად, სოციალ-დემოკრატიებმა წითელი ფერის ბიულეტენები დაბეჭდეს, ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის საარჩევნო ბიულეტენი ყავისფერი იყო (ჩენი ქვეყანა, 1919: თებერვალი).

ხელისუფლებამ გარკვეული ღონისძიებები განახორციელა, რათა არჩევნები, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, კონკურენტულ გარემოში ჩატარებულყო. საარჩევნო პროცესის თანასწორ, სამართლიან, გამჭვირვალე და თავისუფალ ვითარებაში წარმართვის უზრუნველსაყოფად შინაგან საქმეთა სამინისტრომ სპეციალური ცირკულარით აკრძალა არჩევნებში ადმინისტრაციული რესურსის გამოყენება (საქართველო, 1919: 20 თებერვალი). პოლიციას მითითება მიეცა, არ გასცდენოდა კანონმდებლობით მისთვის მინიჭებული უფლებამოსილების ფარგლებს და დაეცვა პოლიტიკური ნეიტრალობის პრინციპი. საარჩევნო ადმინისტრაციას კანონმდებლობის დარღვევის პრევენცია და გამოვლენილ დარღვევებზე ოპერატიული რეაგირება დაევალა და სხვ.

ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ არჩევნებში მონაწილეობის მისაღებად დაუშვა 15 პარტია, კავშირი და ჯგუფი. არც ერთი მათგანი სხვასთან საარჩევნო ბლოკად არ გაერთიანებულა. თითოეულმა კანდიდატმა საკუთარი სია წარადგინა და ძალა დამოუკიდებლად მოსინჯა.

საარჩევნო პოლიტიკური სუბიექტები რეგისტრაციაში შემდეგი თანმიმდევრობით გატარდნენ: #1. საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტია; #2. საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია; #3. სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტია; #4. დაშნაკცუთიუნი, #5. საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია; #6. მუსულმანთა ეროვნული საბჭო; #7. საქართველოს რადიკალ-დემოკრატიული გლეხთა პარტია; #8. საქართველოს ეროვნული პარტია; #9. მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტ მაშვრალთა პარტია; #10. შოთა რუსთაველის ჯგუფი; #11. დამოუკიდებელი (უპარტიო) კავშირი; #12. ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრებ მუსულმანთა ჯგუფი; #13. რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია (რსდმპ); #14. ესთეტიური ლიგა პატრიოტებისა და #15. საქართველოს ელინთა დემოკრატიული ჯგუფი (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 118, ფურც. 68-90).

ეს ჩამონათვალი საყურადღებოა ეთნიკური თვალსაზრისითაც. აქ ქართული პოლიტიკური პარტიების გარდა წარმოდგენილი არიან საქართველოში მცხოვრები ეთნიკური უმცირესობების - აზერბაიჯანელ მაჰმადიანთა ორი (მუსულმანთა ეროვნული საბჭო, ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრებ მუსულმანთა ჯგუფი), სომეხთა

* საკანდიდატო სიის შემცველი ბიულეტენები ეროვნული უმცირესობების ენებზეც იყო დაბეჭდილი.

(დაშნაკცუთიუნი), ბერძენთა (საქართველოს ელინთა დემოკრატიული ჯგუფი) და ნაწილობრივ რუსთა (რსდმპ) ინტერესების გამომხატველი ორგანიზაციებიც. დასახელებულთაგან ბორჩალოს მაზრაში მცხოვრებ მუსულმანთა ჯგუფი რეგიონული ტიპის ორგანიზაცია იყო. აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე კანონმდებლობით, რეგიონული ან ტერიტორიული ნიშნის მიხედვით პოლიტიკური პარტიების არათუ არჩევნებში მონაწილეობა, შექმნაც კი დაუშვებელია (საქართველოს ორგანული კანონი).

დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მონაწილე საარჩევნო სუბიექტთა ასეთი მრავალფეროვნება მკაფიოდ ცხადყოფს, რომ ახლად შექმნილ საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, როგორც ეროვნულ საკითხს, ისე არჩევნებს ლიბერალურ-დემოკრატიული პრინციპებით უდგებოდნენ, სატიტულო ერის გვერდით ფართო უფლებებით იყვნენ აღჭურვილნი „ნატები ერებიც“ (ასე მოიხსენიებდნენ ეთნიკურ უმცირესობებს 1918-1921 წლების საქართველოში). ნოე ჟორდანიას სიტყვებით: საქართველოში ყველა ერის იმტერესებს თანასწორად ვიცავდით. „ჩვენთვის არ არსებობდა ელინი და ბარბაროსი, ყველას ელინებად ვრაცხდით“ (ჟორდანიას, 1990: 104).

მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა კანონმდებლობა პოლიტიკური ორგანიზაციების შესახებ, რომელიც სამართლებრივად განსაზღვრავს პარტიათა ქონების წყაროებს და მათ შორის კანონით დადგენილ შემთხვევებში – სახელმწიფოს მიერ გამოყოფილი თანხების ოდენობას. პარტიებს დიდი ფინანსური შესაძლებლობანი არ ჰქონიათ. პოლიტიკურ პარტიების საქმიანობის სახელმწიფო ბიუჯეტიდან დაფინანსების წესი შემოდებული არ ყოფილა. ზოგიერთ პოლიტიკურ ორგანიზაციაში არც საწევრო შენატანების პრაქტიკა არსებულა, მოკრძალებული იყო შემოწირულობანი, ასევე, პარტიის სიმბოლიკის გავრცელებით, საჯარო ლექციების, საგამომცემლო თუ სხვა საქმიანობიდან შემოსული თანხები.

კანდიდატთა სიაში ყველაზე მეტი - 130 წევრი ჰყავდა დასახელებული სოციალ-დემოკრატიულ პარტიას, ყველაზე ცოტა, - მხოლოდ ერთი კაცით იყო წარმოდგენილი შოთა რუსთაველის ჯგუფი პარტია. დამფუძნებელი კრების წევრობის მსურველთა საერთო რაოდენობა 550-ს აღემატებოდა. რამდენიმე საარჩევნო სუბიექტის საკანდიდატო სიაში ქალებიც იყვნენ შეყვანილი. მათი რიცხვი 26-ს შეადგენდა (პირველი საყოველთაო, 2017: 31), კერძოდ:

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია: 1. ტერ-პარსეგოვა-მახვილადისა ელეონორა მიხეილის ასული; 2. ტოროშელიძე მინადორა ეფრემის

* ამ გარემოებას საგანგებოდ უსვამს ხაზს თანამედროვე ამერიკელი ისტორიკოსი პიტერ სკინერიც (Skinner, 2014: 461).

ასული; 3. შარაშიძე ქრისტინე გიგოს ასული; 4. ბოლქვაძე ელისაბედ (ლიზა) იოსების ასული; 5. სოლოლაშვილი ანა ილიას ასული; 6. ბერიანიძე მარიამ ლეონტის ასული.

საქართველოს სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტია: 1. ჩხეიძე მარიამ ილიას ასული; 2. მაჩაბელი-ანდრონიკაშვილისა ნინო გრიგოლის ასული; 3. სანიკიძე-ვალაბუევისა ოლა იესეს ასული; 4. ზარიძე სოფიო გაბრიელის ასული; 5. ნადირაძე ნინო თეოფანეს ასული.

სომეხთა სარევოლუციო პარტია დაშნაკცუთიუნი: 1. თადეოსიანი დარია გრიგორის ასული; 2. ამირბეგიანი სირანუშ ბეგლარის ასული.

საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტია: 1. ნაკაშიძე ნინო იოსების ასული; 2. გველესიანი მელანია ონისიმეს ასული; 3. სანიკიძისა ალექსანდრა ვასილის ასული; 4. ფალავანდიშვილი თამარ ალექსანდრეს ასული; 5. იმნაძისა ელენე ვასილის ასული; 6. მაჭავარიანი თამარ პეტრეს ასული; 7. ბახტაძე აგრაფინა ლაზარეს ასული; 8. ჩხენკელისა ლიუბა კონსტანტინეს ასული; 9. იურკევიჩი ანა ვიქტორის ასული.

საქართველოს რადიკალ-დემოკრატიული გლეხთა პარტია: 1. შალამბერიძისა ნადეჟდა ევგენის ასული.

მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტ მამულთა პარტია: 1. დგებუაძე ნინო ფარნაოზის ასული; 2. ქავთარაძე შუმანიკ ფარნაოზის ასული; 3. ჩიკვაძე ნადეჟდა მიხეილის ასული.

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები იმდენად დემოკრატიული იყო, რომ მასში მონაწილეობის უფლება არ შეუზღუდავთ ბოლშევიკებისთვისაც, რომლებიც არ ცნობდნენ ქართულ სუვერენულ სახელმწიფოს და გამალებით მის დამხობას ესწრაფოდნენ. ბოლშევიკებს ოპოზიცია არ ეთქმოდათ. ისინი ქვეყნის დანარჩენი პოლიტიკური ძალებისაგან განსხვავებით, საქართველოს დამოუკიდებლობის აშკარა, დაუფარავი მტრობითა და ძირგამომთხრელი სამიანობით გამოირჩეოდნენ.

საქართველოს ბოლშევიკებს დამფუძნებელი კრების არჩევნის მომენტისათვის თავიანთი დამოუკიდებელი პარტია არ გააჩნდათ, მაგრამ ჰქონდათ რამდენიმე საოლქო და საქალაქო ორგანიზაცია, რომლებიც გაერთიანებული იყვნენ რუსეთის კომუნისტურ პარტიაში (ბოლშევიკებისა). ორგანიზაციულ მხარეს ბოლშევიკებისათვის არ შეუშლია ხელი, მონაწილეობა მიეღოთ არჩევნებში. მათ ამაზე უარი პრინციპული მოსაზრებით განაცხადეს, გადაჭრით დაუპირისპირდნენ საქართველოს დამფუძნებელ კრებას და, კრემლის მითითებათა შესაბამისად, ბოიკოტის ტაქტიკას მიმართეს.

რკპ(ბ) კავკასიის სამხარეო კომიტეტმა, რომელშიც წამყვან როლს ქართველი ბოლშევიკები ასრულებდნენ, 1919 წლის თებერვალში, არჩევნების ჩასაშლელად ფართო მასების მიზიდვის მიზნით, ასეთი მოწოდება გაავრცელა: „მენშევიკები და ყველა რჯულის ნაციონალისტები აპირებენ კვლავ მოატყუონ ხალხი, იწვევენ რა დამფუძნებელ კრებას საყოველთაო არჩევნების გზით. ...ჩვენი პარტია, მუშების, ღარიბი გლეხობის, ჯარისკაცებისა და ყველა პატიოსან მშრომელთა პარტია გამოდის წინააღმდეგ ასეთი კრებისა და იმგვარი არჩევნებისა, რომლის შემწეობით მენშევიკებს, ყველა კაციჭამია ნაციონალისტებსა და გაქსუებულთა პარტიას განზრახული აქვთ კვლავ მოატყუონ ხალხი. ისინი აპირებენ სამუდამოდ მოსწყვიტონ ჩვენი ქვეყანა რევოლუციურ რუსეთის მუშებს, გლეხებსა და წითელარმიელებს, სურთ გადააქციონ იგი გაზულუქებულ ქართველთა მამულად. ამიტომაც ჩვენი პარტია არ იღებს არავითარ მონაწილეობას ამგვარ არჩევნებში. უცხადებს ბოიკოტს ნაციონალურ დამფუძნებელ კრებას და მოუწოდებს ყველას არ მიიღონ მონაწილეობა მენშევიკებისა და სხვა ნაციონალისტების მატყუარა საქმეებში. ...გაუმარჯოს ბოიკოტს!“ (Борьба за победу, 1958: 379-380).

ბოლშევიკების ბოიკოტის ტაქტიკამ შედეგი ვერ გამოიღო. სხვა პოლიტიკური ორგანიზაციები აქტიურად შეუდგნენ საარჩევნო სამზადისს. იანვრის მეორე ნახევარში თავთავიანთ პარტიულ პერიოდიკაში სოციალ-დემოკრატიებმა, სოციალისტ-რევოლუციონერთა, სოციალისტ-ფედერალისტთა და, ასევე, ეროვნულმა პარტიამ გამოაქვეყნეს წინასაარჩევნო პლატფორმები.

ამათგან, ეროვნული პარტიის გარდა, ყველა კვალიფიციური საარჩევნო სუბიექტი იყო. მართალია, აქამდე საქართველოში საპარლამენტო არჩევნები არ ჩატარებულა, მაგრამ ბევრ მაზრაში გაიმართა საერობო, ხოლო ქალაქებში მუნიციპალური არჩევნები, რომლებშიც თავიანთი ხმოსნები ძირითადად სწორედ დასახელებულმა და ეროვნულ-დემოკრატიულმა პარტიამ გაიყვანეს.

როგორც ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ, ისე არჩევნებში მონაწილე პოლიტიკურმა ძალებმა გაშალეს სააგიტაციო მუშაობა, ეწყობოდა საჯარო ლექციები, შეკრებები, გაზეთების მეშვეობით მოსახლეობას განემარტებოდა დამფუძნებელი კრების რაობა, მისი მნიშვნელობა თუ საჭიროება. რამდენჯერმე გამოქვეყნდა დეტალური ინფორმაცია, როგორ უნდა წარმართულიყო საარჩევნო პროცესი და უშუალოდ კენჭისყრა არჩევნების დღეს.

„დამფუძნებელი კრება - ეს რევოლუციის გვირგვინია; მის შენამენტთა განმტკიცებაა, მის წყალობათა და მადლთა ქვეყნიურ რეალობად ქცევაა, ხალხის ბატონობის დღესასწაულია;“ „დამფუძნებელი კრება რესპუბლიკის დედაბოძია, მისი დანგრევა თვით ამ რესპუბლიკის ძირის გამოთხრაა,“ „დამფუძნებელი კრება დიდი, საისტორიო, საკაცობრიო მოვლენაა, - იგი ხალხის გამარჯვების მომასწავებელია,“ -

წერდა გაზეთი „ერთობა“ (ერთობა, 1919: 15 იანვარი; 12 თებერვალი) და მკითხველს არჩევნების აუცილებლობაში არწმუნებდა.

„ჩვენ თაობას ბედნიერი წილი ჰხვდა დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მონაწილეობით. ჩვენ მონაწილენი ვართ ისტორიის იშვიათი მოვლენისა! დიდ მოვალეობას და პასუხისგებას აკისრებს ბედი ქართველ ხალხს! ...დამოუკიდებელ საქართველოს სახელმწიფოებრიობას მტკიცე საფუძველი ეყრება და მასზე კედლების აღმართვა ქართველი ერის არქიტექტონიკურ ნიჭზეა დამოკიდებული;“ „მოქალაქენო! არჩევნების დღეს უნდა გადაწყდეს საქართველოს ბედი! თქვენ თვითონ უნდა გამოჰქედოთ იგი! საქართველოს ერთი დიდი მტერთაგანი იქნება არჩევნებისადმი გულცივობა! ...არჩევნების დღეებში არც ერთი არ დარჩეთ შინ! ყველამ მიაშურეთ საარჩევნო ყუთებს! არც ერთმა არ დაჰკარგოთ ხმა!“ - მოუწოდებდა ქართული პრესა.

დამფუძნებელი კრების არჩევნებში ფავორიტ ძალად სოციალ-დემოკრატიული პარტია მიიჩნეოდა. თავის მხრივ, სოციალ-დემოკრატებს მთავარ პოლიტიკურ კონკურენტად ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია ესახებოდათ და ამიტომაც წინასაარჩევნო ბრძოლა ძირითადად მათთან დაპირისპირების ნიშნით წარიმართა.

ეროვნულ-დემოკრატები, რა თქმა უნდა, გრძნობდნენ, რომ დამფუძნებელი კრების არჩევნებში მათი ბრძოლა სოციალისტურ ძალებთან თანაბარი ვერ იქნებოდა. მცირე ფინანსურ რესურსზე რომ არა ითქვას, სოციალისტური მიმართულების პარტიებისაგან განსხვავებით, ეროვნულ-დემოკრატიულ პარტიას სარჩევნო ბატალიებში მონაწილეობის გამოცდილებაც ნაკლები ჰქონდა, რაც სულაც არ იყო უმნიშვნელო ფაქტორი. ამის თაობაზე გაზეთი „ჩვენი ქვეყანა“ შემდეგ სწერდა: „ჩვენი პარტია ჯერ ახალი პარტიაა, მას არა აქვს ყველგან მტკიცე ორგანიზაციები და რაც უმთავრესია - არჩევნების საწარმოებლად ფული. თუ სოციალისტური პარტიები ავტომობილებითა და ეტლებით კალიებივით მოედვენ დაბა-სოფლებს, ჩვენ თითო პროპაგანდისტიც ვერ გაგვიგზავნია, რომ გლეხობისათვის ჩვენი პროგრამა განემარტათ“ (ჩვენი ქვეყანა, 1919: 18 თებერვალი).

წინასაარჩევნო დაპირისპირების სიმწვავეს კარგად ასახავს პარტიათა სააგიტაციო მასალის შინაარსი. სოციალ-დემოკრატებმა პოლიტიკური მოწინააღმდეგის კომპრომეტაციის მიზნით დაბეჭდეს პლაკატი, რომელზეც შარჟით გამოხატული იყო ქართველი თავადი და თავიანთ მომხრეებს მოუწოდებდნენ, გაეშავებინათ „გლეხობის ექსპლოატატორი, მემამულეთა ინტერესების დამცველი“ ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის კანდიდატები. საპასუხოდ, ეროვნულ-დემოკრატებმაც გაავრცელეს პლაკატი ასეთი წარწერით: „მაწანწალა ვიყავი, კომისარი გავხდი“ (კომისრებად, როგორც წესი, სოციალ-დემოკრატიული პარტიის წევრები იყვნენ). პლაკატების „ომი“ „ეს იყო პატარა მასშტაბი ამერიკული სისტემის გადმონერგვისა ჩვენშიო“, - შენიშნავდა ერთი იმდროინდელი პუბლიცისტი.

არჩევნების პროცესში პოლიტიკური პარტიების მძაფრი პაექრობის ნიმუშად გამოდგება მათი წინასაარჩევნო ლოზუნგებიც, რომლებიც ფართოდ შემოინახა პერიოდულმა პრესამ. სოციალ-დემოკრატები მოუწოდებდნენ: „მოქალაქენო! ქართველი ნაციონალ-დემოკრატები რეაქციას ემსახურებიან და მემამულეთა ინტერესებს იცავენ. ხმა მიეცით მემამულეთა პარტიის წინააღმდეგ!“ ეროვნულ-დემოკრატთა ლოზუნგი პასუხობდა: „მოქალაქენო! სოციალ-დემოკრატები მოითხოვენ ხალხის პროლეტარიზაციას (გაღატაკებას); ეროვნულ-დემოკრატები იცავენ ხალხში დოვლათის და სიმდიდრის დაგროვებას!“ ან კიდევ, სოციალ-დემოკრატები მიუთითებდნენ: „ნაციონალისტები მუდამ ომის გაჩაღებას ელტვიან. მათ ხალხის სისხლი არ ენანებათ. სოციალ-დემოკრატია მშვიდობიანობის მოტრფიალეა. სოციალ-დემოკრატამ შესძლო სომხეთთან ომის დრზე დაბოლოება!“ ეროვნულ-დემოკრატები პასუხობდნენ: „ეროვნულ-დემოკრატია სასტიკად ებრძვის სომეხი პლუტოკრატის ბატონობას საქართველოში და ქალაქის თვითმმართველობაში. მიეცით ხმა მეორე ნომრის სიას“ და სხვ.

სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის წინასაარჩევნო ლოზუნგიც კატეგორიულად მოუწოდებდა: „მოქალაქენი! საქართველოს დამოუკიდებლობას და ქართველი მშრომელი ხალხის ინტერესებს ღირსეულად დაიცავენ მხოლოდ სოციალისტ-ფედერალისტთა კანდიდატები. ხმა მიეცით #5-ს. არც ერთი ხმა სხვა პარტიებს!“ (სახალხო საქმე, 1919: 10 თებერვალი).

სხვებს არც საქართველოს ესერები ჩამორჩებოდნენ. აი, მათი მოწოდების ნიმუშებიც: „სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტია არის ერთადერთი პარტია ჩვენში, რომელიც მშრომელ ხალხს ყოველთვის სიმართლეს ეუბნებოდა. მიეცით ხმა სიას # 3!; „ყველამ, ვინც თავის შრომითა სცხოვრობს, ხმა უნდა მისცეს #3-ს!“ (შრომა, 1919: 24 იანვარი).

ესერთა პარტიის ერთ-ერთი მიმართვა თავისი ელექტორატისადმი შემდეგი შინაარსის იყო: „თქვენ ხელში, ამხანაგო გლეხებო, დიდი ბასრი იარაღია. ეს იარაღია კენჭები. თუ გაუთეთრეთ კენჭი თქვენს პარტიას, გლეხობის პარტიას, სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიის სიას #3, თქვენს ბედს ...ძალი არ დაჰყევს, რადგან სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტია მუდამ თქვენზე იზრუნებს და თქვენს კეთილდღეობას განამტკიცებს. აბა, გლეხებო, 14 თებერვალს სწყდება თქვენი ბედი და არ დაიღუპოთ, თქვენი ხელით არ გამოიჭრათ კისერი - ხმა არ მისცეთ სხვა პარტიას, ის თქვენს ინტერესებს არ დაიცავს!“ (შრომა, 1919: 8 თებერვალი).

მაშინდელ გაზეთებში საარჩევნო ექსპრომტებიცაა შემორჩენილი. ისინი რაიმე მხატვრული ღირსებით არ გამოირჩევიან, მაგრამ მკაფიოდ გვიჩვენებენ პოლიტიკური ძალების ურთიერთმიმართებას საარჩევნო პროცესში. მაგალითად, სოციალ-დემოკრატული პარტიის ექსპრომტი: „აი, აქვე ამ ადგილას, გამათავოს ზეცით მეხმა,

თუ ეროვნულ-დემოკრატებს მივაშავო კვირას მე ხმა!“ (სახალხო საქმე, 1919: 2 თებერვალი). სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის: „მართალია, მეგობარო, შენც მოგებურდა, შენც დაღალდი, მაგრამ მაინც ერთხელ კიდევ დაიჭირე ეს ქალაქი, ინახულე შენს უბანში საარჩევნო დიდი ყუთი და ჩაუშვი ჩვენი სია: მხოლოდ ხუთი, მხოლოდ ხუთი!“ (სახალხო საქმე, 1919: 15 თებერვალი).

როგორც ინფორმაციის გავრცელების წყარო, საარჩევნო კამპანიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტი იყო პოლიტიკური რეკლამაც.

პოლიტიკური რეკლამის მთავარი დანიშნულებაა, რომ მან ამა თუ იმ საარჩევნო სუბიექტის პოლიტიკური პლატფორმის არსი მისაწვდომი ემოციური, ლაკონური და ადვილად დასამახსოვრებელი ფორმით გადმოსცეს; „განაწყოს ამომრჩეველი მის მხარდასაჭერად, შექმნას ფსიქოლოგიური განწყობა, რაც განაპირობებს გრძნობების სიმპათიების მიმართულებას და შემდეგ ადამიანის მოქმედებასაც“ (პოლიტიკური რეკლამა).

დამფუძნებელი კრების არჩევნების წინ პოლიტიკური რეკლამის ფორმები მრავალფეროვანი არ ყოფილა, მაგრამ ყველა არსებულს (პლაკატები, ტრანსფარანტები, სააგიტაციო ფურცლები, საგაზეთო განცხადებები) პოლიტიკური პარტიები წარმატებით იყენებდნენ. მაგალითად, არჩევნების დღეს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საარჩევნო რეკლამა განთავსებული იყო ტრამვაის ვაგონებზე, თბილისის ცენტრალურ ქუჩებში იყო სარეკლამო ბოძებიც - ბილბორდები. თუმცა გაზეთების ცნობით, რეკლამა უფრო მოკრძალებული იყო, ვიდრე წინათ (საქართველო, 1919: 18 თებერვალი) (იგულისხმება 1917 წ. ნოემბერში რუსეთის დამფუძნებელი კრების არჩევნები).

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები წარმატებით ჩატარდა. პოლიტიკური პარტიებისა და პერიოდული პრესის აქტიურმა აგიტაციამ შედეგი გამოიღო. აბსენტეიზმი უმნიშვნელო იყო. მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა, მიუხედავად მკაცრი კლიმატური პირობებისა (თბილისში 5 გრადუსი ყინვა, ბევრგან დიდთოვლობა და ქარ-ბუქი აღინიშნა), მონაწილეობა მიიღო კეჭისყრაში და გამოხატა თავისი პოლიტიკური ნება, თუმცა სხვადასხვა მიზეზის გამო, არჩევნების ორგანიზება საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე ვერ მოხერხდა (იხ. ქვემოთ).

ქართული პერიოდული პრესის მოწმობით, რევოლუციის პირველი დღეების შემდეგ არც ერთ არჩევნებს ასეთი ინტერესი არ გამოუწვევია, როგორც დამფუძნებელი კრების არჩევნებმა გამოიწვია (ერთობა, 1919: 18 თებერვალი). მართლაც, მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა მონაწილეობა მიიღო დამფუძნებელი კრების არჩევნებში და გამოხატა თავისი პოლიტიკური ნება. საარჩევნო ურნებთან ელექტორატის დაახლოებით 58 პროცენტი მივიდა. ცენტრალურმა საარჩევნო

კომისიამ ლეგიტიმურად 505 477 ხმა ჩაითვალა. საარჩევნო მეტრად (ერთი დეპუტატის გასაყვანად) განსაზღვრული იყო 3756 ამომრჩევლის ხმა.

როგორც სავარაუდო იყო, არჩევნებში სოციალ-დემოკრატიულმა პარტიამ გაიმარჯვა. სოციალ-დემოკრატებმა ხმების 84 %-მდე დააგროვეს და 109 მანდატი მიიღეს. დანარჩენი 21 ადგილი სამმა პოლიტიკურმა პარტიამ გაინაწილა. ეროვნულ-დემოკრატებმა და ფედერალისტებმა დამფუძნებელ კრებაში 8-8 დეპუტატი გაიყვანეს, 5 ადგილი სოციალისტ-რევოლუციონერებს ერგოთ.

ბორჩალოს მაზრაში, ახალციხესა და ახალქალაქში ხმის მიცემას ხელი შეუშალა სომხეთთან საომარი მოქმედების შედეგებმა, ხოლო ზემო სვანეთში, თიანეთისა და დუშეთის მაზრების ნაწილში კენჭისყრა დიდთოვლობის გამო არ გამართულა. უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს დამატებითი არჩევნები ამ რეგიონებში მოგვიანებით, 1919 წლის აგვისტოს ბოლოს მოეწყო. სამი მანდატი სომეხთა სარევოლუციო პარტია დაშნაკცუთიუნმა, ხოლო ერთი საქართველოს ეროვნული პარტიის წარმომადგენელმა გრიგოლ ვეშაპელმა მოიპოვა. როგორც ვხედავთ, დამატებით არჩევნებს დამფუძნებელი კრების პარტიულ შემადგენლობაში სერიოზული კორექტივები არ შეუტანია. ქვეყნის პოლიტიკურ საჭეს სოციალ-დემოკრატები დაეუფლნენ.

ამომრჩეველთა აბსოლუტურმა უმრავლესობამ მხარი დაუჭირა სოციალ-დემოკრატიულ პარტიას. როგორ შეიძლება აიხსნას ამ პარტიის ესოდენ მნიშვნელოვანი წარმატება? გაზეთი „გრუზია“ შენიშნავდა: „დამფუძნებელი კრების არჩევნებმა, როგორც მოსალოდნელი იყო, ხმების დიდი უმრავლესობა სოციალ-დემოკრატიას არგუნა. მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ მცხოვრებთა დიდი ნაწილი სოციალიზმის პრინციპებს აღიარებდეს. ეს არის პირდაპირი და ბუნებრივი შედეგი იმ აუტანელი მდგომარეობისა, რომელშიც ჩვენ ას წელზე მეტი ვიმყოფებით. უსამართლობას, უფულობას და გაჭირვებას მიჩვეული მშრომელი ხალხი მისდევს იმ პარტიებს, რომელნიც ადვილად აძლევენ დაპირებებს“ (ერთობა, 1919: 22 თებერვალი).

სოციალური დემაგოგის გარდა, რასაც ეროვნულ-დემოკრატიული მიმართულების რუსულენოვანი გაზეთი მიუთითებდა, სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მიღწევა დამფუძნებელი კრების არჩევნებში სხვა ფაქტორებმაც უზრუნველყო. ამ პოლიტიკურმა ძალამ გაიმარჯვა არა იმიტომ, რომ მისი პროგრამა და საარჩევნო პლატფორმა სხვაზე უკეთესი იყო (დამფუძნებელი კრების არჩევნებისას პროგრამათა ჭიდილი არ გამართულა), ანდა მარქსისტული იდეოლოგია სჯობდა ეროვნულ მიზანდასახულობებს. საქმე ის იყო, რომ სოციალ-დემოკრატებს საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის ხანგრძლივი გამოცდილება გააჩნდათ (მონაწილეობდნენ და გაიმარჯვეს რუსეთის ოთხივე სახელმწიფო სათათბიროსა და რუსეთის დამფუძნებელი კრების არჩევნებში), როგორც ძირითადი სახელისუფლებო

პარტია, იგი ფლობდა სხვა პოლიტიკურ ორგანიზაციებზე მეტ ფინანსებს, ჰქონდა აგიტაცია-პროპაგანდის გაცილებით ფართო საშუალება და ადმინისტრაციული რესურსი, მის სასარგებლოდ მოქმედებდა არჩევნების პროპორციული სისტემა და სხვ. ამასთან, პარტიის საკანდიდატო სია გამოირჩეოდა ეთნიკური და სოციალური შემადგენლობის მრავალფეროვნებით, რაც ამომრჩევლის ფართო სპექტრის მიმხრობის მარჯვე საშუალება იყო. სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მასობრიობამ, სახალხოობამ და საარჩევნო სტრატეგიის სწორად გათვლამ განაპირობა კიდევ მისი წარმატება (საქართველოს დამფუძნებელი, 2016; http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=184).

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნებს ოფიციალური საერთაშორისო მეთვალყურეები და დამკვირვებლები არ დასწრებიან. იმ ხანად არც ადგილობრივი არასამთავრობო ორგანიზაციები არსებულან, რომლებიც მონიტორინგს გაუწევდნენ საარჩევნო პროცესს. ცხადია, არ გამოუყენებიათ არც ხმების პარალელური დათვლის მეთოდი და არც - ეგზიტპოლების სისტემა, მაგრამ არჩევნების ლეგიტიმურობა ეჭვქვეშ არავის დაუყენებია. ოპოზიციურმა პარტიებმა, მართალია, ხმის მიცემისას სხვადასხვა დარღვევა გამოამჟღავნეს, აღნიშნეს ხარვეზები, რამაც გარკვეული ჩრდილი მიაყენა არჩევნებს, მაგრამ მათივე სამართლიანი შეფასებით, ყველაფერი რომ იდეალურად წარმართულიყო, საბოლოო შედეგი დიდად მაინც არ შეიცვლებოდა (სახალხო საქმე, 1919: 9 მარტი; საქართველო, 1919: 12 მარტი).

პირველწყაროთა ანალიზით იკვეთება, რომ ოპოზიციური სპექტრი ხელისუფლებას ძირითადად, ძალადობასა და ადმინისტრაციული რესურსის გამოყენებაში ადანაშაულებდა. მმართველ პარტიას ბრალს დებდნენ იმაში, რომ მის ხელში იყო მთავრობის მთელი ადმინისტრაციული აპარატი და დიდი მატერიალური რესურსი, რომელიც პარტიამ არჩევნებში გამარჯვებისათვის გამოიყენა. ზოგად ბრალდებათა გარდა, ოპოზიციურ ბეჭდვით სიტყვაში გაშუქებულია დარღვევების კონკრეტული ფაქტებიც საარჩევნო უბნების მიხედვით, როგორც თბილისში, ისე საქართველოს სხვა კუთხეებშიც (სახალხო საქმე, 1919: 21 თებერვალი; საქართველო, 1919: 15, 18, 21 თებერვალი; საქართველოს დამფუძნებელი კრება, I, 2019: 107-108; 110). წინასაარჩევნო კამპანიისა თუ კენჭისყრის დღეს გამოვლენილი დარღვევების მიმართ გამოიყენებოდა სხვადასხვა სადამსჯელო ღონისძიება (დამფუძნებელი კრების, 1919: მუხლი 93-96).

საინტერესოა ამერიკელი ჟურნალისტის, ფართოდ ცნობილი გამოცემის „National Geographic“ ერთ-ერთი ძირითადი ავტორის მეინარდ ოუენ უილიამსის ჩანაწერი, რომელიც, მართალია, ეხება 1917 წლის ნოემბერში ჩატარებული რუსეთის დამფუძნებელი კრების არჩევნებს თბილისში, მაგრამ დამახასიათებელი იყო საქართველოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნებისათვისაც 1919 წელსაც.

უილიამსის თანახმად, „არჩევნები თბილისში არის მეტად რთული ამბავი მეუზოვეებისთვის და ძალიან მომგებიანი მბეჭდავებისთვის, ყველა პარტია ეჯიბრება ერთმანეთს იმაში, რომ სხვა პარტიაზე მეტი ფლაერი, პოსტერი, ბანერი იყოს ქუჩაში მისი გამოკრული. ...ხშირად ერთი პარტიის პოსტერი გადაფარულია მეორე პარტიის პოსტერით (ზედ აქვს გადაკრული)“ (National Geographic, 1918: 255; ჯაგუნავა, 2017/2018: 293).⁷

ცალკე გაშუქებას საჭიროებს საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნების საკითხი აფხაზეთში. აფხაზეთში ანუ სოხუმის ოლქში, როგორც იმხანად ეს მხარე იწოდებოდა, 1919 წლის თებერვალში მიმდინარეობდა მმართველობისა და თვითმმართველობის ადგილობრივი ორგანოების (ერობები, აფხაზეთის სახალხო საბჭო) ფორმირება და რეგიონში დამფუძნებელი კრების არჩევნები არ გამართულა. კენჭისყრა აქ ვერც პირველი დამატებითი არჩევნებისას შედგა.

დამფუძნებელი კრების ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ საქართველოს რესპუბლიკის წარმომადგენელს აფხაზეთში ისიდორე რამიშვილს 1919 წლის დამდეგს რეკომენდაცია მისცა, მოეწყოთ საოლქო საარჩევნო კომისია დამფუძნებელი კრების არჩევნებისთვისაც და ხმების მისაცემად გამოეყენებინათ ადგილობრივი სახალხო საბჭოს საარჩევნო სიები (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 76, ფურც. 1). მაგრამ საქართველოს ხელისუფლებამ მთავარი აქცენტი რეგიონში ადგილობრივი მმართველობითი სტრუქტურის - აფხაზეთის სახალხო საბჭოს ჩამოყალიბებაზე შეაჩერა და უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნები მომავლისათვის გადაიტანა. მთავრობის ოფიციალური, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“ 1919 წლის 30 იანვარს იუწყებოდა: „სოხუმის ოლქში მომავალ 14-16 თებერვალს არჩევნები დამფუძნებელი კრებისა არ მოხდება, რადგანაც ამ ჟამად სწარმოებს ერობისა და აფხაზეთის სახალხო საბჭოს არჩევნები. ამ ოლქისათვის მარტის დამდეგს ან აპრილის პირველ რიცხვებში დანიშნული იქნება დამატებითი არჩევნები“ (საქართველოს რესპუბლიკა, 1919: 30 იანვარი).

გაზაფხულისთვის ნავარაუდევმა არჩევნების თარიღმა ზაფხულისათვის გადაიწია. დამფუძნებელი კრების არჩევნები სოხუმის ოლქში დანიშნულია 10, 11, 12 აგვისტოს, წერდა ცენტრალური საარჩევნო კომისიის თავმჯდომარე ალექსანდრე ლომთათიძე აფხაზეთის მთავრობის თავმჯდომარეს არზაყან ემხვარსა და გაგრის ქალაქის თავს (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 76, ფურც. 4-5). რეგიონში დამატებითი არჩევნების ორგანიზებისათვის ივლისში „მცირე საარჩევნო კომისიაც“ შეიქმნა. კომისიის წევრებად პოლიტიკურმა ორგანიზაციებმა დანიშნეს: ეროვნულ-დემოკრატიულმა პარტიამ - ალექსანდრე თორაძე, ფედერალისტებმა -

⁷ სამწუხაროდ, მსგავსი სურათი არც ჩვენი თანამედროვე არჩევნების პროცესისთვისაა უცხო.

სიმონ ხუნდაძე, ესერებმა - ილია ნუცუბიძე და სხვ. (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 76, ფურც. 7-9).

მალე ცენტრალური საარჩევნო კომისიის თავმჯდომარე ალექსანდრე ლომთათიძემ სოხუმიდან ასეთი შინაარსის დეპეშა მიიღო: „არჩევნების დაწყებას თვლიან ნაადრევად. არჩევნების საკითხს განიხილავენ აფხაზეთის საბჭოში. დაწვრილებით ჰკითხეთ ი. რამიშვილს“ (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 76, ფურც. 10). დამფუძნებელი კრების არჩევნები ამ კუთხეში, როგორც ჩანს, კიდევ ერთხელ გადაიდო.

სამანდატო კომისიის მოხსენებაში, რომელიც დამფუძნებელმა კრებამ 1919 წლის 29 სექტემბერს მოისმინა, მკაფიოდაა აღნიშნული, რომ ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ ვერ მოახერხა დამატებითი არჩევნების დანიშვნა ყველგან, სადაც იგი პირველი არჩევნების დროს არ ჩატარებულა. „ზოგ ადგილში ეს პირდაპირ შეუძლებელი იყო. ასეთი იყო მაგალითად აფხაზეთი“ (საქართველოს დამფუძნებელი კრება, III, 2019: 180). ის ფაქტი, რომ აფხაზეთში საქართველოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოს არჩევნები არ შედგა, ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერმა სპირიდონ კედიამ ასე განმარტა: „აფხაზეთის საბჭო თავის თავს სუვერენულ ორგანოდ სთვლის. იგი აბრკოლებს და წინ ეღობება ჩვენს გავლენას და სახელმწიფოებრივ მოქმედებას აფხაზეთში. ...ჩვენმა წარმომადგენელმა ბ-ნმა ისიდორე რამიშვილმა, არ ვიცი რატომ, საჭიროდ დაინახა შეჰკითხოდა აფხაზეთის სახალხო საბჭოს აფხაზეთში დამატებითი არჩევნების მოწყობის შესახებ. ამ შეკითხვამ საბჭოს საბაზი და საბუთი მისცა თავისათვის დაეტოვებია გარდამწყვეტი უფლება არჩევნების გამართვის ნებართვისა; მან პრინციპული დამოკიდებულება დაიჭირა ამ წინადადებისადმი და მხოლოდ იმ პირობით და მაშინ თანხმდება აფხაზეთში დამატებითი არჩევნების გამართვაზე, თუ ჩვენ მივიღებთ იმ კონსტიტუციას, რომელსაც აფხაზეთს საბჭო იმუშავებს, თუ არა და - არა! ასეთია ...სახალხო საბჭოს პირობა“ (საქართველოს დამფუძნებელი კრება, III, 2019: 120).

სპირიდონ კედიას განცხადება რომ სინამდვილეს შეესაბამებოდა, ცხადყოფს 1919 წლის 25 ნოემბერს გამართული აფხაზეთის სახალხო საბჭოს სხდომა, რომელიც მართლაც განიხილავდა საქართველოს დამფუძნებელი კრების დამატებითი არჩევნების საკითხს, მაგრამ საბჭოს ზოგიერთი წევრის წინააღმდეგობის გამო, სხდომა ჩაიშალა (ჩიტაია, 2006: 316-317).

რადგან პირველი დამატებითი არჩევნებისას აფხაზეთში ვერ მოხერხდა ხმის მიცემა, ასევე, რესპუბლიკის სხვადასხვა კუთხეში გარკვეული დარღვევების გამო კენჭისყრის შედეგები გაუქმდა (თბილისის 50-ე უბანი, დუშეთი, გომბორი, დაგეთ-ხაჩენი, ბოლნის-ხაჩენი), საჭირო გახდა მეორე დამატებითი არჩევნების დანიშვნა. იგი 1920 წლის მაისის მეორე ნახევარში გაიმართა. საგულისხმოა, რომ ამ არჩევნებში

ეროვნულ-დემოკრატიებთან ერთ საარჩევნო ბლოკში გაერთიანდნენ საქართველოს ეროვნული პარტია და უპარტიოთა კავშირი. ბლოკის ერთობლივი საკანდიდატო სიის ნომერი იყო 16.

საქართველოს დამფუძნებელი კრების ცენტრალური საარჩევნო კომისიის ფონდში დაცული დოკუმენტებით (სამანდატო კომისიის სხდომის ჟურნალი, სოხუმის ოლქის არჩევნების ცხრილი) ირკვევა, რომ ამჯერად არჩევნები აფხაზეთშიც ჩატარდა. აქ რეგისტრირებული 65 ათასამდე ამომრჩევლიდან, ქალაქების სოხუმის, გუდაუთის, გაგრისა და ოჩამჩირის, ასევე, კოდორის, გუდაუთის, გუმისთისა და სამურზაყანოს მაზრებიდან საარჩევნო ურნებთან 22 250-ზე მეტი ადამიანი მისულა (საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1834, საქმ. 17, ფურც. 57; პირველი საყოველთაო, 2017: 96-97; კუპატაძე, 2019: 331).

მეორე დამატებითი არჩევნების შედეგად, დამფუძნებელ კრებაში პოლიტიკურ ძალთა ამგვარი ბალანსი ჩამოყალიბდა: 102 მანდატი ჰქონდა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიას, 9 მანდატი - საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიას, 8 - საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიულ პარტიას, 6 - საქართველოს სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიას, 3 - დაშნაკვუთიუნსა და 2 მანდატი - საქართველოს ეროვნულ პარტიას.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელისუფლება ცდილობდა, რომ დამფუძნებელი კრება ქვეყნის ყველა კუთხის მცხოვრებთ აერჩიათ. სამწუხაროდ, ეს ბოლომდე შეუძლებელი გახდა. მაგალითად, სამუსლიმანო საქართველოში, რომელზეც 1920 წლის 7 ივლისამდე ქართული სახელმწიფოს იურისდიქცია არ ვრცელდებოდა, არჩევნები არ გამართულა.

დასკვნა

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები სპეციალურად მისთვის შექმნილი და დამტკიცებული საარჩევნო დებულების საფუძველზე ჩატარდა. თავისი დროისათვის ამ პროგრესული შინაარსის დებულებამ განსაზღვრა არჩევნების სრული თავისუფლება, მისი საყოველთაობა, მრავალპარტიულობა და სხვა დემოკრატიული ნიშან-თვისება.

საარჩევნო კამპანიის პროცესში პოლიტიკურ პარტიებს შორის უზრუნველყოფილი იყო შესაძლებლობათა თანასწორობა, არავის ეკრძალებოდა აზრის გამოხატვა და ნების თავისუფალი გამოვლენა. ეროვნული უმცირესობანი არ განიცდიდნენ რაიმე დისკრიმინაციას, თუმცა მათი მონაწილეობა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში დაბალი იყო.

მოქალაქეებს, მათ შორის ქალებს, როგორც პასიური, ისე აქტიური საარჩევნო უფლება გააჩნდათ. სათანადო მასალების არარსებობის გამო, შეუძლებელია განისაზღვროს მდებარეობითი სქესის რამდენმა წარმომადგენელმა ისარგებლა სახელმწიფოსაგან მინიჭებული აქტიური საარჩევნო უფლებით, - რამდენმა გამოხატა თავისი პოლიტიკური ნება საარჩევნო ურნასთან, მაგრამ კარგადაა ცნობილი, რომ დამფუძნებელი კრების შემადგენლობაში არჩეული იყო 5 ქალი.

საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნებში დაწესებული არ ყოფილა საარჩევნო ბარიერი. ამ გარემოებამ ყველა საარჩევნო სუბიექტს, მათ შორის მცირე პოლიტიკურ პარტიებსაც შესაძლებლობა მისცა, მიეზიდათ მხარდამჭერები და მათი ხმები სადეპუტატო მანდატებში გარდასახულიყო (მაგალითად, საქართველოს ეროვნული პარტია).

გარკვეული ხარვეზების მიუხედავად, საქართველოს დამფუძნებელი კრების არჩევნები მთლიანობაში კონკურენტულ გარემოში ჩატარდა. დემოკრატიული გზით დაკომპლექტდა სრულიად ლეგიტიმური მრავალპარტიული უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო, რომელმაც წარმატებით შეასრულა მთავარი დანიშნულება - შეიმუშავა და მიიღო საქართველოს კონსტიტუცია. თავისი ორწლიანი მოღვაწეობით კრებამ წარუშლელი კვლი დატოვა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის ცხოვრებაში, შექმნა გარკვეული პრაქტიკა და გამოცდილება, რომელიც კვლავ ინარჩუნებს თავის აქტუალობას.

გამოყენებული ლიტერატურა

- დებულეა... (1918). დებულეა დამფუძნებელი კრების არჩევნებისა. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკის: N 5-ის ოფიციალური დამატება. თბილისი.
- კუპატაძე, ბ. (2019). საარჩევნო სისტემის განვითარება და პოლიტიკური პარტიები საქართველოში (1917-1920 წწ.). *საქართველოს ეროვნული არქივის საერთაშორისო კონფერენციის მასალები*. თბილისი: საქართველოს იუსტიციის სამინისტროსა და საქართველოს ეროვნული არქივის გამოცემ).
- ირემაძე, ი. ჭანტურიძე, ს. (2017). *პირველი საყოველთაო დემოკრატიული არჩევნები დამოუკიდებელ საქართველოში*. თბილისი: საქართველოს ცენტრალური საარჩევნო კომისიისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა.
- საქართველოს... (2016). *საქართველოს დამფუძნებელი კრება 1919*. თბილისი: საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის გამოცემა.

- საქართველოს... (2019ა). *საქართველოს დამფუძნებელი კრება*. პლენარული სხდომის ოქმები, ტომი I. 1919 წლის 12 მარტი - 27 მაისი. თბილისი: საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის გამოცემა.
- საქართველოს... (2019ბ). *საქართველოს დამფუძნებელი კრება*. სხდომის ოქმები, ტომი III. 1919 წლის 28 ივლისი - 11 ნოემბერი. 29 სექტემბრის სხდომა. თბილისი: საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის გამოცემა.
- საქართველოს პარლამენტი*. (1918). 1918 წ. 2 ნოემბრის სხდომის ანგარიში.
- ჟორდანიას, ნ. (1990). *ჩემი წარსული*. თბილისი: გამომცემლობა „სარანგი“.
- ცინაძე, ზ. (2013-2014). დამფუძნებელი კრების საარჩევნო დებულება. *ჟურნ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“*, XV-XVI. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“.
- ჩიტაია, დ. (2006). *აფხაზეთის საკითხი საქართველოს პირველ რესპუბლიკაში*. აფხაზეთის სახალხო საბჭო. თბილისი: პოლიგრაფიული ცენტრი „ბარტონი“.
- ჯაგუნავა, პ. (2017/2018). ჟურნალის National Geographic ორი სტატია საქართველოს შესახებ (1918 წლის ოქტომბრის და 1919 წლის ნოემბრის ნომრები). *ჟურნ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“*. XIX/XX. თბილისი: გამომცემლობა „მერიდიანი“.
- ჯონსი, ს. (2019). დემოკრატიის ფორმირება საქართველოში: 1918-1921. *კრებულში - საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის გახსენება 100 წლის შემდეგ - მოდელი ევროპისთვის?* თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯოჯუა, დ. (2010-2013). 1918 წლის 24 ივნისის გადატრიალება საქართველოში და მისი გავლენა ქვეყნის საერთაშორისო მდგომარეობაზე. *კრებულში - ზურაბ პაპასჭირი - 60*. თბილისი: სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- Skinner, P. (2014). *Georgia. The Land Below the Caspian*, Narikala Publications, New-York-London-Tbilisi.
- Борьба за победу советской власти в Грузии. Документы и материалы (1958). Тбилиси: Государственное издательство „Сабчота Сакартველო“.

პერიოდული პრესა

ერთობა, (1918). *გაზეთი „ერთობა“*. 1918 წ., 26 ივნისი. თბილისი.

- ერთობა, (1919). *გაზეთი „ერთობა“*. 1919 წ., 22 იანვარი. თბილისი.
- ერთობა, (1919). *გაზეთი „ერთობა“*. 1919 წ.15 იანვარი; 12 თებერვალი. თბილისი.
- ერთობა, (1919). *გაზეთი „ერთობა“*. 1919 წ., 18 თებერვალი. თბილისი.
- ერთობა, (1919). *გაზეთი „ერთობა“*. 1919 წ., 22 თებერვალი. თბილისი.
- საქართველო, (1917). *გაზეთი „საქართველო“*. 1917 წ., 24 ნოემბერი. თბილისი.
- საქართველო, (1919). *გაზეთი „საქართველო“*. 1919, 15, 18, 20, 21 თებერვალი. თბილისი.
- საქართველო, (1919). *გაზეთი „საქართველო“*. 1919 წ., 12 მარტი. თბილისი.
- საქართველოს რესპუბლიკა, (1919). *გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“*. 1919 წ., 15, 30 იანვარი. თბილისი.
- სახალხო საქმე, (1919). *გაზეთი „სახალხო საქმე“*. 1919 წ., 2, 10, 15, 21 თებერვალი. თბილისი.
- სახალხო საქმე, (1919). *გაზეთი „სახალხო საქმე“*. 1919 წ., 9 მარტი. თბილისი..
- შრომა, (1919). *გაზეთი „შრომა“*. 1919 წ., 24 იანვარი. თბილისი.
- შრომა, (1919). *გაზეთი „შრომა“*. 1919 წ., 8 თებერვალი. თბილისი.
- ჩვენი ქვეყანა, (1919). *გაზეთი „ჩვენი ქვეყანა“*. 1919 წ., 9, 18 თებერვალი. ქუთაისი.
- „National Geographic“; (1918). Oktober.

არქივი

- საქართველოს ეროვნული არქივი*. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფონდი 1834, ანაწ. 1, საქმე 60; 76; 118.
- საქართველოს ეროვნული არქივი*. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფონდი 1834, ანაწ. 2, საქმე 17).

ინტერნეტრესურსები

- საქართველოს ორგანული კანონი მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანებების შესახებ. <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/28324?publication=35> (წვდომის თარიღი: 27. 06. 2021)
- პოლიტიკური რეკლამა და მისი გავლენა არჩევნებსა და მედიაზე ანალიზი და რეკომენდაციები. <http://www.cec.gov.ge/uploads/other/17/17172.pdf> (წვდომის თარიღი: 25. 06. 2021).

http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=184

REFERENCES

- debuleba... (1918). debuleba dampudznebeli k'rebis archevnebis. *gaz. „sakartvelos resp'ublik'is: N 5-is opitsialuri damat'eba*. tbilisi.
- k'up'at'adze, b. (2019). saarchevno sist'emis ganvitareba da p'olit'ik'uri p'art'iebi sakartveloshi (1917-1920 ts'ts'). *sakartvelos erovnuli arkivis saertashoriso k'onperentsiis masalebi*. tbilisi: sakartvelos iust'itsiis saminst'rosa da sakartvelos erovnuli arkivis gamotsem).
- iremadze, i. ch'ant'uridze, s. (2017). *p'irveli saqoveltao demok'rat'iuli archevnebi damouk'idebel sakartveloshi*. tbilisi: sakartvelos tsent'raluri saarchevno k'omisiisa da tbilisis sakhelmts'ipo universit'et'is gamotsema.
- sakartvelos... (2016). *sakartvelos dampudznebeli k'reba 1919*. tbilisi: sabch'ota ts'arsulis k'vlevis laborat'oriis gamotsema.
- sakartvelos... (2019a). *sakartvelos dampudznebeli k'reba. p'lenaruli skhdomis okmebi, t'omi I. 1919 ts'lis 12 mart'i - 27 maisi*. tbilisi: sakartvelos p'arlament'is erovnuli bibliotek'is gamotsema.
- sakartvelos... (2019b). *sakartvelos dampudznebeli k'reba*. skhdomis okmebi, t'omi III. 1919 ts'lis 28 ivlisi - 11 noemberi. 29 sekt'embris skhdoma. tbilisi: sakartvelos p'arlament'is erovnuli bibliotek'is gamotsema.
- sakartvelos p'arlament'i*. (1918). 1918 ts'. 2 noembris skhdomis angarishi.
- zhordania, n. (1990). *chemi ts'arsuli*. tbilisi: gamomtsemloba „sarangi“.
- tsinadze, z. (2013-2014). dampudznebeli k'rebis saarchevno debuleba. *zhurn. „kartuli ts'qarotmtsodneoba“*, XV-XVI. tbilisi: gamomtsemloba „universal“.
- chit'aia, d. (2006). *apkhazetis sak'itkhi sakartvelos p'irvel resp'ublik'ashi. apkhazetis sakhalkho sabch'o*. tbilisi: p'oligrapiuli tsent'ri „bart'oni“.
- jagunava, p'. (2017/2018). zhurnal National Geographic ori st'at'ia sakartvelos shesakheb (1918 ts'lis okt'ombris da 1919 ts'lis noembris nomrebi). *zhurn. „kartuli ts'qarotmtsodneoba“*. XIX/XX. tbilisi: gamomtsemloba „meridiani“.

jonsi, s. (2019). demok'rat'iis pormireba sakartveloshi: 1918-1921. *k'rebulshi - sakartvelos demok'rat'iuli resp'ublik'is gaxseneba 100 ts'lis shemdeg - modeli evrop'istvis?* tbilisi: tbilisis sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba.

jojua, d. (2010-2013). 1918 ts'lis 24 ivnisis gadat'rialeba sakartveloshi da misi gavlena kveqnis saertashoriso mdgomareobaze. *k'rebulshi - zurab p'ap'askiri - 60*. tbilisi: sokhumis sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba.

Skinner, P. (2014). *Georgia. The Land Below the Caspian*, Narikala Publications, New-York-London-Tbilisi.

Bor'ba za pobedu sovetsoj vlasti v Gruzii. Dokumenty i materialy (1958). Tbilisi: Gosudarstvennoe izdatel'stvo „Sabchota Sakartvelo“.

Periodical press

ertoba, (1918). *gazeti „ertoba“*. 1918 ts'., 26 ivnisi. tbilisi.

ertoba, (1919). *gazeti „ertoba“*. 1919 ts'., 22 ianvari. tbilisi.

ertoba, (1919). *gazeti „ertoba“*. 1919 ts'.15 ianvari; 12 tebervali. tbilisi.

ertoba, (1919). *gazeti „ertoba“*. 1919 ts'., 18 tebervali. tbilisi.

ertoba, (1919). *gazeti „ertoba“*. 1919 ts'., 22 tebervali. tbilisi.

sakartvelo, (1917). *gazeti „sakartvelo“*. 1917 ts'., 24 noemberi. tbilisi.

sakartvelo, (1919). *gazeti „sakartvelo“*. 1919, 15, 18, 20, 21 tebervali. tbilisi.

sakartvelo, (1919). *gazeti „sakartvelo“*. 1919 ts'., 12 mart'i. tbilisi.

sakartvelos resp'ublik'a, (1919). *gazeti „sakartvelos resp'ublik'a“*. 1919 ts'., 15, 30 ianvari. tbilisi.

sakhalkho sakme, (1919). *gazeti „sakhalkho sakme“*. 1919 ts'., 2, 10, 15, 21 tebervali. tbilisi.

sakhalkho sakme, (1919). *gazeti „sakhalkho sakme“*. 1919 ts'., 9 mart'i. tbilisi..

shroma, (1919). *gazeti „shroma“* 1919 ts'., 24 ianvari. tbilisi.

shroma, (1919). *gazeti „shroma“*. 1919 ts'., 8 tebervali. tbilisi.

chveni kveqana, (1919). *gazeti „chveni kveqana“*. 1919 ts'., 9, 18 tebervali. kutaisi.

„*National Geographic*“, (1918). Oktober.

Archive

sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. pondi 1834, anats'. 1, sakme 60; 76; 118.

sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. pondi 1834, anats'. 2, sakme 17).

Internet resources

sakartvelos organuli k'anoni mokalaketa p'olit'ik'uri gaertianebebis shesakheb.
<https://matsne.gov.ge/ka/document/view/28324?publication=35> (ts'vdomis tarighi: 27. 06. 2021)

p'olit'ik'uri rek'lama da misi gavlena archevnebsa da mediaze analizi da rek'omendatsiebi.
<http://www.cec.gov.ge/uploads/other/17/17172.pdf> (ts'vdomis tarighi: 25. 06. 2021).

http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=184

KING VAKHTANG THE THIRD AND IERUSALEM ST. GROSS MONASTERY

(1300 y. January)

მეფე ვახტანგ III იერუსალიმსა და წმინდა
ჯვრის მონასტერში (1300 წ. იანვარი)

ELDAR MAMISTVALISHVILI

Doctor of History, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995599117703, eldarmamistvalishvili@rambler.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-5978-7624>

Abstract. There have been various scientific studies on Georgians, striving to make names for themselves in Jerusalem. Since Muslims had dominated the holy land, Georgian politicians and religious leaders constantly raised a subject on liberation of Jerusalem with European countries and promised allies their support. Georgia's effort especially was apparent during the ruling of king Lasha Giorgi the IV (1213-1223), when he intended to participate in the fifth crusade and even had the route for the attack to allies of Egypt drawn up. Alas, his plans had to be altered because of the Mongolian invasion in Georgia. He died after he had been wounded gravely in the battle. After the Mongolian occupation, Georgian rulers tried to take advantage of Mongolian and Egyptian war and free the holy land (they had been trying to return Jerusalem to its rightful Christian owners for twenty years with Armenian kings of Cilicia). The article claims that the St. Cross Monastery book recording of funeral prayers (Aghapi) gives us the information on King Vakhtang the third (1298 or 1302-1308) and Mongolian army were in Jerusalem and at St. Cross monastery, near Jerusalem in December, 1299 and in January 1300. The recording tells us that the king gave significant donation to monks, who used the income to do some renovations of the monastery. Thus, this claim elucidates quite remarkable facts that Georgian and Armenian kings among Mongols were in Jerusalem in January 1300. (although, some European and Georgian scholars show skepticism to the information).

Key words: Jerusalem, Mongols, Vakhtang the third, Aghapi, Egypt.

ელდარ მამისთვალიშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო
უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400,
საქართველო, +995599117703, eldarmamistvalishvili@rambler.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-5978-7624>

აბსტრაქტი. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეცნიერულად არის შეწავლილი წმინდა მიწის, კერძოდ იერუსალიმისაკენ ქართველთა მისწრაფების მიზნებისა და შედეგების შესახებ. მას შემდეგ რაც წმინდა მიწაზე მუსლიმანები გაბატონდნენ ქართველი პოლიტიკური და რელიგიური მესვეურნი ევროპის სახელმწიფოებთან დიპლომატიური ურთიერთობის დროს მუდმივად აყენებენ წმინდა მიწის განთავისუფლების საკითხს და სავარაუდო მოკავშირეებს თვითონაც აქტიურ სამხედრო მონაწილეობას პირდებოდნენ. ქართული სახელმწიფოს აქტიურობა ამ მხრივ რელიეფურად გამოჩნდა მეფე ლაშა გიორგის IV-ის დროს (1213-1223), როდესაც ის მეხუთე ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობას აპირებდა და მოკავშირეებთან ის მარშრუტიც ჰქონდა შეთანხმებული საიდანაც უნდა დაერთყა ეგვიპტის მომხრეებისათვის. მაგრამ მონღოლთა საქართველოზე თავდასხმებმა შეცვალა მეფის გეგმები, თვითონაც მათთან ბრძოლაში დაიჭრა და გარდაიცვალა. მონღოლების მიერ დაპყრობის შემდეგ ქართველი მეფეები ცდილობდნენ მონღოლების ეგვიპტის მამლუქთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ ბრძოლა გამოეყენებინათ (ამას ცდილობდნენ კილიკიის სომეხ მაფეებთან ერთად თითქმის ორმოცი წლის განმავლობაში). მათი სურვილი იყო წმინდა ქალაქი იერუსალიმი ქრისტიანების განკარგულებაში გადასულიყო.

სტატიაში არის მტკიცება, რომ იერუსალიმის ქართულ წმინდა ჯვრის მონასტერში დაწერილი ალაპის ინფორმაცია ნათელს ხდის, რომ მეფე ვახტანგ III (1298 ან 1299 და 1302-1308) მონღოლთა ჯართან ერთად 1299 წლის დეკემბერსა და 1300 წლის იანვარში იერუსალიმსა და მის მახლობლად მდებარე ჯვრის მონასტერში იმყოფებოდა. ალაპიდან ჩანს, რომ მეფემ მონასტრის ბერებს მნიშვნელოვანი შესაწირი გადასცა, რომლითაც მათ გარკვეული სარესტავრაციო სამუშაო ჩაატარეს. ამგვარად, ალაპი სარწმუნოს ხდის ზოგიერთი თანამედროვე ევროპელი მემატიანეებისა და ისტორიკოსების ცნობებს (მათ მიმართ არსებობს, როგორც ევროპელი ისე ქართველი მკვლევრების სკეპტიციზმი) მონღოლებთან ერთად ქართველი და სომეხი მეფეების იერუსალიმში ყოფნას 1300 წლის იანვარში, რაც მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტია.

საძიებო სიტყვები: იერუსალიმი, მონღოლები, ვახტანგ III, ალაპი, ეგვიპტე.

Introduction:

Political entities created by the Crusaders had never-ending problems with Muslim population of Syria- Palestine and Muslim countries of near east. Muslim leaders, who fought against Crusaders were - country of Aiban and later, Mamluk Sultanate of Egypt, that obviously didn't complement to European Latins in terms of military and economic standpoint. Crusaders and European countries anticipated that the auxiliary force would come from the east to help Christians, led by Ioane Khutsesi and king David. At the beginning of XIII century, Mongols arrived, and Christians considered them their savior in vain, Georgians were also deceived and had to involuntarily participate in Mongolian military invasions in Caucasus, near east and especially against Egypt.

Methods:

This article is based on following research methods: empirical analyses, comparative-historical methods, reason-result analyses, syntheses, abstraction, content-analyses, systemic analyses.

Results:

Georgian chronicle knows about Mongol army capturing Jerusalem but says nothing about Georgians' participation in the crusade. We can presume that Chronicle is not thorough on Kazan-Kain crusade, as eight years later (at this time, king Vakhtang and queen Ripsime had already been dead) Aghapi, a prayer book, created in the Cross Monastery for the diseased king and queen tells us that Georgians were in Jerusalem and Vakhtang the third visited the monastery.

Based on Georgian and French sources, we can presume that, in 1299-1300 king Vakhtang the third's visit to Jerusalem and his donation to the monastery is a historically infallible fact.

Discussion:

Georgian chronicles hold abundant information on Georgia's interest and special bond with holy land¹. We can only add that, from the XIII to the XVIII century, Georgian diplomats were adamant to raise the subject of freeing Jerusalem and help European countries in the crusade. First and foremost, we must assert the truth of this historical facts and what additional passages the monastery document discloses, it's crucial to compare the information given by the document to other European sources, which doubts the truthfulness of Georgian king's visit to Jerusalem in 1300. Christian chroniclers and historians have given us various information on Georgian and Armenian kings' efforts to somehow make Mongol khans to start crusade and free the holy land, this effort was not without its own merit or regard for reason, it was quite beneficial for Ilkhanate's political and military concerns. They intended to find an alliance with western countries against Egypt, use their military forces and for their part, if they had succeeded, they would have given Jerusalem to Christian rulers. The subject first was raised by the pope, Aleksander the IV (1254-1261), in 1260, when he sent his representatives to Hulagu khan (Jeckson, 2014:452). The answer would be declared by Rihardus, secretary of Abaqa khan, during the second council in Lion, that Abaqa khan pledged himself to transfer the power over

Jerusalem to Frenks. i.e. Latins. Armenian scholar, Hetum tells us that, when Mongol army seized Damask in 1259, Armenian and Georgian kings presented a petition to Arghun-khan to free Jerusalem. Arghun-khan, a shaman ruler, was hostile towards Muslims and wished to maintain amicable relationship with Christians. He tried to fight against Egypt, a competitor country in near East, with Christian kings' support and considered Georgia and Armenia his allies. Arghun-khan promised those countries to keep his words (Het'um, 2004:32-33).

Another Armenian scholar, Gregor Aknerts tells us about Mongol invasions of Syria in 1260, how Hulagu decided to attack Jerusalem, the city and Holly sepulcher were owned by Tajiks, he took the city, entered into the church, and prayed in front of the tomb. After returning to the east, he found out that the leader of Tatars, Kit-Bugha, had not kept precautionary measures and went further deep into the enemy territory, 10-day trip from Jerusalem, Egyptians attacked Tatars and slathered half of the army, took Aleppo, Damask and Jerusalem with the help from French knights, who were not allies to Tatars back then (Aknertsi, 1871:39-40). This source is unfounded by other historical sources in Europe or in the East. However, we would like to accentuate on the tendency of Christian historians and scholars, when they demonstrate Mongols as Christian allies against Muslims, especially freeing Jerusalem from them. As it seems, Armenian scholar confused events of 1299-1300 and 1260.

Ghazan-khan's first crusade in Syria-Palestine was successful, ended with conquering Jerusalem. Among Mongols, there were Georgians and Armenians and based on some other sources, Cyprus king Lusianin from the French dynasty (1285-1324), though this fact remains to be dubious. Khan gave Georgians and Armenians big privileges. Egyptian sultan Nasir Ad-din Muhamed scolded the khan: you came with your army to fight against Muslims, the army consists of people with different religions. They trample down our relics, and violate our holy places, the second one after Medina" (Amitai-Preiss, 1987:246, japaridze, 2016:52). Ghazan-khan gave Jerusalem to Christians, Silvia Shane wrote that modern European scholars gave us detailed, although peculiarly similar information on liberation of the holy city. As it seems from numerous letters, from February, 1300 through September, the west part of the world considered that, the holy land was given to Christians by Mongol khan, to be more precise, the land and relics were returned to its rightful owner-christians. Schein asks: where did this news come from, the news, excepted in the western Europe. Fortunately, abundance of published documents, give us chance to explore and explain the fact. The reason of this "news" was that, Mongols were successful in the north Syria, so the notion developed among Christians as Mongols were saviors and people, who gave them the holy land back. She explains, based on the narratives and well-known sources: most of the authors believed that Mongols freed Jerusalem with the help from Armenian and Georgian kings and in some version Cyprus king (Schein, 1979:805). Barherbauss also confirmed that, Lusianin accompanied Ghazan-khan on his first crusade (see bel.).

Georgian chronicler tells us that after the Mameluke's defeat, Tatars spread, took prisoners, approached to Jerusalem, where many Christians and Persians were killed" (qaukhchishvili, 1959:316). It is interesting that, chronicler knows about the Mongol army and taking the city by force, but does not mentions participation of Georgian kings in the

process, obviously this fact is more important to take into account when rejecting the idea of Georgians participation in the crusade. Less likely Georgian chronicler had not known Georgians fight for Jerusalem and did not mentioned it into his chronicle. It is also hard to believe that, Vakhtang the third and his army would return to home and never talked about the journey. however, Aghapi, discovered 8 years later in the monastery, casts a shadow of doubt on above mentioned issue, we read: in March we king Vakhtang and queen Ripsime ordered a funeral mass and gave donation to monks, when the cross monastery was taken by Persians (1273), 8 Lahri and 1000 Tetri father Solomon and Sameon gave to the monastery” (met'reveli, 1962:42, 97-98, 164).

According to Josef Hammer-Purgstall, Mongols took Hems/Homs and Jerusalem in 1299 (Hammer-Purgstall, 1842:86-96, 106-129), Rashid Ad-din tells us that emir Mulay returned to Damask on January 23, according to R.Amitai Baibar Al-Mansur, Mulay attacked Palestine, raided Safadi and when he reached to Jerusalem, captured women and children, slaughter Muslims and Christians (Amitai Preiss, 1987:244). Aghapi was written on March 25, Annunciation day, 23 years later after invasion, Beibars, Egyptian sultan accused monks of spying for Mongols, thus they ransacked the monastery, killed Luka Mukhaisdze, senior monk, remove Georgians from ownership and rebuild the church as a mosque. (japaridze, 1995:14) based on Georgian and Arabic sources, Gocholeishvili thinks that it happened in the 70s, XIII c. no later than July 27, 1272 (gocholeishvili, 1978:32).

Georgian scholars think that, Georgian monks were exiled before the monastery was not liberated from Muslims until the first quarter of XIV c. (met'reveli, 1962:42). G.Japaridze writes: as it seems, the monastery was functioning as a mosque at that time and monks had been living in another monasteries” (japaridze, 1916:54) we think otherwise. We need to consider various factors to paint the picture more clearly. It is well-known fact that, Sheikh Khidr pillaged the monastery, banned monks and made the place as mosque. According to Aghapi, we must presume that monks returned there later, although the place was functioning as a mosque, but Muslims did not bother or harass them much as one document claims (Hujat) the mosque was located at the entrance of the monastery (Salam, 1991:11-13). The monastery existed and was functioning in 1300, when king Vakhtang donated 8 Lahri and 1000 Tetri to monks. It's obvious the Aghapi, recording of funeral prayer, was written after king's death. i.e. after 1308. However, exact date is not known.

We presume, King Vakhtang must have been in Jerusalem, and moved around the city, while the holy place was ransacked and half of the population slaughtered, without Egyptian guards and solders, would have been quite easy even with small number of bodyguards. There is another interesting document by Jan De S Victor, who says that Ghazan gave Armenian king back the territories, which had been taken away by Egyptian Sultan, according to the source, Abaqa khan handed Syria over to his brother, and Jerusalem to Georgians, Armenian king stayed to Jerusalem for 15 days in January and restored Church services, later, he accompanied Ghazan to Damask and spent the winter there. When the pope Boniface VIII (1294-1303) heard the news, he wrote exiting letter to Eduard the first and hoped the city would be free soon.

According to Barhebraei, Mongol khan went to war with Egypt in 1299 with help from Armenian king (Hetum) Georgian king (David- must have been Vakhtang) and Cypress king (Barhebraei, 189; peradze, 1995:35). Another interesting story, concerning

the matter, is a letter, written to Rashid ad-Din to his son Fir-Sultan, a governor (Hackim) of Georgia. He had an order from Ghazan Khan to take care of Raits (serfs), he, Ghazan, himself was going to Syria-Egypt, and Mongol emirs headed to Georgia with 120 000 warriors. They went to conquer over rebellious people in the remote mountains of Samsun, Abkhazia, Trabzon (t'abat'adze, 1968:82).

Rashid ad-Din knew drastic situation in Syria-Palestine and foresaw the importance and essence of Georgian force for Ilkhanate, Georgians discontent and warned his son to tread lightly and not behave unjustly towards Tbilisi vilayet population. If they do, the son must report to his father and eradicate such behavior. "as the emirs cross the vilayet, immediately they have to head toward Rahi fortress with Georgian army, use the route of Mardini and join Hasan Qaip and Farsi legion, they will wait for us, governor of Georgia will be a naib (deputy) who will uphold the law there (t'abat'adze, 1968:82-83).

As Barhebraei explains, he heard from Byzantine historian and writer, Georgi Pakhimer, Ghazan khan had Iberian Christians in his army with their flag (the cross engraved on it) (peradze, 1995:35) this fact is as interesting as it depicts Khan, a new convert to Islam, tolerating Christians and their Christian symbolic. In 1300 Christians had success in Jerusalem, according to Oktav Epiphanius and Ian de s. Victor's recall, cited by Gr. Peradze:" in 1300, Christians were able to celebrate the Ester in Jerusalem, Ghazan gave the land back to Armenian kings, gave his brother Syria and Jerusalem to Georgians" (peradze, 1995:35).

The XIV century chronicler Nerse Palientsi tells us as if Armenian and Georgian victory in Jerusalem was for only Armenian course, as Ghazan gave everything to Hetum, Armenian king (Ghalsian, 1962:96), - misinterpretation of French and Georgian sources. Gocholeishvili explains: as there is no mention of this fact in Arabic sources, it is scientifically unbiased not to prefer one source to another (gocholeishvili, 1978:109).

We strongly believe, in 1300 Vakhtang the III with his cortege was in Jerusalem and visited the Cross monastery and monks there. We consider this information a historical fact. In the end, Ghazan khan's campaign against Egypt was doomed and Jerusalem stayed conquered by Mamelukes for a long time.

As the chronicler describes, in the fall of 1300, Ghazan khan started preparation for the new crusade against Egypt, met with commander-in-chief Khutlubugha, king Vakhtang, Georgian nobels and ordered them to start a crusade against sultan of Egypt. The crusade was unsuccessful due to harsh weather conditions and lack of food. Khan's army had to get back. In 1303 Ilkhanate army invaded Syria one more time. On March 31, Mamelukes, led by Georgian born Asandamur Kurdg, defeated 4000 army of Ilkhanate. Most of the solders, among them was Vakhtang the III, somehow managed to reach to Damask, but were defeated in two-day fierce fight with Mardgan As-Sufar (20-22 of April (japaridze, 2016:56-57) Mamelukes were better skilled and quite sly. A lot of Georgians and Tatars were killed in this fight, but Vakhtang and Nnoinn survived and went to Ghazan (qaukhchishvili, 1959:317-318). The khan was going to start a new fight against Egypt but became sick and died on May 11, 1304. His life was praised by his chronicler (qaukhchishvili, 1959:319) as the khan left his country free of pirates, villains and sinful men and died of stomach disease. After the death of Ghazan khan, Muhamed Khudabanda Oljeitum (1304-1317) were enthroned and decided to invade Gilan and called for the help

from King Vakhtang and Georgians and Beka with his people from Samtskhe. Beka sent his army but decided not to go himself. King Vakhtang with his men and soldiers from Samtskhe fought to the end, many of his men lost their lives. Gilanians succeeded but Khan appreciated King Vakhtang's devotion and rewarded them nicely (vakhusht'i, 1973:252).

Devotion and sacrifice of King Vakhtang the Third were paid with his exile and murder by Oljeitir Khan after he had refused to convert to Islam (vakhusht'i, 1973:253).

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- გოჩოლეიშვილი, დ. (1978). *საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობების შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში*. №1. თბილისი: მეცნიერება.
- მამისტვალიშვილი, ე. (2014). *საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია (საქართველო და გვაროსნები)*. თბილისი.
- მამისტვალიშვილი, ე. (2016). *იერუსალიმის წმინდა გვრის მონასტერი (მეორე შევსებული გამოცემა)*. თბილისი.
- მეტრეველი, ე. (1962). *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.)*. თბილისი.
- სალამე ო. გერშონ ბენ ორენ. (1991). *ქართველები იერუსალიმში XVI საუკუნის სამი არაბული დოკუმენტის მიხედვით*. თბილისი.
- ტაბატაძე, კ. (1968). რაშიდ ად-დინის ცნობები საქართველოს შესახებ (მოქათაბათ-ე რაშიდი). *ქართული წყაროთმცოდნეობა*. II. თბილისი: მეცნიერება.
- ფერაძე, გრ. (1995). *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გოჩა ჯაფარიძემ. თბილისი: მეცნიერება.
- ქართლის ცხოვრება*. II. (1959). ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: მეცნიერება.
- ბატონიშვილი ვახუშტი. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. *ქართლის ცხოვრება*, IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: მეცნიერება.
- ჯაფარიძე, გ. (1995). ქართველები იერუსალიმში ახლადმიკვლეული არაბული დოკუმენტების შუქზე. *ლიტერატურული საქართველო*. 15. 02. 1995.
- ჯაფარიძე, გ. (2016). *საქართველო და ეგვიპტის მამლუქები*. თბილისი,
- Amitai-Preiss R. (1987). Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300). *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 2. pp. 236-255.
- Archives de l'Orient Latin. (1881). *Publiées sous patronage de la Société de l'Orient Latin*. I, Paris: Ernest Leroux.
- Barhebraei. (1890). *Chronikon Syriacum*. Ed. P. Bedjan. Paris.
- Hammer-Purgstall. (1842). *GeSchichte der Ilxanen*. II.
- H et'um the Historian's History of the Tartars*. (2004). [The Flower of Histories of the East] compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order Translated by Robert Bedrosian Sources of the Armenian Tradition. Long Branch: New Jersey. <https://ia600201.us.archive.org/18/items/HeTumTheHistoriansFlowerOfHistories-OfTheEast/HeTum.pdf> (წვდომის თარიღი: 10.07.2021).
- Jackson, P. (2014). *The Mongols and The West, 1221 – 1410*. Routledge. London and New York. Press. pp. 805-819. იქვე სქოლიოში იხილეთ საკმაოდ ვრცელი ბიბლიოგრაფია: <https://www.jstor.org/stable/565554S>

- Shein, S. (1979). Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-Event. *The English Historical Review*. Vol. 94, No. 373 (Oct.). Published By: Oxford University.
- Армянские источники о монголах. (1962). *Извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Москва.
- Акнерци, Гр. (1871). *История народа стрелков (Монголов)*. Текст воспроизведен по изданию: История монголов инок Магакии, XIII века. Москва.
- Цагарели, А. А. (1888). Памятники грузинской старины в св. Земле и на Синае. *Православный Палестинский Сборник*. IV.

REFERENCES

- gocholeishvili, d. (1978). *sakartvelo makhlobeli aghmosavletis saertashoriso urtiortobebis shukze XIII-XIV sauk'uneebshi* [Georgia in the scope of international relations of the Near East in XIII-XIV cc.]. №1. Tbilisi: Metsniereba.
- mamistvalishvili, e. (2014). *sakartvelos sagareo p'olit'ik'a da dip'lomat'ia (sakartvelo da jvarosnebi)* [Georgia's foreign policy and diplomacy (Georgia and Crusaders)]. Tbilisi.
- mamistvalishvili, e. (2016). *ierusalimis ts'minda jvris monast'eri* [Monastery of the cross, Jerusalem]. (Second edition). Tbilisi.
- met'reveli, e. (1962). *masalebi ierusalimis kartuli k'oloniis ist'oriisatvis (XI-XVII ss.)* [Materials for the history of the Georgian colony in Jerusalem (XI-XVII centuries)]. Tbilisi.
- salame o. gershon ben oren. (1991). *kartvelebi ierusalimshi XVI sauk'unis sami arabuli dok'ument'is mikhedvit* [Georgians in Jerusalem according to three 16th century Arabic documents]. Tbilisi.
- t'abat'adze, k'. (1968). rashid ad-dinis tsnobebi sakartvelos shesakheb (mokatabat-e rashidi) [Rashid Ad-Din Information about Georgia (Mokhatabat-e Rashid)]. *kartuli ts'qarotmtsodneoba* [Georgian Source Studies]. II. Tbilisi.
- peradze, gr. (1995). *utskhoel p'iligrimta tsnobebi p'alest'inis kartveli berebisa da kartuli monast'rebis shesakheb* [Information of foreign pilgrims about Georgian monks and Georgian monasteries in Palestine]. Gocha Japaridze prepared an introductory letter and attached additional notes for publication. Tbilisi: Metsniereba.
- kartlis tskhovreba* [Georgian chronicles]. II. (1959). The text is established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tbilisi: Metsniereba.
- bat'onishvili vakhush't'i. (1973). aghts'era sameposa sakartvelosa [Description of the Kingdom of Georgia]. *kartlis tskhovreba* [Georgian chronicles]. IV. The text is established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tbilisi: Metsniereba.
- japaridze, g. (1995). *kartvelebi ierusalimshi akhladmik'vleuli arabuli dok'ument'ebis shukze* [Georgians in the light of the newly discovered Arabic documents in Jerusalem]. *lit'erat'uruli sakartvelo* [Literaturuli Saqartvelo]. Tbilisi. 15. 02. 1995.
- japaridze, g. (2016). *sakartvelo da egvipt'is mamlukebi* [Georgia and the Mamluks of Egypt]. Tbilisi.

- Amitai-Preiss R. (1987). Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300). *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 2. pp. 236-255.
- Archives de l'Orient Latin [Archives of the Latin Orient]*. (1881). Publiées sous patronage de la Société de l'Orient Latin [Published under the patronage of the Society of the Orient Latin]. I, Paris: Ernest Leroux.
- Barhebraei. (1890). *Chronikon Syriacum*. Ed. P. Bedjan. Paris.
- Hammer-Purgstall. (1842). *GeSchichte der Ilxanen [History of the Ilxans]*. II.
- Het'um the Historian's History of the Tartars*. (2004). [The Flower of Histories of the East] compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order Translated by Robert Bedrosian Sources of the Armenian Tradition. Long Branch: New Jersey. <https://ia600201.us.archive.org/18/items/HeTum-TheHistoriansFlowerOfHistoriesOfTheEast/HeTum.pdf> (Accessed: 10.07.2021).
- Jackson, P. (2014). *The Mongols and The West, 1221 – 1410*. Routledge. London and New York Press. pp. 805-819. See the rather extensive bibliography in the footnote: <https://www.jstor.org/stable/5655545>
- Shein, S. (1979). Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-Event. *The English Historical Review*. Vol. 94, No. 373 (Oct.). Published by: Oxford University.
- Armjanskije istochniki o mongolah [Armenian sources about the Mongols]*. (1962). Izvlechenija iz rukopisej XIII-XIV vv [Extracts from manuscripts of the XIII-XIV centuries]. Translation from ancient Armenian, preface and notes by A.G. Galstyan. Moscow.
- Aknerci, Gr. (1871). Istorija naroda strelkov (Mongolov) [The history of the people of shooters (Mongols)]. The text is reproduced by edition: *Istorija mongolov inoka Magakii, XIII veka [History of the Mongols of the monk Magakia, XIII century]*. Moscow.
- Cagareli, A. (1888). Pomjatniki gruzinskoj stariny v sv. Zemle i na Sinae [Monuments of Georgian antiquity in St. Earth and Sinai]. *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik [Orthodox Palestine Collection]*. IV.

MONEY-LANDING ACTIVITY OF THE TUMANISHVILIS IN 60S YEARS OF XVII CENTURY AND 30S YEARS OF XIX CENTURY

თუმანიშვილების სამევახშეო საქმიანობა XVII ს. 60-იან-XIX ს. 30-იან წლებში

REZO MARNADZE

PHD student of Sokhumi State University

ORCID: 0000-0002-3203-2328

rezomarnadze@gmail.com

+995557387897

Abstract

In result of the collapse the royal of Georgia in the II half of XV, among the feudal lords formed in Kartli, from economic point of view the the noble of Tumanishvilis was one of the strong, what was partially determined by trade-usury business of them. Usuries Tumanishvilis were so famous in Georgia, that their borrowers were from various parts and social status of the country, including royal family members. In the present article, based on the obvious documental sources ad scientific literature, we have attempted to study the money-lender business of Tumanishvilis noble house members in 60s years of XVII century, and 30-years of XIX century by the various directions. There is analyzed in this article: Tumanishvilis, as strength of the usurers, their contribution in the feudal epoch of Georgia as well by the direction of the monetary-credit relations development, the reasons of the frequent addressing of the borrowers; their business features in the credit sphere. In the thesis there is clarified the identity of Tumanishvilis involved in usury and their borrowers social circle.

The key words: Usurer, Loan, Interest, Mortgage, promissory note, The Tumanishvilis

რეზო მარნაძე

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი

ORCID: 0000-0002-3203-2328

rezomarnadze@gmail.com

+995557387897

აბსტრაქტი

XV საუკუნის II ნახევარში საქართველოს სამეფოს დაშლის შედეგად, ქართლში ჩამოყალიბებულ საფეოდალოთა შორის თუმანიშვილების სათავადო ეკონომიკური თვალსაზრისით, ერთ-ერთი ძლიერი იყო, რასაც ნაწილობრივ მათი სავაჭრო-სამევახშეო საქმიანობა განსაზღვრავდა. მევახშე თუმანიშვილები იმდენად ცნობილები იყვნენ საქართველოში, რომ მათი ვალი ქვეყნის სხვადასხვა მხარისა თუ სოციალური ფენის წარმომადგენელს ემართა, მათ შორის სამეფო ოჯახის წევრებსაც. წინამდებარე სტატიაში დამოწმებული დოკუმენტური წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის საფუძველზე ვცადეთ შეგვესწავლა XVII ს. 60-იან-XIX ს. 30-იან წლებში, თუმანიშვილების სათავადო

სახლის წევრთა სამევახშეო საქმიანობა სხვადასხვა კუთხით. სტატიაში განალიზებულია: თუმანიშვილების, როგორც მევახშეების სიძლიერე და მათი წვლილი ფეოდალური ხანის საქართველოში ფულად-საკრედიტო ურთიერთობების განვითარების მხრივ; მსესხებლების ხშირი მიმართვიანობის მიზეზები; საკრედიტო სფეროში საქმიანობის თავისებურებები. ნაშრომში გარკვეულია მევახშეობაში ჩართული თუმანიშვილების ვინაობა და მათი მევალეების სოციალური წრე.

ძირითადი საკვანძო სიტყვები: მევახშე, სესხი, პროცენტი, გირაო, თამასუქი, თუმანიშვილები.

შესავალი

ფეოდალური ხანის საქართველოში ფულად-საკრედიტო ორგანიზაციები არ არსებობდა, თუმცა იყვნენ ფულადი სესხის გამცემი კერძო პირები. მევახშეობამ კაპიტალის დაბანდობასა და მის ბრუნვას შეუწყო ხელი. XVIII საუკუნის II ნახევარში ფეოდალური საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობები ახალ ფორმაციაზე გადავიდა და მევახშეობამ, როგორც ფულად-სასაქონლო ურთიერთობის ერთ-ერთმა ტიპმა, დიდ მასშტაბებს მიაღწია. ამ საქმიანობას ძირითადად ვაჭრები, თუმცა ხშირად თავადაზნაურთა წარმომადგენლებიც მისდევდნენ. ვაჭრობა-მევახშეობაში საკმაოდ ცნობილები იყვნენ თავადი თუმანიშვილები.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თუმანიშვილების სამევახშეო საქმიანობის შესწავლას არაერთი მკვლევარი შეეხო [აკოფაშვილი, 1980; კაშია, 1990; სანაძე, კაშია, 1992; კაშია, 2006; კაშია, 2012; გვრიტიშვილი, 1954; მამისთვალიშვილი, 2018ა; მესხია, 1983] თუმცა, ისინი ძირითადად მსხვილი მევახშე ძმების - მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილების შესახებ მოგვითხრობენ. აღნიშნულიდან გამომდინარე, დღემდე, თუმანიშვილების საკრედიტო საქმიანობა ჯეროვნად შესწავლილი არ არის.

წინამდებარე სტატიით შევეცადეთ სამეცნიერო პუბლიკაციებისა და დოკუმენტური წყაროების საფუძველზე თუმანიშვილების სამევახშეო საქმიანობა კომპლექსურად შეგვესწავლა, კერძოდ დაგვედგინა: მევახშე თუმანიშვილების ვინაობა და მევალეების სოციალური წრე; საკრედიტო სფეროში და მევალეებთან ურთიერთობის სპეციფიკური მახასიათებლები; ფეოდალური ხანის საქართველოში ფულად-საკრედიტო ურთიერთობების განვითარების მხრივ შეტანილი წვლილი; გაგვეგო თუმანიშვილებისადმი მსესხებლების ხშირი მიმართვიანობის მიზეზები.

მეთოდები

წინამდებარე კვლევა ეფუძნება კომპლექსურ მიდგომას და გამოყენებულია შემდეგი მეთოდები: აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი, მიზეზ-შედეგობრივი ანალიზი, აბსტრაქცია, სინთეზი.

შედეგები

1. თუმანიშვილები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში და XVII საუკუნიდან დაინტერესებულები სავაჭრო ოპერაციებით, რამაც „კაპიტალის

დაგროვება” გამოიწვია. მათი ოჯახები XVIII საუკუნის II ნახევრიდან მსხვილ ფინანსურ არისტოკრატის რიგებში იყვნენ და ქართლ-კახეთის ფულად-სასაქონლო ურთიერთობების განვითარების პროცესში მონაწილეობდნენ.

2. მოკვლევული მასალების საფუძველზე დადგენილია თუმანიშვილების ფეოდალური სახლის ათეულობით წარმომადგენელი, რომლებიც მევახშეობდნენ. მათ შორის სასულიერო პირი თბილისის მოტროპოლიტი ქრისტეფორე თუმანიშვილი - მანუჩარ ლაშქარნივისის გარეშე ბიძა. თუმანიშვილები მევახშეობდნენ ეკლესიის ქონებითაც

3. ფეოდალურ ხანაში, კაპიტალის დაბანდების პროცესში თუმანიშვილებმა დიდი წვლილი შეიტანეს. აღმოსავლეთ საქართველოში თუმანიშვილები იმდენად ძლიერი მევახშეები იყვნენ, რომ მათთან ფინანსური ურთიერთობა ჰქონდათ, სამეფო სახლის წარმომადგენლებს, ქართულ ფეოდალურ არისტოკრატას, სავაჭრო ამხანაგობის წევრებს და სხვ.

4. კვლევის შედეგად ირკვევა, რომ მევახშე თუმანიშვილები ვალის აღების მსურველებს დაბალ საპროცენტო განაკვეთს სთავაზობდნენ, რაც მათდამი მსესხებლების ხშირი მიმართვიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო. სამევახშეო ოპერაციები ხორციელდებოდა თუმანიშვილების ოჯახის წევრებს შორისაც.

5. დოკუმენტებიდან გამომდინარე დგინდება, რომ მევახშეები ზოგჯერ მევახშე თუმანიშვილებს თამასუქით განსაზღვრულ ვალს ვერ/არ უბრუნებდნენ, რაც დავის საგანი ხდებოდა. ასეთ შემთხვევაში თუმანიშვილების საკუთრებაში გადადიოდა მათთან მევახშის დაგირავებული ქონება. ამ გზით თუმანიშვილებმა დიდი ქონების ხელში ჩაგდება მოახერხეს.

6. წყაროებზე დაკვირვების შედეგად ნათელი ხდება, რომ თუმანიშვილები მონეტის დევალვაციის მოსალოდნელი საფრთხის გამო, გასესხებული თანხის დაკარგვისაგან თავს იზღვევდნენ და თამასუქებს აფორმებდნენ ე.წ. „ვერცხლის დათქმით”, რაც მიანიშნებს, რომ თუმანიშვილები წინდახედული კრედიტორები იყვნენ.

7. წინამდებარე სტატიაში განხილული ისტორიული საბუთების მიხედვით, მევახშე თუმანიშვილებსაც უწევდათ სესხის აღება, თუმცა ზოგჯერ აღებულ ვალებს არ იხდიდნენ და საკრედიტო პირობებს არღვევდნენ.

დისკუსია

ცნობილია, რომ ფულის სესხად გაცემის მიზანი პროცენტის (სარგებლის) მიღებაა, პროცენტით მევახშის ხელში მოქცეული ფული კი დაბანდებული კაპიტალი, რომლის გაჩენაც ფეოდალური ურთიერთობის რღვევის ნიშანი იყო. გვიან ფეოდალური ხანის საქართველოში, კაპიტალის დაბანდების პროცესში გარკვეული წვლილი შეიტანეს თავადმა თუმანიშვილებმა. ისინი აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში და XVII საუკუნიდან დაინტერესებულები იყვნენ სავაჭრო-სამევახშეო ოპერაციებით, რამაც „კაპიტალის დაგროვება” გამოიწვია. XVIII საუკუნის II ნახევარში, როცა ქართულმა ფეოდალურმა ურთიერთობებმა ფორმა შეიცვალა და სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენლებში მეწარმეობითი ინტერესები გააქტიურდა, ეკონომიკურ სფეროში გამოცდილი თუმანიშვილთა სახლის წარმომადგენლები მსხვილი ფინანსური არისტოკრატის რიგებში მოექცნენ და ქართლ-კახეთის ფულად-სასაქონლო ურთიერთობების განვითარების პროცესში აქტიურად მონაწილეობდნენ.

კაპიტალის დაგროვების პროცესი ფეოდალურ საქართველოში განსაკუთრებით შესამჩნევია XVIII ს. შუა ხანებიდან. გ. აკოფაშვილის მტკიცებით: „მევახშეობა... XVIII ს.

მეორე ნახევარში საქართველოში მანამდე არყოფილ უაღრესად ფართო მასშტაბს ღებულობს...საბუთების რაობის თვალსაზრისით ჩვენს მიერ საგანგებოდ შესწავლილ XVII და XVIII სს. 5000 საბუთიდან თამასუქების, ვალის, გირავნობის წიგნთა საერთო რიცხვია 180. აქედან XVII საუკუნეს ეკუთვნის მხოლოდ 1 თამასუქი, XVIII ს. პირველ ნახევარს 55, ხოლო XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და გამოდგა 124 თამასუქი... ამათგან, 1751-75 წლებისაა 31 თამასუქი, ხოლო დანარჩენი 93, ე.ი. 3-ჯერ მეტი, XVIII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა. როგორც ვხედავთ, ციფრები თვალსაჩინოა” (აკოფაშვილი, 1980: 121).

თუმანიშვილები მევახშეობით დაინტერესებულები XVII 60-80-იან წლებიდან ჩანან და კრედიტორებად პირველად ჯიმშიტა, ზურაბ და გივი გვევლინებიან. (საქართველოს სიძველენი, 1910: 568; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993: 324, 326, 337).

1703-1714 წწ. ვალის თაობაზე შედგენილი განჩინების თანახმად, მევახშეობდა ლიპარიტ თუმანიშვილი (ქართული სამართლის ძეგლები, 1972: 268).

მევახშეობდა ზაქარია თუმანიშვილიც, 1719 წლის 7 სექტემბერს გაცემულ თამასუქში ვკითხულობთ: „ავიღე მე ხეჩიკას შვილმან ბეჟუამან...თუმანის შვილის ზაქარიასაგან ოთხი მარჩილი თეთრი, რაც ხანს ჩვენს ხელთ დაჰყოს წელიწადში მარჩილის თავს ორი შაური სარგებელი მოგცე” (სეასცა. 1450-46/147).

ზემოთ დასახელებული პირების გარდა, მევახშეობდა თუმანიშვილების ფეოდალური სახლის არაერთი წარმომადგენელი: მდივანი იოსებ (უჩანეიშვილი, 1967: 68; 101-102; მასალები..., 1953: 48-49, 51, 91, 96), მისი ძე მდივანი დიმიტრი (უჩანეიშვილი, 1967: 103-104), დავით ეგნატის ძე (მასალები, 1953: 211), კოლესკი სოვეტნიკი თავადი გიორგი ეგნატის ძე (სეასცა. 1448/6645), გიორგი ბეჟანის ძე (მასალები..., 1953: 60), ყარდაშა (სეასცა. 1450-46/190), მდივანი გორჯასპი (ლაშქარნივის მანუჩარ თუმანიშვილის მამა) (მასალები..., 1953: 40), შიომ (სეასცა. 1450-52/110; სეასცა. 1450-25/5), პაპუა (მასალები..., 1953: 57), ნიკოლოზ (მასალები..., 1953: 101), ქარმიშ (ქრისტეფორე თბილელი) (მასალები..., 1953: 45-46; სეასცა. 1448/1389) და სხვ.

თუმანიშვილთა შორის ეკონომიკური სიძლიერით გამორჩეული მევახშეები იყვნენ ძმები - ლაშქარნივისი მანუჩარი (უჩანეიშვილი, 1967: 109; 91-92; 95-96; მასალები..., 1953: 55; 58-60; 62; 65; 70-71; 79-80; 87-88; 97-98; 114-115; 141; 157; 163; 166; 174) და სულხან მდივანი (მასალები..., 1953: 54-55; 72; 102; 113).

ვალად გაცემული თანხების ოდენობის მიხედვით, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში თუმანიშვილებს შორის, მსხვილ მევახშედ მანუჩარს ასახელებს გ. აკოფაშვილი. საინტერესოა, მისი სტატისტიკა მანუჩარ თუმანიშვილის თამასუქების ორი ნუსხის საფუძველზე. 1776-1798 წლების მანძილზე მანუჩარს ჯამში 17 ათას მანეთზე მეტი ჰქონია გაცემული სესხად, 1776-83 წწ. 1702 მანეთი, 1784-91 წწ. 5874, ხოლო 1792-98 წწ. 9624. (აკოფაშვილი, 1980: 121).

საინტერესოა, სულხან და მანუჩარ თუმანიშვილების სამევახშეო საქმიანობის შეფასება შ. მესხის მიერ: „მსხვილ სავაჭრო-საკრედიტო ოპერაციებში მონაწილეობას იღებდნენ აგრეთვე თავადებიც. ამ მხრივ გვიანფეოდალურ საქართველოში თუმანიშვილების გვარი (სახლი) გამოირჩეოდა...თუმანიშვილები მსხვილ საკრედიტო ოპერაციებსაც აწარმოებდნენ: მაგ., მანუჩარ თუმანიშვილს, როგორც დოკუმენტებიდან ირკვევა, 1760 წლიდან 1802 წლამდე, სხვადასხვა პირზე გასესხებული ჰქონია 3154 თუმანზე (31540 მან.) მეტი თანხა. ასევე საკრედიტო ოპერაციებს აწარმოებდა მისი ძმა სულხანი, რომელსაც სესხად 680 თუმანი (6.800 მან.) ჰქონდა გაცემული” (მესხია, 1983: 264-265).

აღსანიშნავია, რომ მანუჩარ თუმანიშვილს სამევახშეო საქმიანობაში ჩართული ჰყავდა თავისი და მათა. დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ თავნი ანუ სავაჭრო ოპერაციის ჩატარებისთვის ძირითადი საბრუნავი თანხა მანუჩარს ეკუთვნოდა, ხოლო თამასუქი მათს სახელზე ფორმდებოდა. XVIII ს. მიწურულს შედგენილ ერთ-ერთ ვალების ნუსხაში

მანუჩარი წერს: „...თამასუქი ჩემის დის მაიას სახელზედ არის დაწერილი, მაგრამ თეთრი ჩემია“, ამგვარი შინაარსის მინაწერი ახლავს თვითონ თამასუქსაც (მასალები..., 1953: 104-105; 131). თუმცა, მაია თუმანიშვილი დამოუკიდებლად მევახშეობდა, ის 1794 წლის 1 მაისს ისე გასცემს სესხს, რომ თამასუქში მისი ძმა მანუჩარი საერთოდ არ იხსენიება (მასალები..., 1953: 107).

რამდენიმე საბუთით დასტურდება მანუჩარ თუმანიშვილის პირველი მეუღლის - ხანუმის სამევახშეო საქმიანობა, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ¹ 1790 წელს, მისი თანხის სავაზშო სფეროში საბრუნავ თანხად გამოყენება მანუჩარის მიერ (მასალები..., 1953: 85; 86-87; 129). მევახშეობდა მანუჩარ თუმანიშვილის მეორე მეუღლე ელისაბედ აბიმელიძე: „ავილე მე გულასპანთ მირზას შვილმა შაქარამ თქვენ თავადის მანუჩარ დივან თუმანოვის კნენა ელისაბედ აბიმელიძისაგან თვრამეტი თუმანი“ - აღნიშნულია 1813 წლის 10 სექტემბერს გაცემულ თამასუქში (სეასცა. 1450-56/105). კნენა ელისაბედმა თამასუქით თანხა გასცა 1815 წლის 1 მაისსაც (სეასცა. 1450-56/104).

1813 წლის თამასუქით დგინდება, რომ სამევახშეო საქმიანობას ეწეოდა სულხან თუმანიშვილის მეუღლე მარიამიც „...ავილე მე...ტიფლისის მოქალაქე დანელ მატინოვმა თქვენ კოლესკის სოვეტნიკის თავადის სულხან თუმანოვის კნენა მარიამისაგან სამოცდა ოთხი თუმანი ხუთი მინალთუნი...“ (სეასცა. 1450-41/160).

ზოგჯერ სულხან და მანუჩარ თუმანიშვილები, ერთობლივად ერთი თამასუქის საფუძველზე გასცემდნენ სესხს ამა თუ იმ პირზე. მაგალითად, 1786 წლის 1 ოქტომბერს უზბაშმა გოგია გურამიშვილმა თამასუქი მისცა ძმებს - სულხან და მანუჩარ თუმანიშვილებს და 5 თუმანი ისესხა (მასალები..., 1953: 69-70). 1794 წლის 12 ივნისს კი მევახშე ძმებმა სულხანმა და მანუჩარმა ერთობლივად სესხი გასცეს ოჰანეზაშვილებზე (მასალები..., 1953: 110).

მანუჩარისა და სულხანის გარდა, მსხვილ კრედიტორად ჩანს შიომ თუმანიშვილი, რომელიც სოლიდურ თანხებს გასცემდა სესხად. მაგალითად, 1808 წლის 1 თებერვალს შედგენილ თამასუქში ვკითხულობთ: „ავილე... მიკირტუმ მუნოთოვმა თქვენ თავადს შიომ თუმანოვსაგან რვას ორმოცდა ათი დანა თეთრი რუსის მანეთი“ (სეასცა. 1450-52/110).

თუმანიშვილები მევახშეობდნენ ეკლესიის ქონებით (ქრისტეფორე თბილელის გარდაცვალების შემდეგ მისი დანატოვარი ხელთუბნის წმინდა მოციქულთა ეკლესიის ასაშენებელი თანხა ერეკლე II -მ თუმანიშვილებს მისცა, რომელსაც სააგჭრო-სამევახშეოდ იყენებდნენ [სეასცა, ფ. 1450, დავთ. 25, ს. 112]), რაც მათთვის დამატებითი შემოსავლის წყარო იყო. 1787 წლის 1 მაისს მდივანმა სულხან თუმანიშვილმა სახლთუხუცეს ზაქარია ციციშვილს ასესხა „ქრისტეფორე თბილელის საყდრის თეთრი ასი თუმანი“ [სეასცა, ფ. 1450, დავთ. 25, ს. 112]. 1794 წლის 12 ივნისს სულხან და მანუჩარ თუმანიშვილებს მევალე თამასუქით ასეთ პირობას აძლევს: „...რვა თვე ვადამდინ თქვენი ეკლესიის თეთრი ულაპარაკოთ არ მოგართოთ და თუ ვადა გადასცილდეს, თუმანზე ორი შაური სარგებელი ეკლესიას მივართვათ...“ (მასალები..., 1953: 110).

საინტერესოა, რომ 1812 წლის 13 ივნისის საბუთის თანახმად, სოფ. ხელთუბნის ეკლესიას 1784-1795 წწ. სხვადასხვა პირზე სესხად გაუცია 349 თუმანი და 6 მინალთუნი. ეკლესიის ვალი ჰქონია გიორგი XII-საც, რადგან საბუთში ეგნატი თუმანიშვილი წერს: „მე და დიმიტრი მდივანი მივედით ფითუაშვილს ადასთან და ხევთუბნის ეკლესიის თეთრის თამასუქებისა ვკითხეთ: „განსვენებულის მეფის გიორგისა შენ რომ გეზარა ის თამასუქები და ან იმ თამასუქების თეთრის საქმე როგორ მოხდა?“ (მასალები..., 1953: 200-201).

კაპიტალის დაბანდების მიზნით, მევახშე თავის სასარგებლოდ იყენებდა ყოველგვარ უბედურებას (შიმშილობა, ჭამიანობა, მოუსავლიანი წლები და სხვ.), რაც გამოუვალ

¹ მანუჩარ თუმანიშვილის I მეუღლე ხანუმი გარდაიცვალა 1788 წლის 17 აპრილს (მასალები..., 1938: 89)

მდგომარეობაში აყენებდა საზოგადოებას. აღა-მაჰმად ხანის შემოსევის შედეგად, ქვეყანაში შექმნილ მძიმე ვითარებაშიც კი თუმანიშვილები სავაჭრო-სამეცხაო ინტერესებიდან გამომდინარე მოქმედებდნენ და გადამწვარი დედაქალაქისა და სამშობლოს ბედი არ ანაღვლებდათ. 1795 წ. 8 ოქტომბერს შიომ თუმანიშვილი თიანეთიდან სულხან და მანუჩარ თუმანიშვილებისადმი გაგზავნილ წერილში წერდა: „თუ იშოვნოთ, ცოტა თეთრი წამოიღე ქალაქისა. კარგი დრო არის, ეგების ცოტათი ბევრი ვიშოვოთ” (ბერძნიშვილი, 1965: 124).

ბუნებრივია, თუმანიშვილებმა აღებული თამასუქების საფუძველზე იცოდნენ თუ ვის ჰქონდა მათი ვალი. თუმცა, თამასუქებზე დაყრდნობით ანგარიშის, ვალების ნუსხების შედგენით მანუჩარი გამოირჩეოდა. მის შესახებ მ. ბერძნიშვილი წერდა: „მანუჩარი XVIII საუკუნის საქართველოს ერთ-ერთი კოლორიტული ფიგურაა. ესაა მეტისმეტად აკურატული სიზუსტისა და ანგარიშის მოყვარული ადამიანი. სწორედ მისმა ამ თვისებებმა განსაზღვრეს ის, რომ XVIII ს-დან ჩვენ შემოგვრჩა, უამრავი დოკუმენტური მასალა, - მანუჩარის ხელით შესრულებული თუ მანუჩარისაგან მოგროვილი,- ხარჯის ნუსხები, ხელწერილები, ქონების სიები, წერილები თუ სხვა” (ბერძნიშვილი, 1965: 123). ზოგიერთ შემთხვევაში მხოლოდ თამასუქებიდან გამომდინარე დაანგარიშებული ვალების ნუსხებიდან ვარკვევთ თუ ვის ჰქონდა მანუჩარ თუმანიშვილთან ფინანსური ურთიერთობა და რადგან მათი რაოდენობა მრავალრიცხოვანია (მასალები..., 1953: 64-65) ყველა მათგანის განხილვა შორს წაგვიყვანდა. მაგალითად, 1808 წელს მანუჩარს შეუდგენია ვინმე არაქელა ტერტერაშვილის მიერ 1784-1808 წწ. აღებული ვალის ნუსხა და სარგებლის ანგარიში (უჩანეიშვილი, 1967: 162; მასალები..., 1953: 184).

თუმანიშვილები იმდენად ძლიერი და ცნობილი მეცხაშეები იყვნენ, რომ მათთან ფინანსური ურთიერთობა ჰქონდათ აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ: თბილისის, გორის, ცხინვალის, „სამცხეთო დარბაზელ“, ახალციხის, ერედვის, მეჯვრისხევის, ახალდაბის, ხელთუბნის, ავჭალის და სხვ. მაცხოვრებლებს (მასალები..., 1953: 48-49; 51; 55; 56; 58-59; 77-78; 80-84; 86-87; 125; 130; 133; 142; 166; 170-172; 212-213; 232-233; უჩანეიშვილი, 1967: 109). „ჭრელი იყო თუმანიშვილების მევალეთა სოციალური შემადგენლობაც. მათი მევალები იყვნენ გლეხები, მოქალაქეები, ძირითადად ხელოსნები და ვაჭრები, ვაჭართა ამხანაგობები, თავადაზნაურული არისტოკრატია, ბატონიშვილები და თვით მეფეც კი” (კაშია, 2012: 80).

მანუჩარ თუმანიშვილს 1798 წლის ახლო ხანებში შეუდგენია თამასუქით ასაღები თანხის ნუსხა, რაც ჯამურად 887 თუმანს, 20,5 მინალთუნს, 6 შაურს და 4 აბაზს შეადგენდა. ნუსხის მიხედვით, სხვადასხვა პირებთან ერთად მანუჩარის ვალი ემართათ თავად ქსნის ერისთავისშვილს,² ყაფლანიშვილს, გერმანოზიშვილს, მელიქიშვილს, ფავლენიშვილს, ჩოლოყაშვილს (მასალები..., 1953: 122-124). ამ ნუსხაში აღნიშნული პირები სხვა მსესხებლებთან ერთად შეტანილი აქვს მანუჩარ თუმანიშვილს, ამავე ხანებში დაწერილ კიდევ ერთ სესხის სიაში,³ რომელიც უფრო ვრცელია. მასში მანუჩარი დეტალურად აღწერს თუ ვის, როდის და რა ოდენობის თანხა ასესხა, რა სარგებელს მოელის სანაცვლოდ, რა ქონება აქვთ დაგირავებული მსესხებლებს ვალის დაფარვამდე, ვინ დაუბრუნა სრულად ან ნაწილობრივ ვალი. სიის მიხედვით, თუმანიშვილების ვალი ჰქონდათ: აღმასხან და ლეონ ბატონიშვილებს⁴, იულონ ბატონიშვილის ყმას, თავად ზაქარია ციციშვილს და სხვ (მასალები..., 1953: 124-133). ასევე, მანუჩარის მევალები იყვნენ: თავადი როსტომ

² ელიზბარ ქსნის ერისთავისშვილს მანუჩარ თუმანიშვილის ვალი ჰქონდა ჯერ კიდევ, 1777 წლის ახლო პერიოდში შედგენილი დოკუმენტის თანახმად (მასალები..., 1953: 50-51)

³ ნუსხა მანუჩარ თუმანიშვილს და მის ძმას სულხანს ეკუთვნის

⁴ აღსანიშნავია, რომ 1781 წლამდე ლეონ ბატონიშვილს გარდაცვალების გამო, მანუჩარისაგან 1762, 1778, 1779, 1780 წლებში აღებული ვალების ნაწილი გადასახდელი დარჩა (მასალები..., 1953: 56). მისი ვალი 231 თუმანს უდრიდა (უჩანეიშვილი, 1967: 168-169).

ხიდირბეგიშვილი, სულხან გერმანოზიშვილის ყმა, მუხრანბატონის ყმა, იულონ ბატონიშვილის ყმა, ერეკლე II, ლაშქარნივისი ომან ხერხეულიძე (მასალები..., 1953: 134-138), თავადი მელიქიშვილი (მასალები..., 1953: 108), ფავლენიშვილები (მასალები..., 1953: 170) და სხვ.

მდივანი იოსებ თუმანიშვილისა და მისი შვილი დიმიტრისაგან ფულს სესხულობდა თავადი ვახტანგ ყაფლანიშვილი, რასაც მოწმობს 1791-92 წწ. მიცემული თამასუქები (მასალები..., 1953: 91,96; უჩანეიშვილი, 1967: 101-104). თუმანიშვილების მევალები იყვნენ თავადი ორბელიანებიც (მასალები..., 1953: 232-233).

მანუჩარ თუმანიშვილთან ფინანსური ურთიერთობა ჰქონიათ ანტონ კათალიკოსსა და ფარნაოზ ბატონიშვილს, მათ სესხის კარგ გადამხდელებად ახასიათებდა მანუჩარი: „...საქართველოდას კათალიკოსს უფალს ანტონის, ვმსახურე, რომ არც ხელწერილი მქონდა. ჩემგან წანალები რა ერთიც ჰქონდა, ვთხოვე და მიბოძა...აგრეთვე მეფის ძეს ფარნაოზს უბრძანებია სამსახური, აღმისრულებია და კიდევ უბოძებია...” (მასალები..., 1953: 199). მანუჩარის მევალე იყო იოვანე ბატონიშვილი, რომელსაც 1808 წელს პეტერბურგში 196 თუმანი სესხად გაუფზავნა (მასალები..., 1953: 184-185).

სულხანთან საკრედიტო ურთიერთობა ჰქონდათ ციციშვილებს. 1790 წლის 20 აგვისტოს საბუთის თანახმად, ზაქარია ციციშვილს სულხან თუმანიშვილთან დაუგირავებია ძვირფასი ნივთები (ალმასის, იაგუნდის, ლალის, ზურმუხტის და სხვ. ბეჭდები). საბუთს ახლავს ერეკლე II-ის ოქმი, ციციშვილისადმი ნივთების სამაგიეროდ ყმა-მამულის მიცემის შესახებ (სეასცა. 1448/3009).

1794 წლის 20 ივლისის გირაოს მიზარების წიგნიდან ვიგებთ, რომ იოანე ციციშვილს მამამისის დაგირავებული ნივთები დაუხსნია სულხან თუმანიშვილისაგან: „მამებარა მე, ციცის-შვილს ივანეს, თქვენ, ბატონის სულხან მდივნისაგან, მამის ჩემის დაგირავებული ოთხმოცდაათოთხმეტი მისხალი ოქროს ყაწიმი, რომ მამის ჩემის თამასუქშიაც ასრე გიწერია. ეს უკლებლათ მე მომბარდა” (მასალები..., 1953: 113).

რ. კაშიას მტკიცებით: „საბუთებში თუმანიშვილების მევალებად ყველაზე ხშირად გვევლინებიან ვაჭრები და სავაჭრო ამხანაგობები...სავახშო კაპიტალი მჭიდროდ უკავშირდებოდა სავაჭრო კაპიტალს. ვაჭარი ხშირად იყო დამოკიდებული მდიდარ მევახშეზე. სავაჭრო საქმის დასაწყებად ის იძულებული იყო აეღო კრედიტი, სავაჭრო ოპერაციების წარმატებით დასრულება კი მას აძლევდა ვალის გადახდის შესაძლებლობას” (კაშია, 2012: 80).

აღსანიშნავია, რომ მევახშე თუმანიშვილებისგან ფულს სესხულობდნენ საკუთარი ყმებიც. მაგალითად, 1802 წლის 24 ნოემბერს მანუჩარ თუმანიშვილის მიერ შედგენილ მოვალეების სიაში ვკითხულობთ: „მეჯვრისხევს ჩემი ყმა მურადაშვილი დავითა დგას, იქ მიდი იმასთან, ის ჩემსას ერთს თუმანს არის მოსაცემს, გამოართვი” (მასალები..., 1953: 170).

თუმანიშვილებისგან სესხს იღებდნენ სხვადასხვა გვარის ფეოდალთა ყმები. 1791 წლის 23 აპრილს ყმებმა მიმართეს მანუჩარ მდივანს წყალობის წიგნის დასაწერად და დასამწერლო მისგან ისესხეს: „ესე წიგნი მოგართვით ბატონს მდივანს მანუჩარს ჩვენ, გვარამაძე სოლომონმა და გრიგოლმა, ასე რომე ბატონმა წყალობა გვიყო...თქვენ განაჩენი უნდა დაგვიბეჭდინო და გვიბოძო. და თქვენს გასამრჯელოთ ერთი თუმანი თეთრი აბაზი მოგართვათ. რასაც ხანს ჩვენს ხელთ დაყოს, თვეში სამი შაური სარგებელი მოგართვათ...” (მასალები..., 1953: 90).

თუმანიშვილებთან საკრედიტო ურთიერთობა ჰქონდათ თავიანთ ნათესავებსაც. მაგალითად მანუჩარისაგან თამასუქით სესხი აუღია თავის მოყვარეს - ტერ-შმოვანანთ სოლომონს, ამას ვიგებთ XVIII საუკუნის მიწურულს შედგენილი ვალების ნუსხიდან (მასალები..., 1953: 133) და 1802 წლის 1 იანვრის დოკუმენტიდან, რომელშიც წერია: „ავილე მე, ტერ-შმოვანანთ სტეფანას შვილმან სოლომანამ, თქვენ, კნიაზ მდივანი მანუჩარ

თუმანოვისაგან, ოთხას ოცდა ცამეტი დანა ბაჯალღუს ოქრო... რაც ხანს ჩემს ჯელთ დაჰყოს თვეში თუმნის თავს ორი შაური სარგებელი მოგცე” (მასალები..., 1953: 168). მანუჩარისგან ფულს სესხულობდა თავისი ნათლიდედა (მასალები..., 1953: 136).

1776 წლის 21 სექტემბერს გიორგი (გოგია) თუმანიშვილმა ბიძაშვილს იოსებ მდივანს თამასუქი მისცა და სესხის გირაოდ თავისი ყმის მამული გააფორმა სოფ. ახალდაბაში: „ავილე მე, ყარან-ბეჟანის-შვილმა გიორგიმ შენ, ბატონს ჩემ ბიძაშვილს იოსებ მდივანისაგან, ოთხი თუმანი ქალაქის ზარაფხანის თეთრი... ზემო ნაწერის თეთრის გირაოდ აჯალდაბას ჩემი ყმის დათას ვენახი და სამი დღის ნაფუზარი ამავ ვენახის ბოლოს” (მასალები..., 1953: 48). 1779 წლის 10 ივნისს გიორგი (გოგია) თუმანიშვილმა ისევ აიღო სესხობიძაშვილი იოსებისგან და გირაოდ მისცა სოფ. ხელთუბნის მამული: „ესე წიგნი მოგცე მე, მდივანმა იოსებ, შენ, ჩემს ბიძაშვილს ბეჟანის შვილს გოგიას, ასე რომ შენი ხელთუბნის მამული სრულათ გირაოდ მომეც და ოცი თუმანი აიღე თამასუქით... რასაც დროს ჩემი თეთრი მამცე, შენი მამული დაგანებო და თამასუქიც მოგცე” (მასალები..., 1953: 51). 1779 წლის 1 აგვისტოს გოგია თუმანიშვილმა ისევ აიღო სესხი ამჯერად თავისი ბიძის იოსეფ მდივანისაგან. თამასუქში ვკითხულობთ: „ავილე მე თუმანიანთ ბეჟანის შვილმა გოგიამ, შენ ბიძაჩემი იოსეფ მდივანისაგან, ოცი თუმანი ახალი ზარაფხანის თეთრი... რაც ხანს ჩემს ხელთ დაჰყოს, თუმნის თავს სამი შაური სარგებელი მოგცე თვეში. არის ამის გირაოდ ჩემი წილი ყმა და მამული” (მასალები..., 1953: 52).

1782 წლის 8 ივნისის თამასუქის მიხედვით, ნიკოლოზ თუმანიშვილს სესხი აუღია პაპუნა თუმანიშვილისგან (მასალები..., 1953: 57).

თამასუქებზე დაკვირვების შედეგად დგინდება, რომ კრედიტორ თუმანიშვილებს ფეოდალური სახლის წევრები ყოველთვის არ მიმართავდნენ სესხის აღების მიზნით და სხვა მევახშეებთანაც აფორმებდნენ ვალებს. მაგალითად, სულხან მდივანის შვილმა გოგიამ 1767 წლის 15 ივნისს თამასუქი მისცა ვინმე პაპუნაშვილ ზურაბს (მასალები..., 1953: 45). ცნობილ გორელ მევახშეს დავით თუთუნაშვილს თამასუქი მისცეს ძმებმა გოგია და ნიკოლოზ თუმანიშვილებმა 1772 წლის 1 თებერვალს (მასალები..., 1953: 47-48). მევახშე ლაშქარნივის მანუჩარის ბიძაშვილმა ნიკოლოზმა 1790 წლის 1 ნოემბერს თამასუქით ისესხა ფული ტერმოსესაშვილი ზურაბისგან (მასალები..., 1953: 88-89).

1784-1799 წწ. სესხები აქვს აღებული სხვადასხვა მევახშისგან ნიკოლოზ თუმანიშვილს (მასალები..., 1953: 61; 74; 140). იგი აღნიშნულ ვალებს იხსენიებს 1800 წლის ახლო პერიოდში დაწერილ თავის ანდერძში, რომლის წაკითხვის შემდეგ მკითხველს ექმნება შთაბეჭდილება, რომ ის არა ანდერძი, არამედ უფრო დანატოვარი ვალების ნუსხაა. სხვათა შორის, როგორც ნიკოლოზი წერს, მას თავისი მეუღლის ვალიც ჰქონია: „...ჩემის მეუღლისა (მუხრანბატონის ასული სალომე - რ.მ.) მმართვეს ერთი თუმანი, კიდევ მმართვეს ცხრა მინალთუნი, კიდევ მმართვეს ხუთი ოქრო, თერთმეტ აბაზათ და უზალთუნათ იყო. ესენი სულ ჩემს ავანტყოფობაზე გამომირთმევია და დამიხარჯავს. ეს ყმიდამ და მამულიდამ უნდა ჩემმა ძმებმა მისცენ. თუ ჩემო ძმებო, არ მიეცით, ღმერთთან პასუხი გამეცით სამართალში...” (უჩანეიშვილი, 1967: 138-139). ჩნდება კითხვა: საკრედიტო ოპერაციები თუმანიშვილების ოჯახის წევრთა შორისაც წარმოებდა? მართალია, მოყვანილ ციტატაში თამასუქი არ იხსენიება, მაგრამ შესაძლოა მევახშეობაზე მიუთითებდეს.

ამ მოსაზრებას კიდევ უფრო ამყარებს ჩვენ ხელთ არსებული 1787 წლის 22 ნოემბრის ვალების ნუსხა, რომელშიც ეგნატე თუმანიშვილს ჩამოთვლილი აქვს, მეუღლის კუთვნილი გაყიდული ნივთები: „რაც ამ თარიღში მე, ეგნატი მდივანს, ვალი მემართა, ამას ქვეით სწერია. თუ რამ ჩემი მეუღლისა დამიხარჯავს, რომ ჩემი ვალი არის, ყველა ამას ქვეით სწერია”, ამ დანახარჯის ანგარიშს ან საფიქრებელია თანასუქით აღებული ვალის ანგარიშს გულისხმობს ეგნატე, როცა იქვე წერს: „ჩემი მეუღლისა თეთრი მქონდა სარგებლით აღებული კე (ოცდა ხუთი თუმანი). წელიწადს გაეგლო ია. ამის სარგებელი

საქართველოს განწესებით იანგარიშეს ერთი-ორად, იქნა ნ (ორმოცდა ათი თუმანი). ამისი კ (ოცი თუმანი) სახლში მიცემული მაქვს, გირაოთ მიჭირამს...” (მასალები., 1953: 74-76).

მიუხედავად იმისა, რომ თუმანიშვილები ცნობილი მევახშეები იყვნენ, თვითონაც სესხულობდნენ ფულს, მათ შორის, ნათესავებისგან. ეს ნათლად ჩანს, 1799 წელს შედგენილ მანუქარ თუმანიშვილისა და მისი მოყვრის სოლომონას ანგარიშის წიგნიდან, რომელშიც ვკითხულობთ: „ჩემი სიმამრის შვილის სოლომონასი და ჩემი ანგარიში ამას ქვეით დაიწერება: რაც ბატონს სოლომონას უნდა მივცე თეთრი ფული: აე (65 თუმანი) ქკს უპზ, ამ წლის მკათათვეს ა ერთის თამასუქით ჩემმა ძმამ სულხან და მე უნდა მივცეთ თავისი სარგებლით, თავნია. რაც ბატონი სოლომონასათვის მიმიცია თეთრი ფული: ლ (30 თუმანი) ქკს უპზ, ამ წელს ენკენისთვეს ა, მივე. თავის დას შუშანას (მანუქარ თუმანიშვილის მეუღლე ხანუმის და - რ.მ.) მივე თავნი ვ (6 თუმანი) ამდენი, თავისის სარგებლით...” (მასალები., 1953: 142). ტერ - შმოვანანთ სოლომონასაგან მანუქარისა და სულხანის მიერ ვალის აღება დასტურდება 1799-1800 წწ. რამდენიმე საბუთითაც (მასალები., 1953: 146, 152).

1792 წლის 19 ივნისს მდივანმა მანუქარ თუმანიშვილმა 30 თუმანი ისესხა სარქისაღაშვილი კარაპიტასაგან (სეასცა. 1450-13/59; სეასცა. 1450-22/42).

სულხან და მანუქარ თუმანიშვილებს 1799 წლის 12 აგვისტოს გადასაპირებელი თამასუქით 1 თვით აუღიათ სესხი და თავდებად დაუყენებიათ კვეზერელი დავითა „ავილე მე, თუმანიშვილმა მდივანმა სულხანმა და ჩემმა ძმამ მანუქარმა, შენ ბასტამანთ სტეფანასაგან და მუნთუანთ გასპარსაგან, ოცი თუმანი ქალაქის ზარაფხანის ოთხდანგიანი სირმა აბაზი, იქნება ამისი ნახევარი ი თუმანი ამდენი... კვეზერელი დავითა, ამ ზემო ნაწერის ოცი თუმნის თავდება მე ვარ. თუ ვადაზე ეს ოცი თუმანი მდივანებმა არ მოგცენ მე დავითამ მოგცე ვადაზე” (მასალები., 1953: 141). XVIII საუკუნის II მეოთხედში მანუქარ თუმანიშვილის შვილმა გორჯასპიმ თამასუქი მისცა მღებრიშვილ ფარსადანს და ისესხა „ერთი თუმანი ახალი თეთრი” (უჩანეიშვილი, 1967: 53). გორჯასპის მიერ სესხის აღება დასტურდება 1767 წლის 1 აპრილის თამასუქითაც (მასალები., 1953: 44-45).

1810 წლის 1 მაისს დიმიტრი თუმანიშვილმა ოქრომჭედელი დავით პაპუნაშვილისგან ისესხა 11 თუმანი (სეასცა. 1450-55/120).

ზემოთ მოტანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ კრედიტორი თუმანიშვილები არაერთხელ დამდგარან სესხის აღების საჭიროების წინაშე.

ზოგჯერ თუმანიშვილები არღვევდნენ თამასუქის პირობას და არ იხდიდნენ ვალებს. მაგალითად, 1765 წლის 5 მაისს ვინმე გოგია მურადაშვილმა თუმანიშვილებს, რომლებიც ვალს არ იხდიდნენ ერეკლე II-სთან უჩივლა: „ღმერთმან ბედნიერის ჯემწიფის ჭირი მოსცეს მათს ფეჯთა მტვერს გოგიას მურადაშვილს. მერმე თუმანისშვილს გოგიას ოთხი მინალთუნი და თოთხმეტი შაური მართებს. თამასუქი მაქვს, კიდეც თუმანიშვილს ფარემუზს - თორმეტი აბაზი...თამასუქი მაქვს...ღმერთი გაგიმარჯვებს, არ მადღევს...წყალობა მიყავით, რომ ჩემი მამცეს” (ქართული სამართლის ძეგლები, 1981: 93).

თამასუქის საფუძველზე სესხის გაცემისას არსებობდა ე.წ. „ვერცხლის დათქმის” პრაქტიკა. ნ. ქოიავა აღნიშნავს, რომ „XVIII საუკუნის საქართველოში ადგილი ჰქონდა მეფის მიერ მონეტის გაფუჭებას... მონეტის გაფუჭებას მოყვებოდა ფასების ზრდა და ფულის მყიდველობითი უნარის დაცემა. რამდენადაც ვალი ნომინალური იყო, ცხადია, რომ გამსესხებელი მონეტის გაფუჭების შედეგად მიიღებდა ნომინალურად იგივე, მაგრამ რეალურად უფრო მცირე თანხას... ყველა გაურბოდა სესხის გაცემას, რამდენადაც იცოდა, რომ მონეტის გაფუჭება შეამცირებდა გასესხებულ თანხას. დანაკარგის ასაცილებლად თამასუქში აღინიშნებოდა როგორი მონეტები...იყო სესხად გაცემული. მსესხებელს იმგვარივე მონეტები ან მისი ექვივალენტი მონეტები უნდა გაეღო სესხის დაფარვის დროს. ამით აიხსნება ის, რომ მრავალ თამასუქში წერია: ავილე სესხად „ახალი თეთრი”... „ახალი

ზარაფხანის ოთხი დანგიანი აბაზი, რომ იქს არის ნახევარი გ (სამ თუმანს) ამდენი და მოგეც ამის გირაო”...ხშირად არის გარჩეული „ძველი” და „ახალი” მონეტა...” (ქოიავა, 1963: 93-94).

თუმანიშვილებთან დაკავშირებულ თამასუქებზე დაკვირვების შედეგად დგინდება, რომ ისინი გასცემდნენ სესხს ე.წ. „ვერცხლის დათქმით”. ეს მიანიშნებს, რომ ისინი საკმაოდ ფრთხილი კრედიტორები იყვნენ. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ერთ მაგალითს. 1792 წელს იოსებ თუმანიშვილმა მსესხებელს ფული შემდეგი პირობით მისცა „ორი თუმანი ახალი ზარაფხანის თეთრი ოთხი დანგინი. იქნება ამის ნახევარი ა თუმანი” (მასალები..., 1953: 96).

თუმცა, ისინი ფულს სესხად თამასუქის გარეშეც გასცემდნენ, რომელსაც „ხელათ მოსაცემს” უწოდებდნენ. მაგალითად, 1782/84 წლის ანგარიშის წიგნში მანუჩარ მდივანი წერს: „ბასტამანთ მილდისი მელქუას შვილი ბატონი სტეფანასი და მე, მანუჩარის, ანგარიში ამას ქვეით დაიწერება თუ თამასუქისა და თუ ხელათ მოსაცემისა...” (მასალები..., 1953: 64).

ნ. ქოიავას მოსაზრებით, ხშირად სესხი გაიცემოდა გირაოს ქვეშ, რომელსაც საგირაო ერქვა, რომლის დაბრუნება უზრუნველყოფილი იყო არა მოგებით, არამედ ქონებით (ქოიავა, 1963: 87). საგირაო სესხს გასცემდნენ თუმანიშვილებიც, მაგალითად, 1739 წლის 5 ოქტომბრის გირავნობის წიგნში კვითხულობთ: „ესე წიგნი მოგეც...თარხნისშვილმა დავით...მდივანს გორჯასპის, რომე ყევარი ხარი დაგიგირავე ექვსის კვირის ვადითა რვა მინალთუნათ...რომ შენი რვა მინალთუნი მოგივიდეს, ჩემი ხარები მომცე” (მასალები..., 1953: 28).

ნ. ქოიავას განმარტებით: „თუ ქონებით სარგებლობა მსესხებლის ხელში რჩებოდა, მაშინ იგი გამსესხებელს პროცენტს უხდიდა, თუ ქონების შემოსავლით გამსესხებელი სარგებლობდა, მაშინ მსესხებელი მას პროცენტს არ უხდიდა. პროცენტად ითვლებოდა შემოსავალი” [ქოიავა, 1963: 88]. მაგალითად, 1839 წელს სესხად აღებული 2 200 მანეთი ვერცხლის ფულის სანაცვლოდ აღმასხან გელოვანს დაუგირავებია თავად იოსებ თუმანოვის ასულ მარიამთან ათი მოსახლე ყმა, ამ შემთხვევაში მევახშე თუმანოვი, ფულადი პროცენტის სანაცვლოდ დაკმაყოფილდა დაგირავებული გლეხების სამსახურით და მათგან მიღებული გადასახადებით. თუ მსესხებელი აღმასხან გელოვანი 2 200 მანეთს ვერ გადაიხდიდა სამუდამოდ უფლებას კარგავდა დაგირავებულ 10 მოსახლე ყმაზე, რომლებიც გადადიოდნენ თუმანოვის ასულ მარიამის საკუთრებაში [უჩანეიშვილი, 1967: 198-200].

თუმცა, მევახშე თუმანიშვილებთან გვხვდება ისეთი შემთხვევა, როცა მსესხებელი ვალის დაფარვამდე არ სარგებლობს დაგირავებული ქონებით და პროცენტსაც იხდის. კერძოდ, 1786 წლის 1 ოქტომბერის თამასუქში წერია: „ავილე...თქვენ, სულხან და მანუჩარ მდივნისაგან ხუთი თუმანი...რაც ხანს ჩემს ხელთ დაყოს, თუმნის თავს თვეში ერთი აბაზი სარგებელი მოგეც და ამ ხუთის თუმნის გირაოდ მოგეცი სტეფანე კალატოზი და მეზანდუკე არუთინა, რაც განწესება აძევსთ ამ ჩემს კაცთა წელიწადში, სარგებელიც ამათ გაძლიონ ჩემის განწესებიდამ...” (მასალები..., 1953: 69-70).

სამართლის წიგნით, სასესხო პროცენტი შეადგენდა 12, 18, 20, 30, 48, 60, 72, 96 და 120-საც კი. თუმცა, იგი გამობდა ასეთი მაღალი პროცენტის აღებას და აწესებდა უკიდურეს ნორმას 12, 18, 24, 30 %-ს. ამასთანავე მიუთითებდა, რომ უმჯობესი იყო მევახშეს პროცენტი არ აეღო. (ქოიავა, 1963: 83-84). როგორც ვხედავთ, სამართლის წიგნი ვერ არეგულირებდა პროცენტს. ჩვენ დავინტერესდით როგორი იყო საპროცენტო განაკვეთი მევახშე თუმანიშვილებთან. პირობითად შერჩეული 1769-1802 წწ. შედგენილი 19 თამასუქიდან, რომელთა საფუძველზეც მევახშე თუმანიშვილებს გასესხებული ჰქონდათ თანხა, 12 თამასუქში „თუმნის თავზე” სარგებელი 2 შაური, 2 თამასუქში „თუმნის თავს” სარგებელი 2,5 შაური, 2 თამასუქში სარგებელი „თუმნის თავს” 3 შაური, ხოლო 3 თამასუქში „თუმნის

თავს” სარგებელი 1 აბაზი იყო (მასალები..., 1953: 45-46, 48-49, 52, 55, 57, 69-71, 79-80, 85, 87-88, 96-98, 107, 141, 166, 168-169; უჩანეიშვილი, 1967: 101-104; სეასცა. 1450-32/20). შეიძლება დავასკვნათ, რომ მევახშე თუმანიშვილებთან საპროცენტო განაკვეთი დაბალი იყო და ერთ თუმანზე 2 შაურიდან 1 აბაზამდე ანუ 1%-2% მერყეობდა. სწორედ დაბალი საპროცენტო განაკვეთი უნდა ჩაითვალოს თუმანიშვილებისადმი მსესხებლების ხშირი მიმართვიანობის მთავარ ფაქტორად.

აღსანიშნავია, რომ მევახშე თუმანიშვილებს, ზოგჯერ მეფეც კარნახობდა თუ რა საპროცენტო განაკვეთით უნდა გაეცათ სესხი ამა თუ იმ პირზე. 1794 წ. 16 მაისს ერეკლე II-მ სულხან თუმანიშვილს უბრძანა გაეცა 200 თუმანი სესხად, რომლის პროცენტი 1 თუმანზე 2 შაური უნდა ყოფილიყო: „მდივანო სულხან კურთხეულის ქრისტეფორეს თბილელისა ეკლესიის თეთრი რომ გაბარია იქიდან სარგებელს გარდა ორასი თუმანი შაქარასა და იოსებს ასესხე ესენი თამასუქს მოგცემენ და ორ შაურობაზე თუმანს სარგებლით დაიწერენ“ (სეასცა. 1448/2519).

რაც შეეხება უპროცენტო სესხს, ჩვენ ვერ დავეთანხმებით მკვლევარ ნ. ქოიავას მოსაზრებას, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში არსებობდა უპროცენტო (მეგობრული) სესხი, რომელიც მხოლოდ სამი თვის ვადით გაიცემოდა (ქოიავა, 1963: 87). როგორც ირკვევა, უპროცენტო მეგობრული სესხის ვადა განისაზღვრებოდა ინდივიდუალურად, კრედიტორის და მსესხებლის ურთიერთშეთანხმებით. იგი შეიძლება ყოფილიყო 2-3 თვიანი, 1-2 წლიანი და ა. შ. ამის დასტურად მოვიყვანთ ორ თამასუქს: 1787 წლის 1 აპრილს ქიტესა ამბარდარის მიერ სულხან თუმანიშვილისადმი მიცემულ თამასუქში წერია: „ავიდე...ოთხმოცი თუმანი ქალაქის ზარაფხანის ოთხ-დანგიანი სირმა აბაზი... ქვემოთის თარიღიდან (1787 წლის 1 აპრილი - რ.მ.) ექვს უოვ (1788 წ. - რ.მ.) ამ წლის იანვრის გასვლამდის ვადა. ვადაზედ თქვენი ოთხმოცი თუმანი ულაპარკოდ მოგაბარო. თუ ვადას გადასცილდეს, თვეში თუმნის თავს ორი შაური სარგებელი გაძლიო” (მასალები..., 1953: 72). 1794 წლის 15 მარტის თამასუქით კი ვინმე ცხინვალელ იარალაანთ ქაიხოსროს შვილმა ტერ-მელიქსეთამ მანუჩარ თუმანიშვილისგან ისესხა 50 თუმანი, რომელიც სამ ნაწილად უნდა გადაეხადა: 20 თუმანი 1794 წლის 15 მარტიდან მაისის ბოლომდე, ხოლო 30 თუმანი 2 წლის განმავლობაში (წელიწადში 15 თუმანი). ვადის გადაცილების შემთხვევაში კი თუმანზე პროცენტით 2 შაური უნდა გადაეხადა (უჩანეიშვილი, 1967: 109).

მევახშე თუმანიშვილებს ხანდახან ვალს არ უბრუნებდნენ, რაც დავის საგანი ხდებოდა. თუმანიშვილები ცდილობდნენ საქმე დავამდე არ მისულიყო. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა მკვლევარ რ. კაშიას დაკვირვება, რომელიც წერს: „ვალის ამოღების შემთხვევაში ისინი გარკვეულ თანმიმდევრულობას იცავდნენ. როგორც კი თამასუქის ვადა გავიდოდა, ისინი მევალეს ამის შესახებ წერილობით ატყობინებდნენ, თუ სათანადო პასუხს არ მიიღებდნენ ამ შეტყობინებას რამდენჯერმე იმეორებდნენ და თუ საქმეს მშვიდობიანად ვერ გაარიგებდნენ, მხოლოდ მაშინ მიმართავდნენ ხელისუფლებას“ (კაშია, 2012: 82). მაგალითად, 1793 წლის 20 ივლისის არზით ლაშქარნივისი მანუჩარ თუმანიშვილი ერეკლე II-სთან უჩიოდა ვინმე ჩარჩისშვილ შაქარას თამასუქით განსაზღვრული ფულის გადაუხდელობისთვის (ქართული სამართლის ძეგლები, 1985: 227; საქართველოს სიძველენი, 1910: 532-533).

მანუჩარ თუმანიშვილი ათწლეულების განმავლობაში ცდილობდა ლეონ ბატონიშვილის დანატოვარი ვალების ამოღებას, მაგრამ ამაოდ. ამ საკითხის მოსაგვარებლად მანუჩარმა 1810 წელს რუსეთის იმპერატორსაც მიმართა თხოვნით, რომ ერეკლე II-ის პირობით ლეონ ბატონიშვილის ვალები ანაზღაურებოდა საუფლისწულო ყმა-მამულიდან (ყოფილი არაგვის საერისთავო), რომელსაც იმ დროს ვახტანგ (ალმასხან) ბატონიშვილი ფლობდა. მანუჩარი იმპერატორს წერდა: „განსვენებულის მეფის ძეს ლეონ ირაკლევინსა ემართა ჩემი ვალად სხვადასხვა ნუსხებითა და ბარათებით სლა (231 თუმანი

- რ.მ.), რომელიც შემდგომ სიკუდილისა მისისა ბრძანებითა მეფის ირაკლისა იანგარიშეს ძეთა მისთა გიორგი - უკანასკნელმან მეფემან, იულონ, აღმასხან...და მამცეს ბარათი მოცემისათვის ერევნის მახტაზედ, რომელიც იკრიფებოდა მაშინ ხაზინისათვის, გარნა ვერ მიმღებელი მუნითგან ვერაფრისა დავშთი თვინიერ კმაყოფობასა უკან მობრუნებითა ამისთანის ბარათისა, შემდგომად...განსვენებულმან მეფემან ირაკლიმ მიბძანა მე მიღება (იგულისხმება ლეონ ბატონიშვილის ვალები -რ.მ.)... მისგან დარჩომილთა ყმათა მამულთაგან, სახელდობრ არაგვის სამფლობელოთგან, რომელიცა მაშინ იმყოფებოდა სრულსა განგებასა ქვეშე მეფის ძის ვახტანგისა, რომელიცა აწ იმყოფება წმინდას პეტერბურსს და გარემოებათაგან საქმითა ვერა მივიღე რა ვერცა არა მისგან... უმაღლესად უბრძანეთ განხილვა ქონებულთა ჩემთა ამა თეთრის რიცხვისათვის საბუთის წერილთა და კმაყოფის მოცემა ჩემი დარჩომილთა ყმათა მამულთაგან ხსენებულის მეფის ძის ლეონისა, რომელიცა მდგომარეობს საქართველოში არაგვის სამფლობელო, ვინაიდგან იმის მიერ თვით მე შთავარდი არა მცირედსა ვალქვეშა..." (უჩანეიშვილი, 1967: 168).

მანუჩარ თუმანიშვილი ყველა ხერხს მიმართავდა, რომ ბატონიშვილისგან ვალი დაებრუნებინა. იგი 1811 წლის 20 მარტს ბირთველ თუმანიშვილს სთხოვდა ვახტანგ ბატონიშვილის ვალის წერილობით დამოწმებას, რომელსაც შემდეგ საჩივრულად გამოიყენებდა. საბუთს ახლავს ბირთველის მინაწერი: „...დედოფლის დარეჯანის სანახავად რომ ჩამობძანდა ტფილისში...საქართველოს მეფის ძე ვახტანგ, იმ ჟამად თან ვახლდი. თქვენ იახელით ავლაბარში და ნახეთ. მეორე დღეს მე მიბრძანა ბიძაშენს მდივანს მანუჩართან მიდი და ჩემს მაგიერ უთხარ, რომ ნუ სწუხარ რომ შენდა მოსაცემი თეთრი ასე დაგიგვანე. ღვთის მოწყალებით თუ მშვიდობა მექნება, ვეცდები რომ მალე მოგცე მოსაცემს ვარო..." (მასალები..., 1953: 195). 1812 წლის 20 მარტს მანუჩარი ვრცელი წერილით ვახტანგ ბატონიშვილს ვალების დაბრუნებას სთხოვდა თუმცა, იგი ამას უარყოფდა (მასალები..., 1953: 196-200).

ნ. ქოიავა აღნიშნავს, რომ: „ვალის დროზე არდაფარვა იწვევდა ვალის აღებას იძულებითი წესით, თუ მსესხებელი არ აბრუნებდა ან ვერ უბრუნებდა გამსესხებელს ფულს, მაშინ სესხის დაფარვის უშუალო წყარო იყო მსესხებლის მოძრავი ან უძრავი ქონება და თვითონ გამსესხებელიც კი” (ქოიავა, 1963: 95). ამ გზით მევახშე თუმანიშვილების ხელში დიდი ქონება იყრიდა თავს. 1711 წლის 10 აგვისტოს საბუთის თანახმად, „მექვაბე პეტროზას შვილი ესტატეს შვილმა ზურაბამ” ყალანდარ თუმანიშვილს მისცა ნასყიდობის წიგნი რადგან „მამაჩემს ესტატეს შენი თეთრი ემართა სხვა ფერად ღონე ვერსადა ვაქენი მამაჩემსაც თქვენთვინ მოეცა დუქანი და სახლიც მეც მოგყიდე როსტევიანანთეული დუქანი გამოგართვი ფასი უკალებლივ” (სეასცა. 1450-3/64).

ზოგიერთ შემთხვევაში მევალები სესხს ნატურით ან გარკვეული სამუშაოს შესრულებით ფარავდნენ. ამის დასტურად მოვიყვანთ რამდენიმე დოკუმენტს, მაგ. 1792 წლის 1 იანვარს ვინმე მინას თარხანოვის მიერ მანუჩარ თუმანიშვილისათვის ვალში მისაცემი საქონლის სიაში ვკითხულობთ: „ქვემო ნაწერი რაც საქონელი მივაბარო ბატონს მანუჩარ მდივანს, რომ ჩვენი კუთნისა(?) მეფის 3 (ოთხმოცი თუმანი) ამდენი ვალის თანხაში მისცეს, როგორც ბევრი ფასი და ზომა არის...” ამის შემდეგ დეტალურად ჩამოთვლილია ვალის შესაბამისი ღირებულების საქონელი (მასალები..., 1953: 94).

შ. თუმანიშვილის ვალი - 3600 ვერცხლის მანეთი ჰქონდა ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის ასულ სოფიოს. ვალის დასაფარავად გორის მაზრაში იყიდებოდა სოფიოს კუთვნილი 54 ყმა-გლეხი მათი ქონებით - 7 ვენახი, 33 დესეტინა სახნავი მიწა, 2 წისქვილი და 15 წყვილი მსხვილფეხა პირუტყვი. ყველაფერი ეს შეფასებული იყო 2100 ვერცხლის მანეთად (მამისთვალისიშვილი, 2018ბ: 316).

თუმანიშვილებისაგან აღებული სესხების დაფარვის მიზნით მევალები იძულებულები იყვნენ, რომ ყმა-მამული გაეყიდათ. 1819 წელს „საქართველოს გაზეთი” ხშირად წერდა,

რომ თბილისში კოლლეჟსკის რეღისტრატორის მიზანდაროვის მამული მარიამ თუმანოვის ვალში უნდა გაყიდულიყო მარტში (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 1/3), აპრილში (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 8/31) და ივნისში (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 15: 59-60). გორში სახლის ადგილი ვინმე ფერშანგოვისა სოვეტნიკი თავადის შიომ თუმანოვის ვალში უნდა გაყიდულიყო 28 მარტს, 14, 17 აპრილს (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 2/7), 20, 28 და 30 ივნისს (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 14/54).

1819 წლის 27 ივნისს საქართველოს გაზეთი წერდა: „ისპოლნიტელნის ექსპედიციისაგან მოწოდებულნი არიან ქვემო ჰხსენებულის მამულების სყიდვის მოწადენი, რადგან იგინი საკუთარის ვალების მიუცემლობისთვის დადებულნი არიან საქვეყნოდ გასასყიდად“ ...მათი გაყიდვის ვადა.. „გარდაცვალებულის თავადის გოგია მაჩაბლის ყმები ხიზანიშვილები გორის უეზდის სოფელს ვარიანს მცხოვრებნი, რომელნიც არიან ოთხი მამაკაცი და ორი დედაკაცი, სრულიად თავიანთ მამულით გორის უეზდის სუდის გარდაწყვეტილებით იმ ვალში, რომელიც ჰმართებია მას ნადვორნის სოვეტნიკის თავადის შიომ თუმანოვისა, მათი გასყიდვის ვადა დანიშნული არის ი იზ და ით ივლისს“ (საქართველოს გაზეთი, 1819: # 17/65).

არსებობს ფაქტები, როცა მსესხებელი ვალს ვერ იხდიდა და დამატებით სესხად კვლავ ახალ თანხას იღებდა. ეს, ფაქტობრივად, მევახშის ფინანსურ კაბალაში აქცევდა მევალეს. მაგალითად, ვახტანგ ყაფლანიშვილი 2 წლის განმავლობაში იღებდა უვადო სესხს თუმანიშვილებისგან. მას 1791 წლის 2 აგვისტოს თამასუქით 30 თუმანი ჰქონდა ძველი ვალი და დამატებით აიღო 3 თუმანი, 1792 წლის 15 იანვარს ძველი ვალი იყო 40 თუმანი და დამატებით აიღო 2 თუმანი, 1792 წლის 26 მარტს ძველი ვალი ჰქონდა 42 თუმანი და დამატებით აიღო 8 თუმანი, 1792 წლის 2 ოქტომბერს ძველ ვალს 50 თუმანს მიამატა ახალი ვალი 3 თუმანი. თუმცა ყველა აღნიშნულ თამასუქს აქვს ვალის დაფარვის დამადასტურებელი გვიანდელი ხანის მინაწერები (მასალები., 1953: 91, 96; უჩანეიშვილი, 1967: 101-104).

1795 წლის 15 ივლისის თამასუქით გარკვეულ კაბალურ მდგომარეობაშია მოქცეული ერთ-ერთი ხელოსანი, რადგან მანუჩარ თუმანიშვილისაგან ნაქირავები სახლის ქირას მისგან აღებული სესხით ფარავს (მასალები., 1953: 116-117).

აღსანიშნავია, რომ მევახშეთა შორის არსებობდა საქმიანი მიმოწერა. როგორც ჩანს, სამევახშეო საკითხებში თანამშრომლობდნენ მანუჩარ თუმანიშვილი და ცნობილი გორელი მევახშე დავით თუთუნაშვილი. 1787 წლის 22 აპრილს მანუჩარმა დავითს გაუგზავნა თამასუქების ნუსხა წერილით, რომელშიც მევალეებთან ფინანსურ საკითხებში დახმარება სთხოვა და მათთან ურთიერთობისას მისცა გარკვეულ რჩევები. კერძოდ, მანუჩარი წერილში წერდა: „ბატონო დავით თუთუნაშვილო, შენის მოწერილის წიგნების პასუხი სულ მამიწერია და იქიდანა სცნობ ლელუასშვილის ვალებსა. ამას წინათაც ამ რიგათ მამიწერია... ამ ჩემს მოწერილობაზე მეტს ნურას იმოქმედებ, რომ ჩემის მსახურის ალექსისათვისაც დამიბარებია, ისიც გნახავს ჩემს დაბარებულობას გიანბობს... ამ სიაში მოხსენებული მოვალეებისა როგორც ამამიწერია და ამამში გიცხადებს, თუ ასე დასჯერდნენ, მიეც და და თამასუქები დაიხსენ. რაც ამამში არ მამიწერია, მეტის მიცემისა მე ყაბული არა მაქვს. ამას გარდა მოვალეებისათვის მე მიმიცია და თუ არის ვინმე დარჩომილი, იმათიც მე ვიცი, შენ საქმე არა გაქვს... თეთრებისა გეკითხა, რომლის თეთრისა მიცევო. საიდანაც მისცემ, ჩემი თეთრი იქნება, რა თაფაუთი ექნება? ჯერ რაც შენთან თეთრია, ეგ მიეც ამ მოვალეებს. თუ დაგაკლდეს, მას უკან ბურნუთოს იჯარადრის თამასუქი რომ გაქვს, იქიდან მიეც. თუ გინდა სურსათის პურის თეთრიდამ მიეც. კიდევაც მამიწერია და ახლაცა გწერ, რომ გაბრიელ ლელუასშვილის ხელში თეთრი არ ჩააგდო, რომ ყაბული არა მაქვს. თუ აქ ხსენებული თამასუქები ვერ დაიხსნა, შენთან ორ-სამ რიგობა თეთრი არის, თუ აქედამ გამოგზავნილი და თუნდ მანდ აღებული. თამასუქების თეთრიც

სარგებლით აიღე და გამომიგზავნე. ამაზე გაირჯები, მაგრამ მეც შენს საქმეზე გარჯით გარდავიხდი და ან სამსახურით მოგიმადლებ” (მასალები..., 1953: 73).

დასკვნა.

ამრიგად, მოძიებული წყაროებისა და ლიტერატურის საფუძველზე წარმოებულმა კვლევამ აჩვენა, რომ XVII საუკუნის 60-იანი წლებიდან XIX საუკუნის 30-იანი წლებში თუმანიშვილების ფეოდალური სახლის ათეულობით წარმომადგენელი აქტიურად იყო ჩართული ქართლ-კახეთის ფულად-სასაქონლო ურთიერთობების განვითარებაში. კრედიტორი თუმანიშვილები თამასუქით გასცემდნენ ფულს მსესხებლებისათვის ხელსაყრელი, მისაღები პროცენტით, რასაც აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენლებში მიმართვიანობა უნდა გაეზარდა. თუმანიშვილების საკუთრებაში გადადიოდა კაბალურ მდგომარეობაში მყოფი მევალეთა დაგირავებული ქონება, რაც ზემოთ მოტანილი არაერთი საბუთით დასტურდება. ამ მხრივ თუმანიშვილებმა დიდი კაპიტალის დაბანდება მოახერხეს.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

- აკოფაშვილი, გ. (1980). გვიანფეოდალური ხანის საწყისები საქართველოში. *საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები*. III. თბილისი: მეცნიერება.
- ბერძნიშვილი, მ. (1965). მასალები XVIII საუკუნის ბოლო წლების საქართველოს ისტორიიდან (ეპისტოლარული მასალა). *ქართული წყაროთმცოდნეობა*. I. თბილისი: მეცნიერება.
- გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 1, ტფილისი
 გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 2, ტფილისი
 გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 8, ტფილისი
 გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 14, ტფილისი
 გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 15, ტფილისი
 გაზეთი „საქართველოს გაზეთი“. (1819). # 17, ტფილისი
- გვრიტიშვილი, დ. (1954). *გორის ისტორია*. თბილისი.
- კაშია, რ. (1990). სავაჭრო „ამხანაგობები“ XVIII საუკუნის საქართველოში, *მაცნე ისტორიის ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. № 2. თბილისი: მეცნიერება.
- კაშია, რ. (2006). სამეფო ხელისუფლება და ახალი თაობის აზნაურები XVIII საუკუნის საქართველოში. *ქუთაისის ხელოვნებისა და პედაგოგიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო შრომების კრებული „ხანძთა“*. № 4. ქუთაისი: აკაკი წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- კაშია, რ. (2012). სესხი და კრედიტი XVIII საუკუნის საქართველოში. *ქართველური მემკვიდრეობა*, XVI. ქუთაისი: აკაკი წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- მამისტვალიშვილი, ელ. (2018)ა. *გორის ისტორია*. წ. I. თბილისი.
- მამისტვალიშვილი, ელ. (2018)ბ. *გორის ისტორია*. (1801-1921). წ. II. თბილისი.
- მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის*, I (1938). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბილისი: სტალინის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

- მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, II (1953). მასალები შუარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. თბილისი: სტალინის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- მესხია, შ. (1983). საისტორიო ძიებანი, ტ. II, თბილისი.
- პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, II (1993). XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ თბილისი: მეცნიერება.
- სანაძე, მ. კაშია. რ., (1992). ფეოდალური არისტოკრატია და პირველადი კაპიტალის დაგროვების პროცესი XVIII ს-ის საქართველოში (თუმანიშვილის საგვარეულო). *მაცნე ისტორიის ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. № 1*. თბილისი: მეცნიერება.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1448, საბ. 1389.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1448, საბ. 2519.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1448, საბ. 3009.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1448, საბ. 6645.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 3, საბ. 64.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 13, საბ. 59.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 22, საბ. 42.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 32, საბ. 20.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 25, საბ. 5.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 25, საბ. 112.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 41, საბ. 160.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 46, საბ. 147.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 46, საბ. 190.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 52, საბ. 110.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 55, საბ. 120.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 56, საბ. 104.
- საქართველოს ეროვნული არქივი. საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფ. 1450, დავთ. 56, საბ. 105.
- საქართველოს სიძველენი, III (1910). ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა.
- უჩანეიშვილი, დ. (1967) *დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის (XVII-XIX ს.ს.)*. თბილისი.

- ქართული სამართლის ძეგლები, IV.* (1972). სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII სს.) ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი დოლიძემ. თბილისი: მეცნიერება.
- ქართული სამართლის ძეგლები, VII* (1981). სასამართლო არზა-ოქმები, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები დაურთო პროფ. ი დოლიძემ. თბილისი: მეცნიერება.
- ქართული სამართლის ძეგლები, VIII* (1985). სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი დოლიძემ. თბილისი: მეცნიერება.
- ქოიავა, ნ. (1963). *ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში*. თბილისი.

REFERENCES

- ak'opashvili, g. (1980). gvianpeodaluri khandis sats'qisebi sakartveloshi. sakartvelos peodaluri khandis ist'oriis sak'itkhebi [The beginnings of the late feudal era in Georgia. Issues of the history of the feudal era of Georgia] III. Tbilisi: metsniereba.
- berdznishvili, m. (1965). masalebi XVIII sauk'unis bolo ts'lebis sakartvelos ist'oriidan (ep'ist'olaruli masala). [Materials from the history of Georgia in the last years of the XVIII century (epistolary material)]. kartuli ts'qarotmtsodneoba.[Georgian Source Studies] II. Tbilisi; metsniereba
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 1, Tbilisi
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 2, Tbilisi
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 8, Tbilisi
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 14, Tbilisi
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 15, Tbilisi
- gazeti „sakartvelos gazeti”. (1819). [Newspaper "Georgian Newspaper"] # 17, Tbilisi
- gvrit'ishvili, d. (1954). goris ist'oria. [History of Gori.] . Tbilisi.
- k'ashia, r. (1990). savach'ro „amkhanagobebi” XVIII sauk'unis sakartveloshi, [Trade "Partnerships" in 18th Century Georgia] matsne ist'oriis etnografiisa da khelovnebis ist'oriis seria. [Herald History Ethnography and Art History Series.] № 2. Tbilisi: metsniereba.
- k'ashia, r. (2006). samepo khelisupleba da akhali taobis aznaurebi XVIII sauk'unis sakartveloshi. [Royal government and a new generation of gentry in 18th century Georgia] kutaisis khelovnebis da p'edagogik'is inst'it'ut'is sametsniero shromebis k'rebuli „khandzta”. [Collection of scientific works of Kutaisi Institute of Art and Pedagogy "Khandzta"] № 4. Kutaisi: akaki tseretlis sakhelobis universitetis gamomtsemloba.

- k'ashia, r. (2012), seskhi da k'redit'i XVIII sauk'unis sakartveloshi. [Loan and credit in 18th century Georgia] kartveluri memk'vidreoba [Kartvelian Heritage]. XVI. Kutaisi: akaki tseretlis sakhelobis universitetis gamomtsemloba.
- mamistvalishvili, el. (2018)a. goris ist'oria. [History of Gori.] I. Tbilisi
- mamistvalishvili, el. (2018)b. goris ist'oria. (1801-1921). [History of Gori. (1801-1921)] II. Tbilisi
- masalebi sakartvelos ek'onomik'uri ist'oriisatvis, [Materials for the Economic History of Georgia] I (1938). Materials were selected and published by N. Berdzenishvili. Tbilisi: Stalinis sakhelobis sakhelmtsipo universitetis gamomtsemloba.
- masalebi sakartvelos ek'onomik'uri ist'oriisatvis, [Materials for the Economic History of Georgia] II (1953). Materials were selected and published by N. Berdzenishvili. Tbilisi: Stalinis sakhelobis sakhelmtsipo universitetis gamomtsemloba.
- meskhia, sh. (1983). saist'orio dziebani, [Historical Research] II. Tbilisi.
- p'irta anot'irebuli leksik'oni, [Annotated Dictionary of Persons] II (1993). XI-XVII centuries. According to Georgian historical documents, was prepared for publication by D. Kldiashvili, M. Surguladze. Tbilisi: metsniereba.
- sanadze. m. k'ashia. r., (1992). peodaluri arist'ok'rat'ia da p'irveladi k'ap'it'alis dagrovebis p'rotsesi XVIII s-is sakartveloshi (tumanishvilis sagvareulo). [Feudal aristocracy and the process of accumulating primary capital in Georgia in the XVIII century (Tumanishvili family).] matsne ist'oriis etnografiisa da khelovnebis ist'oriis seria [Herald History Ethnography and Art History Series] № 1. Tbilisi: metsniereba.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1448, sab. 1389. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1448, Doc. 1389.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1448, sab. 2519. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1448, Doc. 2519.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1448, sab. 3009. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1448, Doc. 3009.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1448, sab. 6645. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1448, Doc. 6645.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 3, sab. 64. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 3, Doc. 64.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 13, sab. 59. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 13, Doc. 59.

- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 22, sab. 42. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 22, Doc. 42.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 32, sab. 20. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 32, Doc. 20.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 25, sab. 5. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 25, Doc. 5.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 25, sab. 112. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 25, Doc. 112.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 41, sab. 160. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 41, Doc. 160.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 46, sab. 147. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 46, Doc. 147.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 46, sab. 190. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 46, Doc. 190.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 52, sab. 110. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 52, Doc. 110.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 55, sab. 120. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 55, Doc. 120.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 3, sab. 64. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 56, Doc. 104.
- sakartvelos erovnuli arkivi. saist'orio tsent'raluri arkivi. p. 1450, davt. 56, sab. 105. National Archives of Georgia. Central Historical Archive. F. 1450, B. 56, Doc. 105.
- sakartvelos sidzveleni, [Antiquities of Georgia,] III (1910). Edited by Ek. Takaishvili. Tbilisi: sakartvelos saistograpio da saetnograpio sazogadoebis gamotsema.
- uchaneishvili, d. (1967). dok'ument'ebi sakartvelos ek'onomik'uri ist'oriistvis (XVII-XIX s.s.) [Documents for the Economic History of Georgia (XVII-XIX centuries)]. Tbilisi.
- kartuli samartlis dzeglebi, [Monuments of Georgian Law], IV (1972). sasamartlo ganchinebani (XVI-XVIII ss.) [Court rulings (XVI-XVIII centuries)] published texts, attached notes and searches to prof. I. Dolidze. Tbilisi: metsniereba.
- kartuli samartlis dzeglebi, [Monuments of Georgian Law], VII (1981). sasamartlo arza-okmebi, [Court documents], texts published, foreword, remarks attached by prof. I. Dolidze. Tbilisi: metsniereba.

kartuli samartlis dzeglebi, [Monuments of Georgian Law], VIII (1985). sasamartlo arza-okmebi da k'erdzo-samartlebrivi akt'ebi, [Court documents and private legal acts], texts published, notes and searches attached to prof. I. Dolidze. Tbilisi: metsniereba.

koiava, n. (1963). pulis mimoktseva, k'redit'i da pinansebi XVIII sauk'unis kartl-k'akhetshi, [Money Circulation, Credit and Finance in 18th Century Kartli-Kakheti]. Tbilisi.

TO ASSESS SOME OF THE EVENTS THAT TOOK PLACE IN GEORGIA AFTER THE
TRAGEDY OF APRIL 9, 19891989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის შემდგომ საქართველოში მომხდარი
ზოგიერთი მოვლენის შეფასებისათვის

ALEKSANDRE MOSIASHVILI

Doctor of History, Associate professor of
Iakob Gogebashvili Telavi state University, Telavi, Georgian
University St., № 1, 2200, Georgia,
+995599702969,
Aleqsandre.mosiashvili@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-7846-6482>

Abstract. Much is known to Georgian historiography about the tragic events that took place on April 9, 1989 on Rustaveli Avenue in front of the Government House in Tbilisi. Its subsequent events have also been studied and researched. But there are some questions to explore the rest of the issue to the end. Familiarity with certain bibliographic materials, observation and analysis allows them to re-think some issues and draw appropriate conclusions. It should be noted that after the incident, the leaders of the communist regime did not hesitate to cover up what was done and as if to prove their innocence. It should be noted that they are responsible for what happened and every attempt to blame someone else is doomed to failure from the very beginning. First, the Protest action, which began on April 4, was peaceful, and second, its end was announced on April 14, and there was no reason for its dissolution, even with such barbaric methods. That is why they did not believe in what happened and tried to blame the participants of the protest or the organizer of the protest action - the leaders of the National Movement. Then tried to give by force the poisonous substances used by their butchers for the citizens, or to launch them in various institutions in order to blame the use of these chemicals on the national forces and the Georgian people in general. When they realized that they could not achieve the goal and could not deceive people with provocations, then they resorted to another method. Began to organize provocations to provoke conflicts. Provocations were mainly organized in different regions of Georgia. Particular emphasis was placed on organizing bloody confrontations on ethnic grounds. The aim was to discredit the national liberation movement in such conditions, to get involved in the so-called ethnic conflicts in Georgia (as they later baptized themselves) and to use the situation to their advantage - to somehow preserve the Russian Empire and save it from the collapse that was inevitable.

Key words: April 9, Tragedy, Provocations, Kremlin, Antidote, National Movement.

ალექსანდრე მოსიაშვილი

ისტორიის დოქტორი,

იაკობ გოგებაშვილის სახელობის

თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

ასოცირებული პროფესორი

თელავი, ქართული უნივერსიტეტის ქ. №1. 2200,

საქართველო, +995599702969, Aleksandre.mosiashvili@yahoo.com,

<https://orcid.org/0000-0001-7846-6482>

აბსტრაქტი. თბილისში, რუსთაველის გამზირზე, მთავრობის სასახლის წინა მიმდებარე ტერიტორიაზე 1989 წლის 9 აპრილს დატრიალებული ტრაგიკული მოვლენების შესახებ ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ბევრი რამ არის ცნობილი. შესწავლილი და გამოკვლეულია მისი შემდგომი მოვლენებიც. მაგრამ არსებობს გარკვეული კითხვები დარჩენილი საკითხის ბოლომდე შესასწავლად. გარკვეული ბიბლიოგრაფიული მასალების გაცნობა, მათზე დაკვირვება და ანალიზი იძლევა საშუალებას ზოგიერთი საკითხის კიდევ ერთხელ გასააზრებლად და სათანადო დასკვნების გამოსატანად. უნდა აღინიშნოს, რომ მომხდარის შემდეგ კომუნისტური რეჟიმის მესვეურნი აღარაფერს ერიდებოდნენ ჩადენილის დასაფარავად და თითქოსდა თავიანთი უდანაშაულობის დასამტკიცებლად. აღსანიშნავია ისიც, რომ მომხდარზე სწორედ მათ ეკისრებათ პასუხისმგებლობა და სხვაზე გადაბრალების თითოეული მცდელობა თავიდანვე განწირულია მარცხისთვის. ჯერ ერთი, აქცია რომელიც დაიწყო 4 აპრილს იყო მშვიდობიანი, მეორეც მისი დასრულება დაანონსებული იყო 14 აპრილს და არავითარი საფუძველი მისი დაშლის, თანაც ასეთი ბარბაროსული მეთოდებით არ არსებობდა. ამიტომაც იყო, რომ მომხდარს არ დასჯერდნენ და სცადეს აქციის მონაწილეების თუ მიტინგის ორგანიზატორი – ეროვნული მოძრაობის ლიდერების დადანაშაულება. შემდეგ ცდილობდნენ თავიანთი ჯალათების მიერ გამოყენებული მომწამლავი ნივთიერებების მოქალაქეებისთვის შეჩერებას, ან სხვადასხვა დაწესებულებაში გაშვებას, რათა ამ ქიმიური საშუალებების მოხმარება გადაებრალებინათ ეროვნული ძალების და ზოგადად ქართველი ხალხისთვის. როდესაც მიხვდნენ, რომ ასე ვერ მიაღწევდნენ მიზანს და ვერ წამოაგებდნენ ხალხს პროვოკაციებზე, მაშინ სხვა ხერხს მიმართეს. დაიწყო პროვოკაციების მოწყობა კონფლიქტების გაღვივების მიზნით. პროვოკაციები ძირითადად ეწყობოდა საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში. განსაკუთრებით აქცენტი კეთდებოდა ეთნიკურ ნიადაგზე სისხლიანი დაპირისპირებების ორგანიზებისთვის. გათვლა იყო ასეთ პირობებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დისკრედიტაციაზე, საქართველოს ე. წ. ეთნოკონფლიქტებში (როგორც შემდგომში თვითონ ნათლავდნენ) ჩათრევაზე და შექმნილი მდგომარეობის მათთვის სასარგებლოდ გამოყენებაზე – როგორმე შეენარჩუნებინათ რუსული იმპერია და გადაერჩინათ ის დაშლისაგან, რაც თავისთავად გარდაუვალი აღმოჩნდა.

სამიუბო სიტყვები: 9 აპრილი, ტრაგედია, პროვოკაციები, კრემლი, ანტიდოქტი, ეროვნული მოძრაობა.

შესავალი. მე-20 საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისიდანვე ე. წ. სსრ კავშირს, რაც რეალურად რუსეთის იმპერიის ერთგვარ მოდელს წარმოადგენდა, აშკარად ემჩნეოდა მძლავრი ეკონომიკური კრიზისის არსებობა. კრიზისის ფონზე ნელ-ნელა ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ მისი მმართველები, მაგრამ უშედეგოდ. 80-იანი წლების შუა პერიოდში

სსრკ-ს პირველი პირი ხდება მიხეილ გორბაჩოვი, რომელიც ცდილობს რეფორმატორული პოლიტიკის გატარებით მდგომარეობის გამოსწორებას. მის მიერ ოფიციალურად დაშვებულ საჯაროობას, დემოკრატიზაციას, სიტყვის თავისუფლებას შედეგად მოჰყვა სხვადასხვა საბჭოთა რესპუბლიკებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობების დაწყება. 1988 წელს დაწყებული მოძრაობების გასაწინააღმდეგებლად და საბჭოთა კავშირის დაშლისაგან გადასარჩენად კრემლმა მიმართა ერთგვარ ხრიკს და საბჭოთა კონსტიტუციიდან გადაწყვიტა სწორედ იმ მუხლის ამოღება, რომელიც სუვერენულ რესპუბლიკებს კავშირიდან თავისუფალი გასვლის შანსს უტოვებდა. ამას მოჰყვა მძლავრი პროტესტი სხვადასხვა რესპუბლიკების ეროვნული ძალების მხრიდან. იმჯერად, რადგან საქმე ეხებოდა კონსტიტუციურ ცვლილებებს, კრემლის მესვეურებმა უკან დაიხიეს, ადადგინეს კვლავ ხსენებული მუხლი და სანაცვლოდ ძალისმიერი მეთოდებით დაგეგმეს დაწყებული მოძრაობების დათრგუნვა-ჩახშობა.

მეთოდი. წარმოდგენილი სამეცნიერო სტატია ეფუძნება კვლევის შემდეგ მეთოდებს: პრესაში გამოქვეყნებული დოკუმენტური მასალების მოძიება, საკითხთან დაკავშირებული ბიბლიოგრაფიის გაცნობა, ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, აღწერა, პრობლემის დანახვა, მსჯელობა, კრიტიკული და ლოგიკური ანალიზი.

შედეგები. 1989 წლის 9 აპრილს თბილისში დატრიალებულმა ტრაგედიამ ყველას დაანახა საბჭოთა კავშირში დაწყებული დემოკრატიზაციის პროცესის სიყალბე. რუსული საბჭოთა იმპერიის მმართველთა მიზანს წარმოადგენდა მოდერნიზებული იმპერიის არსებობის გახანგრძლივება. მათი ქმედების ხასიათში სულ უფრო ნათლად ჩანდა, რომ პოზიციებს თავისი ნებით არ დათმობდნენ და თავიანთ ხელში არსებულ ყველა საშუალებას გამოიყენებდნენ სიტუაციის სამართავად.

როგორც ირკვევა კრემლის ამოცანას წარმოადგენდა აგრეთვე 9 აპრილის ტრაგედიის გადაფარვაც სხვა ტრაგიკული მოვლენების პროვოცირებით. მაგრამ ეროვნული იდეის გარშემო კონსოლიდირებულმა ქართველმა ხალხმა და ეროვნული მოძრაობის ლიდერთა ნაწილის მიერ მიღებულმა კეთილგონივრულმა გადაწყვეტილებებმა საქართველოს ასეთ რთულ პირობებშიც კი მისცა შანსი ნანატრი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისა, რაც ნიშნავდა კომუნისტური რეჟიმის საბოლოო მარცხს და საბჭოთა კავშირის რღვევის გარდუვალობას. ამიტომაც იყო, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე სხვადასხვა კონფლიქტების გაღვივების პროვოცირებით კრემლი ცდილობდა დაწყებული ეროვნული საქმისთვის ხელის შეშლას, თუმცა უშედეგოდ. 9 აპრილს დაღვრილმა სისხლმა მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ორიოდ წლის თავზე დამოუკიდებლობის აღდგენის გამოცხადებას.

დისკუსია. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ბევრი რამ არის ცნობილი, როგორც უშუალოდ 1989 წლის 4-9 აპრილს საქართველოს დედაქალაქ თბილისში, რუსთაველის გამზირზე განვითარებული მოვლენების, ასევე მის შემდგომდროინდელი პროცესების ირგვლივ. ერთი რამ უნდა ითქვას, რომ 1989 წელი ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისთვის ერთგვარ გამოცდასაც წარმოადგენდა და ამავე დროს, სრული დატვირთვითაც იყო ამოქმედებული კრემლის სადამსჯელო სისტემა (გოცირიძე, 1990:10-14) სახელმწიფოებრიობის აღდგენისაკენ მიმავალი ქართველი ხალხის მისწრაფების წინააღმდეგ.

პირველ რიგში საჭიროა დადგინდეს უშუალოდ 1989 წლის 9 აპრილს მომხდარი ტრაგედიის შემდგომ პირსისხლიანი კომუნისტური რეჟიმის მიერ დაგეგმილი პროვოკაციების ხასიათი, მიზნები და ამოცანები. ასევე უნდა ითქვას, რომ ერთი სამეცნიერო ნაშრომი ნამდვილად ვერ დაიტევს იმ ფაქტების ჩამონათვალს, რომლებიც

მრავლად მოხდა ტრაგედიის შემდგომ პერიოდში.

ჯერ შევეხოთ უშუალოდ მომხდარი ტრაგედიის საკითხს. როგორც ცნობილია, თბილისში, მთავრობის სახლის წინ 4 აპრილს დაწყებული აქცია მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა და უნდა დასრულებულიყო 14 აპრილს (პატიაშვილი, 2013:239). აქციის მონაწილეთა ძირითად მოთხოვნას საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა წარმოადგენდა. იმ დროს, როცა საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ოფიციალურად იყო დაშვებული დემოკრატიზაცია, საჯაროობა, სიტყვის თავისუფლება (აბაშიძე, 2013:648-649) და 1988 წლის ნოემბრის საპროტესტო აქციების შემდეგ საბჭოთა კონსტიტუციაში აღდგენილ იქნა შესაბამისი მუხლი, რომელიც სსრ კავშირის შემადგენლობიდან ე. წ. მოკავშირე (სუვერენულ) რესპუბლიკებს თავისუფალი გასვლის შანსს აძლევდა (მოსიაშვილი, 2018:40-42), პარადოქსია უიარაღო, მშვიდობიანი მომიტინგეების დარბევაზე ფიქრი. მაგრამ დარბევაც არის და დარბევაც. სრულიად ბარბაროსული მეთოდებით: დღემდე საბოლოოდ დაუდგენელი მომწამლავი ქიმიური გაზების გაშვებით, ორლესული სასანგრე ხელბარებით მომიტინგეთა დაჩეხვით, ცეცხლსასროლი იარაღიდან ტყვიის სროლით მომიტინგეებისთვის და მათ შორის, მოშიშმილევებზე ფიზიკური ანგარიშსწორება, ყოველგვარ არაადამიანურ დამოკიდებულებაზე მეტყველებს (იმ დროისათვის, ჯერ კიდევ) საკუთარი მოქალაქეების მიმართ და ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. ცნობილია ისიც თუ როგორ ცდილობდა იმჟამინდელი ხელისუფლება მომხდარის დამალვას, მაგრამ არ გამოუვიდა. მართალი სიტყვა მივიდა საქართველოს თითოეულ მოსახლემდე და გასცდა, როგორც საქართველოს, ისე თვით სსრკ-ს საზღვრებსაც. მომხდარმა აღაშფოთა მთელი ცივილიზებული საზოგადოება და როგორც შემდგომში ნათლად წარმოჩინდა მომხდარმა დიდწილად შეუწყო ხელი, როგორც საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის დაჩქარებას, აგრეთვე სხვა ქვეყნების (როგორც საბჭოთა რესპუბლიკების, ისე აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნების) განთავისუფლების პროცესსაც.

სწორედ რეალური ფაქტების შესახებ ინფორმაციის გაჟონვის და გასაჯაროების შემდეგ დაიწყო საბჭოთა ხელისუფლებამ მომხდარზე პასუხისმგებლობის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერებზე და შეკრებილ მომიტინგეებზე გადაბრალება (მოსიაშვილი, 2020:22-23). თავდაპირველად, მათ ოფიციალური საშუალებით სცადეს მცდარი ინფორმაციის გავრცელება (კომუნისტი, 1989: №84), რამაც ვერ მოუტანათ სასურველი შედეგი. მათი შემდგომი ნაბიჯები კი ცხადყოფს, რომ გადაწყვიტეს მომხდარის ეროვნული ძალებისთვის მთლიანად გადაბრალებაზე ემუშავათ. ამას ცხადყოფენ სხვადასხვა ფაქტები. მაგალითად, ეროვნული ხსნის კომიტეტის სახელით ქართველი ხალხისადმი მიმართვაში ზვიად გამსახურდია თანამემამულეებს მოუწოდებს პოლიტიკური ბრძოლის მშვიდობიანი ფორმებით გაგრძელებისაკენ, რათა ახალი სისხლიანი პროვოკაციის მოწყობის საბაზი არ მიეცეს არსებულ ხელისუფლებას. მისი აზრით თვითგამოცემები, პეტიციები, გაფიცვები, მშვიდობიანი დემონსტრაციები, შიმშილობის აქციები და ა. შ. უფრო დიდ შედეგებს აღწევენ, ვიდრე შეიარაღებული გამოსვლები. ზვიად გამსახურდია მიმართვაში საუბრობს ხელისუფლების პროვოკაციულად (მათ შორის დივერსიის გზით) მცდელობის შესახებ – ასე არაადამიანურად დარბეული მიტინგის მართლზომიერების მიზნით – მომხდარი ქართველ ხალხს გადააბრალოს. ასე მაგალითად: „ამას წინათ ხაშურის მახლობლად, ტრასაზე ღამით ცეცხლი მოუკიდეს სამხედრო სატვირთო ავტომანქანას, შემდეგ აიძულეს ერთ-ერთი გზად მიმავალი ქართველი მძღოლი, ყალბი ჩვენებები მიეცა ვითომდაც ეს იყო შედეგი ქართველთა მხრივ თავდასხმისა, თუმც სიმართლე მალე გამოაშკარავდა და პროვოკაცია ჩაიშალა; ქ. თბილისის საბურთალოს რაიონის სამხედრო კომისარიატში „უცხო პირებმა“ შეიტანეს ასაფეთქებელი მოწყობილობა, რომელიც აგრეთვე დროზე იქნა მხილებული და უვნებელყოფილი; 5 დეკემბრის ქუჩაზე ამას წინათ, ასევე „უცხო პირებმა“

დაყარეს მომწამლავი სითხით სავსე ამპულები და სხვა.“ (ქართველის დედა, 1989:160). მიმართვა სრულდება მოწოდებით თანამემამულეებისადმი, რომ გამოიჩინონ სიფრთხილე, რათა არ წამოეგონ პროვოკაციებს და ხელი შეუწყონ დაწყებული ეროვნული საქმის ბოლომდე მშვიდობიანად მიყვანას. აქ ჩნდება კითხვა: იქნებ ზვიად გამსახურდიას მიერ დასახელებული ფაქტები გადაჭარბებულია და არ შეეფერება სინამდვილეს? პასუხი აქ მარტივად შეიძლება მოვიძიოთ. კერძოდ, იმ პერიოდში სამხედროების (სწორედ ისინი იყვნენ შემჩნეული) მხრიდან იმდენად გახშირდა მსგავსი პროვოკაციების (მით უმეტეს, მომწამლავი ნივთიერებების გამოყენების) ფაქტები, რომ საქართველოს სსრ-ს ხელმძღვანელობაც ეძებდა გამოსავალს და სწორედ 1989 წლის მაისში, მანამდე უჩვეულო გადაწყვეტილება იქნა მიღებული – ქ. თბილისის საშუალო სკოლებში დამამთავრებელი კლასების გარდა (გამოსაშვები გამოცდების გამო), დანარჩენი მოსწავლეები აკადემიური კალენდრის მიხედვით დადგენილ ვადაზე ადრე დაითხოვეს. საქმე იმაში იყო, რომ სხვადასხვა სკოლებსა და საბავშვო ბაღებშიც კი დაფიქსირდა დაუდგენელი ნივთიერებებით მოწამვლის ფაქტები. აქედან შეიძლება დავასკვნათ შემდეგი: აღნიშნული გადაწყვეტილება შექმნილი მდგომარეობიდან გამომდინარე იძულებით იქნა მიღებული. სხვა საფუძველი მსგავსი გადაწყვეტილების მიღების იმ დროისათვის პრაქტიკულად არ არსებობდა. რაც გვაფიქრებინებს ზემოხსენებული ფაქტების რეალურობაზე. მაგრამ ჩვენ მიერ დასმულ კითხვაზე პასუხს თავად მიმართვის ავტორიც განმარტავს: „მას შემდეგ, რაც 9 აპრილის ხოცვა-ჟლეტის ინიციატორებს და შემსრულებლებს ნილაბი აეხადათ მთელი კაცობრიობის წინაშე, ისინი ყოველნაირად ცდილობენ გაამართლონ თავიანთი შავ-ბნელი ბოროტმოქმედება“... (ქართველის დედა, 1989:№2).

გარდა ზემოთ ნახსენები პროვოკაციების მოწყობის მცდელობებისა კიდევ რა ზომებს მიმართავდა დანაშაულში მხილებული მოსკოვის რეჟიმი? ამ საკითხის გასარკვევად დავაკვირდეთ ქ. ბათუმში მომხდარ შემდეგ ფაქტებს: 1. „9 აპრილს მშვიდობიანი მიტინგის მხეცურად დარბევამ სულის სიდრემედე შესძრა ბათუმის საზოგადოება, იმავე დღეს ინტელიგენციის ერთი ჯგუფი შეიკრიბა ილია ჭავჭავაძის ძეგლთან (იგულისხმება ქ. ბათუმში) სამგლოვიარო მიტინგის ჩასატარებლად, მაგრამ მილიციის მუშაკებმა მათ ამის საშუალება არ მისცეს“... 2. 10 აპრილს ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის ეზოში გაიმართა დიდი მიტინგი. მასში მონაწილეობდნენ სტუდენტები, ლექტორ-მასწავლებლები, საზოგადოებრივ-კულტურული კლუბის „თვალსაზრისის“, ილია ჭავჭავაძის და ილია მართლის საზოგადოებათა და საერთოდ ქალაქის საზოგადოებრიობის წარმომადგენლები. ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლები ცდილობდნენ ჩაეშალათ მიტინგი და მოუწოდებდნენ სტუდენტებს შესულიყვნენ აუდიტორიებში, მაგრამ უშედეგოდ“... 3. მიტინგი ჩატარებულა 11 აპრილსაც. „მილიციამ ამ დღეებში გარკვეული დროით დააკავა რამდენიმე კაცი“... 4. „15 აპრილს ბათუმის ზოგიერთი საშუალო სკოლის მოსწავლეებმა და პედაგოგებმა მოაწყვეს სამგლოვიარო მანიფესტაცია. ხულოდან ბათუმში სამგლოვიარო მიტინგის მოსაწყობად მიმავალ ავტობუსს შუახევში გზა გადაუკეტეს ხელისუფლების წარმომადგენლებმა“... (ივერია, 1989:№6). ახლა დავაკვირდეთ ზოგიერთ გარემოებას. ჩამოთვლილი ფაქტებიდან პირველ რიგში საყურადღებოა ერთი მომენტი, რომ მოვლენები ვითარდება აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე და არა თბილისში. ამ საკითხზე ყურადღების გამახვილება იმიტომ არის მნიშვნელოვანი, რომ საგანგებო მდგომარეობა და კომენდანტის საათის მოქმედება ვრცელდებოდა ქ. თბილისში და არა აჭარაში. ამდენად, მოქალაქეებს და მათ შორის სკოლის მოსწავლეებს (რომელთა თანატოლებიც უმოწყალოდ იქნენ დახოცილი 9 აპრილს ჯალათების მიერ) რაიმე კანონსაწინააღმდეგო, ანტიკონსტიტუციური ქმედება არ ჩაუდენიათ. მათ თავისუფალი აზრის საჯაროდ გამოხატვის საშუალებას არსებული კანონმდებლობა აძლევდათ. მამ რა იყო მიზეზი ხელის შეშლის? რატომ აპატიმრებდნენ აჭარის რეგიონში ადამიანებს საპროტესტო აქციებში მონაწილეობის გამო? პასუხი აქ უნდა

ვეძებოთ ისევდაისევ კომუნისტური რეჟიმის იმდროინდელ შეშინებულ, დამფრთხალ მდგომარეობაში. თვით ის ფაქტიც, რომ 4 აპრილს დაწყებული საპროტესტო აქციის 14 აპრილს დასრულების დაანონსების მიუხედავად, 9 აპრილს ჯალათების მიერ ასეთი სისხლიანი ანგარიშსწორება მოეწყო, გარკვეული დასკვნების გამოტანის საშუალებას ნამდვილად იძლევა. ამას თუ იმასაც დავუმატებთ, რომ 8 აპრილს სამხედრო ავიაციის თუ სამხედრო ტექნიკის დემონსტრირებას მოჰყვა მომიტინგეთა რაოდენობის მკვეთრი ზრდა. მით უმეტეს, მანამდე ღამით ძირითადად მოშიშშილები რჩებოდნენ ხოლმე მთავრობის სახლის კიბეებზე... როგორც ჩანს, მავანთ ერთი მხრივ ეროვნული ძალების და მათი მხარდამჭერების დაშინება-დათრგუნვის მიზანი ამომრავებდათ და მეორე მხრივ, საზოგადოების საგრძნობი მხარდაჭერა დაწყებული ეროვნული მოძრაობისადმი აშინებდათ და ცდილობდნენ აღეკვეთათ ყოველგვარი მხარდაჭერის გამოვლინება, რადგან შედეგად არ მიეღოთ ზემოთ ხსენებული ისეთივე უკურეაქცია, როგორც მოჰყვა 8 აპრილის დაშინების მცდელობას.

მაგრამ რა ხდებოდა საქართველოს სხვა რეგიონებში ამ დროს?! ამის გასარკვევად დავაკვირდეთ მაგალითად, წალენჯიხაში განვითარებულ მოვლენებს: „გლოვის დღე, 11 აპრილი (გვერდწითელი, 1990:8), წალენჯიხის ადგილობრივმა გაზეთმა არ აღნიშნა. მეტიც, მთელმა რიგმა პარტიულმა ორგანიზაციებმა სცადეს ხელი შეეშალათ წალენჯიხელი ახალგაზრდობისათვის – უკანასკნელ გაზეთზე გაეცვილებინათ დაღუპულები. სწორედ გლოვის დღეებში დაკეტეს წალენჯიხის მაცხოვრის ეკლესიაც, რათა ახალგაზრდობას დაღუპულთათვის პანაშვიდი არ გადაეხადა. 11 აპრილს ჯვარის პირველ საშუალო სკოლასა და რუსულ საშუალო სკოლაში არ გამოუკიდებიათ სამგლოვიარო დროშა. ამიტომ, მოსწავლეებმა შავი ნაჭერი გააკრეს სკოლის კარზე. დირექციამ იგი სასწრაფოდ ჩამოახსნევინა და მოსწავლეებს გარიცხვით დაემუქრა. დირექციისა და პედაგოგთა ერთი ნაწილის ამ საქციელმა მოსწავლეთა აღშფოთება გამოიწვია, მათ ღამით სკოლის კარი შავად შეღებეს. სწორედ ამის შემდეგ იქნა გამოკიდებული შავბაფთიანი დროშა.“ (გვენეტამე, 2011:71-72). აქ რა შეიძლება ითქვას დასახელებული ფაქტების შესაფასებლად?! 1. როცა გლოვის დღე ოფიციალურად იყო გამოცხადებული რა თქმა უნდა ადგილობრივ გაზეთს უნდა რაიმე ფორმით თავისი გამოხატულება დაეფიქსირებინა გამოცემულ ნომერში, მაგრამ იმდროინდელი საბჭოური ცენზურის პირობებში შესძლებელია გაზეთის რედაქციამ აზრის გამოხატვა ვერ გახედა; 2. გამომცემლობების რედაქციებშიც და მით უმეტეს, თვითონ რედაქტორები როგორც წესი კომუნისტური პარტიის წევრები იყვნენ ხოლმე და ეს არგუმენტიც გამოდგება ალბათ მათი პოზიციის ასახსნელად, ანუ მათი ინტერესის საგანს არ წარმოადგენდა დაღუპულთა მიმართ თანაგრძნობის გამოხატვა; 3. რაც შეეხება ეკლესიას, ისიც (ჯერ კიდევ) თავიდან ბოლომდე კონტროლდებოდა სუკ-ის მიერ და იმჯერადაც, სავარაუდოდ, მიღებული მითითებების შესრულება უწყევდათ მის მსახურთ; 4. არ იყო სკოლის დირექტორთა (ან ზოგადად სკოლის ადმინისტრაციის) მოქმედების არეალიც თავისუფალი. ისინიც თუ თვითონ კომპარტიის წევრები არ იყვნენ, მკაცრი ზეწოლის პირობებში მაინც უწყევდათ მუშაობა; დაბოლოს 5. საბჭოური იდეოლოგიის პირობებში გამოზრდილ თანამდებობის პირებს (თუნდაც სკოლის დირექტორების შემთხვევაში) შეიძლება მხოლოდ თავიანთი თანამდებობის დაკარგვის შიში უფრო ამომრავებდათ, ვიდრე სურვილი ქვეყანაში დაწყებული ძვრების მხარდაჭერისა და ა. შ.

ახლა მომდევნო საკითხს მივაქციოთ ყურადღება. ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერთა შორის იხსენიება ზურაბ ჭავჭავაძეც. მის მიერ პრესის ფურცლებზე გამოქვეყნებული ერთი პუბლიკაცია ვფიქრობ არ უნდა დარჩეს ყურადღების მიღმა. საქმე იმაშია, რომ თვით სათაურის უჩვეულო გამოხატულებაა თვალში საცემი – „არაკომპეტენტურობა თუ...“ აღსანიშნავია, რომ წერილის შინაარსი მართლაც შეესაბამება მის უცნაურ სათაურს. ავტორი 9 აპრილის ტრაგედიის ირგვლივ

წერისას აღნიშნავს: „განსაკუთრებულ აღშფოთებას იწვევს ქიმიური იარაღის გამოყენება, რაც საერთაშორისო შეთანხმებით ომშიც კი აკრძალულია. ამ შემადრწუნებელი ბოროტმოქმედების გამოსაძიებლად შეიქმნა სამთავრობო და საზოგადოებრივი კომისიები...“, „ხელისუფალთა მიერ უკვე დასახელებული ქლორაცეტოფენონისა და ე. წ. სიეს გაზს გარდა გამოყენებულ იქნა კიდევ სულ ცოტა ერთი ნივთიერება, რომელიც დიდი რაოდენობით შეიცავდა ბისმუტს და გოგირდს...“ ამის შემდეგ ზ. ჭავჭავაძე გვაწვდის ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ რესპუბლიკის მთავარმა ტოქსიკოლოგმა კონკრეტული ანალიზის შედეგად სიცოცხლისა და ჯანმრთელობისთვის საშიში მძიმე მეტალები მასში ვერ აღმოაჩინაო და ეს იმ დროს, როცა კვლევაში ჩართულმა გერმანელმა სპეციალისტებმა მძიმე მეტალის არსებობის შესახებ იმთავითვე მიანიშნესო. დაბოლოს სტატიის ავტორის გადმოგვცემს: აღნიშნული ინფორმაცია ჩვენს ტოქსიკოლოგებს აქვთ მიწვდილი და მიუხედავად ამისა, მძიმე მეტალებს მასში „ვერ ხედავენ?!“-ო. (ივერია, 1989:№7). აქ საქმე გვაქვს ისევ იმ სისტემასთან, რომლის წარმომადგენლების ნაწილსაც ზემოთ უკვე შევხეთ. სისტემას იმიტომ უნდა გაესვას ხაზი, რომ სწორედაც მისი არსებობის პირობებში ფაქტობრივად ვერაზინ შეძლებდა საპასუხისმგებლო თანამდებობის დაკავებას და მათ შორის ვერც რესპუბლიკის მთავარი ტოქსიკოლოგი, რომ კომპარტიის ინტერესების გამტარებელი არ ყოფილიყო. შესაბამისად, მისი როგორც ხსენებული სისტემის ნაწილის ერთგვარ ვალდებულებას წარმოადგენდა სისტემისადმი, როგორც მორჩილება, ასევე მისი სიცოცხლის გახანგრძლივებისათვის ზრუნვაც. ამდენად, ჩვენ მიერ დასმული შეკითხვისთვის უკვე ნაწილობრივ გვაქვს პასუხი გაცემული. თუმცა, არის კიდევ ერთი უმნიშვნელოვანესი გარემოება, რაც უკავშირდება ე. წ. ანტიდოტს. 9 აპრილის აქციის დარბევისას მოიწამლნენ აქციის მონაწილენი, მილიციის მუშაკები და ა. შ. მაგრამ არ მოწამლულა არცერთი სამხედრო ჯალათი. ბუნებრივია ჩნდება კითხვა, რატომ?! როდესაც მათ უშუალოდ მოწამვლის მომენტში იმ ხალხთან ჰქონდათ შეხება, რომლებიც ნამდვილად მოიწამლნენ, დღემდე საბოლოოდ დაუდგენელი ნივთიერებების ზემოქმედების შედეგად. შესაბამისად ხომ მოიწამლებოდნენ აქციის დამრბევი პირებიც?! მაგრამ, როგორც ცნობილია, მსგავსი მომწამლავი საშუალებების შექმნისთანავე იქმნება ხოლმე შესაბამისი ანტიდოტიც, რომელიც მისახვედრია, რომ არსებობდა და გამოყენებულ იქნა მხოლოდ სამხედროების შემთხვევაში, ხოლო მისი გამჟღავნება არ აწყობდათ სადამსჯელო ექსპედიციის ორგანიზატორებს. მისი გამჟღავნება ხომ ჩადენილი სასტიკი დანაშაულის აღიარებას უდრიდა. ჩადენილი დანაშაულის აღიარება კი არასდროს ახასიათებდა საბჭოთა ხელისუფლებას.

როგორც ცნობილია, 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის შემდეგ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში ხელოვნურად პროვოცირებულ იქნა ე. წ. ეთნოკონფლიქტები. საინტერესოა, თუ რა ხდებოდა თბილისში დატრიალებული ტრაგედიის შემდეგ ასეთ რეგიონებში (მოსიაშვილი, 2020:7). 1989 წლის 25 მაისს ქ. ოჩამჩირის ილია ჭავჭავაძის სახელობის 1-ლი ქართული საშუალო სკოლის მოსწავლეებმა 9 აპრილს დაღუპულთა სახელებზე დამზადებული პატარა მემორიალური დაფა მიიტანეს და დადგეს სკოლის ეზოში. მათ მიზნად ჰქონიათ დასახული ამ გზით პატივის მიგება ტრაგიკულად დაღუპულთა ხსოვნისათვის. ამ თითქოს სრულიად უწყინარ გადაწყვეტილებას ისეთი ამბავი მოჰყვა, რომ „მეორე დღეს მთელი აფსუობა ფეხზე დადგა“. სიტუაცია ისე დაიძაბა, რომ ოჩამჩირის ქუჩებში ჯავშანტრანსპორტიორები გამოჩნდნენ. მემორიალური დაფა კი იძულების წესით იქნა სკოლის ეზოდან გატანილი. (ივერია, 1989:№8).

„26 მაისს სოფელ ავნივიდან ცხინვალში დამოუკიდებლობის ზეიმზე მონაწილეობის მისაღებად მიმავალ ქართველებს ჩაუსაფრდა ხელკეტებით მომარჯვებული ოსების ჯგუფი, წაართვეს და დაუხიეს დროშები. ილია ჭავჭავაძის პორტრეტი ლაფში ჩააგდეს და ფეხით გადათელეს.“ (ქართველის დედა, 1989:№2). აქ შევჩერდეთ, რადგან მსგავსი ხასიათის ფაქტების დასახელება კიდევ მრავლად შეიძლება.

დავაკვირდეთ მოცემულობებს. პირველ შემთხვევაში აფხაზური მხარის გაღიზიანების მიზეზი გახდა 9 აპრილის ტრაგედიის დროს დაღუპულთა ხსოვნისადმი მიძღვნილი მემორიალის განთავსება სკოლის ეზოში, რაც მხოლოდ სიმბოლურ ხასიათს ატარებდა და წარმოუდგენელია აქ ჩვენ რაიმე საბაზი მოვძებნოთ აფხაზების მიმართ შეურაცხყოფელი, დამამცირებელი, ან მათი ინტერესების საწინააღმდეგო. ერთადერთი რაც შეიძლება აღინიშნოს არის ის, რომ მათ რიგებში უკვე წაქეზებული და ხელშეწყობილი იყო სეპარატიზმი, მიმდინარეობდა ურთიერთდაპირისპირების პროვოცირება აფხაზებსა და ქართველებს შორის, რაც ოდნავ მოგვიანებით კიდევ გადაიზარდა სისხლისღვრაში. ქართული მხარის ინტერესში არანაირად არ შედიოდა აფხაზებთან ნებისმიერი ფორმით დაპირისპირება. საქმე იმაშია, რომ როგორც ზემოთ თვით ზვიად გამსახურდიას მიმართვიდან დავინახეთ, მშვიდობიანი ბრძოლის ფორმებსა და მეთოდებს ალტერნატივა არ გააჩნდა დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისაკენ მიმავალ გზაზე. მაგრამ ქართულ მხარეში არ იგულისხმება კომუნისტური მმართველობის წარმომადგენლები და მათი მხარდამჭერები. ისინი, როგორც ირკვევა, პირიქით იყვნენ დაინტერესებულნი მდგომარეობის დაძაბვით. მათი გათვლა მიმართული იყო რესპუბლიკის მასშტაბით სხვადასხვა დამაბულობის და დაპირისპირების კერების შექმნისკენ, რადგან მათ მიერ 9 აპრილს ჩადენილი უმძიმესი დანაშაული გადაფარულიყო სხვა უფრო დიდი ტრაგედიებით, მომხდარში ყველგან დაედანაშაულებინათ ეროვნული ძალები და მოეხდინათ მათი დისკრედიტაცია. ასევე, გამოცხადებულიყო საგანგებო მდგომარეობა და თბილისის მსგავსად მრავალ ადგილას ამოქმედებულიყო კომენდანტის საათი, რაც ხელ-ფეხს შეუკრავდა ქართულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ასე შეეცდებოდნენ რუსული საბჭოთა იმპერიის დაშლისაგან გადარჩენას.

რაც შეეხება ცხინვალის რეგიონის ინციდენტს, აქაც იგრძნობა კრემლის ხელწერა. წმინდა წყლის პროვოკაციასთან გვაქვს საქმე. სხვაგვარად რა უნდა ყოფილიყო ოსი ეროვნების მოქალაქეთა მხრიდან ასეთი ქმედების მიზეზი?! ქართველებსა და ოსებს ხანგრძლივი თანაცხოვრების შემდეგ რა უნდა ჰქონოდათ ერთმანეთთან დასაპირისპირებელი?! რა თქმა უნდა არაფერი გარდა ერთისა, რაზედაც ზემოთაც გვქონდა საუბარი. მით უმეტეს, რომ რა უნდა დაეშავებინა მათთვის ქართველთა სულიერ მამას, უგვირგვინო მეფეს, წმინდანად შერაცხულ ილია ჭავჭავაძეს, რომლის პორტრეტიც ასე შეურაცხვეს?!

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

- აბაშიძე, ზ. ბახტაძე, მ. ჯანელიძე, ო. (2013). *საქართველო და ქართველები*. თბილისი: ფავორიტი პრინტი.
- გაზეთი: „კომუნისტი“, (1989). №84.
- გაზეთი: „ქართველის დედა“, (1989). №2.
- გაზეთი: „ივერია“, (1989). №6.
- გაზეთი: „ივერია“, (1989). №7.
- გაზეთი: „ივერია“, (1989). №8.
- გვენეტაძე, ე. კალანდია, ზ. (2011). *საქართველოს უახლესი ისტორიის დოკუმენტური მასალები (1988-1990)*. ტ. I. თბილისი: მერიდიანი.
- გვერდწითელი, გ. (1990). *9 აპრილი*. თბილისი: მერანი.
- გოცირიძე, ი. (1990). *სიმართლის კვალდაკვალ*. თბილისი: საქართველო.

- მოსიაშვილი, ა. (2020). *საბჭოთა ხელისუფლების მოქმედებანი ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ 1988-1990 წლებში*. თბილისი: წიგნი+ერი.
- მოსიაშვილი, ა. (2020). *ქართულ-აზერბაიჯანული ურთიერთობების ასპექტები თანამედროვე ეპოქაში*. თბილისი: წიგნი+ერი.
- მოსიაშვილი, ა. (2018). 1988 წლის ნოემბრის საპროტესტო აქციები საქართველოში და მათი მნიშვნელობა. *იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო შრომების კრებული №1 (31)*. თბილისი: უნივერსალი.
- პატიაშვილი, ჯ. (2013). *ოცდასამი წლის შემდეგ*. თბილისი: პალიტრა L.

REFERENCES

- abashidze, z. bakht'adze, m. janelidze, o. (2013). *sakartvelo da kartvelebi. [Georgia and Georgians]*. tbilisi: pavorit'i p'rint'i.
- gazeti: „*k'omunist'i*“, Newspaper: [„*Communist*“]. (1989). №84.
- gazeti: „*kartvlis deda*“, Newspaper: [„*Georgian Mother*“]. (1989). №2.
- gazeti: „*iveria*“, Newspaper: [„*Iveria*“]. (1989). №6.
- gazeti: „*iveria*“, Newspaper: [„*Iveria*“]. (1989). №7.
- gazeti: „*iveria*“, Newspaper: [„*Iveria*“]. (1989). №8.
- gvenet'adze, e. k'alandia, z. (2011). *sakartvelos uakhlesi ist'oriis dok'ument'uri masalebi (1988-1990)*. [Documentary materials of the recent history of Georgia (1988-1990)]. I. tbilisi: meridiani.
- gverdts'iteli, g. (1990). *9 ap'rili. [9 April]*. tbilisi: merani.
- gotsiridze, i. (1990). *simartlis k'valdak'val. [In the footsteps of the truth]*. tbilisi: sakartvelo.
- mosiashvili, a. (2020). *sabch'ota khelisuplebis mokmedebani kartuli erovnul-ganmatavisuplebeli modzraobis ts'inaaghmdeg 1988-1990 ts'lebshi. [Actions of the Soviet government against the Georgian National Liberation Movement in 1988-1990]*. tbilisi: ts'igni+eri.
- mosiashvili, a. (2020). *kartul-azerbajjanuli urtiertobebis asp'ekt'ebi tanamedrove ep'okashi. [Aspects of Georgian-Azerbaijani relations in the modern era]*. tbilisi: ts'igni+eri.
- mosiashvili, a. (2018). 1988 ts'lis noembris sap'rot'est'o aktsiebi sakartveloshi da mati mnishvneloba. [November 1988 protests in Georgia and their significance]. *iak'ob gogebashvilis sakhelobis telavis sakhelmts'ipo universiot'et'is sametsniero shromebis k'rebuli №1 (31)*. tbilisi: universali.
- p'at'iashvili, j. (2013). *otsdasami ts'lis shemdeg. [Twenty-three years later]*. tbilisi: p'alit'ra L.

EARTHQUAKES IN THE TERRITORY OF GEORGIA ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES:

1089 EARTHQUAKE

მიწისძვრები საქართველოში ისტორიული წყაროების მიხედვით:

1089 წლის მიწისძვრა¹

DAREJAN KLDIASHVILI

Main scientific Employee

Korneli Kekelidze Georgian

National Center of Manuscripts, Tbilisi

darejan_kldiashvili@yahoo.com,

d.kldiashvili@manuscript.ge

+995 599 19 44 41

OCRID: 0000-0002-4623-4553

Abstract

Catastrophic natural disasters have always played a key role in shaping human history. Territory covering Azerbaijan, Armenia, Georgia and the eastern part of Turkey is within the zone of high seismic activity. Analysis of the historical and instrumental seismological data shows, that strong earthquakes with magnitude up to 7.0-7.5 have occurred here.

Georgian, Armenian, as well as Oriental and European written sources, also sites of material cultural heritage, over a long chronological period, have preserved evidence of the earthquakes and other natural phenomena occurring in the region and the adjacent seismic zones. In various written sources we come across the interesting observations on the sites of the strong earthquakes, as well as frequency and attending anomalous natural phenomena. As a rule, the historical sources give indications of the destructive consequences which often caused ecological catastrophes in the region, as well as political and economic depression, change in the demographic picture, and mass migration.

In the current paper show the results of the study of an earthquake which occurred in Georgia on Easter Sunday, just shortly before the beginning of the reign Davit IV Bulder (1089-1125). The Post earthquake “terrible” aftershocks were felt over a year. According to the historian of Davit: „Thus on Easter Day, the very of the Resurrection of Our Lord Jesus Christ, a day which should have been one of rejoicing and peace, The Lord looked down in anger and caused the earth to tremble to its foundations, with such violence that lofty mountains and solid rocks were ground into semblance of dust, towns and villages were destroyed, churches tumbled to the ground and houses, engulfed and shattered, turned into tombs for those who dwelt in them. N the course of these events T'mogvi collapsed in ruins, with Niania's son Kaxaber and his wife. And there were terrible earthquakes like this one until the end of the year, in which numberless people perished.“ The epicenter of the earthquake apparently was on Javaxeti plateau, in the Artani Mtkvari Valley.

¹ სტატია მომზადებულია შოთა რუსთაველის სამეცნიერო ფონდის პროექტის „ბუნებრივი კატასტროფები სამხრეთ კავკასიაში: ისტორიული მიწისძვრები და თანმდევი ბუნებრივი მოვლენები უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე“ ფარგლებში. [გრანტი FR217804]

Historical sources give us the possibility to assume that it was a strong earthquake which covered the entire South and East Georgia from Javakheti Plateau to Iori Plateau including Davit Gareji desert, namely: rock-cut monasteries of the western massif, located along the Karaia-Rustavi direction and Alaverdi St. George Cathedral (first half of the 11th century) located in the Alazani-River valley in Kakheti. Seismic research of the 1089 April 1 earthquake suggests that it was one of the large and destructive earthquakes in the Georgia with magnitude up to 7.0-7.5 and microseismic intensity 9 (MSK scale).

Keywords: Historical Earthquakes, South Caucasus, History.

დარეჯან კლდიაშვილი

მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

კორნელი კეკელიძის სახელობის

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

OCRID: 0000-0002-4623-4553

darejan_kldiashvili@yahoo.com,

d.kldiashvili@manuscript.ge

+995 599 19 44 41

აბსტრაქტი

ბუნებრივი კატასტროფები ყოველთვის თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს კაცობრიობის ისტორიის ჩამოყალიბებაში. ტერიტორია, რომელიც მოიცავს აზერბაიჯანს, სომხეთს, საქართველოს და თურქეთის აღმოსავლეთ ნაწილს, მაღალი სეისმური აქტივობის ზონაშია. ისტორიული და ინსტრუმენტული სეისმოლოგიური მონაცემების ანალიზი აჩვენებს, რომ აქ დაფიქსირდა ძლიერი მიწისძვრები 7,0-7,5 მაგნიტუდამდე.

ქართულ, სომხურ, ასევე აღმოსავლურ და ევროპულ წერილობით წყაროებში, აგრეთვე მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტებში, ხანგრძლივი ქრონოლოგიური პერიოდის განმავლობაში შემონახულია მიწისძვრების და სხვა ბუნებრივი მოვლენების მტკიცებულებები რეგიონში და მიმდებარე სეისმურ ზონებში. სხვადასხვა წერილობით წყაროებში ვხვდებით საინტერესო დაკვირვებებს ძლიერი მიწისძვრების ადგილებზე, ასევე ანომალიურ ბუნებრივ მოვლენებზე დასწრებას. როგორც წესი, ისტორიული წყაროები მიუთითებს იმ დამანგრეველ შედეგებზე, რომლებიც ხშირად იწვევდა რეგიონში ეკოლოგიურ კატასტროფებს, ასევე პოლიტიკურ და ეკონომიკურ დეპრესიას, დემოგრაფიული სურათის ცვლილებას და მასობრივ მიგრაციას.

წინამდებარე ნაშრომში ნაჩვენებია მიწისძვრის შესწავლის შედეგები, რომელიც მოხდა საქართველოში აღდგომის კვირას, დავით IV აღმაშენებლის მეფობის დაწყებამდე ცოტა ხნით ადრე (1089-1125). მიწისძვრის შემდგომი "საშინელი" ბიძგები ერთი წლის განმავლობაში იგრძნობოდა. დავითის ისტორიკოსის თქმით: „ასე რომ, აღდგომის დღეს, ჩვენი უფლის იესო ქრისტეს აღდგომის დღეს, დღე, რომელიც უნდა ყოფილიყო სიხარულისა და მშვიდობის დღე, უფალმა ბრაზით შეხედა და დედამიწა იძრა ისეთი ძალით, რომ ამაღლებული მთები და მყარი კლდეები მტკვრის მსგავსებად იყო დაფქული, დაინგრა ქალაქები და სოფლები, დაინგრა ეკლესიები და სახლები, შთანთქა და დაიმსხვრა, იქცა მათში მცხოვრებთა სამარხებად. ამ მოვლენების მსვლელობისას თ'მოგვი ნანგრევებად იქცა, ნიანის ვაჟ კახაბერთან და მის მეუღლესთან ერთად. წლის ბოლომდე იყო ასეთი საშინელი მიწისძვრები, რომლებშიც უამრავი ადამიანი დაიღუპა.“ მიწისძვრის ეპიცენტრი, სავარაუდოდ, ჯავახეთის პლატოზე, არტანის მტკვრის ხეობაში იყო. ისტორიული წყაროები საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ეს იყო ძლიერი მიწისძვრა, რომელმაც

მოიცვა მთელი სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველო ჯავახეთის ზეგანიდან იორის ზეგანამდე დავით გარეჯის უდაბნოს ჩათვლით, კერძოდ: დასავლეთ კლდეში ნაკვეთი მონასტრების, მდებარე ყარაია-რუსთავის გასწვრივ და კახეთში მდინარე ალაზნის ხეობაში მდებარე ალავერდის წმინდა გიორგის საკათედრო ტაძარის (XI საუკუნის I ნახევარი) მიმართულებით. 1089 წლის 1 აპრილის მიწისძვრის სეისმური გამოკვლევებით ვარაუდობენ, რომ ეს იყო ერთ-ერთი დიდი და დამანგრეველი მიწისძვრა საქართველოში, 7,0-7,5 მაგნიტუდამდე და მიკროსეისმური ინტენსივობით 9 (MSK შკალით).

საკვანძო სიტყვები: ისტორიული მიწისძვები, სამხრეთ კავკასია, ისტორია.

შესავალი. ტერიტორია, რომელიც მოიცავს აზერბაიჯანს, სომხეთს, საქართველოს, თურქეთის აღმოსავლეთ ნაწილს სეისმურად აქტიურ რეგიონს წარმოადგენს. ისტორიული და ინსტრუმენტული პერიოდის სეისმური მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ რეგიონში მომხდარა ძლიერი მიწისძვრები მაგნიტუდით 7.0-7.5 ბალით განისაზღვრება. საისტორიო წყაროებმა შემოინახეს ცნობები წარსულში მომხდარი მიწისძვრების შესახებ, რომელთა დამანგრეველი შედეგებიც ხშირ შემთხვევაში ეკოლოგიური კატასტროფის, პოლიტიკური და ეკონომიკური დეპრესიის, დემოგრაფიული სურათის ცვლილებებისა და მასობრივი მიგრაციების მიზეზი ხდებოდა.

რეგიონში მომხდარ ბუნებრივ კატასტროფებზე, უპირველეს ყოვლისა, მიწისძვრებზე და მათ შედეგებზე ფასეულ ინფორმაციას შეიცავენ როგორც ადგილობრივი ქართული, სომხური, აღმოსავლური და ევროპული წერილობითი წყაროები, ისე მატერიალური კულტურის ძეგლები – არქიტექტურული ნაგებობები და არქეოლოგიური მასალა. მათგან განსაკუთრებით ფასეულია თანამედროვეთა და თვითმხილველთა ის ცნობები, რომლებშიც გადმოცემულია მიწისძვრის თარიღი (წლის, ზოგჯერ თვის, დღისა და დროის ზუსტი მითითებით), ნგრევის მასშტაბები და შედეგები, მსხვერპლის რაოდენობა, კატასტროფით გამოწვეული ფსიქოლოგიური სტრესი და შიში, მიწისძვრასთან დაკავშირებული ბუნებრივი მოვლენები – მზისა და მთვარის დაბნელება, ძლიერი ქარი, მომწამვლელი კვამლი და სუნი, ვულკანური ლავის ამოფეხვევა, ღვარცოფი (მეწყერი, ზვავი, წყალდიდობა, მდინარეების ტბების წარმოქმნა-დაშრობა და ა.შ.). ამ ცნობების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს მიწისძვრის ზუსტი თარიღი, ეპიცენტრი და არეალი, დარტყმების თანმიმდევრობა (ე. წ. აფტერშოკი), ხანგძლივობა და სიძლიერე, სეისმურ ადგილებში ისტორიულად მომხდარი მიწისძვრების პერიოდულობა და სხვ.

ამჯერად წარმოგიდგენთ საქართველოში XI საუკუნეში მომხდარ ერთ-ერთი ძლიერ მიწისძვრას, რომელიც საბჭოთა პერიოდის და უცხოურ სეისმურ კატალოგებში 1088 წლის თმოგვის მიწისძვრის სახელითაა შესული (Кондорская, Шебалин, 1977; Karapetian, 1991; Guidoboni, Traina, 1995). მიწისძვრის არეალი საკმაოდ ფართო იყო და, სავარაუდოდ, მთელი აღმოსავლეთ საქართველო მოიცვა. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი და ნივთიერი მასალებით, მიწისძვრა ფიქსირდება დაახლოებით 200 კმ-ით დაშორებულ გეოგრაფიულ ადგილებში: თმოგვი, დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის აღმოსავლეთ მასივი, ალავერდის ტაძარი. სამეცნიერო წრეებისათვის კარგად ცნობილი ამ მიწისძვრის შესახებ პროექტის ფარგლებში მოძიებული წერილობითი და ნივთიერი მასალები, ვფიქრობ, კარგად წარმოაჩენს ამ მიმართულებით სხვადასხვა ტიპის ისტორიულ წყაროებში შემონახული ინფორმაციის კომპლექსური შესწავლისა და

ანალიზის აუცილებლობას, ასევე ისტორიული მიწისძვრების კვლევასთან დაკავშირებულ პრობლემებსა და სიძნელებებს.

მეთოდები. კვლევის პროცესში გამოყენებულია შემდეგი მეთოდები: აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი, მიზეზ-შედეგობრივი და სისტემური ანალიზი, აბსტრაქცია, სინთეზი.

დისკუსია და შედეგები. XI საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს ძლიერი მიწისძვრის შესახებ დავით IV აღმაშენებლის ისტორიკოსი, რომელიც თვითმხილველია და კატასტროფას ჯავახეთში შეესწრო, მოგვითხრობს, რომ დავითის გამეფებამდე ცოტა ხნით ადრე მიწისძვრამ, რომლის შემდგომაც „საშინელი“ რყევები ერთ წლამდე გაგრძელდა, მრავალი სული იმსხვერპლა. აღდგომა დღეს მომხდარი მიწისძვრისას მაღალი მთები და კლდეები მტვრად იქცა, ქალაქები, სოფლები და იქ მდგარი ეკლესიები დაინგრა, სახლები კი მიწაში ჩაინთქა და იქ მცხოვრებთა საფლავებად იქცა. მიწისძვრამ დაანგრია თმოგვის ციხე-ქალაქი და მოიყოლა ციხის მფლობელი დიდებული კახაბერ ნიანის ძე და მისი ცოლი. მემატეანის გადმოცემით:

„ერი, რომელი სავსე არს უსჯულოებითა, კუალითგან ფერჯათა ვიდრე თავადმდე, არა არს მას შინა სიცოცხლე, არცა ხრძვლი, არცა შესახუველ, და შემდგომნი... ამას ყოველსა ზედა, არავე დასცხრა გულისწყრომა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, რომელსა შინა სიხარული განსუენება საგონებელ იყო ... ესე ყოველი მოიწია, და თუალითა ჩუენითა ვიხილეთ და ფრიად უფროს ამათ წარმოთქმულთასა, რამეთუ ვითარმცა ვინ გამოთქუა თითოეულად რომელი დღეთა ჩუენთა მოიწია ჭირი. ... ამისთაჲსცა დღესა აღვსებასა, თვით მას აღდგომასა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, რომელსა შინა სიხარული და განსუენება ჯერ იყო, მოხედნა უფალმან რისხვითა და შეძრა ქუეყანა საფუძვლითურთ, ესეოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მაღალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტურისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკადრთა. რომელთა თანა თმოგაცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანისა ცოლითურთ. და გაგრძელდა ესევითარი ძვრა ქუეყანასა საშინელი ვიდრე წელიწამდის, რომელსა შინა მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ“ (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, 1955: 323-24).

დავით აღმაშენებლის (1089-1125) თანამედროვე „ქართლის ცხოვრების“ სომეხი მთარგმნელი, არაფერს ამბობს თმოგვის ციხის დანგრევის შესახებ და საქართველოს სამეფოში მომხდარი მიწისძვრას მხოლოდ ზოგადად ეხება: „მაგრამ, რადგანაც ჩვენი ბოროტება ჩვენშივე იყო, ზატიკის დღესასწაულსაც კი არ მოგვცა გამრავლებულმა ჩვენმა ცოდვებმა გახარება ქრისტეს აღდგომით, რადგან უფალმა მოხედა ქვეყანას რისხვით და შეარყია ის საფუძვლითურთ. კლდოვანი მთები მტვრად იქცნენ, ქალაქები, სოფლები და ეკლესიები დაეცნენ და ჩვენი დღესასწაული წერილისამებრ გლოვად იქცა“ (ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, 1953: 236-37).

მიწისძვრით გამოწვეული ნგრევა და მსხვერპლი იმდენად დიდი იყო, რომ ისედაც მძიმე საგარეო და საშინაო მდგომარეობაში მყოფი ქვეყანა კრიზისულ სიტუაციაში აღმოჩნდა და პოლიტიკური ცვლილებების საჭიროების წინაშე დადგა. ასეთ ვითარებაში მიწისძვრის შემდგომ გიორგი II-მ სამეფო ხელისუფლება 16 წლის დავითს გადასცა.²

² ამ მიწისძვრასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს გიორგი II-ის დისა და დავით აღმაშენებლის მამიდის, ბიზანტიის დედოფლის, იმპერატორების მიქაელ VII დუკას (1071-78) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078-81) მეუღლის, მარიამ ალანელის დაინტერესება მეტეოროლოგიური საკითხებით, მათ შორის კი მიწისძვრებით. საქართველოში მომხდარი

ისტორიკოსის ცნობით, დავითი გამეფებისას „იყო ჰასაკითა თექუსმეტისა წლისა, ხოლო ქრონიკონი იყო სამას და ცხრა“, 1089 წელი (=780+309). დავითის გამეფებისა და მომხდარი მიწისძვრის დასახელებულ თარიღს ეთანხმება XIV-XVI სს-ის „კურთხევანის“ ხელნაწერში (თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H-1110) შეტანილი ე. წ. „აფხაზთა ქრონიკის“ კინკლოსური მინაწერი, რომელიც უფრო ძველ ქრონიკალურ ცნობას უნდა იმეორებდეს. ამ ჩანაწერით, 1089 წელს დავითის ტახტზე ასვლა და მიწისძვრა ერთდროულად მოხდა: „[ქრონიკონსა] ტთ (309), [დასაბამითგან] ხქჟგ (6693) აქა დავით მეფე დაჯდა და ძრვა იყო“ (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, 1892: 233; მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები) 1968: 23, 86-7).

დასახელებული მიზეზების გამო დავითის მეფეთ კურთხევა და მილოცვის ცერემონიალი ძალზე მოკრძალებულად ჩატარდა. მისალოცად ახალგამეფებულ დავითთან მხოლოდ „მცირე-მცირედ“ შეკრებილმა აზნაურებმა მოახერხეს მისვლა. ისტორიკოსი დავითთან მისალოცად მისულ თრიალეთის, კლდეკარის და მისი მიმდგომი ქვეყნის მფლობელთა შორის მიწისძვრისას დაღუპულ თმოგვის ციხის პატრონს კახაბერ ნიანიას ძეს აღარ ასახელებს და მხოლოდ მის ძეს, ნიანიას მოიხსენიებს (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, 1955: 322-323; 324). მიწისძვრა, რომელიც მხოლოდ მცირე ხნით უსწრებდა წინ დავითის გამეფებას, ქვეყნისთვის საკმაოდ მძიმე აღმოჩნდა და განსაკუთრებით სამცხე დააზიანა.

მიწისძვრის არეალი. ეპიგრაფიკული, არქეოლოგიის და არქიტექტურის ძეგლები

ისტორიული მონაცემების თანახმად, ჯავახეთის პლატოზე აღდგომის დღესასწაულზე მომხდარი მიწისძვრისას თმოგვი და მისი მიმდებარე ადგილები ეპიცენტრს წარმოადგენდა. თმოგვის ციხესთან და მტკვრის ორივე ნაპირზე განლაგებულ ქალაქთან ერთად კატასტროფამ, როგორც ჩანს, ძლიერ დაანგრია თმოგვის საციხისთავო ქვეყანა და მისი მიმდებარე მხარეები – უპირველეს ყოვლისა, მტკვრის კანიონში, მდინარის ორივე ნაპირზე თმოგვის მახლობლად არსებული სოფლები, მათ შორის, ქვემო და ზემო ვარძია;³ ხერთვისის ციხე-სიმაგრე, თმოგვის ციხის მოპირდაპირე მხარეს, წუნდის ვულკანურ ტბასთან მდებარე ერთ-ერთი უძველესი დასახლება წუნდა და მის ზემოთ, ჯავახეთის ზეგანზე 964 წელს აშენებული კუმურდოს ტაძარი; თმოგვიდან სამი კილომეტრის დაშორებით, ჯავახეთის პლატოს კლდის უბეში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გამოკვეთილი ვანის ქვაბები და სხვ.

ამ მხარეში XI და XIII საუკუნეებში მომხდარი მიწისძვრებით გამოწვეული ნგრევის კვალი არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება არტაანის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე

მიწისძვრის ახლო ხანებში ბიზანტიის ქართველი დედოფლის დაკვეთით, არისტოტელეს კომენტატორმა და იმპერატორ ალექსი I-ის კარის ფილოსოფოსმა ევსტრატე ნიკიელმა (†1117) დაწერა ნარკვევი მეტეოროლოგიურ საკითხებზე. მასში არისტოტელეზე და გვიანანტიკურ კომენტატორებზე დაყრდნობით შეჯამებულია კოსმოგონიაზე თანამედროვე ნეოპლატონიკოსების ქრისტიანულ საფუძველზე დამყარებული შეხედულებები. თხზულება ეძღვნება დედოფალ „მარიას ალანიდან“ და იწყება შემდეგი ფრაზით: „ჩემო ქალბატონო, თქვენ დამისვით კითხვა ჭეჭა-ქუხილის და მისი გამომწვევი მიზეზების შესახებ...“. ევსტრატის მიერ დედოფლის ყურადღება, მიწისძვრების გარდა გამახვილებულია ისეთ თემებზე, როგორებიცაა: ჭეჭა-ქუხილი, დედამიწის მასშტაბები, მიწასა და ცას შორის მანძილი, სტიქიები და მიწისძვრები, ვარსკვლავები, ოთხი ზღვის შესახებ და სხვ. Alexidze, A., 2002: 306-14.

³ ისტორიულად, ზედა ვარძიაში მდგარი ღვთისმშობლის ეკლესია თმოგვის ციხეს ექვემდებარებოდა, რაც ასახულია XI საუკუნის დამდეგს კლდეკარის ერისთავთ-ერისთავის ლიპარიტის მიერ აშენებულ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის წარწერაში (გაბაშვილი 1985: 50).

16 იარუსად კლდეში გამოკვეთილ ვაჰანის ქვბოვან მონასტერში.⁴ 1964-1965 წლებში სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელიესტიკის ლაბორატორიის მიერ ჩატარებული ვანის ქვბის დაზვერვითი გათხრებისას, 1966 წლიდან კი სტაციონარული არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კვლევა-ძიებისას, XI საუკუნეში მომხდარ მიწისძვრასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა სამონასტრო კომპლექსის ცენტრში, მე-16 იარუსზე კლდეში გამოკვეთილი XIV-XV საუკუნეში აგებული გუმბათიანი ტაძრის მიმდებარე მონაკვეთი. აქ გაიწმინდა ნაშალით დაფარული რამდენიმე ადრეული ქვაბი (№ 1 უბანი); ასევე, ქვედა იარუსში, მონასტრის ზღუდის შიგნით, ეზოსკენ არქეოლოგიური სამუშაოებისას გამოჩნდა ნგრევის შედეგად დაფარული ხუთი სართული, ხოლო ტაძრის ქვემოთ, მე-13 სართულზე გაიწმინდა მიწისძვრისას გაუქმებული ქვაბი (№57). ამ უკანასკნელში აღმოჩნდა დაკონსერვებული XI საუკუნის შუახანებით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალა – წერნაქიანი (წითელი ანგობი ანუ რკინის ქანგშერეული წმინდა სტრუქტურული თიხა) ჯამები (გაფრინდაშვილი 1971: 108; გაფრინდაშვილი 1966: 108; მმ, XXXVII: 152-158; ბურდილაძე 1988: 22). XI საუკუნის დამლევს მომხდარი მიწისძვრისას უნდა დანგრეულიყო ნახევრად კლდეში ნაკვეთი წმ. გიორგის ჯვარ-გუმბათოვანი ტაძარი (ე.წ. კუპელჰალე), რომელშიც სამონასტრო ცხოვრების განახლების კვალად აღდგენითი სამუშაოები ჩაუტარებიათ, რაზედაც მიუთითებს XIII საუკუნეში აწყურის მიწისძვრისას ნანგრევებში გამოვლენილი XII-XIII საუკუნის დასაწყისის წარწერები. მათში საუბარია 1185-1191 წლებში ადგილობრივი დიდებულის, იჩქით გურგენისძის, მიერ წმ. გიორგის ქვბოვანი ტაძრის აღდგენის, მისი კედლით გამაგრებისა და „გურგენტა სახლის“ სავარაუდო ეგვტერის მოწყობის შესახებ, ხოლო მეორე წარწერა ეხება თამარის ზეობის მე-20, 1204 წელს სამეფო ხელისუფლებისა და მწიგნობართუხუცეს ანტონ ჭყონდიდელის მიერ მონასტრის 100 მეტრიანი ქვიტვირის ზღუდით გამაგრებას (გაფრინდაშვილი, 1988: 42-45). მონასტრის გრანდიოზული ზღუდის მშენებლობას, როგორც ეს ეპიგრაფიკული წარწერებიდან ირკვევა, წინ უძღოდა მიწისძვრით დანგრეული წმ. გიორგის გუმბათიანი ტაძრის აღდგენა და მასში წირვა-ლოცვის განახლება.

XI საუკუნის დამლევს კიდევ ერთი მიწისძვრა, სავარაუდოდ, აფტერშოკი ფიქსირდება გარე კახეთის ანუ ისტორიული კუხეთის კიდეში, თბილისიდან 60 კილომეტრზე, მტკვრის პარალელურად გადაჭიმულ გარეჯის მთებსა და ივრის ხეობის ქვედა წელის ნახევრადუდაბნო მხარეში, რუსთავ-ყარაიას უდაბნოს დასამხარზე, დავით-გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის⁵ ჩრდილო-დასავლეთ მასივში გამოკვეთილი წამებულის უდაბნოს ქვბოვანი ეკლესიის წარწერაში.

⁴ იარუსებად გამოკვეთილი ვაჰანის სამონასტრო კომპლექსი მრავალრიცხოვან სენაკებთან ერთად მოიცავდა: 7 დარბაზულ ეკლესიას და ნახევრადგამოქვამულ გუმბათიან ტაძარს, სამეურნეო სათავსებს, ჯავახეთის ზეგანის წყაროებიდან გამოყვანილ წყალსადენს, არხებს, დამაკავშირებელ გვირაბებს და მონასტრის დამცველ ზღუდეს. ვანისქვამის ძირას, მის აღმოსავლეთით, მონასტერთან არსებულ სოფელ ვანისქვამს (1930-იან წლებში ამ ადგილას ნასოფლარიდა იყო შემორჩენილი). ბერძენიშვილი, ნ. (1964): 126.

⁵ ისტორიულად დღევანდელი გარე კახეთის ჩრდილოეთ ნაწილი, ივრის მარცხენა მხარე სუჯეთად იწოდებოდა, ივრის მარჯვენა მხარე – გარეჯად. ფიზიკურ-გეოგრაფიულად, ივრის ანუ ჰერეთის ზეგანი შემოსაზღვრულია: ჩრდილო-დასავლეთით – გომბორის ქედით, ჩრდილოეთით – საგურამო-იალნოს ქედით, ჩრდილო და სამხრეთ დასავლეთით – მტკვრის ხეობით, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით შირაქის ველით (თოდრია – ფუტკარაძე, 1988: 114-116). ორ ათეულზე მეტი დიდი და მცირე ქვბოვანი მონასტერი გამოკვეთილია მშრალი ხევებით, ხრამებითა და ღარტაფებით გამოყოფილ ქვიშაქვების, თიხებისა და კონგლომერატების ფერადი ქანებით აგებულ ქედებსა და

გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან მრავალმთის დასავლეთ მასივის (წამებული, მრავალწყარო, თეთრი უდაბნო) და ივრისპირა გარეჯის (საბერეები, სატორგე, ქოლაგირი) მონასტრების კომპლექსურმა შესწავლამ და იქ ფიქსირებულმა მრავალრიცხოვანმა პილიგრიმულმა და ფრესკულმა წარწერებმა საფიქრებელი გახადა, რომ გარეჯის ამ ნაწილში გამოკვეთილი მონასტრები და მათ სიახლოვეს არსებული პატარ-პატარა ჯგუფები, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (თეთრი უდაბნო - VII-VIII სს., ქოლაგირი - XII-XIII სს.), IX-X საუკუნეში ჩამოყალიბდა. კვლევამ ასევე აჩვენა, რომ XI საუკუნის შემდგომ სამონასტრო ცხოვრება იქ იმ მასშტაბით, როგორც ეს ადრეულ პერიოდში შეინიშნება, აღარ განვითარებულა, ხოლო XIII საუკუნის შემდგომ თანდათან ჩაკვდა და მიტოვებულ იქნა, რაც, სავარაუდოდ, სხვა ფაქტორებთან ერთად, მომხდარ მიწისძვრას უკავშირდებოდა.

კატასტროფის შესახებ პირდაპირ დადასტურებას დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის ჩრდილო-დასავლეთ მასივში გამოკვეთილ წამებულის უდაბნოში ამოკაწრულ XI საუკუნის ერთ-ერთ წარწერაში ვხვდებით. კომპლექსის ზედა იარუსს, რომლის ბირთვისაც დარბაზული ეკლესია, კარიბჭე და საცხოვრებელი სათავსი შეადგენს, წინა საფასადო მხარე ჩამორღვეული აქვს. ამის გამო იქ მოხვედრა მხოლოდ სპეციალური აღჭურვილობით შეიძლება. ეს ყოველივე მომხდარი კატასტროფით გამოწვეულ ნგრევაზე უნდა მიანიშნებდეს. მიწისძვრის შესახებ წარწერა წამებულის „ხარიტონის ქვაბის“ სახელით ცნობილ ქვაბოვან სამლოცველოში საკურთხეველთან გასასვლელის დასავლეთ კედლის ნალესობაზეა ამოკაწრული (გაფრინდაშვილი, 1976: 184-186; Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji, 1997: 45) (გრაფიკული მონახაზი). ადგილობრივი ბერის მიერ ნალესობაზე ამოკაწრულ წარწერაში მოთხრობილია 31 მაისს („მაისის გარდამავალსა“), ხუთშაბათ დღეს, „სამხრის“ დროს მომხდარი ძლიერი მიწისძვრის შესახებ, რომლის დროსაც დაინგრა ეკლესიები, ციხეები, შენობები და მრავალი ადამიანი დაიღუპა:

მაისსა გარდამავალსა იძრა ქუეყანა^ა სამხრისა ჟამსა, დღესა ე შაბათსა, ეკლესიანი დაირღუეს და ციხენი დაეცნეს და ნაშენებნი და სულნი მრავალთანი გარდაიცვალნეს და დიდი შიში და ზარი დაეცა ყოველსა ხორციელსა.

კალიგრაფიული ნუსხური ხელით შესრულებული გრაფიტი პალეოგრაფიულად XI-XII საუკუნეს არ სცილდება. ამის საფუძველზე სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გრაფიტში საუბარია 1089 წლის ცნობილ მიწისძვრაზე, რომლის დროსაც ძლიერი რყევები ერთ წლამდე გრძელდებოდა. გასული საუკუნის 70-იან წლებში მიწისძვრა არქიტექტორ გივი გაფრინდაშვილის მიერ იდენტიფიცირებულ იქნა XI საუკუნის დამლევს ჯავახეთში მომხდარ მიწისძვრასთან და, შესაბამისად, წარწერაც 1089 წლით იქნა დათარიღებული (გაფრინდაშვილი, 1976: 177-186).

მიწისძვრა ჯავახეთში აღდგომა დღეს, 1088 წლის 16 აპრილს ან 1089 წლის 1 აპრილს მოხდა, გარეჯის მრავალმთაში კი ორი თვის შემდეგ – 31 მაისს, ხუთშაბათ დღეს (1089 წლის 31 მაისი მართლაც ხუთშაბათი იყო). სავარაუდოდ, ამ განმეორებითი ძლიერი მიწისძვრისას დაინგრა დავით გარეჯის დასავლეთ მასივის მონასტრები: წამებული, მრავალწყარო, თეთრი უდაბნო, ნათლისმცემლის ჩრდილოეთით გამოკვეთილი ადრეული ხანის ქვაბ-სამლოცველოები. გარეჯის ამ ნაწილში მომხდარ კატასტროფაზე მიანიშნებს როგორც გარეჯელი ბერის მიერ ამოკაწრული წარწერა წამებულის უდაბნოდან, ასევე დასახელებული მონასტრების ჩამორღვეული ფასადები და მიწით დაფარული ქვაბ-სამლოცველოები. ამის საუკეთესო მოწმობაა თეთრ უდაბნოში ქვიშაქვაში გამოკვეთილი

სერებში. ეს ტერიტორია ამჟამად უწყლო ნახევარუდაბნო ველს წარმოადგენს, მშრალი სტეპისათვის დამახასიათებელი ტიპიური კლიმატური პირობებითა და ლანდშაფტით.

ქვაბოვანი ეკლესიის ჩამოქცეული ფასადი, ორად გაპოზილი კონქი და მასზე შესრულებული გრაფიტები, რომლებიც XI-XII საუკუნეს არ სცილდება. მომხდარი კატასტროფის შემდეგ ამ უდაბნოში სამონასტრო ცხოვრება, სავარაუდოდ, აღარ განვითარებულა. გარეჯის მრავალმთის დასავლეთი მასივის გამოქვაბული მონასტრების არქიტექტურის, კედლის მხატვრობისა და ეპიგრაფიკის სრული ფოტო და გრაფიკული ფიქსაციის მიზნით ჩატარებული ექსპედიციებისას ასევე გაირკვა, რომ მრავალმთის დასავლეთ მასივის უდაბნო-მონასტრებში სამონასტრო ცხოვრების მასშტაბები XI საუკუნის შემდეგ დაემცრო, ხოლო XIII საუკუნის გასულიდან თანდათანობით ჩაკვდა. სავარაუდოდ, ეს, ნაწილობრივ, კატასტროფით გამოწვეულ ნგრევას უკავშირდებოდა. Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji, 1997: 41, ტაბ. XVII.

ამავე მიწისძვრას უნდა უკავშირდებოდეს მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირას, გაშლილ ველზე მდგარი ალავერდის წმინდა გიორგის საკათედრო ტაძრის ფრაგმენტულად მოღწეული ფრესკული წარწერა, რომელშიც საუბარია დავით აღმაშენებლის მიერ იქ ჩატარებული სააღმშენებლო სამუშაოების და გუმბათის აშენების შესახებ. ალავერდის ტაძარში 1967 წელს მიმდინარე სარესტავრაციო სამუშაოებისას (მხატვარ-რესტავრატორები: შ. აბრამიშვილი, კ. ბაკურაძე) საკურთხევლის აფსიდში გამოჩნდა თეთრ ფონზე შავი საღებავით შესრულებული ვრცელი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტები (სულ ექვსი), რომელიც ერთ დროს მონუმენტური წარწერის დაახლოებით მხოლოდ ერთ მეხუთედს შეადგენდა (სილოგავა 1992: 83-96):

- I. [...]ბითა და შემკ(ო)ბითა და სარკუმელთა გამოჰოლითა გ[...] |
[...]ისოსი მე ადგილსა მოდ[...]ხსაებრ[...] და შე[...]
- II. [...]ოდ გუნზადი აღვ(ა)შ(ე)ნე და სრ(უ)ლ-ვყ(ა)ვ ყ(ოვლ)ით(უ)რთ [...] |
[...] თანაშეწევნითა მამისა მ[ა]თ(ი)სა გ(იორგ)ისითა, ძესა მ(ა)თსა მ(ე)ფ(ე)თა მ(ე)ფ(ე)სა დ(ავი)თს, ა(მე)ნ.
- III. [...] და მომმადლა ღმერთმან [...]
- IV. [...] და მერმე საკურთხეველ[...] | Ä, ყოვლად საღმრთო [...]
- V. [...]თა აღ(უ)მართე [...] | [...] [მ]გალობელთაÄსა მო[...]
- VI. [...] და მრავალი სახ[ლი ა]ვაგენ [მა]თთ(Ä)ს გამზადებულნი და [...] |
[...] გუნზადნი მოგებულნი [...] შენ მიერ შე[...]
[...] რომლითა მშ(Ä)დ(ო)ბისა [...] |
ზღ[...]სი ამ[...]მა ათრი[...] |
[...]თმეთა მათ სტ[...] სიმრავლისაგან მ[...]დ |
[...] რაÄმე რა[...] და სი[...]ლასს იგ[ი ...] მყო ამ |
[...] შემოვარ]ტყინ ? ევ(ლე)სიასა [...] [ქარ]თლ(ი)საÄ ? [...] |
[...]ონდიდი ს [...]

წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 1104-1112 წლებს შორის პერიოდში; მასში, სავარაუდოდ, საუბარი იყო გიორგი II-ის და დავით აღმაშენებლის მიერ მიწისძვრით დაზიანებულ ალავერდის საკათედრო ტაძარში მასშტაბური აღდგენითი სამუშაოების ჩატარებაზე, ჩამოქცეული გუმბათის ხელახლა აშენებაზე, აგრეთვე სხვა ეკლესიების და ნაგებობების აღდგენაზე. სილოგავა 1992: 83-96; *საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა*, წ. 2, 2004: 45-46. მოღწეული ფრაგმენტების საფუძველზე სავარაუდოდ ხდება, რომ მიწისძვრით მრავალგზის დანგრეულმა ტაძარმა პირველი დაზიანება სწორედ დავით აღმაშენებლის გამეფებისას, 1088/1089 წელს მომხდარი მიწისძვრისას მიიღო.

მიწისძვრის თარიღი:

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, ჯავახეთში აღდგომის დღესასწაულზე მომხდარ მიწისძვრას ერთწლიანი „საშინელი“ ძვრები მოჰყვა და წინ უსწრებდა დავით აღმაშენებლის გამეფებას. ამ ცნობაზე დაყრდნობით მიჩნეულია, რომ ჯავახეთში მიწისძვრა მოხდა 1088/89 წელს.

XVIII-XIX საუკუნეების ავტორები (ბატონიშვილი ვახუშტი, ნიკო დადიანი), მიწისძვრის თარიღად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობაზე დაყრდნობით, 1088 წელს ასახელებენ (ბატონიშვილი ვახუშტი, 1973: 155; ნიკო დადიანი 1962: 90). ვახუშტი ბაგრატიონის (1696-1756) მიხედვით, მიწისძვრა მოხდა 1088 wels: „...დღესა აღდგომისასა ესეოდენ შეიძრა ქუეყანა, რამეთუ დაირღუნენ კლდენი, ქალაქნი, ციხენი ნაშენებნი და მრავალნი მოსწყდნენ ქ(რისტ)ეს ჩ~ჰა (1088), ქართულსა ტ~ა (308) ... არამედ იყო ესევითარი ძვრა ერთ წელ. შემდგომად მიიცივალა მეფე გიორგი ქ(რისტ)ესა ჩ~ჰთ (1089), ქართულსა ტ~თ (309).“

ვახუშტის დათარიღება უმეტესწილად გაზიარებულია თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში და სეისმოლოგთა მიერ შედგენილ კატალოგებში. ამის შესაბამისად, მკვლევართა ნაწილი მიიჩნევს, რომ მიწისძვრა ჯავახეთში მოხდა 1088 წლის აღდგომა დღეს – 16 აპრილს (The Georgian Chronicle, 1991: 7, შენ. 17, 150). ჯავახეთში მომხდარი მიწისძვრის თარიღს ნაწილობრივ აზუსტებს კინკლოსური ჩანაწერი ე. წ. „აფხაზთა ქრონიკაში“, რომელშიც მიწისძვრის თარიღად მიუთითებულია 1089 წელი – ქორონიკონი ტთ (309), დასაბამითგან – ხქკგ (6693), ე.ი. წელი, როდესაც დავითი მეფედ დაჯდა. 1089 წელს აღდგომა დღე 1 აპრილს მოდიოდა, ხოლო გარეჯის მრავალმთაში მიწისძვრა ფიქსირდება ორი თვის შემდეგ – 31 მაისს, ხუთშაბათ დღეს. კითხვაზე, შეეძლო თუ არა გარეჯში მყოფ ბერს 1089 წლის 1 აპრილის ჯავახეთში მომხდარი ძლიერი მიწისძვრიდან ორი თვის შემდგომ, 31 მაისს დაეფიქსირებინა განმეორებითი დამანგრეველი მიწისძვრა ქვეყნის მეორე კიდეში, პასუხი დადებითია.⁶ თუმცა, პირდაპირი წერილობითი ცნობის უქონლობისას, წარწერის მხოლოდ პალეოგრაფიული კუთხით დათარიღება, არ გამორიცხავს მიწისძვრის თარიღში ცდომილებას რამდენიმე ათეული წლის ფარგლებში; ამიტომ, სავსებით მოსალოდნელია, რომ გარეჯის წარწერა ეხება ამ რეგიონში XI –XII საუკუნეებში მომხდარ სხვა მიწისძვრას.

წერილობითი და ნივთიერი მასალებით საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჯავახეთში მიწისძვრა მოხდა 1089 წლის აღდგომა დღეს, 1 აპრილს, რომლის შემდგომაც „საშინელი“ დამანგრეველი ბიძგები ერთი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. მიწისძვრის არეალი საკმაოდ დიდი იყო და, სავარაუდოდ, ფარავდა სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს, მოყოლებულს ჯავახეთის ვულკანური პლატოდან ისტორიულ გარე კახეთში – რუსთაგ-ყარაიას შესაყარზე სერებში გამოკვეთილი გარეჯის ქვაბოვანი უდაბნოების და ალაზნის აუზში ალავერდის ტაძრის ჩათვლით. სეისმური მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ 1089 წლის მიწისძვრის სიმძლავრე განისაზღვრება 7.0-7.5 და მაკროსეისმური ეფექტით 9 (MSK შკალით) ბალით.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

⁶ უახლოეს წარსულში ასე მოხდა 1991 წლის 29 აპრილის რაჭის 8-9 ბალიანი მიწისძვრის შემდგომ, როცა მომდევნო თვეებში დაფიქსირდა ორ ათეულზე მეტი ძლიერი აფტერშოკი, მათ შორის, 3-4 მაისსა და 15 ივნისს 8 ბალიანი მიწისძვრა ბარისახოში, რომლის დროსაც დაინგრა შიდა ქართლის სოფლები.

- ბატონიშვილი ვახუშტი. (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*. ტ. IV. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ.: გამომცემლობა „მერანი“.
- ბერძენიშვილი, დ. (1988). ვარძია და თმოგვის ქვეყანა. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- ბერძენიშვილი, ნ., (1964). ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, წ. I, თბ.
- ბუგიანაშვილი, თ. (1988). დავით-გარეჯის უდაბნოს ქვედა პალეოლითის ხანის ძეგლები. *გარეჯი. გარე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები*. VIII, თბ.
- ბურდილაძე, ი. (1988). წერნაქიანი ჭურჭელი ვანის ქვაბის უდაბნო - მონასტრიდან. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- გაბაშვილი, ც. (1985). *ზედა ვარძია*. თბ.
- გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები* (1999). გამოსაცემად მოამზადეს დარეჯან კლდიაშვილმა და ზაზა სხირტლაძემ. ტ. I, ნაკ. I. თბ.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1976). 1089 წლის წარწერა მიწისძვრის შესახებ გარეჯის წამებულის უდაბნოს `ხარიტონის ქვაბიდან`. *მაცნე* (ისტორიის სერია), N2.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1966). ვანის ქვაბის განძი. *ძეგლის მეგობარი*. N2.
- გაფრინდაშვილი, გ. (1988). Пустынь, как монастырский ансамбль. Ванис-кваби – пустынь-монастырь, *საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები. სპელეოლოგიური კრებული*, 12 თბ.
- თოდრია, თ., თოდრია ა., ფუტყარაძე მ. (1988). გარე კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *გარეჯი. გარე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები*. VIII, თბ.
- მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები)* (1968), ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯუმბერ ოდიშელმა, თბ.
- ნიკო დადიანი, ქართველთა ცხოვრება* (1962). შ. ბურჯანაძის გამოცემა. თბ.
- საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა (2004)*, წ. 2, თბ.
- სილოგავა, ვ. (1992). XII საუკუნის ქტიტორული წარწერის ფრაგმენტები ალავერდის ტაძრის საკურთხეველში დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე* (ენისა და ლიტერატურის სერია). N4.
- ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი (1953). ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ. თბ.
- ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*. (1892). შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, წ. I, ტფ.
- ცხოვრება მეფით მეფისა დავითისი (1955). *ქართლის ცხოვრება*. I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.: გამომცემლობა „მერანი“.
- Alexidze A. (2000). Martha-Maria: An Outstanding Personality in the Cultural History of Georgia and Byzantium. წიგნში: Koromila, M., *The Greeks and the Black Sea from the Bronze Age to the early twentieth century*, Athens, 2002.

- Buchukuri, M (2001). The Restoration of Gareja Murals. *Results and Prospects, Desert Monasticism Gareja and Christian East. Papers from the International Symposium. Tbilisi University, September 2000.* ed. Z. Skhirtladze. Tbilisi.
- Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji (1997). *Open Society Georgia Foundation National Cultural Heritage Program. 1997 Annual Report.* Tbilisi.
- The Georgian Chronicle* (1991). Tr. K. Vivian. Amsterdam.
- Guidoboni, E., Traina, G. (1995), A New Catalogue of earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di Geofisica*, Vol.38, N. 1.
- Karapetian, N.K. (1991). *Earthquakes of the Armenian Highlands (Seismic Settings)*. Los Angeles.
- Skhirtladze, Z. (2000). Newly Discovered Early Paintings in the Gareja Desert, in: A. Eastmond ed. *Eastern Approaches to Byzantium*. Aldershot.
- Кондорская Н.В., Шебалин Н.В. (1977), *Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г.*, Москва.

References

- bat'onishvili vakhusht'i. (1973). aghts'era sameposa sakartvelosa, *kartlis tskhovreba. t'. IV. t'ekst'i dadgenilia qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier, tb.: gamomtsemloba „merani“.*
- berdenishvili, d. (1988). vardzia da tmogvis kveqana. *dzeqlis megobari*. N2.
- berdenishvili, n., (1964). javakhetis 1933 ts'lis eksp'editsiis dghiuri. *sakartvelos ist'oriis sak'itkhebi, ts'. I, tb.*
- bugianashvili, t. (1988). davit-garejis udabnos kveda p'aleolitis khanis dzegebi. gareji. *gare k'akhetis arkeologiuri eksp'editsiis shromebi. VIII, tb.*
- burdiladze, i. (1988). ts'ernakiani ch'urch'eli vanis kvabis udabno - monast'ridan. *dzeqlis megobari*. N2.
- gabashvili, ts. (1985). *zeda vardzia*. tb.
- garejis ep'igrapik'uli dzegebi* (1999). gamosatsemad moamzades darejan k'ldiashvilma da zaza skhirt'ladzem. t'. I, nak'. 1. tb.
- gaprindashvili, g. (1976). 1089 ts'lis ts'arts'era mits'isdzvis shesakheb garejis ts'amebulis udabnos `kharit'onis kvabidan~. *matsne (ist'oriis seria)*, N2.
- gaprindashvili, g. (1966). vanis kvabis gandzi. *dzeqlis megobari*. N2.
- gaprindashvili, g. (1988). Пустынь, как монастырский ансамбль. Ванис-кваби – пустынь-монастырь, sakartvelos mghvimeebi da gamokvabulebi. *sp'eleologiuri k'rebuli*, 12. tb.

todria, t., todria a., put'k'aradze m. (1988). gare k'akhetis ist'oriuli geografiis sak'itkhebi, gareji. *gare k'akhetis arkeologiuri eksp'editsiis shromebi*. VIII, tb.

mtsire kronik'ebi (k'ink'losebis ist'oriuli minats'erebi) (1968). t'ekst'ebi gamostsa, shesavali ts'erili da k'oment'arebi daurto jumber odishelma, tb.

nik'o dadiani, (1962). *kartvelta tskhovreba*. sh. burjanadzis gamotsema. tb.

sakartvelos ist'oriisa da k'ult'uris dzeglta aghts'eriloba (2004), ts'. 2, tb.

silogava, v. (1992). XII sauk'unis kt'it'oruli ts'arts'eris pragment'ebi alaverdis t'adzris sak'urtkhevelshi davit aghmasheneblis mokhseniebit. *sakartvelos metsnierebata ak'ademiis matsne (enisa da lit'erat'uris seria)*. N4.

kartlis tskhovrebis dzveli somkhuri targmani (1953). kartuli t'ekst'i da dzveli somkhuri targmani gamok'vlevita da leksik'onit gamostsa ilia abuladzem. tb.

kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa. (1892). shek'rebili, kronologiurad dats'qobili, akhsnili da gamotsemuli t. zhordanias mier, ts'. I, t'p.

tskhovreba mepit mepisa davitisi (1955). *kartlis tskhovreba*. I, t'ekst'i dadgenilia qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb.: gamomtsemloba „merani“.

Alexidze A. (2000). Martha-Maria: An Outstanding Personality in the Cultural History of Georgia and Byzantium. In the book: Koromila, M.: *The Greeks and the Black Sea from the Bronze Age to the early twentieth century*. Athens.

Buchukuri, M (2001). The Restoration of Gareja Murals. *Results and Prospects, Desert Monasticism Gareja and Christian East. Papers from the International Symposium. Tbilisi University, September 2000*. ed. Z. Skhirtladze. Tbilisi.

Complete Photo and Graphical Fixation of Architecture, Murals and Epigraphy of Rock-cut Monasteries in the western Massif of Gareji (1997). *Open Society Georgia Foundation National Cultural Heritage Program. 1997 Annual Report*. Tbilisi.

The Georgian Chronicle (1991). Tr. K. Vivian. Amsterdam.

Guidoboni, E., Traina, G. (1995), A New Catalogue of earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di Geofisica*, Vol.38, N. 1.

Karapetian, N.K. (1991). *Earthquakes of the Armenian Highlands (Seismic Settings)*. Los Angeles.

Skhirtladze, Z. (2000). Newly Discovered Early Paintings in the Gareja Desert, in: A. Eastmond ed. *Eastern Approaches to Byzantium*. Aldershot.

Кондорская Н.В., Шебалин Н.В. (1977), *Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 г.*, Москва.

FOR THE ISSUE OF DE-ETHNIZATION OF GEORGIANS IN THE GALI REGION
(2008-2018)გალის რაიონში ქართველთა დეეთნიზაციის პრობლემისათვის
(2008-2018წწ.)¹

KAKHA KVASHILAVA

PhD in History,

Associate Professor of Sokhumi State University

ORCID ID: 0000-0001-7703-5568.

kvashilava@sou.edu.ge

+995577963818

Abstract:

At 2018 Georgia celebrated a 100-year jubilee of the restoration its state independency and establishing of the first Republic. Moreover in September 27th turned 25 years from the fall of Sokhumi and in August 26th – 10 years after the recognition of “independency” of Tskhinvali region and Abkhazia by Russia by gross infringement of the International law.

Abkhaz separatists and Russian occupants have created an apartheid regime in Abkhazia where fundamental Human Rights of local Georgians are rough violated. In this situation, active de-ethnization of Georgians in the Gali region is passing, which aims to eliminate local Georgians from the common Georgian political, cultural, economic and social space. To achieve this goal the separatists and occupants tried to replace teaching language from Georgian to Russian, actively works propagandist machine – TV and printed press which official working language are Abkhazian, Russian and Megrelian. But mainly they are working only in Russian. There is created special barriers for Georgians for their participation in local political processes. We must note that Abkhaz separatists and Russian occupants have different view on the de-ethnization Georgians. Georgians are considered by separatists and occupants in their own camps. In this aspect they really confront each other.

The authorities of Georgia should use all its possibility in the international arena for protect the rights and interests of the Georgian population of Gali. Otherwise, at the conditions of the Apartheid regime only two ways remain for Gali's Georgians: either fully subjected to current pressure (which will be finished by their de-ethnization) or to resettle in other regions of Georgia. As we see both outcomes are highly critical for Georgia's future and the prospects for conflict resolution.

Key words: Conflict in Abkhazia, Gali District, De-ethnization, Georgians, Georgia.

---

¹ წინამდებარე წერილი წაკითხული იქნა მოხსენების სახით 2018 წელს ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტში გამართულ საერთაშორისო კონფერენციაზე „ჰუმანიტარული მეცნიერებები“

კახა კვაშილავა
ისტორიის დოქტორი,
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი
ORCID ID: 0000-0001-7703-5568.
kvashilava@sou.edu.ge
577963818

აბსტრაქტი:

2018 წელს საქართველომ აღნიშნა სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის აღდგენისა და პირველი რესპუბლიკის 100 წლის იუბილე. მეტიც, 27 სექტემბერს სოხუმის დაცემიდან 25 წელი შესრულდა და 26 აგვისტოს კი 10 წელი – რუსეთის მიერ, საერთაშორისო სამართლის უხეში დარღვევით, ცხინვალის რეგიონისა და აფხაზეთის „დამოუკიდებლობის“ აღიარებიდან.

აფხაზმა სეპარატისტებმა და რუსმა ოკუპანტებმა შექმნეს აპარტიდული რეჟიმი აფხაზეთში, სადაც ადგილობრივი ქართველების ფუნდამენტური უფლებები უხეშად ირღვევა. ამ სიტუაციაში გალის რეგიონში ქართველთა აქტიური დეეთნიზაცია მიმდინარეობს, რომლის მიზანია ადგილობრივი ქართველების აღმოფხვრა საერთო ქართული პოლიტიკური, კულტურული, ეკონომიკური და სოციალური სივრციდან. ამის მისაღწევად სეპარატისტებმა და ოკუპანტებმა გალის რაიონში განათლების ენად ქართველთათვის რუსული დაადგინეს; აქტიურად მუშაობს პროპაგანდისტული მანქანა – ტელევიზია და ბეჭდური პრესა, რომლის ოფიციალური სამუშაო ენებია აფხაზური, რუსული და მეგრული. თუმცა ძირითადად ისინი მხოლოდ რუსულ ენაზე ფუნქციონირებენ. ამასთან ერთად, შექმნილია სპეციალური ბარიერები ქართველებისთვის ადგილობრივ პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილეობისთვის. ხაზგასასმელია, რომ აფხაზ სეპარატისტებს და რუს ოკუპანტებს განსხვავებული შეხედულება აქვთ ქართველების დეეთნიზაციასთან დაკავშირებით. ორივე მხარე მათ მხოლოდ საკუთარ ბანაკში მოიაზრებს, რის გამოც ოკუპანტებსა და სეპარატისტებს შორის ერთგვარი დაპირისპირების საფუძველი იქმნება.

საქართველოს ხელისუფლებამ უნდა გამოიყენოს მთელი თავისი შესაძლებლობა საერთაშორისო ასპარეზზე გალის ქართული მოსახლეობის უფლებებისა და ინტერესების დასაცავად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, აპარტიდის რეჟიმის პირობებში გალის ქართველებისთვის მხოლოდ ორი გზა რჩება: ან სრულად დაექვემდებაროს ზეწოლას (რაც მათი დეეთნიზაციით დასრულდება) ან გადასახლდნენ საქართველოს სხვა რეგიონებში. როგორც ვხედავთ, ორივე შედეგი უაღრესად კრიტიკულია საქართველოს მომავლისა და კონფლიქტის დარეგულირების პერსპექტივით.

საკვანძო სიტყვები: კონფლიქტი აფხაზეთში, გალის რაიონი, დეეთნიზაცია, ქართველები, საქართველო.

შესავალი:

2018 წელს საქართველომ იზეიმა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისა და პირველი რესპუბლიკის საუკუნოვანი იუბილე. ამასთან, 27 სექტემბერს 25 წელიწადი შესრულდა სოხუმის დაცემიდან და 26 აგვისტოს კი 10 წელიწადი რუსეთის ფედერაციის მიერ საერთაშორისო სამართლის უხეში დარღვევით ცხინვალის რეგიონისა და აფხაზეთის „დამოუკიდებლობის“ აღიარებიდან.

მეოთხედი საუკუნეა, ჩვენი ქვეყნის ისტორიული ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი მოწყვეტილია დედასამშობლოს და ის, ფაქტობრივად, დაცლილია ქართული მოსახლეობისაგან. აფხაზეთის ტერიტორიაზე რუსეთმა და აფხაზმა სეპარატისტებმა ქართველთა ეთნოციდი და გენოციდი განახორციელეს. ქართული მოსახლეობა, სამწუხაროდ, მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფხაზეთში, ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაზეა (თანამედროვე ოჩამჩირის ნაწილი და გალის რაიონები; სეპარატისტთა ადმინისტრაციული დაყოფით – ოჩამჩირის ნაწილი, გალისა და ტყვარჩელის რაიონები) შემორჩენილი. ამასთან მათი რიცხვი წლიდან წლამდე მნიშვნელოვნად კლებულობს. იქ დარჩენილი ქართველობა მნიშვნელოვანი (ეთნიკური, პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული) წნეხის ქვეშაა. ირღვევა მათი უფლებები. აქტიურად მიმდინარეობს აფხაზეთში დარჩენილ ქართველთა დენაციონალიზაციისა და დეეთნიზაციის პროცესები, რაც მომავალში საქართველოს სახელმწიფოებრივი ერთიანობის აღდგენისათვის საფრთხის შემცველი იქნება.

მეთოდები:

წარმოდგენილი კვლევა ეფუძნება კვლევის შემდეგ მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი.

შედეგები:

სტატიაში შესწავლილია თანამედროვე აფხაზეთის საოკუპაციო და სეპარატისტულ რეჟიმთა მიერ გალის რაიონში დარჩენილი ქართული მოსახლეობის დეეთნიზაციის მიმართულეებით გატარებული ღონისძიებები

რუსი ოკუპანტები და აფხაზი სეპარატისტები აქტიურად ახორციელებენ აფხაზეთში, კერძოდ კი – გალის რაიონში, დარჩენილ ქართველთა დეეთნიზაციის პროცესს. ორივე მხარე თანხმდება იმაში, რომ ამ გზით შესაძლებელი გახდება ქართული ანკლავის მოშლა სეპარატისტულ რეგიონში.

დისკუსია:

ზემოთ შემთხვევით არ გვიხსენებია პირველი რესპუბლიკის საუკუნოვანი იუბილე. იმ დროსაც სერიოზული პრობლემები ჰქონდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელისუფლებას აფხაზეთში, სადაც ანტიქართულად განწყობილი დესტრუქციული ძალები, რომელთაც ზურგს უმაგრებდნენ რუსი ბოლშევიკები თუ თეთრგვარდიელები, ასევე ოსმალეთი, ცდილობდნენ საქართველოსთან აფხაზეთის დაკავშირების ყოველგვარი გზის მოსპობას. თუკი ისინი ამ პროცესს გარკვეულ წილად „წარმატებით“ ახერხებდნენ (თუმცა, მხოლოდ ძალიან ხანმოკლე დროით) სოხუმის ოლქის ფარგლებში, ამგვარი მცდელობები იყო სამურზაყანოშიც, მაგრამ იქაური მოსახლეობა ამ პროვოკაციის წინააღმდეგ გამოვიდა და ეს პროექტი ჩაიშალა.

100 წლის შემდეგ ანალოგიური პროცესი უკვე საპირისპირო მიმართულებით

მიმდინარეობს. რა თქმა უნდა, არ ვამბობთ გალის რაიონში დარჩენილი ქართული მოსახლეობის განდგომაზე საერთო ქართული კულტურულ-პოლიტიკური სივრციდან. ასეთი რამ, რა თქმა უნდა, ბუნებაში არაა. მაგრამ დღეს გალის რაიონში შექმნილი რეალობა, რომელიც ეფუძნება სასტიკ ეთნიკურ, პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ დისკრიმინაციას.

აფხაზეთის ოკუპაციის შემდგომ – 1993-2008 წლებში – გალის რაიონი (გალის რაიონის ქვეშ მოვიაზრებთ ამ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს 1991 წლის 28 დეკემბრის მონაცემებით – კ.კ.), რომელიც ამ პერიოდშიც კი, უმთავრესად ქართველებით იყო დასახლებული, გარკვეულ წილად, სეპარატისტთა „წაყრუების“ ობიექტს წარმოადგენდა. მართალია, აქ მუდმივად ხდებოდა ქართველთა აწიოკება, ქონების ჩამორთმევა, დაპატიმრება, ადამიანის ძირითადი უფლებების ხელყოფა. აქვე არ უნდა დავივიწყოთ 1998 წლის მოვლენებიც, მაგრამ სეპარატისტები მაინც ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ ეს რეგიონი, რომელიც სოფლის მეურნეობის ასპექტში ოკუპირებული აფხაზეთის უმთავრესი ეკონომიკური სახსარის როლს იწარმოებდა. სწორედ ენგურის გავლით გალელებს შეჰქონდათ აგროპროდუქცია და სხვა ნაწარმი აფხაზეთში საქართველოს შიდა რაიონებიდან. აღსანიშნავია, რომ ეს პროცესი 2008 წლის შემდეგაც გრძელდება (ჩიტაია მ., 15.07.2015). ამ პროცესში აქტიურად მონაწილეობენ საკუთრივ აფხაზი ეროვნების პირებიც, რომლებიც ლილოს ბაზრობაზეც კი ჩამოდიან.

მიუხედავად ამისა, სეპარატისტები და ოკუპანტები გრძნობენ იმ საფრთხეს, რაც გალში ქართული ეთნოსის რაოდენობის გაზრდას შეიძლება მოყვეს. ცხადია, რომ ისინი პერსპექტივაში აშკარად ხელს შეუშლიან რუსული პოლიტიკის გატარებას. ამიტომ გალელებს არ ეძლეოდათ ე.წ. „მოქალაქეობა“, რაც ადგილობრივ პოლიტიკურ პროცესებში მათ ჩართულობას ზღუდავდა. მიუხედავად „მოქალაქეობის“ არქონისა, გალელ ქართველ წევრამდებლებს სეპარატისტულ „შეიარაღებულ ძალებში“ მაინც იწვევდნენ (წულაძე ზ., 6.11.2013).

აღსანიშნავია, რომ გალის ქართველობა მნიშვნელოვანი და სერიოზული ძალაა, რომელსაც რეალურად შეუძლია გარკვეულ ანტისეპარატისტულ და ანტისაოკუპაციო პროცესებს დაუდოს სათავე. ბუნებრივია, ოკუპანტებისათვის ეს მნიშვნელოვან პრობლემად წარმოჩნდა 2013 წელს, როცა ადგილობრივ პოლიტიკურ ისტებლიშმენტს, კერძოდ კი ალექსანდრე ანქვასს, გალის მოსახლეობის მხარდაჭერა დასჭირდა. როგორც დმიტრი სტატეინოვი წერს: „დაახლოებით 30 ათასი ადამიანიდან, რომელიც დღესდღეობით გალში ცხოვრობს, მხოლოდ 300-მდე ადამიანს აქვს აფხაზეთის მოქალაქეობა. დანარჩენები აქამდე ფაქტობრივად არააღიარებულნი იყვნენ, მათ საქართველოს მოქალაქეობა აქვთ და მასზე უარის თქმას არ აპირებენ – ე.ი. მათ აფხაზეთის მოქალაქეობის მიღება არ შეუძლიათ, რადგან ორმაგი მოქალაქეობა რესპუბლიკაში მხოლოდ რუსული პასპორტების მფლობელებისთვის არის შესაძლებელი“ (სტატეინოვი დ., 18.09.2017).

აფხაზური „პასპორტების“ აღება სავალდებულო 2008 წელს რუსეთის მიერ მათი „დამოუკიდებლობის“ აღიარების შემდეგ გახდა. თუმცა გალის მოსახლეობა ფონს გადიოდა ე.წ. „ფორმა #9“-ს ფლობით, რომლითაც დასტურდებოდა, რომ ისინი გალის რაიონში ცხოვრობდნენ. ეს დოკუმენტი მათ საშუალებას აძლევდა ე.წ. „სახელმწიფო საზღვრის“ გადაკვეთისა (გოგუა ნ., 9.10.2017).

ქართველთათვის სეპარატისტული პასპორტების გაცემის ინიციატივას დაუპირისპირდა ცნობილი ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოღვაწე, სეპარატისტული აფხაზეთის უშიშროების საბჭოს მდივანი (2005-2009, 2011-2013წწ.) სტანისლავ ლაკობა. ის გალელებისათვის აფხაზეთის „მოქალაქეობის“ მინიჭებაში, „ქართველიზაციის“ პრობლემას

ხედავდა: „შეიძლება ითქვას, რომ სახეზეა პირდაპირი, ქართველიზაცია, მეგრელიზაცია, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ რაიონებში... გალი არის სასაზღვრო რაიონი, იქ კომპაქტურად ცხოვრობენ ქართველები, მათი პასპორტიზაციის შემდეგ, მომავალში იქ აუცილებლად დაისმება ადამიანის უფლებების, სინდისის თავისუფლების საკითხები, ვის აწყობს ეს?! ეს მიგვიყვანს ომის შედეგების გადახედვამდე. ეს მიგვიყვანს არა გალის რაიონის ინტეგრაციამდე, არამედ მცოცავ ინტეგრაციამდე საქართველოს შემადგენლობაში“ (წულაძე ზ., 6.11.2013).

პასპორტების გაცემის პროცესი დროებით შეჩერდა. პრობლემის გადაჭრის გზად „ბინადრობის უფლება“ იქნა მიჩნეული 2016 წლის დეკემბრის მიწურულს აფხაზეთის „პარლამენტის“ გადაწყვეტილების საფუძველზე. შესაბამისი ცვლილებები შევიდა „უცხო ქვეყნის მოქალაქეთა სამართლებრივი მდგომარეობის შესახებ“ („ოკუპირებულ აფხაზეთში...“, დეკემბ., 2016). როგორც წესი, საერთაშორისო სამართლის ნორმების საფუძველზე, ასეთ უფლებას უცხოეთი მოქალაქეებს აძლევენ ხოლმე. აღნიშნული დოკუმენტის მფლობელს აფხაზეთში მუდმივად ცხოვრების უფლებას აძლევს; მას, ასევე, არ ეკრძალება აფხაზეთიდან გასვლა თუ იქ დაბრუნება. მიუხედავად ამისა, „ბინადრობის მფლობელს“ ეკრძალება უძრავი ქონების შეძენა თუ გაყიდვა და არჩევნებში მონაწილეობა (სტატეინოვი დ., 18.09.2017).

მიუხედავად ამ აშკარა ანტიქართული და დისკრიმინაციული უფლებებისა, აღნიშნული საბუთის მიღებაც გართულებულია. გალელებს ადგილობრივი მილიციის განყოფილებებში შეურაცხყოფას აყენებენ, საბუთის გაცემისათვის ოფიციალური გადასახადის (1500 რუბლი) გარდა, უწევთ ქრთამის მიცემაც 2000 რუბლის ოდენობით (გოგუა ნ., 9.10.2017).

ამდენად, იქმნება ხელოვნური ბარიერები გალის ქართული მოსახლეობისა და მათი ჩართულობისათვის სეპარატისტული აფხაზეთის შიდა პოლიტიკურ აქტიურობაში.

სეპარატისტები, რომლებიც ვერ ახერხებენ, თუნდაც ამ აპარტიდული პოლიტიკით გალის რაიონის ქართველთა მოდრეკას, სხვა გეგმებსაც ახორციელებენ. ესაა: ქართული ენის სწავლების საათების შემცირება და ქართულად სწავლების აკრძალვა საშუალო სკოლაში; „ისტორიულ აფხაზურ ფესვებთან“ დაბრუნება.

როგორც ჟურნალისტი ვახტანგ შამუგია შენიშნავს, „ავგისტოს ომის შემდეგ, 2008 წლის სექტემბერში, გალის რაიონი ზედა და ქვედა ზონებად დაყვეს. ზედა ზონის ყველა - ცხრავე სკოლა, რუსულ ენაზე გადავიდა. ქართული ენა და ლიტერატურა არასავალდებულო, რიგითი საგნის სტატუსით დარჩა, რომელსაც კვირაში მხოლოდ 1 საათი ეთმობა. იგივე მოხდა ქალაქ გალის აქამდე არსებულ ქართულ სკოლებშიც“ (შამუგია ვ. 24.08.2015). სეპარატისტული ხელისუფლება ამცირებს ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საათებს საშუალო სკოლებში და ის უცხო ენის სტატუსში გადაჰყავთ („გალში ქართული ენა...“ 2.09.2015). პირიქით, გალის რაიონის რესურს-ცენტრის უფროსის, ქალბატონ ნონა შონიას მიერ მოწოდებული ცნობის თანახმად, „სკოლებში მშობლიური ენის სტატუსი აქვს რუსულ ენას და ეს ენა ეწერება გალის რაიონის ომამდელი საზღვრების სკოლების ყველა კურსდამთავრებულს აფხაზურ ატესტატში“.

აქვე საინტერესოა ის სტატისტიკური მონაცემები, რომლებიც ნათლად წარმოაჩენს სეპარატისტების მიერ გალის მუნიციპალიტეტში ქართული სკოლების დახურვისა და ქართულენოვანი სწავლების აკრძალვას:

1990 წელს გალის რაიონში ფუნქციონირებდა 58 სკოლა (52 ქართული, 2 რუსული, 3 ქართულ-რუსული, 1 ქართულ-აფხაზური); 1994 წელს, აქტიური საომარი მოქმედებების დასრულების შემდგომ, სასწავლო პროცესი აღდგა 31 სკოლაში (27 ქართული, 2 რუსული, 1 ქართულ-რუსული, 1 ქართულ აფხაზური); 2004-2005 წლებში დასრულდა „ზედა ზონის“ 20

სკოლაში სწავლების რუსულ ენაზე გადასვლა; 2015 წელს „ქვედა ზონაში“ დარჩენილ 11 ქართულ სკოლაში სწავლება გადავიდა რუსულ ენაზე; 2017 წელს დაიხურა თავილონში არსებული სკოლა („ოკუპირებულ აფხაზეთში ბავშვთა უფლებების...“ 31.10.2018).

სეპარატისტები ცდილობენ რა ამოძირკვონ ქართული ენა სწავლების პროცესიდან, სისტემატურ და მოულოდნელ შემოწმებებს ახორციელებენ ადგილობრივ სკოლებში („ქართულად სწავლების...“ 20.11.2018). ქართველ მასწავლებლებს უტარებენ ტესტებს რუსული ენის ცოდნაში. საინტერესოა, რომ საგამოცდო მასალას ადგენენ არა საკუთრივ აფხაზეთში, არამედ – რუსეთში („ქართულად სწავლების...“ 20.11.2018).

2013 წელს საგანგებოდ შეიქმნა მეგრული „დედაენა“, რომლის ავტორია ვინმე ნარგიზა ბასარია. იყო მცდელობა ამ „სახელმძღვანელოს“ სკოლებში შეტანისა, თუმცა, ნ. შონიას ცნობით, ამ გეგმის რეალიზაცია არ მომხდარა („ქართული ენის დევნა...“ 16.04.2016).

აფხაზეთში ომის დასრულების 25-ე წლისთავთან დაკავშირებით, ე.წ. საზეიმო ღონისძიებები გალის სკოლებშიც გაიმართა, სადაც სპეციალურ ფლემშობში მონაწილეობდნენ ქართველი ეროვნების ბავშვები, რომლებიც აფხაზ მეომრებს ასახიერებდნენ. „ბავშვები აუცილებლად სამხედრო ფორმებში უნდა იყვნენ, აფხაზეთის ჰიმნი, ომის კადრები, სადაც ქართველებისგან მტრის ხატია შექმნილი, აფხაზურ-რუსულად დაწერილი ტექსტები... და ამ ყველაფერს ჩემ შვილებს აიძულებენ, დიახ, აიძულებენ, რადგან ჩვენ სხვა გზა არ გვაქვს“, – განუცხადა ერთ-ერთი მოსწავლის მშობელმა “Democracy & Freedom Watch”-ს („ოკუპირებულ აფხაზეთში ბავშვთა უფლებების...“ 31.10.2018).

საინტერესოა, რომ 2008 წლის აგვისტოს რუსეთ-საქართველოს ომის 10 წლისთავის აღნიშვნა განსაკუთრებით აქტიურად სწორედ გალში გაიმართა, სადაც მოსახლეობა აიძულეს სპეციალურ მიტინგებსა და ღონისძიებებში მიეღოთ მონაწილეობა და საჯარო განცხადებებით დაეგმოთ საქართველო. სამწუხაროდ, ზოგიერთი რენეგეტის მოძიება სეპარატისტებს არ გასჭირვებიათ („08.08.08. - 10 лет спустя...“). ასეთი იყო 1967 წელს დაბადებული, სოფ. ზემო ბარღების მკვიდრი და ამჟამად გალის ადმინისტრაციის პრეს-სამსახურის უფროსი ბეჟან უბირია, რომელიც 1990-1994 წლებში თსუ-ს ფილოსოფიის ფაკულტეტზე სწავლობდა, ხოლო, 2007-2012წწ. ის აფხაზეთის პარლამენტის „ერთადერთი ქართველი დეპუტატი“ (Вартамян О. 25.08.2011) იყო, ხოლო 2013 წელს დაინიშნა კანონმდებლობასთან შესაბამისადა გალისა და ტყვარჩელის რაიონებში მცხოვრებთათვის პასპორტების გაცემის შემმოწმებელი სახელმწიფო კომიტეტის წევრად.

საინტერესოა, რომ თუკი სეპარატისტები ცდილობენ, გალის ქართულ მოსახლეობას ე.წ. „მეგრული“ თვითშეგნება ჩაუნერგონ და ამით ერთიანი ქართული ეთნოსის გახლეჩა მოახდინონ, რუსი ოკუპანტები ამ ასპექტში მათი პროტყეების მოსაზრებას აშკარად არ იზიარებენ. მოსკოვს რომ „დამოუკიდებელი აფხაზეთი“ მხოლოდ საქართველოს პროდასავლური ინტერესების გამო დასასჯელად სჭირდება, ეს ცხადია. ბუნებრივია, ამიტომ საკუთრივ კრემლისათვის აფხაზეთის „დამოუკიდებლობა“ მხოლოდ ფიქციაა და, შესაბამისად, ის თავად არის დაინტერესებული იმაში, რომ არ მოხდეს ეთნიკური აფხაზების გამრავლება და გაძლიერება. ამიტომაც, ბუნებრივია, ოკუპანტები ცდილობენ რა გალის ქართული მოსახლეობა ჩამოაშორონ საერთოქართული სოციალურ, კულტურულ და პოლიტიკურ სივრცეს, ისინი ამასთანავე ცდილობენ მათ გარუსებას. გარუსებული გალის ქართული მოსახლეობა, ბუნებრივია, წინააღმდეგი იქნება როგორც ქართული სახელმწიფოსი, ასევე – აფხაზებისა. ამდენად, ასეთი კონფრონტაცია კი კიდევ უფრო განამტკიცებს ოფიციალური მოსკოვის პოზიციებს ოკუპირებულ ქართულ მიწაზე.

სწორედ ამ მიზნის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია აფხაზურ-რუსულ-

მეგრულენოვანი გაზეთი „გალ“, რომელიც 1993 წლიდან გალში ვრცელდება. მიზანი ამ გამოცემისა არის გალელებში, რომელთა დიდი ნაწილი მეგრელებს მიეკუთვნება, გააღვივონ ე.წ. „მეგრული სეპარატიზმი“, რომელიც, შემდგომ სამეგრელოში უნდა გავრცელდეს. ამასვე ემსახურება ადგილობრივი ტელევიზია „Гал ТВ“, რომელიც, ასევე, სამ ენაზე მაუწყებლობს. ტელევიზიამ მაუწყებლობა 2017 წლის 14 მაისს დაიწყო და დირექტორად ვინმე თემირ ყურბანოვი დაუნიშნეს, რომლის ფეისბუკ-პროფილიდან ირკვევა, რომ ის წარმოშობით ტყვარჩელიდანაა და, შესაბამისად, მას არაფერი აკავშირებს გალთან.

თუმცა, ორივე შემთხვევაში (გაზეთი და ტელევიზია), რუსული ენის ხვედრითი წილი გაცილებით მეტია და დაახლოებით საგაზეთო მასალის 80 და საეთერო დროის 95 პროცენტს მოიცავს. აქედან გამომდინარე, ნათელია რუსი ოკუპანტების ის ამოცანა, რაზეც ზემოთ ვისაუბრეთ: ისინი ქართველების გააფხაზებას კი არა, გარუსებას ცდილობენ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სეპარატისტული რეჟიმი ცდილობს სამურზაყანოელები აფხაზობას „დაუბრუნოს“. ცნობილია, რომ საქართველოს ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პროვინციის ფორმირება გვიან შუა საუკუნეებში (XVII-XVIII სს. მიჯნა) ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში სწორედ აფხაზთა მოწოლის შემდეგ ხდება (კვაშილავა, 2011ა). თუმცა, დამხვედურმა ეთნიკურმა ჯგუფმა (მეგრელები/ქართველები) იმდღავრა და მათი ნაწილის გაქართველება მოახერხა. საკუთრივ აფხაზური დასახლებები იქ მაინც არსებობდა.

სამურზაყანოელთა „ეთნიკური ვინაობის“ გარკვევას ჯერ ცარიზმი შეეცადა და ადგილობრივი მოსახლეობა აფხაზური წარმოშობისად გამოაცხადა (კვაშილავა, 2011ბ). საბჭოურ პერიოდშიც აფხაზი მეცნიერები (ს. ბასარია, ხ. ბლაჟბა, შ. ინალ-იფა) გალის რაიონის ავტოქტონ მოსახლეობად აფხაზებს, ხოლო ადგილობრივ ტოპონიმებს აფხაზურად აცხადებენ (კვაშილავა, 2011ა). ამ ბოლო ხანებში აღნიშნული მიმართულებით აქტიურობს ცნობილი აფხაზი ისტორიკოსი თეიმურაზ აჩუგა, რომელიც წარმოშობით ბათუმელია. ის არის ავტორი ნაშრომისა „О проблемах национального самосознания населения юго-восточной Абхазии“, სადაც ის სამურზაყანოელებს აფხაზებად მიიჩნევს, თუმცა ყველაზე ძველი საბუთი, რომელიც მას არგუმენტად მოაქვს 1788 წლით თარიღდება და არც ინტერესდება, თუ რა ხდებოდა ამ მხარეში XVIII საუკუნის მიწურულამდე (კვაშილავა, 2011ა). რა თქმა უნდა, ჩვენმა კოლეგამ კარგად იცის, რა ხდებოდა აღნიშნულ პერიოდამდე, მაგრამ მისი მიზანი ქართველთა და აფხაზთა საერთო ისტორიული წარსულის გაყალბებაა.

სეპარატისტულმა ხელისუფლებამ 2014 წელს „სამურზაყანოელ აფხაზთა საბჭო“ („Совет мурзаканских абхазов“) შექმნა, რომლის მიზანია სამურზაყანოელ აფხაზთა მემკვიდრეების ინტერესების დაცვა, მათი ენობრივი, სოციალური, კულტურული და ეკონომიკური ინტეგრაცია „საერთოაფხაზურ“ საზოგადოებაში (Заводская Е. 19.07.2018). როგორც ამ საზოგადოების მეორე ყრილობაზე თავმჯდომარემ თენგიზ ინალ-იფამ აღნიშნა, 2014-2018 წლებში 500-მა ადამიანმა დაიბრუნა „ჭეშმარიტად აფხაზური გვარები და ეროვნება“. თუმცა მისივე ინფორმაციით, გალის რაიონის ძველ საზღვრებში 5000 ადამიანი ცხოვრობს, რომლებიც აფხაზურ გვარებს ატარებენ (Заводская Е. 19.07.2018). როგორც ვხედავთ, საზოგადოების „პროგრესი“ ამ მიმართულებით გასული 4 წლის მანძილზე სამიხნე ჯგუფის მხოლოდ 10%-ია. ჩანს, რომ „აფხაზური“ წარმოშობის მოსახლეობას მაინცდამაინც დიდი სურვილი არ გააჩნია „ჭეშმარიტად აფხაზური ეროვნების“ დასაბრუნებლად.

როგორც ვხედავთ, სეპარატისტები დღეს ცდილობენ, მათ, რომელნიც საკუთარ თავს ქართულ ეთნოსთან აიგივებენ, „ხელი შეუწყონ“ „ნამდვილი“ ეროვნების დაბრუნებაში. ესეც ერთ-ერთი გზაა გალის რაიონში ქართული მოსახლეობის რაოდენობის ხელოვნურად შესამცირებლად.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- კვაშილავა კ. (2011ა). *ისტორიული სამურზაყანოს წარსულიდან. XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნა – 1840 წელი*. თბილისი.
- კვაშილავა კ. (2011ბ). სამურზაყანოელთა „ეთნიკური ვინაობის“ პრობლემა რუსულ ისტორიოგრაფიაში და იაკობ გოგებაშვილის შეხედულებები, – *ჟურნ. „განათლება“*. №3, თბილისი.
- გოგუა ნ. (9.10.2017). *ქართველები გალში – უცხოელები საკუთარ მიწაზე*, – <http://oc-media.org/kartvelebi-galshi-utskhoe/>.
- სტატეინოვი დ. (18.09.2017). „ბინადრობის უფლება“ აფხაზეთში მცხოვრები ქართველებისათვის – პრობლემის გადაწყვეტა თუ ახალი თავსატეხი, – <https://jam-news.net/ბინადრობის-უფლება-აფხა/?lang=ka>.
- შამუგია ვ. (24.08.2015). *გალში ქართულ სახელმძღვანელოებს ანადგურებენ, სწავლება მხოლოდ რუსულად იქნება*, – http://www.resonancedaily.com/index.php?id_rub=2&id_artc=26030.
- ჩიტაია მ. (15.07.2015). *სოხუმში ქართული პროდუქცია 300%-ით ძვირად იყიდება*, – <https://bpn.ge/finansebi/13587-sokhumshi-qarthuli-produqti-300-ith-dzvirad-iyideba.html?device=xhtml&lang=ka-GE>.
- წულაძე ზ. (6.11.2013). *ანქვები ქართველი „ამომრჩევლისთვის“ ბრძოლას განაგრძობს*, – <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-right-georgians-in-occupied-abkhazia/1784528.html>.
- „გალში, ქართული ენა და ლიტერატურა იქნება როგორც უცხო ენა მე-3 კლასიდან, კვირაში 3 საათი, ნაცვლად აქამდე არსებული 10 საათისა“ (2.09.2015) – <https://edu.aris.ge/news/galshi-qartuli-ena-da-literatura-iqneba-rogorc-ucxo-ena-me-3-klasidan-kvirashi-3-saati-nacvld-aqamde-arsebuli-10-saatisa.html>).
- „ოკუპირებულ აფხაზეთში ბავშვთა უფლებების დაცვის მიმართულებით არსებული გამოწვევები – „ეთნიკური დისკრიმინაცია და ქართული იდენტობის დათრგუნვა“ (31.10.2018), – <http://www.accentnews.ge/ge/news/details/61899-ოკუპირებულ-აფხაზეთში-ბავშვთა-უფლებების-დაცვის-მიმართულებით-არსებული-გამოწვევები-ეთნიკური-დისკრიმინაცია-და-ქართული-იდენტობის-დათრგუნვა>“.
- „ოკუპირებულ აფხაზეთში გალის ქართული მოსახლეობისათვის ბინადრობის ნებართვის გაცემის შესახებ“ (დეკემბ., 2016), – <http://abkhaziajustice.gov.ge/wp-content/uploads/2016/12/ბინადრობის-ნებართვა-გალ-ინფო.pdf>.
- „ქართული ენის დევნა გალის სკოლებში“ (16.04.2016), – <https://dfwatch.net/ქართული-ენის-დევნა-გალის-41820>.
- „ქართულად სწავლების სრულად ამოსაძირკვად გალის სკოლებზე წნეხი ძლიერდება“ (20.11.2018), – <https://dfwatch.net/ქართულად-სწავლების-სრულა-52580>.
- Вартанян О. (25.08.2011). *Гальский район готовится к голосованию*, –

<https://www.ekhokavkaza.com/a/24308274.html>.

Заводская Е. (19.07.2018). «Совет мырзаканских абхазов» собрался на второй съезд, – <https://www.ekhokavkaza.com/a/29376814.html>.

„08.08.08. - 10 лет спустя.“ – „08.08.08. - 10 лет спустя: памятные мероприятия в городе Гал“, – <https://www.facebook.com/GalTv.rgt/videos/398071284052140/>.

REFERENCES

kvashilava k. (2011a). *istoriuli samurzakanos tsarsulidan. [From the past of the historical Samurzakhano. XVII-XVIII centuries – 1840]*. Tbilisi.

kvashilava k. (2011a). amurzakanoelta “etnikuri vinaobis” problema rusul istoriografiashi da da iakob gogebashvilis shekhedulebebi, *jurn.: “ganatleba”*. [The Problem of the "Ethnic Identity" of the Samurzakhans in Russian Historiography and the Views of Iakob Gogebashvili]. *Journal "Education"*. №3, Tbilisi.

gogua n. (9.10.2017). *qartvelebi galshi – ucxoelebi sakutar mitsaze, [Georgians in Gali - foreigners on their own land]*– <http://oc-media.org/kartvelebi-galshi-utskhoe/>

stateinovi d. (18.09.2017). “binadrobis ufleba” afxazetshi mtskhovrebi qartvelebisatvis – problemis gadatskveta tu axali tavsatekhi, [“Right to Residence” for Georgians living in Abkhazia - problem solving or a new puzzle]– <https://jam-news.net/binadrobis-ufleba-afx/?lang=ka>

shamugia v. (24.08.2015). *galshi qartul sakhelmzghvaneloebis anadgureben, stsavleba mkholod rusulad iqneba, [Georgian textbooks are being destroyed in Gali, the teaching will be only in Russian]* – http://www.resonancedaily.com/index.php?id_rub=2&id_artc=26030

chitaia m. (15.07.2015). *sokhumshi qartuli produqtsia 300%-it dzvirad ikideba, [Georgian products are 300% more expensive in Sokhumi]* – <https://bpn.ge/finansebi/13587-sokhumshi-qarthuli-produqti-300-ith-dzvirad-iyideba.html?device=xhtml&lang=ka-GE> (ზოტაია მ. (15.07.2015).

tsuladze z. (6.11.2013). *anqvabi qartveli “amomrchevlistvis” brdzolas ganagrzdobs, [Ankvab continues to fight for Georgian "voters"]* – <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-right-georgians-in-occupied-abkhazia/1784528.html> (წულაძე ზ. (6.11.2013).

“galshi, qartuli ena da literatura iqneba rogorc utskho ena me-3 klasidan, kvirashi 3 saati, natsvlad aqamde arsebuli 10 saatisa” (2.09.2015), – <https://edu.aris.ge/news/galshi-qartuli-ena-da-literatura-iqneba-rogorc-ucxo-ena-me-3-klasidan-kvirashi-3-saati-nacvlad-aqamde-arsebuli-10-saatisa.html>

okupirebul afxazetshi bavshvta uflebebis dacvis mimartulebit arsebuli gamotsvevebi – “etnikuri diskriminatsia da qartuli identobis datrgunva” (31.10.2018), – <http://www.accentnews.ge/ge/news/details/61899-okupirebul-afxazeTSi-bavSvTa-uflebebis-dacvis-mimarTulebiT-arsebuli-gamowvevebi---eTnikuri-diskriminacia-da-qarTuli-identobis-daTrgunva~>

“okupirebul afxazetshi galis qartuli mosaxleobisatvis binadrobis nebartvis gacemis shesakheb” (dekemb., 2016), – <http://abkhaziajustice.gov.ge/wp-content/uploads/2016/12/binadrobis-nebarTva-gal-info.pdf>.

“qartuli enis devna galis skolebshi” (16.04.2016), – <https://dfwatch.net/qarTuli-enis-devna-galis-41820>

“qartulad swavlebis srulad amosadzirkvad galis skolebze tsnekhi dzlierdeba” (20.11.2018), – <https://dfwatch.net/qarTulad-swavlebis-srula-52580>

Вартанян О. (25.08.2011). Гальский район готовится к голосованию, – <https://www.ekhokavkaza.com/a/24308274.html>.

Заводская Е. (19.07.2018). «Совет мырзаканских абхазов» собрался на второй съезд, – <https://www.ekhokavkaza.com/a/29376814.html>.

„08.08.08. - 10 лет спустя.“ – „08.08.08. - 10 лет спустя: памятные мероприятия в городе Гал“, – <https://www.facebook.com/GalTv.rgt/videos/398071284052140/>.

**CATHOLICISM IN GEORGIA AT THE INITIAL STAGE
OF RUSSIAN RULE (FIRST HALF OF THE XIX CENTURY)¹**

კათოლიკობა საქართველოში რუსული მმართველობის
საწყის ეტაპზე (XIX საუკუნის I ნახევარი)²

KAKHABER SURGULADZE

Doctor of History, Professor
of Batumi Shota Rustaveli State University
ORCID:0000-0002-6008-8396
kakhaber.surguladze@bsu.edu.ge
+995 599 30 91 91

IRAKLI BARAMIDZE

Doctor of History, Associate Professor
of Batumi Shota Rustaveli State University
ORCID: 0000-0001-7540-7006
erekle1770@hotmail.com
+995 577 30 40 20

KHATUNA DIASAMIDZE

Doctor of History, Associate Professor
of Batumi Shota Rustaveli State University
ORCID:0000-0002-9966-0468
Khatuna.diasamidze1969@gmail.com
+995 577 42 71 30

TATIANA KOPALEISHVILI

Doctor of History,
Affiliated Researcher, Leuven, Belgium
ORCID: 0000-0002-4676-5848
+995 598 25 12 36

Abstract

From the 60s of the 17th century, members of the Capuchin Catholic Order came to Georgia periodically. At the end of the 18th century, with the support of the kings of Kartli-Kakheti (eastern Georgia) - Irakli II (1762-1798), George XII (1798-1800) and the king of Imereti (western Georgia) Solomon II (1789-1810), was given them a good arena for the propaganda and dissemination of Catholicism. The Catholic mission in the Akhaltsikhe region (southern Georgia), which was under the influence of the Ottoman Empire, was in an unfavorable situation.

The establishment of Russia in eastern Georgia deprived the missionaries of the opportunity to freely spread their faith. Back in 1722, the Russian Emperor Peter the Great issued an order considering the conversion from Orthodoxy to another religion illegal. The Russian

---

¹ This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) FR17_416.

² ნაშრომის მხარდამჭერია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდი (შრსესფ) [FR17_416]

authorities considered missionaries to be spies of European countries and controlled their every step.

Governor-General of Caucasus P. Tsitsyanov (1802-1806) sought to subjugate European Catholic missionaries to Russian clerical rule. Indeed, new Catholic churches were solemnly opened in Tbilisi and Gori in 1807 and 1819, but at the same time, the number of missionaries in Georgia decreased. As for the Georgian Catholics of southern Georgia, one part of them, because of the great study of the Armenians (they were in a privileged position in both the Ottoman and Russian empires), had already been Armenianized, while the other part was facing the same danger, which was directly or indirectly facilitated by Shahkuliani (Chilimuzashvili), a Georgian, who was seeking episcopacy.

In 1845, due to the unacceptability of certain conditions, the Russian authorities expelled the Catholic missionaries from Georgia. However, as a result of centuries of missionary work in Georgia, one (perhaps not so important) part of the population (including Georgian Orthodox), for religious, political, economic, or other reasons, converted to the Catholic faith and, like others, played a certain role in the socio-political or socio-economic life of a polyethnic and polyconfessional country.

Keywords: Catholicism, Erekle II, Georgia, Russian Rule, Rome, Shahkuliani, Armenianization.

კახაბერ სურგულაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, ბათუმის
შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი
ORCID:0000-0002-6008-8396
kakhaber.surguladze@bsu.edu.ge
+995 599 30 91 91

ირაკლი ბარამიძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი
ORCID: 0000-0001-7540-7006
erekle1770@hotmail.com
+995 577 30 40 20

ხათუნა დიასამიძე,

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი
ORCID:0000-0002-9966-0468
Khatuna.diasamidze1969@gmail.com
+995 577 42 71 30

ტატიანა კოპალეიშვილი

ისტორიის დოქტორი,
ავილირებული მკვლევარი, ლიუვენი, ბელგია
ORCID: 0000-0002-4676-5848
tatianakopaleishvili@gmail.com
+995 598 25 12 36

აბსტრაქტი

XVII საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული საქართველოში პერიოდულად ჩამოდიოდნენ კაპუცინთა კათოლიკური ორდენის წევრები, რომლებსაც XVIII საუკუნის ბოლოს, ქართლ-კახეთის მეფეების - ერეკლე II-ის (1762-1798), გიორგი XII-ის (1798-1800) და იმერეთის მეფე სოლომონ II-ის (1789-1810) ხელშეწყობით, კარგი ასპარეზი მიეცათ აქ კათოლიკობის პროპაგანდისა და გავრცელების თვალსაზრისით. არასახარბიელო მდგომარეობაში იმყოფებოდა კათოლიკური მისიონი ახალციხის რეგიონში, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის გავლენაში იყო მოქცეული.

რუსეთის დამკვიდრებამ აღმოსავლეთ საქართველოში მისიონერებს თავიანთი სარწმუნოების თავისუფლად გავრცელების შესაძლებლობა მოუსპო. ჯერ კიდევ 1722 წელს, რუსეთის იმპერატორმა პეტრე პირველმა გამოსცა ბრძანება, რომლითაც მართლმადიდებლობიდან სხვა სარწმუნოებაზე გადასვლა არაკანონიერად მიიჩნეოდა. რუსეთის ხელისუფლებას მისიონერები ევროპის ქვეყნების ჯამშუბად მიაჩნდა და მათ ყველა ნაბიჯს აკონტროლებდა,

მთავარმართებელი ციციანოვი (1802-1806) შეეცადა ევროპელი კათოლიკე მისიონერების რუსეთისადმი დაქვემდებარებას. 1807 და 1819 წლებში თბილისსა და გორში საზეიმოდ გაიხსნა ახალი კათოლიკური ეკლესიები, თუმცა პარალელურად შემცირდა მისიონერთა რიცხვი საქართველოში. რაც შეეხება სამხრეთ საქართველოს, აქაურ ქართველ კათოლიკეებს, ერთი ნაწილი სომეხთა დიდი მეცადინეობის შედეგად (სომეხები პრივილეგირებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ როგორც ოსმალეთის, ისე რუსეთის იმპერიებში) უკვე გასომეხებული იყო, ხოლო მეორე ნაწილი იმავე საფრთხის წინაშე იდგა, რასაც პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ხელს უწყობდა ეპისკოპოსობის მაძიებელი პ. შაჰყულიანი (ჭილიძეშვილი), წარმოშობით ქართველი.

1845 წელს, გარკვეული პირობების მიუღებლობის გამო, რუსეთის ხელისუფლებამ კათოლიკე მისიონერები საქართველოდან გააძევა. თუმცა, საუკუნეთა მანძილზე საქართველოში მისიონერული მოღვაწეობის შედეგად მოსახლეობის (მათ შორის ქართველი მართლმადიდებლების) ერთი (შესაძლოა, არც ისე მნიშვნელოვანი) ნაწილი, რელიგიური, პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ სხვა მიზეზით გადავიდა კათოლიკურ რწმენაზე და სხვათა მსგავსად, გარკვეული როლი ითამაშა პოლიეთნიკური და პოლიკონფესიური ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ, თუ სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

საკვანძო სიტყვები: კათოლიკობა, ერეკლე II, საქართველო, რუსული მმართველობა, რომი, შაჰყულიანი, გასომეხება.

შესავალი

XVIII საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისში კათოლიკობას საქართველოში დიდი პრობლემები შეექმნა. 1741 წელს ქვეყანა დატოვა თბილისის ეპისკოპოსმა ქრისტეფორე ორბელიანმა, რომელიც ხუთი წლით ადრე, ადგილობრივ კათოლიკეთა თხოვნით, დანიშნა ამ თანამდებობაზე ანტოქიის პატრიარქმა. კათოლიკე ეპისკოპოსის მიზანი რომის მოლოცვა და პაპისთვის საქართველოში მათ თავს არსებული გასაჭირის შესახებ ინფორმაციის მიწოდება იყო.

ქრისტეფორეს რომში ყოფნის პერიოდში საქართველოში გაგრძელდა კათოლიკეთა დევნა სომეხების მხრიდან, დახურეს თბილისის კათოლიკური ეკლესია, შეურაცხყოფა მიაყენეს ადგილობრივ კათოლიკეებს და გააძევეს კაპუცინი³ მისიონერები, რომლებიც იძულებულნი გახდნენ ოსმალეთის გავლენაში მყოფი ახალციხისთვის შეეფარებინათ თავი. ყოველივე, რა თქმა უნდა, მოხდა ყიზილბაშების ხელშეწყობით, რომლებიც უკვე

³ XVII საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოყოლებული საქართველოში კათოლიკობის გავრცელებაზე ზრუნავდნენ კაპუცინთა ორდენის წევრები.

საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ბატონობდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში. პატრი ნიკოლო მარია ბორჯოელი 1742 წელს რომში გაგზავნილ მოხსენებაში წერს: „ტფილისში დარჩენ მარტო ქართველი კათოლიკეები, რომლების წინააღმდეგ სომხების მუხანათობრივმა სიცოვემ ვერაფერი გააწყო“ [თამარაშვილი, 1995: 674-680].

მალე სიტუაცია გამოსწორდა. ირანის შაჰი ნადირი (1736-1747) დათანხმდა კაპუცინი პატრების უკან დაბრუნებას. 1746 წელს თბილისში ჩამოვიდა ისპაჰანის ლათინი ეპისკოპოსი, რომლის იურისდიქციაში 1633 წლიდან საქართველოც შედიოდა. მან დაინახა რა თბილისში ლათინი ეპისკოპოსის ყოფნის საჭიროება, თავის ვიკარად დანიშნა კარგი მექართულე კაპუცინი პატრი ნიკოლა ჯირჯენტი, რომელმაც 1747-1749 წლებში ახალი, უფრო დიდი და ერთ-ერთი საუკეთესო გუმბათიანი ეკლესია ააშენა თბილისში [თამარაშვილი, 1902: 363; ნაცვლიშვილი, 2019:50].

კაპუცინებმა მიიღეს ნებართვა საზეიმო წირვისას ქართულ ენაზე ეგალობათ სამოციქულო სახარება „დიდება“ და „მრწამსი“ (1784 წელს იგივე უფლება მიიღეს სომხური წესის ქართველებმაც). კათოლიკობა მიიღო კათოლიკოსმა ანტონმა, ბევრმა მღვდელმა და თავადმა. ყველაფერი თითქოს კარგად მიდიოდა, მაგრამ მალე სომხებისა და ბერძენების მიერ წაქეზებულმა ქართლის მეფე თეიმურაზმა (1744-1762) კათოლიკებს ეკლესიები ჩამოართვა თბილისსა და გორში და ქვეყნიდან გაამევა⁴. მისი მემკვიდრე, ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-ს (1762-1798) დროს კაპუცინები ისევ გამოჩნდნენ თბილისში, თუმცა ეკლესია ვერ დაიბრუნეს [თამარაშვილი, 1995: 687-689]. კათოლიკეებისათვის აღმოჩენილი თანადგომის გამო რომის პაპმა კლიმენტი XIV-მ 1769 წელს მადლობის წერილი გამოუგზავნა ერეკლეს.

არც ისე სახარბიელო მდგომარეობაში იყო ახალციხის კათოლიკური მისიონი, რომელიც კონსტანტინოპოლის არქიეპისკოპოსის სამწყსოში შედიოდა. მ. პაპაშვილის სამართლიანი შენიშვნით, საუკუნეთა მანძილზე ოსმალთა მიერ ამ მხარის გაწამებული ქართველების მიერ ქრისტიანული სარწმუნოებისა და ეროვნული მეობის შენარჩუნების საქმეში განუზომლად დიდია კათოლიკობის როლი [პაპაშვილი, 1995: 281]. თუმცა, ახლარეგიონი სხვა განსაცდელის წინაშე იდგა. აქაც, თბილისის მსგავსად, არ ისვენებდნენ სომხები, რომლებმაც 1769 წელს გამარცხეს და დალუქეს ეკლესიები, დაატყვევეს კაპუცინები და ზოგიერთნი ეჩმიაძინს წაიყვანეს [თამარაშვილი, 1995: 692-693]. 70-იან წლებში, ევროპის მონარქთა ჩარევით, სულთნის სპეციალური ფირმანის საფუძველზე მოხერხდა დატყვევებულთა გათავისუფლება, თუმცა დევნა გაგრძელდა.

ოსმალეთის გავლენაში მყოფ დასავლეთ საქართველოში კათოლიკობას კარგი ასპარეზი მიეცა სოლომონ I-ის (1752-1784) დროს, რომელიც კეთილგანწყობილებას იჩენდა მისიონერთა მიმართ და ასეთივე მიმოწერა ჰქონდა რომის პაპთანაც. საინტერესოა, რომ კათოლიკობაზე გადასულა კათალიკოსი ბესარიონი და მისი ძმა რაჭის ერისთავი როსტომი. კათოლიკე პატრებს ყურადღებას არ აკლებდნენ არც სოლომონ II (1789-1810) და მისი მეუღლე მარიამი [თამარაშვილი, 1902:493-495].

მეთოდები

ნაშრომი ძირითადად ეყრდნობა შესასწავლი პერიოდის წყაროებს. კვლევა, რა თქმა უნდა, ითვალისწინებს და იყენებს სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის მონაცემებს.

⁴ პ. იოსელიანის მიხედვით, თბილისის ხარების ეკლესია კათოლიკეებისათვის 1755 წელს ჩამოურთმევია თეიმურაზ II-ს [იოსელიანი, 1893:204], რის მიზეზიც პატრიარქ ანტონ I-ის კათოლიკობაზე გადასვლა და ლათინ პატრებთან ახლო ურთიერთობა ყოფილა. მანამდე, საეკლესიო კრებამ ანტონი გადააყენა თანამდებობიდან, რის შემდეგაც ყოფილმა პატრიარქმა აღიარა და მოინანია შეცოდება და რუსეთში წასვლის ნებართვა ითხოვა [პაპაშვილი, 1995:298-269].

ნაშრომი დაიწერა ისტორიული წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის მონაცემების შეჯერების საფუძველზე.

ნაწარმოებში გამოყენებულია წყაროების კრიტიკული ანალიზის, ისტორიულ-შედარებითი, აღწერითი და სინთეზის მეთოდები, ასევე ინდუქციისა და დედუქციის მეთოდები. მათი კომბინაცია საშუალებას გვაძლევს ისტორიული ფაქტები განვიხილოთ ეპოქის ზოგად კონტექსტში და სიღრმისეული ანალიზის საფუძველზე შევაფასოთ მოვლენები.

შედეგები

რუსეთის დამკვიდრებამ აღმოსავლეთ საქართველოში მისიონერებს თავიანთი სარწმუნოების თავისუფლად გავრცელების შესაძლებლობა მოუსპო. რუსეთის მთავრობა გამუდმებით ეძებდა გზებს მისიონერების მოსაშორებლად. იგი ვერ იტანდა თავის იმპერიაში უცხო სასულიერო პირების ყოფნას, მათ პირდაპირ კავშირს რომთან და, განსაკუთრებით, „პროპაგანდას“ ზემოქმედებას.

რუსეთის საქართველოში დამკვიდრებამ მატერიალური თვალსაზრისითაც გააუარესა კათოლიკე მისიონერების მდგომარეობა, მათ ეკრძალებოდათ თვითნებურად წამლების დამზადება და ექიმობა... XIX საუკუნის 40-იან წლებში ევროპელი მისიონერები მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. პატრებს შეემლოთ დარჩენილიყვნენ იქ, სადაც მოღვაწეობდნენ, მაგრამ უნდა გადასულიყვნენ რუსეთის ქვეშევრდომობაში. პატრებმა ეს შემოთავაზება არ მიიღეს და მალე, 1845 წელს ისინი საქართველოდან გაამევეს.

დისკუსია

XVIII საუკუნის 70-იანი წლების შუა პერიოდიდან მოყოლებული, ერეკლე II-ს შეგნებული უყურადღებობის გამო (მ. თამარაშვილის მიხედვით, მეფე მოისყიდეს ერეკლეს ვაჟიშვილის ქორწილში მოსულმა სომეხმა ეპისკოპოსებმა) დაიწყო კათოლიკეთა არნახული დევნა აღმოსავლეთ საქართველოში. ამას დაემატა მეფის ბრძანება, რომლითაც კათოლიკობის მიმღებს 2 თვიანი პატიმრობა, 300 წეკპლა და გასახლება ელოდა [თამარაშვილი, 1902:389-391].

ევროპის ჩარევით, 70-იანი წლების ბოლოს ერეკლემ ისევ განაახლა მეგობრობა კათოლიკე პატრებთან ისე, რომ ზემოაღნიშნული ბრძანება არ გაუუქმებია. მეფემ მისიონერთა ხელით ურწმუნოთა წინააღმდეგ დახმარების თხოვნის წერილები გაუგზავნა პაპსა და ევროპის მონარქებს, მაგრამ ორივე ელჩი, სამწუხაროდ გზაში გარდაიცვალა და წერილებმა ვერ იპოვეს ადრესატები. დამწუხრებულმა ერეკლემ რუსეთთან ურთიერთობის დამყარება სცადა და ქვეყანა მის მფარველობაშიც შევიდა, რასაც სპარსეთის შაჰის - აღა-მაჰმად-ხანის (1779-1797) მრისხანება და 1795 წელს თბილისის აოხრება მოჰყვა. სპარსელების მსახვრალ ხელს ვერც კათოლიკენი გადაურჩნენ, განადგურდა მათი ეკლესია და საცხოვრებელი, გაიმარცვა, გაიჟლიტა და ტყვედ გაიგზავნა მოსახლეობა მისიონერ ფრანჩისკე პადოელის 1800 წლის წერილი მოწმობს, რომ ამ ტრაგედიიდან 5 წლის შემდეგაც კი კათოლიკეებმა ვერ მოახერხეს ჯეროვნად ფეხზე წამოდგომა [თამარაშვილი, 1995: 697-699].

ერეკლეს მსგავსად, კათოლიკეებთან კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ქართლ-კახეთის უკანასკნელ მეფე გიორგი XII-ს (1798-1800). ამას, გარკვეულად განაპირობებდა ალბათ ისიც, რომ სწორედ მეფეს კათოლიკე ექიმი მკურნალობდა. 1800 წლის ბოლოს „პატრმან დამიანე ანკონელმან, მოსრულმან რომითა თფილისად, მართვა მეფესა (გიორგი XII-ს - ავტ.) წერილი პაპისა პიოს მეექვსისა. წერილითა ამით სთხოვდა პაპა მაგალითისამებრ მამის მისისა გარდაცვალებულისა, აქვნდეს მფარველობა მღვდელთა ზედა გამოგზავნილთა მოციქულთა ქალაქიდან საქართველოს. სწერდა მადლობასა პატივისცემისათვის მათისა კათოლიკეთა სამწყსომსა და ეკლესიისა განმგეთა. ლათინთა ზედა ენასა დაწერილი ეპისტოლე ანუ ბულა გარდმოიღეს ქართულად ექიმმან რომში აღზრდილმან კათოლიკემან ქართველ გვარისა შარიმანა შვილმან“ [ოსელიანი, 1893:240].

პაპის წერილმა დიდად გაახარა მეფე „და იკითხა, რატომ არ იციან ხატითა ანუ ჯვართა დალოცვაო. თუმცა არა ვარ პაპისა სარწმუნოებისა, გარნა ვარ მეფე ქრისტიანეო და თვით პაპა არის მღვდელმთავარიო. რიგია იცოდეს მეფეთა პატივიო“. ამან დაამწუხრა წერილის მომტანი პატრი, თუმცა მეფემ იქვე ანუგეშა: “ვარ ორთოდოქსი (ხშირად ხმარობდა ლექსსა ამას ბერძნულსა, რომელიცა ნიშნავს „მართლმადიდებელსა“). გარნა მიყვარან პატრნი სიწმინდითისა მათისა ცხოვრებისათვის, გულისა კეთილისა ქონვისათვის, ქველის-მოქმედებათათვის, რომელსაცა იქონიებენ, გლახაკთა, ობოლთა და სნეულთა მზრუნველობისათვის. - ჩემო პატრო, იყავ განსვენებით, დაახლოებით ჩემისა კარისა, შემიწიე თუ საჭიროება რაიმე გაქვნიდეს“ [ოსელიანი, 1893 :241]. სამწუხაროდ, მეფე გიორგის დიდხანს არ დასცალდა. მის გარდაცვალებას რუსეთის მხრიდან ქვეყნის ანექსია მოჰყვა 1801 წელს.

რუსეთის დამკვიდრებამ აღმოსავლეთ საქართველოში მისიონერებს თავიანთი სარწმუნოების თავისუფლად გავრცელების შესაძლებლობა მოუსპო. ჯერ კიდევ 1722 წელს, რუსეთის იმპერატორმა პეტრე პირველმა გამოსცა ბრძანება, რომლითაც მართლმადიდებლობიდან სხვა სარწმუნოებაზე გადასვლა არაკანონიერად მიიჩნეოდა, რაც დამტკიცდა წმინდა სინოდის 1723 წლის გადაწყვეტილებითა და ეკატერინე II-ს 1783 წლის მანიფესტით. სწორედ პეტრეს დროს შემუშავდა სახელმწიფო პოლიტიკა კათოლიკური ეკლესიისადმი - კონტროლი, კათოლიკეთა მოღვაწეობის შეზღუდვა და მათი ფაქტობრივი გამოყვანა რომის მმართველობისგან რწმენის თავისუფლებისა და ეკლესიის საქმიანობაში ჩაურევლობის დეკლარაციის პარალელურად. სასჯელი, ჩვეულებრივ, არც ისე მძიმე იყო. ეს კეთდებოდა მათ მიმართ არა რაიმე განსაკუთრებული აუტანლობის გამო, არამედ იმ ერთადერთი სურვილით, რომ არ დაეშვათ სახელმწიფოსგან უკონტროლო რელიგიური თემების არსებობა [Козлов., 2014:228-229]. რუსეთის იმპერიაში მოქმედი 1783 და 1795 წლების რეგულაციებით რომაულ კათოლიკურ სამღვდლოებას, ნებართვის გარეშე, ეკრძალებოდა მიმოწერა და ურთიერთობა რომთან, ასევე საზღვარგარეთის სასულიერო პირებთან. აკრძალული იყო უცხოელ სასულიერო პირთა ქვეყანაში შემოსვლა. ადგილზე ეკლესიისა და მრევლის წინამძღვარი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ის, ვინც დაიბადა ან იმყოფებოდა რუსეთის ქვეშევრდომობაში [AKAK, 1874:465].

1801 წლიდან ზემოაღნიშნული აკრძალვები, გარკვეულ წილად, შეეხო აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობასაც. რუსეთის ხელისუფლებას მისიონერები ევროპის ქვეყნების ჯაშუშებად მიაჩნდა და მათ ყველა ნაბიჯს აკონტროლებდა, თუმცა, ჯერ კიდევ ხედავდა მათი შენარჩუნების საჭიროებას. 1802 წელს იმპერატორმა გადაწყვიტა მათთვის იმ ეკლესიების დაბრუნება, რომელიც თეიმურაზ II-ს მიერ იქნა ჩამორთმეული, მაგრამ საქართველოს პატრიარქისა და უმაღლესი სასულიერო და საერო პირთა წინააღმდეგობის გამო, შემდგომი გართულებების თავიდან აცილების მიზნით, მალევე გადაიფიქრა [AKAK, 1866:551].

მთავარმართებლად პავლე ციციანოვის (1802-1806) დანიშნვამ სიტუაცია გარკვეულად შეცვალა. კათოლიკურ მისიონს ეკლესიების დაბრუნების იმედი გაუჩნდა. ციციანოვმა უაღრესად საინტერესო გეგმა შეიმუშავა. წინამორბედისგან განსხვავებით, მას უნდოდა, არც მართლმადიდებლები დაზარალებულიყვნენ და არც კათოლიკენი [მამისთვალიშვილი, 2014:384]. ეს გეგმა ითვალისწინებდა სახელმწიფო მიწის გამოყოფას ახალი ეკლესიის ასაშენებლად და კათოლიკე პატრების რუსულ სასულიერო მმართველობაში გადმოყვანას. მართლაც, მისი წარდგინებით თბილისის კათოლიკე მისიონერებმა რუსეთის მთავრობისგან 6000 მანეთის დახმარება და 1755 წელს ჩამორთმეული ეკლესიის ნაცვლად ახალი ეკლესიის აშენების ნებართვა მიიღეს. მშენებლობა დაიწყო 1804 წლის 25 მაისს (ახ. სტ. 6 ივნისს) [AKAK, 1868:281-282]. პარალელურად, ხელისუფლება ცდილობდა

საქართველოში მყოფი კაპუცინი პატრები მოგილიოვის⁵ რომაულ-კათოლიკური სასულიერო კონსისტორიისადმი დაქვემდებარებაზე დაეყოლიებინა. მაგრამ მისიონის ხელმძღვანელმა ანტონიო ფრანჩესკო დე პადუამ „პროპაგანდის“ ნებართვის გარეშე ამაზე უარი განაცხადა [AKAK, 1868:283].

რაც შეეხება თბილისის ახალ კათოლიკურ ეკლესიას, იგი საზეიმოდ გაიხსნა 1807 წელს, თუმცა მის საბოლოო დასრულებას კიდევ 7 წელი დასჭირდა. ეკურთხა ღვთისმშობლის მიძინების სახელზე. 1810 წელს დაიწყო და 1819 წელს დასრულდა კათოლიკური ეკლესიის მშენებლობა გორში, რაც უკავშირდება წმინდა დომინიკეს წესის ქართველს, პოლონეთის ერთ-ერთი მონასტრის წევრს პატრ ონოფრეს, თუმცა ეკლესიის აშენებისა და მოწყობის ხარჯის უდიდესი ნაწილი კათოლიკე ზუბალაშვილების ოჯახს გაუწევია [თამარაშვილი, 1995: 703-704]. 1827 წელს კათოლიკეებმა დიდი ქვის ეკლესიის მშენებლობა წამოიწყეს ქუთაისში, თუმცა სახსრების უქონლობის გამო მისი მშენებლობა 1862 წლამდე გაგრძელდა [ნაცვლიშვილი, 2019:104:112].

1810 წელს იმერეთის სამეფომ ქართლ-კახეთის ბედი გაიზიარა. 1811 წელს იმერეთის დამპყრობელი გენ. ტორმასოვი (1809-1811), მთავარმართებლის თანამდებობაზე, წარმოშობით იტალიელმა, კათოლიკე ფ. პაულიჩიმ (1811-1812) შეცვალა. წმინდა სინოდის ობერ-პროკურორისადმი 1812 წლის 5 აპრილის (ახ. სტ. 17 აპრილი) წერილში იგი ერთგვარ თანაგრძნობას გამოხატავს გორისა და იმერეთის კათოლიკე სამღვდელთა მიმართ მათი მძიმე მდგომარეობის გამო. ამავე დროს საუბრობს მათი შენარჩუნების სარგებლიანობაზე არამარტო ადგილობრივი კათოლიკეების სულიერი საჭიროებისთვის, არამედ რუსეთ-ოსმალეთის ომის დასრულების შემდეგ ოსმალეთის საზღვრისპირა რეგიონებიდან (ახალციხე, ყარსი, ერზრუმი, ბაიაზეთი) კათოლიკე მოსახლეობის მოზიდვისთვისაც, რასაც იქაური მცხოვრებნი, პაულიჩის აზრით, სიამოვნებით დათანხმდებოდნენ [AKAK, 1873: 49]. პატრების შენარჩუნების აუცილებლობაზე საუბრისას, ხაზს უსვამდა რა იმას, რომ ისინი განსწავლული მკურნალები იყვნენ, მთავარმართებელი კიდევ ერთ გარემოებაზე ამახვილებდა ყურადღებას, რასაც თავის დროზე პ. ციციანოვიც მიუთითებდა: საქართველოში მდგარ რუსულ საჯარისო შენაერთებში იყო ბევრი კათოლიკე, განსაკუთრებით პოლონეთიდან შემოყვანილ რეკრუტებში. ყოველივედან გამომდინარე, პაულიჩი ითხოვდა იმპერატორთან შუამდგომლობას, რათა თბილისის, გორისა და იმერეთის კათოლიკე ღვთისმსახურთათვის (იგი მიზანშეწონილად სწორედ ამგვარ დანაწილებას მიიჩნევდა) დაენიშნათ წლიურად 120 მანეთი თითოეულ ჯგუფზე. აქვე ის, სხვათა შორის, აღნიშნავდა, რომ პატრები მასთან მიმოწერაში აღიარებდნენ რუსეთში მოქმედი რომაულ-კათოლიკური სასულიერო კონსისტორიის უპირატესობას [AKAK, 1873:49-50], თუმცა, მისი ეს უკანასკნელი მოსაზრება, არ დასტურდება.

ეკლესიების მშენებლობის პარალელურად, შემცირდა მისიონერთა რიცხვი საქართველოში. 1806 წლისთვის ქვეყანას მხოლოდ ორი მისიონერი შემორჩა [AKAK, 1868: 284], რის მიზეზიც, მ. თამარაშვილის აზრით, იყო იტალიაში სასულიერო ორდენების დაშლის დასაწყისი. 1823 წელს საქართველოში უკვე სამი კაპუცინი პატრი ყოფილა: ერთი თბი-

⁵ მოგილიოვის არქივისკოპოსი 1784 წლიდან, ჯერ კიდევ რუსეთის საქართველოში დამკვიდრებამდე, ხშირად წერდა წერილებს კაპუცინებს და მოუწოდებდა მათ, რომ ის ეცნოთ თავიანთ უფროსად და მათთან ჰქონოდათ დამოკიდებულება [თამარაშვილი, 1902:483, 494]. რუსეთის იმპერიაში პირველი - ბელორუსიის კათოლიკური საეპისკოპოსო შექმნა ეკატერინე II-მ 1773 წელს, რეპ-პოსპოლიტას პირველი გაყოფის შემდეგ, როდესაც კათოლიკეების დიდი ნაწილი აღმოჩნდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. მოგვიანებით, 1782 წელს, მის ნაცვლად შეიქმნა მოგილიოვის კათოლიკური საარქიეპისკოპოსო, რომლის ცნობაც, რომის მხრიდან, მოხდა ერთი წლის შემდეგ [Козлов., 2014:243-244].

ლისში, ერთი გორში და ერთი ქუთაისში. ახალციხე, რომელიც იყო საწვრთნელ-გამოსაცდელი ადგილი, სადაც ევროპიდან ჩამოსული პატრები ქართულ ენას ეუფლებოდნენ, დაცარიელდა და გაჩნდა იქაური ეკლესიის თურქების ხელში ჩავარდნის საშიშროება [თამარაშვილი, 1995: 707-708]. მოგვიანებით მისიონის დასახმარებლად საქართველოში ჩამოვიდა რამდენიმე პატრი, მაგრამ ამან მისიონის სავალალო მდგომარეობას ვერ უშველა. 1834 წელს 13-14 წლის ორი ქართველი ყმაწვილი გაიგზავნა ურბაოს კოლეჯში, რათა შემდგომში მათ შეძლებოდათ სულიერი სამსახური გაეწიათ თავიანთი ქვეყნისათვის.

საინტერესოა, მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიაში მოქმედი რეგულაციები კრძალავდა უცხოელ სასულიერო პირთა შემოშვებას ქვეყანაში, ეს პროცესი არ შეჩერებულა. მაგალითად, 1815 წელს, რომიდან საქართველოს მისიონს შეემატა პატრი იოსები, რომელიც გამწესდა გორში [AKAK, 1874:468]. ახალი მთავარმართებლის, ბარონი როზენის (1831-1837) აზრით, თუკი რაღაც მოსაზრებით არ ხერხდებოდა კათოლიკე მისიონერების შემოსვლის აკრძალვა, კარგი იქნებოდა ქვეყანაში მათი შემოშვება არა იმპერიის აზიური საზღვრებიდან და შავი ზღვიდან, არამედ პეტერბურგის გავლით, რათა შინაგან საქმეთა სამინისტროს ჰქონოდა მათზე ინფორმაცია. ასეთი შეზღუდვა აიძულებდა მისიონერებს, სულიერი საჭიროებების შემთხვევაში, მიემართათ შინაგან საქმეთა სამინისტროსა და რუსეთის კათოლიკური სამმართველოსადმი, რომელიც მათთვის თითქმის უცნობი იყო, რადგან არც ერთი მათგანი არა იყო მისი ხელდასმული [AKAK, 1881:333].

XIX საუკუნის I ნახევარში სავალალო ვითარებაში იყო სამხრეთ-საქართველოს ქართველი კათოლიკობა. მათ უწევდათ ბრძოლა ეროვნული თვითმყოფობის შენარჩუნებისათვის, ქართული ტიპიკონის აღდგენისათვის, ქართველთა შორის განათლების გავრცელებისათვის. ყოველივე ამის გამო ქართველი კათოლიკობა მედგარ წინააღმდეგობას აწყდებოდა სომეხთა მხრიდან, რომელთაც ოსმალთა იმპერიაშიც პრივილეგირებული მდგომარეობა ჰქონდათ და რეგიონის რუსეთის შემადგენლობაში შესვლისთანავე ასეთივე პრივილეგიები მოიპოვეს რუსეთის მთავრობასთანაც. ქართველი კათოლიკეების ერთი ნაწილი სომეხთა დიდი მეცადინეობის შედეგად უკვე გასომხებული იყო, ხოლო მეორე ნაწილი იმავე საფრთხის წინაშე იდგა [ფავლენიშვილი, 2019:93-94]. ამ საფრთხეს რეალობად აქცევდა ახალციხელი მღვდელი პავლე შაჰყულიანი, წარმოშობით ქართველი (ჭილიმუზაშვილი), რომელიც ეპისკოპოსის წოდებისთვის იბრძოდა და თავისი მიზნის მისაღწევად არაფერს ერიდებოდა, მათ შორის არც კათოლიკე პატრებს. მართალია, მას „პროპაგანდა“-ში ჰქონდა განათლება მიღებული, მაგრამ XIX საუკუნის 10-იან წლებში სომხურ კათოლიკობაზე გადასვლის შემდეგ, ბევრი ქართველის მსგავსად, თავი ლამის სომხად გამოაცხადა. მან ქართულის გარდა იცოდა არაერთი ენა, ფრიად განსწავლული იყო ფილოსოფიასა და თეოლოგიაში, ჰქონდა ძალიან მდიდარი ბიბლიოთეკა XV-XVIII საუკუნის წიგნებით [ჭიჭინაძე, 1904:18-19]. რომში განათლების მიღების შემდეგ უმოღვაწია კონსტანტინოპოლში, ართვინში, ახალციხეში, სადაც ვიცე-ვიკარის თანამდებობასაც მიაღწია. ის დაახლოებული ყოფილა ახალციხის ფაშა სელიმთან, რომელმაც იგი იმ დელეგაციაში გაამწესა თარჯიმნად, რომელიც 1800 წელს ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი XII-ს შეხვდა და სთხოვა, რომ ოღონდ რუსეთთან არ შეეკრა კავშირი და მტრად აღარ მოეკიდებოდნენ [ჭიჭინაძე, 1904:23-24].

პ. შაჰყულიანმა იმდენს მიაღწია, რომ „კონგრეგაცია დე ფიდეს“ მიაწერინა თხოვა რუსეთის მთავრობისადმი საქართველოში კათოლიკური საეპისკოპოსოს შექმნისა და მისი საქართველოში სომეხ კათოლიკეთა⁶ ეპისკოპოსად დანიშვნის შეწყნარების შესახებ, რაც ჩანს თავად გოლიცინის გენ. ერმოლოვისადმი 1823 წლის 27 თებერვლის (ახ. სტ. 11 მარტი) წერილში. თუმცა, ერმოლოვმა, კათოლიკეთა სიმცირიდან გამომდინარე, ვერ დაინახა აქ

⁶ რუსული ხელისუფლება საქართველოს შეერთების პირველი დღიდან აქ არსებულ კათოლიკურ მრევლს სომეხად მიიჩნევდა მათი სომხურ-კათოლიკური ღვთისმსახურების გამო.

ეპისკოპოსის დანიშვნისა და, შესაბამისად, ზედმეტი ხარჯის გაწევის საჭიროება. თანაც, ერმოლოვს უფრო მეტად შეუძლებლად მიაჩნდა ამ თანამდებობაზე პ. შაჰყულიანის (იგივე სკიაგულანტის) კანდიდატურის განხილვა, რადგან მისი კავშირი რომთან, თურქეთის საზღვრებში ცხოვრება და იქ ნათესაური და სხვა სახის კავშირები ბევრ ეჭვს ბადებდა [AKAK, 1874: 465-467]. იგი მიზანშეწონილად თვლიდა აქაური სასულიერო პირების დაქვემდებარებას რუსეთის სომხურ-კათოლიკური მმართველობისადმი.

მას შემდეგ, რაც პ. შაჰყულიანმა, ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო, ვერ მიიღო ეპისკოპოსის თანამდებობა, იგი დააბეზღეს რომში, რასაც მოჰყვა კონსტანტინოპოლის არქიეპისკოპოსის მიერ პავლეს გადაყენება, არქიმანდრიტობის ჩამორთმევა და ლამის მღვდელმოქმედების შეჩერებაც. ეს მოხდა 1826 წელს. ამის შემდეგ კონსტანტინოპოლის სამოციქულო-საპატრიარქო ვიკარმა ახალციხე საქართველოს სამოციქულო პრეფექტების უფლება-გამგებლობას მიაკუთვნა [თამარაშვილი, 1995: 718].

პავლე შაჰყულიანმა შეძლო თავის გამართლება. რუსეთ-ოსმალეთის 1828-1829 წლების ომის შემდეგ იგი თბილისში გადავიდა საცხოვრებლად და სომეხ კათოლიკეთა მხრიდან თავიანთი სარწმუნოების ერთადერთ სწორ მიმართულებად გამოცხადების პირობებში, მიუხედავად იმისა, რომ სომხურ კათოლიკობაზე იდგა, დემონსტრაციულად წირვას ქართულად ატარებდა. ამან დიდი სახელი შესძინა და იგი თბილისის ქართველთა სემინარიაში ლათინურის მასწავლებლად მიიწვიეს [ჭიჭინაძე, 1904:37-40].

მალე რომში კათოლიკეთა გაერთიანების საჭიროება დაინახეს და კათოლიკე მღვდლებს განუცხადეს: დღეის იქით ლათინური წესის ეპისკოპოსებისგან უნდა იკურთხოთო, რასაც მოჰყვა დაპირისპირება სომეხ და ლათინ კათოლიკეებს შორის. ამ დაპირისპირებას აღრმავებდა პავლე შაჰყულიანი, რომელმაც იცოდა, რომ ამის შემდეგ სამღვდელოება კონსტანტინოპოლის სომეხ კათოლიკე პატრიარქს ჩამოცილდებოდნენ და რომს უნდა დამორჩილებოდნენ [ჭიჭინაძე, 1904:43-44]. მან დაიწყო ლათინური წესის კათოლიკეთა დასმენა რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებასთან, რასაც ამ უკანასკნელის მხრიდან მოჰყვა ბრძანება მათთვის საქართველოში შემოსვლის აკრძალვისა და ახალციხეში საეპისკოპოსო კათედრისა და აკადემიის დაარსების შესახებ, რაც იყო შაჰყულიანის ნატვრა. ეპისკოპოსად სწორედ ის იყო გამოიხილეს [ჭიჭინაძე, 1904:45-46], თუმცა სომხური და ლათინური წესის კათოლიკეებმა დაიწყეს მისი შესაძლო დანიშვნის წინააღმდეგ მოქმედება. პავლემ რუსების გულის მოსაგებად, გადაწყვიტა ქართველი გვარის კათოლიკეების სომეხთა რიგებში ჩარიცხვა. სწორედ ამ დროიდან, ანუ 1835 წლიდან იწყება ქართული გვარის კათოლიკეების სომეხ კათოლიკეებად ხსენება. სომეხებმა ქართველ კათოლიკეთა შორის გაავრცელეს აზრი, რომ რუსები მფარველობენ მხოლოდ ქართველ მაჰმადიანებს და თუ გინდათ სარწმუნოება არ დაკარგოთ და თავი გადაირჩინოთ, სომეხ კათოლიკედ უნდა ჩაეწეროთ⁷ [ჭიჭინაძე, 1904:47-48]. რა თქმა უნდა, ეს იყო რუსული იმპერიული პოლიტიკის შემადგენელი ნაწილი. რუსეთმა ახალციხის საფაშოში ხელი შეუწყო სომხურ-კათოლიკური (და არა ლათინი) ეკლესიის მიმდევართა გაძლიერებას და ამ დაგეგმარებით სამხრეთ-დასავლეთის ისედაც რელიგიურ გაურკვევლობაში მყოფ ქართველებს პრაქტიკულად ძალით „ასომხებდა“ [ქიტიაშვილი, 2014:92]. ამან, სამწუხაროდ, თავისი შედეგი გამოიღო, თუმცა ბევრი აღმოჩნდა ისეთი, ვინც თავის გვარ-ტომობაზე მტკიცედ იდგა.

1839 წელს პავლე შაჰყულიანი რუსეთში პოლონელთა ეპისკოპოსის შუამდგომლობით (ეს თავად პავლეს ინიციატივა იყო, რაკი ვერაფერს გახდა სომხური და ლათინური წესის

⁷ ამას, მოგვიანებით, 1886 წელს დაემატა იმპერატორ ალექსანდრე III-ის ბრძანებულება: „...კავკასიაში მოქმედ კათოლიკეებს, სულერთია სომხურ წესს ეკუთვნიან თუ ლათინურს, აღარა აქვთ უფლება ქართული ენით ისარგებლონ ეკლესიის ღვთისმსახურებაში, რომ აღარ იყოს დაყოფა ქართველ და სომეხ კათოლიკეებად“ [თამარაშვილი, 1995:726].

კათოლიკეებთან) დაინიშნა ახალციხეში კათოლიკეთა ვიკარად [ჭიჭინაძე, 1904:50]. თუმცა, მის მოწინააღმდეგე დაჯგუფებებს ფარ-ხმალი არ დაუყრიათ. დაპირისპირება კიდევ უფრო გაღრმავდა.

რუსეთის მთავრობა საქართველოში დაფუძნების დროიდან გამუდმებით ეძებდა გზებს მისიონერების მოსაშორებლად. იგი ვერ იტანდა თავის იმპერიაში უცხო სასულიერო პირების ყოფნას, მათ პირდაპირ კავშირს რომთან და, განსაკუთრებით, „პროპაგანდას“ ზემოქმედებას. ამიტომაც იყო, რომ მათ აქ ყოფნის პირობები გაურთულეს, რაც სომხურ-კათოლიკური სამღვდლოების წისკვილზე ასხამდა წყალს [თამარაშვილი, 1995:716]. 1841 წელს კაპუცინებმა რომში თავიანთ გამგებელს მისწერეს, სომეხ მღვდლებს მარტო კათოლიკეთა გაძევება კი არ სურთ, რომ თვითონ გაბატონდნენ, არამედ უნდათ მათი ეკლესიებისა და სახლების ხელში ჩაგდებაც [თამარაშვილი, 1995:712]. პატრების ხელმძღვანელი დამიანე ვიარეჯიელი წერდა: „ვერ ითქმის, რამდენჯერ ვიყავით შეურაცხყოფილნი და გაწვალებულნი საიმპერიო კანონების, ბრძანებებისა და დეკრეტების მუდმივი მოზღვავეების შედეგად. ბერძნული სექტის რომელიმე წევრის გაკათოლიკებისათვის ციმბირში გადასახლება ჩვენთვის სულ უბრალო სასჯელი იყო. ამავე სასჯელის მუქარით გვიკრძალავდნენ აგრეთვე მათთვის გვესწავლებინა. მწვალებელს, წარმართს, ურწმუნოს ვინც გააკათოლიკებდა, მძიმე სასჯელი ელოდა. უფრო მეტიც, გვიკრძალავდნენ მიმოწერას წმინდა საყდართან, განსაკუთრებით პროპაგანდასთან. ასევე აკრძალული გვქონდა მისიონერების წოდების მიკუთვნება და ევროპიდან შემწეობის მიღება...“ [თამარაშვილი, 1995:717].

რუსეთის საქართველოში დამკვიდრებამ მატერიალური თვალსაზრისითაც გააუარესა კათოლიკე მისიონერების მდგომარეობა, რადგან ისინი ძირითადად მკურნალობითა და წამლების გაყიდვით შოულობდნენ სარჩოს. წმიდა კრების მიერ გამოყოფილი ჯამაგირი მათთვის არასაკმარისი იყო. რუსებმა ჩვენს ქვეყანაში ექიმებიც მოიყვანეს და კონკურენცია გაუწიეს კათოლიკეებს. მათი დადგენილების მიხედვით, კათოლიკე პატრებს ეკრძალებოდათ თვითნებურად წამლების დამზადება და ექიმობა... მისიონერებს ევროპული და ქართული ენების გარდა, მოსთხოვეს რუსული და სომხური ენების ცოდნაც. ეს ყველაფერი დიდად ართულებდა კათოლიკე მისიების მოღვაწეობას საქართველოში [ფავლენიშვილი, 2019:56].

1844 წლის მარტში შაჰყულიანი, მთავრობის ბრძანებით, ცნობილ იქნა საქართველოსა და შემოერთებულ მხარეებში სომეხ კათოლიკეთა არქიმანდრიტად. პატრებს შეეძლოთ დარჩენილიყვნენ იქ, სადაც მოღვაწეობდნენ, მაგრამ შემდეგი პირობით: 1. მიიღებდნენ ფიცს, რომ თავს სამუდამოდ რაცხდნენ რუსეთის ტახტის ქვეშევრდომებად; 2. აღარ ექნებოდათ წერილობითი კავშირი უცხოეთის სასულიერო ხელისუფლებასთან; 3. არ ექნებოდათ არავითარი კავშირი არც სომეხ სამღვდლოებსა და არც სომეხ კათოლიკე მოსახლეობასთან; 4. ყველა დაემორჩილებოდა მოგილიოვის კონსისტორიას. პატრებმა ეს შემოთავაზება არ მიიღეს და მალე, 1845 წელს ისინი საქართველოდან გააძევეს [თამარაშვილი, 1995:718-722]. ბუნებრივია, ხელისუფლების ეს გადაწყვეტილება, ბევრის მხრიდან, დაბრალდა პ. შაჰყულიანს⁸, რომელიც გარდაცვალებამდე (1855) დარჩა მითითებულ თანამდებობაზე.

⁸ ზ. ჭიჭინაძე ცდილობს ნეგატიურთან ერთად, გარკვეულად, პოზიტიურადაც წარმოგვიდგინოს პავლე შაჰყულიანის პიროვნება: „1850-იანი წლების შემდეგიდან იგი ლათინის წესს დაუახლოვდა, განძრახვა ჰქონდა უკანვე მიბრუნების. ერში, სახლში, კარში და საქართველოშიაც ყოველთვის ქართულს ენას ხმარობდა, წერილების და ცნობების წერას ქართულად აწარმოებდა, მის ფარ-ხმლად ქართული იყო, ქადაგებაც ერთ თავად ქართულად იცოდა...“ [ჭიჭინაძე, 1904:71]. თუმცა, ისიც ფაქტია, რომ მის მოქმედებას, უმეტეს წილად, კარიერისტული საფუძველი ჰქონდა.

თბილისის მსგავსად, კათოლიკე პატრები გაამევეს საქართველოს სხვა ქალაქებიდანაც. გამევებულები ტრაპიზონში გაჩერდნენ იმ იმედით, რომ მალე უკან დაბრუნდებოდნენ, თუმცა ამაოდ. ამის შემდეგ რომის წმინდა საყდარსა და რუსეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება და საქართველოს ყველა კათოლიკე ტირასპოლის ახალი ეპარქიის გამგებლობას დაუქვემდებარეს [თამარაშვილი, 1995:723]. რაკი ადგილობრივმა კათოლიკეებმა უარი თქვეს სომხური წესის კათოლიკე მღვდლები ჰყოლოდათ, მთავრობა იძულებული გახდა პოლონელი მღვდლები მოეყვანა. 1846 წლის 12 მარტის რუსეთის შინაგან საქმეთა მინისტრის ბრძანებით, თბილისის რომის კათოლიკეთა მიძინების ეკლესიის მღვდლებად შეიძლება დანიშნულიყვნენ მხოლოდ პოლონელი პატრები [როგავა, 1996:55].

ამით დასრულდა კათოლიკობის ერთი ეტაპი საქართველოში, რომელიც უკავშირდება კაპუცინი მისიონერების აქ მოღვაწეობას. მიხეილ თამარაშვილის შეფასებით, „საქართველოს მისიონისათვის, ნაცვლად კაპუცინებისა, სხვა წესის მონაზონები რომ დანიშნულიყვნენ, მაშინ უქველად საქართველოს ბედი სულ სხვანაირად შეიცვლებოდა და თავის კულტურით ევროპის ერებს არ ჩამორჩებოდა [თამარაშვილი, 1902:365]. პატივცემული მკვლევარი ამ კათოლიკური ორდენის წევრებს განათლებას, მომზადების დონესა და ორგანიზებულობას უწუნებს, რაც მათი, თითქმის 200 წლიანი მოღვაწეობისთვის ერთობ მძიმე შეფასებაა, თუმცა, მათ საქმიანობას და აქ გატარებულ წლებს უკვალოდ არ ჩაუვლია.

1757 წელს კაპუცინი იერონიმე ნორჩელის მიერ რომში გაგზავნილი წერილის მიხედვით, ქართლში იმ პერიოდისათვის დაახლოებით 1200 კათოლიკე ყოფილა, დასავლეთ საქართველოში კი 300-მდე, კახეთში - უფრო ცოტა. ყველაზე მეტი კათოლიკე ყოფილა სამცხეში - 6 ათასი [თამარაშვილი, 1902: 372, 427]. 1802 წლის იანვარში ლაზარევის გენ. კნორინგისადმი წერილში მოყვანილი ცნობით, რომელიც პატრების მონაცემებს ეყრდნობა, ქართლ-კახეთში იმ დროისათვის იყო 500 კათოლიკე (300 თბილისში და 200 გორში) და კიდევ რამდენიმე ოჯახი შემოგარენ სოფლებში. მათ უმრავლესობას შეადგენდნენ სომხები [AKAK, 1866:551]. 1803 წლის წერილში მთავარმართებელი ციციანოვი საქართველოში 1000-მდე კათოლიკეს არსებობას ადასტურებს. 1806 წლის მონაცემებით თბილისის კათოლიკური ეკლესიის მრევლს შეადგენდა 242 მორწმუნე, გორისას - 210, ცხინვალში კი 30 კათოლიკე ყოფილა [AKAK, 1868:284]. კაპუცინი პატრი ამენდე პიემონთელის მიერ 1818 წელს რომში, კარდინალებისადმი წარდგენილ მოხსენებაში მოყვანილი ცნობით, გორსა და თბილისში 3000 კათოლიკე ყოფილა, იმერეთში, ქუთაისში - 800, ახალციხეში კი - 5000 [თამარაშვილი, 1902:510-511]. პავლე შაჰყულიანის მიხედვით, XIX საუკუნის 20-ანი წლებისთვის ქართლ-იმერეთში 600 კომლი კათოლიკე ყოფილა. ამ რიცხვში არ შედიოდა ახალციხის კათოლიკენი [თამარაშვილი, 1995: 718]. მთავარმართებელ ა. ერმოლოვის მიერ მოპოვებული მონაცემების მიხედვით, 1823 წლისთვის მთელ საქართველოში, ამავე წელს თურქეთიდან გადმოსახლებულთა რიცხვის ჩათვლელად, მხოლოდ 200 ოჯახი კათოლიკე ყოფილა, მათი ჩათვლით კი - 565 [AKAK, 1874:467]. ერთი ცნობით, 30-იანი წლებისთვის თბილისში 92, ქუთაისში - 30, ახალციხეში კი 450 კათოლიკე ოჯახი ყოფილა [პაპაშვილი, 1995:306-307]. იმერეთისა და გურიის ეპისკოპოსისადმი ქუთაისის კათოლიკური ეკლესიის გამგის, პატრი ქერუბინა სარავეცელის 1840 წლის წერილს თუ დავეყრდნობით, საკუთრივ ქუთაისის კათოლიკე მოსახლეთა რაოდენობა 55-ს შეადგენდა [ფავლენიშვილი, 2019:52]. როგორც ვხედავთ, კათოლიკეთა სტატისტიკა ერთობ განსხვავებულია, თუმცა, ფაქტია, რომ სამცხის გარდა კათოლიკეთა რაოდენობა საქართველოში არც ისე დიდი იყო.

საინტერესოა, რომ რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილისადმი მიწერილ წერილში პ. ციციანოვი საქართველოში მცხოვრები კათოლიკეების უმრავლესობას სომხებად თვლის, რომლებმაც ისწავლეს ქართული ენა და ამიტომ უმაღლეს ხელისუფლებას თხოვს აქ გამოიგზავნოს ახალგაზრდა კაპუცინები, რომლებიც ადვილად

დაეუფლებიან ქართულს [მამისთვალისძვილი, 2014:386-388]. მ. თამარაშვილის აზრით, ციციანოვი შეგნებულად მალავდა ქართველი კათოლიკეების არსებობას, რაკი არ სურდა პრობლემები შეექმნა თავისი მეგობარი კაპუცინებისათვის გამომდინარე იქედან, რომ რუსეთში მოქმედი რეგულაციით, აკრძალული იყო მართლმადიდებლების კათოლიკობაზე გადაყვანა [თამარაშვილი, 1904:187-189]. ე. მამისთვალისძვილის აზრით, XVIII საუკუნის ბოლომდე საქართველოში (სამცხის გამოკლებით), ერთეული შემთხვევების გარდა, ტრადიციული და მორალური აკრძალვებიდან გამომდინარე, არ ხდებოდა ქართველი მართლმადიდებლების გაკათოლიკება და თვით მისიონერებიც ერიდებოდნენ ამას. ხოლო ისინი, ვინც კათოლიკეებად გვევლინებიან საქართველოში, სავარაუდოდ, ძირითადად იყვნენ ის ქართველები, რომლებმაც ერთ დროს გრიგორიანობა მიიღეს და „გასომხდნენ“, შემდეგ კი კათოლიკობა მიიღეს და „გაფრანგდნენ“ [მამისთვალისძვილი, 2014:391-398].

დასკვნა

1904 წელს მ. თამარაშვილმა, რომელმაც გამოაქვეყნა 260 გვერდიანი მონოგრაფია: „პასუხად სომხის მწერლებს, რომლებიც უარჰყოფენ ქართველ კათოლიკობას (ისტორიული გამოკვლევა)“, რომელშიც, შესაბამის საისტორიო მასალებზე დაყრდნობით, აჩვენა ცალკეულ სომეხ მწერალთა მიზანი რეალური ისტორიის გაუკუღმართებულად წარმოჩენისა, სომხებისა და ქართველების კათოლიკობისადმი, მათ შორის ევროპელი მისიონერებისადმი დამოკიდებულება და ქართული კათოლიციზმის არსებობის უტყუარობა. აქვე, შეუძლებელია არ ვახსენოთ ღვაწლი ზ. ჭიჭინაძისა, რომელმაც არაერთი წიგნი მიუძღვნა ქართველ კათოლიკეებსა და კათოლიკობას. მათგან გვსურს დავასახელოთ მხოლოდ ერთი, 1905 წელს გამოცემული 130 გვერდიანი მონოგრაფია: „ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა“, რომელშიც საქართველოსა და ახლო თუ შორეული აღმოსავლეთის ვაჭრობაში ჩართული ასობით ქართული გვარია დასახელებული, „მველადვე დაკავშირებული კათოლიკობასთან“. ამდენად იმაზე მსჯელობა, ვინ უფრო მტკიცედ იცავდა თავის მამა-პაპულ სარწმუნოებას: ქართველები – მართლმადიდებლობას თუ სომხები – გრიგორიანობას, აქ მიზანშეუწონლად და არაპროდუქტიულად მიგვაჩნია. შემოვიფარგლებით მხოლოდ რამდენიმე რიტორიკული შეკითხვით: 1. იქ სადაც ქართველი მეფეები, დიდებულები და თვით პატრიარქებიც გადადიოდნენ კათოლიკობაზე, რატომ უნდა იყოს გასაკვირი უბრალო ერის რაღაც ნაწილს მიეღო კათოლიკობა? 2. თუკი ქართველი მართლმადიდებლები, არა ერთეულ შემთხვევებში, უერთდებოდნენ გრიგორიანულ სარწმუნოებას და „სომხდებოდნენ“, რომ არაფერი ვთქვათ მათ მიერ ისლამის მიღებაზე, რა იქნებოდა ხელშემშლელი გარემოება იმისა, რომ ისინი ასეთივე წარმატებით პირდაპირ „გაფრანგებულნიყვნენ“ და არა „შემოვლითი გზით“ (ანუ ჯერ გრიგორიანობაზე გადასულიყვნენ და შემდეგ კათოლიკედ მოქცეულიყვნენ)? 3. რამდენად ლოგიკურია, რომ პირდაპირ საქართველოში გამოგზავნილი კათოლიკე მისიონერების მიზანს არ წარმოადგენდა ადგილობრივი მართლმადიდებლების რომის პაპისადმი ერთგულების უზრუნველყოფა, მაშინ, როცა მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ორთოდოქსი ქრისტიანები შეადგენდნენ?⁹ კითხვები შეიძლება ბევრი დაისვას, თუმცა პასუხი, ვფიქრობთ, ერთმნიშვნელოვანია: საუკუნეთა მანძილზე საქართველოში მისიონერული მოღვაწეობის შედეგად

⁹ საინტერესო ფაქტია, რომ 1830 წელს, რუსეთის იმპერიაში მოქმედი რეგულაციების (მართლმადიდებლების კათოლიკედ მონათვლის აკრძალვა) მიუხედავად, გორში მოღვაწე კაპუცინმა მღვდელმა იოსებმა მონათლა სომეხი გიორგი მღვებროვი (სინამდვილეში, როგორც იმავე წერილიდან ჩანს, მართლმადიდებელი გიორგი მღვებროვი (მღებრიშვილი)) იმ საფუძვლით, რომ არსებული წესი, თითქოს, არ ვრცელდებოდა საკუთარი სურვილით კათოლიკობის მიმღებზე და იგი კრძალავდა მხოლოდ მიზიდვა-გადაბირებას [AKAK, 1878:311].

მოსახლეობის (მათ შორის ქართველი მართლმადიდებლების) ერთი (შესაძლოა, არც ისე მნიშვნელოვანი) ნაწილი, რელიგიური, პოლიტიკური, ეკონომიკური თუ სხვა მიზეზით გადავიდა კათოლიკურ რწმენაზე და სხვათა მსგავსად, გარკვეული როლი ითამაშა პოლიეთნიკური და პოლიკონფესიური ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ, თუ სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

გამოყენებული ლიტერატურა

- თამარაშვილი, მ. (1902). *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით, XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე*. ტფილისი.
- თამარაშვილი, მ. (2008). *პასუხად სომხის მწერლებს, რომლებიც უარჰყოფენ ქართველ კათოლიკობას* (ისტორიული გამოკვლევა). თბილისი.
- თამარაშვილი, მ. (1995). *ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე*. თბილისი.
- იოსელიანი, პ. (1893). *ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა და საქართველოს რუსეთთან შეერთება*. თფილისი.
- მამისტვალიშვილი, ე. (2014). ვინ იყვნენ XVII-XVIII საუკუნეთა საქართველოში კათოლიკენი. *კადმოსი*, 6.
- ნაცვლიშვილი, ნ. (2019). *კათოლიკური ეკლესიები საქართველოში: ისტორია და არქიტექტურა*. სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.
- პაპაშვილი, მ. (1995). *საქართველო-რომის ურთიერთობა VI-XX სს*. თბილისი.
- rogava, g. (1996). *katolikoba sakartveloshi. [Catholicism in Georgia]*. Tbilisi (როგავა, გ. (1996). *კათოლიკობა საქართველოში*. თბილისი).
- ფავლენიშვილი, ე. (2019). *კათოლიკობა საქართველოში (XIX საუკუნე)*. სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.
- ქიტიაშვილი, ლ. (2014). *1763-1809 წლების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი „ხოჯავანთ იოვანეს მისიონარული დღიური წერილების“ მიხედვით*. სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი.
- ჭიჭინაძე, ზ. (1904). *ქართველ კათოლიკეთ არქიმანდრიტი პავლე შაჰყულიანი (ჭილიმუზაშვილი) 1769-1855*. თბილისი.
- ჭიჭინაძე, ზ. (1905). *ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა* (ზეპირ სიტყვაობით, სხვა და სხვა ძველის ბარათებიდგან და კონდაკებიდგან შეკრებილი, აღწერილი და გამოცემული). თფილისი.
- АКАК, 1866 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 1, Тиф.
- АКАК, 1868 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 2, Тиф.
- АКАК, 1873 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 5, Тиф.
- АКАК, 1874 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 6, ч. 1, Тиф.
- АКАК, 1878 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 7, Тиф.
- АКАК, 1881 – *Акты собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею*, т. 8, Тиф.
- Козлов-Струтинский, С. Парфентьев, П. (2014). *История Католической Церкви в России*. СПб.

REFERENCES

- tamarashvili, m. (1902). *istoria katolikobisa kartvelta shoris, namdvilis sabutebis shemotanita da ganmartebit, XIII saukunidan vidre XX saukunemde, [History of Catholicism among Georgians, with the introduction and explanation of real documents, from the XIII century to the XX century]*. Tbilisi.
- tamarashvili, m. (1904 (2008)). *pasukhad somkhis mtserlebs, romlebits uarhkopen kartvel katolikobas (istoriuli gamokvleva) [In response to Armenian writers rejecting Georgian Catholicism (historical research)]*. Tbilisi
- tamarashvili, m. (1995). *kartuli eklesia dasabamidan dghemde [Georgian Church from the beginning to the present]*. Tbilisi.
- ioseliani, p. (1893). *tskhovreba giorgi metsametisa da sakartvelos rusettan sheerteba. [Life of George XIII and Georgia will be united with Russia]*. Tbilissi
- mamistvalishvili, e. (2014). *vin ikvnen XVII-XVIII saukuneta sakartveloshi katolikeni, kadmosi, 6. [Who were the Catholics in Georgia in the XVII-XVIII centuries. Cadmus, 6]*.
- natsvlishvili, n. (2019). *katolikuri eklesiebi sakartveloshi: istoria da arkhitektura. sadisertatsio nashromi. [Catholic Churches in Georgia: History and Architecture]*. Dissertation. Tbilisi
- papashvili, m. (1995). *sakartvelo-romis urtiertoba VI-XX ss. [Georgia-Rome relations VI-XX centuries]*. Tbilisi.
- rogava, g. (1996). *katolikoba sakartveloshi. [Catholicism in Georgia]*. Tbilisi.
- pavlenishvili, e. (2019). *katolikoba sakartveloshi (XIX saukune). sadisertatsio nashromi. [Catholicism in Georgia (XIX century)]*. Dissertation. Tbilisi.
- kitiashvili, l. (2014). *1763-1809 tslebis samkhret-dasavlet sakartvelos istoriis zogierti sakitkhi „khovant iovanes misionaruli dghiuri tserilebis“ mikhedvit. sadisertatsio nashromi, [Some Issues in the History of Southwestern Georgia from 1763-1809 According to the "Missionary Diary of Khovant John"]*. Dissertation. Tbilisi.
- chichinadze, z. (1904). *kartvel katoliket arkimandriti pavle shakhuliani (chilimuzashvili) 1769-1855. [Georgian Catholic Archimandrite Pavle Shakhuliani (Chilimuzashvili) 1769-1855]*. Tbilisi.
- chichinadze, z. (1905). *kartvel katoliketa vachroba (zepir sitkvaobit, skhva da skhva dzvelis baratebidgan da kondakebidgan shekrebili, aghtserili da gamotsemuli). [Trade of Georgian Catholics] (orally, collected, described and published from various old cards and kondaks)*. Tbilissi.
- ACCKA. (1866). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 1, Tf. (In Russian).
- ACCKA. (1868). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 2, Tf. . (In Russian).
- ACCKA. (1873). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 5, Tf. . (In Russian).
- ACCKA. (1874). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 6, h. 1. Tf. . (In Russian).
- ACCKA. (1878). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 7, Tf. . (In Russian).
- ACCKA. (1881). Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, v. 8, Tf. . (In Russian).
- Kozlov-Strutinsky, S. Parfentiev, P. (2014). *History of the Catholic Church in Russia*. SPb.

“IRRATIONAL THERAPY” – MYTH, RITUAL, BELIEF
(STUDIES IN THE PSYCHOLOGY OF RELIGION ON THE EXAMPLE OF INFECTIOUS
DISEASES)

“ირაციონალური თერაპია” – მითი, რიტუალი, რწმენა
(ძიებანი რელიგიის ფსიქოლოგიაში ინფექციური დაავადებების მაგალითზე)

ნინო ღამბაშიძე,

ისტორიის დოქტორი

ORCID: 0000-0001-9029-875X

nino_gambashidze1955@yahoo.com

+995 593 57 30 75

აბსტრაქტი

მოცემული სტატია ეხება ორ უმთავრეს საკითხს: რა ფსიქოლოგიური მექანიზმი მონაწილეობდა ინფექციური დაავადებების რიტუალით მკურნალობის დროს და რატომ შემორჩა თითქმის ბოლო დრომდე ბატონების სახელით ცნობილი ქართული ხალხური რიტუალი, რომელიც ბავშვთა ინფექციური დაავადებების სამკურნალოდ სრულდებოდა. სტატიაში აღნიშნულია, რომ ხალხის რწმენით დიდი დედა ნანას, წმ. ბარბარეს, წმ. იოანე ნათლისმცემლის გარდა წმ. მარინეც და წმ. თეკლაც უნდა ყოფილიყვნენ ინფექციური დაავადებების მკურნალნი. ამავე დროს, სტატიაში აღნიშნულია, რომ ინფექციური დაავადებების მფარველებად საქართველოში ძირითადად ქალები–დიდი დედა ნანა და სამი ქრისტიანი ქალი წმინდანი მიიჩნეოდა.

კვლევა სავსე ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების გარდა ეფუძნება ეთნოლოგიურ, ისტორიულ, ფსიქოლოგიაში ლიტერატურას.

საკვანძო სიტყვები: რელიგიის ფსიქოლოგია, ეთნოლოგია, ისტორია.

NINO GHAMBASHIDZE

PHD in History

ORCID: 0000-0001-9029-875X

nino_gambashidze1955@yahoo.com

+995 593 57 30 75

Abstract

The paper focuses on two main issues: what psychological mechanism participated in the ritual of Batonebi performed to treat infectious diseases, and why the Georgian folk ritual of Batonebi has survived in fact to this day. In addition to the great mother Nana, St. Barbara and St. John the

Baptist, Saints Marina and Tekla were supposed to be patrons and healers from infectious diseases. Accordingly, they turned for help mainly to female deities and saints.

This interdisciplinary study is based on ethnographic, folklore materials, ethnological, psychological and historical scientific literature.

Key words: Psychology of religion, ethnology, history.

Introduction

Based on the study of the psychology of religion the article aims to put forward an opinion why ritual against infectious diseases can be healing and on the other hand why traditional Georgian ritual of Batonebi was in practice even in the twentieth century. This interdisciplinary study is based on scientific literature in ethnology, psychology, psychology of religion, history. The archival and ethnographic materials were used as well.

In my opinion the symbol that has an equivalent in the other world is the opportunity for a person to meet the numinous, accept and experience it. I also think that, when meeting the numinous the human would not withstand its grandeur and horror without the symbol. Thus, the symbol is a kind of curtain filled with mental energy, and at the same time, a bridge between the surreal and the real worlds. I also think that the numinosity experienced via the symbol with the equivalent in the other world can heal a person, which can be accomplished through a ritual based on a myth, on religious beliefs.

I also think that basing on the research results, it can be said that in the fight against infectious diseases in Georgia, mainly the great mother and mostly female saints were asked for healing, which once again emphasizes the importance of women, their power and historical role in Georgia.

A symbol is an embodied, realized archetype that has the meaning equivalent in the other world. The elements, archetypes charged with the psychic energy of the unconscious, are realized in the symbol. Symbols - these unconscious icons also have a protective and healing effect; they are sent into the space and return to the Earth and consciousness.

Methods

The paper is based on the interdisciplinary study of the issue. The study was carried out on the analyses of ethnographic, folk, historical materials and scientific literature in ethnology, theology, and psychology.

Results

Study showed that the symbol, this unconscious icon which is filled with mental energy, charged with the psychic energy of the unconscious, which is embodied, realized archetype with meaning equivalent in the other world, have a protective and healing effect; it is sent into the space and return to the Earth and consciousness.

In my opinion, it is the numinosity experienced via the symbol with the equivalent in the other world that can heal a person, which can be accomplished through a ritual based on a myth, on religious beliefs. This healing process I call "irrational therapy".

I also think that basing on the research results, it can be said that in Georgia, mainly the great mother and female Saints were asked for healing from infectious diseases.

Discussion

From the standpoint of folk medicine, Georgian ethnologists have studied children's infectious diseases in many ways. Particularly: V. Bardavelidze, N. Mindadze, M. Burduli and others. As it is known, smallpox and children's infectious diseases (*kvavil-batonebi*), like most diseases, if not all, were treated by both rational and irrational methods. Among the irrational methods we single out the well-known and popular ritual of *batonebi*, which survived almost until recently; survived not only the ritual, but also the beliefs, fairy tales and mythological narratives about *batonebi* and great mother Nana. Irrational methods of healing smallpox and children's infectious diseases are also known to be associated with some Christian saints.

In this case, we were interested in what led to such a persistence of the afore-mentioned irrational methods of healing that they survived until recently from the depths of centuries, millennia and why people selected great mother, *batonebi* (lit. masters) and certain Christian saints for healing these infectious diseases. As a reminder, let us have a brief look at the ritual of *batonebi* and some related elements. First of all, it should be noted that there is a certain myth, beliefs about this myth, and the ritual with the participation of the people whose ancestors created this myth, belief; that the ritual is shared by the given community. In our case, we imply both the pre-Christian and Christian. While discussing mythological narratives, legends, fairy tales, and rituals related to the cult of great mother Nana, Vera Bardavelidze mentions that they were created at the development zenith of ancient Georgian astral religion. Let us recall once more what *batonebi* songs tell us during the ritual performed in the family where the person diseased with *batonebi* lies in bed. The performer of the song tells what happened. The thing is that the family of the diseased has been visited by honored guests, known as *batonebi*, who are gladly received by the family. There is the aunt of *batonebi* among the guests, who is hosted with special respect by the family: a carpet has been laid for her. Moreover, a soft blanket – *orkho'* is also spread for her. One of the main performers of the ritual, the narrator, in a musical form tells a sacral mythological story about the mother of *batonebi*, who in content is the same character, same one as the aunt of *batonebi*. In our opinion this is an epithet of one of the divine characters, Great mother Nana - mother of *batonebi*. In front of the mother and aunt of *batonebi* in the golden cradle lies a golden-haired divine hero wearing a shirt decorated with the moon and stars, and wrapped in a precious cloth. A string of rubies is tied to his cradle. The divine guests rock the cradle and sing "Nana" in a sweet voice. We think, that the text that follows this description, is the text of "Nana" sung to the divine infant by *batonebi* and which tells how seven siblings of *batonebi* came to the village, obviously the seven brothers are dressed in red *chokhas* and seven sisters, seven suns, are the children of Barbare the Sun goddess. They tell how they drop 7 bowls of pearls, a contagious disease over 7 villages, and then collect the disease and take it with them in the form of pearls. In their sacral "Nana", *batonebi* mention that they set up tents in 7 villages and had a good time. Certainly in this it is not difficult to see the ritual hospitality, sweet singing for a diseased person accompanied by *chonguri*. It is noteworthy that "Batonebis nana", the mythological narratives associated with great mother Nana, are reflected in the ritual performed for the diseased one. This is the case when the myth is mirrored in the ritual, when the myth penetrates into this world and becomes visible. The narrator of the sacral "Nana" text continues narration: she describes the land of *batonebi*, the land decorated with ivory, where there is eternal light, the wine-cellar of ruby, with a poplar growing nearby, a nightingale and a hawk sitting on it. It is a well-known fact, that some variants of the sacral text have a tall vine-plant, growing

---

¹ aka *orkhova* – a thick-pile carpet (Orbeliani, 1991, p. 607).

upwards along and climbs the tree, the fruit of which grants immortality, and a woman and a man who do not eat it, dies untimely. Finally, the singer-narrator, participant of the ritual finishes the text by spreading the carpet of violets and roses for the mother-aunt of *batonebi*, which is also ritualized. As a result of the research, Vera Bardavelidze came to the conclusion that the legends, fairy tales, beliefs and rituals discussed by her in this context present great mother Nana as the goddess of fertility and revival. *Batonebi* are the children of great mother Nana i.e. deity of the sun and have the same nature (Bardavelidze, 2007, pp. 86, 96); the fact that the above mentioned text also refers to great mother Nana as Barbare (St. Barbara) may prove the same. Vera Bardavelidze dedicated a fundamental study to the connection between Barbare and the Sun. It is also very clear that replacing mother Nana with Barbare would become possible only after the adoption of Christianity. It is well known that the deity of Sun eventually turns into great mother, a goddess, of course, in the cultures where the sun is feminine in nature. As Eliade notes, with the introduction of agriculture Paleolithic human attitude toward animals galls into crisis and mystical connection is established between a human and plant. Particularly, between a woman, plant, ground, as initially woman who took care of plants (Eliade, 2002; Lortkipanidze, 2002, p. 80). Great mother Nana must have emerged as a result of this process. As Vera Bardavelidze notes, great mother Nana herself participated in cosmic processes. She is in direct contact with the Sun, aunt of *batonebi* should be one of her epithets; as far as the Sun and the Moon are a husband and wife, a sister and a mother and a child (“The Sun lay down and gave birth to the Moon”). We know that being sister-brother, mother-child, and at the same time wife-husband is characteristic of coupled deities and is associated with cosmogony-renewal, is nurtured from the fundamental belief of pre-Christian mythological thought. Irakli Surguladze writes: “Ivane Javkhishvili paid special attention to their (of the Sun and Moon) gender and interdependence. It turned out that in oral monuments there is only one main pair, the Sun and the Moon, of which the Sun is sometimes mother, sometimes sister, and sometimes wife of the Moon” (Surguladze, 1993, p. 148). According to Vera Bardavelidze’s research, there is an opinion in Georgian ethnological science that Kal-Babar (Babbar / Barbal) the ancient Georgian (Svan) sun-goddess is a Sumerian sun deity; consequently, it must have come to us from the Mesopotamian world (Bardavelidze, 2006, pp. 125, 129, 131). According to Ivane Javkhishvili, despite being associated with the Christian world, Barbare must be a distorted form of the ancient pagan name (Javkhishvili, 1950, p.199). According to our research and that of Nana Bakhsoliani, we believe that *Babbar* should be an epithet of the deity and not its name itself. We suggest that Vera Bardavelidze's study of the solar, namely, sun-goddess Babbar / Barbal is the epithet of the sun goddess Nana, the traces of her cult in Georgia, particularly in Svaneti, have been studied by the mentioned scholar. When Vera Bardavelidze notes that the center of Babar’s worship was the city of Elasar, or Lars, she relies on the works of B. Turayev and A. Struve. Struve points that *Babbar*, having the nature of sun, was worshiped in Lars and in the city of Sipar Shamash, whose temple was called *E-Babbara* or the house of the luminary (Struve, 1941, pp. 68, 105). Therefore, *Babbar* is the epithet of Shamash, masculine deity of the sun, and means “luminary”. That is, *E-Babbara* refers to the house of the Sun Shamash and is the name of his temple (Turayev, 1935, p. 74). Mentioned by Knut Tallqvist: *é-bab-bar-a*, *ba-ab-ar*, *babbar-é*, *babar-šu-a* – are all epithets and mean: white, the temple of Shamash or “house of light”, the rising and setting sun (Tallqvist, 1938, pp. 43, 52, 72, 90). In addition to the above, the semantics of this word reveals a connection with burning, blazing, fire, a star (Giorgadze and Khazaradze, 2002, pp. 29, 30). Iv. Javkhishvili, on the one hand, notes that St. Barbare’s name could be assimilated by the Georgians only with Christianity; on the other hand, he adds that, proceeding from the ancient belief of *batonebi*, the name Barbare, mother of *batonebi*, should be a

distorted form of the ancient pagan name (Javakhishvili, 1950, p. 199). That female name Barbare means barbarian in Greek, a comer from a foreign country and also because the Greeks referred to the Persians, or their king, the Egyptians, and the slaves brought from Scythia, Phrygia, Caria, Cappadocia, as barbarians, this nickname may have become the reason for the origin of the name Barbare, which means a stranger, a comer from a foreign country. Its dissemination may be based on the nickname of a slave woman or women from one of these countries. It is believed that the word barbarian must have originated from doubling of *bar*. On the other hand, the Sumerian word barbarian, obviously doubled *bar*, meant a stranger, i.e. not of Babylonian or Sumerian descent. In our opinion it is not excluded that the mentioned word (barbarian) was introduced into the Greek world via the migration from Sumer to the Mediterranean. This could be the reason why the forms similar or identical to the female name Barbare may be found in the languages of the peoples of the Roman Empire. Thus, we think that in “Batonebis nana” Barbare must be St. Barbare substituted instead of goddess Nana. Such a replacement is fully in line with the context, since, like deity Nana, St. Barbare is also considered a healer of infectious diseases. Such a replacement is one of the clearest examples of the conversion from paganism to Christianity; manifestation of the religious worldview of the people who rejected one faith and adopted another. An example of how a pre-Christian worldview is Christianized. There is another Christian saint in Georgia who is begged for healing from children’s infectious diseases. This is John the Baptist. If Nana and *batonebi*, then St. Barbare, were asked for healing from smallpox and children’s and not only children’s infectious diseases throughout Georgia with some exceptions, according to the materials available to us, John the Baptist was considered to be the healer of these diseases only in Khevi. In the version of “Batonebis nana”, oral folklore has also preserved the name of St. Tekla, which we cannot confirm with other available materials today (Georgian Folk Poetry, 8, 1979, p. 127).² We think that in Georgia there should have been another saint who was asked for recuperation and healing from infectious diseases. We will talk about this saint below.

Smallpox (*variola vera* and *hemorrhagica*) is known to be the oldest infectious disease that spread to Europe in the fifth - seventh centuries, and often took the form of an epidemic in Middle Ages. This disease seriously hampered the development of Western society. Infections introduced by Europeans after the discovery of America, and especially smallpox, took lives of a large number of people (3.5 million). Smallpox is believed to have played a major role in the overthrow of the Inca and Aztec empires. In the eighteenth century, smallpox was also used as a biological weapon (Riedel, 2005, p. 21). The number of deaths caused by smallpox often exceeded the number of deaths in military actions (Simonyan, 2020, p. 95). The disease is estimated to have killed 150 million people. It is also known that two types of smallpox were distinguished in Georgia: female and male, Muslim and Christian, Georgian and Tatar. Georgian, Christian, female smallpox (natural smallpox), so to speak, was considered a local disease that was milder than the Muslim, Tatar, masculine and black (black pox), which according to people had come from some Muslim country. The latter was severe and characterized by high mortality (Riedel, 2005, pp. 21). As you know, universal vaccination of smallpox began in 1967 under the auspices of the World Health Organization, as a result of which the disease disappeared. Because of this, in 1980 the same organization recommended that the vaccination be discontinued. Main contribution to the fight against smallpox was made by Donald Henderson (Black pox, <https://www.health.gov.il/Russian/Subjects/disease/smallpox/Pages/default.aspx>; Suleimanov, 2013, p. 122-125). As V. Bardavelidze notes the epidemic of the

² “I will spread a carpet, *iavnantinao*, for *Batonebi*’s aunt, *iavnantinao*, for Tekle and Barbare, *iavnantinao*”

so-called Georgian pox took the form of a severe epidemic every 4-6 years. In the following years, the mortality rate decreased (Bardavelidze, 2007, pp. 78–81), and then there was the explosion again. The defeat of smallpox is recognized as the greatest event in the history of world medicine. When this fact was officially announced, many countries celebrated this with special events (Suleimanov, 2013, pp. 122-125).

Thus, smallpox was a serious global threat to mankind for many centuries. Nor were children's infectious diseases such as scarlet fever and measles considered safe. As a rule, religion was inseparable from the life of mankind. The wave of secularization may have invaded from the second half of the eighteenth century and accompanied technical revolution, formation of scientific fields, and reflection of a new vision in them. But this wave originated in the depths of Enlightenment. Until then, people had relied on supernatural forces as much as on the application of practical knowledge. It can be said that, where there were very few rational methods, people used the irrational more, but for them both were equally important. One of the best examples of this is the cult of great mother Nana and *batonebi*; the beliefs related to St. Barbare and John the Baptist. We believe that their resilience must be linked to the fact that smallpox and children's infectious diseases were dangerous and high-risk diseases, and that there were no radical rational means to defeat them.

But why did Georgian people choose great mother Nana, her children - *batonebi*, St. Barbara and St. John the Baptist as helpers? Why would a Georgian have faith in them? When Mircea Eliade speaks about the treatment of the diseased by a shaman, during which he tells the creation myth of given society with the accompanying songs, drawings, ritual, reviving what happened in the earliest, mythical time, he notes: at this time, “when symbolical creation of the universe takes place, modern diseased person completely returns to primordial fullness. Gigantic forces penetrate into him, and making creation possible at that time.... The diseased person goes through the profane time and gets completely stuck in the fullness of primordial time. He returns “back” to the beginning of the universe and thus attends the cosmogony ... During the healing ritual, the shaman not only briefly describes the cosmogony, but also invokes God and begs him to re-create the world ... Thus ... the purpose of the healing ritual is to return to the beginning” (Eliade, 2009, pp. 27, 29). According to Claude Levy-Strauss, individual and collective myths are interpenetrating, and both affect each other. Individual and collective myths differ only in the material by which they operate. Both types of myths have the same structure, for which the myth performs its symbolic function. The diseased is healed by the symbol that has its equivalent with meaning in another reality (Claude Levi-Strauss, 1963, pp. 200, 203). Figures of the unconscious always appeared in the form of protective and healing icons and in this way they moved from the psyche to the cosmos (Campbell, 1976, pp. 369). Symbol is an embodied archetype. In turn, it is a unit charged with psychic energy in the unconscious, which is directed into the space and returns to the psyche. This is Levi-Strauss' interpenetration and mutual influence. The feeling that is inappropriately symbolized may have an impact on health. This feeling is preserved and carried by the body (Miller, 2010, pp. 145). Possibly, in order for a trauma to be overcome, it must be symbolized for a person to some extent. We think that if a person meets the numinous, here too he will need a symbol as a mediator about which we will talk below.

According to Barbara Helen Miller, a Jungian psychotherapist and anthropologist, a good healer is the one who can help the sick and facilitate the process of symbolization. Sharing the opinion of Greenfield and Droogers, she notes that social and symbolic structures influence people in public life.

These structures contain the idea, which allow interpreting the events. In turn, this process, the interpretation of events, can create new meanings, which change social and symbolic structures. This is what Barbara Miller calls the formation process of idea. On the one hand, the combination of healing remedies (rational, empirical methods) generates symbols, which are regulated by the system of beliefs, and on the other hand, it is one of the main processes of symbol creation in culture. Naming and treatment, in turn, are the mechanisms for maintaining identity. What is harmful and damaging, is also symbolized in the healing practices of different cultures, (Miller, 2010, pp. 80, 81). We think that when a symbol, in our case the healing symbolism, symbolic structures, lose meaning, they lose equivalents in the other world; on the one hand, they can no longer affect people, and on the other hand, to these people they are meaningless. Thus, they lose the ability to influence. Closer the symbol and its meaning is to a person, the more perceived, the more effective is “irrational therapy”, as I call it.

The study in the existence of the Georgian cosmogony myth led us to the conclusion that it should be preserved in “Mze Shina”, “Zashinava”, “Mze chaghma chavida”, “Mze da mtvare” and “Zetsas viqav, zetsa vnakhe” (Georgian Folk Treasure, I, 1991, p. 8)³, “Batonebis nana” and their folk variants. As in the Egyptian myth, according to one of the version, cosmogony is also apparently connected with egg. In our myth too, the sun is born in the form of a golden egg. The egg, the yolk of which looks so much like the sun and which probably laid the foundation for such a myth-association. Obviously in our text this egg was also laid by the chaos duck, because myth-poetic association compared it to a beautiful duckling through a pearl (Sakhokia, 1979, p. 372).⁴ Heaven and earth, light and darkness appear after the division. First the cosmic duck gives birth to the sun in the form of a golden egg, and then the Sun gives birth to the Moon. In turn the sun and the moon are siblings, the children of the cosmic duck, followed by the appearance of a future hero / god / king. The hero also has siblings in the form of stars. The newborn is a golden-haired baby. It is the developed image of this Georgian metanarrative, the creative myth, that is reflected in the text and ritual of “Batonebis nana”, which, until recently, was performed for the diseased with smallpox; the ritual with Nana – Georgian great mother of life, revival of nature, reproduction, as central figure. If the mentioned ritual is truly a developed form of cosmogonic metanarrative, then according to Eliade it undoubtedly is the ritual with a powerful healing effect, in the developed form of this meta myth with given symbolic structure charged with meaning, the embodiment of the greatest life-giving energy by the bed of the diseased. Its sustainability may also be explained by this. Actually, this metanarrative is a metasymbol consisting of the structure incarnated by symbols. It has a strong healing effect, which makes it sustainable in everyday life. There is another important aspect of this issue, which is related to ritual in general.

The function of the ritual is to recreate order in the world. It transforms a person, e.g., through the initiation ritual, causes rain, gives health to the diseased, etc. Allows experiencing collectivity and solidarity; experiencing connection with the other world, with gods, deities, angels, supernatural forces, connects with past and future. The ritual structure can be divided into three main phases: separation, transformation and reincorporation or return again. During separation, the ritual participant loses the sense of real time and space. Transformation consists of liminality and

³ They may be an archetypal example of the "Heavenly journey" (see Marie-Louise von Franz, *The Feminine in Fairy Tales*, Shambala, Boston and London, 1993, p. 155).

⁴ In his dictionary Tedo Sakhokia defines pearls as follows: a person or a subject, or absolute, beautiful, delicate, and precious.

communitas. During the former, the ritual participant is between two identities: neither here nor there, neither old nor yet new. It is a condition when a person is beyond time and social structures. The state of liminality is sacral, strong, and sacred. During communitas there is an experience of unity that is devoid of segregation. Here segregation may be between the leader and the community. During reincorporation, after the transition phase the participants experience a renewed sense of identity in the society and in space. They return renewed to the community. One of the most common forms of reincorporation is common feast after the ritual (Hiebert, Shaw, Tienou, 2012, pp. 296-302.). But the most important is the middle stage of the ritual, especially in our case or during irrational therapy; particularly important is liminal phase, when, in our opinion, the ritual participant meets the numinous. According to Eric Erikson, the numinous in the ritual makes us experience ourselves, know that I am (Wulff, 1997, pp. 534). The term was introduced in the nineteenth-twentieth centuries by Rudolf Otto – famous German theologian, philosopher and religious scholar. According to him, there is a numinous consciousness or a complex emotional state containing an irrational component, which is an irrational feeling. Otto notes, that understanding his reasoning will be difficult for those who have not experienced this numinosity (Wulff, 1997, pp. 534). Jung noted, that the archetype, which is expressed by a symbol, is mesmerizing or numinous, it allows us experience eternity and does not depend on our willpower. It was Jung who introduced the notion of numinous into psychology and psychoanalysis. He believed that myth acts directly on the unconscious because of numinosity. Regardless of whether it is realized or not (Jung, 1968, v. 9, 342). The ego or I want to interfere with the autonomy and numinosity of the archetypal process; however, it does not know how this should happen. The essence of religion is a practical discussion of this process (Jung, 1989, pp. 353). The archetype is given numinosity by its own dynamism (Jung, 1975, v.8, pp. 275). That is, specific energy of archetypes helps us experience numinosity. Social systems of primitive societies, which lost their numinosity, disintegrated and collapsed. “The mere use of words is futile if you do not know what they stand for. This is particularly true in psychology, where we speak of archetypes like the anima and animus, the wise old man, the great mother, and so on. You can know about all the saints, sages, prophets, and other godly men, and all the great mothers of the world, but if they are mere images whose numinosity you have never experienced, it will be as if you were talking in a dream, for you do not know what you are talking about. The words you use are empty and valueless, and they gain life and meaning only when you try to learn about their numinosity, their relationship to the living individual. Then only do you begin to understand that the names mean very little, but that the way they are related to you is all-important.”– Jung writes (Jung, 1973, vol. 18, p. 257). Obviously, the collective symbols associated, with great mother Nana, *batonebi*, St. Barbare, St. John the Baptist were distinguished by a strong numinosity for the community; this was related to the recovery of the diseased. People had both a strong faith and strong fear, due to the failure to comply with the established, to great mother Nana – the giver of universal life, and to her *batonebi*, to St. Barbare, the healer of diseases and rash, and John the Baptist is the patron saint of children. As mentioned above, in Georgia, in addition to Tekla, there should have been another saint the helper during illness. As a result of many-years’ work throughout almost all Georgia, our attention was drawn to the fact that many villages had the churches or the ruins of the church constructed in the name of St. Marineh. In our opinion, people asked her for health, possibly even during epidemics and infectious diseases. However, this time we have not been able to obtain ethnographic data related to this. The only proof of this I found in Niko Lomouri’s (1852-1915) story "Little Friends", where Saint Barbara, together with Saint Marineh, are asked to restore sight to a little girl who suffered from measles. People made small balls

of wax like eyes, string them on a thread and put on a child who lost sight because of infectious disease. Then bring them to St. Marinet's church as an offering, slaughter an offering and vigil the whole night (Little Friends, <https://library.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/03/67-niko-lomouri-krebuli.pdf>, Lomouri, pp.106, 110). In the Catholic Church, Great Martyr Marineh together with St. Barbare and St. Catherine was among the fourteen so-called helper-saints, whose faith and worship come from the fourteenth century Europe, when Bubonic plague spread there. It was these 14 saints who were asked for help during the epidemic in Europe.

Finally, I think the symbol that has an equivalent in the other world is the opportunity for a person to meet the numinous, accept and experience it. In my opinion, when meeting the numinous the human would not withstand its grandeur and horror without the symbol. Thus, the symbol is a kind of curtain filled with mental energy, and at the same time, a bridge between the surreal and the real worlds. Moses himself could not see or meet the Lord without the burning blackberry.

In my opinion, it is the numinosity experienced via the symbol with the equivalent in the other world that can heal a person, which can be accomplished through a ritual based on a myth, on religious beliefs.

I also think that basing on the research results, it can be said that in the fight against infectious diseases in Georgia, mainly the great mother and goddesses were asked for healing, which once again emphasizes the importance of women, their power and historical role in Georgia.

A symbol is an embodied, realized archetype that has the meaning equivalent in the other world. The elements, archetypes charged with the psychic energy of the unconscious, are realized in the symbol. Symbols - these unconscious icons also have a protective and healing effect; they are sent into the space and return to the Earth and consciousness.

გამოყენებული ლიტერატურა

- ბარდაველიძე, ვ. (2006). *ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან ღვთაება ბარბარ-ბაბარ*. თბილისი: გამომცემლობა „კავკასიური სახლი“.
- ელიაძე, მ. (2009). *მითის ასპექტები*. თბილისი. ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
- გიორგაძე, გრ. და ხაზარაძე, ნ. (2002). *ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი და ძველადმოსავლური ეთნოკულტურული სამყარო*. კრებ.: *ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი*. თბილისი: მემატანე.
- ჯავახიშვილი, ივ. (1950). *საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- ქართული ხალხური პოეზია*. (1979). ტომი 8. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.
- ქართული ხალხური საუნჯე*. (1991). ტ. I. პოეზია. შემდგენელ-რედაქტორი აპოლონ ცანავა.
- ლომოური, კრებულო. <https://library.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/03/67-niko-lomouri-krebuli.pdf>. retrived in 7.12.2021.
- ლორთქიფანიძე, ო. (2002). *ქართული ცივილიზაცია*. თბილისი: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

- ორბელიანი, სულხან-საბა. (1991). *ლექსიკონი ქართული*. I. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“.
- სახოკია, თ. (1979). *ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი*. თბილისი: გამომცემლობა „მერანი“.
- სურგულაძე, ი. (1993). *ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლოკა*. თბილისი: გამომცემლობა „სამშობლო“.
- Бардавелидзе, В. (2007). *Древнейшие религиозные верование и обрядовое графическое искусство грузинских племен*. Тбилиси, издательство „Кавказский Дом“.
- Симонян, Р. (2020). *История медицины: с древнейших времен до современности* (Чебоксары.: Среда,).
- Струве, В. (1941). *История древнего востока*. Ленинград: изд.Огиз.Госполитиздат.
- Сулейманов, Г. (2013). *К истории ликвидации оспы в мире*. жур. Микробиология, 16(122-125).
- Тураев, Б. (1935). *История древнего востока*. том 1. Ленинград: изд.социально-экономической литературы (Соцэкгиз).
- Черная оспа, <https://www.health.gov.il/Russian/Subjects/disease/smallpox/Pages/default.aspx>, 9.06.2020.
- Элиаде, М. (2002). *История веры и религиозных идей*. т. 1. От каменного века до элевсинских мистерий, \$12. М.: издательство “Критерион”.
- Campbell, J. (1976). *The Masks of God: Creative Mythology*. New York: publishing house Penguin Group.
- fon Franz, M.-L. (1993). *The Feminin in Fairy Tails*. Boston and London: publishing house Shambala.
- Jung, C.G. (1968). *Collected Works*. v. 9. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1973). *Collected Works*. v. 18. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1975). *Collected Works*. v. 8. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1989). *Memoires, Dreams, Reflections*. New York: publishing house Vintage Books.
- Hiebert, P. G. Shaw, R. D. Tienou, T. (2012). *A Christian Response to Popular Beliefs and Practices, Understanding Folk Religion*. Michigan: publishing house Baker Books.
- Levi-Strauss, C. (1963). *Structural Anthropology*. New York: publishing house Basic Books.
- Miller, B. H. (2011) *A Sami healer’s diagnosis: a case of embodied countertransference?* In Raya Jones (Editor) *Body, Mind and Healing After Jung, A Space of Questions*. London: Routledge.
- Riedel, S. (2005). *Edward Jenner and the History of Smallpox and Vaccination*. Baylor University Medical Centre Proceedings, (18), 21.
- Tallqvist, K. (1938). *Akkadische Götterepitheta*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.

Wulff, D. M. (1997). *Psychology of Religion Classic and Contemporary*, second edition (New York: publishing house John Wiley and Sons).

References:

- bardavelidze, V. (2006). *Kartvelta udzvelesi sarcmunoebis istoriidan ghvtaeba barbar-babar*. Tbilisi: gamomtsemloba “kavkasiuri saxli”. [From the history of the ancient Georgian faith, the deity Barbara-Babar]. Tbilisi: Publishing House “Caucasian House”
- eliade, m. (2009). *mitis aspektebi*. [Aspects of the myth]. Tbilisi. Iia Chavchavadze State University.
- giorgadze, G. khazaradze, n. (2002). kartveli khalkhis ethnogenezi da dzvelaghmosavluri samyaro. krebuli: *kartveli khalkhis ethnogenezi*. Tbilisi: gamomtsemloba “mematiane”. [Ethnogenesis of the Georgian people and the ancient Eastern ethnocultural world. Collection: Ethnogenesis of the Georgian people]. Tbilisi: “Mematiane”.
- Javakhishvili, Iv. (1950). *sakartvelos, kavkasiis da makhlobeli aghmosavletis istoriul-ethnologiuri problemebi*. [Historical-ethnological problems of Georgia, the Caucasus and the Near East]. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR.
- kartuli khalkhuri poezia* (1997). t.8. [Georgian Folk Poetry (1979). Volume 8. Tbilisi: Publishing House “metsniereba”].
- kartuli khalkhuri saunje* (1991). t.1. poezia. shemdgenel-gamomcemeli a. tsanava. [Georgian Folk Treasure (1991). Vol. I. Poetry. Compiler-Editor Apollon Tsanava]. Tbilisi: publishing house is not defined.
- Lomouri, N. *Krebuli*. <https://library.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2017/03/67-niko-lomouri-krebuli.pdf>. retrived in 7.12.2021.
- lordkipanidze, o. (2002). *kartuli tsivilizacia*. [Georgian civilization]. Tbilisi: Tbilisi University Press.
- Orbeliani, Sul Khan-Saba (1991). *lexsikoni kartuli*. I. avtographuli nuskhebis mikhedvit moamzad, gamokvleva daganmartebebi daurto i. abuladzem. tbilisi: gamomtsemloba “merani”. *Dictionary Georgian*. I. Prepared according to autograph lists, researched and attached vocabulary search of explanations i. Abuladze. Tbilisi: Merani Publishing House.
- sakhokia, t. (1979). *kartuli khatovani sityva-tkmani*. Tbilisi: gamomtsemloba “merani”. [Georgian pictorial word-utterance]. Tbilisi: Merani Publishing House
- surguladze, i. (1993). *kartuli khalkhuri ornamentis simbolika*. tbilisi: gamomtsemloba “samshoblo”. [Symbols of Georgian folk ornament]. Tbilisi: Samshoblo Publishing House.
- Бардавелидзе, В. (2007). *Древнейшие религиозные верование и обрядовое графическое искусство грузинских племен*. Тбилиси, издательство „Кавказский Дом“.
- Симонян, Р. (2020). *История медицины: с древнейших времен до современности* (Чебоксары.: Среда.).
- Струве, В. (1941). *История древнего востока*. Ленинград: изд.Огиз.Госполитиздат.

- Сулейманов, Г. (2013). *К истории ликвидации оспы в мире*. жур. Микробиология, 16(122-125).
- Тураев, Б. (1935). *История древнего востока*. том 1. Ленинград: изд.социально-экономической литературы (Соцэкгиз).
- Черная оспа, <https://www.health.gov.il/Russian/Subjects/disease/smallpox/Pages/default.aspx>, 9.06.2020.
- Элиаде, М. (2002). *История веры и религиозных идей*. т. 1. От каменного века до элевсинских мистерий, \$12. М.: издательство “Критерион”.
- Campbell, J. (1976). *The Masks of God: Creative Mythology*. New York: publishing house Penguin Group.
- fon Franz, M.-L. (1993). *The Feminin in Fairy Tails*. Boston and London: publishing house Shambala.
- Jung, C.G. (1968). *Collected Works*. v. 9. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1973). *Collected Works*. v. 18. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1975). *Collected Works*. v. 8. New York: Princeton University Press.
- Jung, C.G. (1989). *Memoires, Dreams, Reflections*. New York: publishing house Vintage Books.
- Hiebert, P. G. Shaw, R. D. Tienou, T. (2012). *A Christian Response to Popular Beliefs and Practices, Understanding Folk Religion*. Michigan: publishing house Baker Books.
- Levi-Strauss, C. (1963). *Structural Anthropology*. New York: publishing house Basic Books.
- Miller, B. H. (2011) *A Sami healer’s diagnosis: a case of embodied countertransference?* In Raya Jones (Editor) *Body, Mind and Healing After Jung, A Space of Questions*. London: Routledge.
- Riedel, S. (2005). *Edward Jenner and the History of Smallpox and Vaccination*. Baylor University Medical Centre Proceedings, (18), 21.
- Tallqvist, K. (1938). *Akkadische Götterepitheta*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- Wulff, D. M. (1997). *Psychology of Religion Classic and Contemporary*, second edition (New York: publishing house John Wiley and Sons).

ROMULUS AND NUMA DIPLOMACY

რომულუსისა და ნუმას დიპლომატია

JAMBUL ABUSELIDZE

PhD student

Department of History, Archaeology and Ethnology

Batumi Shota Rustaveli State University

Georgia, Batumi, Ninoshvili st. 32/35

ORCID : 0000-0003-2544-9659

jabuselidze@gmail.com

557607499

Abstract

In the diplomacy of the period of the kings of ancient Rome, the main place was occupied by negotiations which the kings conducted separately and independently. In addition to the fact that the diplomacy of Romulus and Numa included not only the exchange of ambassadors, but also the fact that the chiefs of the foreign tribes were informed of the word of the king.

The diplomatic forms established by Romulus as a form of equality of arms were a special event. His diplomacy manifested itself in the conduct of negotiations with ambassadors of foreign tribes, which forced the other side to negotiate on the principle of equality. For him, diplomacy was a crucial factor, as it depended on how successful he would be in relations with foreign or neighboring tribes.

Numa paid special attention to practical diplomacy. He introduced and instituted an oath, the breaking or non-fulfillment of which was considered divine wrath and supreme punishment. He always expected favorable positions for the realization and success of diplomatic interests, including reasoning, mutual concessions and, most importantly, the fulfillment of the obligations under the agreement.

The main diplomatic methods pursued during the period of Romulus and Numa promoted peaceful relations which in turn established the practice of a combination of diplomatic institutions and discourses which played a crucial role in the understanding of diplomacy and its functional development.

Keywords: Romulus diplomacy; Numa's religious diplomacy; Negotiations; Ambassadors; Oath;

ჯამბულ აბუსელიძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის

დეპარტამენტის დოქტორანტი

საქართველო, ბათუმი, ნინოშვილის ქ. 32/35

ORCID: 0000-0003-2544-9659

jabuselidze@gmail.com

557607499

აბსტრაქტი

ანტიკური რომის მეფეთა ხანის პერიოდის დიპლომატიაში მთავარი ადგილი ეკავა მოლაპარაკებებს, რომელსაც მეფეები ურთიერთგანსხვავებულად და დამოუკიდებლად აწარმოებდნენ. გარდა იმისა, რომ რომულუსის და ნუმას დიპლომატია მოიცავდა ელჩების არა მხოლოდ გაცვლას, არამედ ისიც აღსანიშნავია, რომ უცხო ტომის მეთაურებს მეფის სიტყვას აცნობდნენ.

რომულუსის ქმედებებმა, რომელიც გამოხატული იყო ფორმალური გზით განსაზღვრა დიპლომატიის ძირითადი მიდგომები და თავიდან აიცილა მეზობელ ხალხთან კონფლიქტი. ხოლო ნუმას რელიგიურმა დიპლომატიამ უარი თქვა ძალის გამოყენებაზე და ცდილობდა ლათინიუმის ხალხთან შეენარჩუნებინა მშვიდობიანი ურთიერთობები.

რომულუსის მიერ დაფუძნებული დიპლომატიური ფორმები როგორც მხარეთა თანასწორობის ფორმა განსაკუთრებული მოვლენა იყო. მისი დიპლომატია, უცხო ტომების ელჩებთან მოლაპარაკებების წარმოებაში გამოიხატა, რომელიც მეორე მხარეს იძულებულს ხდიდა თანაბარუფლებიანობის პრინციპით ეწარმოებინა მოლაპარაკებები. მისთვის, დიპლომატია იყო გადაწყვეტი ფაქტორი, რადგან მასზე დამოკიდებული იყო თუ რამდენად წარმატებული იქნებოდა უცხო ან მეზობელ ტომებთან ურთიერთობები.

ნუმა განსაკუთრებულ ყურადღებას პრაქტიკულ დიპლომატიას ანიჭებდა. მან შემოიღო და დააფუძნა ფიცი, რომლის გატეხვა ან შეუსრულებლობა ღვთიურ რისხვად და უზენაეს სასჯელად მიიჩნეოდა. დიპლომატიური ინტერესების რეალიზაციისა და წარმატებისთვის ყოველთვის ხელსაყრელ პოზიციებს ელოდებოდა, მათ შორის მსჯელობას, ურთიერთდათმობებსა და რაც მთავარია შეთანხმებით აღებული ვალდებულებების შესრულებას.

დიპლომატიური უპირატესობის შემთხვევაში რომულუსი და ნუმა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა სად იწარმოებოდა და წარიმართებოდა დიპლომატიური პროცესი.

რომულუსის და ნუმას პერიოდში გატარებულმა მთავარმა დიპლომატიურმა მეთოდებმა ხელი შეუწყო მშვიდობიან ურთიერთობებს რომელმაც თავის მხრივ, დიპლომატიური ინსტიტუტებისა და დისკურსების ერთობლიობის პრაქტიკა დააფუძნა რომელიც გადაწყვეტ როლს ასრულებდა დიპლომატიის გაგებასა და მის ფუნქციონალურ განვითარებაზე.

საკვანძო სიტყვები: რომულუსის დიპლომატია; ნუმას რელიგიური დიპლომატია; მოლაპარაკებები; ელჩები; ფიცი;

შესავალი

წინამდებარე ნაშრომი ასახავს რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიის მნიშვნელობას რომელმაც განაპირობა იმ ფაქტორმა, რომ თანამედროვე დიპლომატია ანტიკური რომის მეფეების მიერ დაფუძნებული დიპლომატიური ფორმებით საზრდოობს.

ჩვენი კვლევა მიმართულია განიხილოს რომულუსის და ნუმას დიპლომატიური მეთოდები რომლებიც ანტიკური ეპოქიდან დღემდე აქტიურად გამოიყენება. მხედველობაში გვაქვს ის დიპლომატიური ნორმები რომლებიც ყველასთვის მშვიდობიან სივრცეს ქმნის. ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ რომულუსის საომარ და ნუმას რელიგიური დიპლომატიის ფორმებს თანამედროვეებაშიც განსაკუთრებული ადგილი უკავია.

აღსანიშნავია, რომ არსებული ინტერესის ფონზე რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიის საკითხები გარკვეულწილად შესწავლილია. მიუხედავად ამისა, იგი სრულყოფილ ცოდნას არ გვაძლევს.

კვლევის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, საკითხის შესწავლის პროცესში გამოიყენებულ იქნა როგორც ქართული, ასევე უცხოური სამეცნიერო შრომები, რომელთაგან გამოირჩევა კ. ოლიარდის, მ. ჰუმბერტის, ა. ალფოლდის, ე. გაბზას და ფ. ჰინარდის შრომები.

რომულუსისა და ნუმას დიპლომატია, რომელიც ტრადიციას და ლეგენდას ეფუძნება უძველესი დროიდან რომის საგარეო პოლიტიკის შემქმნელებმა სავალდებულო ორატორული აუცილებლობით შექმნეს, რადგან ისინი არსებითად პასუხისმგებლები იყვნენ ზეპირი შეტყობინებებით ეწარმოებინათ და გაეფართოვებინათ დიპლომატია, რომელსაც პროგრესულად იყენებდნენ მმართველობაში. რომის ისტორიის ამ პერიოდში, წერილობითი ფორმა რელიგიური მიზნით ტექსტების დასაწერად გამოიყენებოდა, რომლებიც ადგენდა ხელშეკრულებების (foedus) პირობებს. ამ წერილობითი ხელშეკრულებების პირობებში ჩვენ ვრწმუნდებით იმ დროინდელი დიპლომატიის ფორმალობაში.

ამ სტატიაში წარმოჩენილ პრობლემას განვიხილავთ მეფეთა ხანის პერიოდში ორი მეფის რომულუსის და ნუმას დიპლომატიური ურთიერთობების სპეციფიკურობით. ასევე გამოვავლენთ მათ დიპლომატიას, რომელიც დღევანდელი სინამდვილიდან გამომდინარე სირთულის საგანია. ჩვენ გამოვყავით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი პრობლემები, რომლებიც ფორმალურად გამოვლინდა დიპლომატიურ ურთიერთობებში პოლიტიკურად დამოუკიდებელ ორ ერთეულს შორის და რომლებიც ცდილობდნენ დიპლომატიური ჰეგემონობა განეგრძოთ დაპყრობილ ტერიტორიებზე. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ლათინური სოფლები და მცირე თემები თითქმის არ არიან ძლიერი საგარეო პოლიტიკის გამტარებლები, მაგრამ ჩვენ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ სახის ურთიერთობები მაინც არსებობდა.

მეთოდი

წარმოდგენილ საკითხზე მუშაობისას გამოვიყენე და სტატიაში წარმოვაჩინე შედარებით-ისტორიული, ინვენტ-ანალიზის, სისტემური, ზოგად ლოგიკური და ქცევითი მეთოდი, რომლებმაც საშუალება მომცა შემესწავლა რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიური მოქმედებები. აღსანიშნავია, რომ წარმოდგენილ ნაშრომში არსებობს სხვადასხვა მეცნიერების მიერ გამოთქმული, განსხვავებული მოსაზრებები და ასევე შემოთავაზებულია თემასთან დაკავშირებული სამეცნიერო ლიტერატურა.

შედეგები

უნდა აღვნიშნოთ, რომ გარკვეულწილად საინტერესოაა შესწავლილი რომულუსის და ნუმას დიპლომატიური არსი, აღნიშნულია ის უმთავრესი მიმართულებები, რომლითაც ანტიკური რომის მეფეთა ხანაში ხასიათდებოდა დიპლომატიური მოქმედებებით. საყურადღებოაა წარმოჩენილი წმინდა ფეციალის კოლეგიის წევრის ფიცი და შემოთავაზებულია შემდეგი სინამდვილე:

1. ჩვენ გამოვავლინეთ რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიის საერთო და განსხვავებული მახასიათებლები.

2. წარმოვაჩინეთ ანტიკური რომის მეფეთა ხანის პერიოდის დიპლომატიურ მოლაპარაკებებში ჩართული მხარეები: თუ ვინ-ვის როლისა და რას ელაპარაკებოდა.

3. საშუალება მოგვეცა გაგვეკეთებინა რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიური სფერო, როგორც ჰოლისტიკურად, უაღრესად ორგანიზაციულ მექანიზმად, რომელიც მუდმივი ურთიერთქმედების მდგომარეობაშია მეზობელ ხალხთან.

დისკუსია

თანამედროვე ეპოქაში დიპლომატია, დიპლომატების, საერთაშორისო ურთიერთობების, ისტორიკოსთა, იურისტთა, პოლიტოლოგთა, ეკონომისტთა, სოციოლოგთა, ფილოსოფოსთა და გეოგრაფთა, როგორც ეროვნულ, ასევე საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში აქტუალური კვლევითი საკითხია. ისტორიკოსები საუბრობენ და იკვლევენ დიპლომატიის წარმომავლობის რელიგიურ და ადამიანურ ფაქტორებზე. საერთაშორისო ურთიერთობების სპეციალისტები ანალიზებენ დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს და პრაქტიკას, მათგან გამოჰყოფენ, პირველად და მეორე ხარისხოვან ფაქტებს. ეკონომისტები საუბრობენ ეკონომიკური დიპლომატიის გლობალიზაციაზე. გეოგრაფები კი დიპლომატიური არქიპელაგების“, დიპლომატიური ქალაქების, “მეგაპოლისების“ შექმნაზე. სოციოლოგები დიპლომატიურ მოლაპარაკებებზე, როგორც ადამიანების ცხოვრების წესის გაერთიანებაზე მიუთითებენ. პოლიტოლოგები საუბრობენ სახელმწიფოების დიპლომატიურ ურთიერთდაპირისმართებულობაზე და მისი როლის გაზრდაზე. იურიდიული მეცნიერების - იურისპრუდენციის წარმომადგენლებმა დაამკვიდრეს და სავალდებულო გახადეს დიპლომატიური სამართალი, როგორც საზოგადოებისთვის სავალდებულო ნორმა და სახელმწიფო დონეზე უზრუნველყოფა.

პირველად ტერმინი „დიპლომატია“ 1791 წლიდან გამოიყენება. ლ. რობერტი დიპლომატიას „საზღვარგარეთ მთავრობის ინტერესების წარმოდგენის ხელოვნებასთან, საერთაშორისო ურთიერთობების ადმინისტრირებასთან და სახელმწიფოებს შორის მოლაპარაკებების განხორციელებასთან აიგივებდა“ (Robert, 1980:232).

სიტყვა „დიპლომატია“ წარმოიშვა ბერძნული სიტყვა „Diploma“. ასე უწოდებდნენ ძველ საბერძნეთში ორ შეტყუპებულ ფიცარს, დაფებს ტექსტით. დიპლომატია პირველად მოხსენიებული იყო საფრანგეთის მეფის ლუდოვიკო XIV-ის სახელგანთქმული ელჩის ფრანსუა კალიერის მიერ 1716 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში სახელწოდებით „სახელმწიფოებთან მოლაპარაკებათა წარმოების მეთოდები“ (ჭიპაშვილი, 2007:34).

დიპლომატიამ განვითარების ხანგრძლივი და საინტერესო პროცესი გაიარა იგი სხვადასხვა ფორმებს ღებულობდა. ხშირად მას ინდივიდუალურად წარმართვადნენ, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში კი ელჩების დახმარებით აღწევდნენ წარმატებას, ამ მხრივ, გამონაკლისი არც ანტიკური რომის მეფეთა ხანის მიმართველების რომულუსის და ნუმას

დიპლომატია იყო. უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ანტიკური რომის მეფეთა ხანა დაიწყო რომულუსის ინფილტრატით, რომელზეც მისი მმართველობა და დიპლომატია მიუთითებდა. აღსანიშნავია, რომ მეფეები ერთმანეთისგან როგორც მმართველობით ასევე დიპლომატიური ჩვეულებებით განსხვავდებოდნენ“ (Auliard, 2006:17).

პორტე აღნიშნავდა: „იგი როგორც პოლიტიკის დამფუძნებელი ასევე ბუნებით მებრძოლი მეფეა რომელიც ქვირინუსის ასპექტებში გვხვდება და აძლიერებს იმ აზრს, რომ ქვირინუსი არის არა მშვიდობის არამედ მეომართა ღმერთი და ასევე რომაული საზოგადოებისა და მისი ინსტიტუტების შემქმნელი და მფარველი“ (Porte, 1981:300).

მიუხედავად იმისა, რომ რომულუსმა მტკიცედ ჩამოაყალიბა დიპლომატიური ფორმები მისი შესრულების სავალდებულოება არ შემოიფარგლებოდა მომდევნო მეფის მიერ შესრულების აუცილებლობაში ჰუმბერტი აღნიშნავდა: „დამფუძნებლის გარდაცვალებიდან, მისი მემკვიდრეები დიპლომატიური ურთიერთობებისადმი ერთგულებას არ იცავდნენ“ (Humbert, 1978:180). მარტინის თანახმად: „რომის ყველა მეფე თავის მხრივ იპყრობდა ან იბრუნებდა ქალაქს“ (Martin, 1996:148).

ჰუმბერტი ყურადღებას ამახვილებს და შენიშნავს, რომ „რომულუსის მეფობის დროს მრავალმხრივი, მარტივი დიპლომატიური ურთიერთობების განსაკუთრებულობა ქალაქის საგარეო ურთიერთობებში, პირვანდელ დიპლომატიურ პრაქტიკას ასახავდა“ (Humbert, 1978 :180).

ჩვენ ვიცით, რომ დიპლომატიის დაუწერელი კანონია უცხო ხალხთან კავშირი ოლიარდი წარმოაჩენდა, „საგარეო ურთიერთობების სფეროში მისი პირველი ინიციატივა იყო დიპლომატია, რომელიც მეზობელ ხალხთან მოლაპარაკებებსა და მოკავშირეობის მხარდაჭერაში გამოიხატა. რომულუსმა საგარეო ურთიერთობების პირველი ფორმები დააფუძნა“ (Auliard, 2006:58). „აგრეთვე, დიპლომატიურ ურთიერთობებში ახლო და შორეულ მეზობლებთან მართვის და დიპლომატიური ფუნქციონირების წესებიც დაადგინა“ (Alföldi, 1965:249). „რომულუსისათვის საომარი და დიპლომატიური საქმიანობა მჭიდრო კავშირშია“ (Martin, 1996:142-143).

მარტინი აღნიშნავდა: „რომულუსის მიერ დაფუძნებული დიპლომატიური ურთიერთობები თითქმის არასოდესაა პირდაპირ კავშირში წარმოშობილ კონფლიქტებთან, როგორცაა სამხედრო მოქმედებებში მონაწილეობა, ომები და დაპყრობები კენინას, ანტემნესის, კროსტუმერიუმის, მედულიას, კამერიას ან ფიდენელების ხარჯზე“ (Martin, 1996:151).

ოლიარდი განიხილავდა კონფლიქტის დროს დიპლომატიის როლს და შენიშნა, რომ „დიპლომატიური კავშირები არსებობდა კონფლიქტებამდე, კონფლიქტის დროს ან მის შემდეგაც. ერთადერთი გამონაკლისი ეხება ვეისთან კონფლიქტს, რომელიც ასევე წარმოადგენს რომულუსის მეფობის ბოლო სამხედრო მოქმედებას მას წინ უძღვის და მოჰყვება დამფუძნებლის ბოლო ორი ნაბიჯი დიპლომატიური ურთიერთობების დროს თუმცა, რომულუსი იშვიათად იღებდა ინიციატივას ამ პროცესში, ვინაიდან მან მიიღო ხუთი უცხოური დელეგაცია, მაგრამ მან მხოლოდ ორი მისია გაგზავნა“ (Auliard, 2006:60-62).

რომულუსის დიპლომატია გამოირჩეოდა არა მხოლოდ მოლაპარაკებებით არამედ ელჩების გაცვლის დიპლომატიური პრაქტიკით „რომის პირველი მეფის დიპლომატიურ გაცვლას კიდევ ერთი საერთო აქვს: რომულუსის ომების წარმოშობის უმიზეზობას ხელს არცერთი არ უწყობდა. ქალაქის ისტორიის დასაწყისიდანვე ტრადიცია, როგორც ჩანს, ორიენტირებული იყო მეზობელი ქალაქებისა და ხალხების მოქმედებაზე, როგორც რომის ერთადერთ აგრესორზე. ამრიგად, ქალაქი ვალდებული იყო თავი დაეცვა, რადგან ის იყო გარე მტრების მსხვერპლი“ (Auliard, 2006:67).

რომულუსი დიპლომატიას განსაკუთრებით მართვის ორგანიზების და რთული ამოცანის დროს იყენებდა. მან განამტკიცა ტომებს შორის დიპლომატიური ურთიერთობები ხოლო სამეფოზე დამოკიდებული უცხო ტომები მისი მფარველობის ქვეშ მოაქცია.

სინამდვილეა ის ფაქტიც, რომ რომი დიპლომატიის გაძლიერებასთან ერთად ცდილობდა ერთადერთი ჰეგემონი ყოფილიყო, ამიტომ ხშირ შემთხვევებში რომულუსს უფლება არ ჰქონდა „მოეთხოვა საგარეო მხარდაჭერა, რომლის პროცედურები უშუალოდ არ ეხებოდა, არც საგარეო პოლიტიკას და არც სამხედრო სფეროს. ნუმას დიპლომატიის მხარდაჭერა რელიგიურ მოქმედებებში გამოვლინდა, რომლის ყველა განსაკუთრებული ნაბიჯი ანტიკურ სამყაროში უნიკალურიც კი იყო. ამ ძალიან სიმბოლურად დატვირთულ ეპიზოდში რომულუსი გზავნიდა მისიას მეზობელ ხალხებზე. მისიის დამატებითი ფუნქცია იყო ამ ხალხებთან კავშირის გაფორმება, მაგრამ ლეგატებზე პასუხი რომულუსმა შეურაცხყოფად ჩათვალა, რომელმაც მაშინვე მიმართა ძალადობას და საბინელი ქალები გაიტაცა“ (Auliard, 2006:86).

ცხადია ის ფაქტი, რომ „პირველი დიპლომატიური ნაბიჯი და მისი გაფართოება, შეიძლება ასახული ყოფილიყო ძალის გამოყენების ნების გამოვლენაში. მართლაც, მისი დიპლომატიური ინიციატივის წარუმატებლობის შემდეგ, რომულუსი აღარ ცდილობდა შეწინააღმდეგებოდა ახალგაზრდა რომაელთა ძალადობას, რომელიც საბინელი ქალების გატაცებით მოხდა. ამგვარად აგრესიული მოქმედება დიპლომატიური წარუმატებლობის შედეგი აღმოჩნდა, რადგან საბინებზე თავდასხმას წინ არ უძლოდა შერიგების მცდელობა. ტრადიციამ აჩვენა, რომ რომის დიპლომატიური ისტორია ასეთი მოქმედე ბით დაწყებულიყო, რომელიც დიპლომატიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფუნქციად გადაიქცა“ (Auliard, 2006:87).

რომულუსის გარდაცვალებამ რომში დამაბულობა და ქაოსი შექმნა, ძალაუფლების მოპოვებისთვის საბინებმა და რომაელებმა ბრძოლა დაიწყეს. პირველს სურდათ რომის მეფე ერთ-ერთი ან რომელიმე მათგანი ყოფილიყო, თუმცა აღსანიშნავია, რომ რომაელებს არ სურდათ არარომელი გამხდარიყო მათი მმართველი. რომაელების ასეთ ფიქრს ემატებოდა მტრული სახელმწიფოს ყოველდღიური გაძლიერება. ამასთან დაკავშირებით ლივიუსი მოგვითხრობს: „საბინი და რომაელი სენატორები ვერ შეთანხმდნენ მეფის არჩევაში ერთმანეთის კანდიდატებს არ სცნობდნენ. საბოლოოდ ასი სენატორი ათ-ათ კაციან ჯგუფებად დაყვეს და ათი კაცი მართავდა. ხუთი დღის შემდეგ მათი უფლებამოსილება იწურებოდა და ძალაუფლება გადადიოდა მომდევნო ათზე. მეფეს ერთი წლის განმავლობაში ასე ირჩევდნენ და მას ინტერრეგნუმს უწოდებდნენ. უბრალო ხალხი შეწუხდა მონობის გამრავლებასთან ერთად ერთი ბატონი ასმა ბატონმა შეცვალა. ჩანდა, რომ ხალხს მეფის გარდა არავინ სურდა. სენატორებმა ხალხის კეთილგანწყობა მოიპოვეს და ვისაც აირჩევდა ხალხი მეფედ სენატორები ამ გადაწყვეტილებას დაამტკიცებდნენ. კენჭისყრის დაწყებამდე, ჯერ კიდევ გაურკვეველი შედეგით, სენატორებმა წინასწარ თანხმობა გამოაცხადეს და ინტერრეგნუმს გამოაცხადეს: „დაე ეს იყოს სიკეთისთვის, სარგებელისთვის და ბედნიერებისთვის! ქვირიტებმა აირჩიოს მეფე: ასე მამები მსჯელობდნენ. შემდეგ კი თუ რომულუსი ღირსეულ მემკვიდრედ დაგინიშნავთ, მამები თანხმობას გასცემენ, სენატორებმა უნდა გადაწყვიტოს ვინ უნდა იყოს მეფე რომში (Ab urbe condita, 1989:25).

საბოლოოდ, ორივე მხარე ერთმანეთში შეთანხმდა რომ ერთმა ხალხმა უნდა აირჩიოს მეფე მეორისგან. მათ ეგონათ, რომ მხოლოდ ასე დასრულდებოდა ჩხუბი და არჩეული მეფე თანაბრად ორივეს დაუჭერდა მხარს (Πλουτάρχος, 2011:78). როდესაც საბინებმა ნუმა დაასახელეს (Ab urbe condita, 1989:25) პირველად არჩევანის უფლება რომაელებს დაუთმეს, რადგან ისინი ფიქრობდნენ, რომ ერჩივნათ რომაელებს მათი დასახელებული აერჩიათ, ვიდრე საბინელები მეფედ რომაელს აირჩევდნენ. რომაელებმა ფიქრის შემდეგ არჩევანი ნუმა პომპილიუსზე შეაჩერეს (Πλουτάρχος, 2011:78). რომაელმა სენატორებმა ვერ გაბედეს

მათი მხრიდან ვინმე დაესახელებინათ. ამიტომ ერთხმად გადაწყვიტეს ნუმა პომპილიუსისთვის მიეცათ სამეფო მმართველობა, ამიტომ რომში მიიწვიეს (Ab urbe condita, 1989:25). როდესაც რომიდან ელჩები მივიდნენ მაშინ ნუმა იყო ორმოცი წლის“ (Πλουτάρχος, 2011:80).

ემილიო გაბბას აზრით, „ნუმა პომპილიუსის ფიგურა და პიროვნება, რომაული ტრადიცია და ბერძნული მაგნა სხვადასხვა, თანმიმდევრულ პერიოდებში ერთმანეთს ერწყმის. პირველი ძირითადად მეფის საბინიურ წარმოშობაზეა ორიენტირებული. ხოლო, მეორე მათ ოჯახურ ტრადიციებს მოიცავს. მეფე ნუმა, იყო მშვიდობის, სედანტარიზმის, საზღვრების სტაბილურობის და პოლიტიკის იდეალური წარმომადგენელი“ (Gabba, 1999:10-11).

დიონისე ჰალიკარნასელის თანახმად: „ნუმა იყო პირველი მეფე, რომელმაც ჩამოაყალიბა წმინდა ფეციალის კოლეგია“ (Αλικαρνασσος, 2005:271) რომლის წევრი დებდა ფიცს „ისმინე, იუპიტერო ისმინეთ ამ ქვეყნის საზღვრებო, შეიძლება უზენაესმა კანონმა მომისმინოს. მე ვარ მთელი რომაელი ხალხის მაცნე, უფლებათა და პატივისცემით მოვდივარ როგორც ელჩი, და იყოს ჩემი სიტყვა რწმენა! „შემდეგ იუპიტერს იმოწმებს: „თუ მე არასწორად და უსამართლოდ მოვიტხოვ, რომ ეს ხალხი და ეს ნივთები მომეცეს ჩემთვის, შეგიძლია სამუდამოდ წამართვა ჩემი სამშობლო“. ამის შემდეგ, ოცდათორმეტი დღის შემდეგ იგი აცხადებს ომს შემდეგნაირად: „ისმინე, იუპიტერო და შენ იანუს კვირინუს და ყველა სხვა ცათა ღმერთებო და შენ მიწიერო და ქვესკნელო მისმინე! მე მოგიყვანთ მოწმედ იმისა, რომ ამ ხალხმა უფლება დაარღვია“ (Ab urbe condita, 1989:39).

ფეციალის წევრების საქმიანობა რელიგიური დანიშნულების მოქმედებებით შემოიფარგლებოდა, ლივიუსის თანახმად: „წმინდა ფეციალის პონტიფიკები ერთგულების საკურთხეველში წყვილად მიდიოდნენ და მსხვერპლის შესასრულებლად თითებს ხელზე იმის ნიშნად ახვევდნენ, რომ დაცული უნდა ყოფილიყო ერთგულება. სალოცავად ხელების ქნევის დროსაც კი ის წმინდად რჩებოდა. დააწესა მრავალი სხვა მსხვერპლშეწირვის რიტუალი და ღმერთებს მიუძღვნა მსხვერპლშეწირვის ადგილები რომელსაც პონტიფიკოსები „არგეის“ უწოდებდნენ“ (Ab urbe condita, 1989:28).

ჰინარდი აღნიშნავდა: „რომის მეორე მეფის დიპლომატიური საქმიანობა რომულუსის საწინააღმდეგოდ მთლიანად ემყარება მის დომინანტურ მშვიდობიან და ღვთისმოსავ მონარქის იდეას“ (Hinard, 2000:37). ხოლო, ოლიარდი ხაზგასმით მიუთითებდა „ერთადერთი დიპლომატიური აქტი არის ის რომ ძალაუფლების მიღების შემდეგ მან პირადად მიიღო გადაწყვეტილება ყველა მეზობელთან მშვიდობიანი ხელშეკრულების დადების შემდეგ დაეხურა იანუსის ტაძარი და ხალხი გაეთავისუფლებინა იარაღისაგან“ (Auliard, 2006:69-71).

უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ნუმა ერთადერთი მეფე იყო რომლის ტრადიცია არ იძლევა ელჩების მიღებას. ლათინურში ძალაუფლების ბალანსს დადებული ხელშეკრულებები ასტაბილურებდა. დიპლომატიური ურთიერთობების არარსებობა არ ნიშნავდა, ლატენტური კონფლიქტების გაქრობას, მაგრამ ეს უმოქმედობა შეიძლება ყოფილიყო რელიგიური სტრუქტურების დამკვიდრება“ (Auliard, 2006:71-73).

რელიგიური დიპლომატიით „ნუმა ღვთისმოსაობით პატივს სცემდა ყველას, როგორც შიგნით ასევე გარეთ, ის ძალის გამოყენებაზე უარს ამბობდა. ტრადიციით, ორი ანტაგონისტური ომისა და მშვიდობის ფუნქციის კომპლემენტარობა მტკიცედ არის დადასტურებული“ (Briquel-Chatonnet, 2000:220).

ოლიარდი ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ „რომაული ძალაუფლების გაძლიერებას ომამც და მშვიდობამაც შეუწყო ხელი. მიუხედავად იმისა, რომ ნუმას საომარი და დიპლომატიური საქმიანობა ძალიან შეზღუდული იყო მისი რელიგიური სიახლეები საგარეო ურთიერთობებსაც ეხებოდა. როგორც ჩანს, ზოგიერთი ინოვაცია ხელოვნურად იყო დაფარული. რაც შეეხება საგარეო ურთიერთობებს, მისი ინოვაციების

პრიორიტეტული მიზანია: გარანტირებული საერთაშორისო ვალდებულებების პატივისცემა რელიგიური რიტუალის განვითარება წმინდა საკურთხევის დამკვიდრებით“ (Auliard, 2006:74-76).

დასკვნა

სტატიაში წარმოდგენილი ინფორმაციიდან შეიძლება ვთქვათ, რომ რომულუსისა და ნუმას დიპლომატიის შესახებ შემოთავაზებული ინფორმაცია არაა სრულყოფილი. როგორც ჩანს, მიზანშეწონილია აღვნიშნო, რომ მეფეთა ხანის დიპლომატიურ საქმიანობაში ჯერ კიდევ უამრავი საინტერესო ცნობები და ინფორმაცია საბოლოოდ არ არის შესწავლილი. რადგან რომულუსის და ნუმას მმართველობის დროს დიპლომატიური საქმიანობის შესახებ მცირე ინფორმაციაა ხოლო, ზოგიერთ შემთხვევაში კი საერთოდ არ არსებობს.

მიმდინარე ეტაპისთვის ჩვენ, შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, რომულუსის და ნუმას დიპლომატიურ მიზნებზე და ინტერესებზე.

ჩვენს მიერ ზემოთდასახელებული გარემოებებისა და ფაქტების გათვალისწინებით უმნიშვნელოვანესია გავიაზროთ თუ რა მოჰყვება დიპლომატიური ფიცის შეუსრულებლობას ორ ან მრავალ ტომებთან თუ სახელმწიფოებთან ურთიერთობებში, რომელიც საბოლოოდ დიპლომატიური კრიზისამდე ან გაუფრთხილებლობით ომის დაწყებამდე მიგვიყვანს.

რომის საგარეო ურთიერთობების ფორმებს, რომელსაც რომულუსმა ჩაუყარა საფუძველი დღემდე არსებობს, მიუხედავად იმისა, რომ გარემოებიდან გამომდინარე იძულებული იყო მხოლოდ სამხედრო მოქმედებებით შემოსაზღვრულიყო.

სინამდვილე იყო ის გარემოებაც, რომლის წინაშეც ნუმას როლი იმ შეთანხმებებისა და ვალდებულებების პატივისცემაში იყო გადამწყვეტი, რომელსაც რომი და რომაელები იღებდნენ. სწორედ ამ დროიდან ნუმამ დააფუძნა და ღმერთების მიერ დაცული დიპლომატიის შემქმნელი გახდა.

ამრიგად, აშკარაა, რომ ანტიკური რომის ამ ორმა მეფემ მათი გადაწყვეტილებებით და პასუხისმგებლობით დიპლომატიის მშენებლობაში გარდატეხა მოახდინეს, რომელიც მომდევნო საუკუნეებში შეინარჩუნა თავის სტილი და მეთოდები.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ჭიპაშვილი, ჰ., (2007). დიპლომატია. თბილისი: „ინოვაცია პლიუსი“.
- Αλικαρνασσος, Δ., (2005). *Antiquitatum Romanarum*. изд. «Рубежи XXI».
- Πλούταρχος, (2011). *Βίοι Παράλληλοι*. изд. «ЭКСМО».
- Alföldi, A., (1965). *Early Rome and the Latins*. Publ. «Ann Arbor. University of Michigan Press».
- Auliard, Cl., (2006). *La diplomatie romaine, l'autre instrument de la conquete*. Édit. «press universitaires de Rennes».
- Briquel-Chatonnet, F., (2000). *Le temps de la Bible*. Édit. «persee EFR».
- Gabba, E., (1999). En Storchi Marino, A., Numa e Pitagora, sapientia constituendae civitatis. Édit. «Napoli».
- Hinard, F., (2000). *Histoire romaine*. Édit. «Les éditions Fayard».
- Humbert, M., (1978). *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*. Édit: «École Française de Rome»
- Martin, P-M., (1996). *L'idée de royauté à Rome. II : Haine de la royauté et séductions monarchiques*. Édit. «persee»
- Porte, D., (1981). *Romulus-Quirinus, prince et dieu, dieu des princes*. Publ. «Brill».
- Robert, L., (1980). *Dictionnaire de la langue française*. Édit. «Le Robert».
- Livius, T., (1989). *Ab urbe condita*. изд. «Наука».

REFERENCES

- ch'ip'ashvili, h., (2007). *dip'lomat'ia*. tbilisi: inovatsia p'liusi. [*Diplomacy*. Tbilisi: "Innovation Plus"].
- Alikarnassós, D., (2005). *Antijauitatum Romanarum*. изд. Rubezhi
- Ploútarchoc, (2011). *Βίοι Παράλληλοι*. . изд. Jeksmo.
- Alföldi, A., (1965). *Early Rome and the Latins*. Publ. «Ann Arbor. University of Michigan Press».
- Auliard, Cl., (2006). *La diplomatie romaine, l'autre instrument de la conquete*. Édit. «press universitaires de Rennes».
- Briquel-Chatonnet, F., (2000). *Le temps de la Bible*. Édit. «persee EFR».
- Gabba, E., (1999). En Storchi Marino, A., Numa e Pitagora, sapientia constituendae civitatis. Édit. «Napoli».
- Hinard, F., (2000). *Histoire romaine*. Édit. «Les éditions Fayard».
- Humbert, M., (1978). *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*. Édit: «École Française de Rome»
- Martin, P-M., (1996). *L'idée de royauté à Rome. II : Haine de la royauté et séductions monarchiques*. Édit. «persee»
- Porte, D., (1981). *Romulus-Quirinus, prince et dieu, dieu des princes*. Publ. «Brill».
- Robert, L., (1980). *Dictionnaire de la langue française*. Édit. «Le Robert».
- Livius, T., (1989). *Ab thrbe condita*. изд. «Nauka».

THE BLACK SEA REGION IS A CORNERSTONE OF SECURITY

შავი ზღვის რეგიონი - უსაფრთხოების ქვაკუთხედი

TAMTA ABRAMIDZE

PhD student of History program at Batumi
Shota Rustaveli State University,
Batumi, Georgia
ORCID: 0000-0001-8353-657X
Tamtaabramidze1983@gmail.com
577 107 886

Abstract

The given work represents the geopolitical significance of the Black Sea region. It refers to the overview of main actors of the region, their motives and ongoing challenges influencing the EuroAtlantic and regional security.

The Black Sea Straits issue still remains main geopolitical problem of the modern International Relations. Struggle for controlling over the Navigation Regime is more important foreign policy challenge for the Great Powers.

Global Changes of XX century, mostly dissolution of USSR and Sovereignization of new International Subjects encouraged activating of new geopolitical, economic, strategic, military and ecological problems which directly connecting with Black Sea Region and the Strait problems.

Taking into consideration the current situation, research focuses not only on the goals and roles of geostrategic actors but also to the importance of the small states in the region in terms of formation the common EuroAtlantic security architecture. The given research emphasizes the existence of different military-political views between the leading actors in the Black Sea Basin as they face the region before new challenges. Attention is also paid to the necessity of carrying out cautious and moderate policy from small states. By implementing timely and effective actions, it would be possible to ensure the prevention of ongoing threats and create favorable conditions to establish common security space.

Keywords: black sea, Straits, regime, convention, geopolitics

თამთა აბრამიძე

ბათუმის შოთა რუსთველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
დოქტორანტი, ისტორიის
სადოქტორო პროგრამა, ბათუმი, საქართველო
ORCID: 0000-0001-8353-657X
Tamtaabramidze1983@gmail.com
577 107 886

აბსტრაქტი

შავი ზღვის სრუტეების პრობლემა კვლავ რჩება თანამედროვე საერთაშორისო ურთიერთობების მთავარ გეოპოლიტიკურ პრობლემად. ნაოსნობის (ნავიგაციის) რეჟიმის კონტროლისთვის ბრძოლა უფრო მნიშვნელოვანი საგარეო პოლიტიკური გამოწვევაა დიდი სახელმწიფოებისთვის.

XX საუკუნის გლობალური ცვლილებები, ძირითადად სსრკ -ს დაშლა და ახალი საერთაშორისო სუბიექტების სუვერენიტეტიზაცია ხელს უწყობდა ახალი გეოპოლიტიკური, ეკონომიკური, სტრატეგიული, სამხედრო და ეკოლოგიური პრობლემების გააქტიურებას, რაც პირდაპირ კავშირშია შავი ზღვის რეგიონთან და სრუტეების პრობლემებთან.

საკვანძო სიტყვები: შავი ზღვა, სრუტეები, რეჟიმი, კონვენცია, გეოპოლიტიკა

შესავალი

თანამედროვე საერთაშორისო ურთიერთობებში შავი ზღვის სრუტეების საკითხი ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს გეოპოლიტიკურ პრობლემად რჩება. ბოლო დროს, რეგიონულ უსაფრთხოებასთან დაკავშირებული საკითხებით განსაკუთრებით დაინტერესებულია ნატო და ევროკავშირი, რაც აისახა 2011 წელს ევროპარლამენტის მიერ მიღებულ „შავი ზღვის სტრატეგიაში“, ასევე 2016 წლის ნატოს ვარშავის სამიტსა და 2017 წლის ბუქარესტში გამართულ ნატოს საპარლამენტო ასამბლეაზე. ნატოსა და ევროკავშირის მხრიდან შავი ზღვის რეგიონისადმი დათმობილმა ყურადღებამ ცხადყო, რომ ის ევრო-ატლანტიკური უსაფრთხოების სივრცის ნაწილად მოიაზრება. თუმცა, რეგიონის გეოპოლიტიკურ რუკაზე დაკვირვებით აშკარაა, რომ შავი ზღვა ამავდროულად, გლობალური ძალების კონფრონტაციის ხაზია, სადაც ერთმანეთს უპირისპირდება ერთი მხრივ, რუსეთისა და ნატოს, რუსეთისა და ევროკავშირის, ხოლო მეორე მხრივ თურქეთის, რუსეთისა და აშშ-ის ინტერესები. მიუხედავად იმისა, რომ შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოება სულ უფრო აქტუალური ხდება და ის გლობალური უსაფრთხოებისათვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გამოწვევას წარმოადგენს. საკითხი ნაკლებადაა შესწავლილი აკადემიური თვალსაზრისით, ხოლო სახელმწიფოების ინტერესები და პოლიტიკა ამ რეგიონის მიმართ ხშირად არაა ცალსახა და თანმიმდევრული.

აღნიშნული ნაშრომის მიზანია მიმოიხილოს შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოების ტენდენციები და ძირითადი აქტორების ინტერესები. აგრეთვე, მათი რეგიონული

პოლიტიკის ანალიზის საფუძველზე, წარმოადგინოს შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოების სფეროს განვითარების პერსპექტივები.

მეთოდი

წინამდებარე ნაშრომში მოცემული საკითხის კვლევისას გამოყენებული იქნა ისტორიული შემეცნების და შედარებითი ანალიზის მეთოდები; კრიტიკულად იქნა გაანალიზებული საკვლევ თემასთან შეხებაში არსებული მონოგრაფიები, სამეცნიერო სტატიები, ანგარიშები და სხვა მნიშვნელოვანი დოკუმენტები, რომელთა შედარება და ანალიზი მნიშვნელოვანია მოვლენათა სიზუსტისა და ობიექტური შეფასებისათვის.

მსჯელობა

შავი ზღვის რეგიონის თანამედროვე მდგომარეობას დიდწილად განსაზღვრავს საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ მომხდარი ცვლილებები. შედეგად, შავ ზღვაზე ინტერესთა კონფლიქტი კიდევ მეტად ჩაიხლართა და ურთიერთობები უფრო მრავალწახნაგოვანი გახდა. შავი ზღვისპირა ქვეყნების (თურქეთი, ბულგარეთი, რუმინეთი, უკრაინა, რუსეთი და საქართველო) გარდა, აქ ინტერესები აქვთ აშშ-სა და ევროკავშირს.

რეგიონში დიდი გავლენის მქონე ქვეყნად დღეს თურქეთი მიიჩნევა. მისთვის შესაძლოა ხმელთაშუა ზღვას უფრო დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდეს, თუმცა ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებზე კონტროლი საშუალებას აძლევს, შავ ზღვაზე მნიშვნელოვანი გავლენა შეინარჩუნოს. პრაქტიკულად ყველა რეგიონული პროექტის მამოძრავებელი ძალა თურქეთია. სწორედ მისი ორგანიზებით მოეწერა ხელი 1992 წლის 25 ივნისის სტამბოლის დეკლარაციას, რომელმაც «შავი ზღვის ეკონომიკურ თანამშრომლობას» (BSEC - Black Sea Economic Cooperation) დაუდო საფუძველი. დეკლარაციას ხელს აწერდა 11 ქვეყანა - ალბანეთი, სომხეთი, აზერბაიჯანი, ბულგარეთი, საქართველო, საბერძნეთი, მოლდავეთი, რუმინეთი, რუსეთი, თურქეთი და უკრაინა. BSEC-ის შტაბბინა 1994 წლიდან სტამბოლშია. 2004 წლის აპრილში ორგანიზაციაში მიიღეს სერბეთი. «შავი ზღვის ეკონომიკური თანამშრომლობის» გაცხადებული მიზანია ეკონომიკური სტაბილურობის, მშვიდობისა და ჰარმონიული თანამშრომლობის უზრუნველყოფა ორგანიზაციის წევრ ქვეყნებს შორის. BSEC-ის ეგიდით მოქმედებს «შავი ზღვის კვლევის ცენტრი» და «შავი ზღვის ბანკი».

თურქეთი 1990-იან წლებიდან შავი ზღვის ნავთობტანკერებისგან განტვირთვის ცდილობს. ამას ხელს უწყობს ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენიც, რომელიც შუა აზიიდან ევროპას აწვდის ნავთობს, საქართველოს გავლით.

ასევე თურქეთის ინიციატივით 2001 წელს დაარსდა «შავი ზღვის სამხედრო-საზღვაო თანამშრომლობის ორგანიზაცია» (BlackSeaFor - Black Sea Naval Force), რომლის წევრები არიან რუსეთი, უკრაინა, ბულგარეთი, რუმინეთი, საქართველო და თურქეთი. ეს ორგანიზაცია არ წარმოადგენს სამხედრო ბლოკს, თუმცა სამხედრო თანამშრომლობას ითვალისწინებს.

დღეისთვის თურქეთი პოლიტიკური ბალანსის შენარჩუნებას ცდილობს რუსეთსა და აშშ-ს შორის. მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთი ნატოს წევრია და აშშ-თან მყარ ურთიერთობას ესწრაფვის, იგი ასევე ცდილობს კეთილმეზობლური ურთიერთობის შენარჩუნებას რუსეთთან და შავი ზღვისპირა ქვეყნებთან, რათა მსოფლიოს აჩვენოს, რომ რეგიონის სახელმწიფოებს თავადაც ძალუმთ შავი ზღვის აუზში სტაბილურობის მიღწევა.

მეორე გავლენიანი სახელმწიფო რეგიონში რუსეთია. დღეს შავი ზღვა რუსეთისთვის საკვანძო ადგილს წარმოადგენს. იგი სწორედ ამ სივრცის წყალობით ახერხებს აღმოსავლეთ-დასავლეთისა და ჩრდილოეთ-სამხრეთის ენერგეტიკული დერეფნის კონტროლს.

რუსეთის პოლიტიკა შავ ზღვაში „ძლიერი სახელმწიფოს“ იდენტობით განისაზღვრება. ვლადიმერ პუტინის პრეზიდენტობის პერიოდში (2000 წლიდან) რუსეთის მთავარ საგარეო პოლიტიკურ ამოცანას წარმოადგენს მრავალპოლარულ სამყაროში ძალის ერთ-ერთ ცენტრად - ევრაზიული ძალის პოლუსად ჩამოყალიბება (Radin/Rach, 2017:79). რუსეთის პრეზიდენტი ხშირად გამოხატავს უკმაყოფილებას არსებული მსოფლიო წესრიგით. შესაბამისად, რუსეთის მთავარ მიზანს წარმოადგენს კონტინენტურ ევროპაში ნატოს მონოპოლიის დასრულება უსაფრთხოების სფეროში და ნატოსა და ევროკავშირის გაფართოების აღკვეთა. ამისათვის აუცილებელია, რომ შავი ზღვის სახელმწიფოები მისი გავლენის სფეროში იყვნენ. სწორედ რუსეთის რეგიონისტული პოლიტიკის გამოხატულებას, საქართველოსა და უკრაინის ტერიტორიული მთლიანობისა და სუვერენიტეტის ხელყოფა, რაც არც ისე მოულოდნელია თუ გავითვალისწინებთ, რომ რუსეთი შავი ზღვის რეგიონს საკუთარი გავლენის სფეროდ მიიჩნევს. ეს ტენდენცია კარგად ჩანდა 2000-იანი წლების დასაწყისში დსთ-ს კონცეფციაში (Herd/Moustakis, 2000:14-15) რუსეთის პერსპექტივის თანახმად, მას შავი ზღვის ქვეყნებთან აკავშირებს საერთო ისტორიული წარსული და კულტურული მემკვიდრეობა. რუსეთის ინტერვენცია აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში, ასევე აღმოსავლეთ უკრაინაში განხორციელებული აგრესია და ყირიმის ანექსია ამტკიცებს რუსეთის მთავარ სტრატეგიას შავი ზღვის მიმართ - „შავი ზღვის ეტაპობრივი (ხელახალი) იმპერიალიზაცია. (Triantaphyllou, 2016:7) გარდა ამისა, შავი ზღვის რეგიონის სტრატეგიული მნიშვნელობა რუსეთისთვის საუკუნეების მანძილზე უცვლელია. შავი ზღვა არის ერთადერთი თბილი ზღვა (რომელიც არასოდეს იყინება და მისი პორტების გამოყენება წელიწადის ყველა დროს არის შესაძლებელი) რუსეთისათვის ამ გეოგრაფიულ სივრცეში პოზიციების გამყარებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს რუსეთის გეოპოლიტიკურ სტრატეგიაში. 2003 წლის სექტემბერში ვლადიმერ პუტინმა აღნიშნა, რომ „აზოვისა და შავი ზღვის რეგიონები არის რუსეთის სტრატეგიული ინტერესების სფერო“. ამასთან, შავი ზღვა უზრუნველყოფს რუსეთისათვის ყველაზე მნიშვნელოვან სატრანზიტო მარშრუტებს. (Kremlin. Ru 2003.) შავი ზღვის რეგიონის მიმართ რუსეთის საგარეო პოლიტიკა ორ მთავარ სასიცოცხლო ამოცანას სახავს:

1. ნატოსა და ევროკავშირის გაფართოების შეჩერება და შავი ზღვის რეგიონის საკუთარი გავლენის სფეროში შენარჩუნება;
2. საზღვაო ძალის განვითარება შავ ზღვაზე მეზობელ რეგიონებში ძალის პროექციისათვის. შავი ზღვის მილიტარიზაცია რუსეთისათვის შესაძლებლობას წარმოადგენს წინ აღუდგეს დასავლეთის მიერ წარმოებულ „შეკავების პოლიტიკას“ რუსეთის მიმართ და შეაჩეროს ნატოს გაფართოება. საყურადღებოა მისი ამბიციებისა და მისწრაფებების შესაბამისი ეროვნული საზღვაო სტრატეგიის დოკუმენტი, რომელიც 2015 წლით თარიღდება და მიზნად ისახავს რუსეთის მრავალრეგიონულ საზღვაო ძალად ჩამოყალიბებას. (Bugajski/Doran, 2016:10)

„გართულებული საერთაშორისო ვითარების ფონზე ახლო აღმოსავლეთში შავი ზღვის აუზი შესაძლოა ტრანსფორმირებული იქნას ერთგვარ ლოჯისტიკურ პლაცდარმად ახლო აღმოსავლეთსა და ნავთობით მდიდარ ადენის ყურეში საზღვაო ოპერაციების წარმოების თვალსაზრისით“ (Bugajski/Doran, 2016:11)

„მონტრიოს კონვენციას“, თურქეთის მსგავსად, რუსეთისთვისაც განმსაზღვრელი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან ეს შეთანხმება შავი ზღვის რეგიონში რუსეთის გავლენისა და პრივილიგირებული მდგომარეობის გარანტია და სრულ თანხვედრაშია მის ინტერესებთან. რუსეთი აქტიურად ეწინააღმდეგება ნატოს სამხედრო ინიციატივებს შავ ზღვაში და ნებისმიერ მოქმედებას თავის წინააღმდეგ მიმართულ საფრთხედ აღიქვამს. ნატოში რუსეთის ელჩის შეფასებით ნატოს მოქმედებები შავი ზღვის რეგიონში და

სამხედრო წარმომადგენლობის ზრდა ახალი ცივი ომის რეალობაზე მიანიშნებს და რუსეთს აიძულებს მიიღოს ყველა საჭირო ზომა „ეროვნული ინტერესების“ დასაცავად რეგიონში. შეიძლება ითქვას, რომ რუსეთის პოლიტიკა რეგიონში საკმაოდ აგრესიულია. 2008 წლის აგვისტოს ომმა, შავი ზღვის სანაპირო ზოლზე მდებარე აფხაზეთის ფორმალურმა ოკუპაციამ (ცხინვალის რეგიონთან ერთად), ხოლო 2014 წელს ყირიმის ანექსიამ დიდწილად გამოიწვია რუსეთის გაძლიერება და არსებული ძალთა ბალანსის რღვევა.

შავი ზღვის რეგიონი სავსეა ცხელი წერტილებით, რაც მთლიანად რეგიონის უსაფრთხოებისთვის სერიოზული გამოწვევაა, ხოლო ორი დიდი მოთამაშის (რუსეთი და თურქეთი) მერყევი და ცვალებადი ურთიერთობა, კიდევ უფრო მეტ საფრთხეს უქმნის რეგიონის საერთო სტაბილურობას (Larrabee/ Flanagan, 2016:11)

რუსეთი დღემდე აგრძელებს შავი ზღვის მილიტარიზაციას, სადაც ანექსირებული ყირიმი ესკალაციის ცენტრის როლს თამაშობს. ასევე რუსეთი ფლობს ბირთვული შესაძლებლობების იარაღსა და ბირთვულ პლატფორმებს შავი ზღვის აუზში. რუსეთმა ყირიმის ანექსიით მოიპოვა სევასტოპოლის პორტი, რომელიც უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს რუსეთის საზღვაო ძალაში და უკავია სტრატეგიული მნიშვნელობა. სწორედ სევასტოპოლში არის განთავსებული რუსეთის შავი ზღვის ფლოტის 80%. ის ასევე, წარმოადგენს რუსეთის კუთვნილებაში მყოფ ერთადერთ პორტს, რომელიც წლის მანძილზე არასოდეს იყინება. ამასთანავე, ყირიმის ნახევარკუნძულზე რუსეთს აქვს ფეოდოსიის პორტი, რომელიც იტევს რუსეთის შავი ზღვის საზღვაო ძალების 20%-ს (Schneider, A. 2016:2) შესაბამისად, ყირიმის ნახევარკუნძულზე განთავსებულია რუსეთის საზღვაო ძალების 90%, რაც კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ანექსიის მნიშვნელობას რეგიონში არსებული ძალთა ბალანსის ცვლილებაში. (Celak, 2017:2)

მიმდინარე ეტაპისთვის რეგიონის გეოპოლიტიკური ინტერესებიდან გამომდინარე იკვეთება ძირითადი აქტორები და შესაძლებელია მათი როლის განსაზღვრა გეოპოლიტიკურ თამაშში. ძირითადი მოთამაშეები იყოფა 3 ჯგუფად. პირველი ჯგუფში შედის დამოუკიდებელი გეოპოლიტიკური მოთამაშეები, რომელთა ინტერესები გაზრდილია რეგიონში, ესენია: ამერიკის შეერთებული შტატები, ნატო და რუსეთი. მეორე ჯგუფში შედიან რეგიონალური მოთამაშეები: თურქეთი, უკრაინა, რუმინეთი, ბულგარეთი და საქართველო. ამ ქვეყნების შეზღუდული ეკონომიკური, პოლიტიკური და სამხედრო შესაძლებლობები არ აძლევთ მათ საშუალებას, რომ იყვნენ დამოუკიდებელი გეოპოლიტიკური მოთამაშეები, თუმცა ისინი მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ გეოსტრატეგიული თამაშში. მესამე ჯგუფში შედის საერთაშორისო ორგანიზაციები, როგორცაა ევროკავშირი, სუამი და სხვა. ისინი მნიშვნელოვან გავლენას ახდენენ ძალთა გადანაწილებაზე და რეგიონში მიმდინარე პროცესებზე (Goncharenko, 2004:5)

შავი ზღვის რეგიონში თურქეთისა და რუსეთის გავლენაზე საუბრისას აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ სწორედ ამ ორ ქვეყანას ჰყავს შავ ზღვაზე ყველაზე ძლიერი სამხედრო ფლოტი.

თურქეთი მიუხედავად იმისა, რომ ნატოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წევრია და აშშ-ის სერიოზული პარტნიორიცაა ახლო აღმოსავლეთში, ის ყოველთვის ცდილობს თავისი რეგიონალური ლიდერობის მისწრაფებიდან გამომდინარე, აქტიური საგარეო პოლიტიკური კურსი გაატაროს. თურქეთის ამ „ამბიციამ“ მოახდინა მისი და რუსეთის ინტერესთა თანხვედრა რეგიონში (ირანთან ერთად) და აქედან გამომდინარე, ამ ორი ქვეყნის ურთიერთთანამშრომლობა.

კიდევ ერთი ქვეყანა, რომელსაც შავი ზღვის რეგიონზე გავლენა აქვს, ამერიკის შეერთებული შტატებია, რომლისთვისაც ეს რეგიონი რუსეთის მზარდი ამბიციების შეჩერების საშუალებას წარმოადგენს, თუმცა ამაში აშშ-ს მონტრეს კონვენცია უშლის ხელს. სწორედ ამიტომ, აშშ პერიოდულად სვამს კონვენციის გადახედვის საკითხს, ხოლო რუსეთი კატეგორიული წინააღმდეგია. შესაძლოა, მომავალში მონტრეს კონვენცია მაინც გადაიხედოს აშშ-ის ინიციატივით, თუმცა ამას დღეს ვერავინ განჭვრეტს.

აშშ-ის ინტერესებს ამყარებს და მეტი ლავირების საშუალებას აძლევს ნატოს ახალი წევრების - რუმინეთისა და ბულგარეთის პოზიცია, რომლებიც რეგიონში აშშ-ის დამკვიდრებას უჭერენ მხარს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ თავად თურქეთიც, რომელიც უშუალოდ აკონტროლებს ბოსფორსა და დარდანელს, ნატოს წევრია, ადვილად დავინახავთ, რა გავლენა აქვს ჩრდილოატლანტიკურ ალიანსს შავი ზღვის აუზში.

რეგიონში ანგარიშგასაწევი მოთამაშეა ევროკავშირიც, რომელსაც საკუთარი მიზნები და ინტერესები ამომრავებს - აღმოსავლეთისკენ გაფართოების, შავი ზღვის ენერგეტიკული უსაფრთხოების, არალეგალური მიგრაციის საკითხები, ასევე ეკოლოგიური პროგრამა, რომელსაც ევროკავშირი შავი ზღვის აუზში ახორციელებს.

დაინტერესებულ ქვეყნებზე საუბრისას აღსანიშნავია გერმანია, რომლისთვისაც გეოგრაფიული ფაქტორის გამოა რეგიონი საყურადღებო - შავ ზღვას უერთდება ევროპის ყველაზე გრძელი მდინარე დუნაი (სიგრძე 2860 კმ), რომელიც სათავეს გერმანიის ტერიტორიაზე იღებს. დუნაის უმეტესი ნაწილი საბჭოთა კონტროლს ექვემდებარებოდა, თუმცა ბერლინის კედლის დანგრევის შემდეგ სანაოსნოდ გაიხსნა და ამჟამად ის ერთ-ერთი მთავარი სატრანსპორტო არტერიაა.

უკრაინისათვის შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოება, მათ შორის, საზღვაო უსაფრთხოება, პირდაპირ არის დაკავშირებული მის ეროვნულ უსაფრთხოებასთან. განსაკუთრებით ყირიმის ანექსიის შემდეგ. რუსეთის მიერ განხორციელებული ყირიმის ანექსია ხშირად განიხილება სწორედ შავი ზღვის უსაფრთხოების კონტექსტში, ტერიტორიულ მთლიანობისა და სუვერენიტეტის ხელყოფის ფაქტთან ერთად. უკრაინაში შავი ზღვის რეგიონული უსაფრთხოება ძირითადად განიხილება ევროინტეგრაციის, ასევე ნატოში ინტეგრაციის ფარგლებში, შესაბამისად საგარეო პოლიტიკური იდენტობის ნაწილში შავი ზღვის რეგიონთან მიკუთვნებულობა საკმაოდ ძლიერაა წარმოდგენილი. იმის გათვალისწინებით, რომ საერთაშორისო ასპარეზზე უკრაინის მნიშვნელობასა და მის როლზე ხშირად ხდება ხაზგასმა შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოებასთან დაკავშირებით, უკრაინის საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთ მიმართულებას წარმოადგენს საერთაშორისო ფორმატებსა და რეგიონულ ურთიერთობებში ამ საკითხის წინ წამოწევა.

უკრაინამ, როგორც შავი ზღვის ერთ-ერთმა მთავარმა რეგიონულმა აქტორმა ჯერ კიდევ 2008 წლის ომის შემდეგ დაიწყო საუბარი და კონკრეტული ნაბიჯების გადადგმა შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოების გასაძლიერებლად, რაც მოაზრებული იყო „ევროპული უსაფრთხოების სივრცის“ ნაწილად რეგიონის ქცევის მცდელობად. მაგალითისათვის, 2010 წელს „ხარკოვის შეთანხმების“ გაფორმების შემდეგ, რომელიც გულისხმობდა უკრაინული შავი ზღვის ფლოტის გაძლიერებას ყირიმში, უკრაინის პრეზიდენტმა იანუკოვიჩმა განაცხადა, რომ აღნიშნული ინიციატივა დაკავშირებულია „ევროპის კოლექტიური უსაფრთხოების სიტემის“ შექმნასთან. (Ergun/Isaxanli, 96-107)

ნატო მნიშვნელოვან დახმარებას უწევს უკრაინას სამხედრო-საზღვაო შესაძლებლობების განვითარებაში და ეხმარება უკრაინას სანაპირო თავდაცვის და შავი ზღვის ფლოტის გაძლიერებაში, უკრაინა კი მონაწილეობას იღებს ალიანსის სხვადასხვა საზღვაო მისიებში.

შავი ზღვისპირა ექვსი ქვეყნის რიცხვში შედის საქართველოც. საქართველო BSEC-ის წევრია და აქვს საკუთარი ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები. აღსანიშნავია,

რომ BSEC-ის ძირითადი ფინანსური ინსტრუმენტის, შავი ზღვის ვაჭრობისა და განვითარების ბანკის (BSTDB - Black Sea Trade and Development Bank)) სადამფუძნებლო შეთანხმებას თბილისში ხელი მოეწერა 1994 წელს. ამ ბანკმა წევრ ქვეყნებში ბევრი პროექტი დააფინანსა, მათ შორის საქართველოში. მაგალითად, ნავთობტერმინალის აგება ფოთის პორტში, რომელიც 2002 წელს ამოქმედდა. აქ გადის კასპიის ზღვიდან შავი ზღვისკენ გადაზიდული ნავთობი. პროექტისთვის BSTDB-მა \$8-მილიონიანი სესხი გამოყო.

საქართველოს სტრატეგიული ინტერესებია ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენა, დემოკრატიული მონაპოვრის განმტკიცება და მათი შეუქცევადობა, ევროატლანტიკურ და ევროპულ სტრუქტურებში ინტეგრაცია, ეკონომიკური და ენერგეტიკული უსაფრთხოება. BSEC-ში მონაწილეობა ხელს უწყობს ამ მიზნების მიღწევას ეკონომიკური თანამშრომლობის მეშვეობით.

თუმცა არსებული საერთაშორისო მდგომარეობის გათვალისწინებით (რუსეთის საგარეო პოლიტიკური გააქტიურება, უკრაინის ანექსია, თურქეთ-აშშ-ს ურთიერთობის დამაბზვა და შესაბამისად თურქეთ-რუსეთის დაახლოება) საქართველოს მართებს მაქსიმალურად მკაფიო და მყარი პოლიტიკის გატარება, სტრატეგიული მოთმინება სანამ შესაძლებლობის ფანჯარა გაჩნდება, რაც ნიშნავს ერთდროულად გეოპოლიტიკური მოცემულობის ცვლილებას და პოლიტიკური ნების ჰარმონიას.

საქართველოს მთავრობამ უნდა შეიმუშაოს ერთიანი, თანმიმდევრული ხედვა შავი ზღვის უსაფრთხოებისადმი. მართალია, აღნიშნული საკითხი ასახულია სხვადასხვა სტრატეგიულ დოკუმენტებში, თუმცა საჭიროა უფრო დეტალური და პროაქტიული პოლიტიკის შემუშავება, რომლის ფარგლებში სხვადასხვა სახელმწიფო უწყებები (საგარეო საქმეთა სამინისტრო, თავდაცვის სამინისტრო, შინაგან საქმეთა სამინისტრო და ა.შ.) კოორდინირებულად იმოქმედებენ. აღსანიშნავია, რომ საკითხის აქტუალობის მიუხედავად, არც საგარეო საქმეთა სამინისტროში და არც თავდაცვის სამინისტროში არ არსებობს კონკრეტული უწყება/დეპარტამენტი, რომელიც კოორდინაციას გაუწევს შავი ზღვის უსაფრთხოებასთან დაკავშირებული ერთიანი მიდგომის შემუშავებასა და შესაბამისი პოლიტიკის განხორციელებას.

შავ ზღვაში წარმოშობილი მილიტარიზაციის ტენდენციებისა და ნატოს სტანდარტებთან დაახლოების კონტექსტში მნიშვნელოვანია, რომ საქართველომ ყურადღება გაამახვილოს საზღვაო ფლოტის განვითარებასა და სანაპირო დაცვაზე. ასევე უნდა განაგრძოს და კიდევ უფრო გააქტიუროს ნატოს ფარგლებში შავი ზღვის მასშტაბით საზღვაო წვრთნებში მონაწილეობა.

საქართველომ ყურადღება უნდა გაამახვილოს შავი ზღვის რეგიონის ფარგლებში მიმდინარე დემოკრატიზაციისა და რეფორმების პროცესების შესახებ ევროკავშირის კონტექსტშიც და აქტიურად ჩაერთოს ევროკავშირის მასშტაბით შავი ზღვის რეგიონის მიმართ რეგიონული პოლიტიკის შემუშავებას. იმის გათვალისწინებით, რომ სწორედ შავი ზღვის საშუალებით უკავშირდება საქართველო ევროკავშირს ამ რეგიონთან მიკუთვნებულობა ევროპული იდენტობის ნაწილად შეიძლება იქცეს, ასევე, ამ რეგიონის ფარგლებში აღმოსავლეთ პარტნიორობის ორ ლიდერს - საქართველოსა და უკრაინას ევროკავშირთან ურთიერთობების ახალ ფორმატში წარმართვის შესაძლებლობებიც ეძლევათ.

დასკვნა

რუსეთის მიერ ყირიმის ანექსიის შემდეგ შავი ზღვის რეგიონული უსაფრთხოების საკითხის აქტუალიზაციის ტენდენციები რეგიონის მიმართ მტკიცე პოლიტიკის ჩამოყალიბების პერსპექტივად შეიძლება მივიჩნიოთ. მოსალოდნელია, რომ შავი ზღვასთან დაკავშირებული საკითხები კიდევ უფრო დიდ ადგილს დაიკავებს ნატო-ს უსაფრთხოების პოლიტიკის დღის წესრიგში.

იმის გათვალისწინებით, რომ უახლოეს მომავალში თითქმის წარმოუდგენელია მონტრიოს კონვენციის გადახედვა, შავ ზღვაში ნატოს მთავარი დასაყრდენი სწორედ რეგიონის სახელმწიფოები უნდა იყვნენ. აღნიშნულიდან გამომდინარე, რომ შავი ზღვის რეგიონის უსაფრთხოების საკითხებში საქართველოსა და უკრაინის ჩართულობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ნატოსთვის. მოსალოდნელია, რომ გაგრძელდება დაწყებული დინამიკა ამ კუთხით და საქართველო და უკრაინა კიდევ უფრო აქტიურად ჩაერთვებიან რეგიონის უსაფრთხოების შესახებ ნატოს ფარგლებში გამართულ დისკუსიებში, რაც ამ ქვეყნების თავდაცვის შესაძლებლობების გაძლიერებისა და ნატოში ინტეგრაციის პროცესის გააქტიურების კარგ შესაძლებლობას წარმოადგენს.

თუმცა, რუსეთი და თურქეთი მნიშვნელოვან გამოწვევას წარმოადგენს რეგიონში კოლექტიური უსაფრთხოების სისტემის შექმნისა და ნატოს როლის გაძლიერებისათვის. რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობის განვითარების ტენდენციების გათვალისწინებით (2015 წლის კონფრონტაციიდან 2017 წლის მეგობრობამდე) და თურქეთსა და მის ტრადიციული პარტნიორს აშშ-ს შორის ურთიერთობების დაძაბვის ფონზე, რუსეთ-თურქეთის „დაახლოება“ ქმნის შავი ზღვის რეგიონში სხვა აქტორების როლის შეზღუდვის, მათი პოზიციების შესუსტების საფრთხეს და მიანიშნებს შავი ზღვის უსაფრთხოების საკითხების ექსკლუზიურად რეგიონულ დონეზე (რუსეთისა და თურქეთის მიერ) გადაწყვეტის პერსპექტივებზე.

შავი ზღვის რეგიონზე სამხედრო თვალსაზრისით ძლიერი სახელმწიფოების ფოკუსირება და მიმდინარე მილიტარიზაციის ტენდენციები კი ზრდის რეალური კონფრონტაციის რისკს. ამგვარად, შავ ზღვას არა მხოლოდ რეგიონული, არამედ საერთაშორისო გეოპოლიტიკური დატვირთვაც აქვს. ამან კი შესაძლოა გამოიწვიოს მსოფლიოს უდიდესი ქვეყნების ინტერესთა კონფიგურაციის შექმნა.

გამოყენებული ლიტერატურა / REFERENCES

- Goncharenko, A. (2004). *Caspian–Black Sea Security Challenges and the Regional Security Structures*;
- Radin, A. Rach, C. (2017). *Russian Views of the International Order. Rand Cooperation*. P. 79. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1800/RR1826/RAND_RR1826.pdf (Date of access 25.11.2021)
- Herd, G. Moustakis, F. (2000). Black Sea Geopolitics: Dilemmas, obstacles and Prospects. Conflict studies Research Centre. P14-15. https://www.files.ethz.ch/isn/97695/00_Jul.pdf (Date of access 25.11.2021)
- Triantaphyllou, D. (2016). *The Empty shell of Black Sea Regionalism*. UA: Ukraine Analitica 4(6).p7. <http://www.harvard->

bssp.org/static/files/446/DIMITRIOS%20TRIANANTAPHYLLOU.pdf (Date of access 27.11.2021)

Kremlin. Ru 2003. „*The Black Sea gives Russia direct access to the world's major transport routes, including its economic routes*“<http://en.kremlin.ru/events/president/news/29375> (Date of access 20.11.2021)

Bugajski, J. Doran, P.(2016). *Black Sea Defended. Center for European Policy Analysis Black Sea Strategic Report No. 2. P. 10* <https://bit.ly/2LEATim> (Date of access 21.11.2021)

Ergun, A. Isaxanli, H. (Eds.). *Security and Cross Border Cooperation in the EU, the Black Sea Region and Southern Caucasus, 1st ed.* pp. 96-107, p 99. Amsterdam, Netherlands: IOS Press BV. (Date of access 15.11.2021)

Schneider, A. (2016). *U.S. and NATO naval engagement with Russia in the Black Sea: historical patterns and current prospects. Monterey.* California: Naval Postgraduate School. P.2. <https://calhoun.nps.edu/> (Date of access 21.11.2021)

Celak, S. (2017). Why does Black Sea matters. New Strategy Center: Center for American Seapower, Hudson Institute. <https://newstrategycenter.ro/wp-content/uploads/2016/04/Why-the-Black-Sea-Matters-PolicyPaper-NSC-and-Center-for-American-Sea-Power-II-engl-A4-9ian2017-1.pdf>. (Date of access 20.11.2021)

«AND ALL OF THIS WAS WRITTEN BY A PERSON WHO DID NOT KNOW A SINGLE
WORD IN GEORGIAN AND HAS NEVER SEEN GEORGIA IN HIS LIFE»
(ABOUT THE BOOK OF METROPOLITAN EVGENY BOLKHOVITINOV)

«И ВСЕ ЭТО ПИСАЛ ЧЕЛОВЕК НИ СЛОВА ПО ГРУЗИНСКИЙ НЕ ЗНАЮЩИЙ
И ОТ РОДУ ГРУЗИИ НЕ ВИДАВШИЙ»
(О КНИГЕ МИТРОПОЛИТА ЕВГЕНИЯ БОЛХОВИТИНОВА)

„და ეს ყველაფერი დაწერა ადამიანმა, რომელმაც ქართულად ერთი სიტყვა არ
იცოდა და დაბადებიდან არასოდეს უნახავს საქართველო“
(მიტროპოლიტ ევგენი ბოლხოვიტინოვის წიგნის შესახებ)

DALI KANDELAKI

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Russian History, Faculty of Humanities
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Tel.: +095577278838
e-mail: dali.kandelaki@tsu.ge
ORCID: 0000-0001-7764-5059

Abstract:

The article examines the book by Metropolitan Evgeny Bolkhovitinov (1767 - 1837) – “Historical depiction of Georgia in its political, ecclesiastical and educational state”. It was compiled at the Alexander Nevsky Academy and published in 1802. The Metropolitan published this work anonymously. The book is dedicated to Emperor Alexander I. In the foreword to the reader, he denies the reliability of the information of Western European authors about Georgia and promises to provide objective information. He was interested in the information not only about Georgian music, literature, poetry, but also political events of the past. The book by the Russian author also examines the work of the great Georgian poet Shota Rustaveli.

It is an interesting fact - why a representative of the Russian clergy tried to write a book about a country where he had not been, and the only base of his work were the stories of others and several various historical sources? Was it his own desire or was he fulfilling the order of the Russian government or synod?

The work focuses on the importance of this book in the state and political life of Russia. It should be noted that this book, after being published in Russia, in 1804, was translated and published in Germany and was reviewed in the Western periodicals. The article uses Georgian and foreign sources, as well as scientific literature about the work of E. Bolkhovitinov.

Key words: Metropolitan Evgeny Bolkhovitinov, Georgia, Russia, historical literature, XIX century.

ДАЛИ КАНДЕЛАКИ

Доктор исторических наук, профессор,
кафедра истории России факультета гуманитарных наук
Тбилисского государственного университета
им. Иванэ Джавахишвили
Тел.: +095577278838
e-мейл: dali.kandelaki@tsu.ge
ORCID: 0000-0001-7764-5059

Аннотация:

В статье рассмотрена книга митрополита Евгения Болховитинова (1767-1837) – «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии». Она составлена в Александро-Невской академии и издана в 1802 году. Митрополит опубликовал эту книгу анонимно. Книга посвящается Императору Александру I. В своем обращении к читателю Болховитинов отрицает достоверность сведений западноевропейских авторов о Грузии и обещает предоставить объективные сведения. Он интересовался информацией не только о грузинской музыке, литературе, стиховедении, но и политическими событиями прошлого. В книге русского автора рассматривается творчество великого грузинского поэта Шота Руставели.

Интересно, почему представитель русского духовенства стремился писать книгу о той стране, где не бывал и только на основе рассказа других и используя несколько исторических источников? Было ли это его собственное желание или он выполнял заказ правительства России или синода?

В работе делается акцент на значении книги в государственной и политической жизни России. Следует отметить, что эта книга после выхода в России, в 1804 году, была переведена и опубликована в Германии. О ней писали рецензии в западных периодических изданиях. В статье использованы грузинские и зарубежные источники, а также научная литература о сочинении Е. Болховитинова.

Ключевые слова: Митрополит Евгений Болховитинов, Грузия, Россия, историческая литература, XIX век.

დალი კანდელაკი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი,
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის რუსეთის ისტორიის კათედრა
ORCID: 0000-0001-7764-5059
ელფოსტა: dali.kandelaki@tsu.ge
ტელ.: +095577278838

აბსტრაქტი:

სტატიაში განხილულია მიტროპოლიტ ევგენი ბოლხოვიტინოვის (1767 - 1837 წწ.) წიგნი - „საქართველოს ისტორიული სურათი მისი პოლიტიკური, საეკლესიო და საგანმანათლებლო მდგომარეობის მიხედვით“. იგი შედგენილია ალექსანდრე ნეველის აკადემიაში და გამოიცა 1802 წელს. მეტროპოლიტმა ეს წიგნი ანონიმურად გამოსცა. წიგნი ეძღვნება იმპერატორ ალექსანდრე I-ს. მკითხველისადმი მიმართვაში ის უარყოფს დასავლეთევროპელი ავტორების ცნობების სანდოობას საქართველოს შესახებ და

ობიექტური ცნობების მიწოდებას ჰპირდება. მას აინტერესებდა ინფორმაცია არა მარტო ქართული მუსიკის, ლიტერატურის, პოეზიის, არამედ წარსულის პოლიტიკური მოვლენების შესახებ. რუსი ავტორის წიგნში განხილულია დიდი ქართველი პოეტის შოთა რუსთაველის შემოქმედება.

საინტერესოა, რატომ ცდილობდა რუსი სამღვდელოების წარმომადგენელი წიგნის დაწერას იმ ქვეყნის შესახებ, სადაც არ იყო ნამყოფი და ეყრდნობოდა მხოლოდ სხვების გადმოცემულ ამბებს და რამდენიმე ისტორიული წყაროს? ეს მისივე სურვილი იყო თუ ასრულებდა რუსეთის მთავრობის ან სინოდის დაკვეთას?

ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია რუსეთის სახელმწიფო და პოლიტიკურ ცხოვრებაში წიგნის მნიშვნელობაზე. აღსანიშნავია, რომ ეს წიგნი, რუსეთში გამოცემის შემდეგ, 1804 წელს, ითარგმნა და გერმანიაში გამოქვეყნდა. მის შესახებ რეცენზიები იწერებოდა დასავლურ პერიოდულ გამოცემებში. სტატიაში გამოყენებულია როგორც ქართული, ასევე უცხოური წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა ე. ბოლხოვიტინოვის თხზულების შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: მიტროპოლიტი ევგენი ბოლხოვიტინოვი, საქართველო, რუსეთი, ისტორიული ლიტერატურა, XIX საუკუნე.

Введение:

Целью нашего исследования является оценка книги русского церковного деятеля XIX века, а именно Митрополита Евгения Болховитинова - «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ея состоянии» (Bolhovitinov, 1802). Книга посвящается Императору - «Всепресветлейшему Державнейшему Великому Государю Александру I, Императору Всероссийскому, основавшему и устроившему благоденствие Грузии, сие описание оныя всеподданнейше посвящает С.Петербургская Александро-Невская Академия» (Bolhovitinov, 1802: titul'naja stranica).

В научной литературе творчество Е. Болховитинова затрагивалось многими авторами по разным вопросам. В ряде исследований грузинских и зарубежных ученых, оценки разные (Abashidze, 2015; shamiladze, 2001; sharadze, 1978; Bagration-Muhraneli, 2008; Bagration-Muhraneli, 2013; Klochkova, 2020; Kuzoro, 2011; Lekishvili, 1985; Solncev, 2002; Solncev, 2009; Shafazhinskaja, 2009; Nacvaladze, 2001). Научную деятельность Болховитинова в XIX в. оценивали по-разному: одни видели в нём «усердного ревнителя просвещения, превосходного литератора, учёнейшего сына православной Руси, принадлежавшего к числу первых учёных Европы», другие обвиняли митрополита в «отсутствии систематического взгляда на явления истории... передаче кучи фактов исторических, не соединённых никакою общею мыслью» (Zhervje, 2014: 200).

Рецензии на книгу были опубликованы сразу после выхода в свет. В течении XIX столетия о книге упоминалось в зарубежных и русских бибблиографических изданиях и у авторов, которые писали о Грузии. Большинство ученых, исходя из содержания его книги, оценивают автора церковным деятелем, некоторые - литературным критиком или историком. Примечательно, что его сложно представить как объективного историка.

Методы:

В процессе исследования использованы общенаучные (описание, анализ) и исторические (нарративный, биографический и историко-сравнительный) методы. Информация извлечена из грузинских, русских и иностранных исторических источников, справочных и научных материалов. Исследование основывается на принципе критического изучения исторических источников и научной литературы. Книга Е. Болховитинова сравнивается с другими первоисточниками и историографической точкой зрения,

определяется достоверность и точность материала посредством критического анализа и оценивается значимость труда.

Обсуждение и результаты:

Мы не намерены оценивать информацию, представленную автором в книге о Грузинской церкви, литературе и образовании; обсудим только вопросы истории грузинско-российских политических отношений. В статье мы не обсуждаем также подробно биографию Митрополита Евгения Болховитинова (в миру Евфимий Алексеевич Болховитинов); коснемся только биографических фактов за годы до и после написания книги: в 1799 г. прот. Евфимий овдовел, к тому времени скончались и все трое его детей. Благодаря рекомендательному письму Бантыш-Каменского прот. Евфимий был приглашен С.-Петербургским митр. Амвросием (Подобедовым) в столицу, 3 марта 1800 г. определен префектом, преподавателем философии и высшего красноречия в СПбДА. 9 марта принял монашеский постриг с именем Евгений в Александро-Невской лавре в честь Святой Троицы, 11 марта возведен в сан архимандрита, назначен настоятелем Зеленецкого во имя Святой Троицы монастыря, 15 марта определен присутствующим в С.-Петербургской консистории. 15 сент. 1801 г. участвовал в коронации имп. Александра I в Москве, был пожалован алмазным наперсным крестом. 27 янв. 1802 г. назначен архимандритом Санкт-Петербургской Троице-Сергиевой мужской пустыни, 5 апр. стал учителем богословия в СПбДА, являлся членом с.-петербургского комитета Благотельного об-ва (Pravoslavnaja Jenciklopedija, 2013: 63-68).

Именно во время пребывания в Санкт-Петербурге написал Е. Болховитинов книгу, которая была опубликована анонимно летом 1802 года (Russkij arhiv, 1870: 815), в кратчайшие сроки, после упразднения Россией Картли-Кахетинского царства.

Что послужило причиной анонимного опубликования книги? Почему не захотелось автору выставлять себя? Трудно разделить мнение, что Болховитинов отказался от авторства книги из-за «соавторства» грузин и его дело было всегда работать для общей пользы и не ожидать наград (Bagration-Muhraeli, 2008: 394-395; sharadze, 1978: 19¹). Видимо, этот шаг был продиктован не его скромностью, а был достаточно хорошо спланированный ход - вероятно, что автор опасается критики со стороны современного и будущих поколений.

Вскоре после выхода книги в зарубежной прессе были опубликованы обзоры. Критики указывают на компилятивность этой книги. Рецензия была опубликована в немецкой газете «Göttingische gelehrte Anzeigen»: «Не названный ученый автор хочет познакомить со своими новыми соотечественниками. До этого, говорит он, о них знали из описаний французских путешественников, которые часто описывали страны, которые они не знали. Среди самых лучших он называет Шардена, Таверные, Турнефора, Ла Мотрайе (разве и не Делла Валле?). (Досадно, что для господина автора остался неизвестным очень хороший и главный источник, бургомистр Амстердама и друг Петра Первого, Витсен, «Северная и Восточная Тартария», второе издание, 1705 год, где на страницах 503-551 рассказывается только о Грузии, но множество собственных имен очень искажено. То, что написано в собрании русской истории, книга 4, страница 86 и последующие, неточно и неполноценно). Также все карты этой страны, которые до сих пор имелись, он объявляет неточными, за исключением карты Шремблера. Нам бы хотелось здесь прочесть мнение господина автора о большой карте «Carte générale de la Georgie et de l'Arménie... par Joseph-Nicolas Delisle (1766)». То, что тут нам преподносит автор, «не из описаний путешественников, а взято из первоисточников и, в основном, рассказано находившимися тогда в Петербурге посланниками из Грузии». Более точные исторические, топографические и характерные новости из новооткрытой страны он ожидает с умной осторожностью и требует осторожности

¹ Г. Шарадзе ссылается на произведения грузинских авторов - В. Шадури, Л. Андгуладзе и М. Горгидзе.

и от своих старых соотечественников, которые теперь находятся на месте и служат там. Но пока нет никаких главных дат, из которых отделяется заинтересованность статистика, никаких информации о площади (по карте Шремблера можно предположить, что обе провинции в длину 40 квадратных миль, и столько же и в ширину). Нет также информации о населении... Уже давно публике не представляли такую маленькую книгу, которая содержала бы столько нового, интересного для разных классов читателей, содержащую столько информации, в которую без доказательств, но все равно в основном верили. Редакция из-за размера этого обзора смогла выделить только очень маленькую часть и собирается опубликовать большой отрывок в «Новом Ганноверском Журнале». Академия Александра Невского же без сомнений постарается, со временем достать отсутствующие топографические и статистические новости об этой незнакомой стране и этим заслужить признание не только отечества, но и всей публики» (Göttingische gelehrte Anzeigen, 1803: 409-424).

Митрополит, 8 мая 1803 года, в письме Василию Игнатьевичу Македонцу пишет: «В Геттингенских ученых ведомостях напечатана очень лестная для меня рецензия Грузинской моей Истории. Труд рецензии взял на себя известный славный Истории профессор Шлецер и сам прислал сей номер в нашу Академию за известие. По немецки и я ныне маракую отчасти. Я собираюсь отвечать Шлецеру. Слышно, что книга моя переведена уже на Немецкий, Французский и Английский языки. Но Шлецер делал рецензию с Русского оригинала; ибо он знает по русски и долго жил, лет тому 30, в Петербурге. Он издавал многие наши летописи (Russkij arhiv, 1870: 824). Неизвестно, ответил ли Е. Болховитинов А. Шлэцеру. На основании имеющихся в нашем распоряжении материалов можно с уверенностью сказать, что в 1803 году книга Болховитинова на европейских языках не издавалась.

Примечательно, что через 2 дня после публикации отзыва, 14-го марта 1803 года, в немецком журнале - «Neues Hannöverisches Magazin» - был опубликован очерк - «История Грузии, по русский Грузия, раньше независимое царство, теперь провинция (губерния), часть Российской Империи» (Neues Hannoverisches Magazin, 1803: 321-348); 21-го марта напечатана вторая часть очерка. В конце публикации указана фамилия А.Л. Шлэцера. Редакция журнала нигде не указывает на то, что очерк является переводом части книги Е. Болховитинова. Следует отметить, что статья, автором которой можно считать А.Л. Шлэцера, состоит из трех глав и двадцати семи подглав: первая глава - «История древнейшего, древнего и средневекового периода Грузии до 1576 года, до раздела страны между турками и персами» состоит из шести подглав, вторая глава - «Начало переговоров между Россией и Грузией с 1584 года» (7-20 подглав) и третья глава - «Окончание переговоров между Россией и Грузией с 1768 по 1801 год» включает семь подглав. Переведены только части со страниц 1 – 45 (исторические события). У европейского читателя, который не читал бы рецензию в немецкой газете «Göttingische gelehrte Anzeigen», не сложилось бы впечатление, что статья, опубликованная в журнале «Neues Hannöverisches Magazin», это перевод части книги русского автора Евгения Болховитинова и он посчитал бы, что его автором безусловно является немецкий ученый А.Л. Шлэцер².

Книгу Болховитинова в 1804 году перевели на немецкий язык (Georgien..., 1804) . Рецензия на книгу Митрополита Евгения Болховитинова на немецком языке также была опубликована в 1804 году в газете «Der Freimüthige oder Ernst und Scherz» (Der Freimüthige...,

² Автором этого очерка я также считала А.Л. Шлэцера. В 1996 году я опубликовала статью - Der deutsche Historiker August Ludwig Schlözer über die Beziehungen zwischen Rußland und Georgien. Georgica. 1996. N 19. S. 29-33. Мнения, высказанные мною в статье, на самом деле, относятся к работе Е. Болховитинова.

1804) в рубрике – «Литература на немецком языке-Россия». Даже спустя несколько лет после публикации книги европейские читатели по-прежнему интересовались почти неизвестной страной и обзоры о книге Болховитинова по-прежнему публиковались в прессе. В трех выпусках «Journal de l'Empire» за март и апрель 1807 г. известный датский ученый, работавший во Франции Конрад Мальт-Брун (1775-1826), опубликовал обширные газетные статьи о Грузии (nach'qebia, 2018: 167-169). В статьях он ссылается на книгу Евгения Болховитинова.

«Замечания о Грузии. В историческом, политическом, церковном и литературном плане» Евгения, Архимандрита Монастырца святого Александра Невского» - с таким заглавием опубликовали рецензию в 1809 году в немецком журнале «Minerva» (Minerva, 1809: 377-400). Сокращенная версия этого обзора - «Замечания о Грузии» - также в 1809 году, был опубликован в журнале «Mercure de France» на французском языке в рубрике – «Зарубежная литература» (Mercure de France, 1809: 345-353).

Митрополит, 13 мая 1802 года, в письме Василию Игнатьевичу Македонцу пишет – «И все это писал человек ни слова по грузинский не знающий и от роду Грузии не видавший» (Russkij arhiv, 1870: 815). В книге он отмечает, что все сведения «почерпнуты не у иностранных европейских путешественников, а из оригинальных источников, большею частью предоставленных от пребывающих ныне в Санкт-Петербурге грузинских посланников и Депутатов» (Bolhovitinov, 1802: VI). Удивляет критический подход митрополита к творчеству европейских авторов. Он подчёркивает, что «чужестранные известия о Грузии не могут быть для нас руководством к познанию ея» (Bolhovitinov, 1802: VI). Он надеется, что поселяющиеся в Грузии русские дадут не только русским, но и прочим европейцам основательное и достовернейшее о Грузии понятие (Bolhovitinov, 1802: VI). Интересно, почему такое недоверие вызвали иностранные материалы у человека, который не был в Грузии, и почему он был убежден, что только информация, собранная россиянами, будет достоверной. Отношение Митрополита к Грузии ясно из обращения к читателю. Грузию должны изучать только россияне, чтобы у них были безошибочные сведения и чтобы заложить прочную основу для дальнейшей экспансии в кавказском регионе.

В основе труда были сведения, полученные от образованных людей Грузии, в том числе преосвященного Варлаама³, а также - материалов архива иностранных дел (Zhervje, 2014: 206). Многие ученые высказывали мнения о грузинских посланниках и депутатах.

³ Варлаам (Эристави) - (8.08.1763, Ксанское эриставство - 18.12.1830, Москва), митр., экзарх Грузии (1811-1817). В 1794 г. он отбыл в Россию и поселился в С.-Петербурге, в Александро-Невском монастыре. С 1801 г. В. был советником (или помощником) митр. С.-Петербургского Амвросия (Подобедова). В марте того же года стал членом Синода РПЦ, 21 июня 1811 г. проект В., согласованный с ген. Тормасовым, был представлен на утверждение имп. Александру I и утвержден последним 30 июня того же года. Т. о., была упразднена автокефалия Грузинской Церкви и учреждена духовная дикастерия, к-рую возглавил экзарх Грузии. Первым экзархом с возведением в сан митрополита стал В. После упразднения Имеретинского царства (1811) было решено создать Грузино-Имеретинскую Святейшего Правительствующего Синода контору и упразднить дикастерию. Синодальная контора была учреждена указом императора от 30 авг. 1814 г., во главе был поставлен В. с титулом «Экзарх Грузии и Имеретии», к-рому было поручено провести реорганизацию в Западногрузинской Церкви. В. столкнулся с сопротивлением духовенства и не смог справиться с задачей учреждения новых церковных структур в зап. области Грузии. Это стало причиной его отстранения от управления Экзархатом. 14 мая 1817 г. В. был вызван в Синод, где находился до начала февр. 1825 г. (Краткий очерк. С. 19). С 20 февр. 1825 г. В. управлял Даниловым московским мон-рем. (См.: Православная Энциклопедия. Т. 6. С. 604 – 605. <https://www.pravenc.ru/text/154217.html> (21.02.2021).

Автор не предоставляет читателю информацию об их личности. Однако, мы считаем, что верным является исследование Г. Шарадзе (sharadze, 1978: 21 - 42).

Е. Болховитинов обращается к читателям и информирует их о расширении России: «Наконец в наши дни и Грузия, еще за 215 лет пред сим предавшаяся в покровительство Российских монархов, вступила в совершенное и непосредственное подданство Всероссийскому престолу. По сему теперь толькож любопытно и нужно для нас иметь обстоятельное понятие о сей соотечественной уже нам нации, сколько и о других, давно благоденствующих с нами под общим мудрым правлением наших Монархов» (Bolhovitinov, 1802: IV - V).

Известно, что в официальных российских документах, научной литературе и публицистике второй половины XVIII - начала XIX века, Картли-Кахетинское царство часто называют Грузией («Грузия»). Тем не менее, из содержания документов и данной книги совершенно ясно, что речь идет не о Грузии, а о царстве Картли-Кахети. Упоминание царства Картли-Кахети как Грузии, было началом продуманной политики России, которая получила подтверждение в XIX веке.

На какой исторический факт ссылается автор, произошедший 215 лет назад, т.е. в 1587 году, когда Грузия попросила покровительство России? Этим фактом митрополит, вероятно, считает «Крестоцеловальную запись» Кахетинского царя Александра II.

В книге 103 страницы и следующие разделы: 1. О древностях грузинского народа и знатнейших в нем происшествиях (с. 1 - 46); 2. О просвещении Грузии христианскою верою и о состоянии церкви Грузинской (с. 46 - 59); 3. О богослужении и церковных книгах грузинских и о их церковной типографии (с. 60 - 64); 4. О языке и письменах грузинских (с. 65 - 71); 5. О учебном состоянии Грузии, ее школах и классических книгах (с. 71 - 78); 6. О грузинских летописях и других, в народе обращающихся книгах (с. 79 - 83); 7. О грузинском стихотворстве и музыке (с. 83 - 96); Записка об упомянутых в сей книге ордынских народах, окружающих Грузию (с. 97 - 100); Родословия грузинских царей (с. 101 - 103).

В первом разделе книги автор приводит сведения о древней истории Грузии. Перечисляет зарубежных историков, чьи труды содержат сведения о грузинах. Обсуждает вопросы о происхождении грузин и названия страны на разных языках. «Российское Грузия конечно испорчено из турецкого Гюрджи, что значит Георгий или Юрий. В прочем надобно заметить, что в старинных дипломатических актах Российских под именем Грузии особенно разумевалась Кахетия» (Bolhovitinov, 1802: 3-4). Следует отметить, что при перечислении уголков Грузии он никогда не упоминает Абхазию. Отражена политическая история Грузии от первого царя - Парнаваза до последнего - Георгия XII. При повествовании автор искажает собственные имена, много неверных фактов и дат.

Особенно выделяет историю брака Царицы Тамары с русским князем. Он открытым оставляет вопрос о личности мужа Тамары и призывает любителей истории России исследовать, кто был этот князь, сын Андрея, супруга Тамары (Bolhovitinov, 1802: 17).

Автор рассказывает читателю историю российско-грузинских отношений. Вопрос в основном рассматривается в одностороннем порядке – всегда царства и княжества Грузии просили помощи у России. Фактически ничего не говорится о кавказской политике России, ее интересах в регионе.

Е. Болховитинов довольно подробно передает историю отношений кахетинского царя Александра II с Российским царем Фёдером Иоанновичем. Он указывает, о причинах, по которым кахетинский царь попросил помощи у русского царя: «Кахетинский царь Александр II решил просить покровительства у Российского Государя и для сего в 1586 году отправил посольство к государю царю Феодору Иоанновичу с изъявлением желания своего и всего его царства быть под защиту Российской державы и просил для обороны их построить на реке

Терек Российский город» (Bolhovitinov, 1802: 21). Митрополит также рассказывает о последствиях этих отношений.

В 1585 году в Кахети побывал русский посол, а через год царь Александр отправил своих послов в Москву. Кахети и Россия были заинтересованы во взаимном союзнестве. Россия, в случае завоевания Сашамхло, становилась непосредственным соседом Кахети и тем самым набегам дагестанских горцев мог быть положен конец. В 1587 году царь Кахети Александр II подписал «Крестоцеловальную запись», данную русскому царю. В 1589 году царь Федор прислал Александру «Жалованную грамоту», в которой подтверждались условия, предусмотренные «Крестоцеловальной записью». Россия должна была защищать Кахети от врагов, а Кахети, в свою очередь, обязывалась оказывать поддержку России в северокавказских военных операциях. К сожалению, как и сто лет назад, Россия не могла противостоять ирано-турецкой агрессии и защитить Кахети от агрессора (Вачнадзе, Гурули, Бахтадзе, 2014: 163).

Автор рассказывает о взаимоотношениях царств Картли и Кахети в период правления русского царя Бориса Годунова, о политике иранского шаха Аббаса в отношении грузинских царств. Примечательно, что дружба России и Ирана в этот период была явно вынужденной и ответственной.

Е. Болховитинов считает важной не только информацию об отношениях Теймураза I с Россией, но и его отношениях с Ираном, османами и народами Кавказа. Он приводит сведения о посольствах, отправленных в Россию Теймуразом I. Автор упоминает присягу царя Имеретинского Александра царю России в 1651 г. – «быть также в верности и преданности Всероссийскому престолу неотступно» (Bolhovitinov, 1802: 26-29). Он упоминает внука Теймураза, Николая Давидовича⁴, отправленного в Россию в 1653 году и просьбу к государю прислать в Грузию Российское войско в помощь против персиян. Автор уточняет, что на этот раз Россия не смогла помочь Кахети из-за войны с Польшей (Bolhovitinov, 1802: 29).

По мнению автора, именно так продолжались отношения между двумя странами в XVII – XVIII веках: грузинские цари – Теймураз I, Арчил II, Вахтанг VI, Теймураз II - просили помощи и защиты, чего Россия не могла осуществить из-за своей внешней политики. Он называет некоторых послов, присланных из обеих стран для переговоров.

Е. Болховитинов называет факт раскола в 1760 году между отцом и сыном - Теймуразом II и Ираклием II, после которого Теймураз II уехал в Россию (Bolhovitinov, 1802: 39). Надо полагать, что Болховитинов информацию о прибытии царя Теймураза II в Россию получил из официальной прессы - газеты «Санкт-Петербургские ведомости». Трудно представить, чтобы распространителями такой информации были близкие к митрополиту грузины. По мнению грузинских историков, вполне возможно, что громкий тогда конфликт между Теймуразом и Ираклием был дипломатическим ходом. Отъезд Теймураза был результатом грандиозного плана, разработанного с согласия правителей царства (dumbadze, 1973: 629).

Многие важные вопросы автор упоминает в общих чертах. Например, очень мало информации о русско-турецкой войне 1768–1774 годов и роли Грузии в этой войне. Неточно описание действий российской армии в Грузии. Ничего не говорится о генерале Тотлебене, который был также в Картли и Ацкури, где он перед сражением с османами оставил одного царя Ираклия. Неправда, что царь Имерети Соломон восстановил царство после войны - он вернул трон Имерети в 1768 году. Что касается вопроса Картли-Кахети с перемирием 1774

⁴ Ираклий I (1642 - 1709) - царь Картли (1688-1703), царь Кахетии (1703-1709). Внук царя Картли и Кахетии Теймураза I.

года, то здесь автор тоже не прав – это царство не стало независимым. Неверно утверждать, что Самегрело нужно было вернуть туркам при условии, что Порта больше не потребует дань в виде девочек и мальчиков. Здесь митрополит должен был коснуться не только Самегрело, но и всей Западной Грузии.

Автор рассказывает читателю о принятии Россией в покровительство царства Картли-Кахети, что было подписано Георгиевским договором 24 июля (4 август) 1783 года. Судя по приведенным автором фактам, османы были недовольны Георгиевским трактатом, и из Ахалцихе продолжались вторжения лезгинских войск. Как известно, такие сражения происходили в 1784-1785 годах. Более-менее успешно они продолжались и после этого.

Е. Болховитинов ссылается на русско-османскую войну 1787-1791 годов и отмечает, что корпус российского войска оберегал Грузию в этот период. Нужно отметить, что в сентябре 1787 г. русская армия вышла из Грузии; Они вернулись в декабре 1795 года. Так что говорить о помощи России Грузии во время этой войны – ложь. Однако Россия фактически вынудила османов отказаться от претензий на Картли-Кахети.

Приведенные автором факты о вторжении Ага-Мохаммад-хана и вводе российских войск под командованием генерала Валериана Зубова в Грузию полностью соответствуют действительности. Этот поход он считает третьим от начала Российского покровительства над Грузией. Интересно, какие походы считает автор первым и вторым.

История того, что произошло в царстве в конце века, верна – шла борьба за трон. Верно и то, что русская армия, вступившая в Грузию в декабре 1799 года вместе с грузинской армией, жестоко разгромила многотысячную армию Омар-хана-Аварийского. Митрополит называет манифесты императоров Павла I и Александра I по которым Картли-Кахетинское царство стало подданным России (Bolhovitinov, 1802: 43 - 44).

Затем российский церковный деятель рассказывает о текущих событиях: административном устройстве присоединенных земель, формах правления, новых должностях, вопросах права и религии, доходах и финансовых расходах из России. Е. Болховитинов отмечает, что «всё с области сей Государственные доходы единственно назначены на содержание правления самой Грузии и на восстановление разоренных ея же городов и селений; каждому предоставлены преимущества своего состояния; собственности неприкосновенны; дана свобода вероисповедания всем племенам населяющим Грузию; царевичам и князьям некоторым даны чины и первым предоставлены их уделы кроме отсутствующих, которым годовой доход с уделов их ежегодно производим будет деньгами, гдебы они ни обретались, лишь бы сохраняли долг присяги. В таковом-то благоустроенном состоянии находится ныне Грузия» (Bolhovitinov, 1802: 44 - 45).

Не говоря уже об информации, предоставленной автором в этом небольшом отрывке, только последнее предложение - «в таковом-то благоустроенном состоянии находится ныне Грузия» - указывает на цель написания книги.

Русский автор надеется, что «подробнейшаго Исторического, Топографического и Характерического описания сей новоприобретенной страны мы будем ожидать от поселяющихся там наших соотечественников, могущих на месте лучше обозреть и сии предметы изследовать» (Bolhovitinov, 1802: 45 - 46).

Митрополит Евгений не был в стороне от важных церковных и политических событий своего времени. У него был доступ в высшие круги петербургского общества. Молодой архимандрит блестяще справлялся с серьезными и ответственными заданиями и поручениями начальства. Заслуги Болховитинова были оценены властями по достоинству. В 1805 году его выбрали членом Московского университета, а в 1806 году - членом Российской Академии.

Архиепископ Черниговский Филарет (Гумилевский) дает оценку Е. Болховитинова как историка: «...у него не было систематического взгляда на явления истории. Вы видите кучи исторических явлений, но не соединенных общою мыслью и не оживленных чувством. У него нет охоты даже к тому, чтобы попадающиеся ему на глаза явления разделить на классы их, он передает вам их, как попались они ему случайно. Факты собираются у него без различия важнаго от нустаго и без внимания к тому, что в ряду их недостает там и здесь событий, служивших переходом от одного события к другому; причин и следствий события не увидите у него, разве там, где они попались ему на глаза» (Filaret (Gumilevskij), 1884: 444).

Современный ученый И.Л.Багратион-Мухранели в своей статье - «Восприятие кавказа русской классической литературой» - указывает, что «первые дружественные голоса раздаются со стороны Русской Церкви» (Bagration-Mukhraneli, 2008: 394). Немыслимо говорить о дружбе, когда в 1811 г. Грузинскую Церковь лишили автокефалии, которой она обладала с V века. Мы не разделяем мнение тех ученых, которые доказывают бесспорность того факта, что книга Е. Болховитинова это первое повествование на иностранном языке о прошлом Грузии с древнейших времен (Abashidze, 2015: 93) Чтобы опровергнуть это мнение, достаточно назвать книгу немецкого ученого XVIII века Георга Аугуста фон Брейтенбауха «История государств Грузии» (Breitenbauch, 1788), опубликованную в 1788 году в Меммингене⁵.

М. Нацваладзе в статье «О субъективных факторах создания сочинения Евфимия Болховитинова «Историческое изображение Грузии» представляет аргументы отрицающую мнение, что данное произведение являлось заказом Императорского двора: «1. В заказанном произведении должны были отразиться конъюнктурные интересы заказчика, коих нет в сочинении Болховитинова. 2. В 1800 году иезуитский генерал Грубер предложил императору Павлу проект подчинения русской православной церкви католической церкви, экспертизу этого проекта поручили Болховитинову. Император отказался от этой идеи после доводов Болховитинова. Своей позицией Болховитинов оказался фактическим противником царской политики. Исходя из этого, императорский двор не доверил бы ему выполнение другой значительной работы» (Nacvaladze: 2001). Мы считаем, что аргументы М. Нацваладзе безосновательны. Следует отметить, что книга написана не при жизни императора Павла I, а во времена правления Александра I, когда Российская империя упразднила Картли-Кахетинское царство. Известно, что отношение к тому или иному человеку при королевском

⁵ Это единственное произведение из 14, целиком посвященное истории Грузии. Труд компиляционного характера, содержит 116 страниц. Обзор истории охватывает период с древнейших времен до конца 80-ых годов XVIII века. В введении автор перечисляет те источники, которые он использовал в труде. В основной части описана история Грузии с древнейших времен до конца XV века. С начала XVI века дается историю отдельных царств и княжеств – Имерети, Гурии, Самегрело, Кахети и Картли. Особенно обширно рассмотрена внутренняя и внешняя политика Восточной и Западной Грузии. Автор описывает географию страны по отдельным краям. К труду приложена синхроническая таблица, которая охватывает события XVI-XVIII веков и девять хронологических таблиц. Немецкий автор не обошел вниманием и вопросы русско-грузинских взаимоотношений. Он касается Георгиевского трактата 1783 года. В кратце, но верно передает содержание договора; это обстоятельство, наверное, было обусловлено и тем, что текст трактата вскоре был разослан в европейские государства, был опубликован в прессе и, соответственно, был доступен для каждого, заинтересованного историей данных стран. Книга Г.А. фон Брейтенбауха свидетельствует о большом интересе немецкой общественности к судьбе грузинского народа. (См.: Канделаки Д. (2019). Грузия в европейской исторической литературе XVIII века. Научно-практические материалы II Всемирного конгресса в реальном и виртуальном режиме «Восток-Запад: пересечения культур». Япония, Киото, Университет Киото Сангё. издательство „Tanaka Print“. Т. II. С. 98-103).

дворе постоянно менялось. Евгений Болховитинов был весьма оценен при царском дворе, о чем свидетельствуют его биографические данные. Г.Р. Державин предложил избрать Евгения членом Российской академии (что и было сделано в 1806 г.), обосновывая свою рекомендацию двумя книгами ученого: его историями Воронежа и Грузии (Lekishvili, 1985: 30; Klochkova, 2020: 26).

Русский ученый Н. Солнцев объективно отмечает, что для автора «важна реализация главной задачи. Русский читатель из уст священнослужителя должен услышать, что, наконец, в лоно Российской империи влился еще один народ. Этот народ родственен нам по духу и вере, по отношению к миру и культуре. Иллюстрация этого факта и стала главной задачей публикуемой книги. Подобные сочинения появлялись и позднее, однако, их значение было бы во много крат ниже. Однако, появившись в 1802 г., работа становится практически единственным доступным пособием, которое способно ответить на широкий круг вопросов, имеющих в обществе. Именно этот факт и объясняет использование материалов этой работы, в том числе и в русской исторической литературе. Актуальность и глубокая публицистичность подобного сочинения привели к тому, что книгу хвалили при дворе, она была переведена на иностранные языки. Несмотря на это, работа Болховитинова серьезным научным требованиям не соответствовала» (Solncev, 2009: 131).

Книга Е. Болховитинова не является тщательным научным исследованием Грузии. Изучая историю этой страны, автор не является надежным, знающим, наблюдательным и опытным ученым. Автор не описывает подробно важные события. Многие данные противоречивы, взаимоисключающи; в книге много недостатков, неполноты и фактические неточности. Книга рассчитана была на широкий круг читателей. Они с титульного листа узнавали, что император Александра I основал и устроил благоденствие Грузии. Они не могли обойти стороной книгу, рассказывающую им о только что присоединенной неизвестной стране, «соотечественной уже нации».

Библиографический список:

- დუმბაძე, მ. (1973). ქართლ-კახეთის საგარეო და საშინაო ვითარება XVIII საუკუნის 60-იან წლებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბილისი. გვ. 629 – 636.
- ნაცვალაძე, მ. (2001). ევფიმი ბოლხოვიტინოვის თხზულებების "საქართველოს ისტორიული სურათის" შექმნის სუბიექტური ფაქტორებისათვის. „კავკასიის მაცნე“. N 3. გვ. 60 – 66.
- ნაჭყებია, ი. (2018). ფრანგი დიპლომატების ცნობები საქართველოს შესახებ ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის კონტექსტში (XIX საუკუნის პირველი ათწლეული). აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ირანელი და ფრანგი ავტორები მე-19 საუკუნის საქართველოს შესახებ. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი. გვ. 155 – 190.
- შამილაძე, ვ. (2001). ქართველ და უცხოელ მოგზაურ-მკვლევართა ეთნოლოგიური ცნობები კავკასიის ხალხების შესახებ უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე. თბილისი, გამომცემლობა „უნივერსალი“.
- შარაძე, გ. (1978). ევგენი ბოლხოვიტინოვი პირველი რუსი რუსთველოლოგი. მეცნიერება. თბილისი.
- Абашидзе З.Д. (2015). У истоков картвелологии (Митрополит Евгений (Болховитинов) и некоторые вопросы истории древней Грузии). Материалы XXV ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Москва: Изд-во ПСТГУ. С. 89-95.

- Багратион-Мухранели И. Л. (2013). Сочинение Митрополита Евгения Болховитинова о Грузии. Сибирский филологический журнал. № 4. С. 37-42.
- Багратион-Мухранели И. Л. (2008). Восприятие кавказа русской классической литературой. Материалы XVIII ежегодной богословской конференции Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Москва: Изд-во ПСТГУ. С. 392 – 400.
- Болховитинов Е.А. (1802). Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии. Сочинено в Александро-Невской Академии. СПб.
- Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М. (2014). История Грузии с древнейших времен до 1801 года. Издательство «Интеллекти». Тбилиси.
- Жервэ Н. Н. (2014). Усердный ревнитель просвещения. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Альманах. Под ред. д.и.н. П. И. Гайденко. СПб.; Казань. С. 200 – 224.
- Канделаки Д. (2019). Грузия в европейской исторической литературе XVIII века. Научно-практические материалы II Всемирного конгресса в реальном и виртуальном режиме «Восток-Запад: пересечения культур». Япония, Киото, Университет Киото Сангё. издательство «Tanaka Print». Т. II. С. 98-103.
- Клочкова М. Ю. (2020). Митрополит Евгений (Болховитинов) в контексте русского просвительства. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. На правах рукописи. Москва.
- Кузоро К. А. (2011). Изучение истории российским духовенством во второй половине XVIII – начале XIX века. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 11 (113). С. 21-27.
- Лекишвили С. С. (1985). Евгений Болховитинов и вопросы древнегрузинской культуры и истории. Памятники культуры. Новые открытия. Ленинград. С. 27–38.
- Филарет (Гумилевский). (1884). Обзор русской духовной литературы. Книги первая и вторая. 1862–1863. Издание третье, с поправками и дополнениями автора. СПб. 511 с.
- Православная Энциклопедия. (2009). Т. 6. С. 604 – 605.
<https://www.pravenc.ru/text/154217.html>
- Православная Энциклопедия. (2013). Т.17. С. 63-68.
<https://www.pravenc.ru/text/186969.html>
- Русский архив. (1870). № 4 – 5. Москва. С. 769 - 880.
- Солнцев Н. И. (2009). «Историческое изображение Грузии» митрополита Евгения (Болховитинова) как опыт исторической публицистики. Вестник Челябинского государственного университета. № 16 (154). История. Вып. 32. С. 129–132.
- Солнцев Н. И. (2002). Митрополит Евгений (Болховитинов) как историк. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского: Серия История. Вып. 1. С. 151–157.
- Шафажинская Н. Е. (2009). Русское ученое монашество XIX века: историко-культурное значение. Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. №2 (28). С. 53-59.
- Шмурло Е. (1888). Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни. 1767-1804. С.-Петербург. Типография В.С. Балашова.
- Breitenbauch G.A. von. (1788). Geschichte der Staaten von Georgien. Memmingen. Seyler. 116 S.
- Der Freimüthige oder Ernst und Scherz. (1804). Hrsg. von A. v. Kotzebue und G. Merkel. Berlin. N 31. S. 122.
- Georgien oder historisches Gemälde von Grusien. In politischer, kirchlicher und gelehrter Hinsicht. (1804). Aus dem Russischen übersetzt von Friedrich Schmidt. J.C. Kaffka, Riga und Leipzig.

- Göttingische gelehrte Anzeigen (1803). Bd. 1. N 42. S. 409-424.
- Kandelaki D. (1996). Der deutsche Historiker August Ludwig Schlözer über die Beziehungen zwischen Rußland und Georgien. *Georgica*. N 19. S. 29-33.
- Mercure de France. (1809). *Journal litteraire et Politique. Litterature Etrangere*. T. 37. A Paris. 345 – 353.
- Minerva. (1809). Ein Journal historischen und politischen Inhalts. Herausgegeben von J.W.v. Archenholz. Bd. 2. S. 377 – 400.
- Neues Hannoverisches Magazin. (1803). N 21. S. 321-336; N 22. S. 337-348.

REFERENCES

- dumbadze m. (1973). kartl-k'akhetis sagareo da sashinao vitareba XVIII s. 60-ian ts'lebshi. sakartvelos ist'oriis nark'vevebi, t'. IV. [External and domestic situation of Kartli-Kakheti in the 60s of the XVIII century. *Essays on the History of Georgia, Vol. IV*]. tbilisi. 629-636.
- natsvaladze m. (2001). evpimi bolkhovit'inovis tkhzelebis "sakartvelos ist'oriuli suratis" shekmnis subiekt'uri pakt'orebisatvis. „k'avk'asiis matsne“. [Towards of Subjective Reasons of Creation of Eufimi Bolkhovitinov's Work "Historical Picture of Georgia". *Caucasian Messenger*]. N 3. 60 – 66.
- nach'qebia i. (2018). prangi dip'lomat'ebis tsnobebi sakartvelos shesakheb nap'oleonis aghmosavluri p'olit'ik'is k'ont'ekst'shi (XIX sauk'unis p'irveli atts'leuli). aghmosavletsa da dasavlets shoris iraneli da prangi avt'orebi me-19 sauk'unis sakartvelos shesakheb. ilias sakhelmts'ipo universit'et'i. [French Diplomats Information about Georgia in the context of Napoleon's eastern policy (the first decade of the 19th century). *Between East and West: Iranian and French Authors about 19th Century Georgia*]. tbilisi. gv. 155 – 190.
- shamiladze v. (2001). kartvel da utskhoel mogzaur-mk'vlevarta etnologiuri tsnobebi k'avk'asiis khalkhebis shesakheb udzvelesi droidan XIX sauk'unis dasasrulamde. [Ethnological Data of Georgian and Foreign Travelers – Researchers about Peoples of the Caucasus]. tbilisi. „universali“.
- sharadze g. (1978). evgeni bolkhovit'inovi p'irveli rusi rustvelologi. [Evgeny Bolkhovitinov was the first Russian Rustvelologist]. *metsniereba*. tbilisi.
- Abashidze Z.D. (2015). U istokov kartvelologii (Mitropolit Evgenij (Bolhovitinov) i nekotorye voprosy istorii drevnej Gruzii). [At the origins of Kartvelology (Metropolitan Evgeny (Bolkhovitinov) and some questions of the history of ancient Georgia)]. *Materialy XXV ezhegodnoj bogoslovskoj konferencii Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta*. Moskva: Izd-vo PSTGU. S. 89-95.
- Bagration-Muhraneli I. L. (2013). Sochinenie Mitropolita Evgenija Bolhovitina o Gruzii. [Work by Metropolitan Evgeny Bolkhovitinov about Georgia]. *Sibirskij filologicheskij zhurnal*. № 4. S. 37-42.
- Bagration-Muhraneli I. L. (2008). Vosprijatie kavkaza russkoj klassicheskoj literaturuj. [Understanding the Caucasus in the Russian classical literature]. *Materialy XVIII ezhegodnoj bogoslovskoj konferencii Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta*. Moskva: Izd-vo PSTGU. S. 392 – 400.
- Bolhovitinov E.A. (1802). Istoricheskoe izobrazhenie Gruzii v politicheskom, cerkovnom i uchebnom ee sostojanii. [Historical depiction of Georgia in its political, ecclesiastical and educational state]. *Sochineno v Aleksandro-Nevskoj Akademii*. SPB.

- Vachnadze M., Guruli V., Bahtadze M. (2014). Istorija Gruzii s drevnejshih vremen do 1801 goda. [History of Georgia from ancient times to 1801]. Izdatel'stvo «Intelekti». Tbilisi.
- Zhervje N. N. (2014). Userdnyj revnitel' prosveshhenija. [Diligent jealous of the Enlightenment]. Drevnjaja Rus': vo vremeni, v lichnostjah, v idejah. Al'manah. Pod red. d.i.n. P. I. Gajdenko. SPb.; Kazan'. S. 200 – 224.
- Kandelaki D. (2019). Gruzija v evropejskoj istoricheskoj literature XVIII veka. [Georgia in the European Historical Literature of the XVIII century]. Nauchno-prakticheskie materialy II Vsemirnogo kongressa v real'nom i virtual'nom rezhime «Vostok-Zapad: peresechenija kul'tur». Japonija, Kioto, Universitet Kioto Sangjo. izdatel'stvo «Tanaka Print». T. II. S. 98-103.
- Klochkova M. Ju. (2020). Mitropolit Evgenij (Bolhovitinov) v kontekste russkogo prosvititel'stva. [Metropolitan Eugeny (Bolkhovitinov) in the context of Russian enlightenment]. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Na pravah rukopisi. Moskva.
- Kuzoro K. A. (2011). Izuchenie istorii rossijskim duhovenstvom vo vtoroj polovine XVIII – nachale XIX veka. [History studying by the Russian clergy in the second half of the 18th – beginning of the 19th centuries]. Vestnik TGPU (TSPU Bulletin). 11 (113). S. 21-27.
- Lekishvili S. S. (1985). Evgenij Bolhovitinov i voprosy drevnegruzinskoj kul'tury i istorii. [Evgeny Bolkhovitinov and questions of ancient Georgian culture and history]. Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Leningrad. S. 27–38.
- Filaret (Gumilevskij). (1884). Obzor russkoj duhovnoj literatury. [Review of Russian spiritual literature]. Knigi pervaja i vtoraja. 1862–1863. Izdanie tret'e, s popravkami i dopolnenijami avtora. SPb. 511 s.
- Pravoslavnaia Jenciklopedija. (2009). [Orthodox Encyclopedia]. T. 6. S. 604 – 605.
<https://www.pravenc.ru/text/154217.html>
- Pravoslavnaia Jenciklopedija. (2013). [Orthodox Encyclopedia]. T.17. S. 63-68.
<https://www.pravenc.ru/text/186969.html>
- Russkij arhiv. (1870). [Russian archive]. №4 – 5. Moskva. S. 769 - 880.
- Solncev N. I. (2009). «Istoricheskoe izobrazhenie Gruzii» mitropolita Evgenija (Bolhovitina) kak opyt istoricheskoj publicistiki. [“Historical depiction of Georgia” by Metropolitan Eugeny (Bolkhovitinov) as an Experience of Historical Publicism]. Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. № 16 (154). Istorija. Vyp. 32. S. 129–132.
- Solncev N. I. (2002). Mitropolit Evgenij (Bolhovitinov) kak istorik. [Metropolitan Eugeny (Bolkhovitinov) as a historian]. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo: Serija Istorija. Vyp. 1. S. 151–157.
- Shafazhinskaja N. E. (2009). Russkoe uchenoe monashestvo XIX veka: istoriko-kul'turnoe znachenie. [Russian scientific monkhood of the 19th century: historical-cultural importance]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. №2 (28). S. 53-59.
- Shmurlo E. (1888). Mitropolit Evgenij kak uchenyj. Rannie gody zhizni. 1767-1804. [Metropolitan Eugeny as a scientist. Early years of life. 1767-1804]. S.- Peterburg. Tipografija V.S. Balashova. S. 340-348.
- Breitenbauch G.A. von. (1788). Geschichte der Staaten von Georgien. [History of the States of Georgia]. Memmingen. Seyler. 116 S.

- Der Freimüthige oder Ernst und Scherz. (1804). Hrsg. von A. v. Kotzebue und G. Merkel. Berlin. N 31. S. 122.
26. Georgien oder historisches Gemälde von Grusien. In politischer, kirchlicher und gelehrter Hinsicht. (1804). [Georgia or Georgia Historical Painting. In political, ecclesiastical and scholarly terms]. Aus dem Russischen übersetzt von Friedrich Schmidt. J.C. Kaffka, Riga und Leipzig.
- Göttingische gelehrte Anzeigen (1803). Bd. 1. N 42. S. 409-424.
- Kandelaki D. (1996). Der deutsche Historiker August Ludwig Schlözer über die Beziehungen zwischen Rußland und Georgien. [The German historian August Ludwig Schlözer on the relationship between Russia and Georgia]. *Georgica*. N 19. S. 29-33.
- Mercure de France. (1809). Journal litteraire et Politique. Litterature Etrangere. T. 37. A Paris. 345 – 353.
- Minerva. (1809). Ein Journal historischen und politischen Inhalts. Herausgegeben von J.W.v. Archenholz. Bd. 2. S. 377 – 400.
- Neues Hannoverisches Magazin. (1803). N 21. S. 321-336; N 22. S. 337-348.

ALEKSANDRE KHAKHANASHVILI AND GEORGIAN MANUSCRIPTS OF THE BRITISH MUZEUM

ალექსანდრე ხახანაშვილი და ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები.

MARIAM KOBERIDZE

Doctor of Philology, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract. A number of important Georgian manuscripts have been preserved in various libraries and museums around the world. Aleksandre Khakhanashvili has made a great contribution to the collection, publication and promotion of Georgian manuscripts and archival materials.

This article refers to five Georgian manuscripts preserved in the British Museum (London), which were described and published by Aleksandre Khakhanashvili in 1905 in Georgian and in 1913 in Russian. The research is based on scientific literature, archival materials of press and archival materials reflecting Aleksandre Khakhanashvili's work. The work is noteworthy for the study of the history of Georgian culture and manuscripts.

The manuscripts described by Aleksandre Khakhanashvili are: "The Lives of the Holy Fathers"; "The Hymns of the Virgin", "The Prayer-Book", "Davitni" ("The Psalms of David") and the magazine "Musha" ("Worker").

"The Lives of the Holy Fathers" describes the life and work of eminent religious figures of the III-VIII centuries, represents 369 pages made in Khutsuri on leather and contains works on the life of the Twelve Holy Fathers. It is clear from the lives of the Holy Fathers - "Stephen and Nikon" that the collection was translated by the order of Father John in the Lavra of Saba from a person whose contemporaries are named famous church figures: George, Michael, Saba and Arsen. Zarzma Monastery is mentioned in the text.

In 1975, the text of "The Lives of the Holy Fathers" was published, annexed the research and dictionary by the famous linguist Vakhtang Imnaishvili. In the paper we will focus on the relation of the manuscript described by Aleksandre Khakhanashvili with the manuscript published by Vakhtang Imnaishvili.

The manuscript dates back to the X-XI centuries and belongs to a rare number of Georgian manuscripts of the Jerusalem cycle. This manuscript was purchased by the museum on November 11, 1837.

The manuscript "Hymns of the Virgin" was rewritten in the X-XI centuries, on leather, in Khutsuri letters and belongs to the Georgian library of Jerusalem.

The manuscript "Prayer Book" is made in Khutsuri letters on paper and belongs to the XVI-XVII centuries. The manuscript "Davitni" ("Psalms of David") is written on paper in Khutsuri letters and belongs to the XVII century.

The fifth manuscript of the magazine "Musha" ("Worker") (original) was published in Tbilisi in 1889-1891: four issues were published in 1889, four issues in 1890 and only two issues in 1891. This magazine was dedicated to the museum on February 10, 1898 by the famous politician Varlam Cherkezishvili.

Key words: Aleksandre Khakhanashvili, Georgian Manuscripts in Britain, The lives of the Fathers, The Hymns of the Virgin, The Prayer-Book, "Davitni" ("The Psalms of David"), "Musha" ("Worker").

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400, საქართველო, +995577251275, maikoberidze@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი. მსოფლიოს სხვადასხვა ბიბლიოთეკებსა და მუზეუმებში არაერთი მნიშვნელოვანი ქართული ხელნაწერია შემონახული. ალექსანდრე ხახანაშვილს დიდი წვლილი მიუძღვის ქართული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების შეგროვების, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში.

წინამდებარე სტატია ეხება ბრიტანეთის მუზეუმში (ლონდონში) დაცულ ხუთ ქართულ ხელნაწერს, რომელიც ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ იქნა აღწერილი და გამოქვეყნებული 1905 წელს ქართულ ენაზე და 1913 წელს რუსულ ენაზე. კვლევა ემყარება სამეცნიერო ლიტერატურას, პრესისა და ალექსანდრე ხახანაშვილის ნამსახურეობის ამსახველ საარქივო მასალებს. ნაშრომი საყურადღებოა, ქართული კულტურის ისტორიისა და ხელნაწერების შესწავლისათვის.

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერებია: „წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“.

„წმინდა მამათა ცხოვრება“ III-VIII საუკუნეების გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრებასა და საქმიანობას აღწერს, წარმოადგენს ტყავზე ხუცურად შესრულებულ 369 ფურცელს და შეიცავს თორმეტი წმინდა მამის ცხოვრების ამსახველ თხზულებას. წმინდა მამების - „სტეფანესა და ნიკონის ცხოვრებიდან“ ირკვევა, რომ კრებული ნათარგმნია იოანე მოძღვრის ბრძანებით საბას ლავრაში იმ პირისაგან, რომლის თანამედროვენი არიან დასახელებული ცნობილი საეკლესიო მოღვაწეები: გიორგი, მიქაელ, საბა და არსენი. ტექსტში ნახსენებია ზარზმის მონასტერი.

1975 წელს „წმინდა მამათა ცხოვრების“ ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ცნობილმა ენათმეცნიერმა ვახტანგ იმნაიშვილმა. ნაშრომში ყურადღებას გავამახვილებთ, ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერის მიმართებაზე ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან.

ხელნაწერი X-XI საუკუნეებისაა და ეკუთვნის იერუსალიმის ციკლის ქართული ხელნაწერების იშვიათ რიცხვს. ეს ხელნაწერი მუზეუმს შეუძენია 1837 წლის 11 ნოემბერს.

ხელნაწერი „გალობანი ღვთისმშობლისანი“ გადაწერილია X-XI საუკუნეებში, ტყავზე, ხუცური ასოებით და ეკუთვნის იერუსალიმის ქართულ წიგნსაცავს.

ხელნაწერი „ლოცვანი“ შესრულებულია ქალაქზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVI-XVII საუკუნეებს. ხელნაწერი „დავითნი“ ნაწერია ქალაქზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVII საუკუნეს.

მეხუთე ხელნაწერი ჟურნალი „მუშა“ (დედანი) გამოდიოდა თბილისში 1889-1891 წლებში: 1889 წელს გამოვიდა ოთხი ნომერი, 1890 წელს ოთხი ნომერი და 1891 წელს მხოლოდ ორი ნომერი. ეს ჟურნალი მუზეუმისათვის მიუძღვნია 1898 წლის 10 თებერვალს ცნობილ პოლიტიკოსს - ვარლამ ჩერქეზიშვილს.

საკვანძო სიტყვები: ალექსანდრე ხახანაშვილი, ბრიტანეთის ქართული ხელნაწერები, მამათა ცხოვრება, გალობანი ღვთისმშობლისანი, ლოცვანი, დავითნი, მუშა.

შესავალი. ალექსანდრე ხახანაშვილის მოღვაწეობა XIX საუკუნის II ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში მრავალმხრივ იყო გამორჩეული. განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ქართული ხელნაწერების შეგროვების, გამოცემისა და პოპულარიზაციის საქმეში. ამას ადასტურებს, როგორც მისი ნაშრომები (ხახანაშვილი, 1898: 1-23; 1905: 1-22, 1913: 5-14), ისე საარქივო მასალები და ქართველ მეცნიერთა პუბლიკაციები (გოზალიშვილი, 1964:165-169; 1975: 21-135; 1976: 32-41; კობერიძე, 2021: 11).

დღევანდელიობასთან მიმართებაში მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია, გავანალიზოთ ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები და სხვა მეცნიერთა მიდგომები მასთან დაკავშირებით. განსაკუთრებით საინტერესოა, ამ ხელნაწერებიდან „მამათა ცხოვრების“ მიმართება ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან (იმნაიშვილი, 1975: 1-546).

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია ისტორიულ-შედარებითი და აღწერითი მეთოდი, კრიტიკული ანალიზი, ინდუქცია და დედუქცია. კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე გამოყენებული იქნა აგრეთვე დიაქრონიული და სინქრონიული ანალიზი: საკვლევი საკითხის ქრონოლოგიურად დაყოფა და დღევანდელიობასთან მიმართებაში შეფასება საბოლოო შედეგის მისაღებად.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში ქრონოლოგიურად თანამედროვეობასთან მიმართებაში შესწავლილია ალექსანდრე ხახანაშვილის საქველმოქმედო და საარქივო საქმიანობა უცხოეთში ქართული ხელნაწერების შესაგროვებლად და გამოსაცემად. გაანალიზებულია მის მიერ ბრიტანეთის მუზეუმში აღწერილი ხუთი ქართული ხელნაწერი („წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“) და მისი მიმართება სხვა ხელნაწერებთან, გამოკვეთილია ქართული კულტურის პოპულარიზაციისათვის ამ ხელნაწერების უდიდესი მნიშვნელობა.

დისკუსია. ალექსანდრე ხახანაშვილის ეროვნული საქმიანობის ერთ-ერთ ძირითად მიმართულებას წარმოადგენდა საცავებში შენახული მრავალრიცხოვანი წერილობითი ძეგლების, ხელნაწერი ლიტერატურის, ისტორიული მნიშვნელობის სიგელ-გუჯრების, ქართველ მწერალთა, მეცნიერთა და საზოგადო მოღვაწეთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის პირადი საარქივო ფონდების, ცალკეულ თხზულებათა ავტოგრაფების, ნუსხების, ეპისტოლარულ-მემუარული ხასიათის მასალის შეგროვება და გამოცემა. ამის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაძლევს მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი საარქივო მასალები¹ და შრომები.

ალ. ხახანაშვილის პედაგოგიური მოღვაწეობა უკავშირდება მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტსა და მოსკოვის უნივერსიტეტს, სადაც ქართულ ენას ასწავლიდა 1889 - 1912 წლებში. ალ. ხახანაშვილი იყო ამ სასწავლებლებში

¹ მოსკოვის, ლენინგრადისა და საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივებსა და მუზეუმებში დაცული მასალები ალ. ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ გამოავლინა და თავი მოუყარა შ. გოზალიშვილმა (გოზალიშვილი, 1975: 21-135).

ქართული ენის კათედრის ხელმძღვანელი, სამეცნიერო საბჭოს მდივანი და პრივატ-დოცენტი (გოზალიშვილი, 1975: 31-36; 1976: 65-83).

1894 წლიდან ალექსანდრე ხახანაშვილი იყო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრი. მან მოსკოვში შეძენილი მთელი ქონება ამ საზოგადოებას უანდერძა. ალ ხახანაშვილის ანდერძი დაწერილია გარდაცვალების წინ, 1912 წლის 25 ივლისს (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონ. 481, საქ. 4016, ფურ. 8). ნაანდერძევი ქონების განადგება მინდობილი ჰქონდა გამგეობის წევრს ალ. ყიფშიძეს. 1915 წელს იანვრის პირველ რიცხვებში განსვენებულის მიერ ნაანდერძევი მთელი ქონება 63631მ მანეთი, 64 კაპიკი გადაეცა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“. ალექსანდრე ხახანაშვილმა „მოსკოვის ქართული მეცნიერების, ხელოვნებისა და ლიტერატურის შემსწავლელ საზოგადოებას“² ანდერძით დაუტოვა 1000 მანეთი (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონ. 481, საქ. 6033, ფურ. 37).

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოსკოვში მყოფი ქართველი სტუდენტების ჩართვას ქართული კულტურის ისტორიის საკითხების შესწავლაში. 1907 წელს მოსკოვში ქართველ სტუდენტთა შორის, ცნობილი იურისტისა და საზოგადო მოღვაწის ინიციატივით, ჩამოყალიბდა „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“, რომელსაც პირველად „ილია ჭავჭავაძის სახელობის ქართული კულტურის მოყვარულთა“ წრე ეწოდებოდა. აქედან იწყება კიდევაც ამ საზოგადოების მოღვაწეობის პირველი (მოსკოვის) პერიოდი, რომელიც გრძელდება 1912 წლამდე, როდესაც წრემ თავისი საქმიანობა თბილისში გადმოიტანა და დამოუკიდებელ საზოგადოებად ჩამოყალიბდა სახელწოდებით „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოება“ (გოდერიძე, 1973:227).

მოსკოვის უნივერსიტეტთან ქართველ სტუდენტთა ამგვარი წრის დაარსებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ იქ არსებობდა ქართველთა „სათვისტომო“, სადაც სტუდენტები კითხულობდნენ მეცნიერული შინაარსის მოხსენებებსა და რეფერატებს საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის მნიშვნელოვან საკითხებზე. იქ წაკითხულ მოხსენებებსა და მათ გარშემო გამართულ კამათს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქართული კულტურის საფუძვლიანი შესწავლისათვის.

ამ საზოგადოების საპატიო წევრი იყო ალ. ხახანაშვილი. რომელიც ერთი მხრივ, სამშობლოდან მოშორებულ ქართველ ახალგაზრდებს სიყვარულისა და მეცნიერული კვლევის ინტერესს აღუძრავდა ეროვნული კულტურის სხვადასხვა დარგის მიმართ. მეორე მხრივ, კი ფართო საზოგადოებას ახლოს გააცნობდა საქართველოს ისტორიასა და კულტურას, რითაც ხელს უწყობდა ქართული კულტურის პოპულარიზაციას. წრის სხდომებზე ალ. ხახანაშვილის მიერ იკითხებოდა მეცნიერულ-პოპულარული ხასიათის ლექცია-მოხსენებები საქართველოს ისტორიის, ეთნოგრაფიის, ლიტერატურის, სამართლისა და სხვა საკითხებზე. ხშირად წრის წევრები სამეცნიერო მივლინებებიდან მიემგზავრებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ქართველი ხალხის ყოფა-ცხოვრების, ზნე-ჩვეულებების შესწავლის მიზნით (გოდერიძე, 1973:227, 228).

საარქივო მასალებიდან ცნობილია, რომ 1912 წლის 3 იანვარს „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოებამ“ მიიღო მოსკოვის ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორის – გიდულიანოვის სამძიმრის დეპეშა ამ საზოგადოების საპატიო წევრის პროფ. ალ. ხახანაშვილის გარდაცვალების გამო. დაბეჭდილია დეპეშის ტრაფარენტულ

² მოსკოვის „ქართული მეცნიერების, ხელოვნებისა და ლიტერატურის შემსწავლელი საზოგადოება“ ჩამოყალიბდა 1911 წელს ალექსანდრე ხახანაშვილის ინიციატივითა და მატერიალური დახმარებით.

ბლანკზე (საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 2094, საქმე 16, ფურცელი 3).

1913 წლის 1 თებერვალს „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ პირველი საჯარო სხდომა მიემდგნა ალ. ხახანაშვილის ხსოვნას. აქ წაკითხული მოხსენებები შეეხებოდა ალექსანდრე ხახანაშვილს, როგორც საზოგადო მოღვაწეს, მასწავლებელს, პოეტს და სხვა (გოზალიშვილი, 1975: 118-119)³.

ალექსანდრე ხახანაშვილს განსაკუთრებული ღვაწლი და ამაგი აქვს ქართული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების შეგროვებისა და გამოცემის საქმეში. იმ პერიოდის ქართულ და რუსულ პრესაში ალექსანდრე ხახანაშვილის არაერთი საინტერესო წერილია დაბეჭდილი ქართული სიძველეების შესახებ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ენისა და ლიტერატურის საკითხებზე (კობერიძე, 2021: 11).

ქართულ სიძველეთა შესწავლისა და თავმოყრის მიზნით ალექსანდრე ხახანაშვილმა იმოგზაურა იტალიაში, ინგლისსა და საფრანგეთში. ის იყო პირველი ქართველი მკვლევარი, რომელმაც თავისი ოთხტომიანი – „ქართული სიტყვიერების ისტორიით“ შექმნა ქართული ლიტერატურის ისტორიის პირველი სისტემური კურსი. ეს შრომა ძველი ქართული მწერლობის თავმოყრის, მისი სისტემაში მოყვანის პირველი ცდა იყო, რასაც ბევრი რამ უშლიდა ხელს: უმთავრესად ის, რომ იმ დროისათვის ქართულ ხელნაწერების უმეტესი ნაწილი არ იყო შესწავლილი და გამოცემული.

ალ. ხახანაშვილმა ამ შრომებით ქართული კულტურა გაიტანა მსოფლიო ასპარეზზე. მისი „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ იყო პირველი და ერთადერთი სახელმძღვანელო ქართულ სასწავლებლებში. ამ წიგნებზე აღიზარდა მრავალი თაობა ქართული კულტურის მოღვაწეების: ახალგაზრდობას შეასწავლა და შეაყვარა მშობლიური ლიტერატურა, ჩაუნერგა წარსული კულტურული მემკვიდრეობის დიდი სიყვარული. მისი გამოკვლევები იბეჭდებოდა ქართულ და რუსულ ჟურნალ-გაზეთებში (გოზალიშვილი, 1964: 165-169).

1897 წელს „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ მეორე ტომის რუსულად გამოსვლის გამო ცნობილი მწერალი გიორგი წერეთელი წერდა: „გაბედვით შემოძლიან ვთქვა, რომ არც ერთს ქართველ მეცნიერს და მოღვაწეს იმდენი დამსახურება არ მიუძღვის თავის ერის წინაშე, როგორც ალ. ხახანაშვილს. ამ ახალგაზრდა მეცნიერმა მთელი თავისი ნიჭი, ღონე და ძალა მოანდომა სამშობლოს გონების საუნჯის შესწავლას იმ განზრახვით, რომ შემდეგ უცხო ენაზე გამოექვეყნებინა მთელი ორი ათასი წლის კულტურული მოძრაობა საქართველოს ერისა და მისი დამსახურება კაცობრიობის წინაშე“ (წერეთელი, 1898: 749).

ალ. ხახანაშვილის გამოკვლევები დაიბეჭდა აგრეთვე საზღვარგარეთ-ფრანგულ და გერმანულ ენებზე. ქართული საზოგადოების დავალებით ფრანგულად დაწერა საქართველოს ისტორიული განხილვა, რომელიც 1900 წელს პარიზის მსოფლიო გამოფენისათვის ცალკე წიგნად გამოვიდა. მასში წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიულ პირთა, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პორტრეტები. წიგნმა ფართო გამოხმაურება პოვა ევროპის ბევრი სახელმწიფოს პროგრესულად მოაზროვნე

³ საბუთები და მასალები, რომელნიც ასახავენ „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიის მთავარ მომენტებს, გამოვლენილია ლ. გოდერიძის მიერ თბილისისა და მოსკოვის არქივებში: საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში (ფონდები## 2094, 1813), მოსკოვის საქალაქო ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (ფონდი #418), საბჭოთა კავშირის ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (# 878) და აგრეთვე საქართველოს სახალხო განათლების,

პოლიტიკურ და მეცნიერულ მოღვაწეთა შორის. პარიზის მსოფლიო გამოფენაზე ქართული განყოფილების ხელმძღვანელი–რაფიელ ისარლიშვილი 1900 წლის 26 ოქტომბერს ალ. ხახანაშვილს სწერდა: „ეს თქვენი ისტორია ყველაზე უკეთესად მიიღეს, ყოველგან დავარიგე და ყველამ ძალიან მოიწონა, ყოველსავე მხრით“. მეორე წერილში კი აცნობებდა: „პარიზის გამოფენის საშუალებით, საფუძვლიანად გავაცანით უცხოეთს ჩვენი ქვეყანა, და რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ჩვენს წიგნს, ასე მდიდრულად გამოცემულს“. ამ გამოცემის გამო ჟურნალი „მოგზაური“ იუწყებოდა: გამომცემელმა 800 ცალი ევროპის სახელმწიფოში უფასოდ დაარიგა. მას 150 მადლობის წერილი მიუღია სხვადასხვა ქვეყნის პოლიტიკური მოღვაწეებისა, მასწავლებლებისა და მწერლებისაგან (მოგზაური, 1901, 722-723; გოზალიშვილი, 1964: 165-169).

საზაფხულო არდადეგების პერიოდში ალ. ხახანაშვილი მოგზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, სწავლობდა ისტორიულ-არქეოლოგიური მნიშვნელობის ძეგლებს, ეკლესია-მონასტრებს, აგროვებდა სათანადო ცნობებს და შემდეგ ეწეოდა მათ მეცნიერულ დამუშავებას.

ალ. ხახანაშვილი საქართველოს შესახებ ისტორიულ ცნობებს და საარქივო მასალებს ეძებდა საზღვარგარეთ არქივებშიც. კერძოდ, 1900 წლის ზაფხულს ყოფილა რომში და ვატიკანის არქივში მრავალი საყურადღებო მასალა უპოვნია. ამის შესახებ „კვალი“ იუწყებოდა: „ლაზარევის აღმოსავლეთ ენათა ინსტიტუტის პროფესორი ალ. ხახანაშვილი ამ ზაფხულს სამეცნიერო აზრით იტალიაში იყო წასული, იქაური არხივების გასამინჯად, ხახანაშვილს უკვე დაუმთავრებია ვატიკანის (რომში) არქივის დათვალიერება და დიდძალი მასალა შეუგროვებია საქართველოს ისტორიისათვის. ხახანაშვილს აქვე აღმოუჩენია ერთი ფრანგული წიგნი, რომელშიც საქართველოს რუსეთთან შეერთების ტრაქტატია თურმე მოყვანილი. ამ ტრაქტატში დღემდე ორი უცნობი მუხლიც აღმოუჩენია“ (კვალი, 1900: 31).

ალ. ხახანაშვილის კალამს ეკუთვნის მრავალი შრომა საქართველოს ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და მატერიალური კულტურის მნიშვნელოვან საკითხებზე. მისი კაპიტალური ნაშრომია „ქართული სიტყვიერების ისტორია“, დაწერილია რუსულად, გამოცემულია მოსკოვში 1895-1907 წლებში ოთხ ტომად. ხოლო „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ შემოკლებული რედაქციით ქართულადაც დაიბეჭდა ორ წიგნად (ხახანაშვილი, 1904: 1-460; 1913:1-340).

კ. კეკელიძე შეფასებით, შედეგები ალ. ხახანაშვილის მრავალმხრივი და დაუღალავი შრომისა მოცემულია მის ოთხტომიან თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ და პირველი სამი ტომი ამ შრომისა (1895, 197, 1901 წწ.) მიძღვნილია ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიისადმი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს შრომა თავის დროსაც ვერ აკმაყოფილებდა მკაცრ მეცნიერულ მოთხოვნებს, მას, როგორც პირველ ცდას ქართული ლიტერატურის ისტორიის სისტემური კურსისას, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ შრომით ეცნობოდნენ ქართულ ლიტერატურას არა მარტო ქართველები, არამედ არაქართველებიც. კარგახნის განმავლობაში, ის აკმაყოფილებდა ქართული სკოლის პირველ მოთხოვნებსაც (კეკელიძე, 1980: 28).

მიუხედავად იმისა, რომ ალ. ხახანაშვილი რუსეთში მოღვაწეობდა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ევროპასთან ურთიერთობას ანიჭებდა. ამ მხრივ, საინტერესოა გახეთ „კვალში“ დაბეჭდილი მისი წერილი „როგორ გავეცნოთ ევროპას“. მისი მოგზაურობის დროს უცხოეთში სრულებით არ იცნობენ ქართველებს და თუ გაუგონიათ, ან წაუკითხავთ რამე, მხოლოდ თითო-ოროლა მეცნიერს. ჟენევის ცნობილი მუზეუმის დათვალიერებისას, მას შეუნიშნავს ქართულად დაბეჭდილი „დავითნი“, რომელსაც ქვეშ მიწერილი ჰქონდა: „georgien du nord d' Amerique. ქართული ასოებით დაბეჭდილი წიგნი მიაწერეს ამერიკის გეორგიას. „კავკასიის გეორგია“, „ჟორჟი“ ვერ

გარჩიეს ამერიკის გეორგიისაგან. ამის შესახებ ალ. ხახანაშვილმა დაწერა წერილი ჟენევის გაზეთში. ორი დღის შემდეგ რედაქციამ, მას მადლობა გადაუხადა შენიშვნისათვის და შეატყობინა, რომ შეცდომა გასწორებული იყო (ხახანაშვილი, 1894: 2).

ასეთი შეცდომების თავიდან ასაცილებლად, ალ. ხახანაშვილს მნიშვნელოვნად მიაჩნდა ევროპასთან სიახლოვე. პირადად გაცნობა და დაახლოება იქაურ მეცნიერებთან, მწერლებთან. ამგვარი გაცნობა და მოგზაურობა სასარგებლო იქნება, როგორც მთელი ერისთვის, ასევე კერძო პირისათვისაც, რომელსაც შეეძლება დააკვირდეს სრულებით სხვა მიმართულებას, იქაურ საზოგადო და სამეცნიერო-სალიტერატურო ცხოვრებაში: აქ შეითვისებს ახალ აზრებს, გააფართოებს თავის ცოდნას, შეიძენს უცხო ენების მდიდარ ნაწერებს და ამ იარაღით აღჭურვილი დაბრუნდება სამშობლოში რიგიანად მომზადებული საზოგადო მოღვაწეობისათვის. უნდა იმატოს საზღვარგარეთ სასწავლებლად წასულ ქართველ ახალგაზრდათა რიცხვმა. ევროპაში განათლებამიღებული ახალგაზრდობა მას მიაჩნდა შემაერთებელ ხიდად საქართველოსა და ევროპას შორის (ხახანაშვილი, 1994: 2).

ალექსანდრე ხახანაშვილის შესახებ არქივში დაცულია ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ინფორმაცია: 1902 წლის 15 იანვარს მოსკოვის მთავარ არქივს მიუმართავს მოსკოვის უნივერსიტეტისათვის არქივის თანამშრომლად შეთავსებით ალ. ხახანაშვილის მიღებაზე თანხმობის შესახებ (მოსკოვის საოლქო სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდ. 418, აღწერა, 68, საქმ. 553, ფურ. 10). 1902 წლის 1 მარტს მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველი მიმართავს ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთავარ არქივში ალ. ხახანაშვილის სამუშაოდ მიღების შესახებ (მოსკოვის საოლქო სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდ. 418, აღწ. 68, საქ. 553, ფურც. 13).

1905 წლის 29 მარტს ალ. ხახანაშვილმა თხოვნით მიმართა ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს ბრიტანეთის მუზეუმში ქართული ხელნაწერების გასაცნობად საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინების მიცემის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწერა 2, საქმე 285, ფურცელი 101).

1905 წლის 9 აპრილს ლაზარევის ინსტიტუტმა შუამდგომლობით მიმართა მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველს საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინებით ალ. ხახანაშვილის გაგზავნის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 103).

1905 წლის 24 აპრილს მოსკოვის სასწავლო ოლქის მზრუნველმა მისცა თანხმობა ლაზარევის ინსტიტუტის დირექტორს ალ. ხახანაშვილისათვის საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინების მიცემის შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 104). 1905 წლის 29 აპრილს ალ. ხახანაშვილის სახელზე ლაზარევის ინსტიტუტმა გასცა მოწმობა მისი სამეცნიერო მიზნით საზღვარგარეთ მივლინებისათვის პასპორტის მიღების შესახებ (მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონ. 213, აღწ. 2, საქ. 285, ფურ. 105).

აღნიშნული საარქივო მასალებიდან ვიგებთ, რომ ალ. ხახანაშვილმა ბრიტანეთში იმოგზაურა 1905 წელს.

ალექსანდრე ხახანაშვილის ცნობით, ბრიტანეთის მუზეუმში ქართულ ხელნაწერთა რიცხვი მეტად ნაკლები აღმოჩნდა, ვიდრე მოელოდა. მას ბევრად აღემატებოდა პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა რიცხვი.⁴ ბრიტანეთის მუზეუმში იცნობენ ძველი ისტორიის მქონე ერებს, გარდა ქართველებისა. მუზეუმში საჯაროდ გამოფენილი იყო ხელნაწერები არაბულ, სპარსულ, კოპტურ,

⁴ ალ. ხახანაშვილმა აღწერა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული 25 ხელნაწერი (ხახანაშვილი, 1898:1-2).

სომხურ და სხვა ენებზე. მხოლოდ ქართულის სახსენებელი არა ჩანდა და თვით სახელი „ქართველი“ ბევრისთვის გაუგებარი იყო „Georgian“.... ამის მიზეზად ის ასახელებდა მანძილის სიშორეს საქართველოსა და ინგლისს შორის. ამავე დროს, არც საქართველოს ისტორია წარმოადგენდა თვალსაჩინო ინტერესს ინგლისელებისათვის.

ამ მუზეუმისათვის დაბეჭდილი წიგნები შეუწირავთ ბ. ვორდროპს⁵ და ნ. ჟორდანიას⁶. ბიბლიოთეკის მცველმა მას გადასცა არმა კირიონის და გ. ყიფშიძის მიერ შედგენილი „ქართული სიტყვიერების თეორია“, სადაც შემენილი და აღნიშნა, რომ აპირებდა ქართული ენის შესწავლას. ალ. ხახანაშვილმა მისი სურვილის შესაბამისად დაუსახელა ქართული სახელმძღვანელოები ფრანგულ და გერმანულს ენებზე (ხახანაშვილი, 1905: 2).

ალ. ხახანაშვილის აღწერა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია ხუთი ქართული ხელნაწერი. „წმინდა მამათა ცხოვრება“; „გალობანი ღვთისმშობლისანი“, „ლოცვანი“, „დავითნი“ და ჟურნალი „მუშა“.

ამათგან ყველაზე საყურადღებოა ტყავზე ნაწერი „წმინდა მამათა ცხოვრება“, რომელიც შედგება 369 ფურცლისაგან და ჩასმულია ახალ ყდაში. 1837 წლის 11 ნოემბერს ეს ხელნაწერი მუზეუმს შეუძენია ალექსანდრიელი სომეხი მღვდლის - კასანჯისაგან. ხელნაწერს პირველ გვერდზე ინგლისურად მელნით აქვს მინაწერი: „Purchased of of an Armenian priest named Casandji of Aleqsandria 11 Nov. 1837“. ცოტა ქვემოთ ფანქრით წარწერილია: „Written in the ancilus Georgian Character supposed to contain monastri Institutions“. ყდაზე აღნიშნულია „Vitae partum ecclesiae georgicae“-დ.

ტექსტში მოყვანილია 12 მამათა ცხოვრება: „წმინდისა მამისა ჩუენისა საბაძსა ცხოვრებად“; „ცხოვრებად და განგებად წმინდისა და ნეტარისა მამისა ხარიტონისი“; „ცხოვრებად მამისა ჩვენისა წმინდისა ევთვიმისი“⁷; „ცხოვრებად წმინდისა მამისა თევდორესი“⁸; „ცხოვრებად და განგებად იოანე ურაპაელისა კათალიკოზისადა“; „ცხოვრებად და განგებად სტეფანესი და ნიკონისი“; „ცხოვრებად წმინდა პავლე ეპისკოპოზისადა და იოვანე ხუცისა“; „ცხოვრებად და განგებად იოანე ეპისკოპოზისადა შეყენებულისადა“, რომელიც დაყუდებული იყო ლავრასა წმინდისა მამამისა ჩვენისა საბაძსა“; „ცხოვრებად და განგებად ამბა სვმეონისი“, რომელსა ეწოდა ღვთისათვის სულელ“; „ცხოვრებად და განგებად მამისა ჩვენისა ჯერასიმეჴსი“, აღწერა კვრილე შესანელმან, რომელიც იყო ხუცესი ლავრასა დიდისა მამისა ჩვენისა საბაძსი!“ (ხახანაშვილი, 1905: 2-6).

ამ ხელნაწერის შესწავლამ ალ. ხახანაშვილი დაარწმუნა, რომ იგი შეიცავს არა ქართველ მამათა ცხოვრებას, არამედ იმ მამათა ცხოვრებას, რომელნიც ქართველ ტომისანი არ არიან და მოღვაწეობდნენ უძველესი დროიდან. ქართულად ნათარგმნია იერუსალიმში, საბას ლავრაში და ამგვარად ეკუთვნის იერუსალიმის ციკლის ხელნაწერთა იშვიათ რიცხვს. თვით ის ფაქტი, რომ ხელნაწერის გამყიდველი სომხის მღვდელი ალექსანდრიიდან ყოფილა, ამოწმებს მის წმინდა ადგილიდან ჩამომავლობას (ხახანაშვილი, 1905: 3).

⁵ მარჯორო უორდროპი.

⁶ ნ. ჟორდანიას 1897 წელს, სამი თვით, იმყოფებოდა ლონდონში, იქ ცხოვრობდა ვარლამ ჩერქეზიშვილის ნაცნობი ფოტოგრაფის, ვილსონის ოჯახში. ჩინებულად საუბრობდა და კითხულობდა ინგლისურად. ბრიტანეთის მუზეუმში ჟორდანიას გაეცნო მდიდარ ლიტერატურას, მათ შორის საქართველოს ისტორიის შესახებ (საითაძე, 2013: 43-55).

⁷ წმინდა მამა ევთვიმე წარმოშობით ყოფილა გალატიიდან, მამას ერქვა პავლე, დედას-მალატია. ამ წმინდა მამის ცხოვრება (IV-V) საუკუნის ინახება სინას მონასტერში (Цагарели, 1889: 87).

⁸ მინაწერი აქვს იოანე და გიორგი. ეს გიორგი იყო გიორგი ჯვარელი ე. ი. ჯვრის მონასტრის მოძღვარი (Цагарели, 1889: 44).

ალ. ხახანაშვილი „სტეფანეს და ნიკონის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ეს კრებული დაწერილია და ნათარგმნია საბას ლავრაში, იერუსალიმში. ნათარგმნია, თუ მთლად არა, ნაწილი მაინც იოვანე მოძღვრის ბრძანებით იმ პირისაგან, რომლის თანამედროვე არიან ძმანი: გიორგი, მიქაელი და საბა. გიორგი თორელს ერთი დრაკანიც შეუწევია. მიქაელ მღვდელს წერაში მონაწილეობა მიუღია, უღირსი მწერალი თავის თავს არ იხსენებს. ასახელებს უცნობს გარდა იოვანე მოძღვრისა, გიორგი მოძღვარსაც. მწერალი ტირის არსენ ბერისთვის. კრებული ორი ხელით არის დაწერილი: ერთი უნდა ეკუთვნოდეს უცნობ მწერალს და მეორე მიქაელ მღვდელს. რამდენიმე ხნის შემდეგ კრებული ჩავარდნია ბესარიონ მღვდელ-მონაზონს. წერის ხასიათით კრებული გადაწერილი უნდა იყოს X-XI საუკუნეში (ხახანაშვილი, 1905: 3). დასახელებული გიორგი, მიქელ, არსენი ცნობილი მოღვაწენი არიან წმინდა საბას მონასტერში XI საუკუნის დასაწყისში. ეს გიორგი უნდა იყოს გიორგი ჯვარელი ე. ი. ჯვრის მონასტრის მოძღვარი (Цагарели, 1889: 44- 45).

ალ. ცაგარელის ცნობით, ნიკონის ცხოვრება მოხსენებულია სინას მონასტრის წმ. მამათა ცხოვრების კრებულში (Цагарели, 1889: 87).

ალ. ხახანაშვილის აზრით, შესაძლოა ეს შეეხებოდეს სხვა პირს, რადგან მის გვერდით ვერ ვხედავთ წმ. სტეფანეს. პროფ. ცაგარელს არ აქვს მოხსენებული ამ ცხოვრების დასაწყისი. საყურადღებოა, რომ გადმოუთარგმნელად არის დატოვებული ტექსტში სიტყვა „ამბა“ და, საერთოდ, ეს მცირე აღწერა ნიკონის და სტეფანეს ცხოვრებისა საინტერესოა, როგორც ნიმუში იერუსალიმში ნათარგმნი ჩვენი მწერლობის ენისა (ხახანაშვილი, 1905: 20).

ამ ხელნაწერში ერთი ხუცურ-მხედრული ასოებით არის მინაწერი: „ადიდე მონასტერი ზარზმისა, სადაცა ამისა დამწერელს გერმანოზს მაქვდა“. ეს მინაწერი მოწმობს, რომ ამ დროს ზარზმის მონასტერი უკვე არსებობდა.

როგორც, სამეცნიერო ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ზარზმის მონასტრის აგების შესახებ მკვლევართა თვალსაზრისი, ძირითადად, VII-X საუკუნეებს შორის მერყეობს. ერთი ჯგუფი ვარაუდობს, რომ ძეგლი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ VI საუკუნის II ნახევრის ვითარებას ასახავს და მისი შექმნა VII საუკუნის I ნახევარშია სავარაუდებელი (ბოგვერაძე, 1964: 50-69; ჩხარტიშვილი, 1994: 54-83). მეცნიერთა გარკვეულ ნაწილს მიაჩნია, რომ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“ IX საუკუნის II ნახევრის ამბების ამსახველია და იგი X საუკუნის I ნახევარშია დაწერილი (ჯავახიშვილი, 1977: 132-141; კეკელიძე, 1980: 146-152; თაყაიშვილი, 1919: 105-124; ვაჩნაძე, 1975: 25-35). ძეგლის გვიანდებლობის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ტექსტის ენა, საკუთარი სახელები, რომელთა უმრავლესობა წყაროებში VIII-IX საუკუნეებზე ადრე არ გვხვდება (ლაბაძე, 2007: 23-24).

ქართული კულტურის ისტორიისათვის საბას ლავრას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საბას ლავრა იყო უმნიშვნელოვანესი და ამავე დროს უძველესი საზღვარგარეთული ცენტრი ქართული კულტურისა და მწერლობისა, სადაც VIII- X საუკუნეებში დულდა ქართველების ნამდვილი ლიტერატურული შემოქმედება. საბაწმინდაში ადრეული ხანიდან მოღვაწეობდა და კულტურულ საგანამანათლებლო საქმიანობას ეწეოდა მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. საბაწმინდაში შემდგომი განვითარება პოვა ქართულმა მწერლობამ (კეკელიძე, 1946: 91).

აქ შეიქმნა ოთხთავის თარგმანის ის რედაქცია, რომელიც ცნობილია საბაწმინდურის სახელით. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ ცნობილია, რომ გრიგოლმა თავისი მონასტრის წესდება საბაწმინდის „განგების“ მიხედვით შეადგინა. საბაწმინდაში მოღვაწეობდა გრიგოლის ორი მოწაფე-არსენი და მკარი. ამათგან მკარის

გადაუწერია 864 წლის ცნობილი მრავალთავი, რომელიც ამჟამად სინას მთაზე ინახება. სინას მთაზეა დაცული საბაწმინდაში შედგენილი მრავალი სხვა წიგნიც (ჭუმბურძემ, 1983: 86).

საბაწმინდის ლავრაში ბევრი ქართველი იქ ხანგრძლივად ცხოვრობდა და შემოქმედებით საქმიანობას ეწეოდა. IX საუკუნეში საბაწმინდაში მივიდა და იქ რამდენიმე წელს დარჩა ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე ილარიონ ქართველი. XI საუკუნეში საბაწმინდას მიაშურა გიორგი-პროხორემ. საბაწმინდის ქართულ სამწერლობო კერაში მოღვაწეობდა მრავალი მწიგნობარი (მარტვირი საბაწმინდელი, სეითი, მაკარი ლეთეთელი, პიმენ კახი, ამონა, ბასილ საბაწმინდელი, გიორგი თბილელი, არსენი, იოანე-ზოსიმე, სვიმეონ მგალობელი, მიქაელ ჩიხუარელი და სხვ.) (მენაბდე, 1980: 25-38).

1975 წელს „წმინდა მამათა ცხოვრების“ ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ცნობილმა ენათმეცნიერმა ვახტანგ იმნაიშვილმა (იმნაიშვილი, 1975: 1-546). საინტერესოა, ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერის მიმართება ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოცემულ ხელნაწერთან.

ვ. იმნაიშვილის მოსაზრებით, „მამათა ცხოვრებანი“ XI საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება, მაგრამ მასში შემავალი ძეგლები გაცილებით ადრეა ნათარგმნი. ხელნაწერში გაერთიანებულია 14 თხზულება III--VIII საუკუნეების გამოჩენილ მოღვაწეთა შესახებ. ხელნაწერთა ენა მეტად მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიის შესწავლისათვის. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ძეგლის ლექსიკა და იშვიათი გრამატიკული ფორმები (იმნაიშვილი, 1975: 1-35).

ვ. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში, დაცულია XI საუკუნის შუა წლებში გადაწერილი პატერიკი, საეკლესიო მამათა ცხოვრებანი, რომელმაც არაერთი მკვლევარის ყურადღება მიიქცია, ეს ხელნაწერი 1837 წლის 11 ნოემბერს ბრიტანეთის მუზეუმისათვის მიუყიდა სომეხ მღვდელს, ვინმე კასანჯის, ალექსანდრიის მკვიდრს. მასში 14 თხზულებაა მოთავსებული, რომლებიც III-VIII საუკუნეების გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრებასა და საქმიანობას წარმოგვიდგენს. აქ მოთავსებულია ისეთი საქვეყნოდ ცნობილი ავტორების ნაწერები, როგორებიც იყვნენ ათანასე ალექსანდრელი და კირილე სკვი-თოპოლელი. ამ კრებულში შემორჩენილმა ერთმა თხზულებამ მსოფლიო მასშტაბით მიიქცია მეცნიერთა ყურადღება. ეს „თხზულება - „სტეფანეს და ნიკონის ცხოვრება“, მართალია, არაა ვრცელი და სხვებს საგრძნობლად ჩამორჩება მოცულობით, მაგრამ საყურადღებოა იმით, რომ მისი ავტორია ათანასე ალექსანდრელი, გამოჩენილი პიროვნება-ალექსანდრიის პატრიარქი, რომელიც 5-ჯერ გააძევეს თავისი სამწყსოდან, მაგრამ ყოველი ასეთი განდევნის შემდეგ მაინც უკან აბრუნებდნენ. მას ეძახდნენ „მართლმადიდებლობის მამას“, იოვანე დამსკელმა „ღმრთის ეკლესიის ქვაკუთხედი“ უწოდა, ხოლო გრიგოლ ნამიანძელმა - „სამყაროს თვალი“ (იმნაიშვილი, თ. გ.).

1975 წელს ავსტრიაში ხანგრძლივი სამეცნიერო მივლინებისას, ვ. იმნაიშვილი ბრიტანული ხელნაწერის შესახებ ესაუბრა ავსტრიელ ბიზანტიოლოგს, ავსტრიის მეცნიერებათა აკადემიის იმდროინდელ პრეზიდენტს - ჰ. ჰუნგერს, რომელიც ამავე დროს ბიზანტიოლოგთა მსოფლიო საზოგადოების პრეზიდენტიც იყო, დაინტერესდა ამ ძეგლით და სთხოვა, გადაეთარგმნა და გერმანულ ენაზე გამოექვეყნებინა ავსტრიელ ბიზანტიოლოგთა ყოველწლიურ ჟურნალში. როცა ეს ტექსტი დაიბეჭდა და იგი სპეციალისტებმა გაიცნეს, მაშინვე საგანგებო ყურადღების ცენტრში მოექცა და არაერთი გამოხმაურებაც მოჰყვა. როგორც ვ. იმნაიშვილმა გამოარკვია, „მამათა ცხოვრების“ ორიგინალი დაკარგულია, აღარ არსებობს, მის როლს ასრულებს მისი სხვა ენაზე შემონახული თარგმანი. ეს სხვა ენა ერთადერთია და ესაა ქართული, რადგან ამ

ბრიტანულ ქართულ ხელნაწერს (# A-249) შემოუნახავს ქრისტიანული სამყაროს საეკლესიო მოღვაწის ათანასი ალექსანდრიელის ეს მნიშვნელოვანი თხზულება (იმნაიშვილი, თ. გ.).

ვ. იმნაიშვილის წერილში „ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს?“ დასმულია დასმულია პრობლემური საკითხი: ვინ არიან ამ ხელნაწერებით მოვაჭრენი? ვინ ყიდდა ქართულ სიძველეებს ავსტრიისა თუ ბრიტანეთის მიწაზე? გრაცის ხელნაწერები ვენელი მოხეტიალე მხატვრის ალფონს მილიხის ხელში მოხვდა, ფრიდრიხ მილერისათვის ნაჩუქარ ხელნაწერებს ვენაში მყოფი სომხები ჰყავდათ პატრონად, ალექსანდრიელმა სომეხმა კაზანჯიმ, მღვდელმა მიჰყიდა ბრიტანეთის მუზეუმს ქართული პატერაკი... (იმნაიშვილი, 1979: 136-141).

ალ. ხახანაშვილის აღწერით, „მამათა ცხოვრება“ შედგება 12 თხზულებისაგან და ხელნაწერი მიეკუთვნება X-XI საუკუნეებს, ვ. იმნაიშვილის მოსაზრებით კი, 14 თხზულებისაგან შედგება და XI საუკუნისაა.

აღნიშნული ხელნაწერის აღწერილობის შესახებ გარკვეული დაზუსტებები გამოქვეყნდა წიგნში „ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ“, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი შეიცავს 14 აგიოგრაფიულ თხზულებას. მასში შესულია: ანტონი თეზაიდელის, საბა განწმენდელის, ხარიტონ აღმსარებელის, თევდოსი დიდის, ბარლამ მოღვაწის, ეფრემ ასურის, იოანე ურჰაელის, კურიაკოზ პალავრელის, სტეფანესა და ნიკონის, პავლე ეპისკოპოსისა და იოანე ხუცის, იოანე შეყენებულის, სვიმეონ მესუეტის (სალოსის) და ჯერასიმეს ცხოვრებები (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 2018: 43-44).

ალ. ხახანაშვილის აღწერით, ბრიტანეთის მუზეუმის მეორე ხელნაწერი „გალობანი ღვთისმშობლისანი“ მომცროა, ნაწერია ხუცურად ტყავზე, ერთ სვეტად, სვეტში 31 სტრიქონია. პირველ გვერდზე მინაწერის მიხედვით, მუზეუმს ეს ხელნაწერი შეუძენია 1887 წლის 11 ნოემბერს იმავე ალექსანდრიელი სომხის მღვდლის-კასანჯისაგან. ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს იერუსალიმის ქართულ წიგნსაცავს. ხელნაწერს დასაწყისი და ბოლო აკლია. თავში ხუთი ფურცელია ამოგლეჯილი. ნუმერაცია იწყება ასოდან ვ(ვინ). წერის ხასიათით ეკუთვნის X-XI საუკუნეებს. შესაძლებელია ხელნაწერი გადმოღებულია სხვა ძველი დედნიდან (ხახანაშვილი, 1905:7-8).

მესამე ხელნაწერი „ლოცვანი“ XVI-XVII საუკუნისაა, შედგება 198 ფურცლისაგან, დაწერილია წვრილი ხუცურით ქაღალდზე, ერთ სვეტად, სვეტში ოც-ოცი სტრიქონია, აქვს ძველი ყდა. წიგნს პირველ გვერდზე მინაწერი აქვს მქრალი მეღნიით: Tomas Smith და ხუცურად ცოდვილი იოსებ. ამინ კირილეისონ. იმავე მეღნიით, რომლითაც თომა სმითის სახელია მიწერილი, შენიშვნა: an Iberian book or in the sacred Georgian character. „ცოდვილის იოსების“ ხელით დაწერილია ლოცვა: სერობასა მას საიდუმლოსა შენსა სასო დღეს... პირველი მე ვარ. მეოთხე გვერდზე არის საყურადღებო მინაწერი: „ქ. თვესა თვესა იანვრის ოცდა ორსა დღესა პარასქეუვსა სადილობა იყო, ასრე მზე დაბნელდა . ასტრახანს ვიყავ. ქვ-ს ტნდ“ (= 1666 წ.) (ხახანაშვილი, 1905: 8).

მეოთხე ხელნაწერი „დავითნი“ 154 ფურცელია, ნაწერია ქაღალდზე ხუცური ასოებით და ეკუთვნის XVII საუკუნეს. ყდა აქვს ძველი. ნაქონი იმავე Thomas Smith-ისა, როგორც მინაწერი მოწმობს (ხახანაშვილი, 1905:9).

⁹ ალ. ხახანაშვილის ცნობით, პირველი ხელნაწერი კასანჯისაგან ბრიტანეთის მუზეუმს შეუძენია 1837 წლის 11 ნოემბერს (ხელნაწერზე ინგლისურად მინაწერიდანაც ჩანს); მეორე ხელნაწერის შეძენის თარიღია 1887 წლის 11 ნოემბერი (ინგლისური მინაწერით) იგივე მღვდლისაგან. ვფიქრობთ, თარიღში უნდა იყოს უზუსტობა.

მეხუთე ხელნაწერი XIX საუკუნისაა. ეს არის საყოველთაო ჟურნალი „მუშა“, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში 1889-1891 წლებში: 1889 წელს გამოვიდა 4 ნომერი, 1890 წელს - ოთხი და 1891 წელს მხოლოდ - ორი. ეს არის 10 რვეული ერთად აკინძული, რომელსაც აწერია ყდაზე ინგლისურად „Musha he Workman“. W. Scherkesoff (Febr. 10, 1898) (ხახანაშვილი, 1905: 9).

აქედან ჩანს, რომ მუზეუმისთვის ხელნაწერი მიუძღვნია ვ. ჩერქეზოვს (ვარლამ ჩერქეზიშვილს) 1898 წლის 10 თებერვალს.

ჟურნალის პირველ გვერდზე გამოსახულია დურგალი, რომელიც რანდავს ფიცარს და გვერდით უწერია: „ვშრომობდეთ, ძმაო, მათ შუა არ ვშრომობდეთ კრებასა, დაზგაზედ რანდით ვლამობდეთ ბრუნდის ხისს გასწორებას“.

ასე გამოიყურება პირველი რვეულის შინაარსი: 1. წინასიტყვაობა, ტ. რუისელი; 2. სამიოდე სიტყვა, ვ. დორელი; 3. რა დღეში არიან მუშა ხალხი; 4. ხელოსნობის გარემოება ს.ზ. ; 5. მეგობარს, ტ. რუისელი; 6. ბუნება, ვ. ჭერეთხეველი; 7. თავადების გლოვა, ნორიელი სლესარი; 8. გლეხი, ვ. ჭერეთხეველი; 9. უძღვნი მუშას, ნორიელი სლესარი; 10. ფიქრი გლეხისა; 11. მე ჩავიარე ერთს ქუჩაშია, ვ. დორელისა; 12. გლეხი და აზნაური, მ. ხომაზუროვისა.

მეორე ნომრის სარჩევში აღნიშნულია შემდეგი წერილები: 1. ცუდი ხალხის მიმოხილვა; 2. თვით კომიკები, გ. დიანოვის; 3. რამდენიმე სიტყვა, ვ. დორელისა; 4. გამოვიღვიძოთ, ლექსი ვ. ჭერეთხეველისა; 5. ბერი კაცი, ლექსი მისივე; 6. ლექსი „მუშას“, ა. დლიურიშვილისა; 7. თბილისის ხალხი, მ. ხიდისთაველისა; ვადიდოთ კაცი ვ. დორელის; 9. ავტორების შენიშვნა; 10. ლექსი მუქთად მელაპავებზედ ა. დლიურიშვილისა; 11. ლექსი ნიგილისტის ანდერძი მისივე.

ჟურნალში წერილებთან ერთად მომეტებული ნაწილი უჭირავს ლექსებს, რომელიც წარმოადგენს გრ. ორბელიანისა და ი. ჭავჭავაძის წაბადვას. გამომცემლები იყვნენ: მ. ხომაზუროვი და მ.სიმონიძე. ალ. ხახანაშვილის შეფასებით, ჟურნალის ენა „მეტად კოჭლობს“, აზრიც არ არის მკაფიოდ გამოთქმული, მაგრამ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ჟურნალი დაბადებულა მდაბიო ხალხში და მონაწილეობას იღებს მასში ხალხიდან გამოსული ხელოსნები. „მუშა“ წინამორბედი „კვალისა“ და „მოგზაურის“ (ხახანაშვილი, 1905: 10-12).

ჟურნალის პუბლიცისტურ წერილებში ასახულია მუშათა პოლიტიკური უფლებობა და სოციალური უთანასწორობა. აქ დაბეჭდილი მხატვრული ნაწარმოებები სოციალურ და ეროვნულ განმათავისუფლებელ მოტივებზეა აგებული. ჟურნალის ავტორები იყვნენ : მ. ბოჭორიძე, ა. ოქუაშვილი, მ. თოიძე, ზ. ჭიჭინაძე, ვ.ცაბაძე, გ. ბასილაშვილი, ს. აზმაიფარაშვილი, ვ. ყულიჯანაშვილი, ტ. ბოქულაშვილი და სხვები. რედაქტორები მ. ხომაზუროვი, მ.სიმონიძე (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1984: 215).

1923 წელს ჟურნალში „ თეატრი და ცხოვრება“ დაიბეჭდა ზ. ჭიჭინაძის წერილი „ტფ. მუშების პირველი ჟურ. „მუშა“, სადაც მოთხრობილია ჟურნალის დაარსების, რედაქტორებისა და თანამშრომლების შესახებ. წერილში მოცემული ინფორმაციის მიხედვით, თბილისის მუშებმა საკუთარი მეცადინეობით 1887 წელს დაიწყეს გამოცემა ხელნაწერი ჟურნალის „მუშა“ (ჭიჭინაძე, 1923:13).

ხელნაწერის გამოცემის თარიღი (1889-1891 წლები) და ზ. ჭიჭინაძის ინფორმაცია (1887 წელი) ერთმანეთს არ ემთხვევა. შესაძლებელია, ჟურნალის მოსამზადებლად საორგანიზაციო მუშაობა დაიწყო 1887 წელს, ხოლო გამოვიდა - 1889 წელს, რასაც ადასტურებს ხელნაწერის წარწერა (ხახანაშვილი, 1905: 10).

ზ. ჭიჭინაძე არ უხსენებია ჟურნალის რედაქტორები: მ. ხომაზუროვი, მ.სიმონიძე. თუმცა, გვაწვდის ინფორმაციას ჟურნალის ავტორთა ფსევდონიმების შესახებ. მისი

ცნობით, ჟურნალის გადამწერ-შემდგენელი ყოფილა მ. მეტეხელი (1915 გარდაიცვალა), ხოლო თანამშრომლები იყვნენ: მ. ჩოდრიშვილი (ფსევდონიმი - სტალიარი), ა. ოქუაშვილი, ვ. ქურთიშვილი, აბ. ცხიმიანური, ივ. დოლმაზაშვილი (ქართველის ფსევდონიმი), პეტრე პეტრიაშვილი, გ. ბასილაშვილი (ფსევდონიმი- ნორიელი სლესარი), მ. მეტეხელი, ე. მაისურაძე (ფსევდონიმი - ოყალ ჯადო), გ. დიაროვი (ფსევდონიმი - დორელი). ის აქვე უთითებს, რომ თვითონაც ამ ჟურნალთან თანამშრომლობდა და აქ მისი რამდენიმე წერილიც იყო მოთავსებული (ჭიჭინაძე, 1923: 13).

ზ. ჭიჭინაძე წერს, რომ 1889 წელს მის სახლში ცხოვრობდა ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. მან ნახა ეს ჟურნალი, ძლიერ გაიხარა და სთხოვა-დაეთმო მისთვის. მან დაუთმო. ეს ჟურნალი წაიღო და ლონდონის მუზეუმს შეწირა. ასე რომ დღეს პირველი მუშური ჟურ. „მუშა“-ს ერთადერთი კოლექცია მხოლოდ ლონდონის სამეფო მუზეუმში ინახება, რომლის ქართული წიგნების განყოფილებაც 1905 წელს აღწერა ალექსანდრე ხახანაშვილმა, რომელმაც მოიხსენა ჟურნალ „მუშა“-ს ნომრების კოლექცია და ცნობა დაბეჭდა 1905 წ. ჟურნალ „მოამბეში“ (ჭიჭინაძე, 1923:13).

ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს ვარლამ ჩერქეზიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლა, მაგრამ საინტერესოა ერთი ფაქტი. ზ. ჭიჭინაძის წერილი ადასტურებს იმას, რომ ვარლამ ჩერქეზიშვილი, როგორც ქართველ-პატრიოტ-რევოლუციონერთა ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი, ცხოვრობდა ზ. ჭიჭინაძესთან, მან გადასცა ჟურნალი „მუშა“ (ხელნაწერები) და ვარლამ ჩერქეზიშვილმა ბრიტანეთის მუზეუმს შესწირა და ალ. ხახანაშვილმა აღწერა.

ვარლამ ჩერქეზიშვილის ბიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ სახელგანთქმული ანარქისტი- დევნილი იყო რუსეთის იმპერიის ხელისუფლებისაგან, ცხოვრობდა ლონდონში. ამიტომაც ქართულ პრესაში ფსევდონიმებით აქვეყნებდა წერილებს. მისი ფსევდონიმები იყო: „ივერიაში“ 1893-1894 წლებში „ჭ. Vასიანის“, 1898-1901 წლებში - „ვ. მარველი“ და „ცნობის ფურცელში“ 1904-1904 წლებში „ტემზის პირელი“ და „ლონდონელი“. სწორედ ვარლამ ჩერქეზიშვილმა გააცნო ილია ჭავჭავაძეს, „ივერიის“ მკითხველებს და საქართველოს, მარჯჯორო უორდროპი და მისი ძმა ოლივერი (შველიძე, 2001: 187-190). 1919 წელს, მაშინ როცა საფრანგეთის დედაქალაქში მიმდინარეობდა სამშვიდობო კონფერენცია, პარიზში გამოქვეყნდა ვარლამ ჩერქეზიშვილის ბროშურა ინგლისურ ენაზე „საქართველო, მისი ტრადიციები და პოლიტიკური უფლებები“ (ფერაძე, 2001: 78).

ზ. ჭიჭინაძის ცნობები ემთხვევა ფაქტებს: ვ. ჩერქეზიშვილი არაღეგარულად ცხოვრობდა თბილისში, მან შესწირა ხელნაწერები ბრიტანეთის მუზეუმს და ალ. ხახანაშვილმა აღწერა და დაბეჭდა 1905 წელს ჟურნალ მოამბეში.

ჟურნალი „მუშის“ დაზუსტებული აღწერილობა ასეთია: 138 ფ; ქაღალდი 23×19 სმ; მხედრული; სტატიებისა და ლექსების ავტორები არიან: ტ. რუისელი (ტატო ქობულაშვილი), ვ. დორელი (ივანე ვანო) დოლმაზაშვილი), ვ. ჭერეთხეველი (ვასო ყულიჯანაშვილი), ნორიელი სლესარი (გრიგოლ ბასილაშვილი), ს.ზ. (სოლომონ აზმაიფარაშვილი) და რედაქტორი მ. ხომაზუროვი (მიხეილ სიდამონიძე) (ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 2018: 48).

დასკვნა. ამრიგად, ალექსანდრე ხახანაშვილის წვლილი ქართული ხელნაწერების შესწავლის საქმეში განსაკუთრებულია. მან მთელი თავისი სიცოცხლე და შრომა ქართული კულტურის მოვლა-პატრონობასა და პოპულარიზაციას შეაღწია. არაერთი ძეგლი აღწერა და ქართულ საზოგადოებას შემოუწინა. მათ შორის არის ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები, რომელიც ქართული კულტურული ცხოვრების სხვადასხვა პერიოდს წარმოგვიდგენს. ამ ხელნაწერების შესწავლას განსაკუთრებული

მნიშვნელობა აქვს თანამედროვეობასთან მიმართებაში მსოფლიო კულტურის ისტორიასთან კონტექსტში.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ბოგვერაძე, ა. (1964). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების თარიღისათვის. *მაცნე*. 3. თბილისი.
- გოდერიძე, ლ. (1973). მასალები „ქართული კულტურის მოყვარულთა საზოგადოების“ ისტორიისათვის. *საისტორიო მოამბე*. # 27-28. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1964). ქართული სიტყვიერების გამოჩენილი მკვლევარი. *მნათობი*. #1. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1975). ალექსანდრე ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი დოკუმენტები. *საისტორიო მოამბე*. #31-32. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1976). *ილია ოქრომჭედლიშვილი*. თბილისი.
- ვაჩნაძე, ნ. (1975). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო. თბილისი.
- თაყაიშვილი, ე. (1919). შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ. *ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე*. ტფილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1979). ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს. *ცისკარი*. #8. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1975). მამათა ცხოვრებანი. ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (1979). ვინ ყიდდა ავსტრიაში ქართულ ხელნაწერებს. *ცისკარი*. #8. თბილისი.
- იმნაიშვილი, ვ. (თ. გ.). უძველესი ქართული ხელნაწერები უცხოეთის წიგნთსაცავებში. მოძიებულია ვებ-გვერდიდან
: <https://iberiana.wordpress.com/alphabet/xelnawereb/11/26/21>
- კეკელიძე, კ. (1946). ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები. ნაწილი პირველი. კიმენი II. თბილისი.
- კეკელიძე, კ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. I. თბილისი.
- კვალი (1900). #31. თბილისი.

- კობერიძე, მ. (2021). ალექსანდრე ხახანაშვილის საარქივო საქმიანობა უცხოეთში. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია. არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა-ტენდენციები და გამოწვევები. 23-24 სექტემბერი. თბილისი.
- ლაბაძე, რ. (2007). ზარზმის მონასტერი სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მიხედვით. თბილისი.
- მენაბდე, ლ. (1980). ძველი ქართული მწერლობის კერები. II. თბილისი.
- მოგზაური (1901). #6-7. თბილისი.
- მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდი 418. ფონდი 213.
- საბჭოთა კავშირის ლიტერატურისა და ხელოვნების ცენტრალური სახელმწიფო არქივი. #878.
- საითაძე, გ. (2013). ნოე ჟორდანიას პოლიტიკური მოღვაწეობის დასაწყისი. (შტრიხები პოლიტიკური პორტრეტისათვის)// ისტორიულ-პუბლიცისტური ნარკვევები. თბილისი.
- საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ფონდი 481, ფონდი 2094;
- ფერაძე, გ. (2001). ვარლამ ჩერქეზიშვილი დიდი ბრიტანეთის წიგნსაცავებსა და არქივებში. თბილისი.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (1984). ტ. 7. თბილისი.
- ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ (2018). შეადგინეს მ. კარანაძემ, ვ. კეკელიამ, ლ. შათირიშვილმა და ნესტან ჩხიკვაძემ. თბილისი.
- შველიძე, დ. (2001). აი ვინ იყო ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი!. თბილისი.
- წერეთელი, გ. (1898). ა. ს. ხახანაშვილის ახალი წიგნი. კვალი. # 45.
- ჯავახიშვილი, ი. (1977). ბასილი ზარზმელი წინამძღვარი// ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წ. 1. „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (V-XVIII სს.), თბილისი.
- ჩხარტიშვილი, მ. (1994). მარტვილობად და მოთმინებად წმიდისა ევსტათი მცხეთელისადა, ცხორებად და მოქალაქეობად წმიდისა სერაპიონ ზარზმელისადა (წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა), თბილისი.
- ჭიჭინაძე, ზ. (1923). ტფ. მუშების პირველი ჟურ. „მუშა“. თეატრი და ცხოვრება. #3. ტფილისი.
- ჭუმბურიძე, ზ. (1983). ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1894). როგორ გავეცნოთ ევროპას. კვალი. #43. თბილისი.

- ხახანაშვილი, ალ. (1898). პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. I. განყოფილება II. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1904). ქართული სიტყვიერების ისტორია (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე), თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1905). ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. # 8 განყოფილება. II. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1913). ქართული სიტყვიერების ისტორია (მეცხრამეტე საუკუნე), თბილისი.
- Цагарели, А. (1889). Сведение о памятниках грузинской письменности вып. II. Санкт-Петербург.
- Хаханов, А. (1913). Грузинские рукописи Британского музея: Древности Восточные, Труды Восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. 4. Москва.

REFERENCES

- bogveradze, a. (1964). Serap'ion zarzmelis tskhovrebis tarighisatvis. . [For the date of "The Life of Serapion of Zarzma"]. *Macne*. [Macne]. 3. Tbilisi.
- goderize, l. (1973). Masalebi „qartuli kulturis moyvarulta sazogadobebis” ist'oriisatvis. [Materials for the history of the "Society of Lovers of Georgian Culture"]. *Saistorio moambe*. [Saistorio moambe]. # 27-28. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1964). Kartuli sit'yvierebis gamochenili mkvlevari. [Famous Researcher of Georgian Speech]. *Mnatobi*. [mnatobi]. #1. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1975). aleksandre khakhanashvilis tskhovrebisa da moghvats'eobis amsakhveli dok'ument'ebi. [Documents reflecting the life and work of Aleksandre Khakhanashvili]. *saistorio moambe*. [Saistorio Moambe]. #31-32. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1976). *ilia okromch'edlishvili*. . [Ilia Okromchedlishvili]. Tbilisi.
- vachnadze, n. (1975). Serapion zarzmelis tskhovreba rogorc saistorio ts'q'aro. [The Life of Serapion of Zarzma as a Historical Source Tbilisi.
- taq'aishvili, e. (1919). shenishvna zarzmis ek'lesiisa da mis sidzveleta shesaxeb. t'pilis universitetis moambe. . [Notes on the Church of Zarzma and its Antiquities]. [t'pilis universitetis moambe]. Tbilisi
- Imnaishvili, v. (1975). Mamata tskhovrebani. brit'anetis muzeumis kartuli khelnats'eri XI sauk'unisa. . [Fathers' Lives. Georgian manuscript of the British Museum of the XI century]. Tbilisi

- Imnaishvili, v. (1979). vin q'idda avst'riashi kartul khelnats'erebs. tsiskari. [Who sold Georgian manuscripts in Austria]. [*tsiskari*]. #8. Tbilisi.
- Imnaishvili, v. (t.g.). udzvelesi kartuli khelnats'erebi uckhoetis ts'ignsatsavebshi. [Ancient Georgian manuscripts in foreign book houses].
<https://iberiana.wordpress.com/alphabet/xelnawereb/11/26/21>
- k'ek'elidze, k. (1946). Kartuli agiograpiuli dzeglebi. nats'ili p'irveli. [Georgian hagiographic monuments]. k'imeni II. Tbilisi.
- k'ek'elidze, k. (1980). dzveli kartuli lit'eraturis istoria. [History of Old Georgian Literature].t'. I. Tbilisi.
- k'vali (1900). k'vali . [*k'vali*]. #31 . Tbilisi.
- k'oberidze, m. (2021). Aleksandre khakhanashvilis saarqivo saqmianoba utsoethi. [Archival activities of Aleksandre Khakhanashvili abroad].saertashoriso sametsniero k'onferentsia. Arqivtmtsodneoba, ts'q'arotmtsodneoba-t'endentsiebi da gamots'vevebi. 23-24 seqt'emberi. Tbilisi.
- labadze, r. (2007). zarzmis monast'eri serapion zarzmelis ,, ts'khovrebis" mikhvedit. [Zarzma Monastery According to the "Life" of Serapion of Zarzma]. Tbilisi.
- menabde, l. (1980). Dzveli qartuli mts'erlobis kerebi. [Seats of ancient Georgian literature]. II. Tbilisi.
- mosk'ovis sakhelmts'ipo ist'oriuli arkivi. [Moscow State Historical Archive]. Pondi 418. Pondi 213.
- mogzauri (1901). Mogzauri. [*Mogzauri*]. #6-7. Tbilisi.
- Sabch'ota kavsiris literaturisa da khelovnebis tsent'raluri sakh'elmts'ipo arkivi. [Central State Archive of Literature and Art of the Soviet Union]. #878.
- saitadze, g. (2013). noe zhordania: p'olitikuri moghvats'eobis dasats'q'isi. (st'rikhebi p'olit'ikuri p'ort'retisatvis)// istoriul-p'ublitsist'uri narkvevebi. [Noe Zhordania: The Beginning of Political Activity. (Lines for a Political Portrait) // Historical-Publicist Essays]. Tbilisi.
- saqartvelos tsent'raluri sakhelmts'ipo saistorio arkivi. [Central State Historical Archive of Georgia]. pondi 481. pondi 2094.
- peradze, g. (2001). varlam cherkezishvili didi brit'anetis ts'ignsatsavebsa da arkivebshi. [Varlam Cherkezishvili in the book houses and archives of Great Britain]. Tbilisi.
- kartuli sabts'ota entsiklop'edia (1984). [Georgian Soviet Encyclopedia]. t'7. Tbilisi.

- kartuli khelnats'eri ts'igni sazgharet (2018). [Georgian manuscript book abroad]. shedgines m.karanadzem, v.kekeliam, l. Shatirishvilma da nestan chkhvadzem. Tbilisi.
- shvelidze, d. (2001). Ai vin iyo kartvelno, varlam cherkezishvili!. [Here who was Varlam Cherkezishvili, Georgian!].Tbilisi.
- ts'ereteli, g. (1898). a.s. khakhanashvilis akhali ts'igni. [A. S. Khakhanashvili's new book]. k'vali. [k'vali]. # 45. Tbilisi.
- javakhishvili, i. (1977). Basili zarzmeli ts'inamdzhvari// ist'oriis mizani, ts'q'aroebi da metodebi ts'inat da akhla, ts'.1. „dzveli kartuli saistorio mts'erloba” (V-XVIII სს.).[Basil of Zarzma Leader, // Purpose of History, Sources and Methods Before and Now. Book 1. "Old Georgian Historical Writing" (V-XVIII centuries)]. Tbilisi.
- chkhart'ishvili, m. (1994). mart'viloba da motminebai ts'midisa evst'ati mtskhetelisai, tskhorebai da mokatakeobai ts'midisa serap'ion zarzmelisai. [Martyrdom and Patience of St. Eustathius of Mtskheta, Life and Citizenship of St. Serapion of Zarzma]. (tsq'arotmtsodneobiti gamokvleva). Tbilisi.
- ch'ich'nadze, z. (1923). t'p. mushebis p'irveli zhur. „musha“. teat'ri da tskhovreba. . [Tb. (Tbilissi) First Magazine of Workers “Musha” (“Worker”). #3. T'bilisi. .
- ch'umburidze, z. (1983). kartuli khelnats'erebis kvaldakval. Following Georgian manuscripts]. T'bilisi. .
- khakhanashvili, al. (1894). Rogor gavetsnot evropas. [How to get to know Europe]. k'vali. [k'vali] #43.
- khakhanashvili, al. (1898). p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi. . [Georgian Manuscripts of the National Library of Paris]. *moambe*. [moambe]. I.
- khakhanashvili, al. (1904). kartuli sit'q'vierebis istoria (udzvelesi droidgan me-XVIII sauk.gasulamde). [History of Georgian Speech (from ancient times to the end of the XVIII century)]. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1905). brit'anetis muzeumis kartuli khelnats'erebi. [Georgian Manuscripts of the British Museum]. *moambe*. [moambe]. #8. ganqopileba II. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1913). *kartuli sit'q'vierebis istoria (metskhramete saukune)*. [History of Georgian speech (nineteenth century)]. Tbilisi.
- Cagareli, A. (1889). *Svedenie o pamjatnikah gruzinskoj pis'mennosti vyp. II*. Sankt-Peterburg. [Information about the monuments of Georgian writing, vol. II]. Saint Petersburg.
- Hahanov, A. (1913). Gruzinskie rukopisi Britanskogo muzeja: *Drevnosti Vostochnye, Trudy Vostochnoj komissii Imperatorskogo Moskovskogo Arheologicheskogo Obshhestva, t. 4*.Moskva. [Georgian Manuscripts of the British Museum: *Eastern Antiquities, Proceedings of the Eastern Commission of the Imperial Moscow Archaeological Society, vol. 4*]. Moscow.

TAX INVENTORY DEFTERS ON GEORGIAN TERRITORIES PRESERVED IN THE
PRESIDENCY OF THE REPUBLIC OF TURKEY DIRECTORATE OF STATE ARCHIVES
OTTOMAN ARCHIVE

სტამბოლის საპრეზიდენტო საარქივო სამმართველოს ოსმალურ არქივში დაცული
საგადასახადო აღწერის დავთრები ქართული ტერიტორიების შესახებ

MIRIAN MAKHARADZE

Doctor of History, Associate Professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,
Tbilisi, Nutsubirze 3, 1, apart 12, F 31. 0183, Georgia
(+995) 599943993 mirian.makharadze@tsu.ge
<https://orcid.org/0000-0003-1931-0570>

ZAZA SHASHIKADZE

Doctor of History, Associate Professor of Shota Rustaveli Batumi State University
Batumi, chavchavadze av. 21. F 1. 6010, Georgia
(+995) 577999767 zaza.shashikadze@bsu.edu.ge
<https://orcid.org/0000-0002-5406-557X>

Abstract

In the archives of the Republic of Turkey are preserved many "Defters" of tax descriptions, which include historical Georgian territories. The originals of some of the documents are kept in the archives of the Ankara Land and Cadastre Division, although their copies, among others, are collected in the Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archive.

Based on the analysis of the documents, it can be seen that the first census of these areas was conducted in 1573/74. Among them is the "Extensive Defter of Gurjistan Vilayet", which includes the territories of historic southern Georgia - Artaan, Tao, Artanuji and the upper part of the Ligani Valley. The document was attached to the front of the Gurjistan Vilayet extensive "kanun-namah". The same date belongs to the issuance of Small Defters of Timars in the Sanjaks of Small Artaan and Kars, which are part of Gurjistan Province, and in the Sanjaks of Zvare, Chrdili, Khojevan and Kars, in the Sanjaks of Verishan, Doshkaia, Oltis, and Germuchek Nahiyes.

In the fund of Defters compiled for tax purposes, the "Extensive Defter of Upper Adjara Liva" is preserved in 558 fonts, which covers the whole gorge of the river Acharistskali.

The short Defter of the issuance of Khases, Zeamets and Timars of Kars, Artaan, Kaghizman, Gechman Livas is kept in the catalog, encrypted 627 and is dated 29 November 19, 1588. An extensive Defter of the population and their income of the Livas of Mamirvani, Small Artaan, and Kars, dated September 4, 1595 refers to the Georgian territories. There is also an extensive book of Artanuji Liv protected by 1139 ciphers, which includes Taoskari, Ishkhan and Kakhi in addition to the Artanuji valley.

One of the most interesting documents is the extensive and short Defters of Batumi Liva encrypted with 1138 and 1140 ciphers. The first is dated 1705 and the second is dated 1706. Documents include the suburbs of Batumi and the territory of Eastern Chaneti.

A brief description Defter of the Timars and leases and of Sanjaks of Kars, Zarushad, Artaan, Gechvan, and Kaghizman dates back to 1632. The same areas are included in a small Defter of 1678, encrypted by 807 ciphers.

Extensive Defters describing the population and income of Tbilisi Vilayet dated 1728, are presented separately.

The article provides detailed information about these documents and discusses how important they are for Georgian (and not only) historiography.

Keywords: Georgia, Ottoman, Defter, Archive

მირიან მახარაძე

ისტორიის დოქტორი. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი, თბილისი, ნუცუბიძის 3მკ/რ. 1კვ. მე-12 კორ. ბ.31 0183, საქართველო (+995) 599943993 mirian.makharadze@tsu.ge <https://orcid.org/0000-0003-1931-0570>

ზაზა შაშიკაძე

ისტორიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი ბათუმი, ჭავჭავაძის გამ. 21. ბ. 1, 6010 საქართველო (+995) 577999767 zaza.shashikadze@bsu.edu.ge <https://orcid.org/0000-0002-5406-557X>

აბსტრაქტი

თურქეთის რესპუბლიკის არქივებში, მრავალი, სხვადასხვა ტიპის დოკუმენტებთან ერთად, დაცულია საგადასახადო მიზნით შედგენილი აღწერის „დავთრები“, რომელიც მოიცავს ისტორიულ ქართულ ტერიტორიებს. ზოგიერთი დოკუმენტის დედანი ინახება ანკარის მიწისა და კადასტრის სამმართველოს არქივში, თუმცა მათი ასლებიც, სხვებთან ერთად, თავმოყრილია სტამბოლის საპრეზიდენტო საარქივო სამმართველოს ოსმალურ არქივში.

დოკუმენტების ანალიზის საფუძველზე ჩანს, რომ პირველი აღწერა აღნიშნულ ტერიტორიებზე ჩატარდა 1573/74 წელს. მათ შორისაა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, რომელიც მოიცავს ისტორიულ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიებს - არტაანს, ტაოს, არტანუჯს და ლიგანის ხეობის ზედა ნაწილს. დოკუმენტს წინ დართული აქვს გურჯისტანის ვილაიეთის ვრცელი „კანუნ-ნამე“. ამავე თარიღს ეკუთვნის „გურჯისტანის ვილაიეთში“ შემავალი მცირე არტაანისა და ყარსის სადროშოებში და მცირე არტაანში შემავალი ზვარეს, ჩრდილის, ხოჯევანის და ყარსის სადროშოებში შემავალი ვერიშანის, დოშკაიას, ოლთისის, გერმუჩევის ნაჰიეებში თიმართა გაცემის მოკლე დავთრები.

დავთრების ფონდში, 558 შიფრით დაცულია „ზემო აჭარის ლივის ვრცელი დავთარი“, რომელიც მოიცავს მდინარე აჭარისწყლის მთელ ხეობას. აქვეა „აჭარის ლივის მოკლე დავთარი“.

1588 წლით დათარიღებული ყარსის, არტაანის, ქალიზმანის გეჩმანის ლივების ხასების, ზემოეთების და თიმარების გაცემის მოკლე დავთარი 627 შიფრით არის დაცული. 1595 წლითაა დათარიღებული მამირვანის, მცირე არტაანისა და ყარსის ლივების მოსახლეობისა და მათი შემოსავლების აღრიცხვის ვრცელი დავთარი. აქვე გვხვდება 1139 შიფრით დაცული არტანუჯის ლივის ვრცელი დავთარი, რომელიც არტანუჯის ხეობის გარდა მოიცავს ტაოსკარს, იშხანს და კახისს.

ბათუმის შემოგარენისა და აღმოსავლეთ ჭანეთის ტერიტორიებს ეხება 1138 და 1140 შიფრით დაცული ვრცელი და მოკლე დავთრები, რომელიც შესაბამისად 1705 და 1706 წლებში არის შედგენილი.

1632 წლით არის დათარიღებული ყარსის, ზარუშადის, არტაანის, გეჩვანის და ქალიზმანის სანჯაყების თიმარებისა და იჯარების აღმრიცხველი მოკლე დავთარი. ამავე ტერიტორიებს ეხება 807 შიფრით დაცული, 1678 წლის მცირე დავთარი.

ცალ-ცალკე არის წარმოდგენილი 1728 წლით დათარიღებული თბილისის ვილაიეთის მოსახლეობისა და შემოსავლების აღწერის ვრცელი დავთრები.

სტატიაში ვრცლად არის წარმოდგენილი ინფორმაცია მოცემული დოკუმენტების შესახებ და საუბარია თუ რამდენად მნიშვნელოვანია ისინი ქართული (და არა მარტო) ისტორიოგრაფიისათვის.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ოსმალეთი, დავთარი, არქივი.

Introduction

The Ottoman Empire was a military-feudal state, where the military-Leninist system operated until the XIX century. This system meant the transfer of land to the feudal lords under certain conditions. One of the most important conditions was the withdrawal of the appropriate number of soldiers during the war, which made the owner of the land a military person. That is why the description of the country was of great importance in the country, which was mainly related to the wars of conquest and the taxation of the conquered territories. Taxes were one of the main sources of income for the Ottoman state. For this purpose, "Defters" were compiled in the Ottoman Empire, which described this or that area, all the villages or settlements within it, its population, lands or pastures suitable for cultivation. The conditions of land ownership (Timar, Zeamet, Khasi ...), taxes levied on the population, etc. were defined.

The administrative organization of the Ottoman Empire also necessitated the compilation of "Defters". Most of the Ottoman officials, both civilian and military, did not receive their salaries from the central budget. Such a category was allowed to be reimbursed for the performance of official duties

from the taxes paid by the local population [Abuladze, Svanidze, 1979: 29]. The Ottoman tax census Defters contain rich and in many ways interesting information for the study of the socio-economic, political, cultural relations of the Ottoman Empire in general and the provinces within it, and many other issues. The information contained in them is credible. The local socio-economic situation had to be taken into account when compiling the Defters, after which they were described in order to bring this area into a certain system. The Defters contain extensive information about the prices available at the time of writing. The amount of taxes given in it and the income of the village or settlement were calculated according to the prices of that time [Öztürk, 1991: 92].

Methods:

The presented article is based on the census Defters kept in the Istanbul Ottoman Archives of the Turkish Presidential Archive Department, which were compiled for the purpose of collecting taxes in the Georgian regions conquered by the Ottomans. The research methodology is entirely defined on the basis of source studies and historical researches.

Results:

The article discusses the books of the Ottoman census Defters, compiled in the XVI-XVIII centuries, in the Georgian territories conquered by the Ottomans. General data about them are presented in the paper: purpose of compilation, reliability of documents and their importance in terms of historical information. The date and geographical area of a separate document are defined. In-depth analysis of a separate document provides detailed information on the demographic, ethnic, religious, social, economic, political, administrative, local relations, tax system of a Georgian region in the given period (Which separately allows us to draw a number of interesting conclusions, including the attitude of the Ottoman government towards this or that region) and others.

Discussion

Immediately after studying the situation in the newly conquered territory, the taxes and the tax system that suited the province were established. According to the tax laws, the issue of control, division and verification of this or that territory was carried out once every three years [Altundağ, 1947: 191]. Turkish historian I. H. Uzunçarsılı notes that the financially or economically compiled Defters are the most orderly, correct and accurate control documents in the Ottoman Empire [Uzunçarsılı, 1978:6].

The principle of compiling a DeFTER of all descriptions is absolutely identical. They were developed by an Ottoman officer present at the spot, according to a decree of the imperial government. Until the second half of the 16th century, census Defters were compiled for individual Sanjaks, and later for the whole province or state [Uzunçarsılı, 1978: 397]. Most of the extensive Defters are preceded by the laws of a given province, which regulate social relations, taxation, or other rules. In the Ottoman Empire, like all documents of a fiscal nature, the Defters were written in the most difficult handwriting of the Siyakat. Deciphering this kind of handwriting is associated with great difficulties. This script was used in the Ottoman financial institutions and was read only by specialists. This was because an unauthorized person could not look into the financial affairs. [Uzunçarsılı, 1954: 70].

Extensive Defters describing the people are an interesting source, as are the demographic-statistical monuments of this or that region. They even describe villages that have been abandoned for

various reasons, and even those where only two or three households survive. Based on the names of the heads of households (names, father's names, sometimes profession) and the list of individual types of taxes, it is possible to determine their ethnic or religious composition. Academician Sergi Jikia notes that such materials are of great importance "not only in terms of the study of onomastics", but also in terms of the "national composition of the population of that time" [Джикия, 1940: 483-484]. The documents are interesting from the point of view of anthropology as well. The lists of household heads are followed by the total number of taxes levied for each village. After all, the types of taxes with the appropriate amount are listed. Based on the analysis of the Defters, the economic picture in this or that region is clearly drawn.

The geographical points are presented consistently and exhaustively in the Defters. Extensive Defters in this regard are unique monuments for the study of historical geography. In addition to the historical, these types of monuments are of great value from a philological point of view. The monument, written in Turkish for a certain period, contains very important and characteristic linguistic material for the study of Turkish at that time. In the case of the Georgian regions, the monument is also of some importance for the study of Turkish-Georgian linguistic relations.

The tradition of processing this type of books in Georgia has been established for a long time. At the moment, several similar documents compiled at different times and in different Georgian territories have been translated into Georgian. The first to be published scientifically is the "Great Defter of Gurjistan" dated 1595, a Turkish text, translation, research and commentary, published in three volumes by Sergi Jikia [Jikia, 1947; Jikia, 1951; Jikia, 1958]. With its publication, a kind of tradition of studying "Defters" in a similar way was established in Georgian Turkology. This document covers the territory of Samtskhe and Javakheti - the territories of present-day Borjomi, Akhaltsikhe, Adigeni, Aspindza, Akhalkalaki and Bogdanovli, as well as the Artaani and Oltis "Okrugs" of the former Kars region, (Artaan, Palakacio, Kola and Tao - the upper part of the river Chorokhi) [Jikia, 1947: VIII]. It should also be noted that it is not from the Turkish archives, but is kept in Georgia.

In the archives of the Republic of Turkey are preserved many "Defters" of tax descriptions, which include historical Georgian territories. The documents are mainly collected in the Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archive (former Council of Ministers). A significant portion of the originals of the Defters are also kept in Ankara, in the archives of the Main Department of Land and Cadastre, although their digital photographs (copies) have recently been transferred to Istanbul, to the above-mentioned archives, where they are more accessible.

In the grant competition of "Georgian Cultural Heritage Abroad" announced by Shota Rustaveli National Science Foundation in 2018, our project won (members of the project team: Mirian Makharadze, Zaza Shashikadze, Alkazar Kashia, Khatuna Baindurashvili, Nino Surmava), the main purpose of which was to find and summarize documents about Georgia preserved in the Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archive. Along with many other foundations, the project team also described and summarized the funds of Defters - Tapu Tahrir defteri (TT.d), which contains descriptions of Georgia and its historic regions, among others. Below, I will briefly provide information about some of them.

Chronologically, one of the first is the "Great Defter of Gurjistan Vilayet" dated 1573/74 (with Hijra calendar - 981). The catalog indicates 29 Zilhije¹ of 981 AH, which falls on 21 April 1574 in the Gregorian calendar. Archive code of the Defter is 525 [BOA, TT.d 525], size 43.5X17 cm., number of

---

¹ Below we will see that a similar month and number - 29 Zilhije - is fixed in the date of all documents, which indicates that it is conditional. However, the years of their compilation must be precise.

pages: 361, including 45 pages are blank. The blank pages were intended for further records. The document covers the territories of historic southern Georgia, namely Oltis, Artaan, Tortum, Upper Ligan and Artanuji. A large "Kanun-name" of Gurjistan Vilayet is attached to the Defter. The translation of this document was prefaced by Nodar Shengelia in 2016 [Shengelia, 2016].

The number of such Defters belongs to the exact same date - a short Defter of issuance of Timars in the Minor Artaan and Kars Sanjaks (flags) of Gurjistan Vilayet compiled on 29 Zilhije of 981 AH (April 21, 1574). The document is protected by 527 ciphers [BOA TT.d, 527].

Exactly on the same date (29 Zilhije of 981 AH) is compiled a short Defter of the issuance of Timars in the Nahiyes of Verishan, Doshkaia, Oltis and Germuchek included in the Sanjaks (Livas) of Zvari, Chrdili, Khojevan and Kars in Minor Artaan, which is preserved in the archives with 529 encryption [BOA TT.d, 529].

In the fund of Defters compiled for tax purposes, the "Extensive Defter of Upper Adjara Liva" is preserved in 558 fonts, which covers the whole gorge of the river Acharistskali [BOA TT.d, 558]. The document in the archival catalog is also dated April 21, 1574, although the specific date does not appear in the document.

The analogue of the Defter (with small additional entries) is kept in the archives of the Ankara Main Department of Land and Cadastre encrypted with 272 cipher [Shashikadze, Makharadze, 2011: 9]. "Extensive and Short Defters of Adjara Liva", Ottoman text, translation, research, comments and photos were published by Zaza Shashikadze and Mirian Makharadze [Shashikadze, Makharadze, 2011: 9].

The short (Ijmal) Defter of the issuance of Khases, Zeamets and Timars of Kars, Artaan, Kaghizman, Gechman Livas [BOA TT.d, 627] is kept in the catalog, encrypted 627 and is dated 29 Zilhije of 996 (November 19, 1588).

An extensive Defter of the population and their income of the Livas of Mamirvani, Small Artaan, and Kars, dated Zilhije 29, 1003 (September 4, 1595) [BOA TT.d, 69], refers to the Georgian territories.

One of the most interesting documents is the extensive and short Defters of Batumi Liva encrypted with 1138 and 1140 ciphers. The first is dated 1705 and the second is dated 1706. Documents include the suburbs of Batumi and the territory of Eastern Chaneti [BOA TT.d, 1130; BOA TT.d, 1140]. The originals of these documents are kept in the archives of the Main Department of Land and Cadastre of Ankara. There are only photocopies of them in Istanbul.

Here is the registration Defter of the Zaimas and Timariots (landowners) of Damascus, Birejik, Trabzon, Batumi, and Kastamonu, who took part in the Tabriz expedition, dated 29 Zilhije, 1019 (March 14, 1611) [BOA TT.d, 754].

The registration Defter of the Kars and Small Artaan Sanjaks, dated February 22, 1678 [BOA TT.d, 807], is encrypted as 807.

A brief description Defter of the Timars and leases and of Sanjaks of Kars, Zarushad, Artaan, Gechvan, and Kaghizman dates back to 1632 [BOA TT.d, 710].

An extensive Defter describing the population and income of Tbilisi Vilayet dated 1728 [BOA TT.d, 897] and the first volume of the extensive Defter of the census of population and income, Nahiyes, borders and Vaqufs descriptions of the city of Tbilisi and Gori Livas in the city of Tbilisi Vilayet [BOA TT.d, 900] is separately presented. "The Great Defter of Tbilisi Vilayet of 1728" - Ottoman text with Georgian translation, introduction and facsimiles was prepared for publication by Sergi Jikia and Nodar Shengelia, which was published in two volumes [Jikia, Shengelia, 2009, I; Jikia, Shengelia, 2009, II]; In

the case of Tbilisi, the Ottomans only made a population census, but were unable to exercise their rule. Any taxable object is scrupulously recorded in the collective household census.

The Defter of registering the of issuance of Timars issued by the Emir of the Emirs of Arzrum and the Commanders of Tbilisi and Georgia, Mehmed, Behram, Ibrahim, Mehmed Emin and the former Grand Vizier Ahmed Pasha in Arzrum Liva is preserved in the Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archive, encrypted 953 and is dated Zilhije 29, 1229 (December 12, 1814) [BOA TT.d, 953].

The extensive Defter of Artanuji Liva, encrypted 1139, must have been dated with 1595 year. In addition to the Artanuji Valley, the document includes Taoskari, Ishkhani, and Kakhisi [BOA TT.d, 1139]. Its original is kept in the archives of the Main Department of Land and Cadastre of Ankara. The source was translated into Georgian and published in 2017 by Zaza Shashikadze [Shashikadze, 2017].

This is a basic list of documents compiled for household tax purposes, some of which, as mentioned above, have been translated and published and some of which are still being processed. We hope that similar documents will appear in the archives, especially in the background of the restoration-processing and cataloging of hitherto unknown manuscripts. Periodically new documents appear in the archives, including about Georgia.

„This research [grant number HE_911] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG)“

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- BOA TT.d, 69. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 69
- BOA, TT.d, 525. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 525
- BOA TTd, 527 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 527
- BOA TT.d, 529 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 529
- BOA TT.d, 558 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 558
- BOA TT.d, 627 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 627
- BOA TT.d, 710 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 710
- BOA TT.d, 754. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 754
- BOA TT.d, 807. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 807
- BOA TT.d, 897. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 897

- BOA TT.d, 900. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 900
- BOA TT.d, 1138. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 1138
- BOA TT.d, 1140. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 1140
- აბულაძე, სვანიძე. (1979). ჩილდირის ვილაიეთის ჯაზა დავთარი 1694-1732, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ, თბილისი, მეცნიერება.
- შაშიკაძე, მახარაძე. (2011). აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, ოსმალური ტექსტი, თარგმანი, გამოკვლევა კომენტარები გამოსაცემად მოამზადეს, ზაზა შაშიკაძემ და მირიან მახარაძემ, თბილისი, ჰოროსი XXI.
- შაშიკაძე ზ.. (2017). არტანუჯი ოსმალეთის იმპერიაში (XVI-XVII). თბილისი, Tbilili. Orient-ი
- შენგელია ნ. (2016) 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ, თბილისი, Orient-ი
- ჯიქია ს.. (1941). გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ, წიგნი 1, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია.
- ჯიქია ს.. (1947). გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ, წიგნი 2, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია.
- ჯიქია ს.. (1958). გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ, წიგნი 3, თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია.
- ჯიქია ს. შენგელია ნ. (2009). 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა სერგი ჯიქიამ და ნოდარ შენგელიამ, ტ. 1, თბილისი, ჰოროსი XXI,
- ჯიქია ს. შენგელია ნ. (20100). 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა სერგი ჯიქიამ და ნოდარ შენგელიამ, ტ. 2, თბილისი, ჰოროსი XXI,
- Джикия, 1940 – Джикия С., Турецкая Рукопись Музея „Грузии Пространный реестр грузинского вилайета“, ssrk mecnierebata akademiis saqartvelos filialis moambe t omi I, 6. tbilisi
- Altundağ, 1947:191 – Altundağ Şinasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Dil ve TCFD, cilt 5, sayı 2, Ankara.
- Öztürk, 1991 – Öztürk Mustafa, Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili, TTK Belleten, cilt LV, sayı 212, nisan 1991, Ankara.
- Uzunçarşılı, 1954 – Osmanlı Tarihi c.III. k. II, dil ve tarik yüksek kurumu, Ankara
- Uzunçarşılı, 1978 – Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi, TTK Belleten, cilt XLII, sayı 165, Ocak 1978, Ankara.

REFERENCES

- BOA TT.d, 69. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 69
- BOA, TT.d, 525. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 525
- BOA TTd, 527 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 527
- BOA TT.d, 529 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 529
- BOA TT.d, 558 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 558
- BOA TT.d, 627 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 627
- BOA TT.d, 710 . Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 710
- BOA TT.d, 754. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 754
- BOA TT.d, 807. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 807
- BOA TT.d, 897. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 897
- BOA TT.d, 900. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 900
- BOA TT.d, 1138. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 1138
- BOA TT.d, 1140. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivi (BOA), Tapu Tahrir defteri 1140
- Abuladze Ts. Svanidze M. (1979). childiris vilayetis jaba davt'arı 1694-1732, [Short (İjmal) Defter of Cildir Vilayet 1694-1732] Ottoman Text, Georgian Translation by Tsisana Abuladze, research By Mikheil Svanidze, Tbilisi: Mecniereba.
- shashik'adze Z. Makharadze M. (2011). Adcharis livis vrtseli da mok'le davtrebi. {The large and short defters os Adjara livas} The Ottoman Text with the underling Georgian translation, research, extensive introduction and facsimiles was prepared for publication by Zaza Shashikadze and Mirian Makharadze, Tbilisi. Horosi XXI.
- shashik'adze z. (2017). art'anudji osmaletis imperiashi (XVI-XVII). [Artanuj in the Ottoman Empire (XVI-XVII) Tbilisi, Orient.
- shengelia n. (2016) 1574 tslis gurdjist' anis vilaietis didi davtari [The 1574 Great Defter of Gurcistan Vilayet] The Georgian translation of the text in the Ottoman Turkish with an introduction, notes and facsimiles was prepared for publication by Prof. Nodar Shengelia, Tbilisi, Orient
- djikia s. (1941). gurdjist' anis vlilaietis didi davtari [The Great Defter of Gurcistan Vilayet], The Ottoman Text with the underling Georgian translation, research, extensive introduction and facsimiles was prepared for publication by Sergi Djikia, v. 1, Tbilisi, Georgian Academy of Science.

- djikia s. (1947). gurjist 'anis vllaietis didi davtari. [The Great Defter of Gurcistan Vilayet], The Ottoman Text with the underling Georgian translation, research, extensive introduction and facsimiles was prepared for publication by Sergi Djikia, v. 2, Tbilisi, Georgian Academy of Science.
- djikia s. (1958). gurjist 'anis vllaietis didi davtari. [The Great Defter of Gurcistan Vilayet], The Ottoman Text with the underling Georgian translation, research, extensive introduction and facsimiles was prepared for publication by Sergi Djikia, v. 3, Tbilisi, Georgian Academy of Science.
- djiqia s. shengelia n. (2009). 1728 tslis tbilisis vilaietis didi davtari. [The 1728 Great Defter of Tbilisi Vilayet] The Georgian translation of the text in the Ottoman Turkish with an introduction, notes and facsimiles was prepared for publication by Prof. Sergi Djikia and Prof. Nodar Shengelia, V. I. Tbilisi, Horosi XXI
- djiqia s. shengelia n. (2010). 1728 tslis tbilisis vilaietis didi davtari. [The 1728 Great Defter of Tbilisi Vilayet] The Georgian translation of the text in the Ottoman Turkish with an introduction, notes and facsimiles was prepared for publication by Prof. Sergi Djikia and Prof. Nodar Shengelia, V. 2. Tbilisi, Horosi XXI
- Джикия, 1940 – Джикия С., Турецкая Рукопись Музея „Грузии Пространный реестр грузинского вилайета“, ssrk mecnierebata akademiis saqartvelos filialis moambe t'omi I, 6. tbilisi
- Altundağ, 1947:191 – Altundağ Şinasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Dil ve TCFD, cilt 5, sayı 2, Ankara.
- Öztürk, 1991 – Öztürk Mustafa, Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili, TTK Belleten, cilt LV, sayı 212, nisan 1991, Ankara.
- Uzunçarşılı, 1954 – Osmanlı Tarihi c.III. k. II, dil ve tarik yüksek kurumu, Ankara
- Uzunçarşılı, 1978 – Uzunçarşılı İsmail Hakki, Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi, TTK Belleten, cilt XLII, sayı 165, Ocak 1978, Ankara.

A NEW ACCOUNT ABOUT THE DELTAVI MONASTERY IN JERUSALEM ACCORDING TO THE
MANUSCRIPT JER. GEO. 65

ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით

TINATIN TSERADZE

PhD

+995593 55 57 48

tinatseradze@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1416-2006>

Abstract. The paper discusses the colophon of Georgian nun Douda kept in the 13th century Parakletikon - Georgian manuscript N 65 of the Library of Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem. The colophon provides us remarkable information about Deltavi monastery of Jerusalem whose location is not specified. There are also accounts about two Georgian feudal families of medieval times in the text, namely, about the family of Abazaisdze and the family of Jakeli. According to the colophon, the manuscript's beneficiary Douda was the daughter of Abazaisdze Tbeli and the wife of Beshken Bibila Jakeli. She has three sons: Sula, Botso and Memna. Douda used to live in Memna's house (presumably after widowhood), but after Memna's death she decided to go to Jerusalem and has chosen to live in the Jerusalem Deltavi Monastery of John the Baptist. Thus, based on this text we can undoubtedly conclude that the monastery was located in Jerusalem - Douda clearly states that he made the decision to settle in Jerusalem and selected monastery of Deltavi for this purpose. b) She also states that the Deltavi Monastery was built in the name of John the Baptist.

Key words: Holy Land, Georgia, monasticism, Deltavi monastery in Jerusalem, manuscript tradition

თინათინ ცერაძე

ფილოლოგიის დოქტორი

+995593 55 57 48

tinatseradze@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1416-2006>

აბსტრაქტი. სტატიაში განხილულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის კუთვნილ პარაკლიტონში (# 65 ნუსხა) წარმოდგენილი ანდერძი, რომლის ავტორია ქართველი მონაზონი ქალი დუდა. ანდერძში, რომელიც მე-13 საუკუნით უნდა დათარიღდეს, ვხვდებით ცნობებს შუა საუკუნეების ორი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს - აბაზაისძეებისა და ჯაყელების - შესახებ. ტექსტიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერ იერ. 65-ის მომგებელი დუდა ყოფილა აბაზაისძე ტბელის ასული, ზემქენ ბიბილა ჯაყელის მეუღლე და სამი ვაჟის: სულას, ბოცოს და მემნას დედა. მემნას სიკვდილის შემდეგ დუდას იერუსალიმში წასვლა გადაუწყვეტია და დამკვიდრებულა ნათლისმცემლის დელტავის მონასტერში. მიუხედავად იმისა, რომ

მონასტრის ადგილმდებარეობა ჯერჯერობით დაზუსტებული არ არის, დუდას ანდერძის საფუძველზე უეჭველად დასტურდება შემდეგი: ა) დელტავის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმში; ბ) დელტავის მონასტერი აგებული ყოფილა იოანე ნათლისმცემლის სახელზე. ამდენად, დუდას ანდერძი საყურადღებო მონაცემებით ამდიდრებს მონასტრის ისტორიას და აჩენს ახალ პერსპექტივებს მონასტრის ლოკალიზაციის კუთხით.

საკვანძო სიტყვები: წმინდა მიწა, საქართველო, მონაზვნობა, დელტავის მონასტერი იერუსალიმში, ხელნაწერი ტრადიცია

Introduction:

Relations between Georgia and the Holy Land are centuries old. From the fourth up to the nineteenth centuries, Georgians owned more than forty monasteries and churches in the Holy Land – on Jerusalem and outside its borders.

Monastery of Deltavi together with the three other monasteries – Kappata, Devtubani and Dertupha - belong to the monasteries in the Holy Land whose location is not yet specified – they are only known from the Georgian manuscript tradition.

Methods:

This article is based on following research methods: empirical analyses, comparative-historical methods, reason-result analyses, content-analyses.

Results:

The 13th century manuscript Jer. Geo. 65 kept in the library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem preserved the colophon of Georgian nun Douda, daughter of Abazaisdze Tbeli and the wife of Beshken Bibila Jakeli. The colophon reveals that Duda has ordered to copy this manuscript for the Deltavi monastery.

The colophon mentions members of Jakeli feudal family Beshken Bibila (presumably Duda's husband), Sula, Botzo and Memna (Duda's sons), known from other historic sources. Correspondingly, *terminus ante quem* of the Douda's colophon is 1226 and the manuscript should be copied in the XIII century.

Douda's colophon confirmed that: a) Deltavi monastery was located in Jerusalem; b) Provides information unknown for other sources that Deltavi Monastery was built in the name of John the Baptist.

It is not possible to identify the Deltavi monastery with the well-known church located in Muristan – a center of the present Jerusalem Christian quarter, associated with the name of John the Baptist.

Discussion:

The information about Deltavi Monastery is preserved in three Georgian manuscripts dated from the 11th-12th centuries and copied in Palestine: H 1662 (11th c.), Jer. Geo. 65 (XIII c.) and Jer. Geo. 33 (XIII-XIV centuries). The name of monastery is known by two variants. According to a manuscript of the 11th century the name of the monastery is "Dertavi" (k'ek'elidze 1957: 210-211). Later this name has undergone a slight phonetic change - according to manuscripts dated to XIII-XIV centuries, this monastery is called "Deltavi". It is also known another forms derived from the same root – “deltaveli” and “deltaveli” - to mention nuns of Deltavi Monastery, as well as “deltaori” – used to mark the manuscript belonging to the same monastery.

Manuscripts H 1662 and Jer. Geo. 33 testify that the Georgian nuns living in the Deltavi Monastery had close ties with other Georgian clerics working in different Christian holy sites and monasteries of Palestine. The first of them (H 1662) copied in Palavra, i.e. St. Chariton’s old monastery in Palestine, is dedicated to the nuns of Dertavi by the copyist Grigol - a priest from St. Chariton’s monastery (otkhmezuri 2018:32). It is noteworthy that the same person has written manuscript Kutaisi 181 which belonged to Dertupha monastery. The third manuscript - Jer. Geo. 33 - is copied by the special order of the Deltavi nuns. According to the colophon of copyist Basili Saithouri he handed over this copy to the sisters of Deltavi as he was raised by them since his childhood (otkhmezuri 2018:32; met'reveli 1976: 77, 80). Therefore, it is possible to conclude that there was a collection of Georgian manuscripts in Deltavi Monastery, which was especially taken care of by the Georgian nuns living there. Additional evidence in this regard is provided in above mentioned manuscript Jer. Geo. 65 and in the colophon of Georgian nun Douda, the beneficiary of this manuscript which has ordered to copy it for the needs of monastery. She refers to the monastery as Deltavi in accordance to the 13th century tradition.

The manuscript represents the liturgical collection parakletikon containing liturgical canons for workdays. Douda's colophon preserved on the 1st page is written in Nuskhuri (Georgian minuscule), in black ink. For the first letter is used Mtavruli-Georgian capital letter. The text uses punctuation marks - dots and binaries. Some words cannot be read because the sheet is badly damaged. Instead of damaged words ellipses are put down.

Below is the text of Douda’s colophon:

line 1. “In the name of uncreated Trinitarian God Father,
 line 2. God Son and God Holy Spirit who has created all the seen
 line 3. and unseen things in the heaven and on the earth, by the grace and help
 line 4. of our most blessed Queen and most Holy
 line 5. Virgin Mary, by the strength of life-giving Holy
 line 6. Cross, by the pleading of the holy heavenly powers, by the grace of Saint John
 line 7. the Baptist and by the help of all the saints
 line 8. pleased to God from the very beginning, I miserable and worthless Douda,
 line 9. the daughter of Abazaisdze Tbeli, have been honored to gain this Holy and soul
 line 10. enlightening Parakletikon to pray for my soul and for souls of my parents, and for soul

line 11. of Beshken Bibila Jakeli and for my sons: Soula and Botso and Memna
 line 12. whose house was a residence for my worldly life. And when he has left
 line 13. a tent of meat and I took [monastic] life preferring to settle up in
 line 14. Jerusalem and God has fulfilled my wish and I have stayed in
 line 15. Deltavi - monastery of the Baptist. And God knows that I have heard many
 line 16. ... of this monastery. But a great wrath
 line 17. came over our kingdom for our sins by demolition of ...
 line 18. and Tatars and I could not fulfill my desire
 line 19. to serve a monastery except of ... at my
 line 20. expenses ...this Parakletikon and who will... “ (Jer. Geo. 65, fol. 1r).

Then there are two other handwritten inscriptions given above the text of Douda, which refer to the monasteries of Kappata and Holy Cross monasteries. It seems that Douda's colophon was going on and had five more lines, but the text is unreadable, only separate letters are visible.

Thus, it is revealed from the colophon that the manuscript's beneficiary Douda was the daughter of Abazaisdze Tebeli and the wife of Beshken Bibila Jakeli. She has three sons: Sula, Botso and Memna. Douda used to live in Memna's house (presumably after widowhood) and when Memna passed away (literally: "when he left the tent of meat") she decided to go to Jerusalem. She has chosen to live in the Jerusalem Deltavi Monastery of Baptist of which much was known to Georgian nun. Douda writes that due to the difficulties in her homeland she was not able to provide satisfactory assistance to the monastery, but nevertheless she still managed to order a manuscript for the needs of Deltavi.

The colophon of Georgian nun provides us valuable information about two Georgian feudal families of medieval times – The family of Abazaisdze and the family of Jakeli. The Abazaisdze family appears in the political arena of the middle Kartli (Eastern Georgia) in the 11th century. It was the ancestral family of Tbeli Family - the most powerful feudal family of the IX-X centuries in the middle Kartli. The Tbeli family received the honorable position of Eristavi (literally, "head of the nation", in Greek *strategos*, equivalent to *duke*) from King George I (1014-1027). Among the representatives of Tbeli family was famous Ivane Abazasze - Eristavi of Kartli in 1032, during the reign of George I successor, Bagrat IV (1027-1077). He, along with Eristavi of Kldekari Liparit IV Baghvashi (30s-60 of XI c.) led a united army comprised of warriors from Kartli, Kakheti, Tbilisi and the Armenia (surguladze 2017: 322). In 1032, by the river Ekletz this army has defeated Fadlon, Amir of Ganzak who had been rescued from the servitude of the King of Georgia. Later Ivane Abazasadze, along with his four brothers, joined the opposition to King Bagrat IV with Liparit Baghvashi. In the words of George Atoneli's disciple and biographer, Giorgi Mtsire (George the Minor), the brothers Abazadzes were: “strong and powerful men who boasted of their wealth and of the multitude of their people” (giorgi mtsire 1967: XXI). In the “Life of George the Hagiorite” we read words of the King Bagrat IV that he several times unsuccessfully tried to defeat the Abazaisides. So king Bagrat regarded their defeat as miracle and linked it with the arrival of George the

Hagiorite to Georgia (giorgi mtsire 1967: XXI). The mention of ancestral Tbeli feudal family indicates that Douda wanted to highlight the glorious and famous history of her native family and was proud of it.

There are some members of Jakeli feudal family named in Douda's colophon: Beshken Bibila (presumably Douda's husband), Sula, Botzo and Memna (Douda's sons). All of these names are anthroponyms common in this family - in Georgian historical sources from the 9th century onwards we find several Jakelis bearing these names - prominent feudals of Samtskhe (javakhishvili 1965:45; javakhishvili 1966: 132]. The brothers - Botzo and Memna from the family of Jakeli-Botzozdze - under the direction of King Rusudan headed the defense of Tbilisi in 1226. It is said that by the betrayal of the Persian residents of Tbilisi Memna was killed making it easy for the enemy to take over the city (javakhishvili 1966: 221]. Consequently, it may be considered that *terminus ante quem* (lower bound) of the Douda's colophon is 1226.

Douda's text enriches our knowledge of the Deltavi Monastery with remarkable information, namely: a) It is undoubtedly confirmed that the monastery was located in Jerusalem - Douda clearly states that he made the decision to settle in Jerusalem and selected the monastery of Baptist Deltavi Monastery for this purpose. b) It is also clear that the Deltavi Monastery was built in the name of John the Baptist.

One of the oldest Jerusalem churches associated with the name of John the Baptist is located in Muristan – a center of the present Jerusalem Christian quarter (Pringle 2007: 201-206]. This building has a very interesting and varied history. Its oldest part - the crypt - dates back to the middle of the 5th century (Humbert 2011: 137). In 614, during the Persian invasion, the church was significantly damaged and rebuilt by the Patriarch of Alexandria John the Merciful (Pringle 2007:24). In 11th-12th centuries the church was restored once again, though the original church plan was maintained. During the Crusades, merchants from Italian city Amalfi built a new church on the site of the old church. In the following centuries, the upper church has been renovated many times, but in the course of these works restorers have always sought to preserve the original plan of the church (Humbert 2011: 201). At the end of the 15th century, the Greek Patriarchate of Jerusalem became the owner of the church and in the following century the church was converted into a mosque, but for a while - it was soon returned to the Greek Patriarchate of Jerusalem (Humbert 2011: 203), which still holds this place in modern times. Is it possible to consider the church of John the Baptist in Muristan as a monastery of Deltavi? - We think not. The point is that the history of this church (especially in 12th-13th centuries) is quite well known, and it can do nothing for the monastery.

An interesting record concerning another site of John the Baptist is given by the European pilgrim John Poloner. In his report dated back to 1421, Poloner writes that on Bishop's Street in Jerusalem was located house of Zachariah, father of John the Baptist which belonged to the Georgians. He adds that there was erected beautiful chapel of John the Baptist as well (Peradze 1937: 205). It is true that John Poloner's reference is almost two centuries distant from the Douda's colophon, but we think that it is remarkable to note that in the 15th Jerusalem there was another site related to John the Baptist owned by Georgians.

The article has been prepared in the frames of the project “Georgian Christian Community in the Holy Land”. The project is funded by the Shota Rustaveli National Scientific Foundation of Georgia (the grant agreement #217484).

The manuscripts mentioned in the article belong to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. They have been studied with the kind permission of the Library of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- კეკელიძე კ. (1957). *ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV*, თბილისი.
- ოთხმეზური თ. (2018). *უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები დაცული საქართველოს სიძველეთსაცავებში*, თბილისი.
- მეტრეველი ე. (1976). *დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ (კოდიკოლოგიური შენიშვნები)*, აღმოსავლური ფილოლოგია, IV. თბილისი.
- სურგულაძე მ. (2017). *ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო წყობა შუა საუკუნეების საქართველოში*, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი.
- გიორგი მცირე (1967). *ცხორება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, თბილისი.
- ჯავახიშვილი ი. (1965). *ქართველი ერის ისტორია, II*, თბილისი.
- ჯავახიშვილი ი. (1966). *ქართველი ერის ისტორია, III*, თბილისი.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. III*, Cambridge University Press.
- Humbert J-B (2011). *Excavations at Saint John Prodromos, Jerusalem, New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region Collected Papers, vol. V*, Jerusalem. .
- Peradze G. (1937). *An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Nongeorgian Pilgrims*, Georgica, 2, Vol. 4-5, London.

REFERENCES

- k'ek'elidze k'. (1957). *kartvel kalta k'ult'urul-saganmanatleblo k'erebi sashualo sauk'uneta makhlobel aghmosavletshi, et'iudebi dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oriidan* [Medieval Cultural and educational centers of Georgian women in the Middle East, Studies from the History of Ancient Georgian Literature], IV, tbilisi.
- otkhmezuri t. (2018). *utskhoetshi gadats'erili kartuli khelnats'erebi datsuli sakartvelos sidzveletsatsavebshi* [Georgian Manuscripts Copied Abroad in Libraries and Museums of Georgia (Illustrated Catalogue)], tbilisi.

- met'reveli e. (1976). *dert'avisa da dertupas khelnats'erebis irgvliv (k'odik'ologiuri shenishvnebi)*, aghmosavluri pilologia [On the manuscripts of Dertava and Dertupha (codicological notes), Oriental Philology], IV. tbilisi.
- surguladze m. (2017). *tsent'raluri da adgilobrivi samokheleo ts'qoba shua sauk'uneebis sakartveloshi, entsik'lop'ediuri leksik'oni* [Central and Local Government Order in Medieval Georgia, Encyclopedic Dictionary], tbilisi.
- giorgi mtsire (1967). *tskhorebao da mokalakobao ts'midisa da net'arisa mamisa chuenisa giorgi mtats'midelisao, dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi* [Life of St. George the Hagiorite, Monuments of Georgian Hagiographic Literature], II, tbilisi.
- javakhishvili i. (1965). *kartveli eris ist'oria [History of Georgian Nation]*, II, tbilisi.
- javakhishvili i. (1966). *kartveli eris ist'oria [History of Georgian Nation]*, III, tbilisi.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. III*, Cambridge University Press.
- Humbert J-B (2011). *Excavations at Saint John Prodromos, Jerusalem*, New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region Collected Papers, vol. V, Jerusalem.
- Peradze G. (1937). *An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Nongeorgian Pilgrims*, Georgica, 2, Vol. 4-5, London.

SYMBOLISM OF NUMBERS AND COLORS IN HITTITE AND ANCIENT GEORGIAN
WORLD

რიცხვთა და ფერთა სიმბოლოება ხეთურ და ძველ ქართულ სამყაროში

CHAREKISHVILI NINO

Professor, Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)

Gorgasali street #101, Tbilisi, Georgia

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

Abstract: In the ancient East very often we find the symbolism of numbers and colors, naturally neither Hittite nor ancient Georgian world is an exception, where especially, in rituals and prayers numbers and colors are often featured.

It is interesting in Georgian prayers, for example, the distribution of numbers a kind of regularity: In prayers for human health the sacral number three predominates, in agricultural prayers – nine, while in the prayers of the infectious diseases - seven. Three and four were considered as important numbers. Three is a symbol of fullness and perfection. Related to three: the universe distribution into three dimensions (The sky, the intermediate and the underworld); Also, birth-life-death; Person (Body-soul-heart); Three dimensions of the time (Past-present-future); Three dimensions of the space (length- width-height); Three dimensions of substance (Solid-liquid-gaseous) and etc. Four is a symbol of integrity, stability, immobility, the cross. Related to four: four elements of the universe, four sides of the universe, four disaster, four seasons of the year, four types of directional wind, etc. The sum of Three and four creates new sacral value seven. It is called a magic number. It expresses the idea of the unity of world. Nine and twelve had an important load. As in Hittite as Georgian mythology we see for example: nine skies, nine mountains, nine seas. Twelve reflects the cosmic order. At the time of sacrifice the Hittites were paying a lot of attention to cattle or small cattle (bulls, sheep, etc.), as well as the number of specially baked breads. There was also ancient Georgian tradition, there should have been a certain number of victims.

In the ancient East, including the Hittites and the ancient Georgian faith, the symbolism of colors also had the greatest load in the performances, where dominant were basically three colors: white, red and black. The color white was a symbol of sky, of light, goodness, life, happiness, freedom, of heaven. Black on the contrary - night, darkness, death, hell, respectively expressed betrayal, grief, mourning, misfortune, evil, in every way bad. Red color - the earthly world; On the one hand, life and revival and on the other hand, the color of illness. These colors took very important place in prayers and in magical acts as in Hittite as well in Georgian rituals and magical acts. In addition to these colors over time the other colors also took on a religious, healing, magical character. Of great importance was the color of the sacrificial animal, as well as the colors of clothing, inventory, and other necessary items during the ritual. In Hittite black color of sacrificial animal is related to the underworld and deities of the underworld, while white is related to the sky and deities of the sky. It is similar in Georgian mythology and rituals. Blue is less mentioned in rituals and prayers than other colors, but still mentioned. The color blue also appears in ancient Georgian prayers, for example, in ancient times, in case of migraine in Georgia, a prayer written on blue paper was wrapped around the patient's head. The Hittites also used blue wool in case of headaches. In Hittite rituals and prayers, we seldom turn green and yellow. The green color in Georgian prayers turns into yellow, thus ending the disease and life, withering is expressed. The above colors are found in various combinations in prayers and rituals. Generally, up to five colors are used in combinations. Namely combinations: white and black - purity and impurity, red and black - life and death, black and yellow - magic, etc.

The symbolism of numbers and colors had a great importance as in Hittite as in ancient Georgian beliefs, rituals, prayers. In a number of cases, there are similar beliefs between these two worlds, similar meanings, symbolic load, what must be the result of historical, political and cultural ties.

Keywords: Hittites, ancient East, ancient Georgian world, symbolism, color, number.

ნინო ჩარეკიშვილი

საქართველოს საზოგადოებრივ საქმეთა ინსტიტუტის (GIPA) პროფესორი,
დოქტორი. მის.: გორგასალის ქუჩა #101, თბილისი, საქართველო
ORCID: 0000-0002-9568-2926
n.charekishvili@gipa.ge

აბსტრაქტი: ძველ აღმოსავლეთში ძალიან ხშირად ვხვდებით რიცხვთა და ფერთა სიმბოლიკას, ბუნებრივია არც ხეთური და არც ძველი ქართული სამყაროა გამონაკლისი, სადაც განსაკუთრებით, რიტუალებსა და შელოცვებში ხშირად ფიგურირებს რიცხვები და ფერები.

საინტერესოა ქართულ შელოცვებში მაგალითად, რიცხვების განაწილების ერთგვარი კანონზომიერება: ადამიანის ჯანმრთელობისადმი განკუთვნილ შელოცვებში ჭარბობს საკრალური რიცხვი სამი, სამეურნეო სახის შელოცვებში - ცხრა, ხოლო ბატონების შელოცვებში - შვიდი. მნიშვნელოვან სიდიდეებად იყო მიჩნეული სამი და ოთხი. სამი სისავსის, სრულყოფილების სიმბოლოა. სამთანაა დაკავშირებული: სამყაროს განაწილება სამ განზომილებად (ზესკნელი-შუასკნელი-ქვესკნელი); ასევე დაბადება-სიცოცხლე-სიკვდილი; ადამიანი (სხეული-სული-გული); დროის სამი განზომილება (წარსული-აწმყო-მომავალი); სივრცის სამი განზომილება (სიგრძე-სიგანე-სიმაღლე); ნივთიერების სამი მდგომარეობა (მყარი-თხევადი-აირადი) და ა.შ. ოთხი მთლიანობის, სტაბილურობის, უძრაობის, ჯვრის სიმბოლოა. ოთხთანაა დაკავშირებული: სამყაროს ოთხი ელემენტი, სამყაროს ოთხი მხარე, ოთხი სტიქია, წელიწადის ოთხი დრო, ოთხი მიმართულების ქარი და ა.შ. სამი და ოთხი ჯამში ახალ საკრალურ სიდიდეს, შვიდს ქმნის. მას მაგიურ რიცხვს უწოდებენ. იგი ყოველთვის გამოხატავს ერთიანი სამყაროს იდეას. მნიშვნელოვანი დატვირთვა ჰქონდა ცხრას და თორმეტს. როგორც ხეთურ, ისევე როგორც ქართულ მითოლოგიაში მაგალითად გვხვდება ცხრა ზეცა, ცხრა მთა, ცხრა ზღვა. თორმეტი ასახავს კოსმიურ წესრიგს. ხეთები მსხვერპლშეწირვის დროს დიდ ყურადღებას აქცევდნენ მსხვილფეხა თუ წვრილფეხა საქონლის (ხარი, ცხვარი და სხვ.), ასევე სპეციალურად გამომცხვარი პურების რაოდენობას. ასევე იყო ძველ ქართულ ტრადიციაშიც მსხვერპლშესაწირი კონკრეტული რაოდენობის უნდა ყოფილიყო.

ძველ აღმოსავლეთში, მათ შორის ხეთებთან და ძველ ქართულ რწმენა-წარმოდგენებშიც ფერთა სიმბოლიკას უდიდესი დატვირთვა ჰქონდა, სადაც დომინანტი იყო ძირითადად სამი ფერი: თეთრი, წითელი და შავი. თეთრი ფერი იყო სიმბოლო ზეცის, სინათლისა, კეთილისმყოფობისა, სიცოცხლისა, ბედნიერებისა, თავისუფლებისა, სამოთხისა. შავი პირიქით – ღამის, სიბნელის, სიკვდილის, ჯოჯოხეთის, შესაბამისად გამოხატავდა ღალატს, მწუხარებას, გლოვას, უბედურებას, ბოროტებას, ყოველგვარ ცუდს. წითელი ფერი - მიწიერი სამყარო; ერთი მხრივ, სიცოცხლისა და აღორძინების, ხოლო, მეორე მხრივ,

ავადმყოფობის ფერიცაა. ამ ფერებმა განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა შელოცვებსა და მაგიურ ქმედებებში. როგორც ხეთურ, ასევე ძველ ქართულ რიტუალებსა და მაგიურ შელოცვებში. დროთა განმავლობაში ამ ფერების გარდა დანარჩენმა ფერებმაც მიიღო რელიგიური, სამკურნალო, მაგიური ხასიათი. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამსხვერპლო ცხოველის ფერს, რიტუალის დროს ტანსაცმლის, ინვენტარის და სხვა საჭირო ნივთების ფერებსაც. ხეთებთან შავი ფერის მსხვერპლი დაკავშირებულია ქვესკნელთან და ქვესკნელის ღვთაებებთან, თეთრი კი ზესკნელთან და ზესკნელის ზღვთაებებთან. ანალოგიურადაა ქართულ მითოლოგიასა და რიტუალებშიც. ლურჯი ფერი რიტუალებსა და შელოცვებში სხვა ფერებთან შედარებით ნაკლებად, მაგრამ მაინცაა ნახსენები. ლურჯი ფერი ძველ ქართულ შელოცვებშიც ფიგურირებს, მაგალითად, ძველად, საქართველოში შაკიკით დაავადების შემთხვევაში ლურჯ ქალაღზე დაწერილ შელოცვას შემოახვევდნენ ავადმყოფს თავზე. ხეთებიც თავის ტკივილის შემთხვევაში იყენებდნენ ლურჯ მატყლს. ხეთურ რიტუალებში და შელოცვებში იშვიათად ვხდებით მწვანე და ყვითელ ფერს. მწვანე ფერი ქართულ შელოცვებში გადადის ყვითელ ფერში, ამით დაავადების და სიცოცხლის მიღება, ჭკნობაა გადმოცემული. ზემოთ მოყვანილი ფერები, შელოცვებსა და რიტუალებში სხვადასხვა კომბინაციაში გვხვდება. საერთოდ კომბინაციებში ხუთამდე ფერია გამოყენებული. კერძოდ კომბინაციები: თეთრი და შავი - სიწმინდე და უწმინდურობა, წითელი და შავი - სიცოცხლე და სიკვდილი, შავი და ყვითელი - მოჯადოება და ა.შ.

რიცხვთა და ფერთა სიმბოლიკას ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც ხეთურ ასევე უძველეს ქართულ რწმენა-წარმოდგენებში, რიტუალებში, შელოცვებში. მთელ რიგ შემთხვევებში კი თვალში საცემია ამ ორ სამყაროს შორის არსებული მსგავსი წარმოდგენები, ანალოგიური მნიშვნელობები, სიმბოლური დატვირთვა, რომელიც ისტორიული, პოლიტიკური, კულტურული კავშირების შედეგი უნდა იყოს.

საძიებო სიტყვები: ხეთები, ძველი აღმოსავლეთი, უძველესი ქართული სამყარო, სიმბოლიკა, ფერი, რიცხვი.

Introduction:

Since ancient times in the beliefs of various peoples, numbers and colors had a magical load, some numbers and colors had special importance and power. Very often in the ancient East we find the symbolism of numbers and colors, naturally neither Hittite nor ancient Georgian world is an exception, where especially, in rituals and prayers numbers (especially 3,4,7,9,12) and colors are often featured (Especially: black, white, red).

Methods:

The presented research is based on the following research methods: description, historical-comparative method, content analysis, system analysis.

Results:

Based on the study and analysis of the sources, similar views and representations in the symbolism of numbers and colors were revealed in both the Hittite and the ancient Georgian world. In some cases, the symbols have the same symbolic load (in Georgian life, some views are still preserved in the memory of the people). We think it should be the result of the close cultural, economic, political relations that existed at the same time between these two worlds.

Discussion:**Symbolism of numbers**

In the ancient East we often see the symbolism of numbers, naturally the Hittite world is no exception, where we often see numbers especially in rituals and prayers. From that view Georgian beliefs are very interesting. For example: the distribution of numbers a kind of regularity in ancient Georgian prayers is very interesting: In prayers for human health the sacral number three predominates, in agricultural prayers – nine and in the prayers of the infectious diseases - seven. (khach'ap'uridze, 2004:345).

Since ancient times in beliefs of different people numbers had magical meaning, several numbers had special importance and power, for instance: 3, 4, 7, 9, 12. Numbers, first of all, contained the code necessary for understanding and describing the world, and thus they were given a sacral meaning. Three and four were considered as important numbers. Three is a symbol of fullness and perfection. Related to three: the universe distribution into three dimensions (The sky, the intermediate and the underworld); Also birth-life-death; Person (Body-soul-heart); Three dimensions of the time (Past-present-future); Three dimensions of the space (length-width-height); Three dimensions of substance (Solid-liquid-gaseous) and etc. We often find symbolic expressions of the three in different religions, as well as in the myths and folklore of different peoples. Four is a symbol of integrity, stability, immobility, the cross. Related to four: four elements of the universe, four sides of the universe, four elements, four seasons of the year, four types of directional wind, etc. It was based on the understanding of the three to create a dynamic model of the vertical structure of the universe in which the existence of the sky, the intermediate, and the underworld was assumed. The horizontal, static model of the universe is based on the four, in which it is presented to us as an orderly, integral whole with an indivisible structure.

The sum of Three and four creates new sacral value seven. It is called a magic number. It expresses the idea of the unity world and expresses constancy of the universal tree. This number was linked to the understanding and establishment of the religious pantheon and holidays of the following times (khidasheli, 2001:35). According to pre-Christian beliefs, there were seven (seven lights) of the astral deities: the sun, the moon, and the five stars (five planets: Jupiter, Venus, Mars, Mercury, Saturn). In the ancient Georgian astral pantheon, the names of the seven supreme deities were also called the days of the week. The Babylonian pantheon of deities also included seven supreme deities: Shamash (sun), Sin (moon), Marduk (Jupiter), Ishtar (Venus), Nergal (Mars), Nabu (Mercury), and Ninurta (Saturn) (gelashvili, 2014:49). The ancient Egyptians, Summerians, Babylonians associated the number seven with the events of nature, the cosmos, everyday life, and other important events. They considered it a sacred number (chkheidze, 2001:435). The seven is also sacred to the Hittites, for example, in the ritual "Purification of a House and incantation for the netherworld deities" - Drain the water from the spring seven times, removing seven pebbles from the spring (this action is repeated)¹ (Miller, 2008: 206-217); Ritual action in the myth of Telipinu: "The doorkeeper has opened the seven doors, has unlocked the seven bolts"² and so on (Goetze, 1969:126-128; Reyhan, 2009:85-106). In Sumerian mythology we often find the number seven as a symbol of magic and the holy deity. In the epic of Gilgamesh, Enkidu takes seven drinks at Ishtar's table, thus receiving the impetus, that transforms him. In Sumerian-Akkadian texts we find seven Abgals (Apkallu) (khach'ap'uridze, 2004: 346; k'ik'nadze, 1976: 182-184).

It also had the greatest load to nine, since nine times the sum of the three cycles includes the completed cycle, i.e. the constant of the nine worlds. It is interesting that as in Hittite, as in Georgian mythology we see nine skies, nine mountains, nine seas³ (The emphasis is ours). The Hittite epic "Song of Emergence (Kingship in Heaven, Theogony)" describes how and in what order the gods changed each other during their reign in heaven, this change taking place every nine years⁴ (Goetze, 1969:120-121). In

¹ CTH 446: C II. 57, 60, 61.

² CTH 324 Rs. IV 14.

³ CTH 671.1.A: KUB 36.89

⁴ CTH 344.A: KUB 33.120+119.

Georgian mythology, beliefs and in prayers the nine has a magical meaning. It is a symbol of the Sun, as a symbolic number of constant: rotation, renewal, eternity, and the symbol is the eye (omniscient), hence the expression "nine-eyed sun", or omniscient.

Twelve is also sacral (Multiply by three and four), describes a cosmic order, it is a symbol of infinite cycle. It is related to the twelve: zodiac signs, months of the year, hours of the day and night, etc. In Egyptian there were existed 12 gates. As it seems 12 had a magical meaning for Hittites, for instance: In the myth of Telipinu, Kamrušepa tells the gods: "Select ye twelve rams! I want to fix long days for Telepinus"⁵ (Goetze, 1969:126-128; Reyhan, 2009:85-106). In the ancient Indo-European (Hittite-Anatolian) sacrificial ritual, the interior, the liver, had a special meaning. Hittite ritual texts mention 12 parts of the body,⁶ Gamkrelidze and Ivanov in their monograph "Indo-European Language and Indo-Europeans" explain that the sacral meaning of the number 12 is related to the 12 main parts of the body (including the liver), which cut the sacrificial animal to cure human (Gamkrelidze, Ivanov, 1984; sukhishvili, 2010:254).

During sacrificing the Hittites were paying a lot of attention to cattle or small cattle (bulls, sheep, etc.), as well as the number of specially baked breads. In texts we often see numbers 1, 2, 3, 7, 9, 12, 18. There was also ancient Georgian tradition, there should have been a certain number of victims, for example: in Svaneti during Funeral ritual were used 3, 6, 9, 12 special baked bread (pirtskhelani, 2005:359). In Georgia, particularly in Imereti, there is still a tradition that special breads should be baked in the name of the persons who had passed away, on the days of their names, and their number should be odd (3, 9).

Symbolism of colors

The color has always had special load, especially in ancient time. The color was a part of the real life and ritual-magical acts of society. The understanding of color has always been embedded the knowledge of man about the reality around him. At the same time, color always implied a certain meaning, moved in the mental field characteristic of culture, and would suffer as a means of full human sharing with the world (khidasheli, 2008: 8).

In the ancient East, including the Hittites and the ancient Georgian faith, the symbolism of colors also had the greatest load in the performances, where dominant were basically three colors: white, red and black. "From the very beginning, colors were a means of conveying beliefs and not an artistic event. It was a primitive human vision of the country and the events." - says V. Kotetishvili (k'ot'et'ishvili, 1955.). "Every color has great power when it is transferred to silk or metal" (nozadze, 1954). From the beginning two colors had highest importance: white and black. The color white was a symbol of - heaven, light, goodness, life, happiness, freedom, paradise. Black on the contrary, of - night, darkness, death, hell, it respectively expressed betrayal, grief, mourning, misfortune, evil, in every way bad. Over time, in addition to these colors, other colors also took on a religious, healing, magical character (ghonghadze, 2004:278). Such is especially the red color with which the earthly world is expressed. Red color - on the one hand, life and revival and on the other hand, the color of illness. The three-color symbolism is especially prevalent in relation to the universe and the underworld. Colors (especially these three colors) took an important place in prayers and in magical acts. In Hittite rituals and in magical prayers we see contrasted colors:

White, light – Hit.: *ašara-/ešara-* (?); *ḫarki-*; Akad.: *pešû*; Sum.: BABBAR/ KÛ/ KÛ.GA);

Black - Hit.: *dankui-*, *kappant-*, *ḫanzana-*; Akad.: *šalmu*; Sum.: GE₆

Red – Hit.: *mit(t)a-*, *miti-*; Akad.: *sāmum*, *ḫuššum*; Sum.: SA₅;

Blue – Hit.: *antara-*, *antarant-*; Akad.: *uqnû(m)*; Sum.: ZA.GÏN

Green – Hit.: *ḫaze(r)ti-*; Akad.: *ḫašertu*, *ḫašartu*;

Yellow – Hit.: *ḫahlawant-*; Akad.: *warqum*; Sum.: SIG₇ .SIG₇.

⁵ CTH 324 Rs. III 5.

⁶ CTH 458.1.1:KBo 17.54, §18. 48-50; CTH 458.21.1: KBo 32.62, §5.18; CTH 458.21.3: KBo 51.54a, §1'.1; CTH 458.21.4:HT 44, §4'.13.

The symbolic expression of white with the Hittites was the sky, purity; Black - underworld, impurity; Red - Life, Health (Haas, 2003: 638-641). Therefore, we can say that the world of the Hittites was represented in three colors: The sky- white, where everything is sacred; Middle - red, where there is life; Underworld- in the form of black, where there is uncleanness, evil, disease. The same color symbolism is expressed in all three worlds in Mesopotamian mythology. Based on the Georgian ethnographic and folklore material, the worlds were also expressed with the symbols of specific colors: white (The sky/heaven), red (middle) black (underground).

The symbolism of colors related to worlds is often found in Georgian folk tales. For example, according to the Georgian fairy tale "Pashgund", the protagonist meets Devi in the basement, where two sheep were tied in one room - black and white. If he sat in white, he would go to the sky, if he sat in black, he would stay there (kartuli khalkhuri zghap'rebi, 1986:62). In one of the Georgian folk tales, Shav-Teimuraz fell into the underworld. The wife taught: there you will find three sheep: white, black, red; A white one will take you to the top, if a red one - here and there, if a black - it will take you to the second underworld. The hero was only able to catch the Black sheep and fell into the second underworld (kartuli khalkhuri zghap'rebi, 1938:94-95). According to the Georgian fairy tale Nabolara, the hero goes to the underworld. The wife exclaimed: When three goats - blue, red and black - pass, take the red one and it will bring you to the top. But Nabolara was only able to take the black and got to the under underworld (Gruzinskie narodnye skazki, 1988.32; shanshashvili, narimanishvili, 1989: 57).

In Georgia, in community of Arkhoti during the funeral ritual, exactly these colors were used. The shroud of the deceased has to be of three colors: one white - to wear inside, the other red (or variegated) wear on the outside of the white, and the third - blue "Maude" (baliauri, mak'alatia, 1940:10; shanshashvili, narimanishvili, 1989:58), (Sometimes the color blue was equated to the color black)

Georgian folklore and ethnographic materials reveal the face of an older woman, sometimes dressed in black, which speaks of her chthonicity (shanshashvili, 1998:24-25). Also in Hittite rituals, the performer of the ritual wears a black garment, which symbolizes a state of impurity (and impurity is associated with the underworld), while white clothing symbolizes restored purity. For example: at the beginning of "Ritual of Tunnawiya"⁷ ritual master wears black clothes, which has to be removed later⁸ (Haas, 2003:615-616). In another Hittite ritual⁹ demonic *Hantasepa*-gods wear red clothes.

According to both Hittite and Georgian beliefs, people received all kinds of evil deeds from the evil forces that came from the dark, black earth, from the deities, so there existed rituals of purification and prayers on the deities of the underworld.

In the ancient Georgian prayers, "Uzhmuri"¹⁰, "Tvaltsema"¹¹, "Avsulis dacema"¹², "Kaji"¹³, a woman's chest pain, etc. are conveyed in black. Evil spirits and Kajis were black (ghonghadze, 2004:279). They were thought to be the cause of diseases for humans, which could be transmitted mainly from land and sometimes from water. Thus, evil enters the healthy body and conquers it. This is the time when a person needs help with a prayer. After wrestling with evil forces (sickness) and good (prayers, healing), a person's spiritual integrity and physical health are restored. Hittite prayers often feature colors in various diseases, and especially white and black¹⁴ (Haas, 2003:645). Red and white are more common during mental disorders.¹⁵ In the highlands of Georgia, the cause of the plague / black plague was thought to be a small human-like creature with arrows of three colors: white (white arrow remained, did not die), red (red arrow, relatively ill, but long-lived) and black (black arrow) died immediately). Wherever the arrow hit,

⁷ CTH 409.

⁸ CTH 409.IA: KUB 7.53+Vs. II 46-60.

⁹ CTH 416.

¹⁰ evil spirit. Which caused various diseases, such as dizziness, vomiting, nausea, fear.

¹¹ The evil eye.

¹² Evil spirit fall.

¹³ Souls in Georgian mythology; Anthropomorphic creatures of unpleasant appearance.

¹⁴ CTH 407.A: KBo 15.1. Vs. 127-29; CTH 409.IA: KUB 7.53+Vs. II 46-48.

¹⁵ CTH 331.1: KUB 33.66 Vs. II 3'-15'.

there was an ulcer and illness began (ochiauri, 1977:103-104). Interestingly, we also find three color symbols here. The special load of these three colors is also due to their magical meaning. As they are known, “they were characterized by a suitable degree of magical power. “White had a weak magical power, red had a much stronger magic, and black had a highest degree of magic.” (mindadze, 1981). Hittite word *ḥapalki*- “iron” is also a name of a disease¹⁶ (Haas, 2003:221, 645). Iron is a symbol of durability and calmness. It was used in rituals related to the health. Iron was used to ransom the disease.¹⁷ In this regard, it is interesting that a black iron knife was used in Georgian prayers. Iron Negative Energy - The disease emanated from the human body, which was transmitted to the black handle. The color black usually absorbs everything and causes negative energy to accumulate in it. Coal was of the same purpose. The frightened and calculated were sprayed and poured with charcoal water after the prayer (ghonghadze, 2004:280). In Georgian prayers the red color is related to several diseases: stomachache, colic, erysipelas, “Happy” (a big pimple). In all cases the cure is done with black color, black color absorbs, leads to bad. Interestingly, the mental disorders expressed in red, white, and sometimes blue with the woodpeckers were neutralized by black. (Haas, 2003:646, 650).

As mentioned above, according to Hittite mythology and Georgian ethnographic material, knitting attributes are the symbols of chthonic fates writers and that thread, yarn, rope are related to fate, destiny, life. Therefore, wool, especially with the Hittites, had a great load and was often featured in magical rituals. Wool is a material that absorbs all kinds of negative, pathogenic substances. Wool and wool yarns make contact between the patient and his substitute or other magical items. In addition, colored wool is used to attract the desired deities during the ritual (Haas, 2003: 649-650). Therefore, especially white, red and black wool,¹⁸ leather,¹⁹ fur,²⁰ thread,²¹ bandages (tie-string)²² were often used in rituals with the Hittites. For example, black wool is found in a fragment of the text of the prayer, which describes the journey to the underworld of the soul, black wool must be associated with the sun goddess of the earth (Haas 1994: 648; Haas 2003:640). Also in ritual the worshiper picks up the red wool and wraps it, but due to the damage to the text it is not clear exactly what magical action he is applying.²³ It seems that red wool was used in Hittite prayers during some magical action.²⁴ Wrapping in red wool, fastening was a ritual act. For example, the Hittites used red cloths to attract the attention of a deity or pathogen (Haas, 2003:641). A piece of red wool, hemp, red thread was also used in Georgian prayers, for example: red thread was used during eye disease. After the prayer, a red thread was attached to the headband to protect the patient. Red played an important role in the healing ritual of the infectious diseases (mindadze, 1981:88-89; ghonghadze, 2004:281). At that time room was decorated in red, with red patterns to calm disease: *“During measles the room was decorated in red color, with red ribbons, patterns, The rooster was laid out on the bed, the unleavened dough was baked with bird-shaped breads and turned red, a „khoncha“²⁵ was made, on which baked red-colored shaped loaves were arranged and covered with red zones. The blessing of infectious diseases was happening to ninth day (if a child was a patient on the eighteenth day), definitely outside, in a field (rarely in the woods, at the edge of a forest), definitely away from home. If it was on the edge of a forest, near a tree, the bush was covered with red ribbons to spread the disease. Khoncha was placed on the field. The children were eating (if a patient was a child), grownups were eating (if a patient was a grownup), special*

¹⁶ CTH 777.Tf10.2.A: KUB 29.8; CTH 778: KBo 8.154; CTH 412: KBo 24.52 4-5'.

¹⁷ CTH 391.1.

¹⁸ CTH 416 §43; KUB 12.34 Vs. 15 f.; CTH 402; CTH 414: KUB 29.1 Rs. IV 4-8; CTH 476: KBo 5.1 Vs. II 14-22; CTH 409: KUB 7.53+KUB 12.58 Rs. III 19-26; HT 1+Vs. II 20-22.

¹⁹ CTH 324.8.A: KBo 32.7; CTH 324.8.B: KUB 54.85; CTH 725.B: KBo 19.162 Rs. 3.

²⁰ CTH 732.2.C: KUB 28.102 Rs. IV 6'; CTH 427.A: KBo 6.34 Rs. III 46-Rs. IV 3.

²¹ CTH 429: KBo 10.37 Vs. I 44-47.

²² CTH 412.1: KBo 12.106+ Vs. I 6.

²³ CTH 446. B II. 62

²⁴ CTH 404: KBo 22.109 Vs. I 5-6; CTH 472: , KBo 23.1 Vs. I 7-8; CTH 476: KBo 5.1 Rs. III 54-Rs. IV 8; CTH 479: KBo 24.45+KBo 38.196; CTH 481: KUB 29.4 Vs. I 63-66; CTH 483: KUB 15.34 Vs. II 26-28; CTH 729: KBo 27.193;

²⁵ Wooden anchor slightly bordered by edges, sometimes oval, sometimes with angled edges.

songs and prayers were performed. “ (Own record, Imereti, vill. Chkhari. Teller: Gulnazi Robakidze. 67 y.o.). The Hittites also performed magical rituals in a bare, open place - in the field, so as not to cause harm to others and uncleanness to pass on to anyone. The Hittites also used the ritual of inserting ribbons of different colors (red, white, black, yellow, blue) on trees, branches, bushes during times of pain, distress, and misfortune, so that all this could be transferred to the bushes on the branches.²⁶

It is also interesting to note that the cultic pottery of the chthonic deity of the underworld deities with the Hittites must have been black²⁷ (Haas, 2003:745). The color of the victim - animal / bird - was also considered during the sacrifice. As a rule, black was sacrificed to the deities of the underworld, and white to the deities of the sky²⁸ (Haas, 1994:648). Therefore, in the Hittite rituals, the sacrificial animal had to be black and white.²⁹ For instance: in texts we often see a black sheep,³⁰ black aries,³¹ black female sheep,³² black Lamb,³³ black buck goat,³⁴ black goatling,³⁵ black bull,³⁶ black calf,³⁷ black pig,³⁸ black dog,³⁹ black puppy.⁴⁰ Black and white sheep (lambs) are also found in the sacrificial ritual associated with the hearth.⁴¹ In Hittites, the black sacrifice is associated with the underworld and the underworld deities, while the white is associated with the sky and the sky deities (Haas, 2003:400). It is similar in Georgian rituals and mythology. For example: the black sheep leads the hero to the underworld and pulls out the white sheep (shanshashvili, narimanishvili, 1989:57-58). Also, during the construction of the foundation of the house, black birds were sacrificed (black buck, black han), because black (foundation) was associated with the land, naturally, black birds were preferred. (khazaradze, 2002:255). In the early Bronze Age settlements of Asia Minor we find magical compositions of red and black on the walls of the house (Haas, 1994: 259), which must be in connection with the patron deity of the house.

The color blue is less mentioned in rituals and prayers than other colors, but still mentioned⁴² (Haas, 2003:642). The color blue, in the rituals and prayers of Hittites is found as a symbol of disease, a dangerous condition.⁴³ In the texts we find blue wool,⁴⁴ blue cloth,⁴⁵ blue cloth bandage,⁴⁶ blue thread⁴⁷ (Haas, 1994:292, 376; Haas, 2003). Blue and red wool was completed a magical ritual (harness) used to end the

²⁶ CTH 416 A.: KBo 17.1. Rs. IV 14-21; Rs. IV 26-33.

²⁷ CTH 645: KUB 27.67 Vs. II 1-4.

²⁸ CTH 609: KUB 34.69 Vs. I 17.

²⁹ CTH 404: KBo 39.8 Vs. I 15-16; CTH 408: IBoT 2.115+ Vs. I 5'; KUB 7.2 Vs. I 21; CTH 409: KUB 7.53+Vs. I 11-13.

³⁰ CTH 447.A: KBo 11.10 + Vs. II 17', Rs. III 31; CTH 409.I.A: KUB 7.53 + Vs. 156; CTH 404.1.I.A: KUB 34.84 + Vs. II 35,37; CTH 761.1: KUB 35.18 Vs. 19, 10; CTH 404.1.I.A: KBo 39.8 Vs. I 15-16; KBo 39.8 Vs. II 35-43.

³¹ CTH 787: KBo 11. 7 Vs. 9'; CTH 648: KBo 23.55 Vs. I 16'; CTH 609: KUB 34.69 Vs. I 17'; CTH 409.I.A: KUB 7.53 Vs. I 11, KUB 7.53+KUB 12.58 Vs. I 11-13.

³² CTH 409.I.A: KUB 7.53+KUB 12.58 Vs. I 11-13; CTH 645.6.B: KBo 17.40 Rs. IV 2'-6'.

³³ CTH 408.A.1: KUB 7.2 Vs. I 21; CTH 408.B.1: IBoT 2.115+ Vs. 15'; CTH 645.6.B: KBo 17.40 Rs. IV 2'-6'

³⁴ CTH 662: KUB 25.31 V s. 11;

³⁵ CTH 408.A.1: KUB 7.2 Vs. I 21; CTH 408.B.1: IBoT 2.115+ Vs. 15'.

³⁶ CTH 436.B: KBo 15.21 + Vs. I 13.

³⁷ CTH 645.6.B: KBo 17.40 Rs. IV 2'-6'.

³⁸ CTH 409.I.A: KUB 7.53+Vs. I 11-13.

³⁹ CTH 409.I.A: KUB 7.53 Vs. I 12; CTH 408.A.1: KUB 7.2 Vs. I 21; CTH 412.4.3: KBo 14.98 Vs. I 13.

⁴⁰ CTH 408: KUB 7.2 Vs. I 21; CTH 408.B.1: IBoT 2.115+ Vs. 15'.

⁴¹ CTH 645: KBo 11.32, KUB 57.110.

⁴² CTH 762.3: KUB 32.8+KUB 32.5; CTH 404.1.I.A: KBo 39.8 Vs. 127-32; CTH 402: KBo 12.126+ Vs. 131-64; CTH 762: KUB 32.8+KUB 32.5; CTH 471; CTH 775: KUB 27.38. Vs. I 18'-23'.

⁴³ CTH 402 Vs. I 45-47.

⁴⁴ CTH 390; CTH 475: KUB 7.20. Vs. 1-14; CTH 628.Tf02.B: KBo 23.28+Vs. I 25'-39'; CTH 476.A: KBo 5.1 Vs. II 14-22; CTH 393: VBoT 24 Vs. 11-5.

⁴⁵ CTH 423.A: KUB 7.60 Vs. II 6-10.

⁴⁶ CTH 449: KBo 17.94; CTH 471: KBo 5.2 Vs. 17-19, 42-51; CTH 476.

⁴⁷ CTH 416: KBo 17.1 Rs. IV 14-21; CTH 402: KUB 24.9 Vs. II 44'-47'.

conflict.⁴⁸ The deities' robes also feature blue and red, a blue belt,⁴⁹ a red hat, and blue and red robes. (Haas, 1994:504). In the ritual of (*h*)*isuwa*- the robe of the goddess Allani of the underworld is dark blue.⁵⁰ During the AN.TAḪ.ŠUM ritual, the king wore a blue robe.⁵¹ The color blue is also featured in ancient Georgian prayers, for example, in ancient times, in case of migraine in Georgia, a prayer written on blue paper was wrapped around the patient's head (ghonghadze, 2004: 283). The Hittites also used blue wool in case of headaches.⁵²

In Hittite rituals and prayers we rarely find green⁵³ and yellow:⁵⁴ green wool,⁵⁵ yellow wool⁵⁶ (Haas, 1994:895;). In ancient Georgian prayers we rarely find it also. The color green is the color of renovate, hope, restoration and immortality, which is well shown from ancient Georgian prayer “Nagrdzobi (Disjointed).” Yellow features in the prayer of “Yellowness.” (Yellow water, yellow tree, yellow bird, yellow nest, yellow egg, yellow chicks), which is a symbol of sadness. Medicine knowledge is well seen here. Jaundice - indicates several diseases of the liver and bile ducts. The prayerer uses magical methods to cure the sick. In the Hittite ritual of *Tunnawija*- the yellow and black colors correspond to the enchanted state, associated with impurity⁵⁷ (Haas, 2003:646, 649). In the Hittite ritual, green wool (along with black, red, white, and blue wool) is found in connection with the god of plague Jarri.⁵⁸ The green color in Georgian prayers turns into yellow, thus ending the disease and life, withering is expressed. Sometimes the stages of the disease were expressed in other colors - pomegranate, fire, silver, for example, in the prayers "Happy" (ghonghadze, 2004: 282-283).

The above colors are found in various combinations in prayers and rituals, namely combinations: white and black - purity and impurity, red and black - life and death, black and yellow - magic, red and white - sexual and cathartic load, etc. (Haas, 2003:642-643, 646). Generally, up to five colors are used in combinations, the meaning of which is difficult to talk about. They do not always have a symbolic load, sometimes they even have a decorative function. Basically, these combinations are found in relation to wool and clothe (Haas, 2003: 642). Five colors (white, black, red, blue, yellow) are used in the Ritual of Allī of Arzawa⁵⁹ to transfer enchantment or illness from a person to specific figures.

As we see symbolism of numbers and colors had a great importance as in Hittite as in ancient Georgian beliefs, rituals, prayers. In a number of cases, there are similar beliefs between these two worlds, similar meanings, symbolic load, what must be the result of historical, political and cultural ties.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

აბაკელია, ნ., (2008). “დაიმონები” ქართულ მითო-რიტუალურ სისტემაში, “სემიოტიკა”, #3. 151-167.

აბაკელია, ნ., (1997). სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში. თბილისი.

⁴⁸ CTH 404.1: KBo 39.8 Vs. I 27-43, Vs. II 5-14.

⁴⁹ CTH 470.2263: KUB 38.36 Vs. 4'-10'.

⁵⁰ CTH 628: KBo 15.48.

⁵¹ CTH 678.19: KBo 23.89 12'.

⁵² CTH 762.3: KUB 32.8 Rs. III 1'-19', KUB 32.8 Rs. III 1'-19'+KUB 32.5.

⁵³ CTH 407.A: KBo 15.1, Vs. 127-29.

⁵⁴ CTH 409.I.A: KUB 7.53 + , Vs. II 46-48.

⁵⁵ CTH 415: KBo 17.1 Rs. 14-21; CTH 425: KUB 7.54 Vs. II 7-15.

⁵⁶ CTH 390; CTH 394: KUB 9.32 Vs. 7-10; CTH 652.II.A: KBo 21.47++ Rs. III 7'-10'; CTH 457.1.A: KUB 17.8 Rs. IV 3-10; CTH 745: KUB 48.55; CTH 448: KUB 59.63; CTH 777.Tf10.2.A: KUB 29.8 Vs. 132-43.

⁵⁷ CTH 409: KUB 7.53+Vs. II 30-34; CTH 402.A: KUB 24.9 Vs. II 4'-7'.

⁵⁸ CTH 425: KUB 7.54 Vs. II 7-15.

⁵⁹ CTH 402: KBo 12.126+KUB 24.9 Vs. I 31-59; CTH 402.H: KUB 41.1 Vs. I 11'-15'.

- ბალიაური, მ., მაკალათია, ნ., (1940). მიცვალებულის კულტი არხოტის თემში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, თბილისი.
- გაგულიშვილი, ი., (1986). ქართული მაგიური პოეზია. თბილისი.
- გელაშვილი, ე., (2014). ორნამენტული სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ქორეოგრაფიაში (დისერტაცია). თბილისი.
- კიკნაძე, ზ., (1996). ქართული მითოლოგია. I, ჯვარი და საყმო, ქუთაისი.
- კიკნაძე, ზ., (1979). შუამდინარული მითოლოგია. თბილისი.
- კოტეტიშვილი, ვ., (1955). ქართული ზეპირსიტყვიერება. თბილისი.
- მინდაძე, ნ., (2001). რელიგიური სინკრეტიზმი ქართულ ხალხურ მედიცინაში, ქართველური მემკვიდრეობა, V, თბილისი. 156-157.
- მინდაძე, ნ., (1981). ქართული ხალხური მედიცინა (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), თბილისი.
- მოსულიშვილი, მ., (1992). ქართული შელოცვები. თბილისი.
- ნიკოლაძე-ლომსიანიძე, ნ., (2011). სამკურნალო შელოცვები, ქართველური მემკვიდრეობა XV, თბილისი.
- ნოზაძე, ვ., (1954). ვეხისტყაოსნის ფერთამეტყველება. ბუენოს აირესი.
- ოჩიაური, თ., (1977). ხევსურები და ხევსურეთი, თბილისი. 103-104.
- სურგულაძე, ი., (2003). მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში. თბილისი.
- სუხიშვილი, თ., (2010). სომატური სახელები ნათესაობის აღნიშვნის ფუნქციით ძველი ბერძნულისა და ქართულის მიხედვით (დისერტაცია), თბილისი.
- ტატიშვილი, ი., (2004). ხეთური რელიგია. გენეზისი, ფორმირება, პანთეონის სტრუქტურა. მეორე შევსებული და შესწორებული გამოცემა. თბილისი.
- ფირცხელანი, დ., (2005). მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული ერთი თავისებურება სოფ. ლატალში. ქართველური მემკვიდრეობა, #9. 357-361.
- ქართული ხალხური ზღაპრები, (1986). თბილისი.
- ქართული ხალხური ზღაპრები, (1938). თ. I, თბილისი.
- ლონდაძე, ნ., (2004). ფერთამეტყველება ქართულ შელოცვებში. ქართველური მემკვიდრეობა VIII, თბილისი.
- შანშაშვილი, ნ., ნარიმანიშვილი, გ., (2020). ყოველდღიური ცხოვრება ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის თრიალეთში (სამხრეთ კავკასია). "ქრონოსი", ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, 1, თბილისი. 235-257.
- შანშაშვილი, ნ., (1998). კვირისტავის სემიოტიკური სტატუსი მტკვარ-არაქსელთა დაკრძალვის რიტუალში. ძიებანი, #1, თბილისი. 23-26.
- შანშაშვილი, ნ., ნარიმანიშვილი, გ., (2015). ქალის ჰორელიეფი მელი-დელეს სამლოცველოდან (იშთარი, ანათი, თუ კირკე). თრადიციული რელიგიური სისტემა და თანამედროვეობა. თბილისი. 206-220.
- შანშაშვილი, ნ., ნარიმანიშვილი, გ., (1989). მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული ერთი რიტუალის სემანტიკა. ძეგლის მეგობარი, 1. თბილისი. 56-62.
- ჩხეიძე, ე., (2001). რიცხვთა სიმბოლიკა ქართულ ფოლკლორში. ლიტერატურული ძიებანი. #22. თბილისი. 435.
- ცანავა, ა., (1992). ქართული მითოლოგია. თბილისი.
- ხაზარაძე, ნ., (2002). ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველთა ეთნოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, ქართველური მემკვიდრეობა VI, თბილისი.

- ხაჭაპურიძე რ., (2004). საკრალური რიტუალები შელოცვებში. ქართველური მემკვიდრეობა. VIII. თბილისი. 344-351.
- ხიდაშელი, მ., (2008). ფერის სიმბოლიკა მახლობელი აღმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებში. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, VIII. თბილისი. 8-15.
- ხიდაშელი, მ., (2007). ფერის სიმბოლიკა მახლობელი აღმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებსა და ქართულ ხალხურ კულტურაში. საქართველოს სიძველენი. #11. თბილისი. 1-28.
- ხიდაშელი, მ., (2001). სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში თბილისი.
- ხუციშვილი, ქ., (2010). წინარეკრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები საქართველოში. საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია. ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. თბილისი. 392-403.
- Гамкрелидзе, Т., Иванов, Вяч. Вс., (1984). Индоевропейский язык и индоевропейстика, (реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры) Тб.
- Грузинские народные сказки, (1988). Т. 2, М., Тб.
- Beckman, G. M., (2013a). Hittite Religion. In *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, edited by M. R. Salzman and M. A. Sweeney, 84–101. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdogu, B., (2009). Ritual symbolism in the early chalcolithic period of Central Anatolia.- *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science*, No.5, 129-151.
- Goetze, A., (1969). Hittite Myths, Epics, and Legends. In: ANET (Ancient Near Eastern Texts). *Relating to the Old Testament*. Third Edition with Supplement. Edited by Pritchard, J. B., Princeton. New Jersey. 120-121, 126-128.
- Güterbock, H., G., (1964). Religion und Kultus der Hethiter. In: G. Walser (Hrsg.), *Neuere Hethiterforschung (Historia Einzelschriften 7)*, Wiesbaden.
- Haas, V., (2011). Die Hethiter. In *Religionen des Alten Orients*, vol. 1: Hethiter und Iran. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Haas, V., (2008). Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte. Berlin.
- Haas, V., (2003). *Materia Magica et Medica Hethitica*. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient. Volumen I, II. Berlin. New York.
- Haas, V., (1994). Geschichte der hethitischen Religion. *Handbuch der Orientalistik* 1/15. Brill.
- Haas, V., (1978). *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*. Merlin Verlag, Hamburg.
- Haas, V., Koch, H., (2011). *Religionen des alten Orients: Hethiter und Iran*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Hoffner, H.A., (1998). *Hittite Myths*, Second Edition (SBL, Writings from the Ancient World 2), Atlanta.
- Hutter, M., (1991). Bemerkungen zur Verwendung magischer Rituale in mittelhethitischer Zeit. *AoF* 18. 32–43.
- Hutter, M., (1988). *Behexung, Entsühnung und Heilung (OBO 82)*. Freiburg/ CH.
- Janowski, B., Wilhelm, G., (2008). *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen*. Band 4.
- Miller, J.L., (2008). Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446), *TUAT NF* 4, 206-217.
- Neu, E., (1990). *Der alte Orient: Mythen der Hethiter, "Mythos": Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. Trier. 94.
- Popko, M., (1995). *Religions of Asia Minor, DIALOG*, Warszawa. 36.
- Reyhan, E., (2009). The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Volume 28, Issue 45. 85-106.
- Rieken, E., (2019). Hittite Prayers and Their Mesopotamian Models. In *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, edited by S. Blakely and B. J. Collins, 149–162. *Studies in Ancient Mediterranean Religions* 2. Atlanta, GA: Lockwood Press.

- Taracha, P., (2009). Religions of second millennium Anatolia. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Tatishvili, I., Gordeziani, L., (2010). Zur Erforschung der Hethitisch-Kartwelischen Religiösen Parallelen. Acts of the VIIIth International Congress of Hittitology. 2 Cilt, Volume II. Ankara. 891-900.
- Ünal, A., (1991). Hethitische Hymnen und Gebete. In: O. Kaiser (Hrsg.), Texte der Umwelt des Alten Testaments, Band 2: Religiöse Texte, Lieferung 2: Lieder und Gebete II (TUAT 2), Gütersloh.

REFERENCES

- abak'elia, n., (2008). “daimonebi” kartul mito-rit'ualur sist'emashi, “semiot'ik'a”, #3. 151-167.
- abak'elia, n., (1997). simbolo da rit'uali kartul k'ult'urashi. tbilisi.
- baliauri, m., mak'alatia, n., (1940). mitsvalebulis k'ult'i arkhot'is temshi. masalebi sakartvelos etnografiisatvis, III, tbilisi.
- gagulishvili, i., (1986). kartuli magiuri p'oezia. tbilisi.
- gelashvili, e., (2014). ornament'uli simbolik'a kartul khalkhur koreografiashi (disert'atsia). tbilisi.
- k'ik'nadze, z., (1996). kartuli mitologia. I, jvari da saqmo, kutaisi.
- k'ik'nadze, z., (1979). shuamdinaruli mitologia. tbilisi.
- k'ot'et'ishvili, v., (1955). kartuli zep'irsit'qviereba. tbilisi.
- mindadze, n., (2001). religiuri sink'ret'izmi kartul khalkhur meditsinashi, kartveluri memk'vidreoba, V, tbilisi. 156-157.
- mindadze, n., (1981). kartuli khalkhuri meditsina (aghmosavlet sakartvelos mtielta etnografiuli masalebis mikhedvit), tbilisi.
- mosulishvili, m., (1992). kartuli shelotsvebi. tbilisi.
- nik'oladze-lomsianidze, n., (2011). samk'urnalo shelotsvebi, kartveluri memk'vidreoba XV, tbilisi.
- nozadze, v., (1954). vekhist'qaosnis pertamet'qveleba. buenos airesi.
- ochiauri, t., (1977). khevsurebi da khevsureti, tbilisi. 103-104.
- surguladze, i., (2003). mitosi, k'ult'i, rit'uali sakartveloshi. tbilisi.
- sukhishvili, t., (2010). somat'uri sakhelebi natesaobis aghnishvnis punktsiit dzveli berdznulisa da kartulis mikhedvit (disert'atsia), tbilisi.
- t'at'ishvili, i., (2004). kheturi religia. genezisi, pormireba, p'anteonis st'rukt'ura. meore shevsebuli da shests'orebuli gamotsema. tbilisi.
- pirtskhelani, d., (2005). mitsvalebulis k'ult'tan dak'avshirebuli erti tavisebureba sop. lat'alshi. kartveluri memk'vidreoba, #9. 357-361.
- kartuli khalkhuri zghap'rebi, (1986). tbilisi.
- kartuli khalkhuri zghap'rebi, (1938). t. I, tbilisi.
- ghonghadze, n., (2004). pertamet'qveleba kartul shelotsvebshi. kartveluri memk'vidreoba VIII, tbilisi.
- shanshashvili, n., narimanishvili, g., (2020). qoveldghiuri tskhovreba dzv.ts'. II atasts'leulis shua khanebis da meore nakhevis trialetshi (samkhret k'avk'asia). “kronosi”, ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'i, 1, tbilisi. 235-257.
- shanshashvili, n., (1998). k'virist'avis semiot'ik'uri st'at'usi mt'k'var-arakselta dak'rdzalvis rit'ualshi. dziebani, #1, tbilisi. 23-26.
- shanshashvili, n., narimanishvili, g., (2015). kalis horeliepi meli-gheles samlotsvelodan (ishtari, anati, tu k'irk'e). traditsiuli religiuri sist'ema da tanamedroveoba. tbilisi. 206-220.
- shanshashvili, n., narimanishvili, g., (1989). mitsvalebulis k'ult'tan dak'avshirebuli erti rit'ualis semant'ik'a. dzeglis megobari, 1. tbilisi. 56-62.
- chkheidze, e., (2001). ritskhvta simbolik'a kartul polk'lorshi. lit'erat'uruli dziebani. #22. tbilisi. 435.
- tsanava, a., (1992). kartuli mitologia. tbilisi.
- khazaradze, n., (2002). dzvelanat'oliur samqarostan kartvelta etnok'ult'uruli urtiertobis ist'oriidan, kartveluri memk'vidreoba VI, tbilisi.
- khach'ap'uridze, r., (2004). sak'raluri ritskhvebi shelotsvebshi. kartveluri memk'vidreoba. VIII. tbilisi. 344-351.

- khidasheli, m., (2008). peris simbolik'a makhlobeli aghmosavletis adresamits'atmokmedo k'ult'urebshi. ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'is shromebi, VIII. tbilisi. 8-15.
- khidasheli, m., (2007). peris simbolik'a makhlobeli aghmosavletis adresamits'atmokmedo k'ult'urebsa da kartul khalkhur k'ult'urashi. sakartvelos sidzveleni. #11. tbilisi. 1-28.
- khidasheli, m., (2001). samqaros surati arkaul sakartveloshi tbilisi.
- khutsishvili, k., (2010). ts'inarekrist'ianuli rts'mena-ts'armodgenebi sakartveloshi. sakartvelos etnografiya/etnologia. ivane javakhishvilis ist'oriisa da etnologiis inst'it'ut'i. tbilisi. 392-403.
- Gamkrelidze, T., Ivanov, Vjach. Vs., (1984). Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejstika, (rekonstrukcija i istoriko-tipologicheskij analiz prajazyka i protokul'tury) Tb.
- Gruzinskie narodnye skazki, (1988). T. 2, M., Tb.
- Beckman, G. M., (2013a). Hittite Religion. In *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, edited by M. R. Salzman and M. A. Sweeney, 84–101. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdogu, B., (2009). Ritual symbolism in the early chalcolithic period of Central Anatolia.- *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science*, No.5, 129-151.
- Goetze, A., (1969). The Telepinu-Myth. In: ANET (Ancient Near Eastern Texts). Relating to the Old Testament. Third Edition with Supplement. Edited by Pritchard, J. B., Princeton. New Jersey. 126-128.
- Güterbock, H., G., (1964). Religion und Kultus der Hethiter. In: G. Walser (Hrsg.), *Neuere Hethiterforschung (Historia Einzelschriften 7)*, Wiesbaden.
- Haas, V., (2011). Die Hethiter. In *Religionen des Alten Orients*, vol. 1: Hethiter und Iran. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Haas, V., (2008). Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte. Berlin.
- Haas, V., (2003). *Materia Magica et Medica Hethitica*. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient. Volumen I, II. Berlin. New York.
- Haas, V., (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*. Handbuch der Orientalistik 1/15. Brill.
- Haas, V., (1978). *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*. Merlin Verlag, Hamburg.
- Haas, V., Koch, H., (2011). *Religionen des alten Orients: Hethiter und Iran*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Hoffner, H.A., (1998). *Hittite Myths, Second Edition (SBL, Writings from the Ancient World 2)*, Atlanta.
- Hutter, M., (1991). Bemerkungen zur Verwendung magischer Rituale in mittelhethitischer Zeit. *AoF* 18. 32–43.
- Hutter, M., (1988). *Behexung, Entsühnung und Heilung (OBO 82)*. Freiburg/ CH.
- Janowski, B., Wilhelm, G., (2008). *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen*. Band 4.
- Miller, J.L., (2008). Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446), *TUAT NF* 4, 206-217.
- Neu, E., (1990). *Der alte Orient: Mythen der Hethiter, "Mythos": Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. Trier. 94.
- Popko, M., (1995). *Religions of Asia Minor, DIALOG*, Warszawa. 36.
- Reyhan, E., (2009). The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Volume 28, Issue 45. 85-106.
- Rieken, E., (2019). Hittite Prayers and Their Mesopotamian Models. In *Religious Convergence in the Ancient Mediterranean*, edited by S. Blakely and B. J. Collins, 149–162. *Studies in Ancient Mediterranean Religions 2*. Atlanta, GA: Lockwood Press.
- Taracha, P., (2009). *Religions of second millennium Anatolia*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Tatishvili, I., Gordeziani, L., (2010). Zur Erforschung der Hethitisch-Kartwelischen Religiösen Parallelen. *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology*. 2 Cilt, Volume II. Ankara. 891-900.
- Ünal, A., (1991). Hethitische Hymnen und Gebete. In: O. Kaiser (Hrsg.), *Texte der Umwelt des Alten Testaments*, Band 2: Religiöse Texte, Lieferung 2: Lieder und Gebete II (TUAT 2), Gütersloh.

THE LAWS OF THE HITTITES

ხეთური კანონები

MAIA GAMBASHIDZE,

Iv. Javakhishvili Tbilisi State University,

Ass. Prof., Tel.: 599960904

maia.ghambashidze@tsu.ge

ORCID: 0000-0002-1008-2869

EREKLE ASTAKHISHVILI,

Free University, Tbilisi,

Prof., Tel.: 577419010

erekle.astakhishvili@gmail.com

ORCID:0000-0002-3886-3878

Abstract: Here are presented the Georgian translation and comments of the Hittite laws.

The Hittites were one of the oldest Indo-European inhabitants of present-day Turkey, living in central Anatolia.

They appeared at the beginning of the 2nd millennium BC and created a strong military state. Many Hittite cuneiform clay tablets have been found in the capital of the Hittites, Hattusa/Boghazköi. Of particular note are the collections of laws. Several versions of them belong to different periods: 4 copies of the text date back to the pre-imperial Period (ca. 1650–1500 BC) and we also have copies of the Empire Period (1500–1180 BC). The old Hittite text seems to have been performed not only to modernize the archaic Hittite language, but also to have some legislative amendments made by the editors. If we look at these changes, punishment is simplified almost everywhere - corporal punishment is replaced by fines.

Keywords: Hittites, Laws, Asia Minor, Ancient Middle East, Hittitology, Assyriology

მაია ღამბაშიძე,

ივ. ჯავახიშვილის თბილისის

სახელმწიფო უნივერსიტეტი,

დოქტ., ასოც. პროფ., ტელ.: 599960904,

maia.ghambashidze@tsu.ge

ORCID:0000-0002-1008-2869

ერეკლე ასტახიშვილი,

თავისუფალი უნივერსიტეტი, თბილისი,

პროფ., ტელ.: 577419010

erekle.astakhishvili@gmail.com

ORCID:0000-0002-3886-3878

აბსტრაქტი: მოცემულია ძველ ანატოლიაში (ამჟამინდელი თურქეთი) ძვ. წ. მე-2 ათასწლეულში მცხოვრები ხალხის – ხეთების კანონების კრებულის ქართული თარგმანი და კომენტარები.

სამიუბო სიტყვები: ხეთები, კანონები, მცირე აზია, ძველი ახლო აღმოსავლეთი, ხეთოლოგია, ასირიოლოგია

შესავალი

ხეთები ამჟამინდელი თურქეთის ერთ-ერთი უძველესი ინდოევროპელი მოსახლენი იყვნენ, რომლებიც ცენტრალურ ანატოლიაში, კერძოდ კი, მდინარე ყიზილ-იზმარის (ხეთური მარასანთია, ბერძნ. *ჰალისი*), ძვ. წ. მე-2 ათასწლეულის დასაწყისში გამოჩნდნენ და ძლიერი სამხედრო სახელმწიფო შექმნეს.

ჩვენამდე მოაღწია ხეთების დედაქალაქ *ხათუსაში* (თან. *ბოღაჯქოი*) ნაპოვნმა არაერთმა ლურსმნული დამწერლობით შესრულებულმა თიხის ფირფიტამ, რომელთა შორის გვხვდება როგორც ისტორიულ-პოლიტიკური, ასევე, ადმინისტრაციული, ლიტერატურული თუ რელიგიური შინაარსის ტექსტები. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია – კანონთა კრებულები.

ხეთური ტექსტების კატალოგის მიხედვით, ხეთური კანონების ფირფიტებს მინიჭებული აქვს 291 და 292 ნომრები (CTH 291, 292). ნაპოვნია ტექსტის რამდენიმე ვარიანტი, რომლებიც სხვადასხვა პერიოდს განეკუთვნება: ტექსტის 4 ასლი იმპერიამდელი პერიოდით თარიღდება (დაახლ. ძვ. წ. 1650–1500); გვაქვს ასევე იმპერიის პერიოდის ასლები (ძვ. წ. 1500–1180).¹ ეს ასლები ძველი ხეთური ტექსტის გადაწერილი ვარიანტებია, რომლებიც, როგორც ჩანს, შესრულდა არა მხოლოდ არქაული ხეთური ენის გათანამედროვეებისთვის, არამედ მასში რედაქტორებმა გარკვეული კანონმდებლური შესწორებებიც შეიტანეს. თუ დავაკვირდებით ამ ცვლილებებს, თითქმის ყველგან სასჯელი გამარტივებულია – ფიზიკური სასჯელები ჩანაცვლებულია ჯარიმებით. ფირფიტების კოლოფონების მიხედვით ვიგებთ, რომ ხეთელმა მწერლებმა კანონების ტექსტი დაყვეს ორ ძირითად ნაწილად და შემდეგნაირად დაასათაურეს: 1-100 კანონები: „თუკი კაცი“, 101-200 კანონი – „თუკი ვაზი“.

ხეთური კანონების ტექსტისა და მისი კომენტარების შესახებ არსებული ძირითადი გამოცემებია:

გიორგაძე, გრ., (1990). *ხეთური კანონები*, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ქრესტომათია, 210-221.

Дьяконов, И.М., (1952). *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства*.

Friedrich, J., (1959). *Die hethitischen Gesetze*. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui 7. Leiden: E. J. Brill.

Goetze, A., (1969). *The Hittite Laws: In Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 188-197. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Güterbock, H.G., (1954). *Authority and Law in the Hittite Kingdom*. JAOS Suppl. 17 (July-Sept.): 16-24.

Güterbock, H.G., (1961). *Review of Johannes Friedrich, Die hethitischen Gesetze* (Leiden: Brill, 1959) in JCS 15: 62-78.

Güterbock, H.G., (1962). *Further Notes on the Hittite Laws*. JCS 16: 17-23.

Haase, R., (1979). *Die keilschriftlichen Rechtssammlungen in deutscher Fassung*. 2d ed. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hoffner, H. A., (1963). *The Laws of the Hittites*. Ph.D. dissertation. Brandeis University.

Hoffner, H. A., (1997). *The Laws of the Hittites*. A Critical Edition. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, vol. 23. Leiden: E. J. Brill.

Hoffner, H. A., (2007). *Hittite Laws*, in: M. Roth, Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Writings from the Ancient World Society of the Biblical Literature, Vol. 6, Atlanta, 213-247.

Hrozny, F., (1922). *Code Hittite prouvent de Asie Mineure* (1re TS 1350 m'. J.-C). 1re partie. Transcription, traduction française. Hethitica. Tome 1er. Première partie. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.

Imparati, F., (1964). *Le leggi ittite*. Incunabula Graeca 7. Roma: Edizioni dell'Ateneo.

Neufeld, E., (1951). *The Hittite Laws*. London: Luzac.

von Schuler, E., (1982). *Die hethitischen Gesetze*. In Rechtsbiicher. Ed. Otto Kaiser. Texte aus der Umwelt des Alten Testaments III, 96-123.

¹Hoffner, 2007:214-215. ტექსტის თარგმანისას, არაბული რიცხვებით მოცემულია კანონების ძირითადი ტექსტი, ხოლო რომაულით – ტექსტის გვიანდელი ვერსია.

ტექსტი:

1. [თუკი] ვინმე (განზრახ) მოკლავს [კაცს] ან ქალს ჩხ[უბში], უნდა [მოიყვანოს] დასაკრძალავად და სანაცვლოდ (ოჯახს) მისცეს 4 კაცი ან ქალი². მან (=დამნაშავემ) [თავის სახლიდან] უნდა მოიყვანოს ისინი.³ (KBo 6.3 I 1-3)
  - 2.[თუკი] ვინმე (განზრახ) მოკლავს [კაც] ან ქალ მონას ჩხუბში, უნდა მოიყვანოს დასაკრძალავად [და] სანაცვლოდ (ოჯახს) მისცეს [2] კაცი ან ქალი. მან (=დამნაშავემ) თავის სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo 22.61 I 1-3; KBo 6.3 I 4-5)
  - 3.[თუკი] ვინმე ცემს თავისუფალ [კაცს] ან ქალს და იგი მოკვდება, და თუ ეს დანაშაული მისი ხელით (=შემთხვევით) მოხდება, უნდა მოიყვანოს დასაკრძალავად და სანაცვლოდ (ოჯახს) მისცეს 2 ადამიანი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo 22.61 I 4-6; KBo 6.3 I 6-7)
  - 4.თუკი ვინმე ეჩხუბება კაც ან ქალ მონას და იგი მოკვდება, თუ ეს დანაშაული მისი ხელით (=შემთხვევით) მოხდება, მან იგი უნდა მოიყვანოს დასაკრძალავად და სანაცვლოდ (ოჯახს) მისცეს 1 ადამიანი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიყვანოს იგი. (KBo 6.2 I 1-2; KBo 6.3 I 8-9)
- III-IV. [თუკი ვინმე] ეჩხუბება [(თავისუფალ) კაცს] და იგი მოკვდება, თუ ეს დანაშაული მისი ხელით (=შემთხვევით) მოხდება, [უნდა გადაიხადოს... შეკელი ვერცხლი]. თუკი იგი თავისუფალი ქალია ან მონა ქალია, უნდა გადაიხადოს 80 შეკელი⁴ ვერცხლი. (KBo 6.4 I 2-3)
- 5.თუკი ვინმე მოკლავს ვაჭარს (უცხო ქვეყანაში), უნდა გადაიხადოს 10 მინა ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). თუკი იგი ლუვიას ან ფალას ქვეყანაში (გარდაიცვლება), მან (=დამნაშავემ) უნდა გადაიხადოს 10 მინა ვერცხლი და ასევე აუნაზღაუროს საქონელი. თუკი ეს ხათის ქვეყანაში (მოხდება), მან (=დამნაშავემ) უნდა ასევე დაკრძალოს ვაჭარი.⁵ (KBo 6.2 I 3-6; KBo 6.3 I 10-13)
- V. [თუკი] ვინმე მოკლავს ხეთ [ვაჭარს], (რომელსაც აქვს) საქონელი, უნდა გადაიხადოს [... მინა ვერცხლი] და მისი საქონლის სამმაგი ფასი. მაგრამ [თუკი] ვაჭარს არ აქვს საქონელი და ვინმე მოკლავს მას ჩხუბში, მან უნდა გადაიხადოს 6 მინა ვერცხლი. თუ ეს დანაშაული მისი ხელით (=შემთხვევით) მოხდება, მან უნდა გადაიხადოს 2 მინა ვერცხლი.⁶ (KBo 6.4 I 4-8)

² სიტყვასიტყვით, (ადამიანის) თავი – SAG.DU.

³ ამ ფრაზის[par-na-aš-še-e-a] su-wa-a-ez-zi - მთავარი აზრია, რომ პასუხისმგებლობა დანაშაულზე ეკისრება დამნაშავეს სახლს, ეს კი იმას ნიშნავს, რომ დამნაშავემ თავისი სახლიდან სანაცვლოდ უნდა მოიყვანოს ადამიანი ან მოიტანოს ანაზღაურება. ამის შესახებ ხეთოლოგთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა: Hoffner, 1997: „The significance of this phrase has been much debated. I favor the view that the claimant is entitled to recover damages from the estate of the perpetrator”, 18; შდრ. Менаңде, 1961: 22; გრ. გიორგაძის თარგმანის მიხედვით: „[უკეთუ] ვინმე [ჩხუბში მოკლავს (თავისუფალ) კაცს] ან (თავისუფალ) ქალს, იგი [მას (ე.ი. ცხედარს) შინ მიიტა]ნს, აგრეთვე 4 „თავს“ გაიღებს, კაცს ან ქალს, [და მის (ე.ი. დაზარალებულის) სახლს] ჩააბარებს“. გიორგაძე, 1990:210.

⁴ ხეთური ტექსტების 1 შეკელი = 12.4 გრამს (მესოპოტამიაში 1 შეკელი = 8.3 გრამს), ხოლო 1 მინა = 40 შეკელს (მესოპოტამიაში = 60 შეკელს), ანუ 496 გრამს: Karakaya, Marşap, Taş, 2010:1839.

⁵ კანონების მიხედვით ვიგებთ, რამდენად მნიშვნელოვანი სტატუსი ჰქონდა ხეთის ქვეყნის მოქალაქეს. მის მკვლელს ევალებოდა გარდაცვლილის დასაფლავება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო, როდესაც ხეთი უცხო მიწაზე გარდაიცვლებოდა, ამ შემთხვევაში, აუცილებელი იყო მისი სამშობლოში გადმოსვენება: Hoffner, 2003:114.

⁶ სავარაუდოდ, მე-5 პარაგრაფის გვიანდელი ვერსიის ტექსტში მოცემულია დამატებითი განმარტება, იმ შემთხვევაში, თუ მოკლულ ვაჭარს გასაყიდი საქონელი თან აქვს თუ არა.

6. თუკი ადამიანი, კაცი ან ქალი, მოკლეს სხვა ქალაქში, მსხვერპლის მემკვიდრემ უნდა მოიჭრას 100 გიფესარი⁷ მიწა იმ ადამიანის საკუთრებიდან, ვის მიწაზეც მოკლეს ადამიანი და დაისაკუთროს. (KBo 6.2 I 7-8; KBo 6.3 I 14-15)

VI. თუკი თავისუფალ კაცს მკვდარს იპოვნინ სხვის კერძო საკუთრებაზე, მისმა მფლობელმა უნდა მისცეს თავისი ქონება, სახლი და 60 შეკელი ვერცხლი. თუკი გარდაცვლილი ქალია, მფლობელმა უნდა მისცეს არა საკუთარი ქონება, არამედ - 120 შეკელი ვერცხლი. თუკი ადგილი, სადაც გარდაცვლილი იპოვნეს, არ არის კერძო საკუთრება, არამედ ცარიელი მინდორია, უნდა გადაზომონ 3 დანა⁸ ყველა მიმართულებით და მოკლული ადამიანის მემკვიდრემ უნდა აიღოს თანხა იმის მიხედვით, რომელი დასახლების მიმდებარედაცაა ნაპოვნი (= იმ დასახლების კანონის თანახმად). თუკი მიმდებარედ (= აღნიშნულ მანძილზე) არ არის დასახლება, მემკვიდრე უარს იტყვის თავის მოთხოვნაზე. (KBo 6.4 I 9-13)

7. თუკი ვინმე დააბრმავებს თავისუფალ ადამიანს ან ჩაუმტვრევს კბილს, უწინ იხდიდნენ 40 შეკელ ვერცხლს, ხოლო ეხლა უნდა გადაიხადონ 20 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 9-10; KBo 6.3 I 16-18; KBo 12.48 I 1)

VII. თუკი ვინმე დააბრმავებს თავისუფალ ადამიანს ჩხუბში, მან უნდა გადაიხადოს 40 შეკელი ვერცხლი. თუკი ეს უბედური შემთხვევაა, მან უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 14-15)

8. თუკი ვინმე დააბრმავებს კაც ან ქალ მონას ან ჩაუმტვრევს კბილს, მან უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 11-12; KBo 6.3 I 19-20; KBo 12.48 I 2-4)

VIII.1. თუკი ვინმე დააბრმავებს კაც მონას ჩხუბში, მან უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. თუკი ეს უბედური შემთხვევაა, მან უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 16-17)

VIII.2. თუკი ვინმე კბილს ჩაუმტვრევს თავისუფალ ადამიანს - თუკი ჩაუმტვრევს 2 ან 3 კბილს, უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. თუკი დაზარალებული მონაა, თავდამსხმელმა უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 18-19)

9. თუკი ვინმე ზიანს მიაყენებს ადამიანს თავზე, ადრე იხდიდნენ 6 შეკელ ვერცხლს; დაზარალებული იღებდა 3 შეკელ ვერცხლს და 3 შეკელს უხდიდნენ სასახლეს. მაგრამ ეხლა მეფემ უარი თქვა სასახლის წილზე, ასე რომ, მხოლოდ დაზარალებული მხარე აიღებს 3 შეკელ ვერცხლს. (KBo 6.2 I 13-15; KBo 6.3 I 21-24; KBo 12.48 I 5)

IX. თუკი ვინმე ადამიანს თავზე მიაყენებს ზიანს, დაზარალებულმა კაცმა უნდა აიღოს 3 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 20-21)

10. თუკი ვინმე ზიანს მიაყენებს ადამიანს და დროებით უუნაროს გახდის მას, უნდა უეჭიმოს მას. თავის ადგილზე მან უნდა დაასაქმოს ეს ადამიანი, სანამ ის გამოჯანმრთელდება. როდესაც კარგად გახდება, თავდამსხმელმა უნდა გადაუხადოს მას 6 შეკელი ვერცხლი. იმდენივე

⁷ ხეთ. 100 gipešsar = 3.3 IKU = 1 ჰექტარს, იხ. Hoffner, 1997:20. შესაბამისად, 1 gipešsar = 100 მეტრს.

⁸ = დაახლ. 30 კმ.: შუმ. 1 DANNA (აქად. *BĒRU*) = დაახლ. 10.5 ან 11.2 კმ-ს, Chicago Assyrian Dictionary (CAD) 2, 1965:208. სავარაუდოდ, 30 კმ იყო ის მანძილი, რომლის დაფარვაც ადამიანს და დატვირთულ ვირს შეეძლოთ დღის მანძილზე, დილიდან დაბნელებამდე. არ არის გამორიცხული, რომ ხეთური დასახლებები სწორედ ამ მანძილებით ყოფილიყო დაშორებული, როგორც ეს რომაელებთან გვხვდება. Bowes, 2021:602.

უნდა გადაუხადოს ექიმსაც. (KBo 6.2 I 16-19; KBo 6.3 I 25-28; KBo 6.5I 4-9; KUB 29.13 obv. 1-3)

X. თუკი ვინმე თავისუფალ კაცს თავზე მიაყენებს ზიანს, უნდა უმკურნალოს მას. თავის ადგილას უნდა დაასაქმოს იგი, სანამ გამოჯანმრთელდება. როდესაც კარგად გახდება, თავდამსხმელმა უნდა გადაუხადოს 10 შეკელი ვერცხლი, 3 შეკელი კი ექიმს. თუკი იგი მონაა, უნდა გადაიხადოს 2 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 22-26)

11. თუკი ვინმე მოატეხს თავისუფალ ადამიანს ხელს ან ფეხს, უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 20-21; KBo 6.3 I 29-30; E: KBo 6.5I 10-11; KUB 29.13 obv. 4-5)

XI. თუკი ვინმე მოატეხს თავისუფალ კაცს ხელს ან ფეხს, თუკი დაჭრილი ადამიანი სამუდამოდ დასახიჩრდება, მან უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. თუკი ის დროებით დასახიჩრდება, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 27-29)

12. თუკი ვინმე მოატეხს კაც ან ქალ მონას ხელს ან ფეხს, მან უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 22-23; KBo 6.3 I 31-32; KBo 6.5I 11; KUB 29.13 obv. 6)

XII. თუკი ვინმე მოატეხს მონას ხელს ან ფეხს, თუკი იგი სამუდამოდ დასახიჩრდება, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. თუკი იგი დროებით დასახიჩრდება, მან უნდა გადაიხადოს 5 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 30-32)

13. თუკი ვინმე ცხვირს გაუტეხს თავისუფალ ადამიანს, უნდა გადაიხადოს 40 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 24-25; KBo 6.3 I 33-34; KBo 6.5I 12-13)

XIII. თუკი ვინმე ცხვირს გაუტეხს თავისუფალ კაცს, უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.4 I 33-34)

14. თუკი ვინმე ცხვირს მოატეხს კაც ან ქალ მონას, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.3 I 35-36; KBo 6.5I 14-15)

XIV. თუკი ვინმე ცხვირს მოატეხს კაც ან ქალ მონას, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 35-36)

15. თუკი ვინმე ყურს მოახევს თავისუფალ ადამიანს, უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. მან თავის სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.3 I 37-38; KBo 6.5I 16-17)

XV. თუკი ვინმე ყურს მოახევს თავისუფალ კაცს, უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 37)

16. თუკი ვინმე ყურს მოახევს კაც ან ქალ მონას, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.3 I 39; KBo 6.5I 18-19)

XIV. თუკი ვინმე ყურს მოახევს კაც ან ქალ მონას, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 38-39)

17. თუკი ვინმე თავისუფალ ქალს მუცელს მოაშლევინებს, [თუკი] იგი მეათე თვეშია, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი, თუკი იგი მეხუთე თვეშია, მან უნდა გადაიხადოს 5

შეკელი ვერცხლი. მან (ე.ი. კაცმა) თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.3 I 40-42; KBo 6.5I 20-22)

XVII. თუკი ვინმე თავისუფალ ქალს მუცელს მოაშლევენებს, უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.4 I 40-41)

18. თუკი ვინმე მონა ქალს მუცელს მოუშლის, თუკი იგი მათე თვეშია, უნდა გადაიხადოს 5 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.3 I 43-44; KBo 6.5I 23-24)

XVIII. თუკი ვინმე მონა ქალს მუცელს მოუშლის, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. [...].(KBo 6.4 I 42-43)

19ა. თუკი ლუვიელი ხათის ქვეყნიდან გაიტაცებს თავისუფალ ადამიანს, კაცს ან ქალს და წაიყვანს ლუვიას/არცავას ქვეყანაში, ხოლო შემდგომში გატაცებული ადამიანის პატრონი იცნობს მას, მან (=გამტაცებელმა) თავისი სახლიდან უნდა მოიყვანოს იგი (=უნდა დააბრუნოს).⁹ (KBo 6.2 I 36-38; KBo 6.3 I 45-47); 19ბ. თუკი ხეთი გაიტაცებს ლუვიელ კაცს თვითონ ხათის ქვეყანაში და წაიყვანს მას ლუვიის ქვეყანაში, ადრე უნდა მიეცათ 12 ადამიანი, ეხლა კი უნდა მისცენ 6 ადამიანი. მან (=გამტაცებელმა) თავისი სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo 6.2 I 39-41; KBo 6.3 I 47-49; KBo 6.5I 12-13)

20. თუკი ხეთი კაცი მოიტაცებს ხეთ კაც მონას ლუვიის ქვეყნიდან და წაიყვანს ხათის ქვეყანაში, შემდგომში მოტაცებული ადამიანის პატრონი იცნობს მას, მომტაცებელმა უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 I 42-44; KBo 6.3 I 50-52)

21. თუკი ვინმე გაიტაცებს მონა კაცს ლუვიელი კაციგან ლუვიას ქვეყნიდან და მიიყვანს ხათის ქვეყანაში, და მისი პატრონი იცნობს მას, პატრონმა უნდა უკან წაიყვანოს თავისი მონა. ამ შემთხვევაში არ იქნება ანაზღაურება. (KBo 6.2 I 45-47; KBo 6.3 I 53-55)

22ა. თუკი კაცი მონა გაიქცევა და ვინმე მოიყვანს უკან, თუკი იგი მას ახლოს შეიპყრობს, მისმა პატრონმა მპოვნელს ფეხსაცმელები უნდა მისცეს; 22ბ. თუკი იგი შეიპყრობს მას მდინარესთან ახლოს, უნდა გადაუხადოს 2 შეკელი ვერცხლი. თუკი მდინარის მოშორებით, მან უნდა გადაუხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.2 I 48-50; KBo 6.3 I 56-58)

23ა. თუკი მონა კაცი გაიქცევა და ლუვიას ქვეყნად წავა, მისმა პატრონმა 6 შეკელი ვერცხლი უნდა გადაუხადოს, ვინც მას უკან მოიყვანს; 23ბ. თუკი მონა კაცი გაიქცევა და მტრის ქვეყნად წავა, ვინც მას უკან დააბრუნებს, თავისთვის უნდა დაიტოვოს იგი. (KBo 6.2 I 51-53; KBo 6.3 I 59-62)

24. თუკი კაცი ან ქალი მონა გაიქცევა, მან, ვის სახლშიც მონის პატრონი იპოვნის მას, უნდა გადაუხადოს (მონის პატრონს) ერთი თვის ხელფასი: 12 შეკელი ვერცხლი კაცისთვის, 6 შეკელი ვერცხლი – ქალისთვის.¹⁰ (KBo 6.2 I 54-55; KBo 6.3 I 63-65)

25ა.[თუკი] ადამიანი (=კაცი/ქალი) უწმინდურობას ჩაიდენს (=მოშარდავს) საჭმლიან ქვაბში ანდაც ქვევრში¹¹, ადრე იხდიდნენ 6 შეკელ ვერცხლს; ვინც უწმინდურობას ჩადის, იხდის 3

⁹ Hoffner, 1997:30.

¹⁰ მეორე ვარიანტი: „უნდა გადაუხადოს ერთი წლის ხელფასი: 2 ½ მინა: (= 100 შეკელი) ვერცხლი კაცისთვის, 50 შეკელს კაცისთვის“, Hoffner, 1997:32.

¹¹ ხეთ. luliya- „ტბა, წყარო, ნაკადული, აუზი, ლარნაკი, ქვევრი/პითოსი“, *Chicago Hittite Dictionary (CHD)*, 1989, Vol. L-N, 80; იხ. Hoffner, 1997:33.

შეკელ ვერცხლს, (ადრე კი ამისთვის) [მეფის] სახლს (კიდევ) უხდიდნენ 3 შეკელს; **25ბ.** ხოლო ეხლა მეფემ [უარი თქვა] სასახლის წილზე. ის, ვინც უწმინდურობას ჩაიდენს, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. დამნაშავემ თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (**KBo 6.2 I 56-59; KBo 6.3 I 66-69; KBo 12.49 II 1-6**).

26ა. თუკი ქალი გაეყ[რება] კაცს, [კაცი მას] მიცემს ..., და [ქალი (მიიღებს)] იმდენს, რამდენიც დათესა,¹² ხოლო კაცს [დარჩება] მიწა და ბავშვები. [...] (**KBo 6.2 I 60-64; KBo 6.3 I 70-74; KBo 12.49 II 7-13; KUB 26.56 II 1-3**).

26ბ. ხოლო თუკი კაცი გაეყრ[ება] ქალს, [და იგი ..., მან უნდა გაყიდოს ქალი]. ვინც იყიდის მას, [უნდა გადაუხადოს] 12 შეკელი ვერცხლი. (**KUB 26.56 II 4-5; KBo 12.49 II 9-10; KBo 6.5 II 2-3**)

27. თუკი კაცი ცოლს მოიყვანს და [მას თავის სახლში წაიყვანს, მან უნდა წაიღოს მისი მზითვი თან (თავის სახლში). თუკი ქალი გარდაიცვლება (მის სახლში), მის პირად ნივთებს დაწვავენ, (ხოლო) მის მზითვეს კაცი დაიტოვებს. თუკი იგი გარდაიცვლება, მამამისის სახლში და მას ბავშვები (ჰყავს), კაცმა არ უნდა [დაიტოვოს] მისი მზითვი.¹³ (**KUB 26.56 II 6-10; KBo 6.3 I 75, II 1-4; KBo 6.5 II 4-9**)

28ა. თუკი ქალიშვილი შეპირებულია კაცს და სხვა (კაცი) გაიქცევა მასთან ერთად, როგორც კი იგი მასთან ერთად გაიქცევა, პირველ კაცს უნდა აუნაზღაუროს ის, რაც მან გადაიხადა (= გადაუხადა ქალის ოჯახს). (ქალის) მამამ და დედამ არ უნდა აუნაზღაურონ. **28ბ.** თუკი მამა და დედა მისცემენ მას (=ქალიშვილს) სხვა კაცს, მამამ და დედამ უნდა აუნაზღაურონ (პირველ კაცს). **28გ.** თუკი მამა და დედა უარს იტყვიან (= ეს თუ მშობლების სურვილით არ მოხდება), მათ უნდა დააშორონ იგი (ქალი) მას (კაცს, ვისთან ერთადაც გაიქცევა). (**KBo 6.2 I 1-2; KBo 6.3 I 5-10; KBo 6.5 II 10-14, III 1-5; KBo 12.49 II 1-6; KBo 6.4 II 8-12**)

29. თუკი ქალიშვილი დანიშნულია კაცზე და მას მიტანილი აქვს ძღვენი¹⁴, ხოლო მამა და დედა გააუქმებენ შეთანხმებას, მათ შეუძლიათ დააშორონ იგი (=ქალიშვილი) კაცს. მაგრამ მათ ძღვენი უნდა აუნაზღაურონ ორმაგად. (**KBo 6.3 II 11-13; KBo 6.5 II 10-14, III 6-10; KBo 6.4 II 13-16**)

30. ხოლო თუკი სანამ კაცი ცოლად მოიყვანს ქალიშვილს, მანამდე უარს იტყვის მასზე, მან უნდა დაუტოვოს ძღვენი, რომელიც მან მიუტანა (ქალიშვილის მშობლებს). (**KBo 6.3 II 14-15; KBo 6.5 III 11-13**)

XXX. თუკი კაცი [...] ქალიშვილს, ძღვენი, რომელიც [მან მიუტანა,]. (**KBo 6.4 II 17-18**)

31. თუკი თავისუფალი კაცი და მონა ქალი საყვარლები არიან და ერთად ცხოვრობენ, და იგი მას ცოლად მოიყვანს, დასახლდებიან და ბავშვები ეყოლებათ, მაგრამ (თუკი) შემდგომ ან ისინი გაუცხოვდებიან ერთმანეთისგან ან სხვაზე დაქორწინდებიან, მათ სახლი თანაბრად უნდა გაიყონ და კაცმა უნდა წაიყვანოს ბავშვები, ხოლო ქალმა უნდა წაიყვანოს ერთი ბავშვი. (**KBo 6.3 II 16-20**)

¹²ხეთ.: ŠA NUMUN.HI.A-aš k[u-uš-ša-an MUNUS-za da-a-i. ჰოფნერის აზრით, ქალი წაიღებს სახლიდან იმდენს, რამდენი შეილიც გააჩინა, Hoffner, 1997:35, n. 71. მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ აქ საქმე გვექონდეს მეტაფორულ გამოთქმასთან, შდრ.: „რასაც დასთეს, იმას მოიმიკი“. შესაბამისად, ქალი მიიღებს იმას, როგორი საქციელიც ჩაიდინა (მითუმეტეს, ტექსტში არ არის მოხსენიებული, საერთოდ რამე შეხვედბა თუ არა ქალს).

¹³ Hoffner, 2003:108.

¹⁴ ხეთ. kušata - ძღვენი, რომელსაც სასიძო უხდიდა ქალის მშობლებს, სამაგიეროდ კი იღებდა მათგან მზითვს (ხეთ. iwaru), Hoffner, 2003:108.

XXXI. თუკი (თავისუფალი) კაცი და ქალი [დაქორწინდებიან] და ისინი ერთად დასახლდებიან და [ბავშვები ეყოლებათ], მაგრამ შემდეგ იგი (ქალი/კაცი) გაბრაზდება ან ისინი სხვაზე დაქორწინდებიან, კაცმა [და ქალმა სახლი თანაბრად უნდა გაიყონ] და [...] იმ კაცის [...]. (KBo 6.4 II19-31)

32ა. თუკი მონა კაცი ცოლად [მოიყვანს თავისუფალ] ქალს [და ისინი დასახლდებიან და ბავშვებს იყოლიებენ, როდესაც ისინი გაიყოფენ თავიანთ ქონებას], მათ უნდა გაინაწილონ თავიანთი ქონება [თანაბრად და თავისუფალმა ქალმა უნდა წაიყვანოს] უმეტესობა [ბავშვებისა, მონა კაცი კი წაიყვანს] ერთ ბავშვს. **32ბ.** თუკი კაცი მონა ცოლად მოიყვანს თავისუფალ ქალს, მათი შემთხვევაც მსგავსი იქნება. (KBo 6.2 II3-5; KBo 6.3 II21)

33ა. თუკი მონა კაცი ცოლად მოიყვანს მონა ქალს [და მათ ეყოლებათ ბავშვები], როდესაც ისინი გაიყოფენ თავიანთ ქონებას, უნდა თანაბრად უნდა გაინაწილონ თავიანთი ქონება. [მონა ქალი წაიყვანს უმ] ეტესო[ბა ბავშვებს], ხოლო მონა კაცი [წაიყვანს] ერთ ბავშვს. **33ბ.** თუკი კაცი მონა (ცოლად) მოიყვანს მონა ქალს, მათი შემთხვევაც მსგავსი იქნება.¹⁵ (KBo 6.2 II7-9; KBo 6.3 II22)

34. თუკი მონა კაცი მიიტანს ძღვენს ქალისთვის და მას ცოლად მოიყვანს, არ უნდა შეეუცვალოს (=ქალს) თავისი წარმომავლობა.¹⁶ (KBo 6.3 II23-24)

XXXIV. თუკი მონა კაცი [..., და დაქორწინდება] მასზე... (KBo 6.4 II32-33)

35ა. თუკი მწყემსი დაქორწინდება თავისუფალ ქალზე, იგი სამი წლით მონად იქცევა. **35ბ.** თუკი ზედამხედველი¹⁷ ან მწყემსი გაიქცევა თავისუფალ ქალთან ერთად და არ მიიტანს ძღვენს მისთვის, იგი (=ქალი) სამი წლით მონა გახდება. (KBo 6.2 II6; KBo 6.3 II25-26)

36. თუკი მონა მიიტანს ძღვენს თავისუფალი ყრმისთვის და იშვილებს მას, (ამის მიუხედავად), იგი არ თავისუფლდება მონობისგან.¹⁸ (KBo 6.3 II27-28)

37. თუკი ვინმე გაიქცევა ქალთან ერთად და მამულები¹⁹ გაეკიდებიან მათ, თუკი 3 ან 2 კაცს (2 ან 3 კაცს) მოკლავენ, არ იქნება ანაზღაურება. (მას ეტყვიან:) „შენ მგლად იქეცი.“²⁰ (KBo 6.2 II10-12; KBo 6.3 II29-30)

38. თუკი ადამიანებს სასამართლო საქმე აქვთ და (=ბრალდებულის დასახმარებლად) მათთან თანამოაზრე მივა, თუკი მოსარჩელე განრისხდება და თანამოაზრეს ცემს ისე, რომ ის გარდაიცვლება, ამ შემთხვევაში არ იქნება ანაზღაურება. (KBo 6.2 II 13-15; KBo 6.3 II 31-33)²¹

¹⁵ სავარაუდოდ, ეს მოგვიანო პერიოდის ჩანართია, სადაც ხაზგასმულია, რომ კანონის შინაარსი არ შეიცვალა და იგივე დარჩა.

¹⁶ ე.ი. მონა კაცზე დაქორწინებულ (თავისუფალ) ქალს შეუნარჩუნდება თავისი სოციალური სტატუსი და არ იქცევა მონად. ამის შესახებ დისკუსია იხ. Hoffner, 1997:185.

¹⁷ შუმ. ^{L1}AGRIG/აკად. ^{L1}ABARAKKU/ხეთ. =^{L1}maniyahhatalla-ხელოსანი, ზედამხედველი, მმართველი, ^Unal, 2007:7, 426.

¹⁸ Hoffner, 2003:108.

¹⁹ ხეთ. ^{L1}šardiya-/šartiya = შუმ. Á.DAH - დამხმარე, მშველელი, თანამზრახველი, CHD, 2019:292-293.

²⁰ ამ კონტექსტში „მგელი“, სავარაუდოდ, „გამტაცებლის“ სინონიმია და არ უნდა ვეძებოთ სიმბოლური დატვირთვა („რიტუალში მონაწილე მგელკაცები“ და ა.შ.), როგორც მაგ.: Ivanov, 2015:102-110.

²¹ როგორც 37 და 38 პარაგრაფებიდან ირკვევა, სხვის საქმეში ჩართული დამხმარეს (^{L1}šardiya-) სიკვდილის შემთხვევაში, მისი გარდაცვალება არ ნაზღაურდებოდა.

XXXVIII. თუკი ადამიანი [...] და თუკი [თანამოაზრე (?) ...] და იგი გაბრაზდება [...] და იგი გარდაიცვლება, [თუკი (?) ...], და იგი გარდაიცვლება [...]. (KBo 6.4 III 28-32)

39. თუკი ადამიანი სხვის მიწას მისაკუთრებს, მან უნდა გადაიხადოს *სახანი*²², რომელიც (ამ მიწას) აკისრია. [მაგრამ თუკი] იგი ვერ დაამუშავებს [მიწას], მან უნდა უარი თქვას მასზე. მან არ უნდა გაყიდოს იგი. (KBo 6.2 + 19.1 II 16-17; KBo 6.3 II 34-36)

XXXIX. თუკი [ვინმე დაიკავებს] თავისუფალ [მიწას], მან უნდა დაამუშაოს [იგი], მაგრამ არ უნდა [...] (KBo 6.4 III 34-37)

40. თუკი კაცი, რომელიც დაბეგრულია *თუქულით*²³, დაიკარგება, ხოლო მის (ადგილს) დაიკავებს კაცი, რომელსაც აკისრია *სახანი*, (ამ უკანასკნელმა) კაცმა უნდა თქვას: „ეს ჩემი *თუქულის* (ბეგარაა), ეს კი – *სახანის*“. მან უნდა დაბეჭდოს *თუქულის* მიწის (ფლობის) საბუთი. იგი უნდა ასრულებდეს *თუქულსაც* და *სახანსაც*. მაგრამ თუკი იგი უარს იტყვის *თუქულზე*, მაშინ იმ კაცის მიწას, რომელსაც *თუქული* ადევს, მიაკუთვნებენ დაკარგულ (ადამიანს) და სოფლელი კაცი დაამუშავებს (მიწას). ხოლო თუკი მეფე (მიწას) მიცემს წარტყვევნილ კაცს,²⁴ მაშინ მას გადასცემენ მიწას და იგი *თუქულის* (გადამხდელ) კაცად იქცევა. (KBo 6.2 + 19.1 II 18-22; KBo 6.3 II 37-42; KUB 29.14 III 4-12 (+) 2; KBo 12.49 III T-9')

XL. თუკი თავისუფალი კაცი [უსახსროდ დარჩება] და კაცი, რომელსაც აკისრია *სახანი*, [დაიკავებს მის ადგილს, რომელსაც *სახანი* აკისრია და გამოაცხადებს: „ეს არის ჩემი...“]. ხოლო ეს არის [ჩემი] *სახანის*“. მას უნდა ჰქონდეს თავისთვის დაბეჭდილი საბუთი, რომელიც ეხება [კაცის მიწას, რომელსაც აქვს ... ბეგარა, მან უნდა ... ბეგარა] და შეასრულოს [*სახანი*]. მაგრამ თუკი იგი უარყოფს ... ბეგარას, მათ უნდა გამოაცხადონ მიწა თავისუფლად, [და გლეხებმა უნდა დაამუშაონ იგი]. თუკი მეფე [მისცემს წარტყვევნილ კაცს], მათ უნდა გააკეთონ [მიწა და იგი უნდა ... (კაცად)]. [...] (KBo 6.4 III 14-21)

41. თუკი კაცი, რომელიც დაბეგრულია *სახანით*, დაიკარგება, ხოლო კაცი, რომელიც დაბეგრულია *თუქულით*, მოვა მის მიწაზე, *თუქულით* დაბეგრული კაცი იტყვის: „ეს ჩემი *თუქულის* (ბეგარაა), ეს კი – *სახანის*“. მან უნდა დაბეჭდოს თავისთვის საბუთი, რომელიც ეხება *სახანის* ბეგარის მქონე კაცის მიწას. იგი უნდა ფლობდეს *თუქულის* ბეგარის საბუთი და წარადგინოს *სახანის* ბეგარა. ხოლო თუკი იგი უარს იტყვის *სახანზე*, *სახანის* ბეგარიანი კაცის მიწა სასახლისთვის უნდა აიღონ. მაშინ *სახანის* ბეგარა შეწყდება. (KBo 6.2 + 19.1 II 23-26; KBo 6.3 II 43-47; KBo 6.5 IV 1-6; KUB 29.14 III 13 (+) 2; I: KBo 12.49 III T-10-15)

42. თუკი ვინმე დაიქირავებს ადამიანს, ხოლო იგი წავა ლამქრობაში და მოკვდება, თუკი ხელფასი გადახდილი ჰქონდა, ანაზღაურება არ იქნება. მაგრამ თუკი ხელფასი არ ჰქონდა (მას), დაიქირავებულმა უნდა მისცეს ერთი მონა (მის ოჯახს?)²⁵. (KBo 6.2 II 27-29; KBo 6.3 II 48-51; KBo 6.5 IV 7-11)

43. თუკი კაცი მდინარეზე გადადის თავისი ხარით, ხოლო სხვა კაცი ხელს კრავს მას, ხარის კუდს ხელს ჩასჭიდებს და გადალახავს მდინარეს, მდინარე კი წაიღებს ხარის მფლობელს, მის

²² *šahhan* = აქად. *ILKU* - მიწის ქონების ბეგარა, *Šnal*, 2007:7, 579.

²³ ^{GIS}TUKUL - იარაღი, სამუშაო იარაღი; შესაბამისად, ^{LÚ} ^{GIS}TUKUL - „სამუშაო იარაღიანი“ კაცი/ხელოსანი, *Šdal*, 2007:7, 408; ითვლება, რომ არსებობდნენ ადამიანები, რომლებიც დაბეგრულები იყვნენ TUKUL-ბეგარით, Hoffner, 2007:245; D'Alfonso, 2010:73.

²⁴ ხეთ. ^{LÚ} *arnuwala* = შუმ. NAM.RA - სამხედრო ტყვე, დეპორტირებული, წარტყვევნილი, *Šnal*, 2007:58.

²⁵ იმპერის დროინდელ ვერსიაში ჩამატებულია შემდეგი ფრაზა: „დაიქირავებულმა უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. ხოლო თუ დაიქირავებული ქალია, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი [ვერცხლი]“ (KBo 6.3 II 51; KBo 6.5 IV 10-11)

ნაცვლად (დამნაშავემ) უნდა მოიყვანოს სახლიდან კაცი. (KBo 6.2 II 30-32; KBo 6.3 II 52-53; KBo 6.5 IV 12-15)

- 44ა. თუკი კაცს ვინმე ცეცხლში ჩააგდებს ისე, რომ იგი გარდაიცვლება, სანაცვლოდ ვაჟი უნდა მისცეს. (KBo 6.2 II 33; KBo 6.3 II 54; KBo 6.5 IV 16-17); 44ბ. თუკი ვინმე ადამიანს ჩაუტარებს განწმენდის რიტუალს, მან უნდა გადაყაროს (რიტუალის) ნარჩენები ნაგავში. ხოლო თუკი მათ ვინმეს სახლში მიიტანს, ეს ჯადოქრობაა და მეფის (სასამართლო) საქმე იქნება. (KBo 6.2 II 34-35; KBo 6.3 II 55-56; KBo 6.5 IV 17-20)

XLIV.... და კვლავ უნდა განწმინდოს. ხოლო თუკი სახლში რამე არასწორად იქნება, მან ისევ უნდა განწმინდოს იგი. ასევე, მან უნდა აანაზღაუროს ყველაფერი, რაც დაიკარგება. (KBo 6.4 IV1-3)

45. თუკი ვინმე იპოვნის ხელსაწყოებს, [და დაუბრუნებს] მათ მფლობელს, იგი (=მფლობელი) დაასაჩუქრებს მას. მაგრამ თუკი მპოვნელი არ დააბრუნებს მათ (უკან), იგი ქურდად უნდა გამოცხადდეს. (KBo 6.2 II 36-37; KBo 6.3 II 57-58; KBo 6.5 IV 21-23)

XLV. თუკი ვინმე იპოვნის ხელსაწყოებს ან ხარს, ცხვარს, ცხენს ან ვირს, მან ისინი უნდა დაუბრუნოს მფლობელს და იგი წაიღებს/წაიყვანს მათ. მაგრამ თუკი ვერ იპოვნის მათ მფლობელს, მან უნდა დაიმოწმოს მოწმე, (რომ ის მხოლოდ დროებით ინახავს მათ). შემდგომ, როდესაც მფლობელს იპოვნიან, იგი წაიყვანს/წაიღებს ყველაფერს, რაც დაიკარგა. მაგრამ თუკი იგი (=მპოვნელი) მოწმეს არ დაიმოწმებს და შემდგომ მფლობელი უპოვნის მას (ნივთებს ან პირუტყვს), ქურდად ჩაითვლება და სამმაგად უნდა აანაზღაუროს. (KBo 6.4 IV4-11)

46. თუკი სოფელში ვინმეს მემკვიდრეობით მიღებული აქვს მიწა, თუკი მიწის [დიდი ნაწილი] მას ერგო, უნდა შეასრულოს *ლუცი*.²⁶ მაგრამ თუკი პატ[არა ნაწილი] აქვს მინდვრისა [მიცემული], მას არ ეკისრება *ლუცი*; მათ ეს გადასახადი უნდა აიღონ მამამისის სახლიდან. თუკი მემკვიდრე თავისთვის შემოირაგავს გამოუყენებელ მიწას, ან სოფლის კაცები მისცემენ მას დამატებით მიწას, მან უნდა შეასრულოს *ლუცი* (=გამოუყენებელ მიწაზე). (KBo 6.2 II 38-42; KBo 6.3 II 59-63; KBo 6.5 IV 24-26)

XLVI. თუკი სოფლად ვინმეს აქვს მიწა და დაბეგრილია *სახანით*, თუკი იგი ერგო მემკვიდრეობით და ეს მიწა მას შეხვდა მთლიანად, იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. თუკი მას მიწა არ ერგო მთლიანად, არამედ მხოლოდ პატარა ნაწილი, იგი არ უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. იგი უნდა დაიბეგროს მამამისის ქონებიდან. თუკი მემკვიდრის მიწა გათავისუფლებულია და სოფლელი კაცები მას სხვა საჯარო მიწას მისცემენ, იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. (KBo 6.4 IV 21-27)

- 47ა. თუკი ვინმე ფლობს მეფისგან ნაჩუქარ მიწას, [იგი] არ [უნდა დაიბეგროს] *სახანითა* და *ლუციით*. ამას გარდა, მეფემ სამეფო ხარჯებიდან იგი უნდა უზრუნველყოს საკვებით. (KBo 6.2 II 43-44; KBo 6.3 II 64-65); 47ბ. თუკი ვინმე იყიდის მიწას კაცისგან, რომელიც დაბეგრილია *თუქულით*, მან უნდა გადაიხადოს *ლუცი*. ხოლო თუკი იგი იყიდის მხოლოდ მიწის უდიდეს წილს, იგი არ დაიბეგრება *ლუციით*. ხოლო თუკი იგი მოიშორებს გამოუყენებელ მიწას, ან სოფლელი კაცი მიცემს მას თავის მიწას, იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. (KBo 6.2 II 45-47; KBo 6.3 II 65-68)

²⁶ ხეთ. luzzi = სავალდებულო საჯარო სამსახური, საქმიანობა, Ünal, 2007:414; Hoffner, 1997:244.

XLVIIა. თუკი ვინმეს მეფისგან აქვს ნაჩუქარი მიწა, იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. თუკი მას გაათავისუფლებენ სასახლიდან, იგი არ უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. (KBo 6.4 IV 12-14)

XLVIIბ. თუკი ვინმე იყიდის მთელ მიწას *თუქულის* გადამხდელი კაცისგან და მიწის წინა მფლობელი გარდაიცვლება, (ახალი მფლობელი) უნდა დაიბეგროს *სახანით*, რასაც მეფე დააკისრებს მას. მაგრამ თუკი წინა მფლობელი კიდევ ცოცხალია, ან არსებობს წინა მფლობელის მიწა, იმ ქვეყანაში ან სხვა ქვეყანაში, იგი არ უნდა დაიბეგროს *სახანით*. (KBo 6.4 IV 15-20)

XLVIIგ. თუკი ვინმე იყიდის მთელ მიწას *თუქულის* გადამხდელი კაცისგან, მათ უნდა ჰკითხოვნ მეფეს და იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით* იმის მიხედვით, რასაც მეფე იტყვის. თუკი იგი დამატებით იყიდის სხვის მიწას, იგი არ უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. თუკი მიწა თავისუფალია, ან სოფლის კაცი მიცემს მას სხვა მიწას, იგი უნდა დაიბეგროს *ლუციით*. (KBo 6.4 IV 28-35)

48. *ბიფარა*²⁷ იბეგრება *ლუციით*. არავინ არ უნდა გაურიგდეს *ბიფარას*. არავინ არ უნდა იყიდოს მისი შვილი, მიწა ან ვენახი. ვინც კი რამეს შეიძენს *ბიფარასგან*, დაკარგავს თავის გადახდილ თანხას და *ბიფარას* შეუძლია აიღოს უკან ყველაფერი, რაც გაყიდა. (KBo 6.2 II 49-52; KBo 6.3 II 69-71)

49. [თუკი] *ბიფარა* იქურდებს, არ ანაზღაურდება. ისინი ... მას, და მხოლოდ თავისი თავით ანაზღაურდება²⁸. თუკი (*ბიფარა*-კაცებს) [უნდა] ეზღოთ ქურდობისთვის, ისინი უღირსად და ქურდულად მოიქცევიან. ეს – იმას გამარცხავს და ის – ამას. [ასე ისინი] მეფის ძალაუფლებას დაამხოვენ (=აღარ დაემორჩილებიან მეფის განაწესს). (KBo 6.2 II 53-57; KUB 29.14 IV 1-7)

XLVIII. [თუკი] *ბიფარა* მოიპარავს, მან არ უნდა [გადაიხადოს, არამედ თავისი თავით უნდა ზღოს მხოლოდ...]. თუკი [*ბიფარა*-კაცებს...] [...]. (KBo 6.4 IV 28-35)

50. ... [კაცი], რომელიც ... ქ. ნერიქში, რომელიც არის ქ. არინასა და ქ. ციფლანდაში ქურუმი, ნებისმიერ ქალაქში მათი სახლები გაათავისუფლებულია, ხოლო მათი მოწილენი²⁹ დაიბეგრებიან *ლუციით*. ქ. არინაში, როდესაც მეთერთმეტე თვე დადგება, [მისი სახლი], ვის ჭიშკართან ეიას³⁰ (ხე ან ბოძია) ჩარჭობილი, ასევე თავისუფლდება (დაბეგვრისგან). (KBo 6.2 II 58-62; KBo 6.3 III 1-2; KUB 29.14 IV 8-11)

51. უწინ, კაცის სახლი, რომელიც ქ. არინაში მქსოველი გახდებოდა, თავისუფლდებოდა (ბეგარისგან), როგორც მისი მემკვიდრეები და ნათესავები. ეხლა კი, მხოლოდ მისი სახლი თავისუფლდება, ხოლო მისი მემკვიდრეები და ნათესავები იბეგრებიან *ლუციით*. ასევეა ქ. ციფლანთაშიც. (KBo 6.2 III 1-4; KBo 6.3 III 3-6; KBo 6.6 I 6-9; KBo 6.9 I 1-5)

²⁷ ხეთ. LUhippara = აქად. ASIRUM- დაბალი კლასის ადამიანი, ქურდი, ტყვე, მათხოვარი, ყმა, Hoffner, 1997:244.

²⁸ ე.ი. ვერ ჩაანაცვლებს სხვა რამით, მხოლოდ მისი პიროვნებით შეიძლება ანაზღაურება.

²⁹ ზღმ. LUHA.LA - მოწილე, Rüster, Neu, 1989:277.

³⁰ ხეთ. GISeya-/ean-/ea-/eyan-/eyant- მარადმწვანე ხე, რომელიც თავისუფლების სიმბოლოდ სხვადასხვა სამართლებრივი ვალდებულების დროს, Ünal, 2007:120.

52. აკლდამის³¹ მონა, უფლისწულის მონა, ან მატყლის/საწმისის ბატონი³² – ყველა ამ *თუქულ*-კაცთაგან, რომლებიც ფლობენ მიწას, უნდა დაიბეგრონ *ლუციით*. (KBo 6.2 III 5-6; KBo 6.3 III 7-8; KBo 6.6 I 9-11; KBo 6.9 I 6-8)
53. თუკი *თუქულით* დაბეგრილი კაცი და მისი მოწილე ერთად ცხოვრობენ, თუკი ისინი იყოფიან, მათ უნდა გაიყონ ქონება. თუკი მათ მიწაზე 10 ადამიანია, კაცი, რომელიც დაბეგრილია *თუქულით*, უნდა მიიღოს 7, ხოლო მისმა მოწილემ – 3. მათ უნდა გაიყონ ნახირი და ცხვარი მათ მიწაზე იგივე რაოდენობით. თუკი ვინმე ფლობს მეფის ჩუქების ფირფიტას, თუკი ისინი გაიყოფენ ძველ მიწას, *თუქულით* დაბეგრილი კაცი აიღებს 2 ნაწილს, მისი მოწილე კი – ერთ ნაწილს. (KBo 6.2 III 7-11; KBo 6.3 III 9-14; KBo 6.6 I 12-18; KUB 13.11 + KUB 29.15 + KBo 6.8; KBo 6.9 I 9-11)
54. ადრე, *მანდა*³³ მეომრები, ქ. სალას, ქ. თამალკის, ქ. ხათრას, ქ. ცალფას, ქ. თასხინიასა და ქ. ხემუვას ჯარები, მშვილდოსნები, დურგლები, ეტლოსნები და მათი *ქარუხალა*³⁴ კაცები არ იბეგრებოდნენ არც *ლუციით*, არც *სახანით*. (KBo 6.2 III 12-15; KBo 6.3 III 15-18; KBo 6.6 I 19-23; KUB 13.11 + KUB 29.15 + KBo 6.8 + 19.4)
55. როდესაც ხეთელმა კაცებმა, რომლებიც იბეგრებიან *სახანით*, მოვიდნენ, მუხლი მოიყარეს მეფის მამის წინაშე და უთხრეს: „არავინ არ გვიხდის ხელფასს“. ისინი ასე გვეუბნებიან: „თქვენ უნდა შეასრულოთ თქვენი საქმე, როგორც *სახანის* გადამხდელებმა!“. მეფის მამა [შევიდა] სასამართლო დარბაზში³⁵ და თავისი ბეჭდის ქვეშ დაადგინა: „თქვენ უნდა განაგრძოთ *სახანის* გადახდა თქვენი სხვების მსგავსად.“ (KBo 6.2 III 16-20; KBo 6.3 III 19-23; KBo 6.6 I 24-29; 19.4 I 2-6)
56. არც ერთი მესპილენძე არ თავისუფლდება ყინულის მომარაგებაში მონაწილეობისგან, ციხე-სიმაგრის მშენებლობისგან, სამეფო გზის დაგებისაგან და ვენახში რთველისგან. მეზღვეები იბეგრებიან *ლუციით*, ყველა მსგავსი სამუშაოსთვის.³⁶ (KBo 22.62 + 6.2 III 21-22; KBo 6.3 III 24-25; KBo 6.6 I 30-32)
57. თუკი ვინმე მოიპარავს სახარე ხბოს, თუკი იგი ძუძუს წოვს, იგი არ არის ხარი; თუკი იგი ერთი წლის მოზვერია, იგი არ არის ხარი; თუკი იგი 2 წლის ბულა ხარია, იგი არის სანაშენო ხარი. ადრე უნდა მიეცათ 30 პირუტყვი, მაგრამ ეხლა უნდა მისცენ 15 პირუტყვი: 5 ორწლიანი, 5 ერთწლიანი და 5 ძუძუმწოვარა. მან ამისთვის ყურადღება უნდა მიაქციოს მის სახლს. (KBo 6.2 III 23-26; KBo 6.3 III 26-29; KBo 6.6 I 33-38)
58. თუკი ვინმე მოიპარავს კვიცს, თუკი იგი ძუძუს წოვს, იგი არ არის „კვიცი“; თუკი იგი ერთი წლისაა, იგი არ არის „კვიცი“; თუკი იგი ორი წლისაა, იგი არის „კვიცი“. ადრე იხდიდნენ 30 ცხენს. მაგრამ ეხლა უნდა მისცენ 15 ცხენი: 5 ორწლიანი, 5 წლიანი და 5 ძუძუმწოვარა. მან ყურადღება უნდა მიაქციოს მის სახლს. (KBo 6.2 III 27-30; KUB 29.16 III 1-4; KBo 6.3 III 30-34; KBo 6.6 I 39-46; KBo 19.3 I 2-8)

³¹ შუმ. É.NA₄ = აქად. BIT ABNI – სამეფო აკლდამა, „ქვის სახლი“, P¹nal, 2007:100.

³² აქად. BEL ŠUPATI–ს თარგმნიან, როგორც „კაცი, რომელიც ატარებს ლეწმის ნიშანს“: Hoffner, 2003:63. აქად. ŠIPĀTU/ŠUPĀTU/ŠAPTU = შუმ. SÍG–, „მატყლი, საწმისი“, CAD, 1992:57. შესაბამისად, აქ საუბარი უნდა იყოს „მატყლის/საწმისის ბატონზე“ და არ უნდა უკავშირდებოდეს ლეწამს.

³³ შუმ. ERÍN^{MES}MANDA - ჯარისკაცების რაღაც კლასი, შესაძლებელია ასევე, აქ იგულისხმებოდეს გარკვეული მთის ლაშქარი: CAD, 1977:12.

³⁴ ხეთ. LÚkaruhala-/karuhali–უცნობი თანამდებობა, P¹nal, 2007:325.

³⁵ ხეთ. tuliya- სასამართლო კრება, დარბაზი

³⁶ ამ პარაგრაფის გაგებისათვის ვრცლად იხ: Melchert, 1979:57-59.

59. თუკი ვინმე მოიპარავს ვერძს, ადრე უნდა გადაეხადათ 30 ცხვარი. ეხლა უნდა გადაიხადოს [15] ცხვარი: მან უნდა მისცეს 5 ცხვარი, 5 კრავი და 5 ბატკანი. და სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 III 31-32; KBo 19.2 + KUB 29.16 III 1-4; KBo 6.3 III 35-36; KBo 19.3 I 9-11; KBo 6.6 I 47-50; KBo 29.17 I 1-3).
60. თუკი ვინმე იპოვნის ხარს და დაკოდავს, თუკი მისი პატრონი განაცხადებს ამის შესახებ, მპოვნელმა უნდა მისცეს 7 პირუტყვი: 2 ცალი ორწლიანი, 3 ერთწლიანი და 2 ძუძუმწოვარა. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 III 33-34; KUB 29.16 + 19.2 7-8; KBo 6.3 III 37-39; KBo 6.6 I 47-50; KBo 29.17 I 4-7; P: 1-3)
61. თუკი ვინმე იპოვნის ბედაურს? და დაკოდავს მას, თუკი მისი პატრონი განაცხადებს ამის შესახებ, მპოვნელმა უნდა მისცეს 7 ცხენი, 2 ორწლიანი, 3 ერთწლიანი და 2 ძუძუმწოვარა. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 III 35-37; KUB 29.16 + 19.2 9-11; KBo 6.3 III 40-42; KBo 19.3 I 12-15)
62. თუკი ვინმე იპოვნის ვერძს და დაკოდავს მას, თუკი მისი პატრონი განაცხადებს ამის შესახებ, მპოვნელმა უნდა მისცეს 7 ცხვარი: 2 ბატკანი, 3 კრავი და 2 ჩვილი ცხვარი. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 + KBo 19.1 III 38-39; KUB 29.16 12-13; KBo 6.3 III 43-45; KBo 19.3 I 16-18)
63. თუკი ვინმე მოიპარავს მხვნელ ხარს, ადრე იხდიდნენ 15 პირუტყვს, მაგრამ ეხლა უნდა მისცენ 10 პირუტყვი: 3 ორწლიანი, 3 წლიანი და 4 ძუძუმწოვარი. (KBo6.2 + KBo 19.1 III 40-42; KUB 29.16 + KBo 19.2 14-16; KBo 6.3 III 46-47; KBo 19.3 I 19-21; KUB 13.12obv. 1-4)
64. თუკი ვინმე მოიპარავს მზიდ ცხენს, ანაზღაურება იგივე იქნება. (KBo6.2 + KBo 19.1 III 43; KBo 6.3 III 48; KBo 6.8 II 1-2; KUB 13.12 5-6)
65. თუკი ვინმე მოიპარავს მომინაურებულ მამრ თხას ან მომინაურებულ შველს ან მომინაურებულ მთის თხას, მათი ანაზღაურება იგივე იქნება, როგორც მხვნელი ხარისა. (KBo6.2 + KBo 19.1 III 44-46; KBo 6.3 III 49-50; KBo 6.8 II 3-5; KUB 13.12 7-9)
66. თუკი მხვნელი ხარი, მზიდი ცხენი, ძროხა ან ფაშატი ბალახობს სხვის ეზოში, თუკი მომინაურებული მამრი თხა, ცხვარი ან ბატკანი ბალახობს სხვის მამულში, მისი პატრონი კი იპოვნის მათ, ყველანი უკან უნდა წაიყვანოს. მან არ უნდა შეიპყრას (მამულის პატრონი), როგორც ქურდი. (KBo6.2 + KBo 19.1 III 47-50; KBo 6.3 III 51-54; KBo 6.8 II 6-10; KUB 13.13obv. 1-3)
67. თუკი ვინმე მოიპარავს ძროხას, ადრე აძლევდნენ 12 ხარს. ეხლა უნდა მისცენ 6 ხარი. უნდა მისცეს 2 ორწლიანი ხარი, 2 წლიანი ხარი და 2 ძუძუმწოვარა. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი (KBo6.2 + KBo 19.1 III 51-52; KBo 6.3 III 55-56; KUB 13.13 obv. 4-7)
68. თუკი ვინმე მოიპარავს ფაშატს, ანაზღაურება იგივე. (KBo 6.2 III 53; KBo 6.3 III 57; KUB 13.13 obv. 8-9)
69. თუკი ვინმე მოიპარავს ან ცხვარს ან კრავს, ადრე იხდიდნენ 12 ცხვარს, მაგრამ ეხლა უნდა გადაიხადონ 6 ცხვარი. მან უნდა მისცეს 2 ცხვარი, 2 კრავი და 2 ჩვილი ცხვარი. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 III 54-55; KBo 6.3 III 58-59; KUB 13.13 obv. 10-12)
70. თუკი ვინმე მოიპარავს ხარს, ცხენს, ვირს ან ჯორს, მისი პატრონი კი იპოვნის მათ, ყველანი უკან უნდა წაიყვანოს. დამატებით, ქურდმა ორმაგად უნდა აუნაზღაუროს მას. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo6.2 + III 56-57; KBo 6.3 III 60-62; 14.64 1-2)

71. თუკი ვინმე იპოვნის (გზააბნეულ) ხარს, ცხენს, ან ვირს, იგი მეფის ჭიშკარში უნდა შეიყვანოს. თუკი მას ქვეყანაში იპოვნის, მაშინ იგი უნდა წარუდგინოს უხუცესებს. (მპოვნელმა) უნდა დააბას ისინი. როდესაც მათი პატრონი იპოვნის მათ, ყველა უნდა წაიყვანოს, მპოვნელს კი არ შეიპყრობს, როგორც ქურდს. მაგრამ თუკი მპოვნელი მათ არ წარუდგენს უხუცესებს, იგი გამოცხადდება ქურდად. (KBo 6.2 58-63; KBo 6.3 III 63-67; 14.64 3-4)
72. თუკი ხარს მკვდარს იპოვნის ვინმეს მიწაზე, მიწის მფლობელმა უნდა მისცეს 2 ხარი. მან სახლიდან უნდა მოიყვანოს ისინი. (KBo 19.1a III 64; KBo 6.3 III 68; KBo 6.22 II 1-2)
73. თუკი ვინმე... ცოცხალ ხარს, იგივე სასჯელი იქნება, როგორც ქურდის შემთხვევაში. (KBo 19.1a III 65; KBo 6.3 III 69; KBo 6.22 II 3-4)
74. თუკი ვინმე ხარს რქას ან ფეხს მოატეხს, ეს ხარი თავისთვის უნდა წაიყვანოს და ჯანმრთელი ხარი უნდა მიუყვანოს დასახიჩრებული ხარის პატრონს. თუკი ხარის პატრონი იტყვის: „მე ჩემს ხარს წავიყვან“, მან უნდა წაიყვანოს თავისი ხარი და დამნაშავემ უნდა გადაუხადოს 2 შეკელი ვერცხლი. (KBo 19.1 III 66-68; KBo 6.3 III 70-72; KBo 6.22 II 5-6)
75. თუკი ვინმე შეაბამს ხარს, ცხენს, ვირს ან ჯორს და იგი მოკვდება, [ან] მგელი დაგლეჯს [მას], ან დაიკარგება, მან უნდა სრულად აანაზღაუროს (მათი ფასი). ხოლო თუკი იტყვის: „იგი ღვთაების ხელით დაიღუპა“, მან უნდა დაიფიცოს ამ საქმეზე. (KBo 6.2 IV 1-3; KBo 6.3 III 73-75; KUB 13.13rev. 1-5)
76. თუკი ვინმე შეიპყრობს ხარს, ცხენს, ვირს ან ჯორს გამოსაყენებლად, ხოლო იგი მოკვდება იქვე, მან უნდა მიიტანოს იგი და ასევე გადაიხადოს მისი ქირა. (KBo 6.2 IV 4-5; KBo 6.3 III 76-77; KUB 13.13 rev. 6-8; KBo 19.3 II 1)
- 77ა. თუკი ვინმე ცემს მაკე ძროხას ისე, რომ მას მუცელი მოეშლება, უნდა გადაიხადოს 2 შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე ცემს მაკე ცხენს ისე, რომ მას მუცელი მოეშლება, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. 77ბ. თუკი ვინმე დააბრმავებს ხარს ან ვირს/ჯორს, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მიიტანოს (=თანხა). (KBo 6.2 IV 6-9; KBo 6.3 III 78-2; KBo 19.3 II 2'-3'; KBo 22.64)
78. თუკი ვინმე დაიქირავებს ხარს და შეაბამს ლაგამს³⁷... ან საბელს³⁸... ხოლო პატრონი იპოვნის მას, (დამქირავებელმა) უნდა მისცეს (პატრონს) 50 ლიტრი ქერი. (KBo 6.2 IV 10-11; KBo 6.3 IV 3-5; KUB 29.13 (+) KBo 22.64 rev. 1-2)
79. თუკი ხარები შევლენ (სხვა კაცის) მინდორში და მინდვრის პატრონი იპოვნის (მათ), მას შეუძლია დააბას ისინი ერთი დღით. მაგრამ როდესაც ვარსკვლავები ამოვლენ, ისინი უკან უნდა მიუყვანოს პატრონს. (KBo 6.2 IV 12-13; KBo 6.3 IV 6-7; KUB 29.13 rev. 3-5)
80. თუკი მეცხვარე (ცხვარს) მიუგდებს მგელს, მისმა პატრონმა უნდა აიღოს ხორცი, მაგრამ მან (=მეცხვარემ) უნდა აიღოს ცხვრის ტყავი. (KBo 6.2 IV 14-15; KBo 6.3 IV 9-10; KUB 29.13 rev. 6-7)

³⁷ ხეთ. KUS^hhuša – “a leather object installed upon an ox, Teil des Geschirres oder Zaumzeuges”, Ünal, 2007:241; დამბაშიძე, ჭირაქაძე, 2020:332.

³⁸ ხეთ. KUS^tarusha- “leather part of the harness, lederner Teil des Pferdegeschirres”, Ünal, 2007:703-704; დამბაშიძე, ჭირაქაძე, 2020:332.

81. თუკი ვინმე მოიპარავს ჩასუქებულ ღორს, ადრე იხდიდნენ 40 შეკელ ვერცხლს. მაგრამ ეხლა უნდა გადაიხადონ 12 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 IV 16-17; KBo 6.3 IV 11-12; KUB 29.13 rev. 8-9)
82. თუკი ვინმე მოიპარავს შინაურ ღორს, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 IV 18; KBo 6.3 IV 13-14; KBo 6.21 III 1; KBo 22.65 1)
83. თუკი ვინმე მოიპარავს მაკე ღორს, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. უნდა დაითვალონ გოჭები: ყოველი გოჭისთვის უნდა გადაიხადოს 50 ლიტრი ქერი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს იგი. (KBo 6.2 IV 19-20; KBo 6.3 IV 15-16; KBo 6.21 III 2-5; KBo 22.65 2-5)
84. თუკი ვინმე სასიკვდილოდ ცემს მაკე ღორს, სასჯელი იგივე იქნება. (KBo 6.2 IV 21; KBo 6.3 IV 17; KBo 6.21 III 6-7)
85. თუკი ვინმე დაკლავს გოჭს და მოიპარავს, უნდა მისცეს 100 ლიტრი ქერი. (KBo 6.2 IV 22; KBo 6.3 IV 18; KBo 6.22 III 1-3)
86. თუკი ღორი შევა ბელელში, მინდორში ან ბაღში და ბელლის, მინდვრის ან ბაღის პატრონი მას სასიკვდილოდ ცემს, მან იგი მის პატრონს უნდა დაუბრუნოს. თუკი არ დაუბრუნებს, იგი ქურდად გამოცხადდება. (KBo 6.2 IV 23; KBo 6.3 IV 19; KBo 6.7 1-4; KUB 13.12 obv. 1-4; KBo 6.22 III 4-8)
87. თუკი ვინმე სასიკვდილოდ ცემს მეცხვარის ძაღლს, უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.3 IV 22-23; KBo 6.7 5-6; KBo 14.65 (+) Bo 88/5 III 5-6)
88. თუკი ვინმე სასიკვდილოდ ცემს მონადირის?³⁹ ძაღლს, უნდა გადაუხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.3 IV 24-25; KBo 6.7 7-8; KBo 14.65 (+) Bo 88/5 III 7-9)
89. თუკი ვინმე სასიკვდილოდ ცემს შინაურ ძაღლს, მან უნდა გადაიხადოს ერთი შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.3 IV 26; KBo 6.79-10; KBo 14.65 (+) Bo 88/5 III 10-11)
90. თუკი ძაღლი ღორის (ხორცს) შეჭამს და პატრონი იპოვნის ძაღლს, მან უნდა მოკლას იგი და ამოუღოს ღორის (ხორცი) მუცლიდან. ძაღლი არ ანაზღაურდება. (KBo 6.3 IV 27-28; KBo 6.711-14)
91. [თუკი] ვინმე [მოიპარავს ფუტკრის] ოჯახს, [ადრე] იხდიდნენ [... შეკელ ვერცხლს], მაგრამ ეხლა უნდა გადაიხადონ 5 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა).⁴⁰ (KBo 6.2 IV 32-33; KBo 6.3 IV 29-30; KBo 6.7III? 15-16)
92. [თუკი] ვინმე მოიპარავს [2] ან 3 ფუტკრის სკას, ადრე დამნაშავეს ფუტკრებს დააკბენინებდნენ. ეხლა კი უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე მოიპარავს ფუტკრის სკას, თუკი შიგნით ფუტკრები არ არიან, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი.⁴¹ (KBo 6.2 IV 34-36; KBo 6.3 IV 31-34)

³⁹ შუმ. LU.UR.GI= ხეთ. kuwa-/kuna-/kuwana-, „a bestiovestide actor in rituals; dogman, hound-man; hunter, huntsman; Hundemann, Jäger“, Ünal, 2007:280.

⁴⁰ ამ პარაგრაფის შესახებ: Hoffner, 2003:101.

⁴¹ Hoffner, 2003:101.

93. თუკი თავისუფალ კაცს შეიპყრობენ სახლში შესვლამდე (=შეპარვამდე), მან უნდა გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. თუკი მონას შეიპყრობენ სახლში შესვლამდე (=შეპარვამდე), უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.2 IV 37-39; KBo 6.3 IV 35-37; KBo 19.3 IV1-5)
94. თუკი თავისუფალი კაცი გაქურდავს სახლს, მან სრულად უნდა აანაზღაუროს (მოპარული ნივთები). ადრე ქურდობისთვის იხდიდნენ 40 შეკელ ვერცხლს. მაგრამ ეხლა [უნდა გადაიხადოს] 12 შეკელი ვერცხლი. თუკი იგი მეტს მოიპარავს, მეტს მოსთხოვენ. თუკი ის ცოტას მოიპარავს, ცოტას მოსთხოვენ. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 IV 40-43; KBo 6.3 IV 38-41; KBo 19.3 IV6-11; KUB 29.18 1-6; KBo 9.70 2-5)
95. თუკი მონა გაქურდავს სახლს, მან სრულად უნდა აანაზღაუროს (მოპარული ნივთები). ქურდობისთვის უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. მონას უნდა მოაჭრან ცხვირი და ყურები და უკან დაუბრუნონ თავის პატრონს. თუკი ბევრს მოიპარავს, ბევრს მოსთხოვენ მას. თუკი ცოტას მოიპარავს, ცოტას მოსთხოვენ. [თუკი] მისი პატრონი იტყვის: „მე გადავიხდი მის მაგივრად“, ასე გააკეთოს. მაგრამ [თუკი] უარს იტყვის, დაკარგავს მონას. (KBo 6.2 IV 44-46; KBo 6.3 IV 42-47; KBo 19.3 IV12-17; KUB 29.18 7-9; KUB 29.19 2-5; KBo 9.69 1-6)
96. თუკი თავისუფალი კაცი გატეხს მარცვლეულის ხაროს და (პატრონი) იპოვნის მარცვლეულს იმ ხაროში, უნდა აავსოს ხარო მარცვლეულით და გადაიხადოს 12 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 IV 49-50; KBo 6.3 IV 48-49; KUB 29.19 8-9; KBo 9.69 7)
97. თუკი მონა გატეხს მარცვლეულის ხაროს და იპოვნის მარცვლეულს იმ ხაროში, უნდა აავსოს ხარო მარცვლეულით და გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.2 IV 51-52; KBo 6.3 IV 50-51; KUB 29.20 1-2)
98. თუკი თავისუფალი კაცი ცეცხლს გაუჩენს სახლს, მან უნდა აღადგინოს სახლი. და რაც კი სახლში დაზიანდება – ადამიანები, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი - ზიანად (ითვლება), მან უნდა აანაზღაუროს ისინი. (KBo 6.2 IV 53-55; KBo 6.3 IV 52-54; 19.4 IV 1; Y: KUB 29.203-5)
99. თუკი მონა ცეცხლს გაუჩენს სახლს, მისმა პატრონმა უნდა აანაზღაუროს მის ნაცვლად და მათ უნდა მოაჭრან მონას ცხვირი და ყურები და დაუბრუნონ პატრონს. თუკი პატრონი არ აანაზღაურებს, იგი დაკარგავს მონას. (KBo 6.2 IV 56-58; KBo 6.3 IV 55-58; 19.4 IV 2-6; KBo 6.21 IV 1; KBo 19.5 1-3)
100. თუკი ვინმე ცეცხლს გაუჩენს ბოსელს, მან უნდა გამოკვებოს მისი (=პატრონის) პირუტყვი და მიატანინოს მათ გაზაფხულამდე. მან უნდა აღადგინოს ბოსელი. თუკი იქ არ იყო თივა, მან (უბრალოდ) უნდა თავიდან ააშენოს იგი. (KBo 6.2 IV 59-61; KBo 6.3 IV 59-62; 19.4 IV 7-11+ 13.11 rev. 1 7-10; KBo 6.21 IV4-5; KBo 14.65 1-5)

კოლოფონი:

მეორე ფირფიტა. (შინაარსი) დასრულებულია. „თუკი კაცი“. მისი უდიდებულესობის მამისგან. (KBo 6.6 IV1-2; KUB 13.11; (KBo 6.4 მარცხენა კუთხე 1-4)

101. თუკი ვინმე მოიპარავს ღვინოს, ან ვაზს, ან *ქარფინას*⁴², ან ხახვს/ნიორს, ადრე [იხდიდნენ] ერთ შეკველ ვერცხლს ერთი ღვინისთვის/ვაზისთვის, ერთ შეკველ ვერცხლს ვაზის რქისთვის, ერთ შეკველ ვერცხლს [ერთი *ქარფინასთვის*], ერთ შეკველ ვერცხლს ერთი კბილი ნივრისთვის. და ისინი მის [...]–ში შუბს არჭობენ. [ადრე] ასე იქცეოდნენ. ახლა კი, თუ ის თავისუფალი ადამიანია, გადაიხდის 6 შეკველ [ვერცხლს], ხოლო თუ მონაა, გადაიხდის 3 შეკველ ვერცხლს.⁴³ (KBo 6.12 I 1-7; KUB29.21 1-2)
102. [თუკი] ვინმე მოიპარავს შეშას [...] წყაროსთან, [თუკი] მოიპარავს [1 *გუნ*⁴⁴ შეშას], უნდა გადაიხადოს 3 შეკველი ვერცხლი; თუკი მოიპარავს 2 *გუნ* შეშას, [უნდა გადაიხადოს] 6 შეკველი ვერცხლი; თუკი მოიპარავს [3] *გუნ* შეშას, ეს იქცევა სამეფო (სასამართლოს) საქმედ. (KBo 6.12 I 8-10; KUB 29.21 3-5)
103. [თუკი] ვინმე მოიპარავს 1 *გიფესარზე* [დათესილ] ჭირნახულს, თავიდან უნდა დათესოს იგი და [გადაიხადოს] 1 შეკველი ვერცხლი. [თუკი] 2 *გიფესარია* დათესილი, თავიდან უნდა დათესოს იგი და გადაიხადოს 2 შეკველი ვერცხლი. (KBo 6.12 I 11-14; KUB 29.21 6-9)
104. [თუკი] ვინმე მოჭრის [ვაშლის⁴⁵, მსხლის⁴⁶ (?) ან ქლიავის⁴⁷ (?) ხეს, უნდა გადაიხადოს [...] შეკველი] ვერცხლი. მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.12 I 15-16; KUB 29.21 10-11; KBo 6.10 1-2)
105. [თუკი] ვინმე [ცეცხლს] წაუკიდებს ყანას და ცეცხლი მოედება მსხმოიარე ვენახს, თუკი ვაზი, ან ვაშლის, მსხლის ან ქლიავის ხე დაიწვება, უნდა გადაიხადოს 6 შეკველი ვერცხლი ყოველი ხისთვის. მან თავიდან უნდა დარგოს [ნერგი]. და თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს ისინი. თუკი იგი მონაა, თითოეული ხისთვის გადაიხდის 3 შეკველ ვერცხლს. (KBo 6.12 I 17-21; KUB 29.21 12-16; KBo 6.10 3-7; KBo 6.11 2-3; KBo 19.6 3-6)
106. თუკი ვინმე მიიტანს მუგუზალს თავის ყანაში და (ცეცხლს) გადადებს სხვის მობობინე ყანას, ცეცხლის გამჩაღებელმა დამწვარი ყანა თავისთვის უნდა აიღოს, (ხოლო) კარგი ყანა ყანის (გადამწვარის) პატრონს უნდა მისცეს და მან აიღოს (მოსავალი). (KUB 29.38 1-3; KBo 6.12 I 22-25; KUB 29.2 + KUB 29.21 + KUB 29.22 17-20; KBo 6.10 8-11; KBo 6.11 4-7; KBo 19.9 1-4; KBo 6.17 1-5)
107. თუკი კაცი შეუშვებს (თავის) ცხვარს მსხმოიარე ვენახში და დააზიანებს მას, თუკი (ვენახი) მსხმოიარეა, უნდა გადაიხადოს 10 შეკველი ვერცხლი ყოველი 30 *გიფესარისთვის*. ხოლო თუკი (ვენახს) არ ასხია, უნდა გადაიხადოს 3 შეკველი ვერცხლი. (KUB 29.38 4-6; KBo 6.12 I 26-28; KUB 29.23 + KUB 29.22 I 5-7; KBo 6.10 12-14; KBo 6.11 I 8-11; KBo 19.9 5-8; KBo 6.17 6-9)
108. თუკი ვინმე მოიპარავს ვაზის ნერგ(ებ)ს შემოღობილი ვენახიდან - თუკი მოიპარავს 100 ნერგს, უნდა გადაიხადოს 6 შეკველი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). ხოლო თუკი ვენახი არ არის შემოღობილი და იგი მოიპარავს ვაზის ნერგ(ებ)ს, გადაიხდის 3 შეკველ ვერცხლს. (KBo 6.12 I 29-30; KUB 29.23 + KUB 29.22 I 8-11; KBo 6.10 15-18; KBo 6.11 I 12-15; KBo 19.9 9-12; KBo 6.17 10-11)

⁴² „ხილი“. სავარაუდოდ, უკავშირდება „კრეფას“: Lat. carpō ‘to pick, to pluck’, Gr. καρπός ‘fruit’, Kloekhorst, 2007:525.

⁴³ სავარაუდოდ, ამ პარაგრაფში საუბარია ზოგადად ვენახის, ხეხილისა და ბოსტნეულის მოპარვაზე.

⁴⁴ 1 GUN = წონის ერთეული, ტალალნტი, = 30.78 კგ.

⁴⁵ შუმ. G¹S¹HAŠHUR – “Apfel, Apfelbaum”, Ünal, 2007:193.

⁴⁶ შუმ. G¹S¹HAŠHUR.KUR.RA – “Aprikosen(baum)? Mispel? bitterer Apfel? Quite?“, Ünal, 2007:193.

⁴⁷ შუმ. G¹S¹ŠENNUR – „Mispel? Pflaum?“, Ünal, 2007:629.

109. თუკი ვინმე მოჭრის ხეხილის ხეებს სარწყავ არხთან,⁴⁸ თუკი (მოჭრის) 100 ხეს, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.23 12 ; KBo 6.10 19-20; KBo 6.11 I 16-17; KBo 6.16 1-2; KBo 6.17 15)
110. თუკი ვინმე მოიპარავს (სამერწად გამზადებულ) თიხას ორმოდან, [რამდენსაც] მოიპარავს, ერთი იმდენი კიდევ უნდა დააბრუნოს. (KUB 29.23 13-14; KBo 6.10 21-22; KBo 6.11 I 18-19; KBo 6.16 3-5)
111. [თუკი] ვინმე გამოძერწავს თიხის [ფიგურ]ას (ჯადოქრობისთვის), ეს ჯადოქრობაა (და) სამეფო სასამართლოს საქმე იქნება. (KUB 29.23 15; KBo 6.10 23; KBo 6.11 I 20; KBo 6.16 6-7)
112. [თუკი წარტყვევნილ კაცს] მისცემენ *თუქულის* ბეგარის მქონე კაცის მიწას, რომელიც დაიკარგა, [3 წლის მანძილზე] მან არ უნდა გადაიხადოს [*სახანი*], მაგრამ მეოთხე წელს უნდა დაიწყოს *სახანის* გადახდა და შეუერთდეს *თუქულის* გადამხდელ კაცებს. (KBo 6.10 24-26; KBo 6.11 I 21-23; KUB 29.24 I 1-2)
113. [თუკი] ვინმე მოჭრის [მსხმოიარე (?) ვენახს, მან მოჭრილი [ვენახი] თავისთვის უნდა დაიტოვოს და (გაჩეხილი) ვენახის მფლობელს უნდა მისცეს თავისი ვენახი. (გაჩეხილი ვენახის მფლობელმა) უნდა მოკრიფოს ყურძენი იმ ვენახიდან [სანამ] თავისი ვენახი არ გაშენდება. (KBo 6.10 27-31; KBo 6.11 I 24-27; KUB 29.24 I 3-8)
- 114-118. *დამტვერულია თარგმანისთვის.*
- 115-117. *დაკარგულია ამოტეხილ ნაწილში.*
119. თუკი ვინმე [მოიპარავს] (მოსატყუებლად) გაწვრთნილ იხვს(?)/გედს (?), [ან] (მოსატყუებლად) გაწვრთნილ მთის თხას, [ადრე] იხდიდნენ [1] მინა (= 40 შეკელ = 333 კგ) ვერცხლს, ეხლა კი [უნდა გადაიხადონ] 12 შეკელი (=100 კგ [ვერცხლი]). მან [თავისი სახლიდან] უნდა მოიტანოს (თანხა). (KUB 29.36 obv. 7-8 + KUB 29.25 3-5; KBo 6.14 I 6-8; Bo 92/113 3-4)
120. თუკი ვინმე მოიპარავს გა[წვრთნილ (?) ბარტყებს⁴⁹ [...], თუკი 10 ჩიტი იქნება, უნდა გადაიხადოს ერთი შეკელი [ვერცხლი]. (KUB 29.25 I 6-7; KBo 6.14 I 9-10; Bo 92/113)
121. თუკი თავისუფალი კაცი მოიპარავს გუთანს და მისი მფლობელი იპოვნის მას, (მფლობელმა) უნდა შეაბას [(დამნაშავეს) კისერზე] (უღელი? და ხარმა [უნდა მოკლას? იგი]. ასე იქცეოდნენ ადრე. ხოლო ეხლა, მან უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). თუკი იგი მონაა, [გადაიხდის] 3 შეკელ ვერცხლს. (KUB 29.25 I 8-11; KBo 6.12 II1-6; KBo 6.14 11-14)
122. თუკი ვინმე მოიპარავს ურემს და მის ნაწილებს, ადრე იხდიდნენ ერთ შეკელ ვერცხლს, [ხოლო ეხლა] უნდა გადაიხადონ [... შეკელი ვერცხლი]. თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KUB 29.25 I 12; KBo 6.12 II7-9; KBo 14.66)
123. თუკი [ვინმე მოიპარავს ..., ..., ახლა უნდა გადაიხადოს] 3 შეკელი ვერცხლი. საკუთარი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.12 II10-12; KBo 6.10 1-2; KUB 13.15 obv. 1-2; KUB 29.26 1-2)

⁴⁸ ხეთ. amiyara- = შუმ. PAs – „Kanal, Bewässerungskanal“, Ünal, 2007:629.

⁴⁹ ხეთ. ummiyant-, ummiyandus^{MUSEN}, “young (bird)”, Ünal, 2007:758.სავარაუდოდ, ეს ჩიტები მონაწილეობას იღებდნენ რიტუალში, არსებობდნენ რიტუალში მონაწილე ადამიანები – ^{LU}ummiyanni-

124. თუკი ვინმე მოიპარავს ტირიფის?⁵⁰ ხეს, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). თუკი ვინმე წაიღებს ურემს, [მინდორში დატოვებს] და ვინმე მოიპარავს მას, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KUB 29.28 I 1; KBo 6.12 II 13-18; KBo 6.10 II 3-7; KBo 6.19 II 1-4; KBo 19.7 + KUB 13.15 obv. 3-7; KUB 29.27 + 29.26 1-3)
125. თუკი ვინმე მოიპარავს წყლის ხის ღარს⁵¹, უნდა გადაიხადოს [...] + ერთი შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე მოიპარავს ტყავს... ან ტყავის..., უნდა გადაიხადოს ერთი შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.28 I 2-3; KBo 6.12 II 19-20; KBo 6.10 II 8-10; KBo 6.19 II 5-7; Bo 8202 1; KBo 19.7 + KUB 13.15 obv. 7-8; KUB 29.27 + 29.26 4-5)
126. თუკი ვინმე მოიპარავს ხის სკამს (?)... სასახლის ჭიშკრის შიგნით, მან უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე მოიპარავს ბრინჯაოს შუბს სასახლის ჭიშკრის შიგნით, იგი უნდა მოკლან. თუკი ვინმე მოიპარავს სპილენძის ლურსმნებს⁵², მან ½ ვარის⁵³ ქერი უნდა მისცეს. თუკი ვინმე მოიპარავს ერთ თოფ შალის ნაჭრის ძაფს, უნდა დაუბრუნოს ერთი თოფი შალის ნაჭერი. (KUB 29.28 I 4-7; KBo 6.12 II 21-23; KBo 6.10 II 11-16; KBo 6.19 II 8-13; Bo 8202 2-7; KUB 29.27 + 29.26 9-12)
127. თუკი ვინმე ჩხუბის (გამო) შეამტვრევს კარს, მან უნდა ყველაფერი აანაზღაუროს, რაც დაიკარგება სახლში და უნდა გადაიხადოს 40 შეკელი ვერცხლი. მან საკუთარი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KUB 29.28 I 8-9; KBo 6.10 II 17-19; Bo 8202; KUB 29.27 13)
128. თუკი ვინმე მოიპარავს აგურებს, რამდენსაც მოიპარავს, ერთ იმდენივეს დამატებით დაუბრუნებს. თუკი [ვინმე] მოიპარავს სამირკვლის ქვებს, 2 (ასეთი) ქვის სანაცვლოდ უნდა დაუბრუნოს 10 ქვა. თუკი ვინმე მოიპარავს სტელას ან ხარმიალო⁵⁴ ქვას, მან უნდა გადაიხადოს 2 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.28 I 10-13; KBo 6.10 II 20-25 +KBo 6.20 1-4)
129. თუკი ვინმე მოიპარავს ცხენის ან ჯორის აღვირს,⁵⁵ ტყავის ლაგამს,⁵⁶ [...], ან ზარს⁵⁷, ადრე იხდიდნენ 40 შეკელ ვერცხლს. მაგრამ ეხლა [უნდა გადაიხადონ] 12 შეკელი ვერცხლი. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.10 II 26-29 +KBo 6.20 5-8)
130. თუკი ვინმე მოიპარავს ხარის ან ცხენის [...], [გადაიხადოს... შეკელ ვერცხლს]. მან სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). (KBo 6.10 II 30-32 +KBo 6.20 9-11)
131. თუკი [ვინმე მოიპარავს] ტყავის საბელს⁵⁸, უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. [მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა)]. (KBo 6.10 II 34-34)

⁵⁰ ხეთ. GÍŠšiyama- “ein Weidebaum, Weide?”, Ünal, 2007:758.

⁵¹ შუმ. DUG/GÍŠ/URUDUŠEN = PISÀN „copper box; kettle; pipe; conduit; eaf or eaves; drain; drainpipe; Behälter, (Wasser-Abfluss-)Rohr, Rinne, (Dach-)Traufe, Ünal, 2007:628.

⁵² შუმ. URUDUZI.KIN.BAR = šepikkušta- „Spange?Nadel?”, Ünal, 2007:819.

⁵³ აქად. PARISU = PA - სითხის საზომი ერთეული, შუმ. GUR-ის ნახევარს (დაახლ. 25 ლ). 3 PA = 1 შეკელ ვერცხლს, CAD 12, 2005:186.

⁵⁴ ხეთ. NA⁴harmiyalli- ქვის ნივთი

⁵⁵ ხეთ. KUŠannanuzzi- ტყავისგან დამზადებული აღვირი, Ünal, 2007:27; დამზადებ, ჭირაქაძე, 2020:332.

⁵⁶ ხეთ. KUŠgazzimuel - ტყავისგან დამზადებული აღვირის ნაწილი, Ünal, 2007:27; დამზადებ, ჭირაქაძე, 2020:332.

⁵⁷ katral ZABAR – „a metal part of the harness, bell?”, Ünal, 2007:333.

⁵⁸ KUŠhapputri-/KUŠhaputri- , Ünal, 2007:173.

132. თუკი თავისუფალი ადამიანი [მოიპარავს... უნდა გადაიხადოს] 6 შეკელი ვერცხლი. [მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა)]. ხოლო თუკი იგი მონაა, [იგი გადაიხდის 3 შეკელ ვერცხლს]. (KBo 6.10 II 35-37)
133. თუკი თავისუფალი კაცი [მოიპარავს...], მან უნდა გადაიხადოს [...] შეკელი [ვერცხლი. მან თავისი სახლიდან უნდა მოიტანოს (თანხა). თუკი იგი მონაა, იგი გადაიხდის ... შეკელ ვერცხლს]. (KUB 29.38 II 1-6; KBo 6.10 II 38-40)
142. [თუკი] ვინმე ატარებს [ურემს (?)..., ... ვინმე მოპარავს] ბორბლ(ებ)ს, უნდა მისცეს $\frac{1}{2}$ ფარისუ ქერი [თითოეული] ბორბლისთვის. [თუკი იგი მონაა, უნდა მისცეს... ფარისუ ქერი] ყოველი ბორბლისთვის. (KBo 6.10 III1-4; 11/p 1)
143. თუკი თავისუფალი კაცი [მოიპარავს] სპილენძის მაკრატელს⁵⁹[ან] სპილენძის ფრჩხილების საკვანტს,⁶⁰ მან უნდა გადაიხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. [მან სახლიდან უნდა მოიტანოს] იგი (=თანხა). თუკი იგი მონაა, უნდა გადაიხადოს 3 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.29 II 1; KBo 6.10 III5-8; 11/p 2-5)
144. თუკი დალაქი მიცემს სპილენძის მაკრატელს [თავის დამხმარეს და იგი გააფუჭებს, უნდა სრულად აუნაზღაუროს [იგი]. თუკი ვინმე დაჭრის ლამაზ ნაჭერს საჭრელით⁶¹, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე დაჭრის [...], მან უნდა გადაიხადოს 5 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.29 II 2-5; KBo 6.10 III9-13)
145. თუკი ვინმე ააშენებს ხარის ბაგას, (დამქირავებელმა) უნდა გადაუხადოს 6 შეკელი ვერცხლი. [თუკი] იგი მიატოვებს [(შენებას = არ დაასრულებს)], დაკარგავს ხელფასს. (KUB 29.29 II 6-7; KBo 6.10 III14-16)
- 146a. თუკი ვინმე აპირებს სახლის, სახლეულის, ბაღის ან სამოვრის გაყიდვას, სხვა (ადამიანი) მივა, ხელს შეუშლის გაყიდვაში და მის ნაცვლად თავისი (ქონების) გაყიდვას შეეცდება, ამ დანაშაულისთვის უნდა გადაიხადოს 1 მინა⁶² ვერცხლი, ხოლო (მყიდველს შეუძლია პირველი (გამყიდველისგან) შეიძინოს (ქონება). (KUB 29.29 II 8-11; KBo 6.10 III17-19); 146b. [თუკი] ვინმე ყიდის [...] მეორე კი ხელს შეუშლის გაყიდვაში, ამ დანაშაულისთვის უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი, ხოლო (მყიდველს შეუძლია პირველი (გამყიდველისგან) შეიძინოს (ქონება). (KUB 29.29 II 12-14)
147. [თუკი] ვინმე ყიდის უსწავლელ ადამიანს, ხოლო მეორე ადამიანი ხელს უშლის, ამ დანაშაულისთვის მან (=მეორემ) უნდა გადაიხადოს 5 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.30 II 15-16; KBo 6.10 III22-24)
148. [თუკი] ვინმე [ყიდის] ხარს, ცხენს, ჯორს ან ვირს, ხოლო მეორე ადამიანი ხელს უშლის, ამ დანაშაულისთვის უნდა გადაიხადოს... შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.30+ 29.29 II 17-18; KBo 6.10 III25-27)
149. თუკი ვინმე ყიდის დაოსტატებულ ადამიანს და (შემდგომ, სანამ გადასცემს) იტყვის (=მოატყუებს): „იგი გარდაიცვალა“, მაგრამ მისი (ახალი) მფლობელი უთვალთვალეებს მას, იგი მას თავისთვის აიყვანს. დამატებით, გამყიდველმა უნდა მისცეს 2 კაცი. ისინი თავისი

⁵⁹URUDU_{zinalli}- “shears, Schere”, Ünal, 2007:822.

⁶⁰URUDU_{šankuwalli}-/šakkuwal-, > šankuwai- თითის ფრჩხილი, Ünal, 2007:602.

⁶¹GIS_{hanzan}- საჭრელი იარაღი, “ein Schneidewerkzeug. Ünal, 2007:165.

⁶² 1 მინა იწონიდა 0.5 კგ.-ს და უდრიდა 40 შეკელს.

სახლიდან უნდა მოიყვანოს. (KUB 29.30 II 19-21; KBo 6.10 III 28-31; KBo 14.66 + KUB 48.78 II 1-2; KBo 14.67 II 7-9)

150. თუკი კაცს დაიქირავებენ ანაზღაურებით, უნდა გადაუხადონ ერთი შეკელი ვერცხლი თვიურად. თუკი ქალს დაიქირავებენ, [უნდა გადაუხადონ] ½ შეკელი ვერცხლი თვიურად. (KUB 29.30 II 22-23; KBo 6.10 III 32-33; KBo 14.66 + KUB 48.78 II 3-4; KBo 14.67 II 10-11)
151. თუკი ვინმე დაიქირავებს მხვნელ ხარს, [უნდა გადაიხადოს] ერთი შეკელი [ვერცხლი] თვიურად. [თუკი] ვინმე დაიქირავებს [ძროხას, უნდა გადაიხადოს] ნახევარი შეკელი ვერცხლი თვიურად. (KUB 29.30 II 24-25; KBo 6.10 + 6.20 III 34-36; KBo 14.66 + KUB 48.78 II 5-6; KBo 14.67 II 12-13)
152. თუკი ვინმე დაიქირავებს ცხენს, ჯორს ან ვირს, უნდა გადაიხადოს ერთი შეკელი ვერცხლი თვიურად. (KUB 29.30 II 26-27; KBo 6.10 + 6.20 III 37-38; KBo 14.66 II 7-8; KBo 14.67 II 14)
- 157.⁶³ თუკი ბრინჯაოს ცული იწონის 3 *მინას*, მისი თვიურად გაქირავების ფასი იქნება ერთი შეკელი ვერცხლი. თუკი სპილენძის ცული იწონის 1.20 *მინას*, მისი თვიურად გაქირავების ფასი იქნება ½ შეკელი ვერცხლი. თუკი დანა⁶⁴ იწონის 1 *მინას*, მისი თვიურად გაქირავების ფასი იქნება ½ შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.30 II 28-30; KBo 6.17 2-5; KUB 13.15 rev. 1-3; KBo 6.26 I 1-5; KBo 14.66 II 9)
- 158ა. თუკი თავისუფალ კაცს მოსავლის დასაბინავებლად ანაზღაურებით დაიქირავებენ, (მოსავალი) უნდა დატვირთოს ურმეზზე, დააბინავოს ბელღებში და გაასუფთაოს კალო, მისი 3 თვის ანაზღაურება იქნება 30 *ფარისუ*. 158ბ. თუკი ქალს დაიქირავებენ ანაზღაურებით მოსავლის აღების პერიოდში, მისი ანაზღაურება იქნება 12 *ფარისუ* 3 თვის სამუშაოსთვის. (KUB 29.30 II 31-34; KUB 13.15 rev. 4-6; KBo 6.26 I 6-10; KUB 29.31)
159. თუკი ვინმე შეაბამს ხარებს (უღელში) ერთი დღით, მისი ქირის ფასი იქნება ½ *ფარისუ* ქერი. (KUB 29.30 II 35; KBo 6.26 I 11-12; KUB 29.31 2-3)
- 160ა. თუკი მჭედელი გამოჰყედავს სპილენძის ყუთს, რომელიც 100 მინას იწონის, მისი ფასი იქნება 100 *ფარისუ*. 160ბ. თუკი იგი გამოჰყედავს ბრინჯაოს ცულს, რომელიც 2 *მინას* იწონის, მისი ფასი იქნება 1 *ფარისუ* ქერი. (KUB 29.30 II 36-37; KBo 6.26 I 13-15; KUB 29.31 4-7; KBo 6.15 1-3)
161. თუკი იგი გამოჰყედავს სპილენძის ცულს, რომელიც იწონის 1 *მინას*, მისი ანაზღაურება იქნება 1 *ფარისუ* ქერი. (KUB 29.30 II 36-37; KBo 6.26 I 13-15; KUB 29.31 4-7; KBo 6.15 1-3)
- 162ა. თუკი ვინმე (თავისკენ) გადაიყვანს სარწყავ თხრილს, უნდა გადაიხადოს 1 შეკელი ვერცხლი. თუკი ვინმე ქურდულად მოიპარავს წყალს სარწყავი თხრილიდან, იგი .... თუკი იგი აიღებს წყალს სხვისი არხის ქვემო წერტილიდან, შეუძლია გამოიყენოს იგი. (KBo 6.19 III 1-3; KBo 6.26 I 18-21; KUB KUB 29.3110-12; KBo 6.15 6-8; 684/c II 1-2); 162ბ. [თუკი] ვინმე (თავისკენ) გადაიყვანს (არხს) [...]. ვინმეს [...] ის მოამზადებს. [... თუკი] ვინმე [...] ცხვარს საძოვრიდან [და იგი მოკვდება... უნდა აანაზღაუროს] და უნდა აიღოს მისი ტყავი და ხორცი. (KBo 6.10 6-9; KBo 6.15 9-12; 684/c III 1-3)⁶⁵

⁶³ ძველხეთურ ვერსიაში 153-156 პარაგრაფების ადგილი დაზიანებულია. კანონების პარაგრაფების დანომვრა ხდება ტრადიციულად, ბ. ჰროზნის მიერ დადგენილი მიმდევრობით, ამის შესახებ: Hoffner, 1997:239, შენ. 47

⁶⁴ tapulli- მეტალის საჭრელი ხელსაწყო, Ünal, 2007:688.

⁶⁵ ამ პარაგრაფის შესახებ: Melchert, 1979:59-60.

163. თუკი ვინმეს ნახირი ღვთაებისგან დაავადდება (=გაცოფდება), (პატრონი) განწმენდის რიტუალს შეუსრულებს და სახლში დააბრუნებს, (რიტუალში გამოყენებულ) ლაფს სხვა ლაფს გროვას შეურევს, ამის შესახებ კი არ ამცნობს სხვას, ის კი, საკუთარ ცხოველებს ისე წაიყვანს, რომ არ ეცოდინება (ამ დაავადების შესახებ) და (ნახირი) დაიხოცება, უნდა ანაზღაურდეს. (KBo 25.5 II; 6.10 10-12; KBo 6.15 9-12; KBo 6.18 IV 1-6; KBo 6.26 I 22-27; KBo 6.15 IV 13-16; HFAC 4 1-5)
- 164-165. თუკი ვინმე მივა (სხვის სახლში), ჩხუბს ატეხს და გატეხს წმინდა პურს ან საწირავ ღვინის (დოქს), უნდა მისცეს 1 ცხვარი, 10 ცალი პური, ერთი დოქი ... ლუდი და ხელახლა განწმინდოს მისი სახლი. სანამ [წელიწადი] არ გავა, მან შორს უნდა დაიჭიროს თავი მისი სახლიდან. (KBo 25.5 II 1-4; KBo 6.18 IV 7-12; KBo 6.26 I 28-33; HFAC 4 6-7)
166. თუკი ვინმე (თავის) თესლს დათესს (სხვისი) ნათესის ზემოდან, მისი კისერი უნდა დაიდოს გუთნის კეხზე. მათ უნდა შეაბან 2 ხარიანი უღელი - ერთმა უნდა შეაბრუნოს თავი ერთ მხარეს, მეორემ - მეორე მხარეს. ორივენი - დამნაშავე და ხარებიც უნდა დაიხოცონ და მან, ვინც პირველმა დათესა მინდორი, თავისთვის უნდა მომკას იგი. ამ გზით წყდებოდა ეს (ამბავი). (KBo 25.5 5', 1-5; III KUB 29.30 III 1'5'; KBo 6-26 34-40); 167. ხოლო ეხლა, მათ უნდა ჩაანაცვლონ კაცზე 1 ცხვარი და ხარებზე - 2 ცხვარი. მან უნდა მისცეს 30 ცალი პური და 3 დოქი ... ლუდი და აუნაზღაუროს (მიწა?). ხოლო ვინც პირველმა დათესა ყანა, უნდა მომკას იგი. (KUB 29.30 III 5-8 + 29.35 III 1' III 5-8; KBo 6-26 41-45)
168. თუკი ვინმე არღვევს ყანის საზღვარს და იღებს მეზობლის ყანის ერთ ზოლს, დარღვეული ნაკვეთის პატრონმა უნდა ჩამოაჭრას მეზობლის მიწას 1 გიფესარი სიგანის ზოლი საერთო საზღვარზე და მიისაკუთროს. მან, ვინც დაარღვია საზღვარი, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი, 10 ცალი (პური) და ერთი დოქი ლუდი⁶⁶ და აუნაზღაუროს ყანა. (KBo 25.5 5', III 9-11; KBo 6.11 IV 1-4; KBo 6.13 I 1-5; KBo 6-26 I 46-49)
169. თუკი ვინმე იყიდის მინდორს და დაარღვევს საზღვარს, მან უნდა აიღოს სქელი პური, გატეხოს მზის ღვთაების წინაშე [და] თქვას: „შენ ... ჩემი სასწორი მიწაში“. ხოლო მან ასე უნდა თქვას: „ჰოი, მზის ღვთაებავ, ჭექა-ქუხილის ღვთაებავ! არანაირი ჩხუბი არ (იყო განზრახული)“. (KBo 29.35 (+) 29.30; KBo 6.13 I 10-12; KBo 6.26 III-2).
170. თუკი თავისუფალი კაცი მოკლავს გველს და სხვას დააბრალებს⁶⁷, უნდა გადაიხადოს 1 მინა ვერცხლი. თუკი იგი მონაა, იგი უნდა მოკლან. (KBo 25.5 5', III 12-14; KBo 6.13 I 6-9; KBo 6.26 I 50-53).
171. თუ დედა თავის კაბას შემოატრიალებს შვილის წინ (= ზურგს აქცევს), მაშინ იგი უარყოფს შვილ(ებ)ს. ვაჟი როდესმე რამდენჯერაც არ უნდა მოუბრუნდეს (დედის სახლს) და აიღებს მის კარს და დააბრუნებს (მათ) და დააბრუნებს მათ (მათ ადგილას), ამის შემდეგ მან (=დედამ) შეიძლება ვაჟი კვლავ ვაჟად გაიხადოს.⁶⁸ იგი (ქალი ან კაცი) აიღებს მის კარს და მოშლის მას, იგი (ქალი/კაცი) აიღებს ... და მის ... და მოშლის მათ. ამ გზით იგი უკან დააბრუნებს მათ (ე.ი. ვაჟებს); იგი თავის ვაჟს კვლავ თავის ვაჟად აქცევს. (KUB 29.32 21; KBo 6.13 I 13-18; KBo 6.26 II 3-8)

⁶⁶ შუმ. DUG.KA.GAG.A = დოქი, რომელიც ავსებულობს ლუდის ერთ-ერთი სახეობით.

⁶⁷ ხეთ. dammēl ŠU[M-an] tezzī = სიტყვასიტყვით: „სხვის სახელს დაასახელებს“.

⁶⁸ ამ პარაგრაფის შესახებ: Melchert, 1979:57-64.

172. თუკი ვინმე სიცოცხლეს შეუნარჩუნებს თავისუფალ კაცს შიმშილობის წელიწადში, გადარჩენილმა კაცმა თავის შემცვლელი უნდა მისცეს. თუკი იგი მონაა, უნდა გადაიხადოს 10 შეკელი ვერცხლი. (KUB 29.32 22-23; KBo 6.13 I 19-21; KBo 6.26 II 9-10)
- 173ა. თუკი ვინმე უარყოფს მეფის სამართალს, მისი სახლი ნანგრევებად უნდა იქცეს. თუკი ვინმე უარყოფს მოსამართლის სამართალს, მას თავი უნდა მოაჭრან. (KUB 29.32 24-25; KBo 6.26 II 11-14); 173ბ. თუკი მონა თავს გაითავისუფლებს ბატონისგან, იგი უნდა ჩაჯდეს თიხის ქვევრში⁶⁹. (KUB 29.32 26; KBo 6.26 II 14-15)
174. თუკი კაცები ერთმანეთს ურტყამენ და ერთ-ერთი მოკვდება, მეორემ უნდა გაილოს ერთი მონა. (KUB 29.32 27; KBo 6.26 II 16)
175. თუკი მწყემსი ან ზედამხედველი ცოლად მოიყვანს თავისუფალ ქალს, ხოლო იგი (=ქალი) ორი ან ოთხი წლის შემდეგ მონა გახდება, (მიუხედავად იმისა) ... მისი (=ქალის) შვილები, მაგრამ არავინ არ უნდა დაიჭიროს ისინი ქამრებით.⁷⁰ (KBo 25.85 28-30; KBo 6.26 II 17-20)
- 176ა. თუკი ვინმეს ჰყავს ხარი ბოსლის/ზაგის გარეთ, ეს შეიძლება გახდეს მეფის სასამართლოს საქმე. მათ უნდა გაყიდონ (ხარი). (ხარი) მესამე წელსაა მზად გასამრავლებლად. მხენელი ხარი, ვერძი და მამალი თხა მესამე წელს არიან მზად გასამრავლებლად. 176ბ. თუკი ვინმე იყიდის გამოცდილ ოსტატს: მეთუნეს, მჭედელს, დურგალს, დაბაღს, მატყლის მრეცხავს, მქსოველს ან (სქელი) წინდების მკერავს/მქსოველს, უნდა გადაიხადოს 10⁷¹ შეკელი ვერცხლი.⁷² (KBo 25.85 31-34; KUB 29.22 III 1-4; KBo 6.26 II 21-26)
177. თუკი ვინმე იყიდის ჩიტების დამკვირვებელს, უნდა გადაიხადოს 25 შეკელი ვერცხლი. თუკი იყიდის ჯერ დაუოსტატებელ კაცს ან ქალს, უნდა გადაიხადოს 20 შეკელი ვერცხლი. (KBo 25.85 35-36; KUB 29.22 III 5-6; KBo 6.26 II 27-29)
178. მხენელი ხარის ფასი არის 12 შეკელი ვერცხლი. ხარის ფასი არის 10 შეკელი ვერცხლი. ძროხის ფასი არის 7 შეკელი ვერცხლი. ერთი წლის მხენელი ხარის ან ძროხის ფასი არის 5 შეკელი ვერცხლი. ძუძუს მოშორებული ხბოს ფასია 4 შეკელი ვერცხლი. თუკი ძროხა მაკედაა ხბოზე, ფასი იქნება 8 შეკელი ვერცხლი. ერთი ხბოს ფასია 2 /3 შეკელი ვერცხლი. ერთი მამალი ცხენის, ერთი დედალი ცხენის, ერთი მამალი ვირის, ერთი დედალი ვირის ფასი იგივეა.⁷³ (KUB 29.29 III 37-40; KUB 29.22 III 7-10; KBo 6.26 II 30-35; KBo 9.71 + KUB 29.22 I 1-2a)
179. თუკი ცხვარია, მისი ფასი იქნება - ერთი შეკელი ვერცხლი. 3 თხის ფასია - 2 შეკელი ვერცხლი. 2 კრავის ფასია - ერთი შეკელი ვერცხლი. 2 თივნის ფასია ½ შეკელი ვერცხლი. (KUB 6.26 II 36-37; KUB 29.22 III 13-14; KBo 9.71 + KUB 29.33)
180. თუკი მტვირთავი ცხენია, მისი ფასია 20⁷⁴ შეკელი ვერცხლი. ჯორის ფასია 40 შეკელი ვერცხლი. მძოველი ცხენის ფასია 14 (/15) შეკელი ვერცხლი. ერთწლიანი კვიცის, ფასია 10 შეკელი ვერცხლი. ერთწლიანი კვიცის ფასია 15 შეკელი ვერცხლი. (KUB 6.26 II 38-41; KUB 29.22 III 15-18; KBo 9.71 + KUB 29.33 4-7)

⁶⁹ დამნაშავეს თიხის ჭურჭელში ჩასმა, სავარაუდოდ, დასჯის ფორმა იყო.

⁷⁰ უცნობი გამოთქმა,

⁷¹ ტექსტში შესაძლებელია 10-ის ნაცვლად ყოფილიყო 30.

⁷² Melchert, 1979:62.

⁷³ საინტერესოა, რომ § 180-ში ფასები იცვლება: Güterbock, 1961:77-78.

⁷⁴ KBo 9.71 + KUB 29.33 I ვერსიით 10.

181. მოცილებული მამალი ან დედალი კვიცის ფასია 4 შეკელი ვერცხლი. 4 მინა სპილენძის ფასია ერთი შეკელი ვერცხლი. ერთი ქოთანის კარგი ხარისხის ზეთის ფასია 2 შეკელი ვერცხლი. ერთი ქოთანის ღორის ქონის ფასია ერთი შეკელი ვერცხლი. ერთი ქოთანის ერბოს ფასია 1 შეკელი ვერცხლი, 1 ქოთანის თაფლის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი, 2 ყველის ფასია 1 შეკელი [ვერცხლი], 3 ყველის კვეთის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი. (KUB 6.26 II 42-47; KBo 9.71 + KUB 13.14 I 1-6 I 8-15)
182. ...სამოსის⁷⁵ ფასია 12 შეკელი ვერცხლი. კარგი ხარისხის სამოსის ფასია 30 შეკელი ვერცხლი. ლურჯი შალის სამოსის ფასია 20 შეკელი. სარიტუალო⁷⁶ სამოსის ფასია 10 შეკელი ვერცხლი. მოთელილი (?) სამოსის ფასია 3 შეკელი ვერცხლი. ... სამოსის ფასია 4 შეკელი ვერცხლი. ტილოს სამოსის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი. გამჭვირვალე ტუნუკას ფასია 3 შეკელი ვერცხლი. ყოველდღიური ტუნუკას ფასია [... შეკელი ვერცხლი]. [1 ცალი] 7 მინიანი წონის რულონის ნაჭრის ფასია [... შეკელი ვერცხლი]. 1 დიდი რულონი სელის ფასია 5 შეკელი ვერცხლი. (KBo 6.13 II 8-20; KBo 6.26 II 48-52 III 1-2; 684/c IV 1, KUB 13.14 I 7-10)
183. 3 ფარისუ ხორბლის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი. 4 ფარისუ [ქერის] ფასია [1/2 შეკელი ვერცხლი]. 1 ფარისუ ღვინის ფასია 1/2 შეკელი ვერცხლი. 1 ფარისუ [...-ს ... შეკელი ვერცხლი]. 1 იქუ⁷⁷ მორწყული (?) ყანის ფასია 3 [შეკელი ვერცხლი]. 1 იქუ ... ყანის [ფასია] 2 შეკელი ვერცხლი. მომიჯნავე (?) ყანის [ფასია] 1 შეკელი ვერცხლი.⁷⁸ (KBo 6.26 III 3-7)
184. ასეთია ფასები და ისინი (დადგინდა კერძოდ, ამ) ქალაქისთვის. (KBo 6.26 III 8)
185. 1 იქუ ვენახის ფასია 40 შეკელი ვერცხლი. გაზრდილი ხარის სამოვრის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი. მოზვრების 5 სამოვრის ფასია 1 შეკელი ვერცხლი. 10 ხარის სამოვრის ფასია 40 შეკელი ვერცხლი, გაუპარსავი ცხვრისა - 1 შეკელი ვერცხლი, ახალგაზრდა ცხვრის 10 ტყავი - 1 შეკელი ვერცხლი, 4 თხის ტყავი - 1 შეკელი ვერცხლი, 4 გაპარსული (?) თხის ტყავი - 1 შეკელი ვერცხლი, 20 კრავის ტყავი - ერთი შეკელი ვერცხლი, 20 ცხვრის ტყავი - ერთი შეკელი ვერცხლი. ვინც იყიდის 2 გაზრდილი მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. (KBo 6.26 III 9-15)
186. ვინც იყიდის 2 წლიანი საქონლის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. ვინც იყიდის 5 მოზვრის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. ვინც იყიდის 10 ხზოს ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. ვინც იყიდის 10 ცხვრის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. ვინც იყიდის 20 ბატკნის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. [თუკი] ვინმე იყიდის [20] თხის ხორცს, უნდა მისცეს ერთი ცხვარი. (KBo 6.26 III 16-19; KUB 29.34 IV 1)
187. თუკი კაცი ძროხასთან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია: იგი უნდა მოკვდეს. იგი მეფის სასამართლოზე უნდა განსაჯონ. მეფე მის მოკვლას უბრძანებს თუ შეუნარჩუნებს სიცოცხლეს, იგი არ უნდა ეახლოს მეფეს წინ (რომ მან არ წაბილწოს მისი უდიდებულესობა). (KBo 6.26 III 20-22; KUB 29.33 II 2; KUB 29.34 IV 2-4)
188. თუკი კაცი ცხვართან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია: იგი უნდა მოკვდეს. იგი მეფის [სასამართლოზე] უნდა განსაჯონ. მეფე მის მოკვლას უბრძანებს ან შეუნარჩუნებს სიცოცხლეს. მაგრამ იგი არ უნდა ეახლოს მეფეს წინ (= რათა არ წაბილწოს). (KBo 6.26 III 23-25; KUB 29.33 II 3-8; KUB 29.34 IV 5-7)

⁷⁵ ხეთ. TUGhapušant-, happušant – “garment”. Ünal, 2007:688.

⁷⁶ხეთ. TUGadupli/UTUPLU – „a garment, dress, ceremonial raiment, festive garb, cloak“. Ünal, 2007:78.

⁷⁷ =3600 კვ მ.

⁷⁸ Hoffner, 1997:20.

189. თუკი კაცი თავის საკუთარ დედასთან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს აკრძალული კავშირია. თუკი კაცი თავის ქალიშვილთან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს აკრძალული კავშირია. თუკი კაცი თავის ვაჟთან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს აკრძალული კავშირია. (KBo 6.26 III 26–28; KUB 29.33 II 9-13; KUB 29.34 IV 8-10)
190. თუკი იგი გარდაცვლილ ადამიანთან – იქნება ეს კაცი თუ ქალი, დაამყარებს სექსუალურ კავშირს – ეს არ არის დანაშაული. თუკი კაცი თავის დედინაცვალთან დაამყარებს სექსუალურ კავშირს, ეს არ არის დანაშაული. მაგრამ თუკი მისი მამა ჯერ კიდევ ცოცხალია, ეს აკრძალული კავშირია. (KBo 6.26 III 29–31; KUB 29.33 II 14-16; KUB 29.34 IV 11-13)
191. თუკი თავისუფალ კაცს ძინავს თავისუფალ დებთან, რომლებსაც ჰყავთ საერთო დედა და ასევე, იმათთან, (რომლებსაც) სხვადასხვა დედა (ჰყავთ) ერთი – სხვა ქვეყანაშია, ხოლო მეორე – სხვაში, ეს არ არის დანაშაული. მაგრამ თუკი ეს ერთ ადგილას მოხდება და მან იცის, რომ ქალები ნათესავები არიან, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია. (KBo 6.26 III 32–36; KUB 29.34 IV 14-17)
192. თუკი კაცის ცოლი მოკვდება [მას შეუძლია მოიყვანოს მისი] და [ცოლად]. ეს არ არის დანაშაული.⁷⁹ (KUB 29.35 IV 1; KBo 6.26 III 37-39; KUB 29.34 IV 17b-18)
193. თუკი კაცს ჰყავს ცოლი და კაცი მოკვდება, მისმა ძმამ უნდა მოიყვანოს მისი ქვრივი ცოლად. (თუკი ძმა გარდაიცვლება), მისმა მამამ უნდა მოიყვანოს იგი. როდესაც შემდგომ მისი მამა გარდაიცვლება (ე.ი. მამის) ძმამ უნდა მოიყვანოს ქალი, რომელიც მას ჰყავდა (=ცოლად).⁸⁰ (KUB 29.36 + 29.35 IV 2-4; KBo 6.26 III 40-43; KUB 29.34 IV 19-21)
194. თუკი თავისუფალ კაცს ძინავს მონა ქალთან, რომელსაც იგივე დედა ჰყავს და მათ დედასთან, ეს არ არის დანაშაული. თუკი ძმებს ძინავთ თავისუფალ ქალთან, ეს არ არის დანაშაული. თუკი მამას და ვაჟს ძინავთ ერთი და იგივე მონა ქალთან ან მეძავთან, ეს არ არის დანაშაული. (KUB 29.36 + 29.35 IV 5-8; KBo 6.13 (+) KUB 13.30 III 1-2; 6.26 III 44-48; KUB 29.34 IV 22-25)
- 195ა. თუკი კაცს ძინავს მისი ძმის ცოლთან, ამ დროს კი მისი ძმა ცოცხალია, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია. 195ბ. თუკი თავისუფალ კაცს ჰყავს თავისუფალი ქალი ცოლად და მის ქალიშვილს სექსუალურად აიყვანს, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია. 195გ. თუკი მას ჰყავს ქორწინებაში ქალიშვილი და სექსუალურ კავშირს დაამყარებს მის დედასთან ან დასთან, ეს აკრძალული სექსუალური კავშირია. (KUB 29.36 + 29.35 IV 9-12; KBo 6.13 (+) KUB 13.30 III 3-7; 6.26 IV 1-5; KUB 29.37 IV 5-8)
196. თუკი ვინმეს კაცი და ქალი მონა აკრძალულ სექსუალურ კავშირს დაამყარებენ, ისინი უნდა გადაიხვეწონ სადმე: ერთი უნდა დასახლდეს ერთ ქალაქში და მეორე – მეორეში. ცხვარი უნდა შეიწიროს ერთის ადგილზე და მეორე ცხვარი – მეორე ადგილზე. (29.35 IV 13-15; KBo 6.13 (+) KUB 13.30 III 8-9; 6.26 III 49-53; KUB 29.33 III 1-6; KUB 29.37 + KUB 29.34 IV 1-4)
197. თუკი კაცი აიყვანს ქალს მთებში (და იძალადებს მასზე), ეს კაცის დანაშაულია, მაგრამ თუკი იგი მას მის სახლში წაიყვანს, ეს ქალის დანაშაულია: ქალი უნდა მოკვდეს. თუკი ქალის მეუღლე წაასწრებს აქტის დროს, მას შეუძლია მოკლას ისინი დანაშაულის ჩადენის გარეშე (= ეს არ იქნება დანაშაული). (KBo 6.13 III 7–8; 6.26 IV 6-9; KUB 29.37 IV 9-11)

⁷⁹ Hoffner, 2003:109.

⁸⁰ Hoffner, 2003:109.

198. თუკი იგი მიიყვანს მათ სასახლის ჭიშკართან (= სამეფო სასამართლოზე) და იტყვის: „ჩემი ცოლი არ უნდა მოკვდეს“, მას შეუძლია შეუნარჩუნოს თავის ცოლს სიცოცხლე, მაგრამ ასევე უნდა დაინდოს მისი საყვარელი და დაიფაროს იგი (=ცოლი). თუკი იტყვის: „ორივენი უნდა მოკვდნენ“, ისინი „ბორბალზე უნდა გადაატარონ“⁸¹. მეფეს შეუძლია მოკლას ისინი ან შეუნარჩუნოს სიცოცხლე. (KBo 6.26 IV10-15; KUB 29.37 IV 12-15)
199. თუკი ვინმეს სექსუალური კავშირი აქვს ღორთან ან ძაღლთან, იგი უნდა მოკვდეს. მან იგი უნდა მიიყვანოს სასახლის ჭიშკართან (= სამეფო სასამართლოზე). მეფე მათ ან (ე.ი. ადამიანს და ცხოველს) მოკლავს, ან შეიწყალებს, მაგრამ იგი არ უნდა დადგეს მეფის (სასამართლოს) წინ. თუკი ხარი შეახტება კაცს (ე.ი. სექსუალური აღტკინებით), ხარი უნდა მოკვდეს; კაცი არ უნდა მოკვდეს. მათ უნდა შესწირონ ერთი ცხვარი კაცისთვის და მოკლან იგი. თუკი ღორი შეახტება კაცს, ეს არ არის დანაშაული. (KBo 6.26 IV16-22; KBo 22.66 IV 1'-7')
- 200ა. თუკი კაცს სექსუალური კავშირი აქვს ცხენთან ან ჯორთან, ეს არ არის დანაშაული, მაგრამ იგი არ უნდა წარდგეს მეფის (სასამართლოს) წინ, იგი არც ქურუმი არ უნდა გამოვიდეს. თუკი ვინმე დაიძინებს წარტყვევნილ ქალთან და ასევე ძინავს მის დედასთან, ეს არ არის დანაშაული. (KBo 6.26 IV23-27; KUB 13.14 rev. 1-3; KBo 22.66 IV 8'-14')
- 200ბ. თუკი ვინმე მიცემს თავის ვაჟს დასაოსტატებლად დურგალს⁸², მჭედელს⁸³, მქსოველს⁸⁴ ან დაბაღს⁸⁵ ან თექის მომთელავს⁸⁶, მან უნდა გადაუხადოს 6 შეკელი ვერცხლი დაოსტატებისთვის. თუკი მასწავლებელი ოსტატია, მოსწავლემ უნდა მისცეს მის მასწავლებელს ერთი ადამიანი.⁸⁷ (KBo 6.26 IV27-30; KUB 13.14 + KUB 13.16 rev. 4-8)

კოლოფონი:

მეორე ფირფიტა: „თუკი ვაზი“. (KBo 6.13 IV)

⁸¹ დასჯის სახეობა

⁸² შუმ. LÚNAGAR, “carpenter, joiner, lumberer“. Ûnal, 2007:466.

⁸³ შუმ. LÚSIMUG.A, “smith“. Ûnal, 2007:571.

⁸⁴ შუმ. LÚ/SAL-ÚŠ.BAR, “weaver“. Ûnal, 2007:766.

⁸⁵ შუმ. LÚAŠGAB „leatherworker“. Ûnal, 2007:70; ღამბაშიძე, 2009:273-277.

⁸⁶ შუმ. LÚAZLAG „fuller“. Ûnal, 2007:82.

⁸⁷ Hoffner, 2003:110.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

Keilschrifttexte aus Boghazköy (KBo), Berlin.

Kelischrifturkunden aus Boghazköy (KUB), Berlin.

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD) 2 (1965).

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD) 12 (2005).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD), M, (1977).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago(CHD), L-N (1989).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD), Š, (2019).

გიორგაძე, გრ., (1990). *ხეთური კანონები*, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ქრესტომათია, 210-221.

დამბაშიძე, მ., (2009). „მეწაღე“ და „დაბალი“ ძველ ანატოლიასა და პალესტინაში, დავით ბააზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები VI, 273–277.

დამბაშიძე, მ., ჭირაქაძე, მ.,(2020). *ტყავის აღმნიშვნელ ტერმინთა სისტემა და მისი ძველანატოლიური შესატყვისები*, ტერმინოლოგიის საკითხები IV, 323–334.

Менабде, Э. А., (1961). *О рабстве в Хеттском Государстве*, Вопросы Хеттологии и Хурритологии, Москва, 11-56.

Bowes, K., (2021). *The Roman Peasant Project 2009-2014. Excavating the Roman Rural Poor*, Pennsylvania.

Güterbock, H. G., (1961). *Review of Johannes Friedrich, Die hethitischen Gesetze*(Leiden: Brill, 1959) in JCS 15: 62-78.

Hoffner, H. A., (1997). *The Laws of the Hittites. A Critical Edition. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*, vol. 23. Leiden: E. J. Brill.

Hoffner, H. A., (2003). *Daily Life among the Hittites*, in: Richard Averbeck, Mark W. Chavalas, and David B. Weisberg, eds. *Life and Culture in the Ancient Near East*, Bethesda, MD: CDL Press, 95-118.

Karakaya, M., Marşap, B., Taş, İ., (2010). *Research about the Existence of an Accounting System in the Hittite Culture*, in *Auditing and Accounting History*, September 15-18, 2010, Istanbul /Turkey, 1833-1845.

Kloekhorst, A.,(2008). *The Hittite Inherited Lexicon*, Leiden.

Laroche, E., (1971). *Catalogue des textes Hittites*. Vol. 75, Etudes et Commentaires. Paris: Klincksieck.

Melchert, H. C., (1979). *On Sections 56, 162, and 171 of the Hittite Laws*, *Journal of Cuneiform Studies* (JCS), Vol. 31, No. 1, 57-64.

Ünal, A., (2007). *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen*, 602.

REFERENCES

Keilschrifttexte aus Boghazköy (KBo)

Kelischrifturkunden aus Boghazköy (KUB)

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD) 2 (1965).

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD) 12 (2005).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD), M, (1977).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago(CHD), L-N (1989).

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CHD), Š, (2019).

giorgadze, gr., (1990). *kheturi k'anonebi, dzveli aghmosavletis khalkhta krest'omatia*, 210-221.

gambashidze, m., (2009). „mets'aghe“ da „dabaghi“ dzvel anat'oliasa da p'alest'inashi, davit baazovis sakartvelos ebraelta ist'oriis muzeumis shromebi VI, 273–277.

gambashidze, m., ch'irakadze, m., (2020). *t'qavis aghmnishvnel t'erminta sist'ema da misi dzvelanat'oliuri shesat'qvisebi, t'erminologiis sak'itkhebi* IV, 323–334.

Bowes, K., (2021). *The Roman Peasant Project 2009-2014. Excavating the Roman Rural Poor*, Pennsylvania.

Menabde, Je. A., (1961). *O rabstve v Hettskom Gosudarstve, Voprosy Hettologii i Hurritologii*, Moskva, 11-56.

- Güterbock, H. G., (1961). *Review of Johannes Friedrich, Die hethitischen Gesetze*(Leiden: Brill, 1959) in JCS 15: 62-78.
- Hoffner, H. A., (1997). *The Laws of the Hittites*. A Critical Edition. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, vol. 23. Leiden: E. J. Brill.
- Hoffner, H. A., (2003). *Daily Life among the Hittites*, in: Richard Averbeck, Mark W. Chavalas, and David B. Weisberg, eds. *Life and Culture in the Ancient Near East*, Bethesda, MD: CDL Press, 95-118.
- Karakaya, M., Marşap, B., Taş, İ., (2010). *Research about the Existence of an Accounting System in the Hittite Culture*, in *Auditing and Accounting History*, September 15-18, 2010, Istanbul /Turkey, 1833-1845.
- Kloekhorst, A., (2007). *The Hittite Inherited Lexicon*.
- Laroche, E., (1971). *Catalogue des textes Hittites*. Vol. 75, Etudes et Commentaires. Paris: Klincksieck.
- Melchert, H. C., (1979). *On Sections 56, 162, and 171 of the Hittite Laws*, *Journal of Cuneiform Studies (JCS)*, Vol. 31, No. 1, 57-64.
- Ünal, A., (2007). *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen*, 602.